

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

ΤΟΜΟΣ 29-30

(1999-2003)

ΑΘΗΝΑ 2004

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ

ACADÉMIE D' ATHÈNES

ANNUAIRE DU CENTRE DE RECHERCHES
DU FOLKLORE HELLÉNIQUE

ANNUAL OF THE RESEARCH CENTER
FOR HELLENIC FOLKLORE

Dir. Aikaterini Polymerou - Kamilaki, Ph.D

VOL. 29-30
(1999-2003)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

ΤΟΜΟΣ 29-30
(1999-2003)

ΑΘΗΝΑ 2004

Συντακτική Επιτροπή:

ΑΙΚΑΤ. ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ
ΕΛΕΥΘ. ΑΛΕΞΑΚΗΣ
ΠΑΝΑΓ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

Επιμέλεια κειμένων- διορθώσεις:

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

ISSN 1011-7946

© ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ηπίτου 3, 105 57 Αθήνα,

Τηλ.: 210 3318042, -43

3 Epites rue., Athènes (105 57) - Grèce,

Tel.: +30 210 3318042, -43

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Το Μπεζεστένι της Λάρισας και η συλλογική μνήμη της ευρύτερης περιοχής

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η μεγάλη κλειστή αγορά της πόλης της Λάρισας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας υπήρξε περίφημη για το μέγεθος, τον πλούτο και την εμπορική της κίνηση. Έτσι, παρά το γεγονός ότι πριν από δύο περίπου αιώνες έπαψε να λειτουργεί, η συλλογική μνήμη μέσα από τα τραγούδια και τις παραδόσεις διατήρησε ζωντανή την ανάμνησή της. Σήμερα, δύο αιώνες και πλέον μετά την πυρκαγιά που το κατέστρεψε το 1799, το Μπεζεστένι της Λάρισας, χώρος οικονομικής δράσης και κοινωνικής συναναστροφής, που δεν έσβησε από τη συλλογική μνήμη, ξεκινά με την αποκατάστασή του μια νέα διαδρομή στην πολιτισμική ζωή της μεγάλης θεσσαλικής πόλης.

Το μπεζεστένι (περσοτουρκ. *bedestan*, *bezzazistan*, στις αραβικές χώρες *kaisariyya*) ήταν συνήθως κτήριο με φρουριακή μορφή στην καρδιά μεγάλων αστικών κέντρων, χώρος δραστηριότητας για αργυραμοιβούς και μεγαλεμπόρους, τόπος διεξαγωγής σημαντικών εμπορικών συναλλαγών, όπου οι περιουσίες των πλουσίων εμπόρων διαφυλάσσονταν σε ειδικά χρηματοκιβώτια ή επενδύονταν σε επιχειρήσεις¹. Κατά την Εγκυκλοπαιδεία του Ισλάμ², *bezzistan*, από την αρα-

1. Halil Inalcik, *Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979, σ. 521.

2. *Encyclopédie del' Islam*, τ. Ι, σ. 728, λ. *Bezzistan*. Η Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία στο λήμμα μπεζεστένι αναφέρει: «Έστεγασμένη αγορά τῶν τουρκικῶν καὶ ἀραβικῶν πόλεων, κυρίως δὲ ἐκεῖναι εἰς τὰς ὁποίας πωλοῦνται ὑφάσματα, κοσμητικά καὶ ψιλικά. Αἱ ἀγοραὶ αὗται δύνανται νὰ ᾧσιν ἐστεγασμέναι διὰ στέγης ἀμφικλινούσας εἴτε διὰ συνεχοῦς θόλου, κλειόμεναι διὰ μεγάλων θυρῶν».

βική λέξη Bezz (=ύφασμα μεταξωτό, λινό ή βαμβακερό) σημαίνει το εσωτερο τμήμα του παζαριού, της αγοράς, χτισμένο συνήθως από πέτρα, κλεισμένο με σιδερένιες πόρτες, όπου πωλούνταν πολύτιμα αντικείμενα³.

Προωρισμένα, λοιπόν, να προστατεύουν αρχικά ίσως μόνον υφάσματα και αργότερα πολυτελή, σπάνια και ακριβά είδη (μεταξωτά υφάσματα, κοσμήματα, γουναρικά, κομψοτεχνήματα, όπλα, ψιλικά), τα μπεζεστένια ήταν σκεπασμένα και μάλιστα θολοσκέπαστα αξιόλογα κτήρια, με προκαθορισμένο οικοδομικό τύπο, με εσωτερικούς διαδρόμους μόνο για πεζούς, με μικρά και μεγάλα καταστήματα, με διπλές συχνά εξωτερικές πόρτες, που φυλάσσονταν από ειδικούς φρουρούς, τους «μπεξήδες». Όλες οι μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν τα μπεζεστένια τους, χώρους αρχικά κρατικούς, ιδιοκτησίες σουλτάνων ή ανωτάτων αξιωματούχων και αργότερα ιδιωτών.

Ένα από τα πιο γνωστά και μεγάλα κτηριακά συγκροτήματα μέσα σε μία απέραντη σκεπαστή αγορά, με διαδρόμους λαβυρινθώδεις, ήταν το μπεζεστένι της Κωνσταντινούπολης⁴. Ο ιστορικός του 15ου αιώνα Δούκας το αναφέρει ως «βεστιοπρατήριον ..., περσιστί πεζεστάνιον...» (έκδ. Bonn, σ. 340, 20). Πρόκειται για βυζαντινό μνημείο⁵. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας μπεζεστένια απέκτησαν πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας ανάλογα με τον πληθυσμό και την εμπορική τους κίνηση, όπως η Προύσσα, η Καισάρεια, το Ικόνιο, η Σμύρνη⁶, η

3. Ι. Χλωρός, *Τουρκοελληνικόν λεξικόν*, λ. βεζ-ιστάν και βεδεστέν (εκ του πεζζαζ-ιστάν = αγορά πανικών), «αγορά εν ή πωλούνται πολύτιμα πράγματα, ως επί το πολύ παλαιά, ή παρακατατίθενται τοιαύτα ή χρήματα και αξίαί προς ασφάλειαν». Περισσότερα για τα μπεζεστένια βλ. Φίλ. Κ. Φάλμπος, «Μπεζεστένια και χάνια στη Σμύρνη», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 9 (1961), σ. 130-145, όπου εκτενής αναφορά στα μπεζεστένια της Σμύρνης και τη λειτουργία τους.

4. Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος (*Η Κωνσταντινούπολις*, τ. Α', Αθήναι 1852, σ. 541-542) αναφέρεται γενικά στα τσαρσιά, σκεπαστές ή μισοσκέπαστες αγορές, παζάρια, ασκεπείς αγορές και μπεζεστένια ή βεζεστένια, αλλά και σπανιότερα μπεζεστένια ή βεζεστένια.

5. Για την καταγωγή και εξέλιξη του τύπου της σκεπαστής και κλειστής αγοράς, του μπεζεστενιού, τη σχέση του με τις δημόσιες στοές της ρωμαϊκής εποχής και τους «εμβόλους» των Βυζαντινών μπορεί να πληροφορηθεί ο ενδιαφερόμενος πρόχειρα στον Φ. Κουκουλέ (*Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Δ', Αθήναι 1951, σ. 336-341), ο οποίος ερμηνεύοντας αναφορές σε κείμενα, όπως εκείνα του Ψευδοκωδινού και του Μανουήλ Χρυσολωρά ή του περιηγητή Ibn Batoutah, θεωρεί ότι το μπεζεστένι της τουρκοκρατίας είναι ο έμβολος των Βυζαντινών. Κάτι ανάλογο εννοεί ίσως ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, όταν κάνει λόγο για «επισκεπείς των λεωφόρων, αίπερ έμβολοι λέγονται». Βλ. και Ν. Α. Βερναρδάκης, «Πόθεν τα βυζαντινά έμβολα (μπεζεστένια)», στο Παράρτημα της εφημ. «Αθήναι», έτος Β' (1909), σ. 1573-78.

6. Φίλ. Κ. Φάλμπος, «Μπεζεστένια και χάνια στη Σμύρνη», ό. π.

Αδριανούπολη, η Θεσσαλονίκη⁷, οι Σέρρες⁸, η Λάρισα, τα Τρίκαλα⁹, τα Γιάννενα κ.ά.

Η έρευνά μας στο ανέκδοτο Αρχείο του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, όπου το λήμμα παρουσιάζεται πλούσιο, δείχνει ότι η λέξη είναι γνωστή στον ελληνικό χώρο. Κατά την κύρια σημασία της είναι σκεπαστή (θολοσκέπαστη) αγορά, στην οποία πωλούνται πανικά, εμπορεύματα που χρειάζονται προστασία από τις καιρικές συνθήκες και κατ' επέκτασιν πολύτιμα εμπορεύματα, όπως μπαχαρικά, είδη στολισμού κ.λπ. Η έννοια της αγοράς δημιούργησε την επέκταση της σημασίας της ως χώρου στον οποίο συνωστίζονται πολλοί άνθρωποι (Ρόδος, μπεζεστένι = δρόμος πολυδιάβατος), αλλά και ως εμποροπανήγυρης (Πελοπόννησος, Σμύρνη), λαϊκής αγοράς κ.ά. Επέκταση της έννοιας του πολυσύχναστου εμπορικού δρόμου αποτελεί η σημασία του «άφραγου αγρού» (Κάρπαθος), του χώρου για σεργιάνι (Μακεδονία) κ.ά.¹⁰.

7. Ενδιαφέρουσα περιγραφή του μπεζεστενιού της Θεσσαλονίκης έχουμε από τον Τούρκο περιηγητή Εβλιγά Τσελεμπί: «*Το Μπεζεστένι, όμως, της Θεσσαλονίκης είναι ένα υπέροχο κτήριο. Η στέγη του είναι σκεπασμένη με μολύβι και κλείνει με σιδερένια πόρτα. Ο επισκέπτης που θα πρωτομπεί κυριολεκτικά τα χάνει και ζαλίζεται από το μόσχο, το αμπέρι και τ' άλλα μπαχάρια που ευωδιάζουν εκεί. Μέσα στο μπεζεστένι ζάπλοντοι έμποροι μετρούν το χρυσάφι και τα άσπρα κι ο κρότος απ' το μέτρημα δημιουργεί φρίκη στους καλούς φτωχούς ανθρώπους. Το πλήθος που συνωστίζεται για ν' αγοράσει ή να πουλήσει είναι απειράριθμο και ξεχύνεται στους τρακόσιους δρόμους. (Κάθε δρόμος αντιστοιχεί και σ' ένα εσνάφι, σαν ένα παράξενο μωσαϊκό).* (Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, έρευνα, λογοτ. απόδοση Νίκ. Χειλαδάκης, Αθήνα, εκδ. Εκάτη, 1991, σ. 117). Για τη Στερεά Ελλάδα ο Τσελεμπί δεν αναφέρει να είχαν τότε «πεζεστένια» η Λαμία, παρά το γεγονός ότι στο κέντρο της επωλούντο ακριβά και πολύτιμα εμπορεύματα, το Καρπενήσι και το Βραχώρι (Αγρίνιο), όπου υπήρχαν επίσης πολύτιμα και σπάνια υφάσματα στην αγορά του (Ιωάννης Γιαννόπουλος, «*Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεά Ελλάδα*», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, τόμ. Β' (1969-70), σ. 154, 173, 192).

8. Το μπεζεστένι των Σερρών, που υπολογίζεται ότι κτίστηκε στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα, αναφέρεται επίσης από τον Τούρκο περιηγητή Εβλιγά Τσελεμπί και είναι μεγαλοπρεπέστερο από εκείνο της Θεσσαλονίκης, καθώς είναι διακοσμημένο εσωτερικά και εξωτερικά, έχει μελετήσει ο Αναστ. Ορλάνδος (*Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, τ. Ε' (1939-40), σ. 207 κ.εξ.). Η περιγραφή του είναι χρήσιμη για όσους μελετούν ανάλογα κτίσματα, των οποίων ελάχιστα τμήματα έχουν διασωθεί, λαμβανομένης υπ' όψιν της ομοιότητας μεταξύ τους.

9. Ιωάννης Β. Παπασωτηρίου, *Ιστορικά Τρίκαλων*, επιμ. Αχ. Καρανάσιος, Τρίκαλα 1964, σ. 17-18.

10. Ο Φ. Φάλμπος αναφέρει ότι με το όνομα Μπεζεστένια είναι γνωστές τοποθεσίες στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο, που ίσως αποτελούν ανάμνηση προϋπαρχόντων κτηρίων. Βλ. Φίλ. Κ. Φάλμπος, «*Μπεζεστένια και χάνια στη Σμύρνη*», *ό. π.*

Στον χώρο της Θεσσαλίας έχει την ευρύτερη έννοια της κλειστής αγοράς, η οποία στη συλλογική μνήμη συνδέεται κυρίως με τη Λάρισα, όπως προκύπτει από το υλικό που είχαμε στη διάθεσή μας. Όπου αναφέρεται η έννοια μπεζεστένι έχει σχέση με την πόλη της Λάρισας ως μεγάλου αστικού κέντρου με οργανωμένη μόνιμη αγορά, εργαστήρια και εμπορική κίνηση, παρά το γεγονός ότι και τα Τρίκαλα και τα Φάρσαλα είχαν μέχρι πρόσφατα αξιόλογα μπεζεστένια¹¹. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στη Λάρισα, το μεγαλύτερο θεσσαλικό εμπορικό κέντρο με μόνιμη εμπορική αγορά, δεν δημιουργήθηκε μεγάλο εποχικό πανηγύρι (εμποροπανήγυρη-παζάρι), όπως έγινε με τα Φάρσαλα, το Μοσχολούρι και την Ελασσόνα και αργότερα, μετά την βιοτεχνική παρακμή τους, με τον Τίρναβο και την Αγιά. Ωστόσο, όλοι οι τόποι των εμποροπανηγύρεων βρίσκονταν, όπως ήταν επόμενο, μέσα στο σύστημα επαικοινωνίας, όπου η Λάρισα αποτελούσε κεντρικό σημείο, δεδομένου ότι οι στρατιωτικοί δρόμοι στα Βαλκάνια βρέθηκαν κατά την τουρκοκρατία σε στενή σχέση με τους εμπορικούς. Αναφορικά με τις εμποροπα-

11. Μπεζεστένι, βεβαίως, είχαν και τα Φάρσαλα, πόλη με εμπορική κίνηση και αγορά. Βλ. Παν. Ι. Καμηλάκης, «Η εμποροπανήγυρη των Φαρσάλων», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 13 (1980), σ. 95-130. Επίσης τα Τρίκαλα είχαν μεγάλο μπεζεστένι, που μάλιστα «ερυμοτομήθη» μετά την απελευθέρωση του 1881: «Απέναντι ακριβώς του δρομίσκου του διαχωρίζοντος τα ανωτέρω «Πέτρινα Μαγαζιά» [κοντά στην οδό Καραϊσκάκη] και ακριβώς όπου η στενωπάτη ήδη οδός Γρηγορίου του Πατριάρχου, μεταξύ της ήδη [1935] οικίας του κ. Ζαχαρή και της έναντι ταύτης ήτο η είσοδος του «Μπεζεστενίου». Παμμεγίστη με δύο σιδηράς θύρας και θολωτή. Το Μπεζεστένι ήτο ένα τετράγωνον συγκρότημα, το οποίον περιελάμβανε άπαντα τον χώρο τον μεταξύ των οδών 25ης Μαρτίου και Καραϊσκάκη και των πέριξ αυτών οδών. Πέριξ αυτού ήσαν θολωτά πέτρινα μαγαζιά, μάλλον υγρά μπουντρούμια, έκαστον των οποίων είχε μίαν χαμηλοτάτην είσοδον με σιδηράν θύραν και με εν και μόνον μικρότατον παράθυρον, επίμηκες, εντός τούτων ήσαν οι «μπιζιργιάννιδες», δηλ. έμποροι υφασμάτων, άνωθεν δε αυτών ήσαν δωμάτια ισάριθμα προς τα μαγαζιά και προ αυτών υπήρχε ξύλινος «σοφάς» (εξώστης), επί του οποίου ανήρχοντο εκ τεσσάρων μερών ξύλινες σκάλες. Εις τα δωμάτια ταύτα εκάθηντο οι ξένοι και οι Τρικαλινοί έμποροι οι μη έχοντες οικογενείας, λόγω ασφαλείας των, διότι το συγκρότημα τούτο έχον εκτός της ανωτέρω εισόδου και έτεραν ομοίαν προς την ήδη οδόν Νικοτσάρα ήτο είδος φρουρίου. Την νύκτα εκλείοντο αμφότεραι αι σιδηραί εισοδοι του Μπεζεστενίου και εκτός αυτού εφύλαττον οι «μπασμπάνηδες» (νυχτοφύλακες). Εις το μέσον της αυλής του Μπεζεστενίου υπήρχεν ένα πηγάδι και εις γηραιός υπερμεγέθης πλάτανος, υπό την σκιάν του οποίου κατά το θέρος εδρουσίζοντο οι έμποροι ροφώντες τους καφέδες και ναργιλέδες των, οι οποίοι τους εσερβίροντο εκ του εντός του περιβόλου τούτου καφενείου. Το Μπεζεστένιον τούτο ερυμοτομήθη κατά το εκπονηθέν σχέδιον της πόλεως [αμέσως μετά την απελευθέρωση του 1881] και ήδη [1935] μόλις ίχνη αυτού σώζονται δεξιά της οδού 25ης Μαρτίου, κάτωθεν της οικίας κ. Ζαχαρή και έτερα ίχνη ολίγον ανωτέρω δεξιά της οδού ταύτης» (Ιωάννης Β. Παπασωτηρίου, *Ιστορικά Τρικάλων*, ό.π., σ. 17-18). Αξιόλογο μπεζεστένι είχε και ο Μυστράς.

νηγύρεις, για την εξέλιξη των οποίων αναγκαία προϋπόθεση είναι η ευταξία και η ηρεμία, η Λάρισα, ως θέρετρο των σουλτάνων και έδρα πολυάριθμων γεντσάρων¹², δεν τις διέθετε. Οι ίδιοι λόγοι προφανώς οδήγησαν στη δημιουργία της κλειστής αγοράς, φρουριακού τύπου, του μπεζεστενιού, προκειμένου να προστατεύονται οι έμποροι κυρίως των ειδών πολυτελείας (υφασμάτων, κοσμημάτων, μπαχαρικών) και οι αργυραμοιβοί.

Το Μπεζεστένι της Λάρισας

Το κτήριο του Μπεζεστενιού¹³ αναφέρεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1506. Το 1668 ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή περιγράφει τη Λάρισα ως μία μεγάλη και πλούσια πόλη με εμπορική κίνηση, με 880 μαγαζιά όλων των ειδών, κυρίως στα χέρια των Ελλήνων, και κατοίκους με πολυτελείς ενδυμασίες. «Στην καρδιά της πολιτείας, μέσα στην αγορά και στο παζάρι, βρίσκεται ένα μπεζεστένι, ίδιο φρούριο... που λες κι είναι το καταφύγιο της πόλης και το άπαρτο κάστρο της... μεπραμάτειες που αξίζουνε χιλιάδες φορές πότερο από το θησαυρό της Αιγύπτου». Ο αείμνηστος Γιώργος Γουργιώτης στη μελέτη του «Το Μπεζεστένι της Λαρίσης»¹⁴ περιγράφει το σωζόμενο κτήριο, γνωστό από τους ντόπιους ως Φρούριο, του οποίου τη συντήρηση ανέλαβε η 7η Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και συγκεντρώνει σ' αυτή τις λιγοστές μαρτυρίες, όπως εκείνη του καπουτσίνου ιερέα Père Robert de Dreux, ο οποίος το 1669 βρέθηκε στη Λάρισα και περιηγήθηκε την πόλη. Εκεί παρατήρησε ότι η Λάρισα δεν είχε αξιόλογα κτήρια παρά την μεγάλη της εμπορική κίνηση. Πληροφορήθηκε ότι η σεισμικότητα της περιοχής οδηγούσε στην οικοδόμηση χαμηλών σπιτιών. Η παρουσία, ωστόσο, ορισμένων μεγάλων κτηρίων δεν τον πείθει και σχολιάζει: «Και όμως είδα ένα μπεζεστένι, όπου οι έμποροι εκθέτουν τιςπραμάτειες τους και μερικά τζαμιά που είναι αρκετά ωραία οικοδομήματα». Εάν, όπως παρατηρεί η αρχαιολόγος Σταυρούλα Σδρόλια, δεχθούμε ότι το Μπεζεστένι ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 1484 και 1506, ο Γάλλος ιερέας είναι ο πρώτος που το αναφέρει και

12. Βλ. Φρ. Κ. Πουκεβίλ, Ταξίδια στην Ελλάδα: Μακεδονία, Θεσσαλία, μετάφρ. Νίκης Μολφέτα, Αθήνα, εκδ. Αφ. Τολίδη, 1995, σ. 258-261.

13. Σταυρούλα Σδρόλια, «Το Μπεζεστένι και η περιοχή του λόφου του Φρουρίου στο Βυζάντιο και την περίοδο της οθωμανικής κατοχής», στο τεύχος *Το Μπεζεστένι και οι αγορές της Λάρισας από τα αρχαία έως τα νεότερα χρόνια*, Λάρισα 2001, σ. 16.

14. Γεώργιος Κ. Γουργιώτης, *Μικρά μελετήματα*, Αθήνα 2000, σ. 103-105 (Το Μπεζεστένι της Λαρίσης).

αποτελεί έστω και έμμεση μαρτυρία για την επαβλητική παρουσία του στη Λάρισα. Εκατόν τριάντα χρόνια αργότερα ο Σουηδός περιηγητής J. J. Bjornstahl (1779)¹⁵ σημειώνει ότι στη Λάρισα «υπάρχει ένα αξιόλογο μπεζεστένι, λιθόχτιστο, με 6 θόλους με μολύβι», δηλαδή θολωτή στέγη για λόγους στεγανότητας από τη βροχή, καλυμμένη με φύλλα μολύβδου. Ο περιηγητής χαρακτηρίζει την αγορά αξιόλογο κτίσμα. Τέλος ο Christopher Wordsworth (1839)¹⁶ αναφέρει το κτίσμα για τελευταία φορά¹⁷. Η νεότερη έρευνα ενδεχομένως να δώσει νέα ιστορικά στοιχεία για την κλειστή αγορά της Λάρισας, τα οποία και θα διαφωτίσουν τον οικονομικό της ρόλο, κατά το διάστημα που λειτουργούσε και μπορούσε να επηρεάζει την οικονομία της περιοχής.

Τα στοιχεία που μέχρι στιγμής συγκεντρώσαμε από την προφορική και καταγεγραμμένη λαϊκή παράδοση έχουν σχέση κυρίως με τον απόηχο της φήμης της μεγάλης αυτής αγοράς και μετά το σταμάτημα οποιασδήποτε δραστηριότητάς της. Είναι φυσικό μεγάλες αγορές, με ονομαστά μπεζεστένια, όπως εκείνη της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Σμύρνης, της Χίου, οι οποίες υπήρξαν μακροβιότερες από αυτή της Λάρισας, να έχουν διασωθεί και να διακονίζονται σε στίχους δημοτικών τραγουδιών, όπως:

Στης Σαλονίκης το τσαρσί¹⁸, μέσα στο μπεζεστένι¹⁹

15. Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας, 1779, Θεσσαλονίκη 1979 (μεταφρ., προλεγόμενα, σημειώσεις: Μεσεβρινού), σ. 117.

16. Ελλάδα. Μια περιπλάνηση στα τοπία και στην ιστορία της, μετάφρ. Π. Δημουλέα. Αθήνα, εκδ. Εκάτη, 1995, σ. 213.

17. Εν τω μεταξύ έχει προηγηθεί ο σεισμός του 1781, οπότε κατεστράφησαν και αρκετά τζαμιά. Βλ. Σταυρούλα Σδρόλια, «Το Μπεζεστένι», ό.π., σ. 17. Σε τουρκικό χάρτη του 1827 αναφέρεται το Μπεζεστένι, ενδεχομένως χωρίς την προηγούμενη λειτουργία του. Βέβαιον είναι ότι στα τέλη του 19ου αιώνα επαχματώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως οχυρό και το 1880 σε χάρτη του Επαμ. Φαρμακίδη αναφέρεται ως πυριτιδαποθήκη. Βλ. και Θ. Παλιούγκας, Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί (1668), Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας, 2001, σ. 43.

18. Όπου βεβαίως τσαρσί είναι η αγορά (τουρκ.).

19. Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, τ. Α' (1934), σ. 258, όπου στο πολύ γνωστό και διαδεδομένο τραγούδι «το ραφτόπουλο» ή «της γαλανής το φόρεμα», εδώ από τη Φιλιππούπολη, γίνεται λόγος για μεγάλα ραφτάδικα με μαστόρους και μαθητευόμενους ράφτες, εγκατεστημένους μέσα στο μπεζεστένι της Θεσσαλονίκης:

*Στης Σαλονίκης το τσαρσί, μέσα στο μπιζεστένι
πέντε ραφτάδες έρραφταν μιας νέας το φουστάνι
κι ένα μικρό ραφτόπουλου ράφτει και τραγουδάει:
Φουστάνι μου ψιλόρραφτο, που σ' έχω στην ποδιά μου,
έτσι μες στην αγκάλια μου να είχα την κυρά σου.*

Και

*Στης Σαλονίκης τα τσαρσιά, στης Σμύρνης τ'αργαστήρια,
κόρη ξανθή ν-εχώριζι φουστάνι κεντισμένου.
Πέντι ραφτάδισ το 'ραβαν κι δέκα μαθητούδια
κι ένα μικρό ραφτόπουλο, μικρό διαβουλιμένου,
ν-ούλον κιντούσι κι έλιγι, ν-ούλον κεντάει κι λέγει:
Φουστάνι μου μελιτζανί κι χρυσοκεντισμένου,
να' χα κι την κυρούλα σου τη μικροχαϊδιμένη²⁰.*

Σε κερκυραϊκή παραλλαγή αναφέρονται:

*Στη Σαλονίκη, στου Σαντζή, στης Πόλης τ'αργαστήρια,
πέντε μαστόροι ράφτανε και δέκα μαθητάδες
της γαλανής τό φόρεμα, της άσπρης το καβάδι²¹.*

Κι ακόμη:

*Κι όταν θε να περάσουμε της Χιός τα μπεζεστένια,
εσύ, πουγγί μου, ξόδιαζε κι εγώ να τρώω, να πίνω.
Κάτω στης Πόλης τα τσαρσιά, στης Χιός τα μπεζεστένια,
εννιά ραφτάδες ράφτανε βασίλισσας καβάδι
κι ένα μικρό ραφτόπουλο ράφτει και τραγουδάει²²...*

Κατά το αμέσως παραπάνω άσμα από τη Σωζόπολη της Βορ. Θράκης στα μπεζεστένια της Χίου οι ραφτάδες, που είναι περισσότεροι (εννιά), ράβουν «βασίλισσας καβάδι». Στο ίδιο τραγούδι από τη Χίο αναφέρεται:

*Σαράντα ράφτες κάθουνταν κι εξήντα δυο καρφάδες
τσ' ένα μικρό ραφτόπουλο, που τραγουδεί τσαι λέγει:*

20. Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας (στο εξής ΚΛ), Ύλη Πολίτου, αρ. 1951 (Άγραφα Θεσσαλίας, Ν. Βραχνός, 1890-1891).

21. Γιάννης Κ. Μαρτζούκος, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, Αθήνα 1959, σ. 54-55.

22. *Λαογραφία*, τ. Α' (1909-10), σ. 643, 68. Σε άλλη παραλλαγή από τη Χίο αναφέρεται:

*Μέσα στης Σμύρνης το σαρτζή (= δρόμος), της Πόλης τα γιοφύρια
σαράντα ράφτες κάθονται, σαράντα μαθητάδες
κι έναν μικρόν ραφτόπουλο ήραβγεν κι ετραβούδα:
Φουστάνι μου πυκνόραφτο και πυκνοκεντημένο,
να πάτουν την ποδίτσα σου, να φίλων την κυρά σου.*

ΚΛ, αρ. 1079, σ.10 (Χίος, Βίτα Ξανθάκη, 1936).

*Καβάδι μ' ολοπλούμιστο τσαι χρυσοκεντημένο,
ας ήτο να σε σήκωνα να φίλουν την τσουράν σου*²³.

Βεβαίως τα τσαρσιά και τα μπεξεστένια της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται στα περισσότερα δημοτικά τραγούδια του τύπου «Της γαλανής το φόρεμα»:

*Πάνου στις Πόλης τα τσαρσιά, στις Πόλης τ' αργαστήρια
πέντε ραφτάδες ράβγανε τσαι πέντε μαθητάδες.
Ράβει της ρούσας φόρεμα, της γαλανής φουστάνι*²⁴...

Η

*Μέσα στις Πόλης τα τσαρσιά, στις Προύσας τ' αργαστήρια*²⁵

Κι ακόμη:

*Κάτω στις Πόλης τα τζαμιά, τση Πόλης τ' αργαστήρια,
κάθονται πέντε ράφτηδες και πέντε μαθητάδες*²⁶...

Στον χώρο της Δυτικής Μακεδονίας²⁷, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου τα αντίστοιχα τραγούδια αναφέρονται συγκεκριμένα στη Λάρισα. Δεδομένου μάλιστα του γεγονότος ότι οι περισσότερες μικρές ή μεγάλες πόλεις διέθεταν μπεξεστένι, δηλαδή στεγασμένη, μόνιμη αγορά, η αναφορά επίμονα, από την Σιάτιστα και το Βόιο ως την περιοχή του Σμοκόβου, στο Μπεξεστένι της Λάρισας δείχνει την εμβέλειά του και τη σημασία του στην οικονομική και κοινωνική ζωή του ευρύτερου αυτού χώρου, όπου, ως γνωστόν, κινούνταν νομαδικοί και ημινομαδικοί πληθυσμοί, επαγγελματικές ομάδες, έμποροι, αγωγιάτες, ληστές κ.ά. Τα μικρά μπεξεστένια που συχνά αναφέρονται στην ίδια περιοχή έχουν μικρότερη, τοπική κυρίως σημασία, και γι' αυτό δεν ονοματίζονται.

23. Κωνστ. Κανελλάκης, *Χιακά ανάλεκτα*, εν Αθήναις 1890, σ. 47, αρ. 36.

24. *Λαογραφία*, τ. ΣΤ' (1917-18), σ. 565, 16 (Χαλκίδα, Απ. Αλεξανδρής).

25. ΚΛ, αρ. 215, σ. 27,4 (Γιλδιρίμι Αδριανουπόλεως, Συμ. Α. Μανασσείδης, 1888).

26. Μαλβίνα Σαλβάνου, «Τραγούδια, μοιρολόγια και λαζαρικά Αργυράδων Κερκύρας», *Λαογραφία*, τ. 9 (1926-28), σ. 157. Αλλά και:

*Πέρα στα Δώδεκα Νησιά, στις Πόλης τ' αργαστήρια
τερζής κάθονταν κι έρραφτε με δέκα μαθητάδες.*

Δ. Πετρόπουλος, «Λαογραφικά Σαμακόβου Αν. Θράκης», *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τ. Ζ' (1940-41), σ. 189.

27. Αναφέρεται πολύ συχνά σε παραλλαγές του ίδιου τραγουδιού η Τζιόρτζια, στα τσαρσιά της οποίας

Χίλιοι ραφτάδες έρραφταν και χίλια μαθητούρια

ΚΛ, αρ. 2502, σ. 36-37 (περ. Εορδαίας Κοζάνης, 1962) και ΚΛ, αρ. 2219, σ. 356 (Σαμαρίνα Γρεβενών, Σταύρος Μάνεσης, 1954). Προφανώς πρόκειται για την Κορυτσά, πόλη με μεγάλη εμπορική κίνηση και πολυάριθμα εργαστήρια προπαντός κατά τον 19ο αιώνα.

*Σήμερα εσεργιάνιζα μέσα στο μπεζεστένι
Έμαθα πως παντρεύεται μια ορφανοθρεμμένη*

ή

στο ερωτικό δίστιχο: «ντολάπι του μπεζεστενιού είν' το δικό σου αστήθι...»

Η αναφορά σε μια μεγάλη κατηγορία δημοτικών τραγουδιών, που είναι ευρύτατα διαδεδομένα και για τον λόγο αυτό ιδιαίτερα σημαντικά για τις πληροφορίες που διασώζουν, δίνει τη διάσταση που είχε κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του το Μπεζεστένι της Λάρισας. Τα τραγούδια έχουν καταγραφεί κατά το μεγαλύτερο μέρος τους κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εξακολουθούν να ανιχνεύονται στην ίδια περιοχή μέχρι πρόσφατα (πριν 10 χρόνια). Πρόκειται για παραλλαγές του πολύ γνωστού τραγουδιού «Της γαλανής το φόρεμα, της ρούσσας το φουστάνι», το οποίο έχει καταγραφεί σε άπειρες παραλλαγές από όλη την Ελλάδα, αλλά σε επτά παραλλαγές από τη Σιάτιστα, τους Καλαρρύτες Ιωαννίνων, την Κόνιτσα, τα Άγραφα, την Ανατολή Αγίας από το 1883, 1929, 1939, 1952, και 1984 -1989. Πρόκειται για ανέκδοτο κατά κύριο λόγο υλικό του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

*Κάτω στις Λάρσας του τσιαρσί, κάτω στα μπιζιστένια
πέντι ραφτάδισ έρραφταν και δέκα μαθητούρια
κι ένα μικρό ραφτόϊπουλου ράφτει-ν κι τραγουδάει:
Φουστάνι μου λιανόρραφτου κι πυκνουτσιατισμένου,
'πως σι φουρώ στα γόνατα να είχα την κυρά σου²⁸!*

Σε παραλλαγή από τα Γιάννενα, γνωστό εμπορικό κέντρο, αναφέρεται επίσης:

*Κάτω στις Λάρσας τα τσιαρσιά, κάτω στου μπεζεστένι,
'ξήντα ραφτάδες έρραφταν της Ρούσως το φουστάνι.
Κι ένα μικρό ραφτόπουλο ράφτοντας τραγουδάει²⁹...*

Το 1939 ο Κ. Μπέντας καταγράφει μια παραλλαγή χορευτικού τραγουδιού, που χορευόταν την Αποκριά στη Σιάτιστα:

*Κάτω στις Λάρ'σας τα τσιαρσιά, κάτω στα μπιζιστένια,
ματάκια λιγωμένα,
πέντε ραφτάδες έρραφταν κι δέκα μαθητάδες*

28. ΚΛ, αρ. 758, σ. 163, (Σιάτιστα, Αν. Λαζάρου, 1925). Βλ. και Κ. Διοβουνιώτης, Σημειώματα ποικίλα εκ Ίζουμέρκων, Νέος Ελληνομνήμων, τ. 17 (1923), σ. 58 (παραλλαγή Καλαρρυτών Ιωαννίνων).

29. ΚΛ, αρ. 831, σ. 14 (Ήπειρος, Αθαν. Πετρίδης, 1870).

*κι ωχ, ματάκια μ' λιγωμένα,
κι ένα μικρό ραφτόϊπουλο ράφτει και τραγουδάει
κι όλη μέρα δε σιγάει³⁰...*

Ενώ το τραγούδι από την Κόνιτσα, καταγεγραμμένο το 1929, είναι καθιστικό:

*Κάτω στις Λάρ'σας το τσαρσί,
ωχ, ωχ, τζιάνω μ', Λένη, στις Λάρ'σας τ' αργαστήρια
'ξήντα ραφτάδες έρραφταν³¹...*

Το 1952 στον Πολύλακκο Βοΐου καταγράφεται το ίδιο τραγούδι, που, κατά μία ενδιαφέρουσα πληροφορία, η οποία χρήζει διερευνήσεως, τραγουδιόταν από γυναίκες και κοπέλλες όλο το χρόνο και απαραίτητως τις τρεις μέρες των Χριστουγέννων μετά το μεσημέρι:

*Κάτω στις Λάρ'σας τα τσιαρσιά
κι ωχ, λελέ, μέση μου λιανή,
κάτω στα μπεζεστένια,
κι ωχ, ματάκια μ' λιγωμένα,
πέντε ραφτάδες έρραφταν και πέντε μαθητούρια³².*

Το τραγούδι σε πλήρη μορφή και με σαφή αναφορά στις *Λάρ'σας τα τσαρσιά και το Μπεζεστένι* περιέχεται στην ανέκδοτη ακόμη – την ύπαρξή της έχω ανακοινώσει στη Λάρισα πριν από πολλά χρόνια – Συλλογή λαογραφικού υλικού του Γ. Σακελλαρίδη από τον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου. Η συλλογή έχει συγκροτηθεί μεταξύ 1890 και 1910 και το συγκεκριμένο τραγούδι προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της Λάρισας.

Αναζητήσαμε αναφορές στο Μπεζεστένι της Λάρισας στα νεότερα τραγούδια κυρίως από την περιοχή της Θεσσαλίας. Εκτός από μια παραλλαγή από την περιοχή των Θεσσαλικών Αγράφων³³, που κατέγραψε ο καθηγητής Δημ. Λουκάτος το 1959, και μια ακόμη από τη Βερδικούσσα Ελασσόνας³⁴, που κατέγραψε η γράφουσα το 1984, σε καμιά άλλη από τις πάμπολλες παραλλαγές του τραγουδιού «της γαλανής το φόρεμα της άσπρης (ή ρούσσας) το φουστάνι» δεν αναφέρεται πλέον η Λάρισα και το Μπεζεστένι της.

30. ΚΛ, αρ. 1405, σ. 15 (Πελεκάνος Βοΐου, Κωνστ. Π. Μπέντας, 1939).

31. ΚΛ, αρ. 1099, σ. 62 (Ήπειρος, Έλλη Δευτεραίου, 1937).

32. ΚΛ, αρ. 1766, σ. 33 (Πολύλακκος Βοΐου Κοζάνης, Ιω. Τζημόπουλος, 1952).

33. ΚΛ, αρ. 2301, σ. 287 (Θεσσαλικά Άγραφα, Δημ. Σ. Λουκάτος, 1959).

34. ΚΛ, αρ. 4285, σ. 835 (Βερδικούσσα Ελασσόνας, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1984).

Συνήθως το τραγούδι αρχίζει πλέον με το στίχο: *Της γαλανής το φόρεμα...*

Ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία του Μπεζεστενιού της Λάρισας σε μερικά άλλα πρόσφατα καταγεγραμμένα τραγούδια από τον θεσσαλικό χώρο, που αναφέρονται έμμεσα ή άμεσα σ' αυτό. Στο γνωστό τραγούδι του γάμου :

Μια βλάχα, μια παλιόβλαχα παντρεύει τον υγιό της

καταγεγραμμένο από την γράφουσα στην περιοχή των Γόννων (1986) οι στίχοι:

*Και τα πιπέργια τσ' έπαιρνε στο Μέγα Μπεζεστένι,
να πιπερώσουν τα φαϊά, να φαν οι συμπεθέροι³⁵*

πιθανώς απηχούν παράδοση παλαιότερη στην περιοχή.

Σ' ένα ερωτικό άσμα από τη Φαρκαδόνα Τρικάλων (καταγραφή 1984):

*Όσο κι αν επερπάτησα, Βλαχιά και Μπουκουρέστι,
καμιά δεν μπόρεσα να βρω στον κόσμο να μ' αρέσει.
Μια κόρη μέσ' στη Λάρισα, πάνω στο Πεζεστένι,
έχει τη μέση της λιανή και τα μαλάκια μαύρα...*

Ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία με μια λεπτομερέστερη έρευνα ενδεχομένως θα πολλαπλασιαστούν. Επίσης στη Βερδικούσσα στο γνωστό τραγούδι:

*Ένα Σαββάτο βράδυ, μια Κυριακή πρωί
βγήκα να σεργιανίσω (ή γκιζερήσω) σ' εβραΐκο τσαρσί (ή
Φραγκομαχαλά)*

καταγράψαμε τον στίχο:

Στο Πεζεστένι τ' όμορφο βγήκα να σεργιανίσω³⁶.

Σε άλλο τραγούδι:

*Βαμμένα χείλη φίλησα κάτω στο Μπεζεστένι.
Με το μαντήλ' το σφούγγισα κι έβαψε το μαντήλι³⁷...*

Στο τραγούδι:

*Μαράθηκαν τα δέντρα, τα φύλλα απ' τα κλαδιά
για της Ρηνούλας τον καημό, που'ν' αρραβωνιασμένη.*

35. ΚΛ, αρ. 4432, σ. 710 (Γόννοι Λαρίσης, Αικ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, 1986).

36. ΚΛ, αρ. 4285, ό.π., σ. 836.

37. ΚΛ, αρ. 4285, ό.π., σ. 836.

*Την προξινούν στη Λάρισα, κάτω στο Μπεζεστένι.
Δεν θέλω 'γώ στη Λάρισα, στο έρμο Μπεζεστένι,
μόν' θέλω³⁸...*

Το ερωτικό:

*Μια Πούλια 'ναι στον ουρανό, μια λυγερή στον κάμπο.
'Εχει ασημένιον αργαλειό μέσα στο Μπεζεστένι.
Υφαίνει τα μεταξωτά και τα χρυσά μαντήλια³⁹.*

*Άγουρος απ' το νησί, κόρη απ' την Ανατολή
πάησαν κι ανταμώθηκαν κάτω στο Μπεζεστένι⁴⁰.*

Άλλο από τους Γόννους:

*Δευτέρα μέρα τ' Άη Γιωργιού, την Τρίτη στο σεργιάνι,
τα παλληκάρια χαίρονται και ρίχνουν στο νισιάνι (σημάδι).
Βαρέσαν τη Γιαννάκινα μέσα στο Πεζεστένι⁴¹.*

Κι ακόμη:

*Σάββατο το βραδύ βραδύ σκολούσιν οι γραμματικοί,
σκολούσι κι οι ραφτάδες με τιςπραματευτάδες.
Σκολά τσ'εμού ο γιαρέντης μου,
ο μπέης κι ο λεβέντης μου,
τσ' από το Πεζεστένι στο μοναστήρι μπαίνει.
Φορεί παπούτσι τερμελί στο χαδεμένο του κορμί.
Φορεί τσαι στη μεσίτσα του, που να καεί η καρδίτσα του,
πράσινο καλαμάρι, το νου μου θα τον πάρει.
Φορεί τσ'εις το τσεφάλι του, άχου! χαρά στο χάδι του,
κότσινο μαντηλάτσι, του οχτρού του δαιμονάτσι⁴².*

Στο γνωστό ευρύτερα στη Θεσσαλία τραγούδι:

Φραγκίτσα 'δώ, Φραγκίτσα εκεί, Φραγκίτσα παραπέρα

38. ΚΛ, αρ. 4432, σ. 250 (Καλλιπεύκη Λαρίσης, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1986).

39. ΚΛ, αρ. 4285, σ. 17 (Κρασιά Λαρίσης, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1984).

40. ΚΛ, αρ. 4285, ό.π.

41. ΚΛ, αρ. 4432, ό.π., σ. 710.

42. Μαν. Γ. Πρωτοψάλτης, «Τραγούδια και μοιρολόγια της Καρπάθου», *Λαογραφία*, τ. 11 (1934 - 37), σ. 165.

αναφέρεται ο στίχος :

*Στο Μπεζεστένι κάθονταν κι το φλουρί ζυγιάζει ή το φιλί ζυγιάζει*⁴³.

Και σε άλλο επίσης από τα κάλαντα:

*Κυρά μου, όταν στολίζεσαι να πας στο Μπεζεστένι*⁴⁴.

Το 1815 ο Αργύρης Φιλιππίδης, υπακούοντας στη φήμη που το Μπεζεστένι είχε στη Λάρισα και ευρύτερα στον χώρο της Θεσσαλίας, αναφέρει ότι «εις την Λάρισα γίνονται δύο παζάρια την εβδομάδα, Κυριακή και Τετάρτη. Γίνεται και την Παρασκευή έτερον ολίγον. Εις αυτά τα παζάρια έρχονται από κάθε μέρος και πραγματεύονται, φέροντας ζαιρέδες, λάδια, γεμήσια και κάθε πωρικόν. Πωλώντας, αγοράζουν πάλιν αυτού σιτάρι και κριθάρι και άλλα, ό,τι τους χρειασθούν. Έχει τζαρσί μεγάλο και καλό, έχει και μπεζεστένι θολογυρισμένον, οπού κάθονται οι πραγματευταί και κάνουν το νεγκότηζιον τους. Έχει χάνια αρκετά όπου κονέβουν οι ξένοι και πραγματευταί, οπού έρχονται εδώ, εις τα οποία έχουν και οντάδες πιασμένους, και κάθονται χρονικώς και φέρουννπραμάτιες και πωλούν, ωσάν γουναρικά, ρούχα και άλλα»⁴⁵.

Όμως ο Ιω. Οικονόμου – Λαρισαίος, ο Λογιώτατος, όπως είναι γνωστός, το 1817 τον διαψεύδει: «Αυτή η πολιτεία την σήμερα κανένα κτήριον θεωρίας άξιον δεν έχει, έξω από μερικά τζαμιά και ένα χαμάμι μολυβοσκέπαστα. Είχε και ένα αξιόλογον μπεζεστένι, μολυβοσκέπαστον κτήριον από τον καιρόν της εξουσίας των χριστιανών, αλλ' εις μίαν πυρκαϊάν εις τα 1799 εκάηκεν από την ανοησίαν του φυλακάτορος και τώρα μόνον τα τείχη σώζονται και μερικοί κουμπέδες: ομοίως και το κτήριον του μενζέλ χανέ, χριστιανικόν»⁴⁶.

Η φήμη του Μπεζεστενιού ως μεγάλης αστικής κλειστής αγοράς συνδεδεμένης με την πόλη της Λάρισας, με τα πολλά τσαρσιά και εργαστήριά της, σημαντικού κτηρίου για την εποχή του, με τα φτερά της συλλογικής μνήμης και ιδιαίτερα του τραγουδιού ξεπέρασε τους αιώνες και έζησε μέχρι τις μέρες μας μαζί με τις μεγάλες αγορές της Πόλης, της Θεσσαλονίκης, της Χίου, της Προύσας και της Σμύρνης. Επέζησε η αίγλη του στον ευρύτερο πολιτισμικό χώρο της Ηπειροθεσ-

43. ΚΛ, αρ. 4285, ό.π., σ. 35.

44. Ό.π.

45. Θεοδόσης Σπεράντσας, *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον ηθικόν*, πρόλογος-επιμέλεια Φιλ. Βιτάλη, Αθήνα 1978, σ. 118.

46. Ιω. Οικονόμου-Λαρισαίος, Λογιώτατος, *Ι. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως* (μετάφραση στη δημοτική - 1817). *ΙΙ. Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας-1817*. Εισαγωγή-φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1989, σ. 164, 68.

σαλίας και Δυτικής Μακεδονίας μέσα στο τραγούδι κυρίως, επειδή συνδέθηκε με τα περίφημα εργαστήρια ραπτικής, που απευθύνονταν στον πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής.

Σήμερα, δύο αιώνες μετά την πυρκαϊά που το κατέστρεψε, το Μπεζεστένι της Λάρισσας, χώρος πυκνής καθημερινής οικονομικής και κοινωνικής συναναστροφής, που δεν έσβησε ουσιαστικά από τη συλλογική μνήμη, αποκτά ξανά ζωή και ξεκινά μια καινούργια πολιτισμική διαδρομή.

SUMMARY

AIKATERINI POLYMEROU-KAMILAKI, Ph.D.

The Bezesteni Market at Larissa and Collective Memory and Tradition in the Surrounding Area

The large urban covered market at Larissa was important for its size, wealth and commercial traffic during the period of the Turkish occupation. Thus, although it ceased to function more than two centuries ago, collective memory, expressed through song and tradition, has kept the memory of the market alive.

Destroyed by fire in 1799, the Bezesteni was a meeting place for social and economic purposes. Although destroyed more than two centuries ago, it has never disappeared from the collective memory of the region. With the restoration of the building, the Bezesteni commences upon a new path in the cultural life of Larissa.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ

Το κουδούνι σε λαϊκά δρώμενα και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην εργασία αυτή εξετάζεται και μελετάται η παρουσία κουδουνιών σε ποικίλες εθιμικές εκδηλώσεις ή σε άλλες περιστάσεις σε διάφορα μέρη της Ελλάδος, παράλληλα με τη συνηθισμένη χρήση τους στην κτηνοτροφία. Τα παιδιά π.χ., σε αρκετά μέρη, όταν λένε τα κάλαντα κρατούν μικρά κουδούνια, που ο ήχος τους συνοδεύει ρυθμικά το τραγούδι τους, ενώ στα Αναστενάρια, ένα από τα πιο σημαντικά έθιμα του ελληνικού χώρου, οι εικόνες που κρατούν οι τελεστές είναι κωδωνοφόρες. Κουδουνάκια υπάρχουν και στο δοξάρι της κρητικής λύρας, καθώς και σε ορισμένες γυναικείες ενδυμασίες. Η παρουσία κουδουνιών είναι ιδιαίτερα έντονη και χαρακτηριστική στα δρώμενα του Δωδεκαημέρου και της Αποκριάς, σε συνδυασμό και άμεση ταύτιση με το στοιχείο της μεταμφίεσης, η οποία είναι συνήθως ζωόμορφη.

Η παρουσία του κουδουνιού στον ελληνικό ιστορικό χώρο είναι πολύ παλαιά και τεκμηριώνεται με ανασκαφικά ευρήματα και φιλολογικές μαρτυρίες. Από πηλό π.χ. αρχικά (9ος αι. π.Χ.) και μετά από πηλό και ορείχαλκο συναντούμε κουδούνια ως ευλαβικές αναθηματικές προσφορές στους θεούς¹. Γνωστή είναι και η απεικόνιση μικρού κουδουνιού κρεμασμένου στον λαιμό ζώου που οδηγείται για θυσία σε τοιχογραφία της Δήλου², καθώς και η απεικόνιση κουδου-

* Ανακοίνωση στο 3ο Διεθνές Συνέδριο με θέμα: «Οι καμπάνες, τα κουδούνια και οι μεταμφιέσεις στον σύγχρονο κόσμο. Μουσειολογία και εφαρμογή». Ρέθυμνο, 24-27 Οκτωβρίου 1996.

1. Pericival Price, *Bells and Man*, Oxford University Press, 1983, σ. 73-75.

2. M. Wegner, *Griechenland, Musikgeschichte in Bildern*, Leipzig 1963, Abbildung 34, s. 60-61. H. Hickmann, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, N° 69201-69852: *Istruments de musique*, Le Caire 1949, σ. 37-68.

νών σε αργυρά νομίσματα των Κρανίων (Κεφαλληνίας) του 5ου π.Χ. αιώνα³.

Κουδούνια φορούσαν και στις ασπίδες και τα φάλαρα των πολεμικών αλόγων για εκφοβισμό του εχθρού⁴. Κουδούνια, κατά τη «Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου», κρέμασε και ο Μακεδόνας στρατηλάτης στα άλογα των ανδρών του για να τρομάξουν τους ελέφαντες του εχθρού, κατορθώνοντας έτσι να νικήσει τον Πύρο, τον βασιλιά των Ινδιών, μυθικής την εποχή αυτή χώρας⁵.

Στους νεώτερους χρόνους η παρουσία κουδουνιών στον ελληνικό χώρο είναι επίσης ποικίλη και πολύσημη. Κυρία χρήση τους βέβαια παραμένει πάντοτε η τοποθέτησή τους σε αιγοπρόβατα και άλλα ζώα, όπου λειτουργούν ως ηχητικά αντικείμενα για τον προσδιορισμό και εντοπισμό της θέσης που βρίσκεται το ζώο. Παράλληλα όμως συναντάται ευρύτατα η χρήση τους και σε ποικίλες εθμικές εκδηλώσεις και μάλιστα της λαϊκής λατρείας, ιδιαίτερα σε δρώμενα, σε έθιμα δηλαδή με έντονη δράση και με θρησκευτικό υπόβαθρο⁶.

Στα Αναστενάρια π.χ., θρακικό έθιμο που τελείται προς τιμήν των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (21-23 Μαΐου) και περιλαμβάνει εκστατικό χορό, λειτουργική ζωοθυσία και εντυπωσιακή πυροβολία, οι εικόνες, που αποτελούν κύριο και απαραίτητο στοιχείο της όλης εκδήλωσης, είναι κωδωνοφόρες. Πρόκειται για μικρά σφαιρικά κουδούνια, ασημένια ή από άλλο μέταλλο, κρεμασμένα από μια λεπτή αλυσίδα στερεωμένη στις δυο πλευρές της εικόνας. Στον ιδιότυπο εκστατικό χορό των Αναστεναρηδών που συνοδεύεται από λύρα και νταούλι, τα κουδούνια με την κίνηση της εικόνας προσθέτουν ένα λεπτό οξύ ήχο, λειτουργώντας στην περίπτωση αυτή ως αποτρεπτικό στοιχείο, προστατεύοντας με την, κατά κάποιον τρόπο, μαγική δύναμη του ήχου τους τον γύρω χώρο. Ευετηρικός άλλωστε είναι ο χαρακτήρας των Αναστεναριών, όπως οι ίδιοι οι τελεστές του εθίμου πιστεύουν⁷.

3. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*. Sicily, London 1876, σ. 48 (Ιονική Τράπεζα, Ημερολόγιο 1988, Ηώς Τσούρτη - Κούλη, αρχαιολόγος Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, Τριόβωλο Κρανίων, χρονολογία κοπής γύρω στα 480-431 π.Χ.).

4. Αισχύλος, *Επτά επί Θήβας*, 386, 399, Ευριπίδης, *Ρήσος*, 308, 383.

5. Γ.Ν. Αικατερινίδης, «Ο Μέγας Αλέξανδρος στη λαϊκή παράδοση», *Σερραϊκά Χρονικά* 12 (1996), σ. 21-22.

6. Για την πολύσημη χρήση των κουδουνιών βλ. Φ. Ανωγειανάκης, *Νεοελληνικά ιδιόφωνα. Το κουδούνι. Αποτρεπτικό στοιχείο - Ηχητικό αντικείμενο - Μουσικό όργανο*. Έκδοση: Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων Φ. Ανωγειανάκη - Κέντρο Εθνομουσικολογίας, Αθήνα 1996 (επιμέλεια Γ. Ν. Αικατερινίδης).

7. Γ.Ν. Αικατερινίδης, «Αναστενάρια. Μύθος και πραγματικότητα», *Σερραϊκά Χρονικά* 11 (1993), σ. 179-206. Ειδικότερα για τα κουδουνάκια βλ. Α. Χουρμουζιάδης, «Περί των

Σε πολλά μέρη τα παιδιά που λένουν τα κάλαντα συνηθίζουν να κρατούν κουδούνια, ο ήχος των οποίων συνοδεύει ρυθμικά το τραγούδι τους. Στην Καππαδοκία π.χ. κάθε παρέα καλαντιστών χωριζόταν σε δύο μικρότερες ομάδες. Η μια έμπαινε στα σπίτια, όπου και τραγουδούσε τα κάλαντα. Τα παιδιά της άλλης ομάδας σκαρφάλωναν στη στέγη και από ένα φεγγίτη που υπήρχε εκεί κατέβαζαν στο εσωτερικό του σπιτιού ένα ή δύο κουδούνια, δεμένα σε ένα μακρύ σχοινί. Το σχοινί το ανεβοκατέβαζαν για να ηχούν τα κουδούνια σύμφωνα με τον ρυθμό της μελωδίας που τραγουδούσαν τα άλλα παιδιά μέσα στο σπίτι, ενώ συγχρόνως σιγοτραγουδούσαν και αυτά τα κάλαντα, για να συντονίζονται καλύτερα τη ρυθμική κίνηση με το τραγούδι⁸.

Στη Σκύρο επίσης τραγουδούσαν παλαιότερα τα κάλαντα την παραμονή της Πρωτοχρονιάς «καθ' ομάδας και μετά εκκωφαντικού τυμπάνου, φέροντος επί των μετώπων χορδός και κωδωνίσκους»⁹. Στο Διδυμότειχο της Θράκης τραγουδούσαν τα κάλαντα με συνοδεία ταραμπούκας άτομα μεταμφιεσμένα, που είχαν κρεμασμένα στη μέση τους κουδούνια¹⁰. Μικρά σφαιρικά κουδούνια κρεμούσαν παλαιότερα και στο ξύλινο ομοίωμα χελιδόνας, που κρατούν τα παιδιά όταν λένουν το τραγούδι της χελιδόνας, είδος καλάντων, την πρώτη του Μαρτίου¹¹.

Στην Τρίπολη της Πελοποννήσου, την τελευταία μέρα του Φεβρουαρίου, μικρά παιδιά με κουδούνια στα χέρια ή κρεμασμένα στη μέση τους, γύριζαν τρέχοντας την πόλη και με τον ήχο των κουδουνιών «έδιωχναν τον Κουτσοφλέβαρο», δηλαδή τον χειμώνα με τα χιόνια και το κρύο¹².

Με κουδούνια στα χέρια έτρεχαν και τα παιδιά των βοσκών στην Πίνδο για να διώξουν τα φίδια την ημέρα του Ευαγγελισμού. Το ίδιο επεδίωκαν και σε άλλα μέρη, συνοδεύοντας το ειδικό επωδικό τραγούδι που έλεγαν για το διώξιμο των φιδιών με τον ήχο από κουδούνια που κρατούσαν¹³.

Αναστεναρίων και άλλων τινών παραδόξων εθίμων και προλήψεων», *Αρχαίον Θρακικού Λαογρ. και Γλωσσ. Θησαυρού* 26 (1961), σ. 157-158 («Αι χορεύουσαι εικόνες»).

8. Δ. Αρχιγένης, «Πρωτοχρονιάτικα κάλαντα στη Μικρά Ασία προ του 1922», εφημ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 29 Ιανουαρίου 1961.

9. Δ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της Σκύρου...* Πάτρα 1909, σ. 157.

10. Φ. Ανωγειανάκης, *Το κουδούνι*, ό.π., σ. 103.

11. Κ. Χουρμουζιάδης, «Το Τσακίλι Μετρών», *Θρακικά* 11 (1939), σ. 395, αρ. 12. Για το έθιμο βλ. Γ.Κ. Σπυριδάκης, «Το άσμα της χελιδόνας (χελιδόνισμα) την πρώτην Μαρτίου», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 20-21 (1967-1968), σ. 15-54.

12. Φ. Ανωγειανάκης, ό.π., σ. 103-104. Πρβ. και Γ.Α. Μέγας, *Ελληνικά έορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήναι 1956, σ. 131.

13. Φ. Ανωγειανάκης, ό.π., σ. 102-103.

Εικ. 1. «Αράπηδες», μεταμφιεσμένοι του Δωδεκαημέρου στη Νικήσιανη Καβάλας
(φωτ. Γ.Ν. Αικατ., 1979).

Στην Κύπρο, σε πολλές περιοχές, κρατούσαν στο χέρι του δρεπανιού ένα ή περισσότερα κουδουνάκια για να διώχνουν μακριά τα φίδια, όπως λέγουν¹⁴.

Σε ορισμένες γυναικείες φορεσιές (Αστυπάλαιας π.χ.), ανάμεσα στα άλλα στολίδια τοποθετούν και ασημένα κουδουνάκια για αποτροπή του κακού¹⁵. Για αποτροπή επίσης του κακού κρεμούσαν οι Σαρακατσάνοι μικρά σφαιρικά κουδούνια στο φλάμπουρο (σημαία) του γάμου¹⁶. Σημασία αποτροπής του κακού έχουν και τα δώδεκα μικρά σφαιρικά κουδούνια που κρέμονται στο θυματό της εκκλησίας (ο αριθμός συμβολίζει τους δώδεκα Αποστόλους). Σφαιρικά κουδουνάκια, με την ίδια σημασία, κρέμονται και στο κατσί, είδος θυματού με χειρολαβή. Ασημένα ή χρυσά σφαιρικά κουδουνάκια έχουν επίσης ως κομψιά στα πλάγια οι αρχιερατικοί σάκοι, καθώς και άλλα είδη λατρευτικής χρήσης¹⁷.

Μικρό κουδούνι κρεμούσαν παλαιότερα επάνω τους όσοι ήταν ταμένοι σε έναν άγιο για λόγους υγείας ή για άλλη αιτία. Το κουδούνι αυτό, που ήταν σύμβολο του «σκλαβώματος» στον άγιο, έμενε κρεμασμένο επάνω τους όσον καιρό κρατούσε το τάξιμο¹⁸.

Πόσο παλαιά είναι η πίστη του ελληνικού λαού στη μαγική αποτρεπτική δύναμη του ήχου των κουδουνιών μάς πληροφορεί μια Ομιλία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου (4ος αι.), ο οποίος καταδικάζει μεταξύ άλλων και τη συνήθεια να κρεμούν κουδουνάκια στα μικρά παιδιά για να τα προφυλάσσουν από το κακό, όπως πίστευαν: «Τί ἄν τις εἶποι τὰ περιήπτα καὶ τοὺς κώδωνας τοὺς τῆς χειρὸς ἐξηρητημένους καὶ τὸν κόκκινον στήμονα καὶ τὰ ἄλλα τὰ πολλῆς ἀνοίας γέμοντα, δέον μηδὲν ἕτερον τῷ παιδί περιτιθέναι, ἀλλ' ἢ τὴν τοῦ σταυροῦ φυλακὴν;»¹⁹

Κουδούνια συνηθίζονταν και σε μουσικά όργανα. Στο τουμπελέκι π.χ., στην Κασσάνδρα της Χαλκιδικής, στη Μυτιλήνη και αλλού, κρεμούσαν παλαιότερα μικρά σφαιρικά κουδούνια γύρω στη στρογγυλή δερμάτινη επιφά-

14. Φ. Ανωγειανάκης, *Το κουδούνι*, ό.π., σελ. 104-105.

15. Φ. Ανωγειανάκης, ό.π., σελ. 105.

16. Φ. Ανωγειανάκης, ό.π., σ. 105. Για το φλάμπουρο ειδικότερα βλ. Ε. Αλεξάκης, *Η σημαία στο γάμο*, Αθήνα 1980.

17. Άννα Χατζηνικολάου, «Χρυσοκεντητική», στον τόμο: *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, Αθήνα 1969, φωτ. αρ. 180 (Αρχιερατικός σάκος, Ιερά Μητρόπολις Κεφαλληνίας), σχόλια σ. 204. Αρχιερατικοί σάκοι με σφαιρικά κουδουνάκια φυλάγονται επίσης σε σκευοφυλάκια των μονών του Αγίου Όρους (τρεις στη Μ. Μεγίστης Λαύρας, ένας στη Μ. Παντοκράτορα κ.α.).

18. Στ. Κυριακίδης, «Το σκλάβωμα», *Λαογραφία* 13 (1951), σ. 350-351, 354-355.

19. Στ. Κυριακίδης, «Ιωάννης ο Χρυσόστομος ως λαογράφος», *Λαογραφία* 11 (1934 - 37), σ. 637.

Εικ. 2. «Γέρος» και «Κορέλα» της Σκύρου (φωτ. Γ.Ν. Αικατ., 1978).

νεια, εκεί που τεντώνεται και δένεται το δέρμα στο πήλινο ηχείο. Τα κουδουνάκια αυτά συνόδευαν με τη χροιά του ήχου τους τα ρυθμικά κτύπηματά του οργάνου. Το ίδιο έκαναν και οι Σκυριανοί στο νταούλι τους.

Ιδιαίτερα πλατιά διάδοση είχε το κρέμασμα μικρών σφαιρικών κουδουνιών στο δοξάρι της αχλαδόσχημης λύρας, κυρίως στην Κρήτη. Τα κουδούνια αυτά, τα «γερακοκούδουνα» όπως λέγονται, τα περνούσαν σε σύρμα που το στερέωναν πάνω στο δοξάρι με τρόπο, ώστε να το χωρίζει σε δύο ή περισσότερα μέρη και έτσι τα γερακοκούδουνα, μένοντας στο τμήμα του δοξαριού όπου είχαν περασθεί, κρατούσαν μια σταθερή ισορροπία βάρους σε όλο το μήκος του δοξαριού. Η ισορροπία αυτή βοηθούσε τον λυράρη να έχει σταθερά άνετο και ευλύγιστο τον καρπό του κατά το παίξιμο. Παράλληλα, έκανε να ήχουν δυνατότερα και καθαρότερα τα κουδούνια, που συνόδευαν τη μελωδία με ένα χαρακτηριστικό της ηχώχρωμα. Στους χορούς, ιδιαίτερα στους γρήγορους, το χτύπημα των κουδουνιών συνόδευε και ρυθμικά τη μελωδία²⁰.

Η παρουσία κουδουνιών είναι έντονη και χαρακτηριστική στα δρώμενα του Δωδεκαημέρου και της Αποκριάς, σε συνδυασμό και άμεση ταύτιση με το στοιχείο της μεταμφίεσης. Από τις μεταμφιέσεις αυτές σημαντικότερες είναι του Δωδεκαημέρου, που συνεχίζουν αρχαιοελληνική παράδοση, μέσω των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, κυρίως στον χώρο της Μακεδονίας, όπου επιχωριάζουν και αρκετές από τις πιο εντυπωσιακές εκδηλώσεις κατά τις Απόκριες²¹.

Κυρίαρχο στοιχείο της μεταμφίεσης, ζωόμορφης συνήθως, είναι τα κουδούνια, διάφορα κατά τόπους σε αριθμό και μέγεθος. Στον «Καλόγερο» π.χ., ένα από τα πιο σημαντικά δρώμενα του ελληνικού χώρου με θρακική προέλευση, ο πρωταγωνιστής φορά σήμερα δύο με τρία κουδούνια, το ένα με φαλλική σημασία²², παλαιότερα όμως, σύμφωνα με σχετικές περιγραφές, τα κουδούνια ήταν περισσότερα²³. Στη Σκύρο, ο πρωταγωνιστής του αποκριάτικου

20. Φ. Ανωγειανάκης, *ό.π.*, σ. 107-108, Γ. Κουρμούλης, «Γερακοκούδουνα», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), σ. 207-208 (αρχικά κρεμούσαν τον τύπο αυτού του κουδουνιού στα κνηγετικά γεράκια κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους).

21. Γ. Ν. Αικατερινίδης, «Μεταμφιέσεις Δωδεκαημέρου εις τον Βορειοελλαδικόν χώρο», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 13-27.

22. Γ. Ν. Αικατερινίδης, «Καλόγερος. Ένα ευετηρικό έθιμο της Θράκης», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979), σ. 195-206.

23. Γ. Βιζυηνός, «Οι Καλόγεροι και η λατρεία του Διονύσου εν Θράκη», *Θρακική Επετηρίς* 1 (1897), σ. 126-127. R.M. Dawkins, «The Modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysus», *The Journal of Hellenic Studies*, vol. XXVI, part II (1906), σ. 193.

Εικ. 3. «Καρναβάλια» του Σοχού Θεσσαλονίκης (φωτ. Γ.Ν. Αικατ., 1978).

δρωμένου, ο «Γέρος», ζώνεται πενήντα ή και περισσότερα κουδούνια και το κρέμασμά τους γύρω από τη μέση του γίνεται με τρόπο ώστε και στην πιο μικρή κίνηση να ηχούν δυνατά και ρυθμικά²⁴.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μεταμφιεσμένοι φορούν τέσσερα με πέντε κουδούνια μεγάλου σχήματος, δεμένα στη μέση τους²⁵. Άσχετα όμως με τον αριθμό τους, ο οποίος, όπως ήδη σημειώθηκε, ποικίλλει από τόπο σε τόπο, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι σε κάθε τέτοια περίπτωση τα κουδούνια δεν είναι τυχαία. Η επιλογή τους γίνεται με μεγάλη προσοχή και γνώση, ώστε το ηχητικό αποτέλεσμα να είναι όσον το δυνατόν πιο αρμονικό.

Αντιπροσωπευτική εν προκειμένω είναι η περίπτωση του Σοχού, ορεινής κωμόπολης κοντά στη Θεσσαλονίκη. Εκεί γίνονται τις Απόκριες ονομαστές μεταμφιέσεις, που προσελκύουν κάθε χρόνο πλήθος επισκεπτών απ' όλη τη χώρα. Οι μεταμφιεσμένοι, τα «Καρναβάλια» όπως λέγονται, φορούν πέντε κουδούνια: ένα μεγάλο, το μπατάλι, και τέσσερα μικρότερα, τα κυπριά (πρώτο κυπρί, δεύτερο, τρίτο, τέταρτο κυπρί). Και τα πέντε αποτελούν τη λεγόμενη ντουζίνα. Το βάρος τους κυμαίνεται γύρω στα 20 κιλά. Πάντως, όσο πιο βαριά κουδούνια φορεί το Καρναβάλι, τόσο καλύτερο θεωρείται²⁶.

24. J.C. Lawson, «A Beast-dance of Skyros», *The Annual of the British School at Athens* 6 (1899-1900), σ. 125-127. R. M. Dawkins, «A Visit to Skyros, I. The Carnival», *The Annual of the British School at Athens* 11 (1904-1905), σ. 72-74. Δ. Παπαγεωργίου, «Αι Απόκριες εν Σκύρω», *Λαογραφία* 2 (1910), σ. 35-47. Joy Coulestantinou, *The Goat-dance of Skyros*, Athens 1977.

25. Φ. Ανωγειανάκης, *Το κουδούνι*, ό.π., σ. 99 (συγκεντρωτικός πίνακας με τύπους και αριθμό κουδουνιών, τα οποία χρησιμοποιούνται στις ζωόμορφες μεταμφιέσεις).

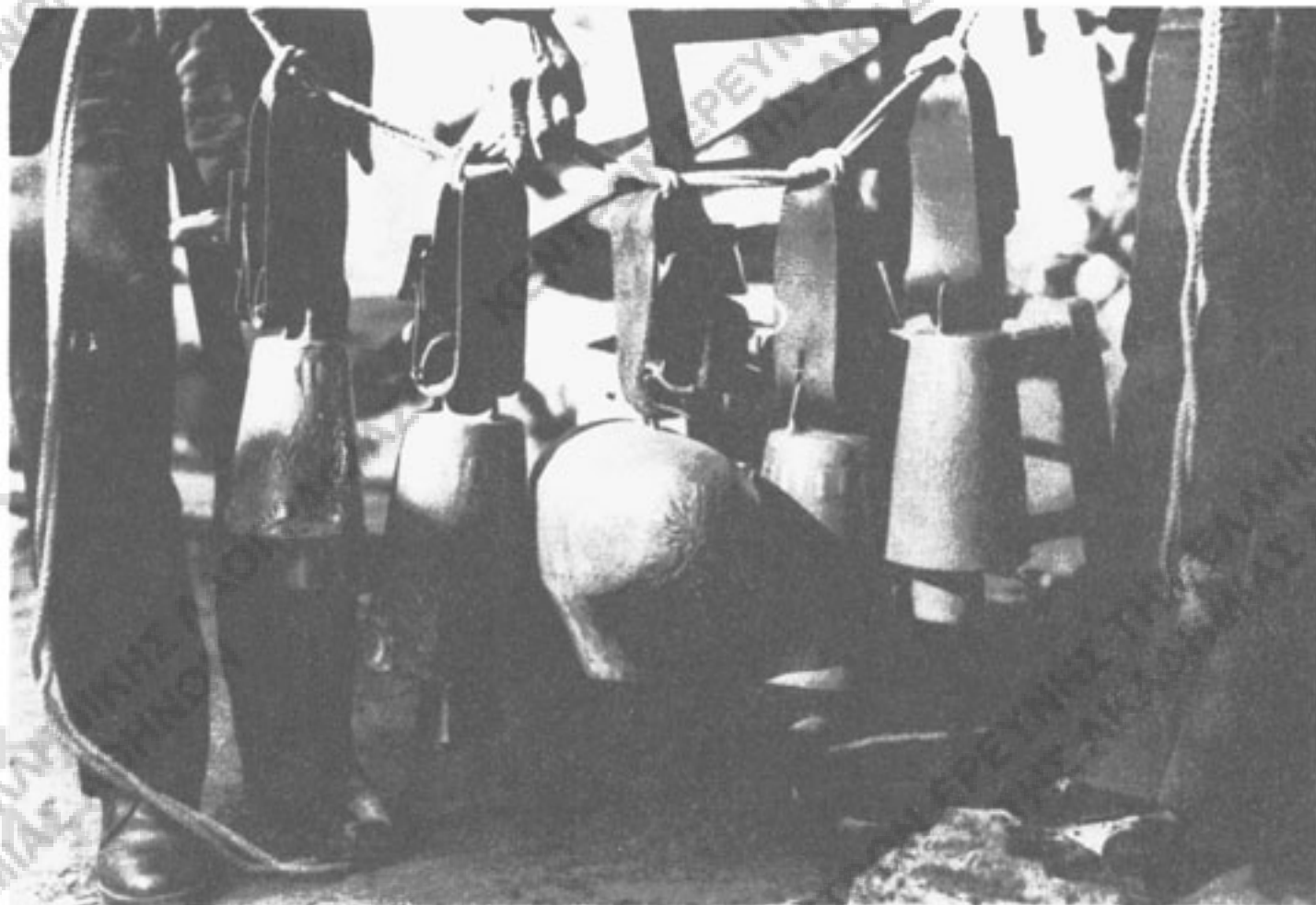
26. Γ.Ν. Αικατερινίδης, «Τα Καρναβάλια του Σοχού Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 13-23 (και αυτοτελώς, Αθήνα 1984, έκδοση Εκπολιτιστικού, Επιμορφωτικού και Λαογραφικού Συλλόγου Νέων Σοχού).

Το μπατάλι είναι σφυρήλατο, κάθετη δε τομή στο ύψος σε οποιοδήποτε σημείο είναι έλλειψη. Για γλωσσίδι χρησιμοποιείται ένα λεπτό σιδερένιο ραβδί. Τα κυπριά είναι χυτά, έχουν γενικά μορφή κολούρου κώνου και για γλωσσίδι χρησιμοποιείται ένα μικρότερο κυπρί.

Τα ακριβή βάρη των κουδουνιών (μαζί με τους μάντες εξαρτήσεώς τους) μας αντιπροσωπευτικής ντουζίνας, από τις πιο καλές, είναι τα πιο κάτω, σύμφωνα με δικό μου μέτρημα σε ζυγό ακριβείας: πρώτο κουδούνι 4,950 kg, δεύτερο 4,650 kg, τρίτο 3,500 kg, τέταρτο 3,050 kg, βάρος μπαταλιού 2,750 kg. Το συνολικό δηλ. βάρος της συγκεκριμένης ντουζίνας φθάνει τα 18,900 kg. Οι διαστάσεις για τα ίδια κουδούνια είναι: πρώτο κουδούνι, διάμετρος μεγάλης βάσεως 16 εκ., διάμετρος μικρής βάσεως 9,5 εκ., ύψος κολούρου κώνου 24,5 εκ.· δεύτερο κουδούνι 17 εκ. - 9,5 εκ. - 23,5 εκ. αντίστοιχα για τη μεγάλη, τη μικρή βάση και το ύψος· τρίτο κουδούνι 14 εκ. - 8 εκ. - 21,5 εκ.· τέταρτο 12,5 εκ. - 9 εκ. - 19 εκ. Τα ύψη των εσωτερικών κυπριών (γλωσσίδια) είναι κατά σειρά: α) 12 εκ., β) 10,5 εκ., γ) 9 εκ., δ) 9 εκ.

Εικ. 4. Τα κουδούνια ενός «Γέρου» της Σκύρου.

Εικ. 5. Τα κουδούνια ενός «Καρναβαλιού» του Σοχού.

Τα κουδούνια της ντουζίνας δεν είναι τυχαία. Όπως δηλαδή επίμονα τονίζεται, προϋποθέτουν ειδικό σχήμα και όγκο, καθώς και ειδική κατασκευή από ειδικό επίσης κράμα μετάλλου, για να μπορούν να δώσουν τον επιθυμητό ήχο. «Πρέπει να είναι ταριαστά συνδυασμένος ο ήχος. Δυο ήχοι άμα είναι ίδιοι, η ντουζίνα είναι ακατάλληλη... Αυτά πρέπει να ταιριάζουνε ένα κατόπιν του άλλου. Μόλις κάνουμε το Καρναβάλι, πάμε, το βάζουμε μακριά και το ακού-

	Έξωτ.	Έσωτ.	Έξωτ.+Έσωτ.
Κυπρί 1°			
Κυπρί 2°			
Κυπρί 3°			
Κυπρί 4°			
Μπατάλι			

Σχεδιάγραμμα των ήχων των κουδουνιών ενός Καρναβαλιού στον Σοχό²⁷.

με, αν πάνε σύμφωνα τα κουδούνια. Εάν δεν πάνε, τα αλλάζουμε. Τα κουδούνια πάνε όπως πάει η μουσική, το ένα κατόπιν στο άλλο. Το πρώτο έχει πιο χοντρή φωνή, το δεύτερο πιο ψιλή, το τρίτο έρχεται άλλη φωνή, το τέταρτο συμπληρώνει όλα μαζί. Το πέμπτο, το μπατάλι, τα φέρνει όλα στη μουσική, αυτό κρατά την ουσία της μουσικής».

Σημειωτέον ότι οι βάσεις των μέσα κουδουνιών και μάλιστα η κάτω είναι ελλείψεις. Το μπατάλι έχει ύψος 20 εκ., μήκος μεγάλου άξονα κορυφής (θέση μεγίστηστομής) 37 εκ., μήκος μεγάλου άξονα σημείου καμπής 27 εκ., μήκος μεγάλου άξονα βάσεως 17 εκ., μικρού άξονα βάσεως 9 εκ., μήκος γλωσσιδιού 25 εκ. Ο όρος εδώ ντουζίνα πιθανόν να υποδηλώνει ότι κάποτε τα κουδούνια του Καρναβαλιού ήταν περισσότερα από πέντε. Εκτός αν λαμβάνεται ως όρος περιεκτικός (ό.π., σ. 9, σημ. 7).

27. Αικατερινίδης, «Τα Καρναβάλια του Σοχού», ό.π., σ. 16.

Ο ιδιαίτερος ήχος των κουδουνιών κάθε ντουζίνας είναι και το ιδιαίτερο στοιχείο, με το οποίο κάθε Καρναβάλι ξεχωρίζει μακριά από το πλήθος των άλλων μεταμφιεσμένων. Αν μάλιστα κάποιο Καρναβάλι εμφανιστεί με κουδούνια κακόφωνα ή αταίριαστα, το περιμένει η ειρωνεία.

Η εξεύρεση των κατάλληλων κουδουνιών αποτελεί τη μεγαλύτερη φροντίδα κάθε Καρναβαλιού και πολλές φορές κάνουν για τον σκοπό αυτό ταξίδια μέχρι τον Έβρο, σε κτηνοτροφικά κέντρα. Έτσι θεωρούνται ευτυχείς και προνομούχοι όσοι μπόρεσαν «να ταιριάσουν μια ντουζίνα», που την προσέχουν ως ένα από τα πιο πολύτιμα αντικείμενα που έχουν. «Άμα δεν έχεις κουδούνια δεν λογίζεσαι νοικοκύρης εδώ. Τηλεόραση να μην έχει το σπίτι, ό,τι άλλο να μην έχει, κουδούνια όμως είναι απαραίτητα». Ας σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο δώρο που ένας πατέρας μπορεί να κάμει στο παιδί του είναι ακριβώς μια ντουζίνα κουδούνια και είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό το θέαμα — θέαμα που υπόσχεται και τη συνέχιση του εθίμου — να βλέπει κανείς τις μέρες της Αποκριάς και μάλιστα το Σάββατο της Τυρινής μικρά και μεγάλα παιδιά ζωσμένα κουδούνια, πολλές φορές χωρίς κανένα άλλο στοιχείο μεταμφίεσης, τα οποία με κόπο τα κουβαλούν, χαρούμενα όμως και ικανοποιημένα, ευτυχισμένα θα λέγαμε, γι' αυτό.

Κουδούνια, ως μόνο στοιχείο μεταμφιέσεως, φορούν συχνά και μεγάλοι και δεν είναι σπάνιο το θέαμα στον επισκέπτη του Σοχού τις μέρες της Αποκριάς να βλέπει κάποιον να ξεπετάγεται μέσα από το πλήθος των πανηγυριστών ζωσμένος με βαριά κουδούνια και να αρχίζει να τα χτυπά χορεύοντας με γρήγορες επτάπτες κινήσεις. Και αν κάποιο Καρναβάλι πέσει κάτω, το ενδιαφέρον των άλλων στρέφεται συνήθως στην τύχη των κουδουνιών, παρά στο ίδιο το Καρναβάλι. Στον Σοχό λοιπόν το κουδούνι αποκτά εντελώς μαν ιδιαίτερη και μοναδική αξία και ταυτίζεται με την όλη μεταμφίεση.

Το ίδιο, όπως στον Σοχό, ισχύει γενικότερα και για τις άλλες περιπτώσεις μεταμφιεσμένων. Παντού δηλαδή επιζητείται ο ήχος των κουδουνιών να είναι όχι μόνο βροντερός αλλά, κυρίως, αρμονικός. Τονίζεται έτσι ιδιαίτερα ο ρόλος των κουδουνιών σε εθμικές εκδηλώσεις και μάλιστα σε ευετηρικά δρώμενα²⁸, όπως είναι οι μεταμφιέσεις, που αποτελούν μια από τις πιο σημαντικές εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού.

28. Ουσιαστική και αποφασιστική ρόλο στην καταγραφή, συγκέντρωση, μελέτη κλπ. των δρωμένων του ευρύτερου ελληνικού χώρου θα διαδραματίσει το Κέντρο Λαϊκών Δρωμένων Κομοτηνής, που ιδρύθηκε στην ακριτική αυτή περιοχή το 1995 στο πλαίσιο του Εθνικού Πολιτιστικού Δικτύου Πόλεων.

SUMMARY

GEORGE AIKATERINIDIS, Ph.D.

The Bell in Folk Performances and Other Customs

This article examines the presence of the bell in various customs and other circumstances in various parts of Greece, where they are also used in their normal capacity in pastoralism. For example, in a number of areas of Greece, when children sing the traditional Christmas carols (known in Greek as kalanda), they hold small bells, whose sound provides a rhythmic accompaniment to their songs. At the Anastenaria, one of the most important customs of the Greek world, the icons that are carried by the participants carry bells. The bow of the Cretan lyra also bears small bells, as do certain female costumes. The presence of the bell is particularly noticeable in the performances during the twelve days of Christmas and during the Apokries, the carnival period. There the bell forms part of the costume, which is usually in the form of an animal.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

Αναζητώντας τις οικογενειακές δομές στη νεότερη Ελλάδα. Η περίπτωση της πολυπυρηνικής οικογένειας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην εργασία εξετάζεται αναλυτικά η πορεία της έρευνας στο θέμα της πολυπυρηνικής οικογένειας στη νεότερη Ελλάδα, όπως προκύπτει από την προσωπική εμπειρία του συγγραφέα. Εξετάζονται επίσης οι τύποι και οι δομές της πολυπυρηνικής οικογένειας που επιχωριάζουν στην ηπειρωτική Ελλάδα (σταθερή ή ασταθής πατροπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια, αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια κλπ.). Γίνεται προσπάθεια ακόμα να εξηγηθούν οι διάφορες μορφές του θεσμού με αφετηρία τις οικονομικές δραστηριότητες αλλά και το τοπικό habitus. Η εργασία κλείνει με ορισμένες αναφορές στις σύγχρονες αγροτικές και αστικές συνθήκες (συνεργασία πυρηνικών οικογενειών, τροποποιημένη μορφή πολυπυρηνικής οικογένειας κ.ά.).

1. Η θέση του προβλήματος(1974-1989).

Η συστηματική μελέτη αυτής καθεαυτής της οικογένειας από κοινωνικο-ανθρωπολογική οπτική άρχισε κάπως αργοπορημένα, καθώς η Κοινωνική Ανθρωπολογία δεν είχε εξαρχής στα ενδιαφέροντά της ειδικά τη μελέτη της οικογένειας αλλά τα συστήματα συγγένειας και τις γαμήλιες ανταλλαγές των διαφόρων «πρωτόγονων» ή «αρχαϊκών» λεγόμενων λαών (Barnes 1980:297). Τον τομέα της οικογένειας τον είχε αφήσει στην Κοινωνιολογία, η οποία άλλωστε είχε εστιάσει το ενδιαφέρον της στους δυτικούς λαούς. Η συστηματική μελέτη της οικογένειας από την Κοινωνική Ανθρωπολογία άρχισε σχεδόν πρόσφατα και στην Ελλάδα και αυτό εξηγείται από τις αλλαγές των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών στη χώρα (πρβ. Γκιζέλης 1987). Δεν είχε επίσης αναπτυχθεί η προβληματική για την ιστορική μελέτη της οικογένειας (βλ. Kertzner 1984), διότι η Ιστορία στην Ελλάδα είχε παραμείνει στα παλαιά πρότυπα της συμβαντολογικής προσέγγισης. Οι νε-

ότερες προσεγγίσεις ουσιαστικά είναι ένας πετυχημένος συνδυασμός Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Κοινωνιολογίας και Ιστορίας. Μιας Ιστορίας όμως, της οποίας τα πρότυπα ξεκινούν κυρίως από τη Γαλλική Νέα Ιστορία και τη Σχολή του περιοδικού *Annales* (πρβ. Τεάζη-Αντωνακοπούλου 1987:45,59).

Στόχος μου με αυτή τη μελέτη είναι να δείξω μέσα από την προσωπική εμπειρική έρευνα, αφενός τον τρόπο με τον οποίο η πολιτική ιδεολογία, οι προκαταλήψεις αλλά και άλλοι εξωεπιστημονικοί παράγοντες επηρέασαν αυτή την πορεία, αφετέρου να παρουσιάσω τις διάφορες μορφές και τους τύπους της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70 οι γνώσεις μας για την ελληνική οικογένεια (αγροτική και αστική) ήταν ελάχιστες. Την ελληνική κοινωνία και επιστήμη πολύ λίγο ενδιέφερε η συστηματική μελέτη αυτού του θεσμού. Οι πληροφορίες μας περιορίζονταν σε στοιχεία που ανέφεραν παλαιότεροι περιηγητές (Leake 1830: 209) και ελάχιστοι ξένοι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι που είχαν εργαστεί στην Ελλάδα (Cambell 1964, Friedl 1965, du Boulay 1974), οι οποίοι όμως έκαναν λόγο περισσότερο για τις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας παρά για τις δομές της¹. Κάποιες γενικές αναφορές υπήρχαν επίσης ήδη από το τέλος του μεσοπολέμου για τον βόρειο ελλαδικό χώρο από το μελετητή της βαλκανικής *zadruga* Philip Mosely (1976), ο οποίος σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα έρευνας του τύπου αυτής της οικογένειας σε όλη τη βαλκανική χερσόνησο είχε εργασθεί και στη Βόρεια Ελλάδα, αλλά σε περιορισμένη έκταση. Ο Mosely δεν βρήκε σημαντικές διαφορές απ' τη *zadruga* των άλλων βαλκανικών λαών, επισημαίνοντας μάλιστα ότι τα μέλη της που μεταναστεύουν στο εξωτερικό διατηρούν το δεσμό με την οικογένειά τους, συνεχίζουν να θεωρούνται μέλη της και την ενισχύουν οικονομικά με χρήματα κλπ. Μνεία πρέπει να γίνει και για τη μελέτη της πολυπυρηνικής οικογένειας στους σλαβόφωνους Έλληνες της περιοχής Φλώρινας στη Δυτική Μακεδονία από τον Καραβίδα (1931).

Αυτό εξηγείται, γιατί οι επιστήμες Κοινωνιολογία, Κοινωνική Ανθρωπολογία και Εθνολογία ήταν πολύ λίγο αναπτυγμένες στην Ελλάδα. Οι λόγοι είναι ποικίλοι, από την πολιτική κατάσταση (συντηρητικές κυβερνήσεις, δικτατορία), που δεν ευνοούσε την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, ως την αδυναμία ενός ευρύτερου επιστημονικού προβληματισμού, που θα περιλάμβανε και το θε-

1. Πρέπει να αναφέρω ότι την ίδια περίοδο σημαντικές αναφορές στο θεσμό της ελληνικής οικογένειας κάνει στα βιβλία του, παρά τον διαφορετικό προσανατολισμό τους, και ο εθνολόγος/κοινωνιολόγος Γιώργος Καββαδίας (1965, 1980). Και σ' αυτές όμως τις περιπτώσεις δεν πρόκειται για συστηματική μελέτη της οικογένειας.

σμό της οικογένειας στην ιστορική και στη συγχρονική του διάσταση. Εντούτοις το υλικό ως ένα βαθμό βρισκόταν μαζί μας. Αναφέρομαι στις λαογραφικές/εθνογραφικές συλλογές, που είχαν καταρτιστεί παλαιότερα, από τον περασμένο κώλας αιώνα, και ήταν κατατεθειμένες στο Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΕΛ) και στις συλλογές του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, που κατατέθηκαν από του φοιτητές αργότερα. Παρόμοια αλλά με ακριβέστερες στατιστικές πληροφορίες είναι τα δημοτολόγια/απογραφές που είχαν αρχίσει να καταρτίζονται με κρατικές εγκυκλίους πολύ ενωρίς τις προηγούμενες δεκαετίες, συνήθως μετά από μια εμπόλεμη περίοδο ή επέκταση του ελληνικού κράτους (1898, 1914, 1921, 1945), και τα οποία εντοπίζει βαθμηδόν και φέρνει στην επιφάνεια η επαύρα εθνογραφική έρευνα. Σ' αυτό το θέμα θα αναφερθώ διεξοδικότερα παρακάτω.

Οι γνώσεις μας για την ελληνική οικογένεια, εκτός από περιορισμένες, ήταν και αποσπασματικές. Αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Ενώ υπήρχαν στη διάθεσή μας πληροφορίες για την παρουσία της λεγόμενης πολυπυρηνικής διευρυμένης οικογένεια στον ελληνικό χώρο, η άποψη που επικρατούσε μέχρι τότε ήταν ότι επρόκειτο για ένα σποραδικό και μάλλον σπάνιο φαινόμενο στον ελληνικό χώρο. Δεν υπήρξαν κάποια ερωτήματα και για τη σποραδική έστω παρουσία μορφών αυτού του τύπου της οικογένειας. Αυτό φαίνεται καθαρά και από τις επιφυλάξεις αλλά και τις αντιδράσεις των κοινωνικών επιστημόνων στις πρώτες δημοσιεύσεις του γράφοντος, όπου υποστηριζόταν η ευρύτερη παρουσία αυτού του τύπου οικογένειας στην Ελλάδα². Οι λόγοι της αντίδρασης ήταν μεταξύ των άλλων το κοινωνιολογικό μοντέλο που είχε επικρατήσει μέχρι τότε για την Ελλάδα και ειδικότερα η σύνδεση του ελληνικού κοινωνικού χώρου περισσότερο με τη Δυτική Ευρώπη παρά με τα υπόλοιπα Βαλκάνια. Πολλοί ιστορικοί έκαναν λόγο τότε στην Ελλάδα για επικράτηση της φεουδαρχίας, συνδέοντας αντεπιστημονικά το σύστημα του ασιατικού τρόπου παραγωγής και τη στρατιωτική φεουδαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τα φεουδαρχικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης και προεκτείνοντας αυτή τη σύνδεση και στις μορφές και δομές της ελληνικής οικογένειας. Εκτός αυτού, οι κοινωνικοί επιστήμονες θεωρούσαν ότι η παρουσία του θεσμού της προίκας και η αναπτυγμένη ναυτιλία και το εμπόριο ήταν αντίθε-

2. Βλ. π.χ. τη διαμάχη μεταξύ Μουζέλη (1981:36) και Ψυχογιού (1980:37) στο περιοδικό *ΑΝΤΙ* πάνω σ' αυτό το θέμα, όταν άρχισε να τίθεται το ερώτημα. Πρβ. και την αντίδραση του Νίκου Βερνίκου (1979: 86, υποσ. 79) σε Λαογραφικό Συνέδριο του Βορειοελλαδικού Χώρου το 1976, πάνω σε εισήγησή μου για τη σύγκριση βουλγαρικής και ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας στη Θράκη.

τα με την παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στον ελληνικό χώρο, πράγμα που αληθεύει ενμέρει και ισχύει μόνο για τον ελληνικό νησιωτικό και τον αστικό χώρο. Υπήρχε όμως τότε άγνοια των κοινωνικο-οικονομικών δομών του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου, π.χ. της μεγάλης κτηνοτροφίας, νομαδικής και ημινομαδικής (στα ορεινά και ημιορεινά), της εκτατικής καλλιέργειας των δημητριακών στα πεδινά (Θεσσαλία, Βοιωτία και Βόρειο Ελλάδα) κλπ.

Ένας άλλος λόγος ήταν ότι σε επίπεδο θεωρητικό η πολυπυρηνική οικογένεια είχε αποσυνδεθεί από τις άλλες δομές της κοινωνίας, π.χ. την κοινότητα, ενώ είχε συνδεθεί με συγκεκριμένες βαλκανικές εθνικές ομάδες. Ειδικότερα είχε υποστηριχθεί ότι η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν χαρακτηριστικό κυρίως των Σλάβων και ιδιαίτερα των Σέρβων, ενώ αντίθετα στους Έλληνες επικρατούσε ο θεσμός της κοινότητας ως εάν ο δεύτερος να αποκλείει τον πρώτο, κάτι που φυσικά δεν ισχύει (βλ. περισσότερα Αλεξάκης 1992-1993). Η θεωρία του Σέρβου ανθρωπογεωγράφου Cnijić (1918), ο οποίος κινούμενος από πολιτικά κίνητρα θεωρούσε τη *zadruga* αποκλειστικά σερβικό θεσμό, αρνούμενος την παρουσία της ακόμα και στους Βουλγάρους, ως μη Σλάβους, έγινε δεκτή αβασάνιστα και από τον δικό μας υπέρμαχο του ελληνικού κοινοτισμού Καραβίδα (1931). Η καθυστέρηση δηλαδή της έρευνας για την πολυπυρηνική οικογένεια στην Ελλάδα οφείλεται και στην ιδεολογικοποίηση/πολιτικοποίηση της επιστήμης και στην ύπαρξη ψευδών στερεοτύπων.

Είναι γεγονός ότι στην αρχή της έρευνας πάνω σε θέματα συγγένειας και οικογένειας υπήρχε μεγάλη σύγχυση. Δεν είχε οριοθετηθεί το αντικείμενο και υπήρχε πλήθος όρων που δημιουργούσαν δυσκολίες κατανόησης. Γνωρίζουμε ότι αυτό που εμείς ονομάζουμε εδώ οικογένεια αντιστοιχεί στον πιο ακριβή επιστημονικό όρο «οικιακή ομάδα». Η οικιακή ομάδα αποτελείται από ένα σύνολο συγγενικών ή μη προσώπων που βρίσκονται σε μια στενή αλληλοεξάρτηση: προσφορά οικιακών υπηρεσιών, συνιδιοκτησία ακίνητης περιουσίας, συστέγαση, συνεργασία στην οικονομική δραστηριότητα κλπ. Ο όρος οικιακή ομάδα θεωρείται ιδιαίτερα χρήσιμος για τη μελέτη της οικογένειας στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο, όπου μέσα σε ένα σπίτι είναι δυνατόν να συμβιώνουν και άλλα μη συγγενικά πρόσωπα, π.χ. υπηρέτες. Στην Ελλάδα κατά κανόνα αυτό δεν συμβαίνει. Έτσι ο όρος οικογένεια, παρά τις ασάφειές του, μπορεί να εξισωθεί με την οικιακή ομάδα, κάτι που συμβαίνει συχνά στην καθημερινή ομιλία³.

3. Συχνά χρησιμοποιείται και ο όρος «νοικοκυριό», ο οποίος, ως επίνοηση των απογραφών, δεν θεωρείται από τους ειδικούς επαρκής για να δηλώσει την οικιακή ομάδα (πρβ. Αλεξάκης 1996:78-79).

Η μεγαλύτερη όμως σύγχυση προκύπτει από τον βαθμό συσσωμάτωσης των μελών της οικογένειας σ' ένα σπίτι. Ποιό είναι το βασικό κριτήριο για να θεωρήσουμε ότι κάποια άτομα αποτελούν οικιακή ομάδα; Είναι αυτοί που ζουν κάτω από μια στέγη; Συμβαίνει όμως και αλλού και στην Ελλάδα μια οικιακή ομάδα/οικογένεια να κατοικεί σε περισσότερα σπίτια, γειτονικά ή όχι (Stahl 1978:193, Αλεξιάκης 1992-1993:684). Είναι το αδιαίρετο της παρουσίας; Κι αυτό συμβαίνει στην Ελλάδα για άτομα που δεν συστεγάζονται. Είναι η συνεργασία στην οικονομική δραστηριότητα; Αυτή όμως είναι πολύ συνηθισμένη ακόμα και μεταξύ οικογενειών που έχουν διαιρεθεί. Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν προβληματισθεί πάνω σ' αυτό το θέμα και έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οικιακή ομάδα είναι κυρίως αυτή στην οποία τα μέλη της ανταλλάσσουν οικιακές υπηρεσίες (Madan 1963, Bender 1967).

Ένα άλλο θέμα συνδέεται με τη δομή της οικογένειας ή οικιακής ομάδας. Είναι γνωστό σε όλους ότι η οικογένεια είναι ένας ζωντανός οργανισμός και περνάει από διάφορα στάδια, διαίρεσης, ανάπτυξης, διαίρεσης. Αυτή η διαδικασία ορίζεται ως «κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας» (Goody 1958). Ο κύκλος ανάπτυξης ενδιαφέρει τους κοινωνικούς επιστήμονες, γιατί συνδέεται άμεσα με τη δομή και τη μορφή της. Άλλοτε είναι αργός, άλλοτε είναι ταχύς. Αργός κύκλος ανάπτυξης υποδηλώνει κατά κανόνα πολυπυρηνική οικογένεια, ταχύς πυρηνική.

Σε σχέση με τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας και σε συνδυασμό με τη μελέτη των οικογενειακών/γαμήλιων στρατηγικών (Bourdieu 1976,1977), την τελευταία περίοδο μέσα στο γενικότερο μεταμοντέρνο πνεύμα έχει παρουσιαστεί μια ακραία τάση αποδόμησης της οικιακής ομάδας/οικογένειας. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για δομές, εφόσον αυτές δεν είναι σταθερές. Προκύπτει δηλ. το ερώτημα πώς μπορεί να μελετηθεί η οικιακή ομάδα ως στατική μονάδα (πρβ. Τεάζη-Αντωνικοπούλου 1987:51). Η σύγχρονη κριτική δεν αποδέχεται αυτή την άποψη. Την θεωρεί ως μονομερή και μη ορθή για λόγους μεθοδολογικούς και πρακτικούς. Η αποδόμηση ως μέθοδος είναι σωστή στον βαθμό μόνο που είναι απαραίτητη για την κατανόηση του συνόλου, δηλ. της δομής ή του συστήματος. Αντίθετα, στις ακραίες περιπτώσεις της οδηγεί στην αποδόμηση της ίδιας της επιστήμης.

Αυτοί οι προβληματισμοί όμως δεν είναι οι μόνοι. Ως προς τη εθνική προέλευση κάποιων μορφών και δομών οικογένειας έχει γίνει προσπάθεια να αποδοθούν, όπως ανέφερα, είτε σε σλάβικες είτε σε βλάχικες καταβολές. Ειδικότερα, ο λόγος γίνεται για την ονομαζόμενη «οικιακή κοινότητα», όρος που έχει χρησιμοποιηθεί για τον βαλκανικό τύπο πολυπυρηνικής οικογένειας, γνωστό ως *zadruga*. Με τον όρο «οικιακή κοινότητα» εννοούμε μια ομάδα που είναι αρκετά αυτόρ-

κης και αυτόνομη από άλλες παρόμοιες. Δεν είμαστε όμως σαφείς αν εννοούμε τον τύπο οικογένειας που συναντάμε κατά κανόνα σε κτηνοτρόφους ή γεωργοκτηνοτρόφους, όπου η ανεξάρτητη οικιστική εγκατάσταση αντιστοιχεί σε μια μικρότερη ή μεγαλύτερη οικογένεια ή οικιακή ομάδα, δηλ. την απλή «κατούνα» (πρβ. Vuchinich 1975). Οι κατούνες μπορούν να είναι κτηνοτροφικές ή γεωργοκτηνοτροφικές. Η άποψή μου είναι ότι όλα αυτά δεν πρέπει να συγχέονται. Τέτοιοι τύποι οικογενειών, όπου η οικιακή ομάδα αντιστοιχεί στην οικιακή κοινότητα και την κατούνα, πράγματα συναντώνται στην Ελλάδα, αλλά δεν σημαίνει ότι είναι πάντα πολυπυρηνικές. Αντίθετα, πολυπυρηνικές οικογένειες μπορούν να υπάρξουν και σε οργανωμένα χωριά και κομποπόλεις. Πρόκειται επομένως για ανόμοια πράγματα.

Στην παρούσα μελέτη πρόκειται να παρουσιάσω, όπως ανέφερα στην αρχή, τις μορφές της πολυπυρηνικής οικογένειας, που συνάντησα στον ελληνικό χώρο κατά τη μακρόχρονη επιτόπια εθνογραφική έρευνά μου. Θα εκθέσω δηλ. δεδομένα που προέρχονται από άμεση προσωπική μου εμπειρία και στηρίζονται κατά το μάλλον ή ήττον στην επικρατούσα κάθε φορά σχετική θεωρία.

Συγκεκριμένα το ενδιαφέρον μου για την ελληνική οικογένεια άρχισε πολύ ενωρίς, δεδομένου μάλιστα ότι τίποτα ουσιαστικά δεν είχε γίνει μέχρι τότε πάνω σ' αυτό το θέμα. Οι σπουδές μου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Εθνολογίας στο Τμήμα Κοινωνικών Επιστημών του Ελεύθερου Πανεπιστημίου των Βρυξελλών ήταν ένα μεγάλο ερέθισμα, για να στραφώ στη μελέτη του ελληνικού συστήματος της συγγένειας, της ελληνικής οικογένειας και του γάμου (οικογενειακές στρατηγικές, γαμήλιες στρατηγικές και παροχές κλπ.). Ένας άλλος λόγος ήταν ο διορισμός μου το 1974 ως ερευνητή στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, όπου ήλθα σε άμεση επαφή με το ανέκδοτο λαογραφικό-εθνογραφικό υλικό που αφορούσε στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τις συχνές επιτόπιες έρευνες, τις οποίες οργάνωνε το Κέντρο για τους ερευνητές του.

Η αρχή της προσωπικής μου έρευνας για την αγροτική οικογένεια χρονολογείται το 1974, όταν οργανώθηκε το Β' Λαογραφικό Συμπόσιο του Βορειοελλαδικού Χώρου στην Κομοτηνή. Τότε, αποφάσισα να συμμετάσχω με εισήγηση για τη δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη, που θα στηριζόταν ουσιαστικά σε ανέκδοτο υλικό του ΚΕΕΛ και δευτερευόντως σε δημοσιευμένες εργασίες. Η έρευνα μου στο εθνογραφικό υλικό της Θράκης του αρχείου του Κέντρου, η οποία ήταν ουσιαστικά μια πρώτη ανίχνευση, είχε θετικό αποτέλεσμα, γιατί οι πληροφορίες ήταν πλουσιότητες. Κατέστη δυνατό να σχηματισθεί μια πολύ καλή εικόνα της δομής και της μορφής της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας στη Θράκη και των ιδιαιτεροτήτων της. Δυστυχώς όμως λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων μου δεν μπόρεσα να συμμετάσχω στην παραπάνω επιστημονική συνάντη-

ση και να παρουσιάσω την εισήγηση. Έτσι η μελέτη μου αυτή δημοσιεύθηκε στον 5^ο τόμο του περιοδικού *Μνήμων*, που εκδίδει η Εταιρεία Μελέτης Νεότερου Ελληνισμού. Η μελέτη κρίθηκε ευνοϊκά στην Ελλάδα καθώς μέσα σε μια μικρή μονογραφία 35 σελίδων διαγράφονται όλα τα ερωτήματα που είχαν σχέση με τον βασικό αυτό κοινωνικό θεσμό. Επιστημάνθηκε η ευρεία παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας, γραμμικής ή κάθετης (γονείς με παντρεμένους γιους) και αδελφικής ή οριζόντιας τύπου *fratèrche* (αδελφοί παντρεμένοι), στη Θράκη. Επίσης παρουσιάστηκαν μεταξύ των άλλων έθνη που συνδέονται με αυτό τον τύπο της ελληνικής οικογένειας, όπως μια μορφή «εξαγοράς της νύφης» που ονομάζεται στη Θράκη «μπαμπά χακί» (δικαίωμα του πατέρα). Ο γαμπρός ή οι γονείς του δηλ. ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν ένα χρηματικό ποσό ή άλλα πράγματα (δώρα, ζώα κλπ.) ως αποζημίωση για την κόρη που έδιναν στην οικογένεια του γαμπρού (Αλεξάκης 1975). Την περίοδο εκείνη, που γνωρίζαμε πολύ λίγα πράγματα για τον θεσμό της «εξαγοράς της νύφης» στην Ελλάδα, η φανερή τουρκική ονομασία ενός εθίμου, κάτι που είναι φυσικό για τη Θράκη όπου υπάρχει πολυπληθής μουσουλμανική μειονότητα, μας οδήγησε σε ορισμένα άκαιρα συμπεράσματα. Διορθώθηκαν όμως αργότερα, όσο η πληροφόρησή μας πάνω στο θέμα γινόταν πλουσιότερη (Αλεξάκης 1984).

Ταυτόχρονα με την έρευνα στο αρχειακό υλικό του ΚΕΕΛ (λαογραφικές συλλογές) και του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών, έχοντας επίγνωση ότι το επιστημονικό πρόβλημα θα λυνόταν μόνο στο πεδίο, επιδίωξα να διευρύνω τον γνωστικό οριζόντά μου με συνεχή επατόπια εθνογραφική έρευνα, συγκεντρώνοντας πληροφορίες για την οικογένεια με ειδικά ερωτηματολόγια τα οποία συνεχώς συμπλήρωνα και βελτίωνα, καταρτίζοντας γενεαλογικά δέντρα και ανασυστήνωντας τους τύπους των οικογενειών με αυτό τον τρόπο επατοπίως. Ουσιαστικά το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών, με τις οποίες μπορούσα να προσεγγίσω το θέμα μου, ήταν προφορικές και στηρίζονταν σε μνήμη μικρού βάθους. Αρχικά, λίγες ήταν οι πληροφορίες που στηρίζονταν σε γραπτά κείμενα. Παρόμοιος τρόπος όμως συλλογής προφορικών πληροφοριών διατρέχει, κατά γενική παραδοχή, πάντα τον κίνδυνο οι πληροφορητές να εξιδανικεύουν μια παλαιότερη κατάσταση, χωρίς εντούτοις καμιά πρόθεση να δώσουν παραπλανητικές πληροφορίες (πρβ. Τεάζη-Αντωνοπούλου 1987:53).

Η πρώτη επατόπια εθνογραφική έρευνά μου πραγματοποιήθηκε το 1975 στη Δυτική Μακεδονία (νομό Γρεβενών), όπου εντοπίστηκε η πολυπυρηνική οικογένεια (γραμμική και αδελφική), ταυτόχρονα με την παρουσία μιας μορφής «εξαγοράς της νύφης», που ονομάζεται επατοπίως «αγαρλίκι» με μεγαλύτερη διάδοση στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη) (Αλεξάκης 1984) και έχει πολλά κοινά στοιχεία με την «εξαγο-

ρά της νύφης» στη Θράκη που γνωρίζουμε ως «μπαμπά χακί». Η μορφή εξάλ-
λου και η δομή της πολυπυρηνικής οικογένειας στα Γρεβενά είχε και πολλά
άλλα κοινά χαρακτηριστικά με εκείνα της πολυπυρηνικής οικογένειας στη
Θράκη: γαμήλιες στρατηγικές, π.χ. καθυστέρηση γάμου των θυγατέρων, σει-
ρά γάμου με την ηλικία και άσχετα από το φύλο, συχνά μεγαλύτερη ηλικία γά-
μου των γυναικών από τους άνδρες κλπ. Με την εθνογραφική έρευνα στον νο-
μό Γρεβενών άρχισαν να ξεκαθαρίζουν ορισμένα ερωτήματα που συνδέονταν
με την τυπολογία του θεσμού στην Ελλάδα. Μπορώ να πω ότι στη συγκεκρι-
μένη περίπτωση η αρχειακή έρευνα για την ελληνική οικογένεια στη Θράκη
και η επιτόπια έρευνα στα Γρεβενά αλληλοσυμπλήρωναν η μια την άλλη, κα-
θώς και οι δύο πραγματοποιήθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα.

Η δεύτερη επιτόπια εθνογραφική έρευνά μου πραγματοποιήθηκε στο νομό Λα-
κωνίας το καλοκαίρι του 1976 και ειδικότερα στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς
(χερσόνησο του Πάρνωνα) και στη Μάνη (χερσόνησο του Ταϊγέτου). Η εθνο-
γραφική έρευνα στη Λακωνία ήταν η αρχή συγκέντρωσης πιο συστηματικά υλικού
με παραμονή μεγαλύτερης διάρκειας στο πεδίο, γιατί είχα αναλάβει την ευθύνη εκ-
πόνησης διδακτορικής διατριβής με θέμα: «Τα γένη και οικογένεια στην παραδο-
σιακή κοινωνία της Μάνης». Το πρώτο στάδιο της επιτόπιας έρευνας κράτησε κα-
τά διαστήματα ως το 1978 και εστιάστηκε στον εντοπισμό μεγαλύτερων ομάδων
συγγένειας πέρα από την οικογένεια και την αναλυτική μελέτη τους καθώς και
στους διάφορους τύπους οικογένειας που συναντώνται στην περιοχή.

Ήδη από την αρχή της επιτόπιας έρευνάς στη Λακωνία είχαν επισημανθεί
σημαντικές διαφορές μεταξύ της χερσονήσου του Ταϊγέτου (Μάνης) και της
χερσονήσου του Πάρνωνα (επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς), οι οποίες είχαν
ανάγκη ερμηνείας. Για το θέμα αυτό η επιτόπια έρευνά μου συνεχίζεται στην
περιοχή του νοτίου τμήματος του Πάρνωνα (περιοχή Βατίκων). Οι διαφορές
πρωτίστως βρίσκονται στην οικονομία: πιο παραδοσιακή και κλειστή στη
Μάνη, πιο εξελιγμένη και ανοιχτή στη νότια Επίδαυρο Λιμηρά. Στην πρώτη
περιοχή επικρατούσαν καλλιέργειες, στηριζόμενες σε «πρωτόγονους» ή «αρ-
χαϊκούς» τρόπους παραγωγής, όπως ο κοινοτικός στη Μέσα Μάνη και ο
ασιατικός (μια μορφή στρατιωτικής φεουδαρχίας) στην Έξω Μάνη, στη δεύ-
τερη περιοχή είχαν γίνει βήματα προς την κατεύθυνση μια πιο ανοικτής και
προχωρημένης οικονομίας, που είχε βάση την εμπορευματική αλιεία, τη ναυτι-
λία και το εμπόριο (ουσιαστικά ναυτεμπορία)⁴.

4. Πρόκειται για εμπόριο που διεξάγεται από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες και κυβερνή-
τες του πλοίου.

Παράλληλα οι διαφορές εντοπίζονται στην ευρεία παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας που ήταν πιο ζωντανή μέχρι τελευταία στη Μάνη, καθώς και στα εξωγαμικά γένη (exogamous clans). Αντίθετα, στη νότια Επίδαυρο Λιμηρά η πολυπυρηνική οικογένεια είχε υποχωρήσει πολύ ενωρίς. Στην τελευταία περιοχή υπήρχαν μόνο μερικές αναμνήσεις της στα ορεινά (π.χ. χωριό Κουλέντια, σημ. Ελληνικό). Εδώ επικρατούσε η πυρηνική οικογένεια, ενώ υπήρχε σε μεγάλη έκταση και η γυναικοτοπική οικογένεια. Οι κοπέλες δηλ. συχνά προικίζονταν με σπία. Επιπλέον στην περιοχή αυτή είχαν σπάσει τα γένη και η εξωγαμία του γένους, ήταν όμως λειτουργικές ακόμα οι γενιές (lineages). Αυτές οι σημαντικές διαφορές συνδέονται καταφανώς με μια διαφορετική οργάνωση του οικιακού τρόπου παραγωγής, στο συνδυασμό του με άλλους πιο σύνθετους, στην πιο προχωρημένη κοινωνική διαστρωμάτωση και στη διαφοροποίηση ως προς τον πλούτο μεταξύ των οικογενειών. Μέσα στην ιστορική διαδικασία οι διαφορές αυτές συνδέονται με τη μετάβαση από «πρωτόγονα» σε πιο σύγχρονα οικονομικά συστήματα. Ειδικότερα, από μια μεταβατική υποτυπώδη κτηνοτροφία, πληθυσμών σκόρπων σε μικρούς οικισμούς (κατούνες) στην ανάπτυξη των τοπικών κοινοτήτων και από πλευράς οικονομικής στην υπερπόντια αλιεία και ναυτιλία. Είναι εμφανής η επίδραση στην οικονομία από τα νησιά του Αιγαίου. Η επίδραση ιδιαίτερα από τα νησιά του Αργολικού Κόλπου (Σπέτσες, Ύδρα) με πλούσια ναυτική παράδοση είναι πολύ παλαιά και χρονολογείται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και ειδικότερα την περίοδο των Ορλωφικών (1770). Τότε έχουμε εγκαταστάσεις στα Βάτικα και πληθυσμού από τον χώρο αυτό.

Ακολούθησε επιτόπια έρευνα με επανειλημμένες λαογραφικές-εθνογραφικές αποστολές στη Μακεδονία (Νομούς Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης) σε ντόπιους αλλά και πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη και από τον ελληνικό Πόντο, όπου εντοπίζεται η παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας και σ' αυτές τις ομάδες. Η επιτόπια έρευνά μου όμως δεν ήταν τόσο συστηματική στη Μακεδονία, όπως θα είναι αργότερα σε δύο άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, την Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα. Ειδικότερα για την περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου, αποβλέποντας σε μια συγκριτική έρευνα, ασχολήθηκα με τη συγκέντρωση δημοσιευμένου και αρχειακού υλικού πάνω στο θέμα της οικογένειας. Το 1981 μάλιστα σε ειδικό Ποντιακό Συνέδριο παρουσίασα εισήγηση, στην

5. Κάποιοι ερευνητές συγχέουν την πατρογραμμική συγγενική ομάδα και τη συνεργασία των μελών της με την πολυπυρηνική οικογένεια (Stahl 1986: 138-149, πρβ. και Sant Cassia- Bada 1992:17, Kaser 1996:380,383). Η πολυπυρηνική όμως οικογένεια/οικιακή ομάδα δεν πρέπει να συγχέεται με τη γενιά (lineage), αν και μερικές φορές μπορεί να ταυτίζεται, όπως στους Έλληνες του Πόντου.

οποία υποστήριζε την ύπαρξη και στους Ποντίους Έλληνες της πολυπυρηνικής οικογένειας (Αλεξάκης 1983). Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η διαπίστωση ότι σ' αυτή την ελληνική πολιτισμική ομάδα η πολυπυρηνική οικογένεια (οικιακή ομάδα) μπορούσε μερικές φορές να φθάσει σε πολύ μεγάλο αριθμό μελών και ουσιαστικά διαιρείτο, όταν έφτανε να παντρεύονται τρίτα ξαδέλφια μέσα σ' αυτή. Πρόκειται σ' αυτές τις περιπτώσεις ουσιαστικά για μια γενιά/οικογένεια (lineage/family). Στο Συνέδριο αυτό έγιναν και άλλες σχετικές εισηγήσεις με θέμα την οικογένεια στους Έλληνες του Πόντου (πρβ. Παπαδόπουλος 1983). Ο θεσμός της οικογένειας είχε αρχίσει πλέον να ενδιαφέρει περισσότερους κοινωνικούς επιστήμονες στη Ελλάδα.

Η έρευνα στην Ήπειρο είχε αρχίσει από το 1978, όταν χρειάστηκε να προχωρήσω σε σύγκριση των κοινωνικών και οικογενειακών θεσμών των ελληνοφώνων της Ηπείρου (επαρχίας Πωγωνίου κυρίως) και των Μανιατών για τις ανάγκες της διδακτορικής διατριβής μου. Και αυτό επειδή σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν ιστορίες-μύθοι πολλών οικογενειών της Νότιας Πελοποννήσου (Μάνης) ότι κατάγονται από την Ήπειρο. Το αποτέλεσμα είναι ότι η πολυπυρηνική οικογένεια εντοπίστηκε και στις περιοχές αυτές όχι μόνο ως ανάμνηση αλλά ως ζωντανός θεσμός κατά τη στιγμή της επιτόπιας έρευνας⁶. Άλλωστε ο τύπος αυτός οικογένειας είχε ήδη επισημανθεί από τη δεκαετία του 1930, όπως ανέφερα, από τον Mosely. Την ίδια περίοδο κατέστη δυνατός και ο εντοπισμός των δημοτολογίων-απογραφών, που επιβεβαίωναν την παρουσία της. Τέτοια δημοτολόγια χρονολογούμενα μεταξύ των ετών 1914 και 1928 επισήμανα στα χωριά Καστάνιανη Κόνιτσας, Ωραιόκαστρο και Κάτω Μερόπη Πωγωνίου του νομού Ιωαννίνων, στα χωριά Πλαίσιο και Γερομέρι επαρχίας Φιλιατών του νομού Θεσπρωτίας.

Τα δημοτολόγια αυτά είναι πραγματικές απογραφές, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί με εντολή του Υπουργείου Εσωτερικών και των Νομαρχιακών Διοικήσεων με ειδικές εγκυκλίους, που ορίζουν τους κανόνες καταγραφής σε ειδικά έντυπα και βιβλία με καθορισμένες στήλες, στα οποία συμπληρώνονται τα απαραίτητα στοιχεία. Σύμφωνα με τις εντολές το δημοτολόγιο-απογραφή έπρεπε να εκτεθεί για ορισμένες ημέρες στο κοινοτικό κατάστημα για τυχόν ενστάσεις από

6. Πολυπυρηνικές οικογένειες από περισσότερους παντρεμένους αδελφούς εντόπισα στον Μανδρότοπο Παραμυθιάς το 1979, στην Πωγωνιανή το 1981, στον Άγιο Νικόλαο Φιλιατών το 1982, στην Πετροβίτσα Παραμυθιάς το 1982. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για κτηνοτρόφους. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις με πιο σύνθετη οικονομία, π.χ. συνδυασμός γεωργίας με ελεύθερο επάγγελμα.

τους δημότες- χωρικούς. Η επιτροπή απογραφής απετελείτο συνήθως από τον πρόεδρο και τον γραμματέα της κοινότητας, τον δάσκαλο του χωριού και τον ιερέα. Σημειώνω ότι οι εντολές της εγκυκλίου για την ακριβή εφαρμογή και καταγραφή των αναγκαίων στοιχείων της απογραφής με ορθό τρόπο στις στήλες των ειδικών βιβλίων - δημοτολογίων ήταν πολύ αυστηρές με απειλή επιβολής κυρώσεων. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις όπου απογραφές απορρίφθηκαν γι' αυτούς τους λόγους και οι υπεύθυνοι υποχρεώθηκαν να τις επαναλάβουν με βάση τα κριτήρια που τους είχαν σταλεί. Η μελέτη αυτών των αρχειακών πηγών που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς τις πρακτικές ανάλογα με την περίοδο και από χωριό σε χωριό, παρά τις κρατικές εντολές, καθώς και οι επεμβάσεις από τους κοινοτικούς υπαλλήλους και παράγοντες (γραμματέα, ληξίαρχο κλπ.) μπορούν, όπως είναι φανερό, να μας βοηθήσουν στη μελέτη του ελληνικής κοινωνίας από μια εθνομεθοδολογική οπτική (Garfinkel 1967, 1974).

Παρόμοια αποτελέσματα είχε και η έρευνα στη Στερεά Ελλάδα. Και εδώ επιβεβαιώθηκε η παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας, την οποία μάλιστα συνάντησα ζωντανή σε ορισμένες περιπτώσεις κυρίως σε κτηνοτρόφους μέχρι την περίοδο εκείνη (αρχές δεκαετίας 1980)⁷. Στο ίδιο εξάλλου συμπέρασμα κατέληξα μέσω της ανασύστασης των οικογενειών και της συγκέντρωσης γενεαλογικών δέντρων. Όπως και στην Ήπειρο, επισήμανα δημοτολόγια/ απογραφές χρονολογούμενα μεταξύ των ετών 1914 και 1945 στα χωριά Κερατέα, Καλύβια, Κουβαρά του Νομού Αττικής, Μαυρονέρι του Νομού Βοιωτίας, Κροκύλειο του Νομού Φωκίδας, Μολύκρειο του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ασφαλώς όμως πρέπει να υπάρχουν πολύ περισσότερα, τα οποία θα πρέπει να αποτελέσουν τον επιστημονικό στόχο της νεότερης έρευνας. Το γεγονός της ύπαρξης δημοτολογίων/απογραφών που είχαν καταρτισθεί σπίτι με σπίτι ήταν πλέον μια ισχυρή απόδειξη για τις οικογενειακές δομές, που δεν θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν από κανένα κοινωνικό επιστήμονα.

Το 1979 υποστήριξα τη διδακτορική διατριβή μου στο Πανεπιστήμιο Ιωνίων, όπου γίνεται ευρεία αναφορά στην πολυπυρηνική οικογένεια της Μάνης. Σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι η πολυπυρηνική οικογένεια στη Μάνη δεν είχε ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό μελών και ότι ήταν αρκετά ασταθής. Δειγματολη-

7. Πολυπυρηνικές οικογένειες συνάντησα στην Αρτοτίνα Φωκίδας το 1984 και στην Κερατέα Αττικής το 1991. Στη πρώτη περίπτωση επρόκειτο για δύο αδελφούς παντρεμένους, στη δεύτερη για τους γονείς με την παντρεμένη κόρη και τον παντρεμένο γιο. Γιος και γαμπρός, εκτός από την απασχόλησή τους στη γεωργία, εργάζονταν και ως μισθωτοί στη βιομηχανία.

πτικά δεν ξεπερνούσε τον μέσο όρο των δεκατεσσάρων μελών στην Έξω Μάνη και των δέκα στη Μέσα Μάνη.

Το 1984 εξάλλου δημοσιεύθηκε το βιβλίο μου «Η εξαγορά της νύφης», στο οποίο ως κοινωνική πλαισίωση γίνεται γενική αναφορά των τύπων οικογένειας στον ελληνικό χώρο και προέβαλα τη θέση ότι στην Ελλάδα η «εξαγορά της νύφης», συμβολική ή ουσιαστική, στις διάφορες μορφές της, συνυπάρχει με την παρουσία ταυτόχρονα πολυτυρηνικής οικογένειας και πατρογραμμικών ομάδων (γενών ή γενιών). Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από το γεγονός ότι στους Σαρακατσάνους, όπου συναντάμε την πολυτυρηνική οικογένεια και όχι ευρύτερες πατρογραμμικές ομάδες (Campbell 1964, Kavadias 1965), δεν υπάρχει «εξαγορά της νύφης», εκτός από κάποια συμβολικά δώρα (π.χ. υποδήματα) που προσφέρει ο γαμπρός στους οικείους τη νύφης (πατέρα, αδελφούς κλπ.), ενώ στην Κρήτη, όπου υπάρχουν ευρύτερες πατρογραμμικές ομάδες (lineages) και το έθιμο της αντεκδίκησης, αλλά όχι πολυτυρηνικές οικογένειες, δεν συναντάται επίσης «εξαγορά της νύφης».

2. Η δημοσίευση των δημοτολογίων- απογραφών (1990-1999).

Τη δεκαετία που ακολουθεί η έρευνα συνεχίζεται, ενώ κρίνεται απαραίτητη και η λεπτομερής μελέτη και δημοσίευση των δημοτολογίων/απογραφών. Αυτό έγινε για πολλούς λόγους. Η επιστημονική κοινότητα στην Ελλάδα παρά τον εντοπισμό των δημοτολογίων/ απογραφών παρέμενε ακόμα δύσπιστη στην ευρεία παρουσία της πολυτυρηνικής οικογένειας. Ήταν επομένως απαραίτητη η παρουσίαση περισσότερων στατιστικών πληροφοριών πάνω σ' αυτό το θέμα. Αρκετοί επιστήμονες εξάλλου θεωρούσαν ότι η οικογένεια αυτού του τύπου ήταν σπάνια και ότι η συμβίωση των παντρεμένων αδελφών ήταν μικρής διάρκειας (2-3 χρόνια) και οφειλόταν περισσότερο στην έλλειψη στέγης, παρά στην ανάγκη συνεργασίας των αδελφών. Παράλληλα θεωρήθηκε απαραίτητη η γνώση μας περισσότερων και λεπτομερών στοιχείων της μορφής και της δομής της οικογένειας σε σχέση και με την ανάπτυξη της διεθνούς βιβλιογραφίας, ώστε να μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε μια τυπολογική κατάταξη. Ήδη είχαν δημοσιευθεί τα κλασικά βιβλία των Laslett-Wall (1972) και Wall-Robin-Laslett (1983) για την τυπολογία της οικογένειας ή οικιακής ομάδας στην Ευρώπη. Η τυπολογία αυτή βέβαια δύσκολα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα για την πολυτυρηνική οικογένεια (βλ. γενικότερη κριτική Hannsen 1977-78, Anderson 1984, Nunes 1986).

Σημειώνω ότι η αντίδραση και οι επαφυλάξεις για την ευρύτερη παρουσία της πολυτυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα προέρχεται κυρίως από ιστορικούς και δευτερευόντως από ανθρωπολόγους, αλλά και σ' αυτήν τη περίπτωση από εκείνους που έχουν πραγματοποιήσει πολύ μικρή επιτόπια έρευνα ή σε άλλες περι-

πτώσεις είναι, θα έλεγα, «ανθρωπολόγοι της πολυθρόνας». Από τη άλλη πλευρά οι ιστορικοί ουσιαστικά θέλουν γραπτά στοιχεία, γραπτές πηγές, για να πεισθούν και όχι προφορικές πληροφορίες, αντίθετα από τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους, οι οποίοι χρησιμοποιούν περισσότερο τα βιογραφικά και τα γενεαλογικά δέντρα, που στηρίζονται στη λεγόμενη «προφορική ιστορία».

Οι επιστήμονες των δύο αυτών κατηγοριών χαρακτηρίζονται ως «πυρηνιστές» ή «πολυπυρηνιστές». Έτσι μεταξύ των πυρηνιστών μπορούμε να εντάξουμε μερικούς ιστορικούς δημογράφους, όπως τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο (1983), ο οποίος θεωρεί ότι η υψηλή θνησιμότητα δεν επέτρεπε την αύξηση των μελών της οικογένειας και μάλιστα παλαιότερων γενεών σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εξελιχθούν σε πολυπυρηνικές. Η θέση αυτή βέβαια έγινε αντακείμενο κριτικής (βλ. Καβουνίδου 1984), διότι η πολυπυρηνική οικογένεια δεν στηρίζεται απλώς στη δημογραφία και τον μεγάλο αριθμό μελών, αλλά στην ανάγκη για συνεργασία περισσότερων ώριμων, όχι αναγκαία ηλικιωμένων, ανδρών (γερόντων) για οικονομικούς λόγους, φροντίδα γέρον γονιών κλπ. Οι απόψεις εξάλλου της κοινωνικής ανθρωπολόγου Μαρίας Κουρούκλη (1984, 1987: 329), η οποία γενικεύει για την απουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στους γεωργούς του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου και υποστηρίζει ότι η γυναικοτοπική πυρηνική οικογένεια συναντάται αποκλειστικά και μόνο σε αλιείς και ναυτικούς του νησιωτικού χώρου, περιοχές που προσωπικά αγνοεί, πρέπει να θεωρηθούν λίαν επεικώς απαράδεκτες⁸. Αντίθετα, μεταξύ των πολυπυρηνιστών είναι οι αγροτοκοινωνιολόγοι Ψυχογιός (1987), Δαμιανάκος (1989) κ.ά., οι οποίοι έχουν πραγματοποιήσει πιο εντατική και εκτατική επιτόπια έρευνα σε περισσότερες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα.

Το 1989 πραγματοποίησα λεπτομερή εισήγηση για τις δομές της οικογένειας στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής (βλ. συγκεντρωτική έκδοση του 1996). Επρόκειτο για τρία δημοτολόγια/απογραφές που χρονολογούνται τα δύο στο 1914 και το τρίτο στο 1939. Στη μελέτη αυτή παρουσιάστηκαν και ποσοστά κάθε τύπου οικογένειας: πυρηνική, οικογένεια-κορμός, πολυπυρηνική οικογένεια κτλ., ώστε να είναι δυνατό ένα ερμηνευτικό σχήμα για την παρουσίαση. Από τα στατιστικά στοιχεία εξάλλου κάθε υπότυπου οικογένειας είναι δυνατόν να εξαχθούν ακριβή συμπερά-

8. Π. χ. η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν πολύ διαδεδομένη στους Θεσσαλούς γεωργούς Καραγκούνηδες (βλ. πρόχειρα: Καββαδίας 1980: 33), ενώ, για να δώσω άλλο ένα παράδειγμα, στη Λέσβο, όπου επικρατεί η γυναικοτοπική πυρηνική οικογένεια, η οικονομία στηρίζεται στην ελαιοκαλλιέργεια και την κτηνοτροφία. Η αλιεία, όπως είναι ευνόητο, δεν είναι η κύρια απασχόληση ιδιαίτερα στην ενδοχώρα του νησιού.

σματα για τον κύκλο ανάπτυξης της οικιακής ομάδας, ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία. Έτσι η πολυπυρηνική οικογένεια στα τρία αυτά αρβαντοχώρια, στην Κερατέα το 1914 έφθανε το 7% και στον Κουβαρά το 24,2%. Αυτό εξηγείται, γιατί η Κερατέα ήταν περισσότερο αστικοποιημένη, ενώ ο Κουβαράς απομονωμένος και σε μεγάλο βαθμό γεωργοκτηνοτροφικός. Στα Καλύβια επίσης το ποσοστό της πολυπυρηνικής οικογένειας το 1939 δεν ξεπερνούσε το 6,5%.

Η δημοσίευση της εισήγησης, η οποία έγινε το 1991, πλαισιώθηκε και με πλούσιο υλικό, συγκεντρωμένο με συνεντεύξεις, και στηρίχθηκε επιπλέον στη χρήση δικαιопρακτικών που συνδέονται με τον γάμο (π.χ. προικοσύμφωνα, προγαμιαίες δωρεές κλπ.). Με τη δημοσίευση αυτή φάνηκε καθαρά πόσο χρήσιμη είναι η βοήθεια από φαινομενικά άσχετα έγγραφα. Πώς και πότε δηλ. μοιράζεται η περιουσία από τους γονείς ή από τα αδέρφια, αν κρατούσαν περιουσία από κοινού κλπ. (βλ. για τη σημασία αυτής της προσέγγισης: Goody, Thirsk και Thomson 1976). Ταυτόχρονα άρχισε να με απασχολεί πιο σοβαρά η επεξεργασία ενός ερμηνευτικού σχήματος για την παρουσία της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα.

Η μελέτη εξάλλου του υλικού από την Αττική έδωσε και μίαν άλλη διάσταση στο πρόβλημα. Η πολυπυρηνική οικογένεια στην Ελλάδα δεν είναι υποχρεωτικά πάντα πατροπλευρική, αλλά μπορεί να είναι αμφιπλευρική πολυπυρηνική με συμβίωση των παντρεμένων αδελφών με μια ή περισσότερες παντρεμένες αδελφές. Αυτό γινόταν για λόγους οικογενειακής στρατηγικής, όταν υπήρχε ανάγκη ανδρικών χεριών, επειδή οι αδελφοί της γυναίκας ήταν πολύ μικρότεροι απ' αυτή. Τούτο φαίνεται και από τη μελέτη πολλών δικαιопρακτικών εγγράφων, στα οποία αναφέρεται η πρόσληψη σώγαμπρου. Πρόκειται ουσιαστικά για ειδικά έγγραφα/ προικοσύμφωνα, όπου κατοχυρώνονται τα δικαιώματα του άνδρα και οι υποχρεώσεις του απέναντι στους οικείους της νύφης αλλά και οι περιουσιακές υποχρεώσεις των γονέων της νύφης προς αυτόν.

Πάντως αυτή η μορφή οικογένειας προϋποθέτει μια περισσότερο έντονη διαστρωμάτωση, ταξική ή ιεραρχική, καθώς και συνύπαρξη παλαιότερων τρόπων παραγωγής (κοινοτικός, εκτατική καλλιέργεια) με νεότερους ή πιο σύγχρονους (αγροληψίες, εμπορευματική γεωργία, εντατική καλλιέργεια κλπ.). Ουσιαστικά η πρόσληψη σώγαμπρου, όταν υπάρχουν αρσενικά παιδιά, είναι και ένας τρόπος αναδιανομής της περιουσίας και των πόρων και επομένως διατήρησης της κοινωνικής ισορροπίας, δίνοντας και οικονομική λύση στο πρόβλημα της περιουσιακής ανισότητας. Επιπλέον παρατηρείται σε περιοχές όπου υπάρχει μεγάλη γεωγραφική, επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα του πληθυσμού.

Η πρόσληψη εξάλλου σώγαμπρου για μια θυγατέρα σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχουν αρσενικά παιδιά παρά μόνο θυγατέρες έχει γενική ισχύ στην

Ελλάδα (και στα υπόλοιπα Βαλκάνια) και αποδεικνύει ότι παράλληλα με τις ομάδες συγγένειας γένη, γενιές (clans, lineages) λειτουργούσε σε εμβρυακή μορφή και ο θεσμός του «οίκου», που συναντάμε σε άλλες κοινωνίες, π.χ. φεουδαρχικές στη Δύση και αλλού (πρβ. Flandrin 1979: 79, Lamaison 1987: 34-39). Αυτό επιβεβαιώνει και η αλλαγή του επωνύμου του γαμπρού, που παίρνει αυτό του πεθερού, ή τουλάχιστον η μετονομασία του από το παρωνύμιό του.

Από άποψη τυπολογίας εξάλλου η συχνότερη παρουσία της πυρηνικής οικογένειας και της οικογένειας-κορμού που συνυπάρχουν με την αμφιπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια οδηγεί στο συμπέρασμα ότι γυναικοτοπικός γάμος που ανέφερα περνάει πάντα από την πυρηνικοποίηση της οικογένειας. Με άλλα λόγια στον βαθμό που η πολυπυρηνική οικογένεια είναι περισσότερο πατροπλευρική είναι και πιο συχνή. Η διαπίστωση αυτή θα επιβεβαιωθεί και από άλλα δημοτολόγια-απογραφές, που θα επισημανθούν και θα εκδοθούν αργότερα, π.χ. του Μαυρονερίου Λειβαδιάς (Αλεξάκης 2000α).

Είναι αξιοπρόσεκτο σχετικά με τα παραπάνω το μη αναμενόμενο υψηλό ποσοστό πρόσληψης σόγαμπρου στα χωριά του Ανατολικού Πωγωνίου της Ηπείρου, όπως προκύπτει από μια πρόχειρη επεξεργασία των δημοτολογίων/απογραφών, γιατί δεν έχουν δημοσιευθεί ακόμα. Αναφέρω για παράδειγμα το χωριό Ωραιόκαστρο, το οποίο οι ντόπιοι ονομάζουν γι' αυτόν τον λόγο «γυναικοχώρι». Εκεί ο τρόπος αυτός μεταγαμής εγκατάστασης συνδέεται αφενός με τη μετανάστευση των ανδρών στα αστικά κέντρα, αφετέρου με την ανάγκη παρ' όλα αυτά σε εργατικά χέρια λόγω της ευφορίας του εδάφους - το χωριό ονομάζεται και «ψωμοτόπι». Το Ωραιόκαστρο ουσιαστικά είναι τόπος εγκατάστασης μέσω του γάμου ανδρών από τα λιγότερο ευνοημένα από άποψη ευφορίας γύρω χωριά. Τα ποσοστά της πολυπυρηνικής οικογένειας (πατροπλευρικής με αμφιπλευρικές προεκτάσεις λόγω της σωγαμπρίας) είναι πολύ χαμηλά, ενώ της πυρηνικής εξαιρετικά υψηλά.

Ακολουθεί η έκδοση το 1993 ενός δημοτολογίου-απογραφής, που χρονολογείται από το 1945 και προέρχεται από την κοινότητα Μολύκρειου (πρ. Μούη) της Ναυπακτίας. Σ' αυτό γίνεται μελέτη/παρουσίαση αναλυτικά της πατροπλευρικής πολυπυρηνικής οικογένειας και άλλων πληροφοριών που προκύπτουν απ' το δημοτολόγιο-απογραφή, όπως η γαμήλια στρατηγική και η τοπική εξωγαμία, η οικονομία (γεωργοκτηνοτροφία) και τα επαγγέλματα των κατοίκων. Οι χωρικοί αυτής της κοινότητας ασχολούνται ταυτόχρονα με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και πρόκειται ουσιαστικά για εγκαταστημένους στα πεδινά (στα χειμερινά βοσκοτόπια/χειμαδιά) κατοίκους της ορεινής Ναυπακτίας και Ευρυτανίας, όπως συμβαίνει άλλωστε και με πολλές άλλες κοινότητες της Αιτωλοακαρνανίας. Εδώ έχουμε, αν και η χρονολογία της απογρα-

φής είναι νεότερη (1945), υψηλότερο ποσοστό πολυπυρηνικής οικογένειας (17,5%), πράγμα που εξηγείται από τον συνδυασμό κοπαδιάρικης ημνομαδικής κτηνοτροφίας και εκτατικής καλλιέργειας (Αλεξάκης 1992-1993).

Ακολουθεί επιστημονική εισηγήση, όπου παρουσιάζεται το δημοτολόγιο/απογραφή του χωριού Μαυρονερίου (Κασνεσίου) της Βοιωτίας χρονολογούμενο από το 1914. Εδώ συναντάμε επίσης την πολυπυρηνική αμφιπλευρική οικογένεια σε ποσοστό 9,5%, ενώ παρατηρούμε και ευρεία παρουσία της πυρηνικής οικογένειας και της οικογένειας-κορμού που επιβεβαιώνουν, όπως ανέφερα, την υπόθεση για σχέση πυρηνικής οικογένειας και γυναικοτοπικού γάμου. Το οικονομικό πλαίσιο είναι επίσης πιο σύγχρονο, γιατί έχουμε εδώ εντατική γεωργική οικονομία (βαμβακοκαλλιέργεια, εκμηχάνιση της γεωργίας κλπ.). Το Μαυρονέρι δεν έχει ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, ενώ είχε εγκαταλειφθεί ως ένα βαθμό και η εκτατική καλλιέργεια των δημητριακών.

Το 1997 παρουσίασα συνδυαστικά δύο άλλα δημοτολόγια/ απογραφές του 1921 και 1927 από την Καστάνιανη Κόνιτσα. Το μικρό χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των δύο αυτών απογραφών μας δίνει περισσότερες δυνατότητες για τη μελέτη πάνω σε πιο συγκεκριμένη βάση του λεγόμενου «κύκλου ανάπτυξης της οικιακής ομάδας». Σημαντική διαπίστωση είναι ότι η οικογένεια που συναντάμε εδώ και που είναι κατά κανόνα πατροπλευρική παρουσιάζεται σε πιο σύνθετες μορφές (συμβίωση ακόμα και τεσσάρων γενεών κάτω από την ίδια στέγη). Έτσι εμπλουτίζεται η τυπολογία της πολυπυρηνικής οικογένειας με ένα επιπλέον τύπο, που ονομάζουμε «πολυσύνθετο» και ο οποίος δεν φαίνεται να επιχωριάζει με κανένα τρόπο ή εν πάση περιπτώσει είναι σπανιότατος στη νότια Ελλάδα. Η πολυσύνθετη οικογένεια σ' αυτή την κοινότητα του βορειοελλαδικού χώρου έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τη νοτιοσλαβική *zadruga*, ενώ τα ποσοστά της έφθαναν το 1921 το 17 % και το 1928 το 12 %. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της είναι ότι όχι σπάνια η πολυσύνθετη πολυπυρηνική οικογένεια διαιρείται σε περισσότερες πολυπυρηνικές, ώστε να θεωρούμε ότι υπάρχει εδώ η λεγόμενη «συνεχής πολυπυρηνική οικογένεια» (*lasting multiply family household*), που συναντάμε στην Ανατολική Ευρώπη (Αλεξάκης 2000β, πρβ. και Czap 1982, Kaser 1994:265).

3. Η πολυτυπία της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα.

Μετά από αρχειακή και επιτόπια εθνογραφική έρευνα περίπου είκοσι πέντε ετών είμαστε πλέον σε θέση να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα για την έκταση διάδοσης και τους τύπους της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας:

α') Πατροπλευρική πολυπυρηνική οικογένεια ασταθούς τύπου, γραμμική ή αδελφική (κυρίως σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές Στερεάς Ελλάδας, Πελοποννήσου). Ο τύπος αυτός έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά: η σειρά γάμου

των παιδιών ακολουθεί τον κανόνα, πρώτα οι κοπέλες και κατόπιν οι άνδρες. Οι άνδρες είναι συνήθως μεγαλύτεροι σε ηλικία από τις γυναίκες. Συνύπαρξη συμβολικής «εξαγοράς της νύφης» με τη χρηματική κυρίως προίκα. Η οικογένεια αυτή συνδέεται συχνά από πλευρά οικονομίας με τη μεταβατική ή ημινομαδική μικρών αποστάσεων κτηνοτροφία αιγοπροβάτων. Η πολυτυρηνική οικογένεια έρχεται να καλύψει τις ανάγκες σε εργατικά χέρια λόγω της φύσης και της μορφής του κοπαδιού. Π.χ. χωριστά τα πρόβατα, χωριστά τα γίδια, χωριστά γαλάρια, χωριστά τα στέρφα, χωριστά τα νεογέννητα. Συνήθως ένα κοπάδι 200 ζώων χρειάζεται τουλάχιστον δύο ώριμους άνδρες. Γενικά σε μια κοινότητα με αναλογία 8-10 ζώων κατ' άτομο μπορούμε να συναντήσουμε και την πολυτυρηνική οικογένεια (Αλεξάκης 1992-1993:702, 1995: 1228, 1996:131). Αν συνυπάρχει αυτός τύπος της κτηνοτροφίας με τη γεωργία, τότε η ανάγκη σε εργατικά χέρια είναι πολύ μεγαλύτερη. Συνήθως η διαίρεση της πολυτυρηνικής οικογένειας πραγματοποιείται μετά τον θάνατο του πατέρα.

β') Πατροπλευρική πολυτυρηνική οικογένεια σταθερού τύπου, γραμμική ή αδελφική (σε αρκετές περιοχές της Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Θράκης, Ηπείρου). Με τα παρακάτω χαρακτηριστικά: σειρά γάμου κατά κανόνα με σειρά ηλικίας, άσχετα από το φύλο των παιδιών. Συχνά η γυναίκα είναι μεγαλύτερης ηλικίας από τον άνδρα. Η «εξαγορά της νύφης» είναι ουσιαστική του τύπου «μπαμπά χακί» ή «αγαρλίκι». Με εξαίρεση τα αστικά κέντρα δεν υφίσταται πραγματική προίκα, εκτός από τον ρουχισμό. Οι οικονομικές παράμετροι εδώ έχουν σχέση περισσότερο με την εκτατική καλλιέργεια των δημητριακών κατά ζώνες ή την καλλιέργεια με αγρανάπαυση. Μια ζώνη τον ένα χρόνο, μια ζώνη τον άλλο. Έτσι η προηγούμενη ζώνη μεταβάλλεται σε βοσκότοπο. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της καλλιέργειας κατά ζώνες είναι η πολυδιάσπαση της οικογενειακής γης, γιατί πρέπει οι κληρονόμοι να αποκτήσουν χωράφια σε όλες τις ζώνες (συνήθως δύο ή τρεις), ώστε να ανταποκριθούν στην εναλλακτική καλλιέργεια (πρβ. Madan 1963). Αυτό αναγκάζει τους γονείς, αφενός, να καθυστερούν τη διανομή της γης, αφετέρου, όταν αυτό συμβεί, τους αδελφούς να συνεργάζονται στα γειτονικά κτήματα. Άλλο χαρακτηριστικό αυτής της οικονομίας είναι, λόγω της εκτατικής καλλιέργειας, η ζωτική ανάγκη σε γη, η οποία αποκτάται συνήθως με ξεχέρσωση περιοχών όπου όλα τα μέλη της πολυτυρηνικής οικογένειας συνεργάζονται. Σ' αυτό τον τύπο πολυτυρηνικής οικογένειας συχνά οι παντρεμένοι αδελφοί παραμένουν μαζί και μετά τον θάνατο του πατέρα.

γ') Αμφιπλευρική γραμμική/κάθετη ή αδελφική πολυτυρηνική οικογένεια ασταθούς τύπου (Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος, ίσως και σε άλλες περιοχές). Συνυπάρχει συχνά με την «προγαμιαία δωρεά» και την προίκα σε χρήματα ή

κτήματα. Παρατηρείται, όπως ανέφερα, όπου εκτατική και εντατική καλλιέργεια συνυπάρχουν παράλληλα με μια ανισοκατανομή στην ιδιοκτησία της γης, και έντονη ταξική διαστρωμάτωση. Γενικά, ο τύπος αυτός οικογένειας μπορεί να θεωρηθεί ως ένας ενδιάμεσος σταθμός της πολυπυρηνικής που τείνει προς πυρηνικοποίηση. Αυτός είναι ο λόγος όπου τη συναντάμε σε περιοχές όπου οι στοιχειώδεις οικονομικές δομές έχουν μεταβληθεί. Ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των αμφιπλευρικών δομών είναι η ταχύτερη απόσχιση της θηλυγονικής οικογένειας από τον κύριο οικογενειακό κορμό. Άλλωστε συχνά η διαίρεση της πολυπυρηνικής οικογένειας αυτού του τύπου γίνεται πριν από τον θάνατο του πατέρα και μερικές φορές πριν από τον γάμο όλων των αδελφών.

δ') Σταθερή πολυσύνθετη οικογένεια, γραμμική ή αδελφική (Ήπειρος και υπόλοιπη Βόρεια Ελλάδα). Δεν υπάρχει προίκα σε κτήματα ή χρήματα. Ο τύπος αυτός οικογένειας μπορεί να συνυπάρχει με νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία μεγάλων αποστάσεων και γεωργία ή να αποτελεί συνέχεια παλαιότερων μορφωμάτων. Ο τύπος αυτός της οικογένειας πρέπει να μελετηθεί περισσότερο, γιατί δεν έχει εξηγηθεί σε όλες τις περιπτώσεις επαρκώς ιδιαίτερα όπου η γεωργία και η κτηνοτροφία είναι δευτερεύουσες και η κοινωνία επιβιώνει με τον ξενιτεμό των μελών της. Η διαίρεση γίνεται κατά τους πληροφορητές μετά τον θάνατο του πατέρα, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις να παραμένουν οι παντρεμένοι αδελφοί μαζί και εφόσον παντρεύουν μερικά παιδιά τους, έτσι ώστε κατά τη διαίρεση να προκύπτουν καινούργιες πολυπυρηνικές οικογένειες. Στους ημινομάδες Βλάχους του Πωγωνίου η πολυπυρηνική οικογένεια μπορούσε να διαιρεθεί, όταν οι αδελφοί θα είχαν παντρεύει μια κόρη από κάθε αδελφική πυρηνική οικογένεια. Σ' αυτή την κατηγορία ως υπότυπος μπορεί να ενταχθεί και η γενιά/οικογένεια των Ελλήνων του Πόντου.

Η πολυτυπία της ελληνικής πολυπυρηνικής οικογένειας είναι δύσκολο να ερμηνευθεί με βάση μια και μόνο αρχή ή αιτία. Είναι φανερό πάντως απ' τα παραπάνω ότι συνδέεται αφενός με τις διαφορετικές οικονομικές συνθήκες κάθε περιοχής, αφετέρου με τη συγκεκριμένη προέλευση του πληθυσμού στον συγκεκριμένο χώρο. Όπως ανέφερα, η πολυπυρηνική οικογένεια στηρίζεται ή συνδέεται με τη νομαδική κτηνοτροφία και την εκτατική καλλιέργεια. Πράγματι η πολυπυρηνική οικογένεια είναι ένας θεσμός που βρίσκουμε στα πεδινά, π.χ. στους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας, και στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές, όπου συναντάμε τους νομάδες και τους μεταβατικούς ή ημινομάδες κτηνοτρόφους. Με αυτό το ερμηνευτικό σχήμα είναι εύκολη η εξήγηση της παρουσίας της πολυπυρηνικής οικογένειας στις συγκεκριμένες περιοχές.

Τα πράγματα όμως δεν είναι τόσο απλά, γιατί την πολυπυρηνική οικογένεια συναντάμε και σε περιοχές όπου η βασική απασχόληση δεν είναι ούτε η

γεωργία ούτε η κτηνοτροφία, π.χ. στα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας και άλλων περιοχών της Ηπείρου. Μπορεί, ίσως, εκεί να αποδοθεί στο *habitus* των ανθρώπων αυτών που βγήκαν από μια πιο παραδοσιακή οικονομία και στράφηκαν σε άλλες απασχολήσεις, όπως οι τέχνες και τα ελεύθερα επαγγέλματα (οικοδομική, αρτοποιία, ξενοδοχειακές επιχειρήσεις κλπ.). Σ' αυτές τις περιπτώσεις η συνεργασία στις επιχειρήσεις και η αλληλεγγύη των αδελφών στα αστικά κέντρα είναι χαρακτηριστικά που μπορούν να αποδοθούν στην προϋπάρχουσα παράδοση του αγροτικού χώρου αλλά και στους δύσκολους όρους εργασίας στο αστικό περιβάλλον (Αλεξιάκης 2000β). Σημειώνω ότι η συνεργασία σε οικονομικό επίπεδο και σε επιχειρήσεις των αδελφών συνεχίζεται και μέχρι σήμερα στην αστικο-κεφαλαιοκρατική Ελλάδα, όπου το μετοχικό κεφάλαιο, κατανέμεται κατά πλειοψηφία σε στενούς συγγενείς (δεύτερου, τρίτου και περισσότερων βαθμών) για τον έλεγχο της επιχείρησης. Το φαινόμενο άλλωστε αυτό είναι γενικότερο και συναντάται σε πολλές χώρες.

Αντίθετα, φαίνεται ότι το σπάσιμο της πολυπυρηνικής οικογένειας είναι ταχύτερο, όταν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβολές συμβαίνουν στην ίδια την τοπική κοινότητα. Π.χ. είναι δύσκολο να συναντήσουμε πολυπυρηνικές οικογένειες όπου η κοινωνία ζει από τη ναυτιλία, από την αλιεία ή την ελαιοκαλλιέργεια. Η τελευταία οικονομική δραστηριότητα, η οποία πήρε πολύ μεγάλες διαστάσεις από τα μέσα του περασμένου αιώνα, φαίνεται ότι κατάφερε καιρίο πλήγμα στην πολυπυρηνική οικογένεια όπως αυτή υπήρχε σε πολλές περιοχές της Νότιας Ελλάδας (πρβ. Αλεξιάκης 1998). Η ελαιοκαλλιέργεια όμως δεν είναι πάντα δυνατή στον βορειοελλαδικό χώρο λόγω κλιματικών συνθηκών. Η ελαιοκαλλιέργεια άλλωστε υποκατέστησε σε πολλές περιοχές την εκτατική σιτοκαλλιέργεια και γενικότερα την καλλιέργεια των δημητριακών. Πολλά ξερικά χωράφια μετατράπηκαν σε ελαιώνες, όπου το κλίμα ευνοούσε (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, παράλια, νησιά).

4. Προοπτικές, συμπεράσματα.

Η σύγχρονη κοινωνική έρευνα αναφερόμενη στους νεότερους Έλληνες κάνει λόγο για ένα δυναμικό ατομισμό, οποίος έχει κυριαρχήσει τα νεότερα χρόνια. Αυτή η άποψη βέβαια θα μπορούσε να εξηγήσει τη διάσπαση και αποδιοργάνωση της πολυπυρηνικής οικογένειας στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Τα πράγματα όμως είναι διαφορετικά. Και στον αγροτικό και τον αστικό χώρο παρατηρούμε να διατηρείται κάποια μορφή συνεργασίας μεταξύ παντρεμένων αδελφών, άσχετα από φύλο. Η συνεργασία αυτή παίρνει πολλές μορφές, ώστε να είναι λογικό να μιλάμε για «τροποποιημένη μορφή» πολυπυρηνικής οικογένειας. Γεγονός είναι δηλ. ότι η ελληνική παραδοσιακή οικογένεια πα-

ρουσιάζεται πολύ συντηρητική άσχετα από την εξελιγμένη ως προς ορισμένες πλευρές οικονομία της χώρας. Έτσι παρ' όλες τις αλλαγές η συμβίωση τριών γενεών σ' ένα σπίτι είναι πολύ συνηθισμένη ακόμα και σήμερα στην ύπαιθρο αλλά και στα αστικά κέντρα, ενώ η συνεργασία των συγγενικών οικογενειών παίρνει πολλές μορφές.

Θα αναφέρω ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Το 1984 στο χωριό Βελβίνα της Ναυπακτίας δυο συνυφάδες ζουν στο ίδιο κτήριο, αν και έχουν δύο ξεχωριστές κουζίνες. Όπως μου είπαν αυτό γίνεται, γιατί είναι πιο μοντέρνο. Στην πράξη όμως τρώνε κάθε μέρα μαζί, μαγειρεύουν εναλλάξ και όλα τα σχετικά. Όταν τους έκανα μια πιο δύσκολη ερώτηση, μου απάντησαν ότι οι χωριστές κουζίνες χρειάζονται, για να φτιάχνουν καφέ σε δικούς τους επισκέπτες. Την ίδια χρονολογία στο ίδιο χωριό οι παντρεμένες αδελφές που έχουν εγκατασταθεί στη Ναύπακτο έρχονται κάθε Σάββατο στους γέροντες γονείς τους, που δεν έχουν αγόρια, με τη σειρά και τους πλένουν και τους σιδερώνουν τα ρούχα και τους καθαρίζουν το σπίτι. Συνεργάζονται δηλ. για τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων. Σημειώνω ότι πραγματικές πολυπυρηνικές οικογένειες είχαν διατηρηθεί στο χωριό ως το 1964 (Αλεξάκης 1992-1993).

Στα Κύθηρα δύο συνυφάδες μένουν στο ίδιο κτήριο, έχουν χωριστές κουζίνες, αλλά μαγειρεύουν και τρώνε μαζί. Ο ένας από τους δύο αδελφούς ταξιδεύει και απουσιάζει συνεχώς από το σπίτι. Έτσι οι δύο γυναίκες θεωρούν απαραίτητη τη συνεργασία. Παρόλο που η οικονομία του νησιού δεν προσφέρει μεγάλες δυνατότητες για την ύπαρξη σήμερα πολυπυρηνικών οικογενειών, λόγω των περιορισμένων καλλιεργήσιμων εκτάσεων και της μικρής κτηνοτροφίας, εντούτοις η συνεργασία μεταξύ συγγενών είναι συνηθισμένη.

Σήμερα στο χωριό Καστάνια της Κόνιτσας τα σπίτια δεν είναι κατά κανόνα μοιρασμένα. Οι αδελφοί έρχονται τα καλοκαίρι και εγκαθίστανται στο ίδιο οίκημα, μαγειρεύουν μαζί και συνεργάζονται αυτό το χρονικό διάστημα που είναι μαζί για τις διακοπές. Αυτό το φαινόμενο έχει μεγαλύτερη διάδοση στον ελληνικό χώρο και επεκτείνεται και στην υπόλοιπη ακίνητη περιουσία της οικογένειας, στα χωράφια, στα περιβόλια κλπ. Δηλαδή είναι πολύ συνηθισμένο να μην έχουν διανεμηθεί επίσημα οι περιουσίες. Τα αδέρφια και ξαδέλφια κρατούν από κοινού την περιουσία αδιαίρετη, έστω και αν έχουν εγκατασταθεί μόνιμα στην πόλη. Μπορεί και η εγκατάσταση στην πόλη να είναι και ο βασικός λόγος. Τα περισσότερα κτήματα παραμένουν ακαλλιέργητα, εκτός ίσως από τα αμπέλια και τα ποτιστικά, τα οποία συχνά είναι ενοικιασμένα. Στα Βάτικα εξάλλου της Λακωνίας συχνά αδελφοί παντρεμένοι μπορούν να είναι συνιδιοκτήτες ενός εμπορικού ή αλιευτικού πλοιαρίου και να εργάζονται μαζί.

Ακόμα και στα νησιά, π.χ. την Κέα, όπου δεν συναντάμε κατά παράδοση πολυπυρηνικές οικογένειες, μπορούμε να παρατηρήσουμε σήμερα συνεργασία αδελφών στις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, έστω και αν αυτοί διατηρούν ξεχωριστά νοικοκυριά, π.χ. δανεικά μεροκάματα, μεταφορά εναλλάξ του γάλακτος στη δεξαμενή του Συνεταιρισμού κλπ.⁹

Ένας άλλος λόγος, για τον οποίο συχνά διατηρείται η συνεργασία των οικογενειών και η ανταλλαγή οικιακών υπηρεσιών στον αστικό χώρο, είναι ο θεσμός της αντιπαροχής. Με τον όρο αυτό εννοούμε την παραχώρηση οικοπέδου από έναν ιδιοκτήτη για την οικοδόμηση πολυκατοικίας. Η συμφωνία προβλέπει συνήθως τη μεταβίβαση από τον κατασκευστή ορισμένων διαμερισμάτων στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου (Δεμαθάς 1991, Μαλούτας 1990). Με αυτόν τον τρόπο ο οικογενειάρχης προικίζει την κόρη ή τις κόρες ή παραχωρεί διαμέρισμα στον γιο. Έτσι μπορούν σε ένα κτήριο να συμβιώνουν τρεις-τέσσερις οικογένειες συνδεδεμένες στενά, που αποτελούν μια άτυπη πολυπυρηνική οικογένεια. Οι οικογένειες αυτές συνεργάζονται και ανταλλάσσουν κατά κανόνα οικιακές υπηρεσίες.

Το ίδιο ισχύει με τα οικοδομικά «πανωσηκώματα». Οι γονείς οι οποίοι διαθέτουν ισόγεια οικία ή ιδιόκτητο οικόπεδο όπου κτίζουν με δικά τους έξοδα, αφήνουν σίδερα (αναμονές) για να συνεχισθεί η οικοδομή αργότερα και παραχωρούν τον λεγόμενο «αέρα» στα παιδιά τους. Με τους γάμους των αυτά κτίζουν διαμερίσματα και εγκαθίστανται κοντά στους γονείς.

Σε άλλες περιπτώσεις όπου κτίζουν οι ίδιοι οι γονείς ή είναι ιδιοκτήτες με αντιπαροχή, την ψιλή κυριότητα ή την επικαρπία των σπιτιών, που παραχωρούν στα παιδιά, την κρατούν μέχρι τον θάνατό τους. Το ίδιο άλλωστε συμβαίνει συχνά και με τα αγροκτήματα.

Με αυτούς τους τρόπους (αντιπαροχή κλπ.) έχει κτισθεί το μεγαλύτερο μέρος της ευρύτερης περιφέρειας Αθηνών και Πειραιώς αλλά η πρακτική συνεχίζεται και στα αστικά κέντρα της επαρχίας. Λύθηκε έτσι το έντονο στεγαστικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε με τη μεγάλη αγροτική έξοδο και την ταχύτατη αστικοποίηση. Προς αυτήν την κατεύθυνση βοήθησε και η κρατική στεγαστική και οικιστική πολιτική με τα δάνεια και τις διευκολύνσεις, αποβλέποντας να αποτελέσει ο τομέας αυτός της οικονομίας την ατμομηχανή της ευρύτερης οικονομικής ανάπτυξης (πρβ. Δεμαθάς 1991).

9. Μακροχρόνια επιτόπια έρευνα που έχω πραγματοποιήσει στην Κέα, στη Λέσβο και στα Κύθηρα δεν μου έδωσε στοιχεία για την ύπαρξη στο άμεσο παρελθόν πραγματικών πολυπυρηνικών οικογενειών.

Γενικά όμως επικρατεί στα μεγάλα αστικά κέντρα η πυρηνική ή συζυγική οικογένεια, η λεγόμενη και μονοεστιακή οικογένεια. Από δειγματοληπτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια προκύπτει ότι το 85% των νοικοκυριών στεγάζουν μια πυρηνική οικογένεια, ενώ στα υπόλοιπα 15% συμβιώνει και ένας γονέας του ενός συζύγου (Μαράτου -Αλιμπράντη 1995: 43). Αυτό υποδηλώνει ότι οι ηλικιωμένοι γονείς, όσο μπορούν να αυτοεξυπηρετούνται, ζουν μαζί στο χωριό ή στην πόλη και μετά τον θάνατο του συντρόφου τους μετακομίζουν και εγκαθίστανται με τα παιδιά τους. Σε άλλες περιπτώσεις διαμένουν σε ένα μικρό διαμέρισμα κοντά στην οικογένεια ενός παντρεμένου παιδιού. Η πυρηνική οικογένεια όμως ποτέ δεν είναι εντελώς ανεξάρτητη, όπως έχει παρατηρηθεί από τους ανθρωπολόγους (πρβ. Segalen 1984). Η ανταλλαγή επισκέψεων και οικιακών υπηρεσιών (βοήθεια στην ανατροφή των παιδιών, φύλαξη παιδιών προσχολικής ηλικίας, ασθένεια κλπ.) δεν απουσιάζουν και σ' αυτές τις περιπτώσεις (Vermeulen 1970, Μαλούτας 1990, Μαράτου Αλιμπράντη κ.ά. 1995). Οι εγκαταστημένοι εξάλλου στα αστικά κέντρα βοηθούν όλα τα μέλη της οικογένειας, όταν έρχονται στην πόλη. Τα μέλη δηλαδή της ευρύτερης οικογένειας ενδιαφέρονται για την κοινωνική άνοδο και την οικονομική αποκατάσταση ολόκληρης της οικογένειας. Με άλλα λόγια η ελληνική οικογένεια λόγω και της γενικότερης ανεπαρκούς οικονομικής ανάπτυξης διατηρεί μέχρι σήμερα αρκετά στοιχεία συντηρητισμού (Μαράτου-Αλιμπράντη 1995: 41, 42)).

Βιβλιογραφία

- Αλεξάκης Ε. Π., 1975, «Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη», *Μνήμων* 5: 49-80.
- 1979, «Αλληλοεπιδράσεις στους οικογενειακούς θεσμούς Ελλήνων και Βουλγάρων στη Θράκη», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτ. 1976)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 25-40.
- 1980, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα.
- 1983 «Παρατηρήσεις στην οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση των Ελλήνων του Πόντου, *Αρχείο Πόντου* 38 (Πρακτικά Α' Συμποσίου Ποντιακής Λαογραφίας. Αθήνα 12-15.6. 1981), σ. 227-240.
- 1984, *Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στην μελέτη των γαμήλιων παροχών στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα.
- 1992-1993 «Η σύνθεση της οικιακής ομάδας σε μια πεδινή γεωργοκτηνοτροφική κοινότητα. Η περίπτωση του Μολύκρειου (Μούη) Ναυπακτού», *Ναυπακτικά* 6: 679-703.
- 1995, «Το αλέτρι και το κοπάδι. Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 2/2:1211-1241.
- 1996, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής -Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Παρουσία, Αθήνα.
- 1998, «Εξαγορά της νύφης και προίκα στη Μέσα Μάνη (1870-1950). Η διαπραγμάτευση της κοινωνικής θέσης», *Εθνογραφικά* 11: 57-67.
- 2000α, « Οικιακή ομάδα και οικονομία σε μια πεδινή κοινότητα της Βοιωτίας. Η περίπτωση του Μαυρονερίου (Κασνεσίου) Λειβαδιάς», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 3/2:761-786.
- 2000β, « Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανη Κόνιτσας», στο συλλογικό Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, σ. 119-147.
- Anderson M.1980, *Approaches to the History of the Western Family 1500- 1917*, London, Macmillan (κριτική ιστορικής δημογραφίας).
- Barnes J. A.1980, «Kinship Studies: Some Impression of the Current State of Play», *Man* 15: 293-303.
- Bender D.R.1967, «A Refinement of the Concept of Household: Families, Co- Residence and Domestic Functions», *American Anthropologist* 69: 493-504.
- Βερνίκος Ν.1979, «Το κατάστιχο των προικοσυμφώνων των συνοικεισίων της μονής του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού στο Καλικόντασι της Μουζακιάς (1819-1843)», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου (Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτ. 1976)*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 41-170.
- Bourdieu P.1976, «Marriage Strategies as Strategies of Social Reproduction», στο R. Forster et al. (επιμ.), *Family and Society: Selections from the Annales*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, σ. 117-144.
- 1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Γκιζέλης Γρ., 1987, «Η οικογένεια στην προ του 1940 βιβλιογραφία της ελληνικής κοινωνικής επιστήμης» *Ελληνική Κοινωνία* 1:23-41.
- Campbell J.K., 1964, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Values in a Greek Mountain Community*. Oxford, Clarendon Press.

- Couroucli Maria, 1987, «Dot et société en Grèce moderne». In G.Ravis-Giordani, επιμ. *Femmes et Patrimoine dans les sociétés rurales de l' Europe Méditerranée*. Paris: Editions du CNRS.
- Cvijić J., 1918, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*. Paris, Armand Colin.
- Czap P. Jr., 1982, «The perennial multiple family household, Mishimo, Russia, 1782-1858», *Journal of Family History* 7:5-26.
- Damianakos St., 1989, «Groupe domestique, transmission du patrimoine et prestations matrimoniales dans un village multi-ethnique de la Grèce du nord» στο συλλογικό J. Peristiany, Marie Elizabeth Handman (επιμ.), *Le prix de l' alliance en Méditerranée*, Paris, CNRS, σ. 397-414.
- Δεμαθάς Ζ., 1993, «Σχήματα παραγωγής κατοικίας», *Πρακτικά Συνεδρίου « Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*», Αθήνα, Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, σ. 633-648.
- du Boulay Juliet, 1974, *Portrait of a Mountain Village*, Oxford, Clarendon Press.
- Flandrin J.-L., 1979, *Families in Former Times*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Friedl Ernestine, 1965, *Vasilika. A Village in Modern Greece*. New York, Holt Rinehart and Winston.
- Garfinkel H., 1967, *Studies in Ethnomethodology*. Prentice Hall.
- 1974, «The Origins of the Term Ethnomethodology», στο R. Turner (επιμ.), *Ethnomethodology. Selected Readings*. Penguin Education.
- Goody J. (επιμ.), 1958, *The Developmental Cycle of the Domestic Groups*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody J., J.Thirsk and E.P. Thompson (επιμ.)
1976, *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hannsen B., 1977-78, «Notes on Household and Socio-Cultural Change», *Ethnologia Europaea* 10:33-38
- Καραβίδας Κ.Δ., 1931, *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*, Εν Αθήναις 1931 (και φωτογραφική ανατύπωση στις εκδόσεις Παπαζήση το 1981).
- Καββαδίας Γ., 1980, *Καραγκούνηδες. Συμβολή στην κοινωνιολογία των δοξασιών*. Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών.
- Kavadias G.B., 1965, *Pasteurs-Nomades Méditerranéens. Les Saracatsans de Grèce*, Paris, Gauthier-Villars (και σε ελλην. μετάφραση από τις εκδόσεις Μπρατζιώτη).
- Καβουνίδου Τζένη, 1984, «Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας», *Σύγχρονα Θέματα* 22: 95-102.
- Kaser K., 1994, «The Balkan Joint Family. Redefining a Problem», *Social Science History* 18: 243-269.
- 1996, «Introduction: Household and Family Contexts in the Balkans», *The History of Family* 1/4:375-386.
- Kertzer D.I., 1984 «Anthropology and Family History», *Journal of Family History*, 9/3: 201-216.
- Κουρούκλη Μαρία, 1984, « Η οικογένεια στην Κέρκυρα τον 19^ο αιώνα», στο συλλογικό Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνική κοινωνίας του 19ου αιώνα*, «Εστία», Αθήνα, σ. 149-157.
- Lamaison P., 1987 «La notion de maison. Entretien avec Claude Levi-Strauss», *Terrain* 9:34-39.
- Laslett P.- R. Wall (επιμ.), 1972, *Household and Families in Past Time*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Leake W. M., 1830, *Travels in the Morea*. I. London.
- Μαλούτας Θωμάς, 1990, *Αθήνα. Κατοικία, οικογένεια. Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης*. «Εξάντας», Αθήνα.
- Μαράτου-Αλμπράντη Λάουρα, 1995, *Οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*. Αθήνα, έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαράτου- Αλμπράντη Λ., Β. Παπλιάκου, Α. Χατζηγιάννη, 1995, «Κοινωνικά δίκτυα στον αστικό χώρο. Κοινωνικότητα, αμοιβαιότητα, εργασία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 88:172-211.
- Madan T. N., 1963, «The Joint Family: A Terminological Clarification». *International Studies in Sociology and Social Anthropology* (επιμ. K. Isheveran), vol. I. *Family and Marriage*, Leiden, E.J. Brill.
- Mosely Ph. E., 1976, «The Distribution of the Zadruga within Southern Europe», στο συλλογικό R.F. Byrnes (επιμ.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. University of Notre Dame Press. Indiana USA, σ. 58-69.
- Μουζέλης Ν., 1981, «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο. Απάντηση στην κριτική του Δημ. Ψυχογιού», περιοδικό *ANTI* 173: 34-38.
- Nunes J. A., 1986, «Household Composition in North Western Portugal. Some Critical Remarks and a Case Study», *Sociologia Ruralis* 26:48-69.
- Παναγιωτόπουλος Β., 1983, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στο 1700», *Ιστορικά* 1/1: 5-18.
- Παπαδόπουλος Σάββας, 1983, «Η πατριαρχική οικογένεια του Καρακούρτ και πώς αποδιοργανώθηκε», *Αρχαίον Πόντου* 38 (Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Ποντιακής Λαογραφίας), σ. 63-96.
- Sant Cassia P. and C. Bada, 1992, *The Making of the Modern Greek Family. Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, No 77.
- Segalen M., 1984, «Nuclear is not independent: Organisation of the Household in the Pays Bigouden Sud in the Nineteenth and Twentieth Centuries» στο R. McNetting et al., *Households, Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, Berkley, University of Californian Press.
- Stahl P.H., 1978, «The Domestic Group in the Traditional Balkan Societies», *Zeitschrift für Balkanologie* 14: 184-199.
- 1986, *Household, Village and Village Confederation in Southern Europe*. New York, East European Monographs, No 200.
- Τεάζη-Αντωνοπούλου Ηλιάννα, 1987, «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικο-ιστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Κοινωνίας Ακαδημίας Αθηνών*, 1: 43-65.
- Vermeulen C., 1970, *Families in urban Greece*. Ph. D. Thesis, Cornell University.
- Vuchinich W. S. A., 1975, *A Study in Social Survival, the Katun in Bileća Rudine*, Monograph Series in World Affaires, vol. 13. Book 1, University of Denver.
- Wall R.- J. Robin-P. Laslett (επιμ.), 1983, *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ψυχογιός Δ.Κ., 1980, «Ελλάδα και Βουλγαρία στο Μεσοπόλεμο. Μια κριτική των απόψεων του Ν. Μουζέλη», περιοδικό *ANTI* 154:36-41.
- 1987, *Προίκες, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Εκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.

SUMMARY

ELEFTHERIOS P. ALEXAKIS, Ph.D.

In Pursuit of Family Structures in Modern Greece: The Case of the Multi-nuclear Family.

This paper examines the progress in research into the multi-nuclear family in Greece, as it arises from the personal experience of the author. The paper also examines the types and structures of the multi-nuclear family to be found in mainland Greece. Such families may, for example, be patrilateral and multi-nuclear and stable or otherwise, or they may be bilateral and multi-nuclear.

The paper attempts to explain the different forms of the institution, starting with economic activities and the local habitus. The paper concludes with a consideration of certain contemporary rural and urban habits and institutions, such as co-operation between nuclear families and the modified form of the multi-nuclear family.

ΜΙΡΑΝΤΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ

Ψηφιακή Βάση Δεδομένων για την Εθνική Μουσική Συλλογή του Κέντρου Λαογραφίας¹

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το τμήμα εκείνο του Κ.Ε.Ε.Λ. που θα μπορούσε να ονομαστεί «τμήμα παραδοσιακής μουσικής» ήταν καταταμημένο, σύμφωνα με την επί δεκαετίες ισχύουσα ιδεολογία, άρα και την ταξινομική πρακτική του Κέντρου, σε δύο μεγάλα αρχεία: το Αρχείο (κειμένων) Τραγουδιών και το Μουσικό Τμήμα, τα οποία, θεωρητικά, συναπάρτιζαν την Εθνική Μουσική Συλλογή, παραμένοντας ωστόσο ουσιαστικά ασύνδετα μεταξύ τους. Η πρόσφατη έναρξη ψηφιοποίησης του αρχειακού υλικού του Κ.Ε.Ε.Λ. υπήρξε η ευνοϊκή συγκυρία για την σχεδιαζόμενη και οπωσδήποτε απαραίτητη ενοποίηση των δύο αρχείων, η οποία ήταν πλέον εύκολο να υλοποιηθεί μέσω μιας ενιαίας ΒΔ, με την ονομασία Βάση Δεδομένων για την Εθνική Μουσική Συλλογή (ΒΔΕΜΣ). Ο θεωρητικός προβληματισμός για τη συγκρότηση της ψηφιακής βάσης στηρίζεται στο αίτημα ν' αναδεικνύεται –όσο αυτό είναι δυνατόν μέσα από οποιοδήποτε ταξινομικό ή εκδοτικό σύστημα– η «προφορικότητα», «μουσικότητα» και «σωματικότητα» των μουσικών καταγραφών, ενώ ταυτόχρονα η πολυεπίπεδη προσέγγιση και η πραγματο-

1. Η εργασία αυτή αποτελεί αναφορά στον σχεδιασμό της Βάσης Δεδομένων, όπως περίπου εμφανίστηκε κατά την παρουσίαση του Προγράμματος Εκσυγχρονισμού του Κ.Ε.Ε.Λ., στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, στις 23.2.2000. Μια πιο συνοπτική μορφή του παρόντος κειμένου ανακοινώθηκε από τις γράφουσες και στο Συνέδριο «Νέα ελληνική λογοτεχνία: εκδοτικά προβλήματα και απορίες, θεωρία και πρακτική» (βλ. Μιράντα Τερζοπούλου και Ελένη Ψυχογιού, «Ψηφιακή Βάση Δεδομένων για την Εθνική Μουσική Συλλογή του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», στο *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες, Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη*, Αθήνα, 16-17 Ιουνίου 2000, έκδ. Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 2002, σ. 65-71).

λογική τεκμηρίωσή τους να δίνει ιδέες πρόσφορες για τρόπους έκδοσης που αναζητούν την σύνθετη πολιτισμική διάσταση των μουσικών γεγονότων.

Σε εργασία μας δημοσιευμένη το 1992 στο περιοδικό *Εθνολογία*², προϊόν μακρόχρονης ήδη τότε συνεργασίας στο Κέντρο Λαογραφίας, με κοινό αντικείμενο τη μελέτη του δημοτικού τραγουδιού αλλά και απόρροια επεξεργασίας των προσωπικών μας εμπειριών πεδίου από διαφορετικούς γεωγραφικούς και εθνοπολιτισμικούς ερευνητικούς χώρους, είχαμε διατυπώσει τον προβληματισμό μας πάνω σε θέματα καταγραφής, ταξινόμησης και έκδοσης των δημοτικών τραγουδιών, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια ιστορική-κριτική παρουσίαση των έως τότε σχετικών εκδοτικών προτάσεων. Συνοψίζαμε την προβληματική μας ως εξής: «...Ανακύπτει λοιπόν μόνιμα το πρόβλημα της λειτουργίας των τραγουδιών μέσα στον κοινωνικό χώρο, καθώς και της κατανόησής τους ως συνολικών φαινομένων ενός ζωντανού προφορικού πολιτισμού ...και αναζητείται η μέθοδος ταξινόμησης και έκδοσης που να δίνει μια ικανοποιητική εικόνα αυτού του πολυσύνθετου προϊόντος της συλλογικής προφορικής δημιουργίας...»³.

Αρκετές εργασίες, που αποτελούν και εκδοτικά παραδείγματα δηλώνοντας τις απόψεις και τον σχετικό προβληματισμό των συγγραφέων τους, είδαν το φως μετά τη δημοσίευση του άρθρου εκείνου⁴. Κυρίως όμως οι εφαρμογές

2. Μιράντα Τερζοπούλου και Ελένη Ψυχογιού, «“Άσματα” και τραγούδια: προβλήματα έκδοσης δημοτικών τραγουδιών», *Εθνολογία* 1 (1992), σ. 143-165.

3. *Ο.π.*, σ.158,162.

4. Μια πλήρης βιβλιογραφική ενημέρωση ξεφεύγει από το πλαίσιο του παρόντος. Εδώ θα περιοριστούμε στην αναφορά κάποιων προσωπικών εργασιών μας, που ακολούθησαν το δημοσίευμα εκείνο, για να δειχθεί η σχετική προβληματική: βλ. έκαστη και με χρονολογική σειρά: Ελένη Ψυχογιού, «“Εξέκινήσες και πάεις για να φύγεις...” Ο θάνατος ως διάβαση σ’ ένα γορτυνακό μοιρολόι», *Εθνογραφικά* 11 (1998), σ. 77-109· της ίδιας, «“Κρατεί ν’ ου δέντρους τη δρουσιά, κρατεί κι ου νιος την κόρη...” Η συμβολική και μαγική σημασία του νερού στην τελετουργία του γάμου μέσα από τα τραγούδια», στον τόμο *Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρισμού, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης* (Αθήνα 12-14 Δεκεμβρίου 1997), έκδ. Υπουργείο Πολιτισμού-Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1999, σ. 47-63· της ίδιας, «Νανουρίσματα-ταχταρίσματα: λειτουργίες του λόγου στην τελετουργία της γέννησης», *Εθνολογία* 6-7(1998-1999), Αθήνα 2000, σ. 193-271· της ίδιας, «Η πόλη θυμάται αγρωπνώντας: εαρινά δράματα στη Βόνιτσα. Λατρευτικές πρακτικές και συλλογική μνήμη», στον τόμο *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του ’60* (Πρακτικά ημερίδας-έκθεσης-εκδήλωσης μνήμης «Η πόλη θυμάται», Αγρίνιο, 23 Σεπτεμβρίου 2000), γενική

της πληροφορικής στις επιστήμες του ανθρώπου, τα ολοκληρωμένα πληροφοριακά συστήματα (σε βάσεις δεδομένων ή στο διαδίκτυο) των αποτελεσμάτων ερευνητικών προγραμμάτων που προσεγγίζουν και διαχειρίζονται την παραδοσιακή μουσική με την οπτική της εθνομουσικολογίας και της πολιτισμικής ανθρωπολογίας, οι καινούργιες ιδέες που εισήγαγαν και οι δυνατότητες που υποσχέθηκαν, δημιούργησαν νέες αφετηρίες και νέο πλαίσιο διαλόγου πάνω στα θέματα αυτά, μέσα στο οποίο κινήθηκε και η προβληματική του Κ.Ε.Ε.Λ. κατά τα τελευταία χρόνια.⁵

Πριν αναφερθούμε σ' αυτήν, μια αναδρομή στην «ιστορία των τραγουδιών» του Κ.Ε.Ε.Λ. θεωρούμε πως θα ήταν σκόπιμη.

επιμέλεια Κωνσταντίνα Μπάδα, οργάνωση Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Διαχείρισης Φυσικών Πόρων και Επιχειρήσεων Αγρινίου, έκδ. Μεταίχμιο-Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ. 77-115· της ίδιας, «Μοιρολοίστρες, νεκροί και σιτάρι: αντλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή στις επιμνημόσυνες γυναικείες τελετουργίες», στο Φώτης Τερζάκης (επιμ.), *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα. Θρησκευοϊστορικές προοπτικές*, έκδ. Αρχέτυπο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003, σ. 364-403. Μιράντα Τερζοπούλου, «Ιστορία, μνήμη και “γεγονότα τραγούδια”», στο *Μουσικές της Θράκης. Μια διεπιστημονική προσέγγιση: Έβρος*, έκδ. Σύλλογος Οι Φίλοι της Μουσικής-Ερευνητικό Πρόγραμμα «Θράκη» (με ένα δίσκο πυκνής εγγραφής), Αθήνα 1999, σ. 121-155· της ίδιας, «Για να 'βρει κράτος κι εξουσία η άνοιξη...», εισαγωγικό κείμενο στο Δόμνας Σαμίου, *Τα Αποκριάτικα: Ανίερα ιερά, ανεξάρτητη παραγωγή: Καλλιτεχνικός Σύλλογος Μουσικής Δόμνα Σαμίου*, Αθήνα 1994, σ. 13-25· της ίδιας, εισαγωγικά κείμενα και σχόλια στο *Τα Πασχαλιάτικα. Ανοιξιάτικα τραγούδια του θανάτου και της ανάστασης, ανεξάρτητη παραγωγή: Καλλιτεχνικός Σύλλογος Μουσικής Δόμνα Σαμίου*, Αθήνα 1998, και τα δύο στη σειρά «Τραγούδια στον κύκλο του χρόνου», της οποίας είχε και την εκδοτική πρωτοβουλία· της ίδιας, «Με τα τύμπανα και τα όργανα της Μητέρας. Η γυναικεία λαϊκή λατρεία ως πολιτική μεταφορά σ' ένα συγκρουσιακό περιβάλλον» στο *Όταν γυναίκες έχουν διαφορές: Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, επιμ. Χ. Βλαχούτσικου σε συνεργασία με ΕΙ. Κ. Hart, έκδ. Μέδουσα/Σέλας, 2004, σ. 316-356.

5. Βλ. «Καταγραφή, μελέτη και προβολή της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής» πλοτικό πρόγραμμα του Συλλόγου «Οι Φίλοι της Μουσικής», 1995-2003, με συντονίστρια τη Λουζία Δρούλια και τον Λάμπρο Λιάβα, του οποίου το ολοκληρωμένο πληροφοριακό σύστημα όσον αφορά το υλικό της Θράκης είναι ήδη προσβάσιμο, ενώ εισάγονται τα δεδομένα από την Ανατολική Μακεδονία· «Ανθεμούσα: Ολοκληρωμένο σύστημα ψηφιοποίησης και ηλεκτρονικής αρχειοθέτησης ιστορικών τεκμηρίων, εικόνας και ήχου», στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος Έρευνας και Τεχνολογίας ΕΠΕΤ II, 1998-1999, με πολλούς συνεργαζόμενους φορείς για ποικίλα ανακείμενα πολιτιστικής διαχείρισης και ειδικότερα, όσον αφορά το μουσικό μέρος, το Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών για την ηχογράφηση, ψηφιακή επεξεργασία ηχητικού υλικού, σχεδιασμό και εισαγωγή στη ΒΔ με επιστημονικό υπεύθυνο τον Γρηγόρη Σηφράκη. Η ανάπτυξη της ΒΔ έγινε από το Ίνστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών του Πανεπιστημίου Πατρών. Υπεύθυνος για τη δομή και διαχείριση της Βάσης του μουσικού μέρους ήταν ο Ν. Διονυσόπουλος· «Θαλήτας: η βιολιστική παράδοση

Το Κ.Ε.Ε.Λ., το οποίο ως γνωστόν διαθέτει την πλουσιότερη και παλαιότερη συλλογή αποθησαυρισμένων τραγουδιών, υπήρξε ιστορικά το επιστημονικό ίδρυμα που διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση των αντιλήψεων περί των μεθόδων συλλογής, ταξινόμησης και έκδοσης των τραγουδιών, διατυπώνοντας, εφαρμόζοντας και διαδίδοντας έναν εν πολλοίς στρατευμένο θεωρητικό προβληματισμό. Η μεθοδολογική πρακτική του ώθησε αλλά και σφράγισε την έρευνα για πολλές δεκαετίες και μπορούμε να πούμε εγκλώβισε σε συγκεκριμένες οπτικές το ερευνητικό βλέμμα συμβάλλοντας τα μάλα σ' αυτό που αργότερα ονομάστηκε «κειμενοποίηση» των τραγουδιών, την αντιμετώπισή τους δηλαδή αποκλειστικά ως «μνημείων» του λόγου, αποξενωμένων σχεδόν από το κοινωνικό και τελετουργικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτελούνται. Το ίδιο «φιλολογικά» αντιμετωπίστηκε και η μουσική των τραγουδιών. Ποιητικά και μουσικά κείμενα, με μόνη προίκα τα σημάδια της ευγενούς καταγωγής από την αρχαιότητα ή το Βυζάντιο, ασύνδετα και ασυσχέτιστα τόσο μεταξύ τους όσο και με κάθε άλλη παράμετρό τους, καταγράφονταν, τιτλοφορούνταν, ταξινομούσαν και περίμεναν την αξιολόγηση της κειμενικής τους «ακεραιότητας», την επιλογή και την έκδοσή⁶.

Ένας από τους κεντρικούς στόχους ως προς την εκδοτική δραστηριότητα του Κέντρου κατά τη δεκαετία του 1970 –όταν οι γράφουσες ενταχθήκαμε στο επιστημονικό δυναμικό του στο τμήμα των τραγουδιών– αφορούσε την εκκρεμότητα του Β' τόμου της «Εκλογής», που θα περιείχε ανθολογημένα ποιητικά κείμενα «λυρικών» τραγουδιών (ερωτικά, γαμήλια, λατρευτικά, μοιρολόγια, σατιρικά κ.λπ.), καθώς και του Δ' τόμου με τη μουσική Εκλογή⁷. Οι εκδόσεις αυτές καθυστερούσαν, καθώς η στελέχωση του Κ.Ε.Ε.Λ. (που το 1966 είχε μετονομασθεί από «Λαογραφικό Αρχείο» σε «Κέντρο Ερεύνης», χωρίς ουσιαστικές δομικές αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας ή τον εσωτερικό κανο-

στην κρητική δημοτική μουσική», έργο που εκπονήθηκε επίσης από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας Έρευνας σε συνεργασία με το τμήμα Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών με επιστημονικό υπεύθυνο τον Γεώργιο Αμαργιανάκη και χρηματοδότηση από το ΕΠΕΤ II, 1998-2000 «Κιβωτός του Αιγαίου: πρόγραμμα για τη δημιουργία της εικονικής παρακαταθήκης των πολιτισμικών τεκμηρίων του Αρχιπελάγους», που χρηματοδοτήθηκε από τη ΓΓΕΤ και εκτελέστηκε με ευθύνη της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αιγαίου υπό τη διεύθυνση του Κώστα Σοφούλη με τη συνεργασία του Σωτήρη Χτούρη. Επιπλέον όλο και πληθαίνουν οι εκδόσεις με σχετική προβληματική που συνδυάζουν εκτεταμένα κείμενα με ηχητικό ή οπτικό υλικό σε ψηφιακή μορφή (δίσκους πυκνής εγγραφής, CD - ROM κλπ.).

6. Μ. Τερζοπούλου και Ε. Ψυχογιού, *ό.π.*, σ. 145 κ.ε.

7. Οι Α' και Γ' τόμοι, που είχαν εκδοθεί το 1962 και το 1968 αντίστοιχα, περιέχουν μαν

νισμό του) σε επιστημονικό προσωπικό είχε μεγάλα κενά.⁸ Δεδομένου ότι η έκδοση των «Εκλογών» αυτών ήταν προγραμματισμένη ήδη από τη δεκαετία του 1940, είναι ευνόητη η προτεραιότητα που δινόταν στην ολοκλήρωσή της. Ο ορισμός μας λοιπόν στον τομέα των τραγουδιών, πέραν των προσωπικών επιλογών μας, είχε να κάνει και με αυτή τη βαρύνουσα εκκρεμότητα.

Εμείς, ωστόσο, οι νέες ερευνήτριες, όσο πιο εντατικά δουλεύαμε πάνω στη μελέτη του υλικού, τόσο πιο πολύ απομακρυνόμασταν από την προοπτική της έκδοσης. Μια όχι στενά «λαογραφική» θεώρηση των πραγμάτων, που αποκτούσαμε συν τω χρόνω με την επιτόπια έρευνα αλλά και με την επαφή με την ανθρωπολογική θεωρία και κριτική, μας έκανε να συνειδητοποιούμε πως η εκδοτική πρόταση που μας κληροδοτήθηκε δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί με την ίδια παγιωμένη αντίληψη και μορφή. Χωρίς να έχουμε καταλήξει στην ολοκληρωμένη διατύπωση μιας νέας εκδοτικής πρότασης για το συγκεκριμένο αποθησαυρισμένο υλικό –που και αυτή δύσκολα θα γινόταν αποδεκτή κάτω από τις δεδομένες τότε συνθήκες του Κ.Ε.Ε.Λ.– αποφασίσαμε ότι μια τέτοια προοπτική δεν μπορούσε να αποτελέσει έργο των ελάχιστων ανθρώπων που την είχαν αναλάβει, αλλά ότι απαιτούνταν ένας ικανός αριθμός ειδικών συνεργατών καθώς και ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός του αρχείου. Έπρεπε πρωτίστως να εξευρεθούν οικονομικοί πόροι, δεδομένου του τεράστιου όγκου και της ανομοιογένειας του συνεχώς αποθησαυριζόμενου υλικού, που απαιτούσε αναθεώρηση, άλλη προσέγγιση και επεξεργασία. Επιπλέον ήταν συνειδητοποιημένη η ανάγκη πραγματοποίησης συστηματικών, οργανωμένων καταγραφών με γνώμονα τις νέες αντιλήψεις για την παραδοσιακή μουσική αλλά και τη σκοπιμότητα μιας εναλλακτικής εκδοτικής λύσης.

επιλογή επακών και εν γένει διηγηματικών τραγουδιών, με κείμενα και φιλολογικά σχόλια ο πρώτος, με παρτιτούρες και μουσικολογικά σχόλια ο δεύτερος (βλ. Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, τόμ. Α' [εκλογή και επεξεργασία κειμένων Γ. Κ. Σπυριδάκης, Γ. Α. Μέγας, Δ. Α. Πετρόπουλος], Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου αρ. 7, εν Αθήναις 1962 (φωτομηχανική ανατύπωση 2000)· Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη και Σπυριδ. Δ. Περιστέρη, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια, Μουσική Εκλογή*, τόμ. Γ', Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου αρ. 10, εν Αθήναις 1968 (φωτομηχανική ανατύπωση 1999).

8. Ειδικότερα, όσον αφορά τον τομέα των δημοτικών τραγουδιών, είχαν αποχωρήσει όλοι όσοι είχαν συμβάλει σ' αυτόν καθοριστικά: Γ. Α. Μέγας (ακαδημαϊκός πλέον τότε, επόπτης και πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κ.Ε.Ε.Λ.), Γ. Κ. Σπυριδάκης, Δ. Πετρόπουλος, Γ. Ν. Πολίτης, Δ. Οικονομίδης, Μαρία Ιωαννίδου-Μπαρμπάριγου, Δ. Πετρόπουλος, Κ. Ρωμαίος αλλά και ο μουσικός συντάκτης Σπ. Περιστέρης. Ονόματα γνωστά εν πολλοίς στον συγκεκριμένο χώρο, που άφησαν τη σφραγίδα τους -εκφράζοντας συνάμα και μια ολόκληρη εποχή- όχι μόνον με τις προσωπικές μελέτες τους αλλά και ως συνεργάτες της προαναφερθείσας έκδοσης των τόμων της «Εκλογής».

Με το πρόγραμμα «Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός του Κ.Ε.Ε.Λ.», στα πλαίσια του ευρύτερου Κοινοτικού Προγράμματος Οργάνωσης Βιβλιοθηκών Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ.⁹, το Κέντρο Λαογραφίας απέκτησε το 1997 τους πρώτους υπολογιστές, καθώς και τη δυνατότητα μηχανοργάνωσης της βιβλιοθήκης και ψηφιοποίησης των αρχείων του. Η προκύπτουσα άμεση ανάγκη δημιουργίας βάσεων δεδομένων για τη διαχείριση των αρχείων, μας έβαλε σε νέο προβληματισμό, λειτουργώντας σαν πρόκληση ν' απαντήσουμε -δέκα χρόνια σχεδόν αργότερα- στα παλιά μας ερωτήματα που παρέμεναν εκκρεμή και να καταθέσουμε, με τις δυνατότητες που μας παρείχαν πλέον τα τεχνολογικά εργαλεία, συγκεκριμένες ταξινομηκές και εκδοτικές προτάσεις¹⁰.

Η φιλοσοφία μας επομένως σχετικά με τη συγκρότηση της ψηφιακής βάσης για το συγκεκριμένο αρχείο ήταν η συνέχεια του παλιού ανικανοποίητου αιτήματός μας και αφορούσε την ανάδειξη της "προφορικότητας" των μουσικών καταγραφών -όσο αυτό είναι εφικτό μέσα από μια ΒΔ, που θα έπρεπε μάλιστα να εξυπηρετεί κυρίως τις ανάγκες ενός προϋπάρχοντος, αχανούς και με άλλα κριτήρια συγκεντρωμένου και ταξινομημένου υλικού. Θα επιδιώκαμε λοιπόν το είδος και το εύρος των δεδομένων να δίνουν στο χρήστη μια όσο το δυνατόν σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα του ρευστού, μετασχηματιζόμενου κατά το πολιτισμικό περιβάλλον, φαινόμενου που είναι το τραγούδι και το τραγούδισμα, η μουσική και ο χορός, ενώ ταυτόχρονα η δυνατότητα συνδυαστικής, πολλαπλής προσέγγισης των πραγματολογικών αυτών δεδομένων να οδηγεί σε εκδοτικές ιδέες και λύσεις απαλλαγμένες από τις αγκυλώσεις του παρελθόντος.

9. Το Κέντρο εντάχθηκε στο Πρόγραμμα με πρωτοβουλία της διευθύντριας του Κέντρου κ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, η οποία συνέταξε το Πρόγραμμα του Κ.Ε.Ε.Λ. και είχε και την επιστημονική ευθύνη για αυτό, υπό την εποπτεία του ειδικού σε θέματα πληροφορικής Ακαδημαϊκού κ. Π. Λιγομενίδη και υλοποιήθηκε με την τεχνική υποστήριξη της Εταιρείας Πληροφορικής SYSTEMA.

10. Πρέπει να τονιστεί εδώ πως η συμμετοχή από το 1995 της Μιράντας Τερζοπούλου, ως υπεύθυνης για τον τομέα τραγουδιού, στο ερευνητικό πρόγραμμα «Καταγραφή, μελέτη και προβολή της ελληνικής παραδοσιακής μουσικής» του Συλλόγου «Οι Φίλοι της Μουσικής» (που ξεκίνησε τότε με αφετηρία τη Θράκη και από το 2000 συνεχίζεται στην Ανατολική Μακεδονία), καθώς και στη δημιουργία της ψηφιακής βάσης δεδομένων για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων του, συνέβαλε σημαντικά στην απόκτηση της απαιτούμενης τεχνογνωσίας και στον εμπλουτισμό της προβληματικής, λειτουργώντας αμφίδρομα ανάμεσα σε δύο τόσο διαφορετικά, ως προς την ιστορία και τη μεθοδολογία, αρχεία (πρβ. και Αγγελική Ροβάτσου, «Από τη Θράκη στη Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη: το οδοιπορικό της πληροφορίας», στο *Μουσικές της Θράκης. Μια διεπιστημονική προσέγγιση: Έβρος*, έκδ. Σύλλογος «Οι Φίλοι της Μουσικής», Αθήνα 1999, σ. 453-477 και στον ίδιο τόμο, Λουκία Δρούλια-Λάμπρος Λιάβας, «Πρόλογος», σ. 14-15).

Έτσι η προσπάθεια είχε εξαρχής δύο στόχους:

Πρώτον, το πώς η βάση θα λειτουργούσε ενοποιητικά για ν' αποδώσει στα τραγούδια το μέλος και την κίνησή τους, αφού η επίσημη ταξινομική πρακτική του Κ.Ε.Ε.Λ., διατηρώντας χωριστά αρχεία, διαχώριζε τη μουσική από τον λόγο- για την κίνηση δεν υπήρχε καν πρόβλεψη. Ο στόχος αυτός σε οργανωτικό επίπεδο σήμαινε την ενοποίηση των δύο μεγάλων τμημάτων, της Εθνικής Μουσικής Συλλογής¹¹ και του Αρχείου κειμένων Τραγουδιών, υπαγορεύοντας την ανάγκη δημιουργίας ενός ενιαίου πληροφορικού συστήματος με την ονομασία Βάση Δεδομένων της Εθνικής Μουσικής Συλλογής¹², μέσα από την οποία οι μουσικές καταγραφές θα αναδεικνύονταν στην τρισυπόστατη διάστασή τους ως μουσική, λόγος και κίνηση.

Δεύτερος στόχος ήταν το πώς η πολυεπίπεδη τεκμηρίωση των δεδομένων και η χρήση πολυμέσων θα απέδιδε κατά το δυνατόν τον πολυσύνθετο χαρακτήρα των μουσικών φαινομένων¹³.

Ένα σημαντικό μεθοδολογικό όσο και πρακτικό πρόβλημα που είχαμε ν' αντιμετωπίσουμε προέκυπτε από τις εξαιρετικά απέχουσες χρονικά καταγραφές, το πλήθος και την ποικιλία των πηγών, των μέσων και των μεθόδων καταγραφής και αρχειοθέτησης του μουσικού και του τεκμηριωτικού υλικού. Μπορούμε να πούμε πως ξεκινούσαμε διαθέτοντας μια τεράστια «χειρόγραφη

11. Πρόκειται για το αρχείο ηχογραφήσεων και των μεταγραφών τους σε παρτιτούρες καθώς και τη δισκοθήκη του Κ.Ε.Ε.Λ. Βλ. ενδεικτικά τα σχετικά στο ενημερωτικό φυλλάδιο: *Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Ιστορικό-Προγράμματα Ανάπτυξης-Εκσυγχρονισμού*, κείμενα Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, επιμ. Ε. Ψυχογιού, Αθήνα 1999 [ανατύπωση: 2001].

12. Στη συνέχεια θ' αναφέρεται με τα αρχικά ΒΔΕΜΣ. Στη διαμόρφωση των δελτίων της μουσικολογικής ανάλυσης των μουσικών καταγραφών για μια πρώτη μορφή της ΒΔ συνεργάστηκε αρχικά η εθνομουσικολόγος Άννα-Μαρία Γιαννακοδήμου, επί συμβάσει επιστημονική συνεργάτρια του Κέντρου για το Πρόγραμμα. Την εργασία αυτή για τη σημερινή μορφή της βάσης ανέλαβε και ολοκλήρωσε ο εκλεγείς μόνιμος ερευνητής-μουσικολόγος του Κ.Ε.Ε.Λ. Ευστάθιος Μακρής.

13. Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως η ταυτόχρονη δημιουργία βάσεων δεδομένων και για τους άλλους τομείς του λαϊκού πολιτισμού μέσα στο Κέντρον, λειτούργησε συνδυαστικά και εποικοδομητικά. Πρβ. Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, «Βάση Δεδομένων για τα παραμύθια: προβληματισμοί και μέθοδος», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 28 (1987-1998), σ. 257-278· Λουίζα Καραπιδάκη - Έλενα Κίττα, «Οργάνωση της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και δημιουργία Βάσης Δεδομένων των εθνογραφικών αντικειμένων», *ό.π.*, σ. 279-290· Κλεοπάτρα Φατούρου, «Οργάνωση και λειτουργία του Φωτογραφικού Αρχείου του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», *ό.π.*, σ. 290-295.

τράπεζα δεδομένων» από καρτέλες, δελτία, παρτιτούρες, καταλόγους εισαγωγής, μαγνητοταινίες, δίσκους, φωτογραφίες, κινηματογραφικές ταινίες, video-ταινίες, δίσκους, μουσικά όργανα, κ.λπ., κατακερματισμένη σε ντουλάπια, ράφια, συρτάρια και δελτιοθήκες, η οποία κάλυπτε μια περίοδο συλλογής υλικού σχεδόν δύο αιώνων. Η ψηφιακή ΒΔΕΜΣ λοιπόν έπρεπε ν' ανταποκρίνεται σ' αυτές τις ιδιαιτερότητες αλλά και να προσβλέπει στο μέλλον, όντας φιλική προς άλλου τύπου ερευνητικές μεθόδους καταγραφής καθώς και προς τις ταχύτατα εξελισσόμενες νέες τεχνολογίες. Για την εμφάνιση των δεδομένων επέλεξαμε την εφαρμογή πολυμέσων, ώστε ο χρήστης να έχει πρόσβαση σε όλες τις σήμερα διαθέσιμες –σκαναρισμένες χειρόγραφες παρτιτούρες ή κείμενα τραγουδιών ή γράμματα συλλογών ή παλιές φωτογραφίες μέχρι ψηφιακό ήχο ή εικόνα– αλλά και τις προβλέψιμες πηγές. Μ' άλλα λόγια, αποπειραθήκαμε να αναδείξουμε όχι μόνο τον πλούσιο και πολυσήμαντο κόσμο της συλλογικής μουσικής έκφρασης και επικοινωνίας, αλλά και την ιστορία των ιδεών γύρω απ' τη μουσική και των μεθόδων προσέγγισης της μ' ένα τρόπο κατά το δυνατόν ευρηματικά συνθετικό. Εν τέλει να μην παραδώσουμε τα σύνθετα αλλά και πολλαπλά ευαίσθητα αυτά δεδομένα στα ηλεκτρονικά αρχεία με τον συνήθως στεγνά διαχειριστικό χαρακτήρα χωρίς να έχουμε εξασφαλίσει τους όρους για την επίτευξη των παραπάνω στόχων.

Αρχική φάση ήταν η κατάρτιση των δελτίων ανάλυσης των μουσικών καταγραφών. Συγκροτήσαμε τις καρτέλες ταυτότητας κειμένου τραγουδιού, μουσικής και κίνησης (χορού, πομπικής πορείας, θρηνητικής κίνησης, παιχνιδιού κ.ά.), που θα συμπληρώνονται για κάθε καταγραφή, καθώς και τα αντίστοιχα δελτία τεκμηρίωσης. Τα συγκεκριμένα δελτία αποτελούν το βασικό μέσο αποθησαύρισης, ανάλυσης και διαχείρισης του μουσικού, λεκτικού, ακουστικού, οπτικού, ιστορικού, πραγματολογικού και κάθε άλλου είδους τεκμηριωτικού υλικού. Έγινε προσπάθεια ώστε τα ψηφιακά αυτά δελτία, παραμένοντας εύχρηστα, να περιλαμβάνουν ταυτόχρονα όλα εκείνα τα απαραίτητα πεδία – δηλαδή τις ελάχιστες μονάδες ανάλυσης– και με τέτοιο τρόπο συγκροτημένα, ώστε να υποδεικνύονται ακόμα και για έναν μη ειδικό οι σχέσεις μεταξύ των πληροφοριών που αναδεικνύουν τα μουσικά φαινόμενα ως συνολικά πολιτισμικά προϊόντα, ενταγμένα στον χώρο και τον χρόνο. Ταυτόχρονα επιδιώξαμε να ικανοποιούνται όσο το δυνατόν περισσότεροι και πολλαπλοί στόχοι αναζητήσεων.

Ξεκινήσαμε από μία παραδοχή: καθετί που απασχολεί τις επιστήμες του ανθρώπου -στις οποίες βεβαίως ανήκουν και η λαογραφία, η εθνολογία, η ανθρωπολογία- και που αφορά ό,τι συμβαίνει στην ιδιωτική και δημόσια ζωή των ανθρώπων καθώς και τις αναπαραστάσεις για αυτό, είναι συνάρτηση φανε-

ρών και άδηλων ή λανθανόντων παραγόντων. Ορισμένους από αυτούς τους παράγοντες, ως πραγματολογικό τεκμηριωτικό υλικό των εθνογραφικών καταγραφών, επιδιώκεται να μπορεί ν' αναζητήσει ο χρήστης σε κάθε σχετική βάση δεδομένων. Τέτοιοι παράγοντες είναι π.χ. το ποιος δρα ή πάσχει (ως υποκείμενο με τις έμφυλες, χαρακτηρισιολογικές, ηλικιακές, ψυχολογικές κ.λπ. παραμέτρους αλλά και ως κοινωνικό ον ή/και ρόλος), τί είναι αυτό που κάνει ή υφίσταται, πού και πότε συμβαίνει αυτό, εν μέρει το πώς και το γιατί, κάτω από ποιές συνθήκες και προϋποθέσεις κ.ά. Στην περίπτωση μας το κεντρικό στοιχείο-ερώτημα, το τί, αφορά αφενός τη μουσική καθαυτή, το μουσικό γεγονός μέσα στο συγκεκριμένο (γεωγραφικό, φυσικό, κοινωνικό, ιστορικό, θρησκευτικό, τελετουργικό, συμβολικό κ.λπ.) πλαίσιο του και αφ' ετέρου τον τρόπο πρόσληψης και κατανόησης όλων αυτών των στοιχείων από κάθε πολιτισμικά προσδιορισμένη κοινότητα.

Θέλοντας να προβλέψουμε το πώς θα ψάξει ένας επισκέπτης μιας βάσης δεδομένων σχετικά με κάποιο μουσικό κομμάτι αλλά και τη σχέση με αυτό των έμφυλων μελών της ομάδας, στο πλαίσιο της οποίας η μουσική επιτελείται και προσλαμβάνεται (της «παραδοσιακής» κοινωνίας όσον αφορά το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που διαθέτει το Κ.Ε.Ε.Λ.), σ' ένα συγκεκριμένο τόπο, μια δεδομένη ή –για το μεγαλύτερο μέρος του υλικού του Κ.Ε.Ε.Λ.– άγνωστη ή έμμεσα και κατά προσέγγιση συναγόμενη ιστορική στιγμή, θεωρήσαμε ότι θα ήταν αποτελεσματικό για την οργάνωση των δεδομένων μας να κληθούμε σε μια νοητή «σκακέρα». Στις «διασταυρώσεις» των πεδίων της θα συναντώνται και θα αναδεικνύονται όλοι εκείνοι οι προσδιορίσιμοι παράγοντες που επιβάλλουν, επιτρέπουν, πλαισιώνουν το κάθε «συμβάν», πραγματικό ή φαντασιακό, και που αυτοί θ' αναδεικνύουν το βαθύτερο νόημα κάθε τέτοιου συμβάντος ή και κάθε ατομικής ή συλλογικής σχετικής αναπαράστασης.

Οι βασικές συνιστώσες του δρώντος ή πάσχοντος υποκειμένου (ποιος), του τόπου, του χώρου (πού), του χρόνου (πότε), τρόπου (πώς) και αιτίου (γιατί) σε επίπεδο πραγματικότητας ή μεταφοράς, μπορεί να αναδειχθούν ενδεικτικά ως εξής:

– Ως προς τον παράγοντα δρών ή πάσχον υποκείμενο, πραγματικό ή συμβολικό: φύλο, ψυχοσωματικά χαρακτηριστικά, ηλικία, οικογενειακό και κοινωνικό status, φάση βιοτικού κύκλου, ασχολία ή επάγγελμα, ιδιότητα, τελετουργικός ρόλος, φαντασιακή υπόσταση κ.λπ.

– Ως προς τον παράγοντα τόπος/χώρος: δηλωμένος ή συμφραζόμενος, φαντασιακός/τελετουργικός ή γεωγραφικά συντεταγμένος κ.λπ.

- Ως προς τον παράγοντα χρόνος¹⁴: δηλωμένος ή συμφραζόμενος, φαντασιακός/τελετουργικός, ημερολογιακά καθορισμένος, εσωτερικός - εξωτερικός¹⁵,
- Ως προς τον παράγοντα τρόπος: μονήρης, ομαδικός, σε κίνηση, με κινήσεις, στατικά, δραματικά, μελωδικά, απαγγελία, ζωντανά, κατά παραγγελία κ.λπ.
- Ως προς το αίτιο: μεταφυσική υποχρέωση, πρακτικές, επικοινωνιακές επαγγελματικές, ψυχαγωγικές, παιδευτικές ανάγκες ή διαβάσεις του βίου/παραγωγικές ασχολίες κ.λπ.

Οι καρτέλες για την κάθε μουσική καταγραφή περιλαμβάνουν:

1. Πεδία σταθερά, μονίμως ορατά, όπου εμφανίζεται ο κωδικός κάθε εισαγόμενης στη βάση καταγραφής και οι αναζητήσιμοι τίτλοι της, που είναι ο πρώτος στίχος ή ημιστίχιο του τραγουδιού, ο ιστορικός του τίτλος¹⁶, η τοπική [ή καταγραμμένη από τον συλλογέα] ονομασία - και η μετάφρασή τους στην ελληνική, αν το τραγούδι είναι αλλόγλωσσο.

2. Πεδία μεταβλητά που αναπτύσσονται σε έξι εναλλασσόμενες καρτέλες-οθόνες. Τα πεδία αυτά αφορούν π.χ. τα επί μέρους δεδομένα που συνιστούν την ταυτότητα της κάθε μουσικής καταγραφής ή τα διάφορα επίπεδα προσέγγισής της, όπως προκύπτουν από το τεκμηριωτικό υλικό, τις πληροφορίες και τα ντοκουμέντα που με τη σειρά τους αφορούν είτε τη ζωντανή επιτέλεση, όπως έχει πραγματοποιηθεί και καταγραφεί, είτε τις «κανονικές», δηλαδή τις ιδεατές συνθήκες επιτέλεσης, όπως τυχόν πάλι προκύπτουν από τις προφορικές ή γραπτές πηγές κ.ά.

14. Οι προσδιορισμοί του χρόνου σημειώνονται ή προκύπτουν διαφορετικά, σε σχέση με το αν ο τρόπος καταγραφής του μουσικού συμβάντος (τραγούδι, τελετουργία κ.ά.) είναι άμεσος ή έμμεσος.

15. Ως «εξωτερικός» χρόνος νοούνται τα αντικειμενικά ιστορικά, ποιοτικά και ποσοτικά χρονικά δεδομένα, όσο και οι ποικίλοι παράγοντες χρόνου που αφορούν τα μουσικά συμβάντα που καταχωρούνται στη βάση. Ως «εσωτερικός» χρόνος νοούνται τα φαντασιακά ή μεταφορικά χρονικά δεδομένα και οι χρονικές αλληλουχίες που αφορούν τις δραματικές αναπαραστάσεις στις τελετουργίες ή το μυθικό περιεχόμενο των τραγουδιών.

16. Δηλαδή η ονομασία του στον κατάλογο τραγουδιών του Κ.Ε.Ε.Λ., ο οποίος έχει αναγραφεί και αποτελεί ταξινομητικό πεδίο με μορφή λίστας στη ΒΔΕΜΣ. Σύμφωνα με τον κατάλογο αυτόν, ο οποίος είχε αρχίσει να συγκροτείται από τους Νικόλαο και Γεώργιο Πολίτη και σταδιακά συμπληρώθηκε ή τροποποιήθηκε από μεταγενέστερους ερευνητές του Κέντρου, γίνεται μέχρι σήμερα η κατάταξη και αρχειοθέτηση των τραγουδιών στο Κ.Ε.Ε.Λ.

Με το σκεπτικό ότι όσο περισσότερα αναλυτικά κριτήρια ομαδοποίησης και συνδυαστικούς μηχανισμούς διαθέτουμε, τόσο καλύτερα μπορούμε να προσεγγίσουμε τη σύνθετη πραγματικότητα των μουσικών φαινομένων, οι χαρακτηρισμοί που μπορούν να επιλεγούν για κάθε καταγραμμένο κομμάτι, ομαδοποιούνται σε δέντρα ή λίστες ως προς:

- το είδος, την πολιτισμική ταυτότητα (ή κατηγοριοποίηση): δημοτικό, λόγιο, αστικό κ.λπ.
- το περιεχόμενο: ακριτικό, κλέφτικο, ιστορικό κ.λπ.
- τον τρόπο εκφοράς: τον τρόπο της μουσικής αλλά και σωματικής έκφρασης, αν π.χ. συνοδεύει κάποια κίνηση, όπως περπάτημα, δουλειά, νανούρισμα, αν είναι «καθιστικό» (ελεύθερου ρυθμού), αν είναι χορευτικό κ.λπ.
- την περίσταση: δηλαδή την εθμική του ένταξη και λειτουργία στον κύκλο του χρόνου, τον κύκλο της ζωής κ.λπ.
- τον τρόπο επιτέλεσης: αν ηχογραφήθηκε ζωντανό ή κατά παραγγελία, τραγουδισμένο ομαδικά ή όχι κ.λπ.
- τους επιτελεστές: όσον αφορά το φύλο, την ηλικία, τον κοινωνικό ή τελετουργικό ρόλο κ.λπ.

Σε ειδικές οθόνες-καρτέλες περιέχονται:

- Οι απομαγνητοφωνημένοι στίχοι των τραγουδιών και η πρόζα που τυχόν παρεμβάλλεται ή συνοδεύει κάθε μουσική καταγραφή, λέξεις-κλειδιά από το ενιαίο δέντρο όλων των βάσεων του Κ.Ε.Ε.Λ., λεξιλόγιο ή μετάφραση, τα σχόλια παλαιότερων συλλογών, ταξινομών και μελετητών, παρατηρήσεις, πραγματολογικά στοιχεία κ.ά.
- Το ποιητικό κείμενο των τραγουδιών (χωρίς τα λεκτικά στοιχεία που ανάλογα με το είδος καταγραφής το συνοδεύουν, όπως γυρίσματα, φωνητικά ή μετρικά προσφύματα κ.λπ.).
- Η φιλολογική ανάλυση
- Η μουσική μεταγραφή σε ευρωπαϊκή ή/και βυζαντινή παρασημαντική με δυνατότητα πρόσβασης διά των πολυμέσων στο άκουσμα ή την εικόνα της επιτέλεσής του, στις ηλεκτρονικά αντιγραμμένες (scanned) παλαιότερες χειρόγραφες παρτιτούρες κ.λπ.
- Η μετρική ανάλυση

- Η στροφική ανάλυση
- Η μουσικολογική ανάλυση
- Η χορο-κινησιολογική ανάλυση (προβλέπεται για μεταγενέστερο στάδιο, λόγω έλλειψης προς το παρόν ειδικού ερευνητή) κ.ά.
- Βιογραφικά στοιχεία του/ων επιτελεστή/ών με πληροφορίες σχετικά με τη βιογραφία τους, τη μουσική ή άλλη παιδεία τους, τον τρόπο και τις περιστάσεις εκμάθησης του μουσικού κομματιού, του οργάνου, του χορού κ.λπ., που θα εμπεριέχεται στην κοινή για όλα τα επιμέρους αρχεία βάση βιογραφιών.

Θεωρώντας ότι ο μέσος χρήστης της ΒΔΕΜΣ είναι ένας ημιπληροφορημένος επισκέπτης και θα πρέπει ο ίδιος να διαλέξει πώς θα περιηγηθεί, παρέχεται η δυνατότητα ν' αντλήσει πληροφορίες προσανατολιζόμενος είτε προς κάποια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, επιλέγοντας ό,τι ψάχνει από ένα γενικό δέντρο τοπωνυμίων που θα ισχύει για όλες τις βάσεις του Κέντρου, είτε αναζητώντας εξαρχής συγκεκριμένα ειδικά θέματα, οπότε πληκτρολογεί στερεότυπους, γενικευμένης χρήσης, όρους που αφορούν τα τραγούδια, τους χορούς, τα οργανικά κομμάτια ή τις ονομασίες τους, αν είναι γνωστές (π.χ. κάλαντα, ακριτικά, τσάμικος, Το γεφύρι της Άρτας, πατινάδα κ.λπ.), είτε λέξεις-κλειδιά¹⁷ μέσα από το δέντρο που αφορά όλο το εθνογραφικό υλικό του Κέντρου, κοινό επίσης για όλες τις βάσεις, είτε χρησιμοποιώντας έτοιμες επιλογές μέσα από τις ταξινομικές λίστες ή τα δέντρα είτε τέλος κάνοντας ένα συνδυασμό όλων αυτών.

Το μεγάλο ζητούμενο είναι βεβαίως οι άνθρωποι που θα διεκπεραιώσουν και θα ολοκληρώσουν αυτό το πολυσύνθετο και πολυδιάστατο έργο, ο χρόνος και φυσικά η δαπάνη. Και μόνο ο τεράστιος όγκος των πολλαπλά επεξεργα-

17. Αποδελτίωση «λέξεων-κλειδιών» ή μοτίβων, πραγμάτων, τόπων, ονομάτων, αρχικών στίχων κλπ, στα αποθησαυρισμένα κείμενα των τραγουδιών του αρχείου του Κ.Ε.Ε.Λ., είχε αρχίσει ήδη από τον Ν.Γ. Πολίτη. Υλοποιήθηκε κυρίως από τον γιο του και συντάκτη του τότε «Λαογραφικού Αρχείου» Γεώργιο Ν. Πολίτη, ο οποίος έχει αφήσει ένα τεράστιο όγκο σχετικών δελτίων και συνεχίστηκε από τους επόμενους συντάκτες που μελέτησαν το δημοτικό τραγούδι: Γ. Μέγα, Γ. Σπυριδάκη, Δ. Πετρόπουλο, Μ. Ιωαννίδου-Μπαρμπαρήγου, Κ. Ρωμαιο, ενώ τέλος εμπλουτίστηκε τα μέγιστα, τόσο θεματικά όσο και ποσοτικά, από τις γράφουσες. Το αποδελτιωμένο αυτό υλικό μπορεί να αξιοποιηθεί σήμερα και στην ψηφιακή βάση, βλ και Τερζοπούλου και Ψυχογιού 1993, ό. π., καθώς και Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, ό.π.: 268-271, η οποία και κυρίως ασχολήθηκε με τη συγκρότηση του δέντρου λέξεων-κλειδιών που είναι κοινή για όλες τις βάσεις δεδομένων του Κ.Ε.Ε.Λ.

σμένων δεδομένων ενός και μόνο αρχείου του Κ.Ε.Ε.Λ. (π.χ. αυτού των ποιητικών κειμένων των αποθησαυρισμένων παραλλαγών των –συνήθως πολύστιχων– τραγουδιών, τα οποία ανέρχονται μέχρι σήμερα σε μερικές εκατοντάδες χιλιάδες, ενώ το αρχείο συνεχώς εμπλουτίζεται) δίνει μια εικόνα για ποιά ποσοτικά τουλάχιστον μεγέθη γίνεται λόγος. Ένας όγκος πληροφοριών που, σε συνδυασμό με όλους τους άλλους αντικειμενικούς παράγοντες, δίνει στην όλη διαδικασία της ψηφιακής αποτύπωσης του συνολικού υλικού του Κ.Ε.Ε.Λ. ένα χαρακτήρα θα λέγαμε σχεδόν ουτοπικό. Αυτό επομένως που προέχει επί του παρόντος είναι η μέθοδος ανάλυσης και σύνθεσης των δεδομένων, διαδικασία που οδηγεί ταυτόχρονα και στη δυνατότητα ψηφιακής αλλά και έντυπης έκδοσης των τραγουδιών, εκδοτική πρόταση την οποία ήδη επεξεργαζόμαστε και ελπίζουμε να παρουσιάσουμε άλλοτε λεπτομερώς.

Θέλουμε να τονίσουμε εδώ πως δεν θεωρούμε τη ΒΔΕΜΣ ολοκληρωμένη, και πολύ περισσότερο «κλεισμένη», όπως βέβαια και δεν πρέπει ποτέ να είναι μια τέτοια διαχειριστική βάση. Τόσο θεωρητικά όσο και τεχνικά αποτελεί μια πρώτη έκδοση, που μέλλει να δοκιμαστεί στην εφαρμογή, και μάλιστα σε άμεσο συσχετισμό με τις άλλες βάσεις του Κέντρου, ώστε ν' αναδειχθούν οι ατέλειες και οι δυσλειτουργίες της, να τροποποιηθεί και να βελτιωθεί, αφού η έρευνα έχει σαν βασικό συστατικό της την αλλαγή και την ανανέωση.

Με τη μεταφορά-επιστροφή του Κ.Ε.Ε.Λ. στο κέντρο της πόλης¹⁸, την πρόοδο της μηχανοργάνωσης του υλικού αλλά και κάποια ενίσχυση ήδη του ανθρώπινου δυναμικού του, δίνεται αντικειμενικά η δυνατότητα να ανοίξουν νέοι ορίζοντες σε όλους τους τομείς της έρευνας. Ωστόσο η μεταφορά αυτή είχε εύλογα τις επιπτώσεις της και στην εξέλιξη της υλοποίησης της Βάσης της Εθνικής Μουσικής Συλλογής.

18. Στο κτήριο της οδού Ηπίτου 3, που αποκτήθηκε με τη δωρεά του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη, με την πρωτοβουλία και τις ενέργειες της Δ/ντριας Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη.

ΜΑΡΙΑ Γ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ

**Ήχος, μαγειρικά σκεύη, μουσική. Το ταψί-σινί-λιγγέρι
ως ηχητικό-μουσικό όργανο στον Δωδεκανησιακό χώρο.**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στη μελέτη αυτή εξετάζεται η χρήση του ταψιού ως μουσικοηχητικού αντικειμένου και γίνεται προσπάθεια να διερευνηθεί η σημασία του και ο συμβολισμός του. Κατά την προσέγγιση του θέματος εξετάζονται οι συνδεόμενες με το ταψί-σινί-λιγγέρι πρακτικές, το λειτουργικό πλαίσιο του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου, η γεωγραφική του εξάπλωση, η σημασία και ο χαρακτήρας της τελουμένης πράξεως. Εξεταζόμενη εντός του λειτουργικού της πλαισίου η εθιμική πράξη του ταψιού συνδέεται με ενέργειες μαγικοθρησκευτικού χαρακτήρα, οι οποίες αποβλέπουν στη γονιμότητα της γης και των ανθρώπων. Αποτελεί μία δημιουργική παραλλαγή του αρχαίου ρόμβου, ο οποίος μας συνδέει με τη χθόνια λατρεία, αλλά και με την άσκηση ερωτικής μαγείας.

Η χρήση του ταψιού ως ηχητικού - μουσικού αντικειμένου στον Δωδεκανησιακό χώρο αποτελεί μία άγνωστη σε πολλούς πρακτική. Μελετώντας το θέμα από την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία και το αδημοσίευτο χειρόγραφο υλικό του Κέντρου Λαογραφίας θα προσπαθήσουμε να το ανασυνθέσουμε ως εθιμική πράξη, η οποία συνδέεται με εκδηλώσεις του κύκλου της ζωής και του χρόνου.

Η παρουσία του ταψιού σε μουσικά δράματα εντοπίζεται στα νησιά Ρόδο (ταψί), Σύμη (σινί) και Κω (λιγγέρι) και συνδέεται με πράξεις, που αφορούν τον γάμο (Ρόδος), τις Αποκριές (Ρόδος, Κως) και τον «κουκκουμά» (Σύμη), έθιμο αντίστοιχο με τον κλήδονα. Σε όλες τις περιπτώσεις χρησιμοποιείται για την παραγωγή ήχου, ο οποίος συνοδεύει το τραγούδι σε εκδηλώσεις, που τελούνται με την αποκλειστική συμμετοχή γυναικών. Κατά τη διαπραγμάτευση του θέματός μας θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε την αναγκαιότητα, που οδήγησε στη χρήση του ταψιού ως μουσικο-ηχητικού αντικειμένου, σε μία προσπάθεια να κατανοήσουμε τη σημασία του και τον τυχόν συμβολισμό του. Η προσέγγιση αυτή

μας οδηγεί, όπως γίνεται φανερό, στη σύνδεση του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου με το κοινωνικό και πολιτισμικό του υπόβαθρο και με την έρευνα της συμπεριφοράς.

Κατά την εξέταση της μουσικής ως μορφής συμπεριφοράς με σκοπό την ανάπλαση πτυχών του πολιτισμού μιας πληθυσμιακής μονάδος, είναι απαραίτητη αφ' ενός μεν η περιγραφική προσέγγιση και ανάλυση όλων των κοινωνικο-πολιτισμικών στοιχείων, που εμπλέκονται στη διαδικασία επιτέλεσης της μουσικής πράξης¹, αφ' ετέρου δε η αναζήτηση στοιχείων του παρελθόντος, δυναμένων να φωτίσουν πτυχές των μουσικών φαινομένων, τα οποία αποτελούν συχνά μη αναγνωρίσιμες εκ πρώτης όψεως λειτουργικές μορφές. Έτσι οδηγούμαστε σε δύο διαφορετικές προσεγγίσεις, μία άμεση και μία έμμεση. Η άμεση προσέγγιση αφορά τη χρήση της μουσικής σε μία συγκεκριμένη περίπτωση, τη μελέτη και γνώση όλων των δεδομένων που αφορούν τη μουσική επιτέλεση, η δε έμμεση προσέγγιση αποτελεί προσπάθεια διερεύνησης της λειτουργίας της, δηλαδή του συγκεκριμένου ρόλου που η μουσική επιτελεί². Κατά την προσέγγιση της λειτουργίας της μουσικής είναι απαραίτητη εκτός των άλλων και η ανίχνευση στοιχείων του παρελθόντος για τη διαχρονική μελέτη των μουσικών φαινομένων. Δεδομένης δε της πολιτισμικής αλλαγής σε όλες τις μορφές του κοινωνικού και πνευματικού βίου, η ανίχνευση παλαιότερων πολιτισμικών μορφών στα σύγχρονα μουσικά δράματα είναι όχι μόνο δυσχερής, αλλά και περιορισμένης εκτάσεως. Παρ' όλα αυτά, η προοπτική μιας τέτοιας προσέγγισης, που συνδέει τη μουσική με τη χρήση και λειτουργία της όχι μόνο συγχρονικά αλλά και διαχρονικά, είναι η μόνη που θα μπορούσε να βοηθήσει την προσπάθειά μας για διερεύνηση της σημασίας του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου.

Υπό το πρίσμα αυτό θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το θέμα μας, εξετάζοντας: Α. τις συνδεόμενες με το ταψί-σινί-λιγγέρι πρακτικές, Β. το πολιτισμικό πλαίσιο του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου, Γ. τη γεωγραφική του εξάπλωση και Δ. τη σημασία και τον χαρακτήρα της τελουμένης πράξεως.

1. John Blacking, «The problem of musical description» στο Reginald Byron (επιμ.), *Music, Culture and Experience. Selected Papers of John Blacking*, The University of Chicago Press 1995, σ. 55.

2. Πρβλ. Alan P. Merriam, *The Anthropology of Music*, Northwestern University Press, Evanston Illinois 1964, σ. 210.

Α. Οι συνδεόμενες με το ταψί-σινί-λιγγέρι πρακτικές

Η πρώτη μνεία για το ταψί-λιγγέρι ως μουσικο-ηχητικό αντικείμενο έγινε από τον Samuel Baud-Bovy, ο οποίος εντοπίζει τη χρήση του στα χωριά Κοσκινού και Τριάντα της Ρόδου και στο Πυλί της Κω. Καταγράφει μάλιστα και ειδικό σκοπό του ταψιού (Ρόδος) και του λιγγεριού (Κως)³. Η σχετική με τον τρόπο παιξίματος πληροφορία που μας παρέχει ο Baud-Bovy, είναι ενδεικτική μόνο, χωρίς συγκεκριμένες λεπτομέρειες, που θα μας οδηγούσαν σε μία πλήρη ανάπλαση του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου⁴. ωστόσο γίνεται σαφές ότι η χρήση του ταψιού αποβλέπει στην παραγωγή θορύβου-βούισματος χωρίς ρυθμική δομή, που συνοδεύει το τραγούδι: «Στα Κοσκινού και στα Τριάντα, τις Απόκριες, ενώ τραγουδούν το σκοπό αυτό, γυρίζουν ένα ταψί με την άκρη των δαχτύλων και το βούισμα του ταψιού συνοδεύει τη φωνή. Στ' Αφάντου, που το σημείωσα, δεν παίζουν το ταψί, μα τραγουδούν το σκοπό αποκλειστικά τις Απόκριες και το λένε αποκριάτικο»⁵.

Ανάλογη μνεία για το ταψί-σινί-λιγγέρι γίνεται και από τον Σταύρο Καρακάση, σύμφωνα με τον οποίο το ταψί «περιστρεφόμενο είτε από τον ίδιο τον τραγουδιστή είτε από άλλον, με το βόμβο του συνοδεύει το τραγούδι»⁶. Αναφέρει ακόμη ότι το παίξιμο του ταψιού αποτελεί πρακτική, που συνήθως ανήκει στη γυναικεία δικαιοδοσία και ότι συναντάται εκτός από τα αναφερόμενα από τον Baud-Bovy νησιά της Δωδεκανήσου και σε πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, χωρίς όμως να παραπέμπει στην προέλευση της τελευταίας αυτής πληροφορίας. Παράλληλα αναφέρεται και στην περίπτωση της Σύμης, όπου έχουμε τη χρήση του σινού (δίσκου-ταψιού) ως κρουστού οργάνου για ρυθμική συνοδεία του τραγουδιού, που συνοδεύει το έθιμο του «κουκκουμά»⁷.

Ο Ρόδιος λαογράφος Αναστάσιος Βρόντης καταγράφοντας τραγούδια (δίστιχα) του ταψιού, αναφέρει: «Τις Απόκριες σαν τρώγουν συντροφιασμένες πολλές οικογένειες, σύμφωνα με αρχαίο έθιμο μία κοπέλλα πάνω σ' ένα χαμηλό

3. Samuel Baud-Bovy, *Τραγούδια των Δωδεκανήσων*, Εκδόσεις Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου, τόμ. 1, Αθήνα 1935, σ. 168-169 και τόμ. 2, Αθήνα 1938, σ. 131-132.

4. Άλλωστε ο ίδιος δεν είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει ζωντανά το παίξιμο του ταψιού και όσα αναφέρει προέρχονται από προφορική μαρτυρία κατά την επιτόπια έρευνά του. Βλ. σχετικά Φοίβος Ανωγειανάκης, *Ελληνικά λαϊκά όργανα*, έκδοση Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος, Αθήνα 1976, σ. 362, σημ. 167.

5. Samuel Baud-Bovy, *ό.π.*, τόμ. 1, σ. 168.

6. Σταύρος Καρακάσης, *Ελληνικά μουσικά όργανα. Αρχαία-βυζαντινά-μεταβυζαντινά-σύγχρονα*, Εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα 1970, σ. 188.

7. *Ο.π.*

τραπέζι γυρίζει με τα δύο δάχτυλά της ένα χάλκινο δίσκο, που τον λένουν ταψί. Πάνω στον ήχο που βγάζει το ταψί, οι κοπέλλες που την έχουν περιτριγυρισμένη τραγουδούν διάφορα τραγούδια»⁸. Το σημαντικό στη μαρτυρία αυτή είναι η αντίληψη ότι πρόκειται για αρχαίο έθιμο, δηλαδή έθιμο πολύ παλαιό⁹. Το ταψί περιγράφεται ως χάλκινος δίσκος, που σημαίνει ότι διαφέρει κατά το χείλος από ένα σύνθητες ταψί για μαγείρεμα. Κατά τα λοιπά και η μαρτυρία αυτή είναι ασαφής, ως προς τον τρόπο παιξίματος του ταψιού.

Λεπτομερέστερη είναι η πληροφορία που μας παρέχει ο Αναστάσιος Μ. Καραναστάσης, ο οποίος αντιμετωπίζει το λιγγέρι κυρίως ως κρουστό όργανο, το οποίο παρακολουθεί τον ρυθμό του τραγουδιού: «Τις ημέρες της Αποκριάς [στην Κω] κοπέλλες και νέοι συγκεντρώνονται σε φιλικά σπίτια και τραγουδούν τα τραγούδια του λιγγεριού. Λιγγέρι λένε ένα μπρούτζινο ταψί. Μία κοπέλλα, που φοράει δαχτυλίδι, στριφογυρίζει το λιγγέρι με τα δάχτυλά της όρθιο επάνω σ' ένα σουφρά και χτυπώντας το ρυθμικά με το δαχτυλίδι δίνει το ρυθμό του τραγουδιού»¹⁰. Στην πληροφορία αυτή γίνεται μία πιο πλήρης από τις προηγούμενες, που αναφέραμε, προσέγγιση του λιγγεριού ως μουσικο-ηχητικού οργάνου. Τα κύρια στοιχεία, που περιέχονται στη μαρτυρία αυτή και συνιστούν μία εικόνα της συνδεόμενης με το ταψί πρακτικής, αφορούν τον χρόνο, τον τόπο, τους μετέχοντες, τον τρόπο παιξίματος και το ηχητικό αποτέλεσμα.

Ο μουσικολόγος Σπυρίδων Περιστέρης, μουσικός-συντάκτης του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, κατά τη λαογραφική του αποστολή στην Κω το 1958 ηχογράφησε το παίξιμο του λιγγεριού συνοδευόμενου από τραγούδι. Η έρευνα αυτή του Περιστέρη είναι σημαντική, όχι μόνο διότι διέσωσε ηχητικά το παίξιμο του λιγγεριού, αλλά και διότι κατέγραψε αρκετά από τα συνοδευόμενα το έθιμο δίσταχα, τα οποία προσδιορίζουν τον χαρακτήρα του, όπως θα δειχθεί πιο κάτω. Δυστυχώς, η πληροφορία που συνοδεύει τις ηχογραφήσεις είναι πολύ συνοπτική και δεν οδηγεί σε κανένα συμπέρασμα σχετικά με την πρακτική του λιγγεριού: «Το λιγγέρι, τραγούδι αποκριάτικο, συνοδεύεται με το παίξιμο του λιγγεριού, δηλαδή σιδερόσινου (ταψιού), το οποίον στριφογυρίζει με το χέρι της η τραγουδίστρια»¹¹.

8. Αναστάσιος Γ. Βρόντης, *Ροδιακά*, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, εν Αθήναις 1939, σ. 98.

9. Ο λαός ό,τι θεωρεί πολύ παλαιό, το χαρακτηρίζει ως αρχαίο και καθόλου δεν υπονοεί με τον όρο αυτόν την περίοδο της ελληνικής Αρχαιότητας.

10. Αναστάσιος Μ. Καραναστάσης, «Οι ζευγάδες της Κω, η ζωή και οι ασχολίες των», *Λαογραφία*, τόμ. 14 (1952), σ. 303.

11. ΚΛ (= Κέντρο Λαογραφίας), χφ. αρ. 2280, σ. 158 (συλλ. Σπ. Περιστέρη, Πυλί Κω, 1958).

Μία πιο πλήρης καταγραφή της πρακτικής του ταψιού έγινε το 1969 κατά τη λαογραφική του αποστολή στη Ρόδο από τον τότε μουσικό-συντάκτη του Κέντρου Λαογραφίας, μουσικολόγο Γεώργιο Αμαργιανάκη, ο οποίος αντιμετωπίζει το ταψί ως παίγνιο: «Εις το αυτό χωρίον [Κοσκινού], κατά το εσπέρας των Απόκρεω, υπάρχει το έθιμον να συγκεντρώνονται πολλαί συγγενικαί οικογένειαι εις ένα σπίτι, προκειμένον να συμπάγουν και να συνδιασκεδάσουν και να παίξουν το παιγνίδι του ταψιού, ενώ τραγουδούν το Ζουμπουλάκι¹². Τούτο παίζεται ως εξής: Τοποθετούν εις το κέντρον του σπιτιού το λεγόμενον σινί (=χαμηλό στρογγυλό τραπέζι, σοφράς) και αφού όλοι καθίσουν γύρω από αυτό, αρχίζουν τη συνοδεία λαϊκών οργάνων να τραγουδούν το άσμα Ζουμπουλάκι, ενώ ο εις κατόπιν του άλλου προσπαθούν να δείξουν την δεξιότητά τους εις το γύρισμα του ταψιού. Το ταψί είναι συνήθως χάλκινο και ομοιάζει προς αβαθές πιάτο με βάσιν. Τοποθετούν αυτό όρθιο, ώστε η περιφέρεια των χειλέων του ταψιού να είναι κάθετος προς την οριζοντίαν επιφάνειαν του σινίου. Με μίαν δυνατήν ώθηση δια των δακτύλων το ταψί αρχίζει να περιστρέφεται όπως η σβούρα. Εν συνεχεία και ενώ το ταψί περιστρέφεται, με επιδεξιότητα τοποθετούν τα δύο δάκτυλα (δείκτη και μέσο) στην οπισθία επιφάνεια του ταψιού και προσπαθούν να διατηρήσουν αυτό εις συνεχή περιστροφικήν κίνησιν. Νικητής θεωρείται εκείνος ο οποίος θα κατορθώσει να διατηρήσει τούτο περισσοτέραν ώραν εις συνεχή κίνησιν»¹³.

Ο Φοίβος Ανωγειανάκης στο βιβλίο του για τα ελληνικά μουσικά όργανα, στο σχετικό με τα ιδιόφωνα όργανα κεφάλαιο, αναφερόμενος στη χρήση των μαγειρικών σκευών ως ηχητικών οργάνων¹⁴ επαναλαμβάνει απλώς τις σχετικές με το ταψί-λιγγέρι πληροφορίες του Baud-Bovy και του Καραναστάση.

Ολοκληρωμένη καταγραφή-αναπαράσταση του τρόπου παιξίματος του λιγγεριού έγινε από τον Γερμανό μουσικολόγο Wolf Dietrich¹⁵. Οι λεπτομερείς περιγραφές του συνοδευόμενες από αναλυτικά σχεδιαγράμματα μας δίνουν μία σαφή εικόνα του τρόπου παιξίματος του ταψιού. Το ταψί (διαμέτρου 50-70 cm) τοποθετείται όρθιο είτε στο έδαφος, είτε πάνω σε ένα χαμηλό τραπέζακι (σοφρά) και με μία δυνατή περιστροφική ώθηση στρέφεται περί τον άξονά του, όπως ακρι-

12. Ονομασία σκοπού στον οποίο προσαρμόζονται διάφορα δίστιχα.

13. ΚΛ, χφ. αρ. 3471, σ. 10-12 (Κοσκινού Ρόδου, 1969), όπου και σχετικά με το θέμα σχεδιαγράμματα.

14. Φοίβος Ανωγειανάκης, *ό.π.*, σ. 94.

15. Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», Kurt Reinhard (επιμ.), *Beiträge zur Ethnomusikologie*, τόμ. 4 (Studien zur Musik Südost-Europas), Verlag der Musikalienhandlung, Karl Dieter Wagner, Αμβούργο 1976, σ. 71-89.

βώς περιστρέφεται ένα νόμισμα, το οποίο το στρίβουμε όρθιο πάνω σε μία επιφάνεια. Για όσο χρονικό διάστημα το ταψί κατά την περιστροφή του διατηρεί κλίση 25°-45°, καθοδηγείται με τα δάκτυλα του δεξιού χεριού, τα οποία επιφέρουν επιδέξια κτυπήματα στο κέντρο βάρους του ταψιού από το εξωτερικό του μέρος, για να μην πέσει και να συνεχίσει να περιστρέφεται. Όταν η κλίση του γίνει μεγαλύτερη από 45°, είναι αδύνατο να διατηρηθεί όρθιο και πέφτει. Ως προς τα εμπλεκόμενα στη διαδικασία του ταψιού πρόσωπα αναφέρει ότι η συνήθης πρακτική επιβάλλει άλλη γυναίκα να γυρίζει το ταψί και άλλη να τραγουδεί σκυμμένη, αντιμέτωπη με το ταψί¹⁶. Τέλος για την παραγωγή μεταλλικού ήχου κατά την περιστροφή του ταψιού, η γυναίκα που το χειρίζεται το κτυπά συγχρόνως με το δαχτυλίδι που φορεί στο δάχτυλο του δεξιού χεριού¹⁷. Η μαρτυρία αυτή του Dietrich αποτελεί αξιόπιστη πηγή για την ανάπλαση της συνδεόμενης με το ταψί πρακτικής. Άλλωστε ο ίδιος είχε την τύχη κατά την επιτόπια έρευνά του στην Κω (1973) να παρακολουθήσει στην Αντιμάχεια το παίξιμο ταψιού, να το φωτογραφήσει και να το ηχογραφήσει¹⁸.

Από τη συνδεόμενη με το έθιμο του «κουκκουμά» στη Σύμη πρακτική του σινοπού σημειώνεται η σχετική μαρτυρία του Σωτηρίου Αλ. Καρανικόλα για τα τελούμενα κατά την κυρίως τελετή, στις 2 Μαΐου, την επομένη δηλαδή της προετοιμασίας του «κουκκουμά», οπότε ελάμβανε χώρα μεταξύ άλλων και η τοποθέτηση των απαιτούμενων μέσων (δακτυλιδιών και λουλουδιών) μέσα στο χρουσό ξυστάκι με το αμίλητο νερό και η έκθεση κατόπιν του δοχείου για μία νύκτα στην επήρεια των άστρων: «*Εις το μέσον του μεγαλυτέρου δωματίου, την λεγομένην σάλαν, και επί βάθρου ύψους 0,45 μ. περίπου, το οποίον είναι έν μικρόν σκαμνί, τοποθετούν έν μέγα μπακχιρένιοσ σινί, κυκλοτερές, διαμέτρου 0,80 μ. περίπου, επ' αυτού δε εναποθέτουν το χρουσό ξυστάκι και αρκετά αργυρά κοχλιάρια. Δέον να σημειωθή ότι το σύνολον τούτο, ήτοι το σινί με το ξυστάκι, αντιπροσωπεύει τον Κουκκουμάν, την φανταστικήν δηλαδή μορφήν που θα προμαντεύση εις εκάστην νέαν τον μέλλοντα σύζυγόν της. Έπειτα καθίζουν γύρω από το σινί εις μικρά σκαμνιά και τραγουδούν τη συνοδεία λύρας ειδικά διά το έθιμον αυτό*

16. Δεν αποκλείει βέβαια και τη δυνατότητα, το πρόσωπο που γυρίζει το ταψί, να είναι το ίδιο με το πρόσωπο, που τραγουδάει.

17. Wolf Dietrich, ό.π., σ. 74.

18. Βλ. Wolf Dietrich, *Musica Popolare del Dodekaneso* (δίσκος LP με ηχογραφήσεις από επιτόπια έρευνα στα νησιά Κω, Σύμη, Νίσυρο, Ρόδο και Κάρπαθο), Albatros, Documenti Originali del Folklore Musicale Europeo, VPA 8295/1976 και συνοδευτικό έντυπο, όπου περιέχονται και σχετικές με το παίξιμο του ταψιού φωτογραφίες.

δίστιχα, ενώ συγχρόνως κτυπούν επί του σινίου κατά τρόπον ρυθμικόν τα επ' αυτού τοποθετημένα κοχλιάρια»¹⁹.

Σημειώνονται οι διαφορετικές πρακτικές που συνδέονται με το σινί-ταιψί-λιγγέρι, το οποίο στη μεν Σύμη χρησιμοποιείται αποκλειστικά ως όργανο κρουστό, στη δε Ρόδο και Κω ως περιστρεφόμενο ιδιόφωνο, αλλά συγχρόνως και ως κρουστό όργανο. Όλες δε οι περιπτώσεις αφορούν εθμικές πράξεις που συνδέονται με τον κύκλο του χρόνου, τελούμενες από γυναίκες. Η σχετική με το σινί πρακτική στη Σύμη είναι πολύ απλή και δεν χρειάζεται περαιτέρω διευκρίνιση. Από τις συνδεόμενες όμως με το ταψί-λιγγέρι μαρτυρίες προκύπτει μία σειρά δεδομένων, αναφερομένων στην τεχνική του ταψιού και στο παραγόμενο αποτέλεσμα. Από τα δεδομένα αυτά σημειώνονται τα εξής:

α) Πρόκειται για πρακτική που συνδέεται με τη γυναικεία δραστηριότητα, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε, παράλληλα με τη μετάπτωση του εθίμου σε παίγνιο, και τη συμμετοχή ανδρών σε αυτό.

β) Το ταψί-λιγγέρι τοποθετείται όρθιο στο έδαφος ή πάνω σε σοφρά (χαμηλό τραπέζακι) και το παίζει μία κοπέλλα, ενώ άλλη τραγουδάει γονατιστή²⁰, με το πρόσωπό της στο ίδιο επίπεδο με το περιστρεφόμενο ταψί.

γ) Το παραγόμενο ηχητικό αποτέλεσμα είναι αφ' ενός μεν ένα βούισμα (Baud-Bony, Καρακάσης) που συνοδεύει το τραγούδι, αφ' ετέρου δε ένας μεταλλικός ήχος (Dietrich²¹) από την κρούση μετάλλου (δακτυλιδιού) στο εξωτερικό μέρος (κέντρο βάρους) του περιστρεφόμενου λιγγεριού, που δύναται να θεωρηθεί και ως ρυθμικό κτύπημα (Καραναστάσης).

Στα αδόμενα κατά το παίξιμο του ταψιού δίστιχα καταγράφεται σχεδόν ολόκληρη η πρακτική, που συνδέεται με το περιστρεφόμενο ταψί-λιγγέρι. Σημειώνεται ο εν γένει αυτοσχέδιος χαρακτήρας των διστίχων, αν και αρκετά από αυτά φαίνεται να είναι από πριν γνωστά, αδόμενα ως εισαγωγή στο τραγούδι, όπως:

*Γύρω, τριγύρω οι ανθοί στημ μέσην ν-το τραπέζ-ζι
κι η πέρδικα γονάτισε γ-και το λιγγέρι μ-παίζ-ζει.*

19. Σωτήριος Αλεξ. Καρανικόλας, «Συμαϊκά λαογραφήματα. Α': Έθιμα, ο Κουκκουμάς», *Λαογραφία*, τόμ. 17 (1957), σ. 413.

20. Γονατίζει αυτός που έχει «ευκολία στο να συνθέτει δίστιχα»: ΚΛ, χφ. αρ. 4367, σ. 1031 (συλλ. Ιουλίας Χατζηπαναγιώτη, Καρδάμαινα Κω, 1988). Τα τελευταία χρόνια είναι δυνατόν, αυτός που γονατίζει, να είναι και άνδρας. Βλ. ΚΛ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 186 (Καρδάμαινα Κω). Ε.Μ.Σ. (=Εθνική Μουσική Συλλογή), αρ. εισαγ. 2386, αρ. ταινίας 171B/9. Τραγουδεί ο Φίλιππος Σακελλαρίδης, παίζει το λιγγέρι η Σταματούλα Ι. Κατσιλλη, ετών 58.

21. Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», ό.π., σ. 74.

*Για δείτε την τη μ-πέρδικα μ-που παίζ-ζει το λιγγέρι,
που το γυρίζ-ζει στο ντροχό ν-εις το δεξιό ν-της χέρι.*

*Χτύπα το δαχτυλίδι σ-σου πάνω στο λιγγεράκι,
του χρόνου τες Αποκριές να 'σαι με το ταιράκι²².*

Β. Το πολιτισμικό πλαίσιο του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου

Η συνδεόμενη με το ταψί εθμική πράξη, συνοδευόμενη από τραγούδι, εντάσσεται σ' ένα πλαίσιο δραμένων, που συνδέονται με τελετουργίες εποχικής αλλαγής και αλλαγής της κατάστασης. Η συνεξέταση όλων των στοιχείων που εμπλέκονται στη διαδικασία του ταψιού, θα μας βοηθήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη σημασία και τον συμβολισμό του εξεταζόμενου μουσικού φαινομένου.

Σημαντικό στοιχείο της συνδεόμενης με το ταψί πράξης είναι τα αδόμενα δί-σταχα. Στο περιεχόμενό τους αναγνωρίζεται το εγκωμιαστικό σημείο, συνδυασμένο με στοιχεία ευχετικού χαρακτήρα:

*Χτύπα το δαχτυλίδι σ-σου πάνω στο λιγγεράκι
να μαζ-ζευτούν τα λεύτερα να βρεις κι εσύ ταιράκι²³.*

*Θα σας παινέσω όλους σας, μ-μα είστε παινεμένοι,
ν-από τα νύχια στη γ-κορφή είστε ζωγραφισμένοι²⁴.*

*Πάνω στα πεντοδάχτυλα το παίζ-ζει το λιγγέρι,
ν- έχει ο Θεός κι η Παναγιά να βρεις κι εσύ 'να ν-ταίρι²⁵.*

*ν-Άκου τ' αηδόνη μ-πώς λαλεί κάτω στες πρασινάδες
και λέγει τα τραγούδια του με τόσες νοστιμάδες.*

22. ΚΛ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 204 (Αντιμάχεια Κω). Ε.Μ.Σ., αρ. εισαγ. 2416, αρ. ταινίας 175Α/7. Τραγουδεί η Χριστίνα Χατζηστεφανή.

23. ΚΛ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 171 (Καρδάμαινα Κω). Ε.Μ.Σ., αρ. εισαγ. 2370, αρ. ταινίας 170Β/7. Τραγουδεί και παίζει το λιγγέρι η Σταματούλα Ι. Κατσιλλή.

24. ΚΛ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 185 (Καρδάμαινα Κω). Ε.Μ.Σ., αρ. εισαγ. 2385, αρ. ταινίας 171Β/8. Τραγουδεί η Θαλεία Ι. Παπακωνσταντίνου και παίζει το λιγγέρι η Σταματούλα Ι. Κατσιλλή.

25. Πρβλ. Samuel Baud-Bovy, *Τραγούδια των Δωδεκανήσων*, τόμ. 2, ό.π., σ. 132:

*Πάνω στα πέντε δάχτυλα το παίζεις το λιγγέρι,
χαρά του, που 'χει ριζικό για να σε κάνει ταίρι.*

*Άγγελος είσαι στη θωρογιά και Ρήγας με το γνέμ-μα,
καλότυχος ο άντρας σου κι η μάνα, που σ' εγέννα.*

*Ω πέρδικα του λιβαδγιού, ποιός θα σε κυνηγήσει,
ποιός θα σε βάλει στο κλουβί ν-να σε γλυκοφιλήσει²⁶;*

Στα δίσταχα αντανακλάται η κοινωνική διάσταση του γάμου, με την ανοικτή διακήρυξη του θέματος από τις ίδιες τις γυναίκες, μετέχουσες της εθιμικής πράξης του ταψιού. Το περιεχόμενό τους ταξινομείται ως ευετηριακό, ευχετικό, γαμήλιου χαρακτήρα.

Το εθνογραφικό υλικό που αναφέρεται στα τελούμενα ενισχύει τον ευετηριακό χαρακτήρα του δρωμένου, παρ' όλο που αυτό αντιμετωπίζεται ως παίγνιο. Ενδεικτικά αναφέρεται το έθιμο από τα Καρδάμαινα της Κω: «*Το Σάββατο της Απόκρεω, Κυριακή το βράδυ, Σάββατο της Τυρινής, Κυριακή της Τυρινής το βράδυ, μαζεύοντο οι συγγενείς σ' ένα σπίτι μεγάλο, τρώγαν όλοι μαζί. Είχε σπιτικό, που εμαζεύοντο 25-30 να τρώνε μαζί. Ήταν το λιγγέρι παιγνίδι κι έπαιζαν το λιγγέρι και τραγουδούσαν και περνούσε η βραδιά της Αποκριάς... Το λιγγέρι ήτο ν-ένα μεγάλο χάλκινο ταψί, το έστηναν όρθιο και το γυρίζαν γύρου-γύρου και τραγουδούσαν... Εκάθοντο κ-κόρες και γυρίζασι το λιγγέρι. Εν ηξέραν όλες τως να το γυρίζουσι. Καμμιά φορά βγάζα γ-και κεράσματα. Και σούλοι πιο να πειράζουσι τους άλλους*»²⁷.

Σημειώνεται ο σκωπτικός χαρακτήρας της τελουμένης πράξεως, στοιχείο κοινό πολλών ευετηριακών δρωμένων, που διαφαίνεται και από τα αδόμιστα, τα οποία λειτουργούν ως πειράγματα κατά τη διαδικασία γυρίσματος του λιγγεριού:

*Το στόμ μ-που τραγούδησε θα το εστρέψω πίσω,
θα πάρω δγιαμαντόπετρες να το πετροβολήσω²⁸.*

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στην αναφερόμενη πιο πάνω πολιτισμική μονάδα (Καρδάμαινα) ο σκοπός του λιγγεριού παγώθηκε ως αποκριάτικος, που συνοδεύει τα αποκριάτικα δρώμενα: «*Την τελευταία Αποκριά θα πάσι, αν εξιούσαν οι γονιοί, 'α μαζευτούσι όλα τα παιδιά να πάσι εις του πατέρα, να φάσι, να πιούσι, να παίζουν το λιγγέρι και να γυρίζουν τ' αλαφάκια (=μασκαράδες, μεταμφιεσμένοι) και να γυρίζουν την κοκκάλα. Άμα 'ναι να ψοφήσει ένας γάιδα-*

26. ΚΛ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 158 (Πυλί Κω). Ε.Μ.Σ., αρ. εισ. 2356, αρ. ταινίας 170Α/2. Τραγουδούν η Γραμματική Καστελλοριζιού, ετών 50 και η Μαρία Παρζακώνη, ετών 48.

27. ΚΛ, χφ. αρ. 4367, ό.π., σ. 1027-1029.

28. Βλ. υποσημ. αρ. 26.

ρος, ένα μουλάρι πά' στα βουνά, 'α πάεις εσύ, που 'σουν καπάτσος κι ήξερες, να βρεις το κάτω σαγόνι και το πάνω, να τα γ-κρύψεις και άμα 'αι να 'ρτουν οι Απόκριες, τις τρεις Κυριακές που ντύνονται ν-αλαφάκια, να τη φτιάξουν και να την περάσουν σ' ένα ραβδί, να θαρρείς ότι ήτο το μουλάρι το ίδιο, άσπρο τώρα. Αλλά ήρρισκε προβατίσιες προβιές και το 'ντυνε και το 'κανε σα να 'ναι γαϊδούρι, σα να 'ναι μουλάρι. Και να κρεμάσει ένα κουδούνι του τσοπάνη, να το κρεμάσει εκειδά στο στόμιο και να 'ναι με το σκχοινί, να βαστά το ραβδί από τη ξερβή τη χέρα και το σκχοινί 'πό τη δεξιά. Άμα 'αι ν' ακούς κοκκάλα, κατουργιούσουν. Εγώ εν ν-την εφοσύμη. Αλλά θυμούμαι τη συχωρεμένη την Ασημένη, δυο φορές ελιοθύμησε, που ήκουσε την κοκκάλα, που έρχετον και πάαινε κατά το σπίτι ν-της. Και τραγουδούσασι το σκοπό του λιγγεριού»²⁹.

Στη Ρόδο το ταψί εκτός από τις Αποκριές συνδέεται και με τον γάμο, ειδικότερα με την προετομασία, που γίνεται τη Δευτέρα προ του γάμου: «Το πρωί έβγαινε η μάνα της νύφης στο χωριό και πήαινε στους συγγενείς της πρώτα, μάλλον στις γεναίκες, στις συγγένισσές της και τις έλεε: «Ελάτε στ' ασπρίσματα». Και πηαίναν για ν' ασπρίσουν το σπίτι. Κι ήταν ως επί το πλείστον οι συγγενείς της νύφης, αλλά επηαίναν και του γαμπρού συγγενείς. Εσπρίζαν το σπίτι γ-και μάλιστα δεν αφήναν άντρες να πάσιν. Και όταν επάαινε κανένας, τον εκάμναν με τον ασβέστη κι έφευγε. Ήταν μόνο γεναίκες. Εσπρίζαν το σπίτι και το βράδυ, μετά τη δουλειάν αυτή, η μάνα του γαμπρού στο σπίτι ν-της είχε κάμει φαί η ίδια και με τις συγγενείς τις δικές της και έρχονταν αυτές οι γυναίκες, που εδούλεψαν στο σπίτι, να φάνε. Συνήθως μαγειρεύαν τσουβρά³⁰, τους έκαμνεν περγούρι. Νομίζω, όξω και μακριά, στις κηδείες τον κάμνουν τον τσουβρά, αλλά δεν εξέρω πώς γίνεται. Κάθονταν λοιπόν οι γυναίκες εκει πέρα και τρώαν και πίναν κι όλα ρακή. Και έρχονταν και στο κέφι. Ορισμένες είχαν και φωνόγραφο μιαν εποχή και βάζαν το φωνόγραφο και χορεύα(ν) σούστα εκείνην τη βραδιά και δεν αφήναν κανέναν άντρα να 'ρθει. Δηλαδή, εκείνο το βράδυ, τη Δευτέρα το βράδυ, εγλεντούσαν οι γυναίκες- γιατί ήταν μόνο γυναίκες- και δεν αφήναν κανέναν άντρα. Και έρχονταν στο κέφι και μεθούσαν και μάλιστα γίνονταν και καμουζέλλες και βγαίναν όξω στα σπίτια και πειράζαν κεια πέρα. Και μάλιστα μια γεναίκα επάαινε και ντύνονταν άντρας, δήθεν ότι ήμπε μέσα στις γεναίκες. Και έκλεινε η βραδιά με γλέντι των γυναικών. Εγλεντούσαν οι γεναίκες μοναχές τους. Έλεγαν κυρίως τραγούδια της σούστας. Εβάζαν και το φωνόγραφο. Μια εποχή βέβαια, πιο παλιά, δεν υπήρχε φωνόγραφος. Ούτε λυράρης επι-

29. ΚΛ, χφ. αρ. 4367, ό.π., σ. 1031-1032.

30. Πληγούρι μαγειρεμένο σαν σούπα, με κρεμμύδι καβουρντισμένο και ντομάτα.

τρεπόταν. Καμμιά φορά υπήρχε και γεναίκα που έπαιζε όργανο, όπως π.χ. η μάμμη μου στην Έμπωνα έπαιζε μαντολίνο. Αν υπήρχε γυναίκα που να έπαιζε λύρα, δεν το γνωρίζω. Επαιζαν ταψί οι γεναίκες. Το βαστούσε μια γεναίκα και το χτυπούσε³¹ και τραγουδούσαν τραγούδια του τούρκικου σκοπού³². Το ταψί το παίζαν και τις Αποκριές που παίζαν το πιπέρι αλλά και τη Δευτέρα το βράδυ προ του γάμου, που γλένταγαν μόνες τους οι γεναίκες»³³.

Η πιο πάνω μαρτυρία από τη Ρόδο αντανακλά τη σοβαρότητα του τελετουργικού, που συνδέεται με το ταψί. Αν και το έθιμο αναμειγνύεται με στοιχεία νεώτερα χάριν αστεϊσμού, όπως είναι το ασβέστωμα των ανδρών, που λάθρα παρεισφρέουν στη συγκέντρωση³⁴, διάφοροι θεατρνισμοί κλπ.³⁵, έχει διατηρήσει τα στοιχεία, που μας επιτρέπουν να το κατατάξουμε στα γονιμο-ευετηριακά δράματα. Στοιχεία όπως οι μεταμφιέσεις-καμουζέλλες των γυναικών, οι αστεϊσμοί και τα πειράγματα³⁶, είναι γνωστό ότι μας συνδέουν με τα αποκριάτικα δράματα ευε-

31. Εδώ ο πληροφορητής δεν γνωρίζει τη συνδεόμενη με το ταψί πρακτική. Λόγω του νεαρού της ηλικίας του δεν είδε ποτέ το έθιμο κατά τη λειτουργία του. Απλώς άκουσε να μιλούν για το παίξιμο ταψιού και υποθέτει σχετικά, όπως ο ίδιος μου είπε σε άλλη συνάντησή μας, τον Αύγουστο του 2001.

32. Για τον τούρκικο βλ. σχετικά Μαρία Γ. Ανδρουλάκη, «Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι ως μουσική εμπειρία, έκφραση και δημιουργία. Μία περιγραφική προσέγγιση της αλλαγής στη μουσική πρακτική», *Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Αφιέρωμα εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστερή* (Πρακτικά της Μουσικολογικής Συνάξεως που πραγματοποιήθηκε στις 10 και 11 Νοεμβρίου 2000 στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών), Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 18, Αθήνα 2003, σ. 261 και 266-267, σημ. 40-42.

33. ΚΛ, χφ. αρ. 4513, σ. 1370-1373 (συλλ. Άννας Παπαμχαήλ-Κουτρούμπα, Μαρίας Ανδρουλάκη, Κρεμαστή Ρόδου, 1993). Μαρτυρία του Γιάννη Κλαδάκη.

34. Σημειώνεται ότι σε όλες τις δουλειές του γάμου, που συμμετείχαν μόνο γυναίκες, δεν επιτρεπόταν η ανδρική παρουσία: «Αν επάαινε κάποιος στα μελεκούνια, θα τον ελούναν με το μέλι, αν επάαινε εκεί που ζυμώναν, θα τον εκάμναν με τ' αλεύρι. Και τη Δευτέρα που γινόταν το γλέντι των γυναικών, αν τολμούσε να εμφανισθεί άντρας, τον ξανούσαν να τονε ξεντύσουν κι αναγκαζόταν κι έφευγε». ΚΛ, χφ. αρ. 4513, ό.π., σ. 1377.

35. Η Δευτέρα προ του γάμου, αποτελεί ευκαιρία για αστεϊσμούς και τραγούδια περιπαικτικά ή άσεμνα, τα λεγόμενα *αρσιζικα*, που είναι δίστιχα στο σκοπό της σούστας. Τα *αρσιζικα* συνδέονται επίσης με τις Αποκριές και την Καθαρή Δευτέρα. ΚΛ, χφ. αρ. 4513, ό.π., σ. 1374 και 1375. Σημειώνεται ότι η αισχρολογία αποτελεί χαρακτηριστικό κάθε ευετηριακής γιορτής, βλ. Martin P. Nilsson, *Griechische Feste von Religiöser Bedeutung*, B. C. Teubner, Στουτγκάρδη 1957, σ. 322.

36. ΚΛ, χφ. αρ. 4513, ό.π., σ. 1377: «Οι γεναίκες που ντύνονταν καμουζέλλες πολλές φορές επηαίναν και πειράζαν τους άντρες, επηαίναν και στους καφενέδες».

τηρίας και γονιμότητας³⁷. Άλλωστε και η ρητή σύνδεση του λιγγεριού με τα μεταμφιεστικά δράματα της Αποκριάς στην Κω μας οδηγεί στην ίδια κατεύθυνση. Το παίξιμο του ταψιού-λιγγεριού δηλαδή συνδέεται με πράξεις ευετηριακού χαρακτήρα, σημείο το οποίο έχει μέχρι σήμερα αγνοηθεί κατά την έρευνα του φαινομένου. Αλλά και στην περίπτωση της Σύμης, όπου το σινί συνδέεται με τη φανταστική μορφή του «Κουκκουμά», ο οποίος επιδιώκεται με τα κτυπήματα να αφυπνισθεί, έχουμε πάλι ευετηριακό έθιμο, που παραπέμπει στα δράματα του θανάτου και της ανάστασης για τη γονιμότητα και τη νέα ζωή. Υπογραμμίζεται δε ο γαμήλιος χαρακτήρας του εθίμου³⁸, κοινός και στις αντίστοιχες με το ταψί-λιγγέρι εθιμκές πράξεις από τη Ρόδο και την Κω. «Ο Κουκκουμάς δηλαδή είναι κατά τους Συμαίους η φανταστική μορφή που περιέρχεται τας διοργανουμένας προς τιμήν του τελετάς και προλέγει εις τας αγάμους νέας τους μέλλοντας συντρόφους του βίου των, αυτούς, μετά των οποίων ελπίζουν να συνδεθούν και να ευτυχήσουν»³⁹. Ενδεικτικά είναι και εδώ τα αδόμενα δίστιχα:

*Για ξύπνα, ξύπνα Κουκκουμά και μηβ βαροκοιμάσαι,
γιατί ο ν-ύπνος ο πολύς βαραίνει και χαλά σε.*

*Αϊ Θανάση, αφέντη μας, έλα στη γειτονιάμ μας,
για να μας δώκεις την ευκή γ-και τους 'γαπητικούς μας.*

*Γύρω, τριγύρω στο σινί μ-πέρδικες πλουμισμένες,
και του καιρού⁴⁰ σας εύκομαι να 'στε στεφανωμένες.*

*Ταρτάνα με τα γιασιμιά, κάμπος με τα λουλ-λούδια,
του χρόνου μέσ' στο σπίτι σ-σου να λέμε ν-τα τραούδια⁴¹.*

Γ. Γεωγραφική εξάπλωση

Η χρήση του ταψιού ως κρουστού οργάνου είναι ευρέως διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο και είτε συνδέεται με τη μουσική για την τήρηση του ρυθμού κατά τη

37. Ενδεικτικά Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης, *Τα καρναβάλια του Σοχού Θεσσαλονίκης*, Εκπολιτιστικός, Επιμορφωτικός και Λαογραφικός Σύλλογος Νέων Σοχού, Αθήνα 1984, σ. 16, του ίδιου, *Γιορτές και δράματα στο νομό Δράμας*, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων νομού Δράμας, Δράμα 1997, σ. 30.

38. Άλλωστε πρόκειται για νόμιμο, που αφορά τη μαντική για τον γάμο.

39. Βλ. Σωτήριος Αλεξ. Καρανικόλας, «Συμαϊκά λαογραφήματα...», ό.π., σ. 409.

40. Δηλ. «και του χρόνου».

41. Σωτήριος Αλεξ. Καρανικόλας, ό.π., σ. 414-417.

χορευτική άσκηση⁴² είτε χρησιμοποιείται για την παραγωγή θορύβου σε εθμικά δρώμενα του Ευαγγελισμού, αποτρεπτικού χαρακτήρα.

Ως περιστρεφόμενο όργανο το ταψί-λιγγέρι απαντάται στα νησιά Ρόδο και Κω. Εκτός Ελλάδος η χρήση του εντοπίζεται σε ευρεία κλίμακα μεταξύ των κατοίκων της πρώην Γιουγκοσλαβίας, στους Αλβανούς και τους Ρομά της περιοχής του Κοσόβου και μεταξύ των Γκέκηδων της βόρειας Αλβανίας. Πρόκειται για μία πρακτική που ασκείται συνήθως από γυναίκες μουσουλμάνες, αν και στη βιβλιογραφία αναφέρονται περιπτώσεις ανδρών που έπαιζαν το ταψί, μουσουλμάνων αλλά και ορθοδόξων χριστιανών⁴³. Στη Βοσνία αποτελεί συνήθεια συνδεόμενη με τον γάμο⁴⁴. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται και άλλες περιστάσεις πλὴν του γάμου, με τις οποίες συνδέεται τα τελευταία χρόνια το ταψί στους λαούς της Γιουγκοσλαβίας, όπως κατά την έξοδο των κοριτσιών στην εξοχή ή ως συνοδεία κατά την απαγγελία επικών τραγουδιών. Επίσης συνοδεύει τα παιδικά τραγούδια της κούνας, τα οποία σε παλαιότερους χρόνους λειτουργούσαν πάλι με τη συνοδεία του περιστρεφόμενου ταψιού και ως μοιρολόγια κατά τον ενταφιασμό παιδιών. Παρ' όλο που έχουμε εδώ τη γνωστή αντίληψη ότι ο θάνατος ισοδυναμεί με ύπνο, αφού το παιδί φαίνεται να οδηγείται στον τάφο του με το γνώριμό του τραγούδι, με το οποίο, όσο ζούσε, συνήθιζε να κοιμάται, πιστεύουμε ότι πρόκειται για παλαιότερο υπόστρωμα του εθίμου, το οποίο αφορούσε τον θάνατο και τη χθόνια λατρεία, θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε πιο κάτω. Μία αντίστοιχη αντίληψη συνδεόμενη με τον θάνατο και τις ψυχές αναγνωρίζεται και κατά την προ του πρώτου παγκοσμίου πολέμου ασκούμενη από τις γυναίκες εθμική πράξη του ταψιού στη Σερ-

42. Φοίβος Ανωγειανάκης, *ό.π.*, σ. 94: «Στον Δρυμό της Ελασσόνας τους χορούς, που τραγουδούσαν και χόρευαν αποκλειστικά οι γυναίκες, χωρίς όργανα, το Σάββατο του Λαζάρου έπειτα από την εκκλησία, τους συνόδευαν ρυθμικά μ' ένα μπρούτζινο ταψί, που το χτυπούσαν στα πλαϊνά του μ' ένα κουτάλι. Το ταψί αυτό, όπου έβαζαν μετάλλια κέρματα, το κρατούσε μια γυναίκα που στεκόταν στη μέση του κυκλικού χορού και τραγουδούσε. Σε κάθε χτύπημα τα κέρματα πετιόνταν ψηλά-άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο, ανάλογα με το βάρος τους-και πέφτοντας δημιουργούσαν μία πρόσθετη σειρά ήχων διαφορετικής έντασης και οξύτητας...Επίσης στο Κατιρλί της Βιθυνίας χρησιμοποιούσαν παλιότερα ένα μεγάλο μετάλλινο δίσκο, το σινί, και ως ρυθμικό μουσικό όργανο, επικαθήμενον επί των πέντε δακτύλων και κρουόμενον επί σανίδων».

43. Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», *ό.π.*, σ. 74-76. Βλ. και Svanibor Pettan, «Male, female and beyond in the Culture and Music of Roma in Kosovo», στο Tullia Magrini (επιμ.), *Music and Gender. Perspectives from the Mediterranean*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2003, σ. 292.

44. Η πληροφορία προέρχεται από επιστολή του Wolf Dietrich στον τότε Διευθυντή του Κέντρου Λαογραφίας καθηγητή κ. Δημήτριο Οικονομίδη (26.2.1971).

βία την Πεντηκοστή⁴⁵, ημέρα κατά την οποία υπάρχει η λαϊκή δοξασία ότι οι τάφοι ανοίγουν και ότι μπορεί κανείς να μιλήσει με τους νεκρούς⁴⁶.

Ο Albert Lord⁴⁷ παραπέμποντας σε χειρόγραφο του Béla Bartók (Turkish Folk Music from Asia Minor, μελωδία αρ. 40 και σημείωση=Turkish Folk Music from Asia Minor, επιμ. B. Suchoff, Princeton 1976) υποστηρίζει ότι η πρακτική του ταψιού απαντάται και σε τουρκικές μελωδίες και ότι η παρουσία του φαινομένου μεταξύ των Σερβοκροατισσών αποτελεί πιθανότατα αποτέλεσμα τουρκικής επίδρασης. Τη θέση αυτή αμφισβητεί ο Wolf Dietrich, αφ' ενός μεν διότι η συγκεκριμένη μελωδία (αρ. 40), στην οποία παραπέμπει ο Lord και για την οποία υπάρχει αναφορά στον κατάλογο της τουρκικής μουσικής του Reinhard⁴⁸ δεν συνοδεύεται από το παίξιμο ταψιού, αφ' ετέρου δε διότι ο ίδιος ο Béla Bartók παραδέχθηκε σε έκθεση-ανακοίνωση περί της έρευνάς του στην Τουρκία ότι ο ίδιος δεν μπόρεσε να ηχογραφήσει καμία γυναίκα. Και συνεχίζοντας ο Dietrich υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει απόδειξη (εννοεί πιθανότατα ηχογραφημένη απόδειξη) ότι το έθιμο του ταψιού υπάρχει στην Τουρκία, αλλά ούτε και ένδειξη ότι δεν υπάρχει⁴⁹. Άλλωστε, πρέπει να σημειωθεί, το γεγονός ότι ο Béla Bartók δεν μπόρεσε να ηχογραφήσει ή να παρακολουθήσει το παίξιμο του ταψιού στην Τουρκία (Μικρά Ασία), δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το έθιμο δεν υπήρχε. Εδώ μας βοηθάει ίσως η μαρτυρία του Καρακάση ότι το έθιμο του ταψιού απαντάται και σε πρόσφυγες της Μικράς Ασίας⁵⁰, αν και δεν αναφέρεται η πηγή αυτής της πληροφορίας, ώστε να είναι δυνατή η αξιολόγησή της.

Τέλος αναφέρονται από τη βιβλιογραφία, χωρίς όμως λεπτομέρειες, και μεμονωμένες περιπτώσεις εμφάνισης της πρακτικής του ταψιού στην Ισπανία και μεταξύ Τσιγγάνων της Ιταλίας⁵¹.

45. Βλ. Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», ό.π., σ. 85, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

46. E. Schneeweis, *Serbokroatische Volkskunde*, μέρος Α', Βερολίνο 1961, σ. 139.

47. Béla Bartók, Albert B. Lord, *Serbo-Croatian Folk Songs*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1951, μέρος Β', σ. 252.

48. Kurt Reinhard, *Türkische Musik (Katalog)*, Βερολίνο 1962.

49. Wolf Dietrich, ό.π., σ. 78-79.

50. Σταύρος Καρακάσης, ό.π.

51. Wolf Dietrich, ό.π., σ. 79.

Δ. Σημασία και χαρακτήρας της τελουμένης πράξεως

Εξεταζόμενη παράλληλα με το λειτουργικό της πλαίσιο η σημασία της πρακτικής του ταψιού πρέπει να αναζητηθεί σε πράξεις μαγικοθρησκευτικού χαρακτήρα. Πριν προχωρήσουμε στη διερεύνηση του φαινομένου, θεωρούμε σκόπιο να επαναλάβουμε τα εξής στοιχεία, τα οποία συνιστούν το σκηνικό της τελουμένης πράξεως:

- α) ανήκει αποκλειστικά σχεδόν στη γυναικεία δικαιοδοσία,
- β) συνδέεται με τον γάμο ή την επιθυμία για γάμο,
- γ) συνδέεται με μεταμφιέσεις-καμουζέλλες, αστεϊσμούς, κατανάλωση ρακής, μέθη κλπ.

Είναι φανερό ότι το περιεχόμενο της εθμικής πράξης που εξετάζουμε, παρ' όλο που σήμερα αντιμετωπίζεται ως παίγνιο, έχει διατηρήσει πολλά στοιχεία, τα οποία παραπέμπουν σε τελετουργίες και δράματα της αρχαιότητας. Η αποκλειστική συμμετοχή των γυναικών στη συνδεόμενη με το ταψί πρακτική, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη ρητή απαγόρευση έστω και της απλής παρουσίας σ' αυτήν των ανδρών (Ρόδος), καθώς και ο χαρακτήρας της τελουμένης πράξεως, μας συνδέουν με τη Δήμητρα, προστάτιδα και δημιουργό του θεσμού της γεωργίας, του γάμου και της οικογένειας,⁵² και με τα Θεσμοφόρια. Τα Θεσμοφόρια, όπως είναι γνωστό, τελούνταν μόνο από γυναίκες, στις οποίες επιβαλλόταν η αποχή από τη συζυγική κλίση για λόγους εξαγνισμού, κάτι που μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχο προς τον αποκλεισμό των ανδρών από το νεώτερο δράμα. Αιτούμενο της γιορτής ήταν η γονιμότητα της γης και των ανθρώπων⁵³. Αλλά και η χρήση των πειραγμάτων, στοιχείο ελευθεριότητας των γυναικών, που εντοπίσαμε στη Ρόδο στα γαμήλια έθιμα της Δευτέρας προ του γάμου, δεν ήταν άγνωστη στα Θεσμοφόρια, αλλά αποτελούσε μέρος του τελετουργικού της γιορτής και είχε θρησκευτικό σκοπό⁵⁴. Τέλος η κατανάλωση ρακής και η μέθη των γυναικών αποτελούν στοιχεία γνωστά από τη λατρεία του Διονύσου⁵⁵, προς τον οποίο συνδέθηκε από πολύ νωρίς η λατρεία της θεάς των δημητριακών, λόγω του κοινού

52. Βλ. σχετικά Paul Foucart, *Τα Ελευσίνια Μυστήρια*, μετάφρ. Δέσποινας Παπαθανασοπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2000, σ. 84.

53. Κατά τον ρήτορα Αλκίφρονα, νεαρές κοπέλλες στην Αθήνα προσεύχονταν στη Δήμητρα για να βρουν σύζυγο. Βλ. Paul Foucart, *ό.π.*, σ. 85.

54. Paul Foucart, *ό.π.*, σ. 87.

55. Ανάλογα στοιχεία εντοπίζονται και στα Αλώρα, γιορτή αφιερωμένη στη Δήμητρα, αλλά και στον Διόνυσο. Βλ. Jane Ellen Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Merlin Press, Λονδίνο 1980, σ. 146.

χαρακτήρα της λατρείας των δύο θεών, που συνδέονται με την εποχική αλλαγή. Η δομή του τελετουργικού μας συνδέεται πιο στενά με την τελευταία ημέρα των Θεσμοφορίων, την Καλλιγένεια⁵⁶ (καλό γένος), ημέρα χαράς και ευφορίας. Η εικόνα με τις καμουζέλλες, τους αστεϊσμούς και την ευθυμία αντιστοιχεί ακριβώς προς την άνοδο της Κόρης στον επάνω κόσμο και την αλλαγή της κατάστασης με την αναμενόμενη γονιμότητα της γης και των ανθρώπων, μετά το θλιβερό μέρος της εορτής των Θεσμοφορίων με το πένθος της Δήμητρας και την ερημωμένη γη, εξαιτίας της καθόδου της Κόρης στον Άδη.

Εξεταζόμενο σε σχέση με αυτό το πλέγμα εθίμων, που φαίνεται να αποτελούν κατάλοιπα λατρευτικών δραμμένων, ο χαρακτήρας των οποίων είναι γονιμικός και ευετηριακός, το περιστρεφόμενο ταψί είναι φανερό ότι έχει ανάλογη λειτουργία με το σείστρο, που συνδέεται με την αντίστοιχη προς τη Δήμητρα αιγυπτιακή θεότητα Ίσιδα: «Ἐμφαίνει καὶ τὸ σείστρον, ὅτι σείεσθαι δεῖ τὰ ὄντα καὶ μηδέποτε παύεσθαι φορᾶς, ἀλλ' οἷον ἐξεγείρεσθαι καὶ κλονεῖσθαι καταδαρθάνοντα καὶ μαραινόμενα. τὸν γὰρ Τυφῶνά⁵⁷ φασὶ τοῖς σείστροις ἀποτρέπειν καὶ ἀποκρούεσθαι δηλοῦντες, ὅτι τῆς φθορᾶς συνδεούσης καὶ ἰστάσης αὐθις ἀναλύει τὴν φύσιν καὶ ἀνίστησι διὰ τῆς κινήσεως ἢ γένεσις⁵⁸». Πράγματα, με την ταχεία περιστροφική του κίνηση το ταψί αντιστοιχεί προς τον ελληνικό ρόμβο⁵⁹, ο οποίος κατά την κύκλια κίνησή του, δημιουργεί ἔνοσιν, ἴτοι κλονισμόν του αέρα⁶⁰, που ξυπνά τις δημιουργικές δυνάμεις της φύσεως, όπως συμβαίνει και με το αρχαίο σείστρο. Αν θεωρήσουμε ότι πρωταρχική δημιουργική δύναμη της φύσης, που κυρίως ευθύνεται για τη γονιμότητα της γης, είναι η βροχή, τότε είναι δυνατόν να συνδέσουμε το περιστρεφόμενο ταψί και με τη χάλκινη δίτροχη άμαξα, που έσειαν⁶¹ σε περίπτωση ξηρασίας στην αρχαία πόλη Κραννώνα της θεσσαλικής Πελασγιάδος⁶². Εδώ ας

56. Την ημέρα αυτή οι γυναίκες προσεύχονταν στη θεά, για να τους δώσει καλούς απογόνους.

57. Πλούταρχ. *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος* 44: «πᾶν ὄσον ἢ φύσις βλαβερόν καὶ φθαρτικὸν ἔχει, μῶριον τοῦ Τυφῶνός ἐστιν εἰπεῖν».

58. Ὁ.π., 63.

59. Σχολ. εἰς Ἀπολλ. Ρόδ. Α.1139: «τροχίσκος, ὃν στρέφουσιν ἰμάσι τύπτοντες καὶ οὕτως κτύπον ἀποτελοῦσι».

60. Εὐρ. Ἑλ. 1358-1365: «μέγα τοι δύναται νεβρῶν παμποίκιοι στολίδες κισσῶ τε στεφθεῖσα χλόα, νάρθηκας εἰς ἱερούς, ῥόμβου θ' εἰλισσομένα κύκλιος ἔνοσις αἰθερία, βακχεύουσά τ' ἔθειρα Βρομίῳ παννυχίδες θεᾶς».

61. Το ρήμα σείω με τη σημασία του κινώ μπρος - πίσω.

62. Ἀντίγ. ο Καρύστ., Ἰστ. παραδ. 15: «ἦν ὅταν αὐχμὸς ἦ σείοντες ὕδωρ αἰτοῦνται τὸν θεὸν καὶ φασὶ γίνεσθαι». Βλ. και Jane Ellen Harrison, *Epilegomena to the Study of Greek Religion and Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*, University Books, Νέα Υόρκη 1962, σ. 81. Πρβλ. τη συρόμενη δίτροχη άμαξα στο θρακικό ευετηριακό δρώμενο

θυμηθούμε και την πληροφορία του Wolf Dietrich ότι το ταψί τοποθετείται άλλοτε στο έδαφος, άλλοτε σε σοφρά (στρογγυλό τραπεζάκι). Πιστεύουμε ότι η τοποθέτηση του ταψιού στη γη αποτελεί την αρχική μορφή του έθιμου, διότι έτσι επιτυγχάνεται η διέγερση των δύο στοιχείων της φύσης, όχι μόνο του αέρα, αλλά και της γης. Άλλωστε το θέμα της αφύπνισης της γης είναι γνωστό και από τα σχετικά με τη λατρεία του Διονύσου δρώμενα⁶³ και από τα νεώτερα έθιμα της Αποκριάς. Η διέγερση του αέρα ωστόσο στο έθιμο που εξετάζουμε δεν είναι απλώς συμβολική, αλλά και πραγματική. Το ταψί-λιγγέρι λειτουργεί ως κοίλο κάτοπτρο, το οποίο κατά την περιστροφή του παίρνει τη φωνή της τραγουδίστριας, που γονατίζει ακριβώς στο ύψος του περιστρεφόμενου ταψιού-λιγγεριού, και την αντανακλά στον αέρα⁶⁴, διαχέοντάς την προς όλες τις κατευθύνσεις⁶⁵, δημιουργώντας αφ' ενός μεν αλλοίωση της φωνής, αφού η φωνή διαχέεται στο περιβάλλον όχι απευθείας από τον τραγουδιστή, αλλά μέσω του ταψιού-λιγγεριού, το οποίο περιστρεφόμενο δημιουργεί τρεμούλιασμα, ένα είδος tremolo της φωνής, αφ' ετέρου δε σύγχυση ως προς την πηγή της. Αυτό ακριβώς υπονοείται από το δίστιχο, που λέγεται κατά το παίξιμο του λιγγεριού:

της Τυρινής Δευτέρας «ο καλόγερος», που τελείται σε διάφορες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας από τους εκεί εγκατεστημένους Θρακιώτες. Βλ. Κατερίνα Κακούρη, «Λαϊκά δρώμενα ευετηρίας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 27 (1952), σ. 220 και Γεώργ. Ν. Αικατερινίδης (κινηματογράφηση), «Ο καλόγερος» ένα ευετηρικό έθιμο της Θράκης, Αγία Ελένη Σερρών 1965. Επίσης ΚΛ, χφ. αρ 3168, σ. 85-86 (συλλ. Γεωργίου Ν. Αικατερινίδου, Αγία Ελένη Σερρών, 1967). Σημειώνεται ότι στο νεώτερο δρώμενο η συρόμενη άμαξα, επειδή η χρήση της δεν ήταν πλέον κατανοητή, συνδέθηκε με παίγνιο (διελκυστίνδα). Εξεταζόμενη όμως εντός του λειτουργικού της πλαισίου, με τις πράξεις που αποβλέπουν στην καλοχρονιά, η δίτροχη άμαξα συνδυαζόμενη με το κατάβρεγμα των μετεχόντων παραπέμπει σε παλαιότερα δρώμενα μμικής αναπαράστασης της βροχής, που θα φέρει τη γονιμότητα της γης. Χαρακτηριστική είναι η πεποίθηση ότι «όσο πιο πολύ είναι κανείς λασπωμένος, τόσο καλύτερα θα πάει η χρονιά».

63. Εὐρ. *Βάκχ.* 585: «μόλε νῦν ἡμέτερον εἰς θίασον, ὦ Βρόμιε, Βρόμιε. πέδον χθονὸς ἔνοσι πότνια».

64. Πρόκειται για μία προσπάθεια να δοθεί και ένταση στον ήχο, αντίστοιχη της οποίας θεωρούμε τη χρήση μπρούτζινων βάζων στα θέατρα κατά την αρχαιότητα για την καλύτερη ακουστική του χώρου. Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο η φωνή χτυπά πάνω στις κοιλότητες των διαφόρων βάζων και μεταδίδεται από το ένα στο άλλο, σε όλες τις κατευθύνσεις, οδηγώντας σε μία αυξανόμενη καθαρότητα του ήχου. Βιτρούβ. *De Architectura*, 5.5.1-3.

65. Πρβλ. Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», ό.π., σ. 73.

*Αγγελικήφ φωνή γροικώ, δεν ξέρω πούτου βγαίν-νει,
πάνω στο στήθος μου χτυπά και στη γ-καρδιά μου μπαίνει⁶⁶.*

Ως ενδεικτικό παράλληλο φαινόμενο της συγκεκριμένης λειτουργίας του ταψιού-λιγγεριού θεωρούμε τη λειτουργία του επίπεδου και από τις δύο όψεις τυμπάνου με λαβή σε μαγικοθησκευτικά δρώμενα σαμάνων της ΒΑ Σιβηρίας: «ο σαμάνος κάθεται σε θέση τελετουργού κοντά στον πίσω τοίχο. Ακόμη και στο πλέον περιορισμένο υπνοδωμάτιο πρέπει να αφηθεί λίγος ελεύθερος χώρος γύρω του..., το φως σβήνει και ο σαμάνος αρχίζει να λειτουργεί. Κτυπάει το τύμπανο και αρχίζει τις εισαγωγικές του μελωδίες..., ο σαμάνος χρησιμοποιεί το τύμπανο για να αλλοιώσει την φωνή του, άλλοτε τοποθετώντας το ακριβώς μπροστά στο στόμα του, άλλοτε πλαγίως σε οξεία γωνία, κτυπώντας το συγχρόνως δυνατά. Μετά από λίγα λεπτά, όλος αυτός ο θόρυβος αρχίζει να ακούγεται περίεργα στα αυτιά των ακροατών, που σκύβουν συνωστισμένοι σε μία καθόλου άνετη θέση. Αρχίζουν να χάνουν την ικανότητα να εντοπίσουν την πηγή των ήχων και σχεδόν χωρίς καμμία εμπλοκή της φαντασίας το τραγούδι και το τύμπανο φαίνεται να μετατοπίζονται από γωνιά σε γωνιά ή ακόμη και να αλλάζουν κατεύθυνση χωρίς καθόλου να έχουν ένα σταθερό σημείο⁶⁷. Μία ανάλογη λειτουργία πρέπει να συνδεθεί και με την πρακτική του ταψιού-λιγγεριού, η οποία ασκείται στον εσωτερικό κλειστό χώρο ενός σπιτιού, όπου τα άτομα, όπως είναι φυσικό, συνωστίζονται, όπως και στην πιο πάνω ιερή τελετουργία.

Ως κρουστό όργανο το χάλκινο ταψί, είτε κρουόμενο με το χέρι είτε με άλλο αντικείμενο (όπως στο έθιμο του κουκουμά στη Σύμη) συνδέεται με το αρχαίο ρόπτρο, είδος μικρού τυμπάνου, συνδεομένου με τη λατρεία της Ρέας και τους Κουρήτες⁶⁸.

Ερχόμενοι στο θέμα του παραγόμενου ηχητικού αποτελέσματος σημειώνουμε ότι ο ήχος από την κρούση του ταψιού με το δακτυλίδι, συνοδευόμενος από τον ήχο της ταυτόχρονης τριβής του δακτυλιδιού πάνω στην επιφάνεια του χάλ-

66. ΚΑ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 158 (Πυλί Κω). Ε.Μ.Σ., αρ. εισαγ. 2356, αρ. ταυνίας 170Α/2. Τραγουδούν η Γραμματική Καστελλοριζιού, ετών 50, και η Μαρία Παρζακώνη, ετών 48.

67. Curt Sachs, *The History of Musical Instruments*, W.W. Norton and Company Inc., Νέα Υόρκη 1940, σ. 34. Σημειώνεται κατά παρέκβαση ο σύνθετος συμβολισμός του τυμπάνου στα τελετουργικά δρώμενα των σαμάνων. Κάθε σαμανική τελετουργία αρχίζει με το τύμπανο, μέσω του οποίου επιδιώκεται άλλοτε η παγίδευση των πνευμάτων, άλλοτε η επίτευξη επικοινωνίας του σαμάνου με τα πνεύματα του ουρανού και της γης. Βλ. σχετικά Shirish Jain, «The role of musical instruments in shamanic healing», *East European Meetings in Ethnomusicology*, τόμ. 7 (2000), σ. 4 και 6.

68. Νόν., 14. 214: «τύμπανα χαλκεόνωτα Κυβηλίδος όργανα Ρέης». Βλ. και Jane Ellen Harrison, *Epilegomena to the study*, ό.π., σ. 13.

κινου ταψιού, δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ρυθμική συνοδεία του τραγουδιού, το οποίο άλλωστε είναι δίστιχα σε σκοπούς κυρίως ελευθέρου ρυθμού. Στις ηχογραφήσεις, που έχουμε υπ' όψιν μας από την Εθνική Μουσική Συλλογή του Κέντρου Λαογραφίας, ο μεταλλικός ήχος του δακτυλιδιού είναι ρυθμικός ήχος, ανεξάρτητος από το τραγούδι, είναι δε περισσότερο έντονος, όταν αντί του δακτυλιδιού χρησιμοποιείται άλλο μεταλλικό αντικείμενο⁶⁹.

Ο παραγόμενος κατά την περιστροφή του ταψιού ήχος περιγράφεται από τους καταγραφείς του εθίμου ως βόμβος, δηλαδή ήχος διαρκής, χωρίς συγκεκριμένο τονικό ύψος, υπόκωφος, βαρύς και βαθύς. Την ίδια λέξη χρησιμοποίησαν οι αρχαίοι επί του ήχου του ανέμου⁷⁰ και της βροντής⁷¹, αλλά και επί του ήχου του συνδεομένου με τον χαλκό⁷². Πρόκειται πιθανότατα για μία ηχοποίητη λέξη. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμη η αναφορά μας στην περίπτωση του *Σαλμωνέα*, βασιλιά της Σαλμώνης στην Πισάδα της Ήλιδας, ο οποίος κεραυνώθηκε από τον Δία και αφανίσθηκε μαζί με την πόλη και τους κατοίκους της, διότι ασέβησε διεκδικώντας θυσίες και τιμές, αφού δένοντας σε άρμα χάλκινους λέβητες⁷³ και σύροντάς τους πίσω του, ισχυριζόταν ότι ο ίδιος δημιουργούσε τον κεραυνό: «ἔλεγε γὰρ ἑαυτὸν εἶναι Δία καὶ τὰς ἐκείνου θυσίας ἀφελόμενος ἑαυτῷ προσέτασσε θύειν, καὶ βύρσας μὲν ἐξηραμμένας ἐξ ἄρματος μετὰ λεβήτων χαλκῶν σύρων, ἔλεγε βροντᾶν, βάλλων δὲ εἰς οὐρανὸν αἶθομένας λαμπάδας ἔλεγεν

69. Ο Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», ό.π., σ. 74, αναφέρει εκτός από το δακτυλίδι και κλειδιά προσδεμένα στον καρπό του δεξιού χεριού, που χειρίζεται το ταψί. Στην ηχογράφιση Ε.Μ.Σ., αρ. εισαγ. 2356, αρ. ταινίας 170Α/2, ΚΛ, χφ. αρ. 2280, ό.π., σ. 158 (Πυλί Κω), είναι φανερό ότι για την κρούση του λιγγεριού δεν χρησιμοποιείται δακτυλίδι, αλλά άλλο μέσο, το οποίο όμως ούτε στην ταινία κατά την εκφώνηση της ηχογράφησης αναφέρεται, αλλά ούτε και στο σχετικό χειρόγραφο καταγράφεται.

70. Ήλιόδ., 5.27: «βόμβος ανέμου κατιόντος».

71. Έπικ. στον Διογ. Λ. 10.102.

72. *Ιλ.* Π 118: «αίχμη χαλκείη χαμάδις βόμβησε πεσοῦσα».

73. Τέντζερης ή καζάνι με τρία πόδια (τρίπους) (Λεξικό H.Liddell-R. Scott). Στην *Οδ.* α 137 χρησιμοποιείται και με την έννοια της λεκάνης για νίψιμο: «χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχόω ἐπέχευε φέρουσα καλή, χρυσείη, ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος». Υπογραμμίζεται και η νεώτερη λέξη *λιγγέρ'* στη Θεσσαλία ακριβώς με την έννοια της φορητής λεκάνης, εντός της οποίας έπλυναν τα χέρια. Βλ. *Ι.Λ.Ν.Ε.* (= *Ιστορικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*), χφ. αρ. 1032, σ. 69 (Βαμβακού Θεσσαλίας): «φέρει κι του λιγγέρ' να χύσου 'γώ νιρό, να πλύν' ου άνθρουπους τα χέρια τ'». Σημειώνεται ακόμη ότι τη λέξη *λέβης* χρησιμοποίησε και ο Ηρόδοτος για τον χάλκινο δίσκο, είδος τιμπάνου ή κυβάλου σε σχήμα λεκάνης, το οποίο έκρουαν οι γυναίκες στη Σπάρτη, όταν πέθαινε ο βασιλιάς (Ηρόδ. 6. 58): «Ίππέες περιαγγέλλουσι τὸ γεγονός κατά πᾶσαν τήν Λακωνικήν, κατά δὲ τήν πόλιν γυναῖκες περιμοῦσαι λέβητας κροτέουσι».

ἀστράπτειν»⁷⁴. Η πράξη αυτή, που δεν είναι τίποτε άλλο από μία μιμητική αναπαράσταση του κεραυνού και της βροντής, αυτομάτως μας παραπέμπει σε μαγικο-θηρησκευτικά δράματα πρόκλησης της βροχής. Μία ανάλογη λειτουργία είναι δυνατόν να συνδεθεί και με την περίπτωση του κρουομένου και περιστρεφόμενου χάλκινου ταμπου. Το βούισμα του ταμπου κατά την περιστροφή του παράγει έναν ήχο μοναδικό και ανεξήγητο⁷⁵, τον οποίο θα μπορούσαμε, πιστεύουμε, να παραλληλίσουμε με τον εξωπραγματικό και τρομερό ήχο των αρχαίων οργάνων τύπου ρόμβου (Bull Roarer), που χρησιμοποιήθηκαν για την ηχητική αναπαράσταση του κεραυνού σε μαγικο-θηρησκευτικές τελετουργίες εισαγωγής και μύησης των νέων στα μυστήρια του Ζαγρέα⁷⁶. Ως ταυρόφθογοι μιμήσεις, που δεν γνωρίζεις από πού προέρχονται, χαρακτηρίζεται το αντίστοιχο ηχητικό αποτέλεσμα από τον Στράβωνα, ο οποίος διασώζοντας απόσπασμα της χαμένης τραγωδίας του Αισχύλου *Ηδωνοί* αναφέρει: «ταυρόφθογοι δ' ὑπομυκνῶνταιί ποθεν ἔξ ἀφανοῦς φοβεροὶ μῖμοι, τυμπάνου δ' εἰκῶν ὥσθ' ὑπογαίου βροντῆς φέρεται βαρυνταρβής»⁷⁷.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι, πώς ένα όργανο, το οποίο βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια των ανδρών, σε τελετουργίες από τις οποίες αποκλείονταν οι γυναίκες, μετέπεσε σε γυναικείο παίγνιο. Η απάντηση είναι νομίζουμε απλή και συνδέεται με την αλλαγή στη χρήση του ρόμβου ή του ρόπτρου, τα οποία συν τω χρόνω συνδέθηκαν με πιο πρακτικές χρήσεις. Ο ρόμβος μέσα από

74. Ἀπολλόδ. Ι.9.7. Πρβλ. Βιργ. *Αἶν.* 590-591: «*demens, qui nimbo e non imitabile fulmen laere et corni pedum pulsu simularet equorum*» Πρβλ. τη νεώτερη δοξασία στην Κύπρο: «από τον κρότο της αμάξης του Θεού, σαν διατρέχει τα σύννεφα, παράγονται οι βρονταί, από δε την προστριβήν των πετάλων των αλόγων επάνω στις πέτρες οι αστραπαί». Βλ. Γεώργιος Α. Μέγας, «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας» (στο εξής «ΖΕΛ»), *Ε.Λ.Α.* (=Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου, κατόπιν *Ε.Κ.Ε.Ε.Λ* = Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας), τόμ. 3 (1941 - 42), σ. 155.

75. Ως αλλόκοτη-αφύσικη και άτεχνη συνοδεία του τραγουδιού περιγράφεται από τον Albert B. Lord ο παραγόμενος από το περιστρεφόμενο ταπί ήχος. Βλ. Béla Bartók και Albert Lord, *Serbo-Croatian Folk Songs*, ό.π., σ. 252.

76. Jane Ellen Harrison, *Epilegomena to the Study...*, ό.π., σ. 61-66.

77. Στράβ. *Γεωγρ.* Ι. 470. Βλ. και Nauck, απόσπ. 57. Την ίδια αντίληψη περί ηχητικής αναπαράστασης του κεραυνού, πιστεύουμε ότι απηχεί και το νεώτερο έθιμο στο χωριό Παρανύμφοι επαρχίας Μονοφατισίου νομού Ηρακλείου, κατά τη λιτανεία για να βρέξει: «Σαν είναι και δε βρέχει, κάνουνε αλιτανεία κι έχουνε τα ζωντόβολα όλα στο σταύλο κλεισμένα και δεν τ' αφήνουνε να φάνε και μουγκρίζουνε, για να κάνουνε κι αυτά παράκληση να βρέξει». Βλ. ΚΛ, χφ. αρ. 2884, σ. 62 (συλλ. Γεωρ. Ν. Αικατερινίδου, Παρανύμφοι Ηρακλείου, 1964). Πρβλ. ΚΛ, χφ. αρ. 3168, σ. 41 (συλλ. Γεωργίου Αικατερινίδου, Αγριανή Σερρών, 1967): «Όταν δεν βρέχει, κάνομε λιτανεία... Τα ζώα όλα κλειστά μέχρι να τελειώσει η λιτανεία και νηστικά, να φωνάζουν κι εκείνα για να βρέξει».

τη λατρεία των Κουρητών και των Ιδαίων Δακτύλων συμβόλιζε για τους νέους την ανανεωτική δύναμη. Ο νέος μυημένος στα μυστήρια του Ζαγρέα, όταν χειρίζεται μόνος του τον ρόμβο αποκτά τη δύναμη του κεραυνού, τον οποίο σ' ένα επίπεδο συμβόλων δύναται ο ίδιος να προκαλεί, αναγεννώμενος μέσω της συμβολικής σημασίας του (βροχή-γονιμότητα κ.τ.ό.). Η αλλαγή των πεποιθήσεων όμως οδήγησε στην εξαφάνιση των παλαιότερων τελετουργιών, πολλά στοιχεία από τις οποίες διατηρήθηκαν χάρη στη δύναμη της παράδοσης με άλλη μορφή, προσαρμοσμένα στις νέες κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες. Οι παλαιότερες τελετές-πρακτικές εγκαταλείφθηκαν και νέα στοιχεία υιοθετήθηκαν. Έτσι ο χάλκινος ρόμβος συνδέθηκε με την άσκηση ερωτικής μαγείας και την Αφροδίτη, η οποία ως προστάτις του έρωτα συνδέθηκε και με τα μαγικά φίλτρα του έρωτα: «χῶς δινεῖθ' ὄδε ρόμβος ὁ χάλκεος ἐξ Ἄφροδίτας, ὡς τῆνος δινοῖτο ποθ' ἄμετέραισι θύραισι»⁷⁸. Αλλά και ως κρουστό όργανο ο χάλκινος δίσκος συνδέθηκε με τη χθόνα λατρεία και με λειτουργίες αποτρεπτικού χαρακτήρα κατά την επαφή με τους χθόνιους δαίμονες: «Θεστυλί, ται κῦνες ἄμμιν ἀνά πτόλιν ὠρύονται· ἃ θεός ἐν τριόδοισι· τὸ χαλκέον ὡς τάχος ἄχει»⁷⁹.

Έτσι λοιπόν, όταν τα αντικείμενα χάνουν τη θρησκευτική τους σημασία, κυρίως επειδή οι πεποιθήσεις έχουν αλλάξει, είναι απόλυτα φυσιολογική η μετάπτωσή τους σε άλλες λειτουργικές μορφές. Όταν δε εξ αιτίας αυτής της αλλαγής τα ιερά αντικείμενα δεν εξυπηρετούν πλέον ούτε θρησκευτικές, αλλά ούτε και πρακτικές λειτουργίες, τότε μεταπίπτουν σε παίγνια στα χέρια των μεγάλων, πολύ δε περισσότερο στα χέρια των παιδιών⁸⁰. Έτσι την παραμονή του Ευαγγελισμού σημειώνεται στην Ήπειρο η κρούση ταιπιού από τα παιδιά, συνοδευόμενη από την επωδική ρήση: «Φευγάτε, φίδια, γκουστερίτσια, σήμερα είν' του Ευαγγελισμού!»⁸¹. Η συγκεκριμένη χρήση του ταιπιού, που πηγάζει από τη γνωστή κατά την αρχαιότητα αντίληψη ότι ο χαλκός έχει δύναμη αποτρεπτική και που συνδέεται πιθανότατα με τη δημιουργία θορύβου προς απομάκρυνση των φιδιών κατά τη συνδεόμενη με τα Θεομοφόρια κάθοδο των γυναικών στα μέγαρα⁸², έχει

78. Θεόκρ. *Ειδύλλ.* II. 30-31. Βλ. και W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Georg Olms, Hildesheim 1965, λ. Αφροδίτη, τ. 1.1, 400.

79. Θεόκρ. *Ειδύλλ.* II. 35-36. Στις εκλείψεις της Σελήνης κτυπούσαν πάλι χαλκό. Βλ. Σχολ. εις Θεόκρ. *Ειδύλλ.* II. 10: «τόν γάρ χαλκόν ἐπῆδον ἐν ταῖς ἐκλείψει τῆς σελήνης καί ἐν τοῖς κατοικομένοις, ἐπειδὴ ἐνομίζετο καθαρὸς εἶναι καὶ ἀπελαστικὸς τῶν μασμάτων. Διόπερ πρὸς πᾶσαν ἀφοσίωσιν καὶ ἀποκάθαρσιν αὐτῶ ἐχρῶντο, ὡς φησι καὶ Ἀπολλόδωρος ἐν τῷ περὶ θεῶν... φησὶν Ἀπολλόδωρος Ἀθήνησι τὸν ἱεροφάντην τῆς Κόρης ἐπικαλουμένης, ἐπικρούειν τὸ καλούμενον ἠχεῖον». Λουκιαν. *Φιλοψευδής* 15: «ἐκεῖνα μὲν γὰρ (τα φάσματα) ἦν ψόφον ἀκούση χαλκοῦ ἢ σιδήρου πέφευγε».

80. Πρβλ. Curt Sachs, *The History of Musical Instruments*, ό.π., σ. 43.

81. Βλ. Γ.Α. Μέγας, «ΖΕΛ», *Ε.Λ.Α.*, τόμ. 5 (1945-49), ό.π., 24.

82. Βλ. Jane Ellen Harrison, *Prolegomena to the Study...*, ό.π., σ. 122.

σήμερα μεταπέσει σε εθμική πράξη συμβολικού απλώς χαρακτήρα. Μία ανάλογη απομάκρυνση του αρχαίου ρόμβου από τον αρχικό θρησκευτικό ή μαγικό του χαρακτήρα τον μετέπλασε στο γνωστό παίγνιο, τον τροχίσκο που περιστρέφεται με τη βοήθεια σπάγγου στα χέρια των παιδιών ή σε σβούρα, όπως ακριβώς το σείστρο μετέπεσε από την αρχική θρησκευτική του λειτουργία στη σημερινή κουδουνίστρα.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι κατά τη λειτουργία του το ταψί-λιγγέρι αποτελεί δημιουργική παραλλαγή του περιστρεφόμενου αρχαίου ρόμβου, γυναικεία επινόηση μιας παραλλαγμένης λειτουργίας, η οποία χρειάζεται επιδεξιότητα⁸³, μια δύναμη ιερή, αντίστοιχη με τη δύναμη της Αφροδίτης, που διατηρεί τον χάλκινο ρόμβο σε κίνηση: «χῶς δινεῖθ' ὄδε ῥόμβος ὁ χάλκεος ἐξ Ἀφροδίτας»⁸⁴. Η μετάπτωση του χάλκινου τροχού σε ταψί πρέπει να συνδεθεί με τη γυναικεία ψυχολογία. Το ταψί, απαραίτητο ὄργανο της γυναικείας δραστηριότητας, ένα συμπλήρωμα του κόσμου της παντρεμένης κυρίως γυναίκας, αποτελεί και σύμβολο της προσωπικότητάς της, μία προέκταση του εαυτού της, ένα μέρος από το παπα της, ένα ιερό αντικείμενο φορτισμένο με δύναμη μαγική, που με τη δεξιόστροφη κίνησή του⁸⁵ συνδέεται με την Τύχη και τον τροχό της Τύχης⁸⁶, που μπορεί να οδηγήσει στην πραγματοποίηση του επιθυμητού. Ανάλογη είναι και η λειτουργία του

83. Γι αυτό άλλωστε σημειώνεται ότι δεν ήξεραν όλες οι γυναίκες να το γυρίζουν, ΚΛ, χφ. αρ. 4367, ό.π., σ. 1029. Πρβλ. και Wolf Dietrich, «Über das Singen zur sich drehenden Pfanne», ό.π., σ. 76.

84. Θεόκρ. *Ειδύλλ.* II. 30-31.

85. Η κίνηση αυτή είναι δυνατόν να συνδεθεί με τη φαινομενική κίνηση του ηλίου, που συμβολίζει την κύκλια κίνηση του κόσμου, τα περιοδικά φαινόμενα της φύσεως, τον θάνατο και την ανάσταση αυτής. Βλ. σχετικά Jane Ellen Harrison, *Epilegomena to the Study...*, ό.π., σ. 523-524.

86. Σοφοκ. Ἄποσπ. 713. Βλ. και Jane Ellen Harrison, ό.π., σ. 523. Ανάλογη συμβολική λειτουργία φαίνεται να επιτελείται στην Κάλυμνο από τις γυναίκες κατά το γύρισμα του χερόμυλου, ενώ τραγουδούν το «καλημέρισμα» για τους ξενιτεμένους. Βλ. Baud-Bovy, *Τραγούδια των Δωδεκανήσων*, τόμ. 2, σ. 39: «Οι γυναίκες σα γυρίζουν το χερόμυλο, τραγουδούν αυτό το σκοπό, που μοιάζει μοιρολόι. Μα αντί να πουν δίστιχα για τους νεκρούς, καλημερίζουν τους ξενιτεμένους, τους σφουγγαράδες, τους στέλνουν δηλαδή ευχές και χαιρετίσματα». Και εδώ το παραγόμενο ηχητικό αποτέλεσμα είναι ένας διαρκής και υπόκωφος βόμβος, ως εάν να κυλιέται τροχός. Ο ήχος αυτός, παρόμοιος με τον παραγόμενο από το περιστρεφόμενο λιγγέρι ήχο, συνοδεύει το τραγούδι των γυναικών. Με τη δεξιόστροφη περιστροφική του κίνηση ο χερόμυλος μπορεί να συνδεθεί και αυτός με τον τροχό της Τύχης, που θα βοηθήσει να έχει επιτυχία το έργο των ξενιτεμένων-σφουγγαράδων και με το γύρισμα του χρόνου θα τους φέρει πάλι πίσω στις εστίες τους. Η συμβολική λειτουργία της περιστροφικής κίνησης του χερόμυλου αναδεικνύεται και από το γεγονός ότι και σήμερα οι Καλύμνιες τραγουδώντας τα «καλημερίσματα» αναπαριστούν μμικά πλέον με μία χαρα-

κρουόμενου με τα κουτάλια σινού στη Σύμη. Μάλιστα εδώ έχουμε και μία συμβολική έκφραση του επαθμητού, καθόσον τα χρησιμοποιούμενα κουτάλια λειτουργούν και ως φαλλικά σύμβολα⁸⁷.

Στην αρχική του μορφή, το έθιμο του ταψιού πρέπει να αφορούσε τελετουργίες γονιμότητας της γης, κατόπιν δε συνδέθηκε με τον γάμο, μέσω του οποίου επαυγχάνεται η γονιμότητα των ανθρώπων. Η χρήση αυτή του ταψιού πηγάζει από την πεποίθηση ότι ο άνθρωπος έχει τη δύναμη να επενεργεί στο περιβάλλον του και να επηρεάζει την πορεία των πραγμάτων, επακαλούμενος τις δυνάμεις της φύσεως. Η σύνδεση του χάλκινου ταψιού με δρώμενα γονιμότητας δεν είναι ίσως άσχετη με την αντίληψη ότι ο χαλκός αποτελεί σύμβολο των χθονίων θεοτήτων⁸⁸. Δεν αποκλείεται να έχουμε εδώ μία αρχική μορφή επίκλησης των χθονίων δυνάμεων, που σύμφωνα με την πρωτόγονη αντίληψη θεωρούνται υπεύθυνες για τη γονιμότητα της γης. Το σχήμα και η περιστροφική κίνηση του ταψιού, αντιστοιχούν προς το περιφερές και φερόμενον, που κατά τον Πυθαγόρα μας συνδέει με τις χθόνιες θεότητες⁸⁹. Άλλωστε η μαγική χρήση του χάλκινου ρόμβου στο απόσπασμα από τον Θεόκριτο που αναφέραμε προηγουμένως⁹⁰, λειτουργεί ακριβώς ως επίκληση της Εκάτης και των δυνάμεων του σκότους. Ο αποτρεπτικός χαρακτήρας του χαλκού απορρέει από το ίδιο σκεπτικό. Ως σύμβολο των χθονίων θεοτήτων ο χαλκός απελευθερώνει κατά την κρούση του, σύμφωνα πάλι με τον

κτηριστική κίνηση του χεριού και του σώματος την εργασία του χερόμυλου. Βλ. σχετικά Γεώργιος Χατζηθεοδώρου, *Τραγούδια και σκοποί στην Κάλυμνο*, Αναγνωστήριον Καλύμνου «Αι Μούσαι», Σειρά αυτοτελών εκδόσεων, Κάλυμνος 1989, σ. 324. Πρβλ. Λάμπρος Λιάβας, *Τραγούδια και σκοποί από τα Δωδεκάνησα*, Έκδοση Βουλής των Ελλήνων, 1997 (έτος Δωδεκανήσου, 50 χρόνια από την ενσωμάτωση), σ. 67 και συνοδευτικός δίσκος πυκνής εγγραφής (CD) αρ. 1, εγγραφή αρ. 8 (ηχογράφηση του 1930, Baud Bony (επιμ.), προερχόμενη από το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο της Μέλπως Μερλιέ, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών) για την ηχητική τεκμηρίωση του θέματος.

87. Γενικότερα το τύμπανο θεωρείται για την πρωτόγονη αντίληψη ως γυναικείο σύμβολο, τα δε χρησιμοποιούμενα κατά την κρούση του ξυλάκια αποτελούν φαλλικά σύμβολα. Βλ. Curt Sachs, *ό.π.*, σ. 36.

88. Ἀπολλόδ., FGrHist. 224 F110.

89. Πορφύρ. *Πυθαγόρου Βίος* 38: «Παρήνει δὲ περὶ μὲν τοῦ θεοῦ καὶ δαιμονίου καὶ ἡρώου γένους εὐφημον εἶναι καὶ ἀγαθὴν ἔχειν διάνοιαν, γονεῦσι δὲ καὶ εὐεργέταις εὖνον· νόμοις δὲ πείθεσθαι· προσκυνεῖν δὲ μὴ ἐκ παρέργου τοὺς θεοὺς, ἀλλ' οἴκοθεν ἐπὶ τοῦτο ὠρμημένοι· καὶ τοῖς μὲν οὐρανίοις περιττὰ θύειν, τοῖς δὲ χθονίοις ἄρτια. Ἐκάλει γὰρ τῶν ἀντικειμένων δυνάμεων τὴν μὲν βελτίονα μονάδα καὶ φῶς καὶ δεξιὸν καὶ ἴσον καὶ μένον καὶ εὐθύ, τὴν δὲ χείρονα δυάδα καὶ σκότος καὶ ἀριστερόν καὶ ἄνισον καὶ περιφερές καὶ φερόμενον».

90. Θεόκρ. *Εἰδύλλ.* II. 35-36.

Πυθαγόρα, τη φωνή του δαίμονος⁹¹. Πρόκειται δηλαδή για πράξη ομοιοπαθητικής μαγείας, ενάντια σε χθόνιες θεότητες, όπως είναι η Εκάτη και η Κόρη, πράξη που εξορκίζει τα χθόνια όντα, μέσω της χθόνιας φωνής του χαλκού⁹². Η σχέση αυτή του χαλκού με τον κάτω κόσμο εξηγεί και τη λειτουργία του περιστρεφόμενου ταψιού σε δρώμενα του θανάτου στους λαούς της πρώην Γιουγκοσλαβίας⁹³.

Η σύνδεση αυτή του χαλκού με την παραγόμενη κατά την κρούση του φωνή και η σύγχρονη χρήση του χάλκινου ταψιού ως μουσικο-ηχητικού αντακεμένου μας οδηγούν να συνδέσουμε το λιγγέρι με το ρήμα λιγαίνω > κράζω μετά φωνής ηχηράς (H. Liddell, R. Scott, Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης) και το επίθετο λιγυρός⁹⁴. Έτσι το λιγγέρι είναι το χάλκινο ταψί που παράγει καθαρό, ισχυρό, συρίζοντα ήχο (λιγύν ήχο), που κατά την κρούση του ηχεί λιγείως (λιγέα κλάζει), λιγκλαγγής δίσκος που κατά την περιστροφική του κίνηση κλάζει, ήτοι διαχέει τον ήχο⁹⁵. Πρόκειται δηλαδή για λέξη που σημαίνει τη λειτουργία του σημανόμενου.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να κάνω μία παρατήρηση σε σχέση με την καταγωγή του εθίμου. Ο Wolf Dietrich σε ραδιοφωνική εκπομπή του με θέμα: *Οι κληρονόμοι του Ομήρου. Βραδιά Ελληνικής Μουσικής. Μέρος 3: Τα ίχνη της Τουρκοκρατίας* (Bayerischer Rundfunk, 18 Νοεμβρίου 1995)⁹⁶, υποστήριξε την τουρκική καταγωγή της εθιμικής πράξης του ταψιού-λιγγερίου: «ένα τυπικό κατάλοιπο της Τουρκοκρατίας»⁹⁷, άποψη την οποία στήριξε, αφ' ενός μεν στη χρήση του όρου ταψί (από το τουρκ. *terpsi*), αφ' ετέρου δε στη διάδοση του εθίμου μεταξύ των μουσουλμάνων γυναικών της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Διατύπωσε μάλιστα την άποψη ότι η χρήση του ταψιού προέκυψε από τη μουσουλμανική αντίληψη ότι είναι ανάρμοστο για τις γυναίκες να παίζουν μουσική μπροστά σε άλλους, κυ-

91. Πορφυρ. *ό.π.*, 41: «Τὸν δ' ἐκ χαλκοῦ κρουομένου γινόμενον ἦχον φωνὴν εἶναι τινος τῶν δαιμόνων ἐναπειλημμένην τῷ χαλκῷ».

92. Εὐρ. *Ἐλ.* 1345: «χαλκοῦ δ' αὐδάν χθονίαν».

93. Βλ. το σχετικό με τη γεωγραφική εξάπλωση κεφάλαιο.

94. Πρβλ. *λιγυρόν ψόφον* (λέγεται επί του ήχου του παραγομένου κατά την κρούση κρεμβάλων). Ἀθήν. *Δειπνοσ.* 14, 636 C-E.

95. Αισχ. *Ἐπτά ἐπὶ Θήβαις* 386: «χαλκήλατοι κλάζουσι κῶδωνες φόβον».

96. Wolf Dietrich, *Die Erben des Homer. Nacht der griechischen Musik. Teil 3: Die Spuren des Türkenjochs*, Seite 3-1 έως 3-2. Εδώ θα ήθελα να ευχαριστήσω τη φίλη μου Marga Winckler από τη Στουτγκάρδη, που έθεσε στη διάθεσή μου τα πρακτικά αυτής της ραδιοφωνικής εκπομπής, καθώς και τη σχετική με το ταψί μελέτη του Wolf Dietrich.

97. «*Ein typisches Relikt aus der Türkenzeit*».

ρίως όμως μπροστά σε άνδρες⁹⁸. Η αντίληψη αυτή, παρ' όλο που είναι ορθή όσον αφορά τα μουσουλμανικά δεδομένα, δεν εξηγεί καθόλου τα πράγματα. Δεν απαντά δηλαδή σε βασικά ερωτήματα που προκύπτουν από την έρευνα του φαινομένου, όπως: ποιά είναι η σχέση του φαινομένου με τα έθιμα της Αποκριάς και του γάμου ή με τις άλλες περιστάσεις, εντός των οποίων εντάσσεται. Άλλωστε από τη συνδεόμενη με το ταψί πρακτική δεν προκύπτει ότι κατά τη χρήση του το ταψί δύναται να λειτουργεί ως υποκατάστατο μουσικού οργάνου. Ο παραγόμενος ήχος-βουΐσμα δεν δύναται να χαρακτηριστεί καν ως μουσικός. Παρ' όλο που τα κτυπήματα του δακτυλιδιού πάνω στο λιγγέρι δημιουργούν την εντύπωση ρυθμικής συνοδείας, δεν είναι αυτό το κυρίαρχο ηχητικό αποτέλεσμα. Μόνο στο έθιμο του «κουκκουμά» στη Σύμη είναι δυνατόν να συνδεθούν τα ρυθμικά κτυπήματα του σινού με τη μουσική, αλλά και εδώ, όπως αναφέρθηκε, ο σκοπός δεν είναι η ρυθμική συνοδεία του τραγουδιού, αλλά η αφύπνιση του «Κουκκουμά» και κατ' επέκταση των δυνάμεων της φύσης. Έτσι η αναγκαιότητα που οδήγησε στη συγκεκριμένη χρήση του ταψιού πρέπει να συνδεθεί με παράγοντες εξωμουσικούς. Εξεταζόμενη εντός του λειτουργικού της πλαισίου η εθμική πράξη του ταψιού σε όλες τις εκφάνσεις της συνδέεται με τη λειτουργία της θρησκείας. Λειτουργεί ως μαγικό όργανο, του οποίου η χρήση βασιίζεται στην αντίληψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να προκαλέσει μέσω συμπαθητικής μαγείας τη γονιμότητα της γης και των ανθρώπων. Αποτελεί μία αποχρωματισμένη λειτουργική μορφή, η οποία μας συνδέει με συνήθειες και πεποιθήσεις πριν από την ένταξη των πληθυσμιακών μονάδων στον Χριστιανισμό ή τον Μωαμεθανισμό και σ' αυτό συνηγορεί η παράλληλη ύπαρξη του φαινομένου τόσο μεταξύ των Χριστιανών, όσο και μεταξύ των Μουσουλμάνων. Η χρήση δε του όρου ταψί δεν αρκεί για να ερμηνεύσει ως τουρκικής προελεύσεως ένα φαινόμενο, πολύ δε περισσότερο που στην Κω, από όπου προέρχονται και οι σχετικές ηχογραφήσεις από τον Dietrich και από τον Περιστέρη, ο όρος ταψί μόνον ως επεξήγηση του όρου λιγγέρι χρησιμοποιείται⁹⁹.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η χρήση του ταψιού ως μουσικο-ηχητικού οργάνου, μία πρακτική που αποτελεί πλέον παρελθόν για τον Δω-

98. «Der Gebrauch einer Pfanne für den Ofen als Musikinstrument stammt aus der muslimischen Vorstellung, dass es sich für eine Frau nicht gehört, vor anderen-insbesondere vor Männern-Musik zu machen».

99. Η λέξη ταψί, ως ονομασία του αντίστοιχου μαγειρικού σκεύους, είναι πράγματα τουρκικής προελεύσεως, αλλά αυτό δεν έχει καμμία σχέση με την εξεταζόμενη εθμική πράξη και δεν αποτελεί σε καμμία περίπτωση απόδειξη περί της τουρκικής καταγωγής του εθίμου.

δεκανησιακό χώρο¹⁰⁰, μας συνδέει με δράματα και τελετουργίες της αρχαιότητας, με πεποιθήσεις και ενέργειες μαγικοθρησκευτικού χαρακτήρα, που διατηρήθηκαν μέχρι πρόσφατα, έστω και αποχρωματισμένες, χάρη στη γυναικεία συντηρητικότητα.

100. Την ίδια εξέλιξη φαίνεται να παρουσιάζει η πρακτική του ταψιού και στις περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Το θέμα έχει ήδη υπαινιχθεί ο Albert Lord, βλ. Béla Bartók και Albert Lord, *Serbo-Croatian Folk Songs*, ό.π., σ. 251-252, όπου εντόπιζει στην περιοχή του Γκάκο, τη μοναδική γυναίκα που γνώριζε την τεχνική του ταψιού, η οποία στα εβδομήντα πέντε της χρόνια ήταν ήδη κωφή και ανήμπορη να τραγουδήσει.

SUMMARY

MARIA G. ANDROULAKI

Sound, Cooking Utensils and Music: The Tapsi-sini-lingeri (“Copper Pan”) as a Musical Instrument in the Dodecanese

This study examines the use of the copper pan as a sound producing instrument and explores its geographical spread, its significance and symbolism. The various practices involving the use of the tapsi-sini-lingeri are examined along with the context in which these pans function. When viewed within its context the use of the copper pan is to be linked with acts of a magical and religious nature, the aim of which is to ensure the fertility of the earth and of man. The spinning copper pan in particular is a creative variant of the ancient rhombos (whirling wheel), which is linked with chthonic cult and the practice of erotic magic.

Σκοπός του λιγγεριού

Τρόπ. τε χρωμ, τε διατον. χρόα Α Τον. λαβ¹: τε²

♩ ~ 48-55

λιγγέρι θα σας παι- νέ, να
N-a-πό τα νύ, v-a-

3 4
σας παι- νέ- σω ό- λους
πό τα νύ- χια στη γ-κορ-

σας, v-a- μόν Κα- ρα- πι- πέ-ρη,
γή, v-a- μάν και τρέ- λα- νες με,

μ-μα εί-σα παι-
μ-εί-στε ζω- γρα-

αι-αι - νε- μέ- VOL.
α-α - γι- σμέ- VOL.

Επώδός ♩ ~ 63

Να-γε- μέ - νω, να - σα
βά-σα - να 'χω, το - σα

α - γι - μέ - νω,
ο - γ-κα - μέ - ε - νο.

Κλ, χφ. αρ. 2280, σ. 185 (συλλ. Σπ. Περιστέρη, Καρδάμαινα Κω, 1958). Ε.Μ.Σ., αρ. εισαγ. 2385, αρ. ταινίας 171 Β/8. Τραγουδεί η Θαλεία Ιω. Παπακωνσταντίνου. Παίζει λιγγέρι η Σταματούλα Ιω. Κατσιλλη.

Η πρακτική του λιγγεριού - ταψιού

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΜΑΚΡΗΣ

Άγνωστα τεκμήρια της ζακυνθινής ψαλτικής

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η εντύπωση στα εν πολλοίς άγνωστα γραπτά τεκμήρια της ζακυνθινής ψαλτικής, σε συνδυασμό με την καταγραφή της φθίνουσας, αλλά ακόμη ζωντανής προφορικής παράδοσης, είναι ο μόνος τρόπος για την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων, αλλά και η βάση για την αναβίωση αυτής της τέχνης. Τα μουσικά παραδείγματα που παρουσιάζονται φωτίζουν ενδιαφέρουσες πλευρές της ιστορικής εξέλιξης και αναδεικνύουν την αναγκαιότητα της συγκριτικής μελέτης των πηγών.

Το γεγονός ότι στον 21ο ήδη αιώνα επιβιώνει στη Ζάκυνθο μια τοπική παράδοση ψαλτικής, έστω και με έντονες τάσεις περιορισμού και αλλοίωσης, είναι αφ' εαυτού εντυπωσιακό. Ακόμη δε πιο εντυπωσιακή είναι η διαπίστωση ότι δεν πρόκειται για ένα μικρό ρεπερτόριο συγκεκριμένων ύμνων, που ψάλλονται σε μεγάλες γιορτές και διατηρούν κάποιο τοπικό χρώμα –αν και φοβούμαι πως στις περισσότερες εκκλησίες του νησιού κάπως έτσι είναι πλέον τα πράγματα–, αλλά για ένα πλήρες σύστημα, που μπορεί να καλύψει όλες τις ακολουθίες του εκκλησιαστικού έτους. Οι έρευνες του Μάρκου Δραγούμη από το 1985, με τελικό σταθμό την έκδοση μιας ανθολογίας ζακυνθινών μελών το 2000¹, έκαναν γνωστή στο ευρύτερο ερευνητικό και φιλόμουσο κοινό την ύπαρξη αυτής της παράδοσης και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια αντακευμένη αντιμετώπισή της. Έγινε έτσι σαφές ότι δεν υπάρχει καμία σχέση (άμεση τουλάχιστον) μεταξύ της παραδοσιακής ζακυνθινής ψαλτικής και των όψιμων προσπαθειών εισαγωγής της πολυφωνίας στην ελληνική Εκκλησία από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής, που

1. Μ. Φ. Δραγούμης, *Η μουσική παράδοση της ζακυνθινής Εκκλησίας*, Οι Φίλοι του «Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων», Αθήνα 2000.

στηρίχθηκαν είτε στην παραγωγή νέων συνθέσεων, συχνά υπό ρωσική επίδραση, είτε στον βιασμό των εκκλησιαστικών μελών, ώστε να χωρέσουν στα πλαίσια μιας σχολικής εναρμόνισης.

Αντίθετα, το ζακυνθινό μέλος, μολονότι συνήθως δεν καταγράφονται οι τρεις συνοδευτικές φωνές, είναι ζυμωμένο με την πολυφωνία. Όταν λείπουν από το αναλόγιο οι βοηθοί που θα συνοδεύσουν τον πρωτοψάλτη συμπληρώνοντας την αρμονία, ο τελευταίος θα προτιμήσει να ψάλει «βυζαντινά»², ακόμη και αν είναι καλός γνώστης της εγχώριας ψαλτικής. Η ζακυνθινή οκταηχία, αρκετά διαφορετική από αυτή της κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης, συνδέεται άμεσα, όπως θα φανεί και στο παράδειγμα που θα αναλύσουμε παρακάτω, με τον τρόπο που εναρμονίζεται εκ παραδόσεως το μέλος. Οι τονικές μεταβολές («μετατροπίες») που συνηθίζονται σε έναν ήχο αποτελούν βασικό γνώρισμά του³. Πέρα όμως από τις ιδιαιτερότητες της αρμονικής συγκρότησης, η ζακυνθινή οκταηχία χαρακτηρίζεται και από παραμέτρους αντίστοιχες με αυτές της βυζαντινής, με εξαίρεση την ποικιλία των τονιαίων διαστημάτων και των κλιμάκων, αφού κυριαρχεί η μείζων τονικότητα⁴. Η φυσιογνωμία του κάθε ήχου καθορίζεται δηλαδή και εδώ από τις χαρακτηριστικές μελωδικές του «θέσεις», τους δεσπόζοντες και καταληκτικούς του φθόγγους. Ο έμπειρος ζακυνθινός ψάλτης μπορεί δε, όπως και ο «βυζαντινός», να ψάλει ένα οποιοδήποτε λειτουργικό κείμενο, χωρίς να έχει υπόψη του κάποιο συγκεκριμένο μέλος, με βάση και μόνο τη γνώση, ή μάλλον βίωση, του ήχου.

2. Κατά τη διάρκεια της μουσικής αποστολής μας στη Ζάκυνθο το 2000, μας έκανε εντύπωση το γεγονός ότι με τον όρο «βυζαντινά» οι ντόπιοι ψάλτες δεν εννοούν συνήθως τη μουσική της κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης καθαυτήν, αλλά τις διασκευές και συνθέσεις του Ιωάννη Σακελλαρίδη (1853-1938), ο οποίος προσάρμοσε το παραδοσιακό μέλος σε ένα ύφος ευρωπαϊζον συνάμα και λαϊκότροπο, σύμφωνα με το αισθητήριο της εποχής του. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε παλαιότερα, ελάχιστα είναι σήμερα στην υπόλοιπη Ελλάδα οι ψάλτες που χρησιμοποιούν τις εκδόσεις του Σακελλαρίδη, με εξαίρεση ίσως κάποια ιδιαίτερα λαοφιλή άσματα της κυριακάτικης Θείας Λειτουργίας, και αυτό σε ορισμένους ναούς. Η εμμονή αυτή των Ζακυνθινών σε μια συγκεκριμένη αισθητική κατεύθυνση εξηγεί και τη μακροβιότητα της εκκλησιαστικής μουσικής τους παράδοσης, παρ' όσα η ευκολία που προσέφερε η μουσική του Σακελλαρίδη επατάχυνε ίσως την παρακμή και τον περιορισμό του εγχώριου ιδιώματος.

3. Γι' αυτό και είναι καλό στις καταγραφές ή μεταγραφές της κύριας μελωδίας στο πεντάγραμμο να σημειώνονται οι όποιες μεταβολές στην τονικότητα με αλλαγή του οπλισμού, ακόμη και αν δεν είναι ορατές στην ίδια τη μελωδία, αλλά «υπονοούνται» από την πορεία του ήχου (αυτή την πρακτική ακολουθεί και ο Μ. Δραγούμης). Με αυτό τον τρόπο είναι κάθε στιγμή σαφής η γενική αρμονική εικόνα, έστω και αν δεν σημειώνονται οι υπόλοιπες φωνές.

4. Βλ. Μ. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 23.

Είναι λοιπόν σαφές ότι αναφερόμαστε σε μια παράδοση με βαθιές ρίζες. Όσον αφορά την υπόθεση ότι η μουσική αυτή έφτασε στη Ζάκυνθο (και την Κέρκυρα) μέσω των Κρητών προσφύγων, ιδιαίτερα μετά την πτώση του Χάνδακα το 1669, δεν έχουμε να προσθέσουμε κάτι σε ό,τι έχει ήδη γραφτεί⁵, αφού απουσιάζουν τελείως οι εργασίες με βάση τα μουσικά τεκμήρια καθαυτά⁶. Πιθανόν να μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει κάποια στοιχεία που υποστηρίζουν αυτή την υπόθεση σε μέλη των Κρητών μελοποιών του 15ου-17ου αιώνα⁷, χωρίς να αποκλείεται η έκφραση «κρητική μουσική», που, σημειωτέον, επιβιώνει ακόμη στο νησί⁸, να αναφέρεται απλώς στην πρακτική αυτοσχέδιας εναρμόνισης της μελωδίας.

Σχετικά με τις γραπτές πηγές της ζακυνθινής ψαλτικής, πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν υπάρχουν σχετικά τεκμήρια πριν τον 19ο αιώνα, οπότε και αρχίζουν οι καταγραφές στη σημειογραφία της Νέας Μεθόδου. Ένα μεγάλο μέρος του ρεπερτορίου καταγράφηκε στη διάρκεια του 20ού αιώνα από τους ιερείς Βασίλειο Πομόνη (1883-1947) και Σπυρίδωνα Μούσουρα (1909-1980), οι οποίοι δουλεύοντας εντατικά παρήγαγαν μεγάλο αριθμό χειρογράφων. Στον πρώτο οφείλεται μάλιστα και η μόνη τυπωμένη ανθολογία σε βυζαντινή σημειογραφία⁹. Τα λιγοστά παλαιότερα χειρόγραφα που σώζονται είναι κυρίως Αναστασιματάρια και μικρές Ανθολογίες. Πρέπει βέβαια να λάβουμε υπόψη ότι πολλά χειρόγραφα πρέπει να χάθηκαν στον σεισμό του 1953, λόγω και της φοβερής πυρκαϊάς που ακολούθησε. Υπάρχουν επίσης κάποιες νεώτερες (μετά τους σεισμούς) καταγραφές της κύριας φωνής στο πεντάγραμμο από ψάλτες που προτιμούσαν την ευρωπαϊκή σημειογραφία, στις οποίες σημειώνεται όμως χοντρικά η γραμμή της μελωδίας, χωρίς τις τονικές μεταβολές που εκτελούνται εκ παραδόσεως. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η έκδοση του Σπυρίδωνος Καψάσκη (1909-1967), *Λειτουργία του Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου κατά το εν Ζακύνθω επικρατούν μουσικόν ιδίωμα*, Αθήνα 1963, όπου σημειώνονται και οι 4 φωνές, αλλά δημιουργεί προ-

5. Βλ. ενδεικτικά Μ. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 15-18.

6. Μια πρώτη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση, σε σχέση με την Κέρκυρα, έκανε πρόσφατα ο Γιάννης Αρβανίτης [«Η βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική παράδοση στη μεταβυζαντινή Κέρκυρα», στο: Γ. Ν. Μοσχόπουλου (επιμ.), *Συμβολή στην ιστορία της επτανησιακής μουσικής. Τα πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας της Επτανησιακής Μουσικής (Αργοστόλι-Ληξούρι, 14-18 Οκτωβρίου 1995)*, Αργοστόλι 2000, σ. 57-65].

7. Βλ. Μανόλης Χατζηγηρακουμής, *Η εκκλησιαστική μουσική του Ελληνισμού μετά την Άλωση (1453-1820). Σχεδιάγραμμα ιστορίας*, Κέντρον Ερευνών και Εκδόσεων, Αθήνα 1999, σ. 27-33.

8. Μπορεί να ακούσει κανείς λ.χ. την έκφραση «θα ψάλουμε κρητικά», σε αντιδιαστολή με το «βυζαντινά». Την πληροφορία οφείλουμε στον κ. Παναγιώτη Μαρίνο.

9. Β.Α. Πομόνης, *Ιερά υμνωδία κατά το ζακύνθιον ύφος εις τρεις τόμους, τόμος Γ΄*, Αθήνα 1930 (περιλαμβάνει μέλη της Θ. Λειτουργίας). Οι υπόλοιποι τόμοι δεν εκδόθηκαν ποτέ.

βληματισμό η «διόρθωση» που έχουν υποστεί τα μέλη και ιδίως η αρμονία τους.

Πρέπει να τονιστεί ότι όλα ανεξαιρέτως τα σωζόμενα χειρόγραφα βρίσκονται σήμερα διασκορπισμένα σε βιβλιοθήκες ιδιωτών, με το μέλλον τους να φαίνεται εξαιρετικά αβέβαιο. Η ολοκληρωμένη, όμως, μελέτη της ζακυνθινής ψαλτικής χωρίς αυτά, με μόνο οδηγό την προφορική παράδοση, είναι αδύνατη, αφού αφενός μεγάλο μέρος του ρεπερτορίου έχει ήδη εκλείψει, αφετέρου αγνοείται έτσι η όποια εξέλιξη μέσα στον χρόνο. Για να γίνει αυτό σαφές, παραθέτουμε στη συνέχεια το αργό *Κύριε εκέκραξα* του α΄ ήχου, από την ακολουθία του Εσπερινού, όπως το βρήκαμε σε 5 χειρόγραφα και όπως ψάλλεται σήμερα (μουσικό παράδειγμα 1).

Η πρώτη εκδοχή προέρχεται από το παλαιότερο, απ' όσο γνωρίζουμε, χρονολογημένο χειρόγραφο ζακυνθινής ψαλτικής, ένα Αναστασιατάριο, του οποίου το μέλος αποδίδεται στον Θεόδωρο Κουρκουμέλη-Κοθρή (περ. 1790-1881)¹⁰ και γράφτηκε το 1853 από κάποιον Διονύσιο Αρβανιτάκη¹¹. Το χειρόγραφο ανήκει στη συλλογή του αρχιμουσικού κ. Αντώνη Γιατρά, έχει διαστάσεις 10x17,5 εκ., φύλλα Α+172+α, ερυθρογραφία. Είναι σε μέτρια κατάσταση, ελαφρώς σπηλώβρωτο, ενώ το μελάνι έχει ποτίσει και διαβρώσει το χαρτί, που σε μερικά σημεία βρίσκεται στα πρόθυρα κονιορτοποιήσεως. Στο φ. 1' φέρει τον εξής τίτλο (για την ορθογραφία του πρωτοτύπου βλ. εικόνα 1): *Αναστασιατάριον εκκλησιαστικόν μελοποιηθέν παρά του διδασκάλου Θεοδώρου Κοθρή κατά το ζακύνθιον ύφος. Στον κολοφώνα (φ. 171^α) αναφέρεται (ορθογραφία και στίξη διορθωμένη): Τέλος των οκτώ ήχων του Αναστασιαταρίου, εις τας 4 του Σεπτεμβρίου 1853 έτος ελληνικόν· εγράφη παρ' εμού του ταπεινού Διονυσίου Αρβανιτάκη, διά χειρός' μου Ζακυνθίου· τέλος και τω Θεώ δόξα.*

Ο Θεόδωρος Κοθρής ήταν, σύμφωνα με τον μαθητή του Παναγιώτη Γριτσάνη (1835-1897) ο πρώτος που κατέγραψε την «κρητική» μουσική στη σημειογραφία της Νέας Μεθόδου¹². Αναφέρεται μάλιστα ότι είχε διδαχθεί και

10. Βλ. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμος Α΄, *Ιστορικών-Βιογραφικών*, Αθήναι 1963, σ. 325.

11. Την ύπαρξη του χειρογράφου σημειώνει για πρώτη φορά ο Μάρκος Δραγούμης στο άρθρο «Πρόσφατες έρευνες στη Ζάκυνθο για την εκκλησιαστική μας μουσική», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, τόμ. 2 (Αφιέρωμα στη μνήμη Λίνου Πολίτη), Κέρκυρα 1986, σ. 270-280, ιδιαίτερα σ. 279.

12. Βλ. Π. Γριτσάνης, «Περί της των Ιονίων Νήσων εκκλησιαστικής μουσικής», στο: Μαρίνου Π. Βρετού (εκδ.), *Εθνικόν Ημερολόγιον*, έτος Η΄ (1868), σ. 325-336, όπως αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Φόρμιγξ*, περ. Β΄, έτος Δ΄ (ΣΤ΄), αρ. 7-8 (15-31/7/1908), σ. 2-3, ιδιαίτερα σ. 3: *Αφ' ετέρου δε, αυτάδελφος ούσα [η «κρητική» μουσική] της Κωνσταντινουπολιτι-*

την παλαιά σημειογραφία –λογικό, αφού την περίοδο της μεταρρύθμισης ήταν ήδη αρκετά μεγάλος–, ενώ δεν γνώριζε καθόλου την ευρωπαϊκή¹³. Το δε Αναστασιατάριό του παρουσιάζει έντονη μελισματικότητα, που δεν την βρίσκουμε πλέον στις υπόλοιπες εκδοχές που παρουσιάζουμε.

Τη δεύτερη εκδοχή μεταγράψαμε από ένα ανώνυμο και αχρονολόγητο Αναστασιατάριο, και πάλι από τη συλλογή Γιατρά, με διαστάσεις 12x16,5 εκ. και φύλλα 303 (βλ. τον τίτλο στην *εικ. 2*). Είναι σε καλή κατάσταση, μόνο που το μελάνι σε μερικά σημεία έχει ξεθωριάσει ή μουτζουρωθεί. Ο γραφέας του πρέπει να δραστηριοποιείτο ήδη πριν την είσοδο του 20ού αιώνας, αφού η σύγκριση της γραφής με αυτήν ενός άλλου χειρογράφου της συλλογής Γιατρά¹⁴, το οποίο φέρει κτητορικό σημείωμα με χρονία «1900», έδειξε ότι τα δύο χειρόγραφα γράφτηκαν μάλλον από το ίδιο πρόσωπο. Συνεπώς είναι πιθανό το συγκεκριμένο Αναστασιατάριο να ανήκει στον 19ο αιώνα.

Την τρίτη εκδοχή βρίσκουμε σε Αναστασιατάριο, που αποδίδεται στον Ιωάννη Καπανδρίτη, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι έδρασε ως ιεροψάλτης στον Άγιο Διονύσιο στις αρχές του 20ού αιώνας¹⁵. Συγκεκριμένα, το χειρόγραφο ανήκει επίσης στη συλλογή Γιατρά, έχει διαστάσεις 14,5x20,5 εκ. και περιλαμβάνει 661 αριθμημένες σελίδες¹⁶. Βρίσκεται σε καλή κατάσταση, αλλά το μελάνι έχει ξεθωριάσει, παίρνοντας μια ανοιχτή γαλάζια απόχρωση. Στις σελ. 1-7 μάλιστα, καθώς και σε άλλα, σκόρπια σημεία, έχουν ξαναγραφτεί από πάνω τα σημαδόφωνα και το κείμενο με μαύρο μελάνι. Επιπλέον οι σελ. 641-650 και 655-661 έχουν συμπληρωθεί από άλλο χέρι και σε διαφορετικό

κής, και τα πλείστα μετ' εκείνης συμφωνούσα, μετερρυθμίσθη επεξηγηθείσα διά της εντέχνου και επιστημονικής μεθόδου του νέου μουσικού συστήματος. (Τούτο εποφειλεται εις τον σεβαστόν γέροντα και ημέτερον διδάσκαλον κ. Θεόδωρον Κουρκουμέλην Κοθρήν, περί ου πολλά θέλομεν ειπεί εν αρμοδιωτέρω καιρώ [...]). Είναι προφανές ότι η «μεταρρύθμιση» αφορά την «επεξήγηση», που δεν είναι τίποτα άλλο από τη χρήση μουσικών συμβόλων για την καταγραφή των μελών. Δυστυχώς δε ο Γριτσάνης δεν τήρησε την υπόσχεσή του, να μας πει περισσότερα για τον Κοθρή.

13. Βλ. Ζώης, *ό.π.*

14. Πρόκειται για μια Ανθολογία με καταβασιές του ενιαυτού (μαζί με κάποια εξαποστελάρια και στιχηρά των αίνων) και διάφορα μέλη της Θ. Λειτουργίας και του Όρθρου (Άγιος ο Θεός κατ' ήχον, λειτουργικά, πολυέλεοι κ.ά.).

15. Δημοσίευσε μάλιστα και μελέτη «Περί εκκλησιαστικής μουσικής και ιδίως περί του ζακυνθίου ύφους» στο τοπικό περιοδικό *Μούσαι* (βλ. Ζώης, *ό.π.*, σ. 267). Στην παράδοση του νησιού είναι γνωστός περισσότερο με το οικογενειακό παρωνύμιο «Κατσάκος».

16. Την ύπαρξη και αυτού του χειρογράφου σημειώνει για πρώτη φορά ο Μάρκος Δραγούμης («Πρόσφατες έρευνες...», *ό.π.*, σ. 279).

χαρτί, μάλλον γιατί τα πρωτότυπα φύλλα καταστράφηκαν¹⁷. Από αυτό το χέρι έχει αντιγραφεί και η υπογραφή στον κολοφώνα του χειρογράφου (σελ. 661): *Τέλος και τω εν Τριάδι υμνουμένω Θεώ δόξα. Έγραφον εν Ζακύνθω εν έτει 1910 Ι.Δ. Καπανδρίτης*. Η αφιέρωση στον Σπ. Καψάσκη¹⁸, που υπάρχει ακριβώς από κάτω με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα και με ημερομηνία 25 Σεπτεμβρίου 1952, αποκαλύπτει και την ταυτότητα του δεύτερου αυτού γραφέα: «Ιωάννης Δρακόπουλος, Συνταξ. Δημοδιδάσκαλος και Ιεροψάλτης» (βλ. *εικ. 3*).

Τα δύο επόμενα Αναστασιατάρια που συμβουλευτήκαμε είναι αυτόγραφα των ήδη αναφερθέντων ιερέων Βασιλείου Πομόνη και Σπυρίδωνος Μούσουρα, ανήκουν στη συλλογή του πρωτοψάλτη κ. Παναγιώτη Στραβοπόδη και βρίσκονται σε καλή κατάσταση. Γράφτηκαν το 1928 (του Πομόνη) και το 1933-1934 (του Μούσουρα)¹⁹, περιλαμβάνουν δε 383 αριθμημένες σελίδες²⁰ και 195 φύλλα αντίστοιχα.

Την τελευταία εκδοχή μας γνωστοποίησε στις 30/31-5-2003 ο κ. Νίκος Λειβαδάς –ένας από τους μετρημένους πλέον στα δάχτυλα του ενός χεριού Ζακυνθινούς ψάλτες που γνωρίζουν σε βάθος την εγχώρια παράδοση και την εφαρμόζουν συστηματικά στην εκκλησία–, με βάση την προφορική παράδοση και τα χειρόγραφα του Νικολάου Πατρινού (1900-1986)²¹, δασκάλου και προκατόχου του στο αναλόγιο του Ι. Ν. Κομήσεως της Θεοτόκου Κατασταρίου²².

Περνώντας στο παράδειγμά μας, να σημειώσουμε καταρχήν ότι ο ζακυνθινός α΄ ήχος στη φυσική του θέση έχει ως βάση τον Πα (Ρε), ενδιάμεσες καταλήξεις

17. Οι σ. 645-648 και 657-660 στην πραγματικότητα δεν λείπουν, αλλά παρεμβάλλονται σε άλλα σημεία του τόμου, λόγω λανθασμένης βιβλιοδεσίας. Αντίθετα, λείπουν τελείως οι σ. 247-248 και 253-254.

18. Και τα τρία Αναστασιατάρια που αναφέρθηκαν ως εδώ προέρχονται από τη βιβλιοθήκη του Σπ. Καψάσκη (φέρουν και σχετική σφραγίδα). Μετά τον θάνατό του, η κόρη του κ. Κική Καψάσκη-Μακρή τα δώρισε στον κ. Γιατρά.

19. Στην αρχή του χειρογράφου (στον τίτλο) υπάρχει η χρονία 1933, ενώ στον κολοφώνα αναφέρεται ως ημερομηνία ολοκλήρωσης η 8η Ιανουαρίου 1934. Το ίδιο χειρόγραφο χρησιμοποίησε ως πηγή ο Μάρκος Δραγούμης για κάποια μέλη στην ανθολογία του.

20. Λείπουν οι σ. 47-48 και 61-62, ενώ λόγω λανθασμένης βιβλιοδεσίας οι σ. 79-94 έχουν τοποθετηθεί μεταξύ των σ. 60 και 63. Επιπλέον η σ. 92 αριθμείται ως 82 και η αρίθμηση συνεχίζεται έτσι ως το τέλος. Συνεπώς η τελευταία σελίδα έπρεπε να φέρει τον αριθμό 393 και όχι 383.

21. Τα χειρόγραφα του Πατρινού είναι σε ευρωπαϊκή σημειογραφία και χρησιμοποιούνται από τον Νίκο Λειβαδά ως βοήθημα της μνήμης, χωρίς να μένει προσκολλημένος σε αυτά, αφού εξάλλου παρουσιάζουν αρκετές ατέλειες.

22. Αρκετά κοντινή στην εκδοχή Λειβαδά είναι και αυτή του πρακτικού ψάλτη Παναγιώτη Τσουκαλά (1918-1996), που καταγράφει ο Μ. Δραγούμης (*Η μουσική παράδοση*, ό.π., σ. 86).

κάνει συχνότερα στους Πα, Γα, Δι, Κε (Ρε, Φα, Σολ, Λα) –ιδιαίτερα στους δύο πρώτους– και τελική στον Πα. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του, όπως το συναντούμε στην προφορική παράδοση, είναι ότι, ενώ στην πορεία τού μέλους η εναρμόνιση γίνεται στη Φα μείζονα, παίρνοντας τον δεσπόζοντα²³ φθόγγο Γα (Φα) ως τονική βάση, η τελική κατάληξη στον Πα (Ρε) «μειζονοποιείται», προς αποφυγήν του ελάσσονος τρόπου²⁴. Το ίδιο ισχύει και για ενδιάμεσες πτώσεις στον Πα, εφόσον έχουν χαρακτήρα «εντελούς» καταλήξεως. Έτσι προκύπτει η χαρακτηριστική εναλλαγή Φα μείζονος - Ρε μείζονος, που κάνει ισχυρή εντύπωση στον ακροατή. Ιδιαίτερα δε στο Κεκραγάριο του ήχου (*Κύριε εκέκραξα και Κατευθυνθήτω*) ψάλλεται σε Ρε μείζονα και η φράση που υπάρχει στην αρχή του μέλους (δεν έχουμε εντοπίσει άλλα τέτοια παραδείγματα). Στις τρεις παλαιότερες καταγραφές (Κοθρή, Ανωνύμου, Καπανδρίτη), γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί ο μείζων χαρακτήρας της τονικότητας Ρε με τη χρήση των κατάλληλων ενδιάμεσων μαρτυριών των φθόγγων. Έτσι, για τους φθόγγους Νη, Πα, Βου, Γα, Δι, Κε συναντώνται με συνέπεια σε ολόκληρο το Αναστασιατάριο (στον α΄ ήχο) οι εξής μαρτυρίες (αυτή του Νη μόνο στον Κοθρή):

ν π β γ Δ χ
 ~ ρ ρ λ ς δ

αντί των κανονικών του ήχου:

ν π β γ Δ χ
 ρ ρ λ ς δ ρ

[Ο γραφέας του Αναστασιαταρίου του Κοθρή σημειώνει αρκετές φορές την $\overset{\pi}{\rho}$ αντί της $\overset{\pi}{\rho}$, χωρίς αυτό να φαίνεται ότι σημαίνει κάτι ιδιαίτερο].

Οι μαρτυρίες αυτές υποδηλώνουν σαφώς μετάθεση του «μείζονος» πενταχόρδου Νη-Δι επί του Πα, δίνοντας άκουσμα Ρε μείζονος. Το πρόβλημα είναι ότι σε πολύ λίγες περιπτώσεις δηλώνεται με τις κατάλληλες φθορές και μαρτυρίες η

23. Ο καθορισμός των «δεσποζόντων» φθόγγων σύμφωνα με τη χρυσανθινή θεωρία δεν είναι εύκολος σε όλα τα είδη του μέλους, πράγμα που ισχύει και για τη βυζαντινή παράδοση, γ' αυτό και βλέπουμε μικροδιαφορές από το ένα θεωρητικό σύγγραμμα στο άλλο. Γενικά μπορούμε να θεωρήσουμε ως δεσποζόντες τους φθόγγους, στους οποίους γίνονται συχνότερα καταλήξεις.

24. Βλ. και Μ. Δραγούμης, *Η μουσική παράδοση*, ό.π., σ. 23, συμπέρασμα ε΄.

μετάβαση στη Φα μείζονα, με τους Νη και Γα (Ντο-Φα) φυσικούς. Έτσι βλέπουμε π.χ. να χρησιμοποιείται κατά κόρον η μαρτυρία του Γα, όπως τη βλέπουμε παραπάνω στην πρώτη σειρά των μαρτυριών, σε σημεία που αποκλείεται τελείως να είναι αυτός ο φθόγγος εν διέσει.

Περαιτέρω προβληματισμός προκαλείται από τη μετάθεση της τονικής βάσεως, που δηλώνεται στα τρία παλαιότερα Αναστασιατάρια, από τον Πα (Ρε) στον Δι (Σολ). Αυτό φυσικά γίνεται για λόγους φωνητικής εκτάσεως, ώστε να «χωρέσουν» οι χαμηλότερες φωνές που θα συνοδεύσουν τη μελωδία²⁵. Το θέμα είναι ότι στην αρχή των περισσότερων μελών του ήχου τίθεται επί του Κε (Βου, αν διαβάσουμε τη μελωδία στη φυσική της θέση) το σημάδι της μόνιμης υφέσεως (βλ. εικ. 1 και 2, στο δεύτερο σημαδόφωνο από την αρχή), που ζητά τον Ζω συνεχώς εν υφέσει, χωρίς να αναιρείται παρακάτω με άλλη φθορά. Στόχος προφανώς είναι να τονιστεί ότι πρόκειται περί μεταφοράς της φυσικής κλίμακας του ήχου μια 4^η προς τα πάνω, χωρίς αλλαγή των διαστημάτων. Έτσι όμως αναιρείται αυτόματα ο «μείζων» χαρακτήρας της τονικότητας Ρε (ή Σολ κατά μετάθεσιν), που τόσο επιμελώς προβάλλεται μέσω των μαρτυριών!

Η αρχική μας σκέψη, αντιμετωπίζοντας αυτά τα τονικά προβλήματα, ήταν μήπως οι παλαιότερες καταγραφές αντανakλούν κάποιες τονικές σχέσεις διαφορετικές από αυτές που συναντούμε στην προφορική παράδοση. Πολύ περισσότερο, αφού οι νεώτερες καταγραφές των Πομόνη-Μούσουρα καταργούν όλες τις παραπάνω ιδιαιτερότητες και χρησιμοποιούν τις συνήθεις μαρτυρίες του α΄ ήχου. Αυτή η υπόθεση όμως πρέπει να αποκλειστεί, διότι δεν υπάρχει κάποια πιθανή τονική πραγματικότητα που να δικαιολογεί επαρκώς τις αντιφάσεις που σημειώσαμε. Οι αντιφάσεις αυτές πρέπει να οφείλονται στην προσπάθεια του καταγραφέα (πιθανόν του Κοθρή) να «μεταφυτεύσει» ένα σημειογραφικό σύστημα, που συνδέεται άρρηκτα με συγκεκριμένες τονικές σχέσεις στα πλαίσια της βυζαντινής οκταηχίας, σε μια μουσική αρκετά διαφορετική. Οι Πομόνης και Μούσουρας είτε εγκατέλειψαν αυτόν τον τρόπο απόδοσης των τονικών ιδιαιτεροτήτων ως ατελέσφορο (μολονότι η ακριβής καταγραφή είναι τελικά δυνατή με τη χρήση των κατάλληλων φθορών και μαρτυριών), είτε δεν είχαν καθόλου επαφή με την παλαιότερη σημειογραφική παράδοση. Σημειωτέον ότι και σε άλλους ήχους συναντώνται ανάλογης φύσεως προβλήματα, όπου και πάλι οι δύο ιερείς προτιμούν τις απλούστερες δυνατές λύσεις. Αλλά περί αυτού δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ περισσότερο.

25. Στις μεταγραφές μας εδώ προτιμούμε τη φυσική βάση του ήχου (Πα, Ρε), ώστε να γίνεται ευκολότερα η σύγκρισή του με τον α΄ ήχο της κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης.

Και για να έλθουμε στο μέλος καθαυτό, παρατηρούμε ότι οι μετά τον Κοθρή εκδοχές, με μικρές διαφορές μεταξύ τους, συγκλίνουν σε ένα αργοσύντομο μελωδικό ύφος, το οποίο βέβαια σήμερα θεωρείται ως «αργό», αφού η όντως αργή εκδοχή του Κοθρή έχει πια ξεχαστεί. Κατά μίαν έννοια μπορεί να παραλληλίσει κανείς το ύφος αυτό με το «νέο» στιχηραρικό είδος της κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης, σε αντιδιαστολή με το «παλαιό» (βλ. π.χ. το Δοξαστάριο του Ιακώβου Πρωτοψάλτου), που ήταν πολύ πιο μελισματικό. Ενώ όμως εκεί η διαφορά ανάγεται σε μια τελείως διαφορετική τεχνική ανάπτυξης του μέλους, εδώ πρόκειται ουσιαστικά για μια σύντηξη της αρχικής μελωδίας, με επιλογή και προσαρμογή ορισμένων μελωδικών «θέσεων», κάποιες φορές μάλιστα με διαφορετικό τρόπο από κάθε καταγραφέα. Βλέπουμε έτσι ότι η αρχική μουσική φράση καλύπτει στον Κοθρή τις λέξεις *Νες²⁶ Κύριε*, ενώ στις υπόλοιπες καταγραφές, εκτός αυτής του Καπανδρίτη, πάνω στην ίδια φράση ψάλλεται ολόκληρο το *Νες Κύριε εκέκραξα προς σε*: στη συνέχεια η αρχή του *εκέκραξα*, όπως καταγράφεται από τον Κοθρή, προσαρμόζεται και καλύπτει μουσικά στον μεν Καπανδρίτη τις λέξεις *εκέκραξα προς σε*, στον δε Μούσουρα το πρώτο *εισάκουσόν μου²⁷*, για το οποίο οι υπόλοιποι καταγραφείς προτιμούν να παραλάβουν τη μελωδική θέση του Κοθρή που αντιστοιχεί στις ίδιες λέξεις. Στην επανάληψη του *εισάκουσόν μου* συγκλίνουν πλέον όλες οι εκδοχές, για να κάνουν τη χαρακτηριστική κατάληξη στη Ρε μείζονα.

Ο αναγνώστης μπορεί να παρατηρήσει στη συνέχεια μόνος του τον τρόπο που γίνεται η επιλογή και προσαρμογή των θέσεων στο υπόλοιπο μέλος. Επισημαίνουμε μόνο τη φράση *εν τω κεκραγέναι με προς σε*, που στους Πομόνη, Μούσουρα και Λειβαδά αποτελεί επανάληψη της αρχικής φράσεως του κομματιού κατ' αντιστοιχίαν με το (*πρόσχες τη φω*)-νή της δεή- του Κοθρή, τη στιγμή που ο μεν Ανώνυμος προτιμά να καλύψει τις ίδιες λέξεις συντέμνοντας την ακριβώς επόμενη θέση της αργής εκδοχής, που καταλήγει στο χαμηλό Λα²⁸, ο δε Καπανδρίτης χρησιμοποιεί μια τελείως ανεξάρτητη θέση.

Επεκτείνοντας τα όσα αναφέρθηκαν, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής σημεία:

26. Πρόκειται μάλλον για κατάλοιπο του απηχήματος *ανανες* του α΄ ήχου, ενσωματωμένο στην αρχή του μέλους.

27. Θέσεις σαν κι αυτή, που έχουν χαρακτήρα σαφώς ελάσσονα, δεν εναρμονίζονται, αλλά ψάλλονται σε ταυτοφωνία.

28. Η πτώση αυτή, με τη χαρακτηριστική ύφεση στο Σι, θεωρείται ως μεταβολή στον πλ. β΄ ήχο, ο οποίος στη ζακυνθινή παράδοση δεν έχει φυσικά τριημιτόνιο. Ο Ανώνυμος μάλιστα τοποθετεί και τις σχετικές φθορές για την εισαγωγή και τη λύση της μεταβολής, καθώς και χρωματική μαρτυρία για τον κάτω Κε, τον οποίο θεωρεί ως Πα κατά μετάθεσιν.

α) Το Αναστασιατάριο είναι ίσως το βασικότερο μουσικό βιβλίο, που επέχει και θέση διδακτικού εγχειριδίου, η δε χρήση του εκτείνεται σε ολόκληρο το εκκλησιαστικό έτος και όχι μόνο σε συγκεκριμένες εορτές. Η έντεχνη μελοποίηση ολόκληρου αυτού του υμνογραφικού κύκλου και η εισαγωγή των σχετικών μελών στη λειτουργική πράξη αποκλείεται να αποτελεί έργο ενός προσώπου (π.χ. του Κοθρή), αφού προϋποθέτει την ύπαρξη μιας μακράς και ιδιαίτερα ζωντανής παράδοσης. Σημειωτέον ότι σε κανένα άλλο νησί των Επτανήσων δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη πλήρους Αναστασιαταρίου στο τοπικό μουσικό ιδίωμα.

β) Η εξαφάνιση της αργής εκδοχής συνδέεται προφανώς με τη σταδιακή παρακμή της ζακυνθινής ψαλτικής, που ξεκινάει ίσως μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1864 και ολοκληρώνεται με τους σεισμούς του 1953. Στην παρακμή αυτή συντέλεσε και η εισαγωγή των μελοποιήσεων του Ιωάννη Σακελλαρίδη (βλ. σημ. 2), καθώς και των πολυφωνικών συνθέσεων του Θεοδοκλή Πολυκράτη (1863-1926) από τις αρχές του 20ού αιώνα.

γ) Από την ανάλυση του *Κύριε εκέκραξα* φαίνεται να προκύπτει το συμπέρασμα ότι η αργή εκδοχή προϋπήρχε της αργοσύντομης, αφού η δεύτερη αποτελεί σύντμηση της πρώτης. Φυσικά μπορεί να αντιτάξει κανείς ότι δεν θα μπορούσαν να ψάλλονται σε κάθε ακολουθία τόσο αργά μέλη, οπότε πρέπει να υπήρχε ταυτόχρονα κάποια εναλλακτική λύση. Η απάντηση έρχεται από την προφορική παράδοση, που διασώζει και μια «ειρμολογική» εκδοχή του ίδιου μέλους, και μάλιστα σε δύο παραλλαγές: Στο μουσικό παρ. 2 βλέπουμε το σύντομο *Κύριε εκέκραξα* του α΄ ήχου, όπως μας το έψαλε ο Νίκος Λειβαδάς (30-5-2003)²⁹. Η δομή του είναι κατά βάση συλλαβική, με κάποιες γραμμές που θυμίζουν τις πιο αργές εκδοχές, όπως η κατάληξη στις λέξεις *της δεήσεώ-, δεήσεώς μου*. Ο ίδιος ψάλτης μας υπαγόρευσε και μια καθαρά συλλαβική παραλλαγή, αποδιδόμενη εκ παραδόσεως στον ιερέα Νικόλαο Κοντονή, πρωτοψάλτη του μητροπολιτικού ναού της Ζακύνθου στις αρχές του 20ού αιώνα (μουσικό παρ. 3). Είναι λοιπόν πιθανό η αργή εκδοχή που κατέγραψε ο Κοθρής να συνυπήρχε με κάποια σύντομη αυτού του τύπου.

Κλείνοντας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η προφορική παράδοση της ζακυνθινής ψαλτικής εξακολουθεί να αποτελεί τη βάση για οποιαδήποτε σχετική έρευνα, έστω και αν δεν βρίσκεται πλέον σε ιδιαίτερη ακμή. Εξάλλου θα ήταν αδύνατη η ορθή (έστω και με μερικές επιφυλάξεις) μεταγραφή των γραπτών εκδοχών του *Κύριε εκέκραξα*, που παρουσιάσαμε παραπάνω, αν δεν υπήρχαν οι

29. Σύντομη εκδοχή του *Κύριε εκέκραξα* καταγράφει ο Μ. Δραγούμης στον β΄ ήχο (*Η μουσική παράδοση*, ό.π., σ. 111).

σύγχρονες εκτελέσεις του συγκεκριμένου, αλλά και άλλων μελών του ίδιου ήχου, για να αποσαφηνίζουν τα προβλήματα της τονικότητας. Από την άλλη μεριά, είδαμε ότι η συγκριτική μελέτη των χειρόγραφων τεκμηρίων ανοίγει άλλους ορίζοντες και βαθαίνει το οπτικό πεδίο του ερευνητή. Συνεπώς, μόνο ο συνδυασμός των προφορικών και των γραπτών πηγών μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή ολοκληρωμένων συμπερασμάτων, αλλά και να βοηθήσει στην αναζωογόνηση αυτής της τόσο πλούσιας παράδοσης. Εφόσον δεν υπάρχουν πα ούτε αρκετοί ψάλτες που να γνωρίζουν καλά το ρεπερτόριο, ούτε αρκετοί βοηθοί που να συμπληρώνουν την αρμονία «με το αυτί», είναι σαφές ότι η παραγωγή αξιόπιστων καταγραφών, περιλαμβανομένων ει δυνατόν και των τεσσάρων φωνών, με βάση τα χειρόγραφα και τις ερμηνείες των παλαιότερων, και η εκτέλεσή τους από μορφωμένους πλέον μουσικά ψάλτες, είναι ο μόνος τρόπος να προχωρήσει το πράγμα παραπέρα³⁰. Η βάση για κάτι τέτοιο υπάρχει και είναι το ιδιαίτερο ζακυνθινό φωνητικό ύφος, που παραμένει ολοζώντανο. Με άλλα λόγια, για να επιβιώσει αυτή η παράδοση πρέπει δυστυχώς να μετατραπεί από λαϊκή σε λόγια, όσο και αν αυτό θλίβει τον μελετητή και λάτρη της.

Ευχαριστούμε θερμώς τον κ. Νίκο Λειβαδά για τα μέλη που μας έψαλε και τις πληροφορίες που μας έδωσε, καθώς και τους κ. Αντώνη Γιατρά και Παναγιώτη Στραβοπόδη για τη διάθεση του χειρόγραφου υλικού.

Αντίγραφα των χειρογράφων που αναφέρονται στο παρόν άρθρο υπάρχουν στο Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και είναι διαθέσιμα στους ερευνητές.

30. Μια τέτοια προσπάθεια έχει ξεκινήσει προσφάτως ο μουσικός κ. Παναγιώτης Μαρίνος, γνώστης του ζακυνθινού μέλους αλλά και της παραδοσιακής τετραφωνίας. Ελπίζουμε αυτή η προσπάθεια να αποδώσει σύντομα πλούσιους καρπούς.

SUMMARY

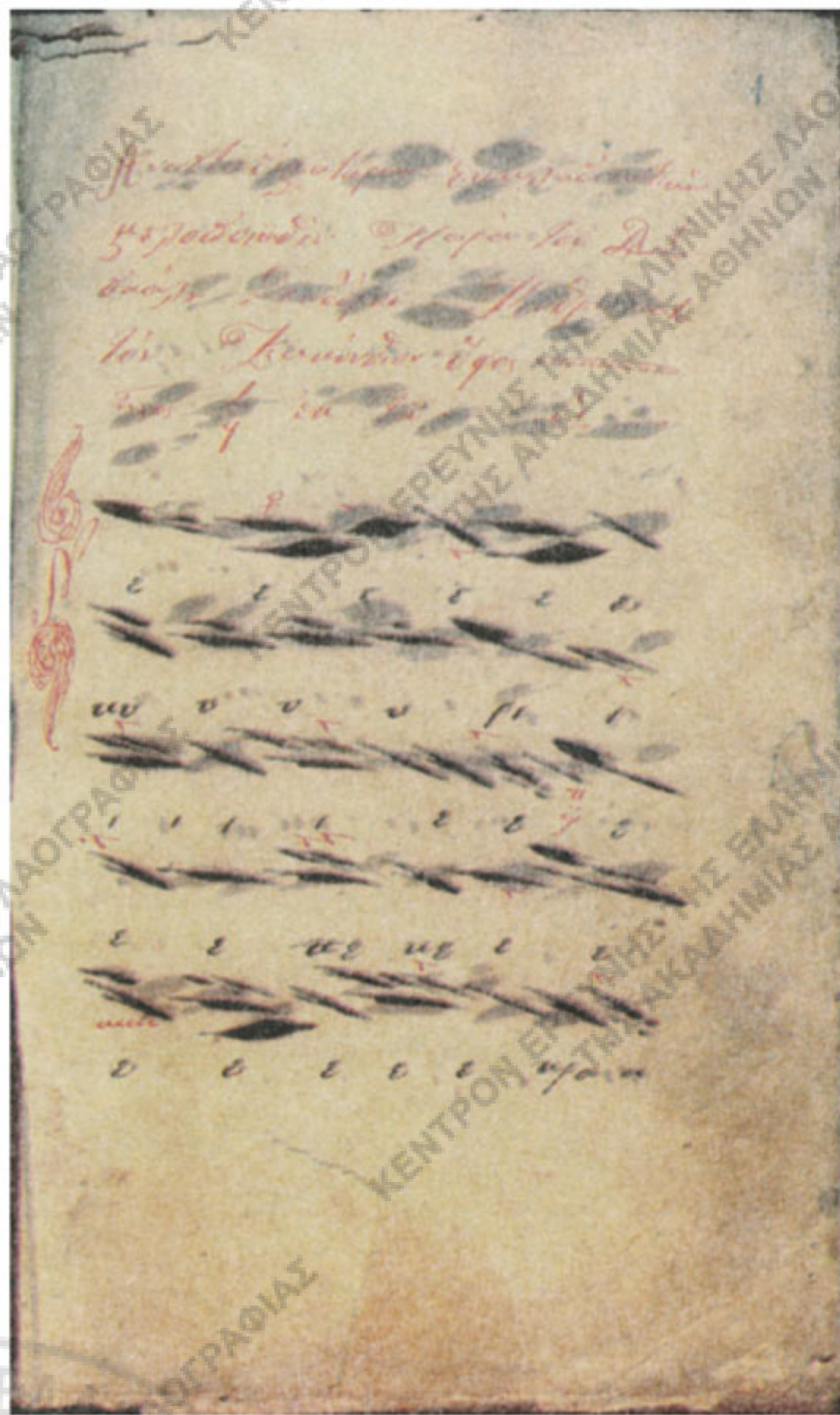
EUSTATHIOS G. MAKRIS, Ph.D.

Unknown Sources of Zakynthiot Ecclesiastical Chant

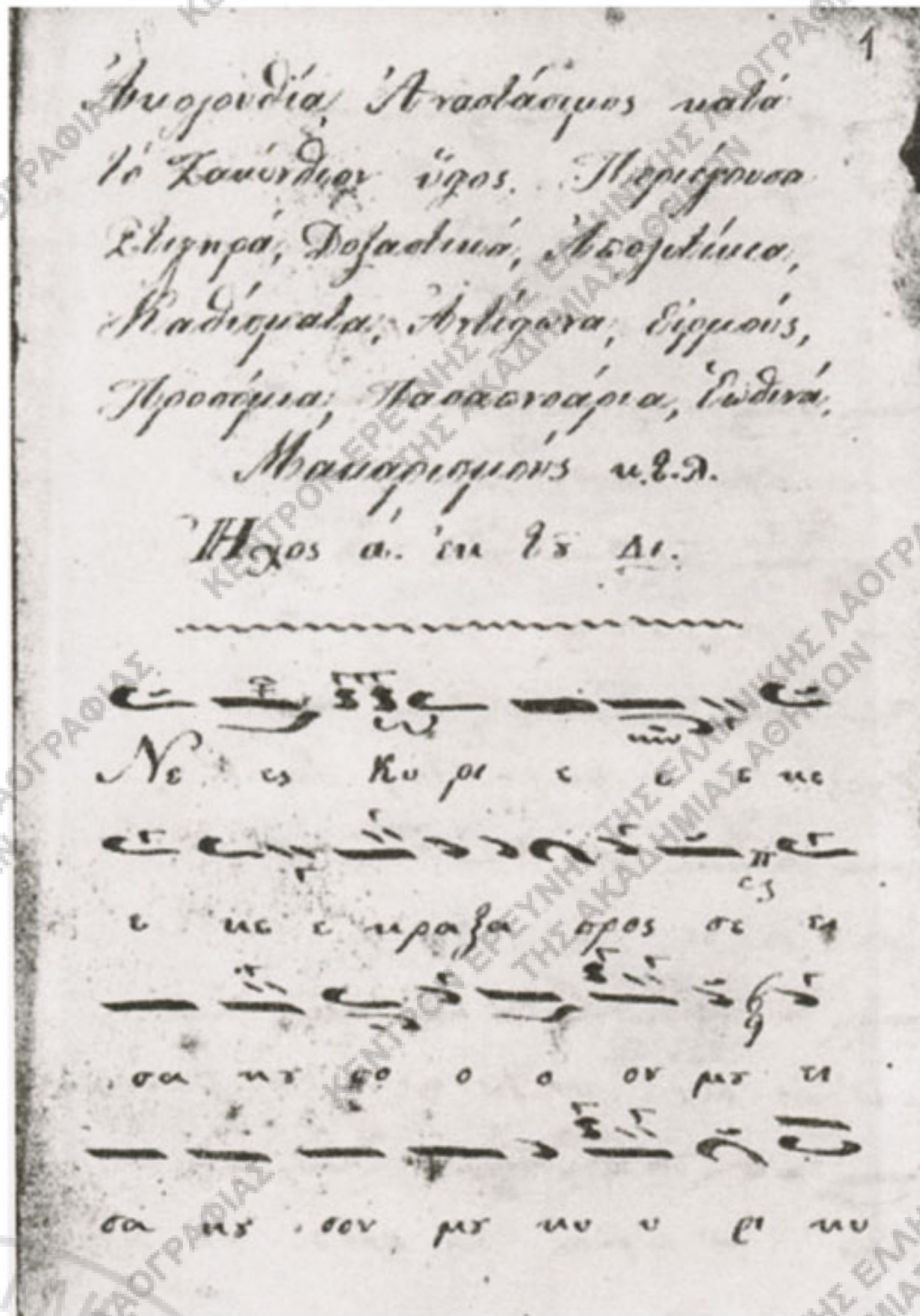
The Zakynthiot tradition of ecclesiastical chanting, although waning, remains alive. Only by recording this and by immersion in the generally unknown written musical sources can one reach reliable conclusions. Such an approach is also the only way to ensure the survival of the tradition.

The present article offers musical examples that shed light on interesting aspects of the historical development of the tradition. They also illustrate the need for comparative study of the sources.

Εικ. 1. Αναστασιματάριο Θεοδώρου Κοθρή, έτος γραφής 1853, φ. 1.

Εικ. 2. Ανώνυμο Αναστασιματάριο, πιθανώς 19ου αιώνας, φ. 1'.

Μουσικό παράδειγμα 1
«Κύριε εκέκραξα» αργό

The musical score is arranged for six instruments: Kithara, Anonimos, Kapandrits, Pomonis, Mousouras, and Leivadis. The piece is in 3/4 time and features the following lyrics:

Κύριε εκέκραξα
κύριε εκέκραξα
κύριε εκέκραξα
κύριε εκέκραξα
κύριε εκέκραξα
κύριε εκέκραξα

The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like *Nes*. The lyrics are written in Greek and are repeated across the staves.

Κοθρής
 - σά-κου-σόν σου Κύ - - - - - ει - - - - - Κύ - - - - -

Ανώνυμος
 - σά-κου-σόν σου Κύ - - - - - ει - - - - - Κύ - - - - -

Καπανδρίτης
 - σά-κου-σόν σου Κύ - - - - - ει - - - - - Κύ - - - - -

Πομόνης
 - σά-κου-σόν σου Κύ - - - - - ει - - - - - Κύ - - - - -

Μούσουρας
 - σά-κου - σόν σου Κύ - - - - - ει - - - - - Κύ - - - - -

Λιβαδάς
 - σά-κου-σόν σου Κύ - - - - - ει - - - - - Κύ - - - - -

Κοθρής *piu mosso*
 - ει - - - - - ε. Κύ - - - - - - ει-ε ε-

Ανώνυμος
 - ει - - - - - ε. Κύ-ει-

Καπανδρίτης
 - ει - - - - - ε. Κύ-ει-

Πομόνης
 - ει - - - - - ε. Κύ-ει-

Μούσουρας
 - ει - - - - - ε. Κύ-ει-

Λιβαδάς
 - ει - - - - - ε. Κύ-ει-

a tempo

Κοθρής
 -σό - - - - - εί - σά - κου -

Ανώνυμος
 πρό - - - - - σχει τῆ - φω - νῆ τῆς δε -

Καπανδρίτης
 πρό - - - - - σχει τῆ - φω - νῆ τῆς δε -

Πομόνης
 πρό - - - - - σχει τῆ - φω - νῆ τῆς δε -

Μούσουρας
 πρό - - - - - σχει τῆ - φω - νῆ τῆς δε -

Λειβαδάς
 πρό - - - - - σχει τῆ - φω - νῆ τῆς δε -

Κοθρής
 -σό - - - - - εί - σά - κου - σὺν - μου,

Ανώνυμος
 -ή - σε - ὦ - - - - - δε - ή - σε - ὡς - μου,

Καπανδρίτης
 -ή - σε - ὦ - - - - - δε - ή - σε - ὡς - μου,

Πομόνης
 -ή - σε - ὦ - - - - - δε - ή - σε - ὡς - μου,

Μούσουρας
 -ή - σε - ὦ - - - - - δε - ή - σε - ὡς - μου,

Λειβαδάς
 -ή - σε - ὦ - - - - - δε - ή - σε - ὡς - μου,

The musical score is arranged in two systems of staves. The first system includes the following parts from top to bottom: **Κοθρής** (Kotryes), **Ανώνυμος** (Anonymos), **Καπανδρίτης** (Kapandritis), **Πομόνης** (Pomonis), **Μούσουρας** (Mousouras), and **Λεβαδάς** (Levdas). The second system includes: **Κοθρής** (Kotryes), **Ανώνυμος** (Anonymos), **Καπανδρίτης** (Kapandritis), **Πομόνης** (Pomonis), **Μούσουρας** (Mousouras), and **Λεβαδάς** (Levdas). The lyrics are written below the vocal parts. The first system lyrics are: **πρό-ος τῆς ψα-λῆς τῆς δε-ή-** (pro-os tis psalhs tis de-). The second system lyrics are: **ἐν τῷ κε-κρα-γέ-κε-κρα-γέ-ναι** (en to ky-ka-ge-ke-ka-ge-nai), **ἐν τῷ κε-κρα-γέ-ναι** (en to ky-ka-ge-nai), **ἐν τῷ κε-κρα-γέ-ναι** (en to ky-ka-ge-nai), **δε-ή-σε-** (de-eh-se-), **ἐν τῷ κε-κρα-γέ-ναι** (en to ky-ka-ge-nai), **ἐν τῷ κε-κρα-γέ-ναι με-πρὸς σί,** (en to ky-ka-ge-nai me-pros si), **με-πρὸς σί,** (me-pros si), **με-πρὸς σί,** (me-pros si), **με-πρὸς σί,** (me-pros si).

Κοθής

Ανώνυμος

απανδρίτης

Πομόνης

Μούσουρας

Λειβαδάς

ώ - δε - η - σε - ως

σου, εν τω

Κοθής

Ανώνυμος

απανδρίτης

Πομόνης

Μούσουρας

Λειβαδάς

κε - κρα - - γέ - ναι - με προς - - - σί, εί - σα - - -

εί - σα - - -

εί - σα - - -

εί - σα - - -

εί - σα - - -

εί - σα - - -

Κοθρής
 -κου - - - σόν μου Κύ - - -

Ανώνυμος
 -κου - - - σόν μου Κύ - - -

Καπανδρίτης
 -κου - - - σόν μου Κύ - - -

Πομόνης
 (α) - - - κου - σόν μου Κύ - - -

Μούσουρας
 -κου - - - σόν μου Κύ - - -

Λιβαδάς
 -κου - - - σόν μου Κύ - - -

Κοθρής
 (υ) - - - ρι - εϊ - σά - κου - σόν μου Κύ - - -

Ανώνυμος
 (υ) - - - εϊ - σά - κου - σόν μου Κύ - - -

Καπανδρίτης
 (υ) - - - ρι - εϊ - σά - κου - σόν μου Κύ - - -

Πομόνης
 - ρι - - - εϊ - σά - κου - σόν μου Κύ - - -

Μούσουρας
 (υ) - - - ρι - εϊ - σά - κου - σόν μου Κύ - - -

Λιβαδάς
 - ρι - - - ε, εϊ - σά - κου - σόν μου Κύ - - -

piu mosso *a tempo*

Κοθρής
Ανώνυμος
Καπανδρίτης
Πομόνης
Μούσουρας
Λιβαδάς

Μουσικό παράδειγμα 2
«Κύριε εκέκραξα» σύντομο

♩ ~ 38

Κύ-ρι - ε ε - κέ-κρα-ξα πρὸς σέ, εἰ-σά-κου - σόν μου, εἰ - σά-κου -
 -σόν μου Κύ-ρι - - ε. Κύ-ρι - ε ε - κέ-κρα-ξα πρὸς - σέ, εἰ-σα-κου -
 -σόν - μου, πρό-σχε τῆ - φω-νῆ τῆ δε - ή - σε - ῶ - δε -
 -ή - σε - ῶς - μου, ἐν τῷ κε-κρα-γί-ναι με πρὸς σέ, εἰ - σά - κου - -
 -σόν μου Κύ - ρι - - ε.

Μουσικό παράδειγμα 3

«Κύριε εκέκραξα» σύντομο, άλλη εκδοχή

rit *36*

Κύ-ρι-ε έ-κέ-κρα-ξα προς σέ, εί-σά-κου-σόν μου, εί-σά-κου-σόν μου

Κύ-ρι-ε. Κύ-ρι-ε έ-κέ-κρα-ξα προς σί, εί-σά-κου-σόν μου, πρό-σχε τή φω-

-νή της δε-ή-σε-ώς — μου, έν τῷ κε-κρα-γή-ναι με προς σί, εί-

-σά-κου-σόν μου Κύ-ρι-ε.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ

**Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης της έλλειψης τροφίμων
κατά την ανοιξιάτικη μεταβατική περίοδο
στα Κουπατσιάρικα χωριά των Γρεβενών***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Τα Κουπατσιάρικα χωριά των Γρεβενών χαρακτηρίζονταν από ένα φτωχό σε πόρους φυσικό περιβάλλον. Οι κάτοικοι της περιοχής εφαρμόζαν συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης της έλλειψης τροφίμων κατά την ανοιξιάτικη μεταβατική περίοδο - την εποχή του έτους που ήταν πιθανότερο να προκύψουν προβλήματα. Οι πρακτικές αυτές αφορούσαν στη σωστή διαχείριση όλων των διαθέσιμων φυσικών πόρων, στην αναζήτηση πρόσθετων οικονομικών πόρων (π.χ. η ληστεία) και στη διατήρηση της συνοχής της κοινότητας με την αναδιανομή διατροφικών αγαθών κατά την περίοδο της έλλειψης.

Τα Κουπατσιάρικα χωριά βρίσκονται στις ανατολικές πλαγιές της Βόρειας Πίνδου μέσα στα όρια του νομού Γρεβενών και σε ένα υψόμετρο ανάμεσα στα 800 και 1200 μέτρα¹. Στην περιοχή αυτή ανάμεσα στα 500 και 800 μέτρα υψόμετρο

*Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Τα Γρεβενά: Ιστορία-Τέχνη και Πολιτισμός», 1-3 Φεβρουαρίου 2002.

1. Πρόκειται για τριάντα περίπου χωριά, από τα οποία πιο γνωστά είναι το Πολυνέρι, η Λάβδα, ο Ζιάκας, η Αλατόπετρα, το Σπήλαιο, το Δοτσικό, οι Φιλιππαιοί και το Μέγαρο. Τα τελευταία Κουπατσιάρικα χωριά προς τα βόρεια, στα όρια της επαρχίας Βοΐου, είναι η Καλλονή, το Κυπαρίσσι και ο Άγιος Κοσμάς. Στη νότια πλευρά βρίσκονται το Μοναχίτι, το Τρίκωμο και το Κηπουρείο. Στα ανατολικά, χαμηλά και κοντά στην πόλη των Γρεβενών, οι Μαυραναίοι και ο Έλατος, ενώ προς την αντίθετη κατεύθυνση ψηλά στην Πίνδο, κοντά στα περίφημα Βλαχοχώρια (Περιβόλι, Αβδέλλα, Σμίξη και Σαμαρίνα) οι Φιλιππαιοί και το Δοτσικό. Για μια αναλυτική περιγραφή της οικολογίας, της ιστορίας των διοικητικών διαιρέσεων και του οδικού δικτύου της περιοχής, βλ. Ε. Καραμανές, *Les techniques et l'espace : la construction identitaire des Koupatsiarika. (Département de Grevena, Macédoine occidentale, Grèce)*, Thèse

κυριαρχεί ένα υποβαθμισμένο δάσος βελανιδιάς διασπώμενο από χωράφια με καλλιέργειες σιτηρών και κτηνοτροφικών φυτών. Ψηλότερα, από τα 800 έως τα 1200 μέτρα, όπου το χιόνι παραμένει επί αρκετές εβδομάδες και η περίοδος της ξηρασίας είναι σύντομη, συναντάμε πραγματικά δάση βελανιδιάς με μεγάλα δέντρα παρά την καταχρηστική βόσκηση στο σύνολο της έκτασης της περιοχής.

Οι Κουπατσαραίοι ήταν αγροτοκτηνοτρόφοι και συνδύαζαν τη μεταβατική με τη μόνιμα εγκατεστημένη κτηνοτροφία. Οι κτηνοτρόφοι των χωριών που είναι χτισμένα σε υψόμετρο πάνω από τα 800 μέτρα κατέβαζαν τα κοπάδια των αιγοπροβάτων, που είχαν περισσότερα από 50 ζώα, στα χειμαδιά της Θεσσαλίας ή της Μακεδονίας. Τα μικρά κοπάδια που διαχείμαζαν στο βουνό ήταν πολύ σημαντικά γι' αυτούς. Αρκεί μόνο να σκεφτούμε ότι τα διατηρούσαν με πολύ κόπο, σε υψόμετρα όπου η βαρυχειμωνιά είναι ο κανόνας. Ο ετήσιος κτηνοτροφικός κύκλος αυτών των μη μεταβατικών κοπαδιών διαιρούνταν, όπως και σήμερα, σε δύο περιόδους όσο αφορά τη διατροφή τους: τη θερινή κατά την οποία τα ζώα τρέφονταν με τη βοσκή και τη χειμερινή που επιβίωναν χάρη στις αποθηκευμένες ζωοτροφές. Τα ζώα έμεναν μέσα στις προβάτες (τις χειμερινές, χτισμένες με πέτρες καλύβες) για 50 περίπου μέρες το χρόνο. Παρατηρήσαμε ωστόσο, ότι η βοσκή συνεχίζεται σχεδόν χωρίς διακοπή, όταν μερικές χρονιές η χιονόπτωση δεν ξεπερνά το ένα μέτρο και το χιόνι δεν μένει πάνω από μια εβδομάδα.

Θα εξετάσουμε εδώ τις στρατηγικές που είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι για να αντιμετωπίσουν τις ελλείψεις τροφίμων που παρουσιάζονταν την άνοιξη. Η προσέγγιση αυτού του θέματος δεν έχει σε καμία περίπτωση τη δυνατότητα να συμβάλει στην έρευνα των μηχανισμών των διατροφικών κρίσεων (*crises de l'alimentation*)². Για τη μελέτη τους θα πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές παράμετροι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Θα πρέπει επίσης να μην περιοριστεί η

de Doctorat à l'E.H.E.S.S., Παρίσι 1999, σ. 68-113. Για τις εθνολογικές ομάδες της περιοχής και την οργάνωση της τοπικής ταυτότητας, βλ. Ε. Καραμανές, «Πολιτισμική κατανομή της εργασίας και οργάνωση της ταυτότητας: τα Κουπατσαράκια χωριά των Γρεβενών», στο Χ. Χατζητάκη-Καιψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 73-83.

2. Για την έννοια της κρίσης, βλ. Μ. Aymard, "Crise", στο Α. Burguière (επιμ.), *Dictionnaire des Sciences Historiques*, Παρίσι 1986. Για μια ανάλυση των χαρακτηριστικών και του μηχανισμού των διατροφικών κρίσεων στον ελληνικό χώρο αλλά και των προβλημάτων στην προσέγγιση του θέματος, όπως η έλλειψη εμπειρικών στοιχείων για τον έλεγχο του πλέγματος σχέσεων ανάμεσα στη μετεωρολογική συγκυρία, στη σοδειά, στις τιμές και στον πληθυσμό, βλ. Κ. Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα 1993.

έρευνα σε μια μικρή περιοχή όπως αυτή που εξετάζεται εδώ. Στην καλύτερη περίπτωση το κείμενο αυτό θα μπορούσε να χρησιμεύσει για να φωτίσει μερικές όψεις των μηχανισμών αυτορρύθμισης των διατροφικών ελλείψεων της συγκεκριμένης περιοχής, η οποία χαρακτηρίζεται από ευαίσθητες συνθήκες ισορροπίας. Ουσιαστικά θα προσπαθήσουμε να αποκαταστήσουμε ένα μέρος της εικόνας του παραδοσιακού πολιτισμού της. Χρησιμοποιούμε τον όρο «παραδοσιακός πολιτισμός» ακολουθώντας την Άλκη Κυριακίδου, η οποία τόνιζε την ιστορική του διάσταση τοποθετώντας τον σε μια μακρά χρονική διάρκεια, που αρχίζει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και φτάνει, σε κάποιες περιπτώσεις, ως τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου³. Οι πρακτικές λοιπόν που περιγράφονται αφορούν μια ιστορικά προσδιορισμένη κοινωνική ομάδα και τοποθετούνται χρονικά στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Κάποια γεγονότα αυτής της περιόδου αποτέλεσαν τομές, οι δραματικές συνέπειες των οποίων ανέτρεψαν το σύνολο των παραδοσιακών τοπικών δομών. Η αγροτική μεταρρύθμιση των χρόνων του 1920 έπληξε ανεπανόρθωτα τα τσελιγκάτα, αφαιρώντας από τα κοπάδια τους τις απαραίτητες χειμερινές βοσκές. Ο εμφύλιος με τις εκατόμβες των νεκρών και την προσφυγιά στις ανατολικές χώρες και η μαζική μετανάστευση του 1960 προς τη Γερμανία κυρίως, ερήμωσαν πολλά χωριά και άλλαξαν ριζικά τη φυσιογνωμία της περιοχής. Για τους ηλικιωμένους κατοίκους της περιοχής υπάρχει, πολύ έντονα, ένα πριν και ένα μετά. Πριν μπορεί να είναι, ανάλογα με την ηλικία κάποιου ή τις συγκεκριμένες προσωπικές του εμπειρίες, ό,τι προηγήθηκε της ερήμωσης των χωριών από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση ή του εμφυλίου ή της μείωσης των κοπαδιών στη δεκαετία του 1920, όταν τοποθετείται η παιδική ηλικία των παλαιότερων συνομηλητών μας.

Η εργασία αυτή στηρίζεται στο υλικό που συγκέντρωσα στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στην *École des Hautes Études en Sciences Sociales*. Το ζητούμενο της διατριβής ήταν η εξερεύνηση κάποιων όψεων της οργάνωσης της ταυτότητας στο επίπεδο της

3. Για την έννοια του παραδοσιακού πολιτισμού βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό» στα *Λαογραφικά μελετήματα*, Αθήνα 1975, σ. 41-48 και «Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική», *ό.π.*, σ. 99-110. Βλ. επίσης τη διαφωτιστική αναφορά της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου στον Ε. Ρ. Thompson και στον Μ. De Certeau, οι οποίοι έχουν δείξει «ότι ορισμένα ευρωπαϊκά έθιμα ή αντιλήψεις, που εμφανίζονται ως “παραδοσιακά”, στην πραγματικότητα είναι προϊόντα συγκεκριμένων ιστορικών προσδιορισμών και σχέσεων» (Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Υπό παρατήρησιν... Κείμενα και υποκείμενα ανθρωπολογικών πρακτικών», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα 1998, σ. 168).

μέσης κλίμακας δηλαδή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, της ενότητας των Κουπατσιάρικων χωριών. Η έρευνα επί του πεδίου αφορούσε δύο κυρίως χωριά, το Δοτσικό και το Μέγαρο, και διήρκεσε ένα περίπου χρόνο το 1995-1996⁴. Η επτόπα έρευνα παρείχε το πιο ουσιαστικό μέρος του υλικού, πάνω στο οποίο στήριξα τις υποθέσεις εργασίας μου. Οι μελέτες όμως των λαογράφων και των ιστορικών που ασχολήθηκαν με την περιοχή πρόσφεραν πάρα πολλά στοιχεία που δεν ήταν δυνατό να ανασυρθούν μέσα από τις μνήμες, κατά τις συζητήσεις με τους κατοίκους⁵. Οι μεγαλύτερες δυσκολίες αφορούσαν τις παραδοσιακές κτηνοτροφικές και γεωργικές τεχνικές, που ήταν ένα από τα κύρια πεδία της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, η γνώση της εθνογραφικής πραγματικότητας, η όσο το δυνατόν καλύτερη εξοικείωση με τον χώρο – επιπλέον του ότι υπενθυμίζει στον εθνογράφο ότι δεν είναι ιστορικός...– του επιτρέπει να σταθμίσει το ειδικό βάρος των πολυάριθμων, διάσπαρτων και συχνά ασαφών πληροφοριών που προσφέρουν τα κείμενα για τα ζητήματα του ενδιαφέροντός του⁶. Οπωσδήποτε το εγχείρημα δεν είναι πάντοτε εύκολο και χρειάζεται προσοχή στη χρήση αυτών των πηγών.

4. Πήγα στην περιοχή για πρώτη φορά το 1984, ως ανυποψίαστος τελειόφοιτος του Λυκείου, για να επισκεφτώ ένα συμμαθητή μου, του οποίου η οικογένεια κατάγεται από το Δοτσικό. Στα επόμενα χρόνια ακολούθησαν αρκετές επισκέψεις και δύο σύντομες περιόδοι παραμονής στο πεδίο το 1992 και το 1994 για τις ανάγκες μεταπτυχιακών εργασιών μου στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. και στην Ε.Η.Ε.Σ.Σ. Πιο αναλυτικά για την έρευνα και τους στόχους της, βλ. Ε. Καραμανές, *ό.π.*, σ. 76-77.

5. Γραπτές πηγές κάθε άλλο παρά επαρκείς. Υπενθυμίζω, για παράδειγμα, ότι το σύνολο των δημοτολογίων των κοινοτήτων καταστράφηκαν κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών το 1944 ή κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Για μια αναλυτική παρουσίαση των πηγών, βλ. Ε. Καραμανές, *ό.π.*, σ. 50-57. Όσον αφορά τα λαογραφικά κείμενα αρκετά είναι εκείνα που μας παραδίδουν εξαιρετικής ποιότητας εθνογραφικές καταγραφές. Θα περιοριστώ να αναφέρω, χωρίς αυτή η αναφορά να είναι εξαντλητική, την παρουσία στην περιοχή του Δημητρίου Λουκόπουλου –ήταν για ένα έτος, το 1913, Επιθεωρητής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στη Μακεδονία– τα κείμενα του ντόπιου λαογράφου Κώστα Καραπατάκη, και τις λαογραφικές αποστολές του Άγγελου Δευτεραίου το 1966 και του Παναγιώτη Καμηλάκη το 1986.

6. Ο προβληματισμός της Ρίχη Βαν Μπουσχότεν, η οποία εργάστηκε στην ίδια περιοχή, αφορά στην ενσωμάτωση μιας ανθρωπολογικής διάστασης στην ιστορική έρευνα. Η συγγραφέας απαντά καταφατικά στις δυνατότητες της αναδρομικής ανθρωπολογίας, καθώς η έρευνα σε μια μικρή κοινότητα διευκολύνει το εγχείρημα, γιατί επιτρέπει τη «διερεύνηση [...] εκείνων των πτυχών του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος που επέζησαν της διαβρωτικής ενέργειας του χρόνου και της κοινωνικής αλλαγής». Επιπλέον «με την παρατεταμένη παραμονή στην κοινότητα, όπου όλοι γνωρίζονται και οι πληροφορίες τρέχουν από στόμα σε στόμα, η συμπεριφορά του παρελθόντος αποκαλύπτεται κατά παρόμοιο τρόπο όπως στη συγχρονική έρευνα». Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1993, σ. 18-19.

Οι επιλογές των κατοίκων των Κουπατσιάρικων χωριών όσον αφορά την οργάνωση της παραγωγικής τους δραστηριότητας και τη διάθεση ή κατανάλωση των προϊόντων της οργανώνονταν, λόγω των ελάχιστων πόρων της περιοχής, με βάση περίτεχνες στρατηγικές. Με τον όρο στρατηγικές εννοώ, σύμφωνα με τον P. Bourdieu, τις πρακτικές που δίνουν μια κατάλληλη απάντηση στις συγκυρίες. Οι πρακτικές αυτές δεν είναι στρατηγικές με την κυριολεκτική έννοια του όρου, γιατί στην προκειμένη περίπτωση, πολύ συχνά, δεν υπάρχει δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε πολλές λύσεις, δεν υπάρχει στρατηγική πρόθεση (*intention stratégique*)⁷. Όπως το διευκρινίζει ο P. Bourdieu, «επειδή τα υποκείμενα δεν γνωρίζουν [...] τι κάνουν, αυτό που κάνουν έχει περισσότερο νόημα απ' ότι πιστεύουν»⁸. Για τον P. Bourdieu το ήθος/habitus οργανώνει τις πρακτικές: είναι ένα σύνολο διαθέσεων, στο οποίο αποκρυσταλλώνονται οι εμπειρίες του παρελθόντος και από το οποίο προέρχονται οι τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα πράγματα και δρουν. Είναι «... προϊόν της ιστορίας, παράγει ατομικές και συλλογικές πρακτικές, και, άρα, παράγει ιστορία, σύμφωνα με τα σχήματα που εγκυμονούνται από την ιστορία· εξασφαλίζει την ενεργητική παρουσία των παρελθουσών εμπειριών οι οποίες, αφού αποθηκευτούν σε κάθε οργανισμό με τη μορφή των σχημάτων αντίληψης, σκέψης και δράσης, τείνουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα απ' όλους τους αυστηρούς και ρητούς κανόνες να εγγυηθούν την ομοιομορφία των πρακτικών και τη συνέχειά τους μέσα στο χρόνο»⁹.

Σύμφωνα με όσα μου διηγήθηκαν οι κάτοικοι, η μεταβατική περίοδος της άνοιξης (*soudure du printemps*) ήταν χωρίς αμφιβολία η δυσκολότερη του έτους όσον αφορά στην επάρκεια αγαθών: ανάμεσα στις αρχές του Μαρτίου και στις αρχές του Απριλίου τα δημητριακά και οι χειμωνιάτικες ζωοτροφές εξαντλούνταν, ενώ τα μεγάλα μεταβατικά κοπάδια, τα οποία βρίσκονταν σε περίοδο γαλακτοφορίας αυτήν την εποχή, αργούσαν ακόμη να επιστρέψουν από τους κάμπους¹⁰. Χρήσιμο είναι να θυμηθούμε σ' αυτό το σημείο, ότι ο Κώ-

7. Για την έννοια των στρατηγικών βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δράντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 72 (1989), σ. 123-141.

8. Βλ. *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Γενεύη 1972, σ. 182 και 202.

9. Βλ. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Παρίσι 1980, σ. 91. Η μετάφραση είναι του Ν. Παναγιωτόπουλου. Βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, *ό.π.*, σ. 133-134. Βλ. επίσης P. Bourdieu, *Esquisse...*, *ό.π.*, σ. 175.

10. Για την εποχική πείνα βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Τροφές: η παραδοσιακή διαίτα των Νεοελλήνων. Σημειώσεις για το μάθημα ΛΑΚ (1986-1987)*, Α.Π.Θ., σ. 11-12.

στας Κωστής μελετώντας την περίοδο 1650-1830 έδειξε ότι οι κρίσεις διατροφής στον ελληνικό χώρο ήταν ένα φαινόμενο ανοιξιάτικο και κατά δεύτερο λόγο χειμερινό¹¹. Απομόνωσε μάλιστα τρεις σταθερές, «οι οποίες στην αλληλεπίδρασή τους καθορίζουν τον όγκο της συγκομιδής κατά το επόμενο γεωργικό έτος: α. οι βροχοπτώσεις του φθινοπώρου, β. η δριμύτητα του χειμώνα και γ. οι βροχοπτώσεις της άνοιξης»¹².

Δεδομένων των κλιματικών συνθηκών και του ετήσιου κύκλου των αγροτικών εργασιών, η αποθήκευση προμηθειών για το χειμώνα ήταν απαραίτητη στα Κουπατσιάρικα χωριά¹³. Όλο το καλοκαίρι έκοβαν ξύλα για τη θέρμανση, το μαγείρεμα και το πλύσιμο. Μάζευαν δαδί για τον φωτισμό. Αποθήκευαν για ζωτροφές άχυρο και βαλανίδια. Ετοιμάζαν τα τυριά, μπάτζο, φέτα και ούρδα. Η αποθήκευση του σιταριού και του κριθαριού ολοκληρώνονταν στα τέλη Αυγούστου. Ετοιμάζαν επίσης τον τραχανά. Προμηθεύονταν όσπρια, φασόλια, ρεβύθια, φακές, όπως και κολοκύθες για τα βόδια, τα γουρούνια, αλλά και για τις περίφημες κολοκυθόπιτες. Τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο μάζευαν τα κάστανα και τα καρύδια. Στήνανε τις κλαδαριές, δηλαδή στοίβαζαν δεμάτια από φύλλωμα βελανιδιάς είτε πάνω σε μεγάλα διχαλωτά δέντρα είτε στο έδαφος γύρω από ένα μακρύ ξύλο, για να χρησιμοποιηθούν ως χειμερινή ζωοτροφή. Τρυγούσανε, εξασφαλίζοντας κρασί αλλά και σταφίδες. Μάζευαν μήλα, αχλάδια και κυδώνια, που τα κρεμούσαν σε αρμάθες (ραμάτες) από το ταβάνι ή τα διατηρούσαν μέσα στο άχυρο ανάμεσα στο ταβάνι και τη σκεπή του σπιτιού. Τα κρεμμύδια και τα σκόρδα κρέμονταν σε ραμάτες. Έφτιαχναν τουρσιά από πράσινες ντομάτες, πιπεριές, λάχανα και μελιτζάνες. Τα πράσα φυτεύονταν σε μια γωνιά του υπογείου για να μείνουν φρέσκα. Τα Χριστούγεννα με το σφάξιμο των γουρουνιών είχαν λουκάνικα, παστό κρέας και λίπος.

Στις γραπτές πηγές και στις διάφορες ενθυμήσεις που προέρχονται από την περιοχή, η περίοδος της άνοιξης εμφανίζεται σαν μια από εκείνες κατά τις οποίες είναι πιθανόν να εμφανιστούν δυσκολίες, τις οποίες οι ιερείς και οι μοναχοί έκριναν σκόπιμο να μνημονεύσουν στα περιθώρια των σελίδων των εκκλησιαστικών βιβλίων. Οι πηγές μας βέβαια είναι λίγες και έχουν μόνο ενδεικτική αξία. Εν πά-

11. Σε κανονικές συνθήκες οι τιμές των προϊόντων σημείωναν μια σχετικά περιορισμένη αύξηση αυτές τις εποχές. Αντίθετα σε περιόδους κρίσεων ανέβαιναν σε ένα ασυνήθιστο επίπεδο. Για μια ανάλυση των εποχικών προτύπων τιμών, βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 79-89.

12. Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 43.

13. Βλ. Χ. Φ. Τζημουράκας, *Καλλονή νομού Γρεβενών (Ιστορία-Λαογραφία)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 152-155.

ση περίπτωση, έχουμε το λιγότερο εννέα αναφορές σε καταστροφές του ζωικού κεφαλαίου και της σοδειάς, στην έλλειψη τροφίμων ή στην ακρίβεια τους εξαιτίας παρατεταμένων χειμώνων κατά τον 19^ο αιώνα¹⁴.

14. Ανάμεσα στις ενθυμήσεις, που συνέλεξε ο Δημήτριος Λουκόπουλος κατά την παραμονή του στην περιοχή το 1913, αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις παρατεταμένων χειμώνων, ανόδου των τιμών των σιτηρών και έλλειψης τροφίμων:

Μηλιά Γρεβενά, 26 Μαρτίου 1844: παρατεταμένη χιονόπτωση, απώλειες μικρών και μεγάλων ζώων, άνοδος των τιμών (σιτάρι, καλαμπούκι).

Μηλιά Γρεβενά, 1814: άνοδος της τιμής του σιταριού, του κριθαριού, του καλαμποκιού και της σίκαλης.

Κηπουριό Γρεβενά, Αύγουστος 1848: άνοδος των τιμών του σιταριού κατά την περίοδο του θερισμού της σίκαλης, του κριθαριού, της βρώμης, καθώς και κατά την περίοδο του τρυγητού.

Κηπουριό Γρεβενά, Φεβρουάριος 1846: αναφορά στις τιμές του κρασιού, του τσίπουρου και του τυριού. (Το Κηπουριό φημίζονταν για τα αμπέλια του).

Κηπουριό Γρεβενά, 1846: πληρωμή των «Αηλιάτικων». Πρόκειται για την πληρωμή των βοσκών των κοπαδιών των αιγοπροβάτων κοντά στην γιορτή του Προφήτη Ηλία, στις 20 Ιουλίου, όταν διαλύονταν οι θερινές στρούγγες.

Σιταράς Γρεβενά, 1773: ξηρασία, απουσία βροχοπτώσεων επί οκτώ μήνες. Πείνα, η οποία ξεπεράστηκε με την εισαγωγή σιτηρών από θαλάσσης.

Σιταράς Γρεβενά, 1780: πλημμύρες.

Σιταράς Γρεβενά, 1781: επιδημία.

Σιταράς Γρεβενά, 1829: άνοδος των τιμών, θάνατοι, εξισλαμισμοί.

Τριφυλλι Γρεβενά, 6 Αυγούστου 1840: συνεχόμενες βροχοπτώσεις από τον Μάιο. Απώλεια της σοδειάς των σιτηρών.

Τριφυλλι Γρεβενά, 1812: χιονόπτώσεις από τις 13/12 ως τις 20/3. Ακολούθως ανομβρία ως τις 19/5. Άνοδος της τιμής του σιταριού, του καλαμποκιού, της σίκαλης, του κριθαριού, της βρώμης, του κεχριού, του τυριού και του βούτυρου.

Λαγκαδιά Γρεβενά: από τον Αύγουστο του 1792 άνοδος των τιμών του σιταριού, του καλαμποκιού, της σίκαλης, της βρώμης, της φακής και των ρεβυθιών.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1805: αναφορά στις τιμές του τυριού, των πουλερικών και του κρέατος στην αγορά των Ιωαννίνων.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1804: συνεχόμενες βροχοπτώσεις από τις 14/10 έως τον Μάρτιο. Καταστροφή των σιτηρών στις πεδιάδες αλλά και των κοπαδιών που παραχέιμαζαν.

Στις 15 Μαρτίου βροχόπτωση διάρκειας έντεκα ημερών.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1817: άνοδος των τιμών.

Λαγκαδιά Γρεβενά, 1810: άνοδος των τιμών από τον Μάρτιο.

Μοναστήρι Σπηλαίου, Γρεβενά, 1829: άνοδος των τιμών.

Μοναστήρι Σπηλαίου, Γρεβενά, 20 Ιανουαρίου 1808: χιονόπτωση, καταστροφή των αμπελώνων και των κοπαδιών, θάνατοι ταξιδιωτών μέσα στα χιόνια.

Οι μοναδικές περιπτώσεις όπου οι κάτοικοι ήρθαν αντιμέτωποι με το φάσμα της πείνας μέσα στον 20ό αιώνα, ήταν το 1917¹⁵ - χρονιά του αποκλεισμού που επιβλήθηκε από τους συμμάχους και της ισπανικής γρίπης - και το 1942, στην Κατοχή, με την αρπαγή της παραγωγής από τους Ιταλούς και τους συνεργάτες τους. Η κατάσταση στην περιοχή μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης της Εθνικής Αμύνης από τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1916 βρισκόταν στα όρια του εμφυλίου πολέμου. Οι κάτοικοι υπέφεραν από τις αρπαγές και τις λεηλασίες των γαλλικών στρατευμάτων, των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών¹⁶. Και οι δύο παρατάξεις είχαν στις τάξεις τους αρκετούς ληστές. Τον Μάιο του 1917 οι τιμές των δημητριακών στην αγορά του Τσοτυλίου τα καθιστούν απαγορευμένο καρπό και η γαλλική διοίκηση επεμβαίνει για να εξασφαλίσει την τροφοδότηση της περιοχής σε αλεύρι σε πιο λογικές τιμές. Την άνοιξη του 1941 θερίζουν τη σίκαλη νωρίτερα, περιμένοντας να μεστώσει το σιτάρι. Το χειμώνα του 1942 στεγνώνουν και μετά αλέθουν ρόβι και βαλανίδια, τα οποία

Μοναστήρι Σπηλαίου, Γρεβενά, 1822: άνοδος των τιμών.

Λάβδα Γρεβενά, 28 Ιανουαρίου 1869: χιονοπτώσεις από τις 27 Δεκεμβρίου, θάνατοι εξαιτίας του ψύχους.

Αβδέλλα Γρεβενά, 1808: δρυμός χειμώνας από τον Ιανουάριο ως τον Απρίλιο.

Έλατος Γρεβενά, 27 Μαρτίου 1864: χιονόπτωση. Καταστροφή των οπωροφόρων δέντρων.

Μαυρονόρος Γρεβενά, 26 Μαΐου 1848: χαλαζόπτωση. Καταστροφή των αμπελώνων.

Βαρόσι, πόλη των Γρεβενών, 25 Μαρτίου 1829: άνοδος των τιμών, πείνα.

Βλ. Δ. Λουκόπουλος, χειρόγραφο αρ. 186, Κέντρο Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 79 (1914) (Α1 Ιβ), σ. 129-158. Ειδικά για την ιστορική συγκυρία που προκάλεσε την πείνα του 1829 στα Γρεβενά, βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 68. Τα γεγονότα του 1808 αναφέρονται και στο Ε. Χατζηαλεξάνδρου, «Σύμμεικτα: Ενθυμήσεις του 1798-1816», *Μακεδονικά*, τόμ. 1 (1940), σ. 508-514. Συγκεκριμένα αναφέρεται χιονόπτωση από την 1η Ιανουαρίου ως τις 27 Μαρτίου, καταστροφή των μικρών και των μεγάλων ζώων αλλά και ανθρώπινες απώλειες εξαιτίας του κρύου.

15. Σύμφωνα με το ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη τον Μάιο του 1917 οι τιμές των δημητριακών στην αγορά του Τσοτυλίου τα καθιστούν απρόσιτα στους κατοίκους. Οι κάτοικοι τρομοκρατούνται μπροστά στο φάσμα της πείνας και οι Γάλλοι τους πωλούν αλεύρι σιταριού ανάμεικτο με καλαμποκού σε πιο χαμηλή τιμή. Ο Παπα-Νικόλας Κουκόλης άρχισε τη σύνταξη του ημερολογίου του το 1895, όταν χειροτονήθηκε ιερέας στο Δίλοφο (παλαιά Λιμπόχοβο), και συνέχισε ως το 1926. Η μοναδική περίοδος έλλειψης τροφίμων που αναφέρει ήταν αυτή των ετών 1916-1918. Βλ. Γ. Τσάρας, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά* 6 (1968), σ. 303-305. Επίσης Α. Βακαλόπουλος, «Από την ιστορία ενός μακεδονικού χωριού, του Λιμπόχοβου, στις αρχές του 19ου αιώνα», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 547-552.

16. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα 1993, σ. 38-40.

ανακατεύουν με αλεύρι και φτιάχνουν ένα μαύρο ψωμί, η γεύση του οποίου άφησε μια πολύ άσχημη ανάμνηση σε όσους το δοκίμασαν. Σε άλλες δύσκολες περιπτώσεις έφτιαχναν επίσης ψωμί με αλεύρι από κριθάρι και ρόβι, σε αναμονή του καλοκαιριού και της καινούργιας σοδειάς.

Αυτές όμως οι καταστάσεις ήταν σπάνιες. Σε κανονικές συνθήκες, οι πολλαπλές καλλιέργειες και το καλαμπόκι σαν εαρινό σιτηρό μείωναν τις πιθανότητες κρίσης¹⁷. Δύο άλλοι παράγοντες που βοηθούσαν σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η πώληση κάποιων γαλακτοκομικών και γεωργικών προϊόντων στα χωριά του Βοΐου, καθώς και η χρηματική βοήθεια που λάμβαναν ορισμένες οικογένειες από ξενητεμένα μέλη τους, κυρίως στις ΗΠΑ, μετά το πρώτο μεταναστευτικό κύμα στα τέλη του 19ου αιώνα¹⁸. Η μικρή ζωοκλοπή μπορούσε επίσης να προσφέρει κάποιους πρόσθετους πόρους¹⁹. Χαρακτηριστική αντίδραση

17. Στην τουρκοκρατία ο κάθε καζάς - τουλάχιστον στην περίοδο ακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - έπρεπε να είναι αυτάρκης σε δημητριακά, για να μειώνονται οι κίνδυνοι διατροφικών κρίσεων. Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 47-55. Άλλωστε, στην περιοχή που μελετάμε υπήρχε μια συγκεκριμένη ιεραρχία μεταξύ των δημητριακών που απευθύνονταν στις ανάγκες της διατροφής: σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, ρόβι και κεχρί. Το αλεύρι του σιταριού προτιμούνταν για την παρασκευή ψωμιού. Πιο συχνά όμως προτιμούσαν να πουλήσουν το σιτάρι και να φτιάξουν ψωμί από καλαμπόκι. Το καλαμπόκι μερικές φορές χρησιμοποιούνταν σαν ζωοτροφή, κυρίως για την πάχυνση των γουρουιών πριν τα Χριστούγεννα. Για τη διατροφή χρησιμοποιούσαν επίσης μίγμα αλεύρου καλαμποκιού και σίκαλης. Η σίκαλη και το κεχρί προορίζονταν κυρίως για τα γουρούνια, το κριθάρι για τα άλογα, τα μουλάρια, τα γαϊδούρια και τα αιγοπρόβατα. Η βρώμη θεωρούνταν κατάλληλη για τα νεαρά γαϊδουράκια και μουλαράκια, αλλά απέφευγαν να τη δώσουν στα πρόβατα. Το ρόβι προορίζονταν για τα βοοειδή, αλλά δεν αποκλείονταν η χρήση του και για τα γουρούνια. Για μια αναλυτική περιγραφή του ψωμιού με βάση τα άλευρα των δημητριακών που καλλιεργούνταν στα χωριά των Χασίων, βλ. Ε. Προύφα, *Παραδοσιακές καλλιέργειες και τροφές που παρασκευάζονται με τις πρώτες ύλες που προέρχονται από αυτές στην Κατάκαλη Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 2-4, 97-102.

18. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για την περιοχή, αλλά σύμφωνα με τη μελέτη του Κ. Κωστή για ένα χωριό της Δωρίδας η χρηματική βοήθεια μπορούσε να αγγίζει το 30% των συνολικών εσόδων της κοινότητας. Βλ. Κ. Κωστής, «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας», *Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 179-204.

19. Η περιοχή είχε μεγάλη ληστρική παράδοση, που συντηρούνταν από τις πολιτικές αναταραχές αλλά και από την παράδοση του κλεφταρματολισμού. Πάντως στον Μεσοπόλεμο υπήρξε έξαρση της ζωοκλοπής και εμφάνιση πολλών περιστασιακών κλεφτών, καθώς διακόπηκε η μετανάστευση που λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα και οι κτηνοτρόφοι αντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης (1912-1922) και της αγροτικής μεταρρύθμισης που στέρησε από τα κοπάδια τις χειμερινές τους βοσκές. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια...*, *ό.π.*, σ. 41-46.

στην έλλειψη ζωοτροφών την άνοιξη είναι το παρακάτω περιστατικό που μου διηγήθηκαν οι Μεγαριώτες: Τρεις άνδρες περπάτησαν μέσ' στη νύχτα ως τη Χαραυγή Βοΐου για να σηκώσουν μια κλαδαριά. Ο καθένας κουβάλησε όσες περισσότερες παταριές (δεμάτια) μπορούσε. Βέβαια σε περιπτώσεις πολύ φτωχών χωριών το φαινόμενο ήταν πολύ πιο έντονο. Για παράδειγμα οι κάτοικοι του Πολυνερίου, χωριού με περιορισμένα βοσκοτόπια, ήταν περιώνυμοι ζωοκλέφτες.

Σε τελική ανάλυση, η ισορροπία όσον αφορά στην επάρκεια των αγαθών ήταν εξαιρετικά εύθραυστη στα Κουπατσιάρικα χωριά. Όπως πολλές φορές άκουσα και από τους ίδιους, «αν η φτώχεια μπει μέσα στο σπίτι, δεν βγαίνει πια». Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση των κατοίκων το 1919 κατά την άφιξη των φοροεισπρακτόρων στο Μέγαρο με τη συνοδεία αστυνομικών μέσα στον μήνα Μάρτιο, την πιο δύσκολη εποχή του έτους. Οι γυναίκες του χωριού με την υποκίνηση του προέδρου της κοινότητας επιτέθηκαν εναντίον των φοροεισπρακτόρων και τους έστειλαν πίσω στα Γρεβενά²⁰. Το κράτος απάντησε με την καταστολή: ο πρόεδρος, τα υπόλοιπα πέντε μέλη του κοινοτικού συμβουλίου καθώς και έντεκα γυναίκες συνελήφθησαν. Οι γυναίκες καταδικάστηκαν σε έξη μήνες φυλακή και οι άνδρες σε τρεις. Ο πρόεδρος μάλιστα πέθανε στη φυλακή²¹. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η παγκόσμια οικονομική κρίση έχει τρομερό αντίκτυπο στους Έλληνες αγρότες. Οι τιμές των δημητριακών πέφτουν και τα χρέη τους συσσωρεύονται. Οι αυτοκτονίες χωρικών γίνονται ένα καθημερινό φαινόμενο στην περιοχή, όπως και οι συλλήψεις για απλήρωτους φόρους. Αυτές οι εμπειρίες θα έχουν καταλυτική επίδραση στη διαμόρ-

20. Για την αγροτική φορολογία στο μεσοπόλεμο βλ. Α. Δ. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήνα 1934, σ. 196-204, 293-294.

21. Είναι χαρακτηριστικό για την οργάνωση της συλλογικής μνήμης ότι οι Μεγαριώτες στις συζητήσεις μας τοποθετούν το περιστατικό στην εποχή της τουρκοκρατίας. Ο τοπικός ιστορικός, δάσκαλος Α. Κακαφίκας δεν αναφέρει το περιστατικό ούτε στο βιβλίο του για την ιστορία της περιοχής, ούτε στο πολύ πλούσιο χειρόγραφο του που φυλάσσεται στο αρχείο του Κ.Ε.Ε.Λ.. Βλ. Α.Γ. Κακαφίκας, *Ιστορία της περιφέρειας Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1995, και *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού Μεγάρου και της γύρω περιοχής*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2650, Αθήνα 1960. Αντίθετα το περιγράφει αναλυτικά σε φωτοτυπημένες χειρόγραφες σελίδες που μοίρασε στους συγχωριανούς του το 1995. Αυτή η απόκριση έχει σχέση με τις εμπειρίες του εμφυλίου και των χρόνων που ακολούθησαν. Ένα τέτοιο επεισόδιο συλλογικής ανυπακοής στην κρατική εξουσία ήταν φυσικό να εξοβελιστεί. Για μια εμπειριστατωμένη ανάλυση της συλλογικής μνήμης του εμφυλίου στο κοντινό χωριό του Ζιάκα, βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια...*, ό.π.

φωση πολιτικής συνείδησης εκ μέρους τους και στην προσχώρησή τους στα κόμματα της αριστεράς, είτε στο Αγροτικό είτε στο Κομμουνιστικό²².

Το τέλος της δύσκολης ανοιξιάτικης περιόδου έφτανε με την άφιξη των κοπαδιών από τις πεδιάδες. Οι προβατίνες και οι κατσίκες ήταν εκείνη την περίοδο (τέλη Απρίλη, αρχές Μάη) σε πλήρη γαλακτοφορία. Οι διηγήσεις και οι γραπτές πηγές τονίζουν τη σημασία της επιστροφής των μεγάλων μεταβατικών κοπαδιών από τους κάμπους²³. Στην περιοχή είχαν αναπτυχθεί συστήματα αναδιανομής, για να ανακουφίσουν τους κατοίκους. Στο Πολυνέρι όταν τα κοπάδια επέστρεφαν την άνοιξη, οι τσέλιγκες μοίραζαν το γάλα της πρώτης μέρας - μερικές φορές της δεύτερης και της τρίτης επίσης - στους κατοίκους του χωριού, κυρίως σ' αυτούς που δεν είχαν ζώα²⁴.

Είναι γνωστό ότι το λαϊκό εορτολόγιο προσαρμόζεται στις ασχολίες των κατοίκων και ότι οι γιορτές εξυπηρετούν λειτουργίες που υπαγορεύονται από τις τοπικές ανάγκες²⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στο Μοναχίτι (πριν από την απαλλοτρίωση και την εγκατάλειψή του το 1932-1933), οργάνωνε την παραμονή της γιορτής των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στις 20 Μαΐου, ένα συσσίτιο²⁶. Προσφέρονταν φασολάδα και το έθιμο ήταν γνωστό ως παρακαλιά. Το μοναστήρι «παρακαλούσε» τους κατοίκους να το βοηθήσουν και οι προσκυνητές, κυρίως οι γυναίκες, ανταποκρινόμενοι έσκαβαν τα αμπέλια του. Οι προ-

22. Εκεί βρίσκεται άλλωστε και η βάση της μαζικής προσχώρησής τους στο κίνημα της εθνικής αντίστασης, όπως έδειξε η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια...*, ό.π., σ. 66-70 και R. Van Boeschoten, "The Peasant and the Party: Peasant Options and 'Folk' Communism in a Greek Village", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 20 (4), 1993, σ. 612-639.

23. Βλ. Α.Ν. Δάρδας, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 400.

24. Μερικές μέρες πριν από τη γιορτή της Αγίας Παρασκευής, στο τέλος της γαλακτοπαραγωγικής περιόδου (λίγο πριν διαλύσουν τις στρούγγες), έκαναν το ίδιο για να φτιάξουν οι κάτοικοι τον τραχανά. Βλ. Π. Καμηλάκης, *Λαογραφική αποστολή στο νομό Γρεβενών (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1986)*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 4433/91, Αθήνα, σ. 4.

25. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1986. Επίσης Δ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα λαογραφικά Μακεδονίας», *Λαογραφία* 6 (1917), σ. 143.

26. Βλ. Γ.Σ. Δρίζης, *Ιστορία του χωριού Μοναχίτι*, Αλεξάνδρεια 1991, σ. 41-42, 71. Μετά τον πόλεμο το Μοναχίτι δεν είχε άλλες γιορτές κατά τη θερινή περίοδο, δεδομένου ότι όλοι σχεδόν οι κάτοικοι μετακινούνταν προς την περιοχή της Αλεξάνδρειας στην Κεντρική Μακεδονία για να εργαστούν εποχικά στις αγροτικές καλλιέργειες. Βλ. Β. Μαρινόπουλος, *Λαογραφικά στοιχεία χωριού Καρπερό*, Κ.Ε.Ε.Λ. αριθμός χειρογράφου 2596, Αθήνα 1962.

σκυνητές προέρχονταν από το Μοναχίτι, αλλά και από τα γειτονικά χωριά, το Σπήλαιο, το Κηπουρείο και το Μικρολίβαδο.

Το τέλος της δύσκολης ανοιξιάτικης περιόδου σηματοδοτούσε επίσης μια άλλη γιορτή, αυτή του αγίου Χριστοφόρου. Ο άγιος Χριστόφορος είναι ένας λαϊκός άγιος που προστατεύει από το χαλάζι, την κακοκαιρία, τα ατυχήματα και τις επιδημίες²⁷. Στο Μέγαρο - όπως και σε πολλά άλλα χωριά της περιοχής - συναντάμε την παράδοση της θυσίας του ελαφιού²⁸. Πρόκειται για μια αιματηρή θυσία γνωστή σε όλη την Ελλάδα ως κουρμπάνι²⁹. Σύμφωνα με την τοπική εκδοχή της παράδοσης τα παλιά τα χρόνια, όταν την άνοιξη οι προμήθειες εξαντλούνταν και οι κάτοικοι κινδύνευαν να πεθάνουν από την πείνα, ο άγιος τους έστελνε ένα ελάφι ή ένα ζαρκάδι, που έφτανε στις 9 Μαΐου στην τοποθεσία του Χριστοφόρου. Ακολουθώντας τις συμβουλές του παπά του χωριού, άφηναν το ζώο να ξεκουραστεί, πριν το σκοτώσουν και το μαγειρέψουν. Σ' αυτό το σημείο της διήγησης της παράδοσης οι Μεγαριότες διευκρινίζουν πάντα, ότι η πείνα ήταν τόση εκείνη την εποχή του χρόνου, που θέριζαν ένα χωράφι του οποίου ο καρπός είχε ωριμάσει πρώτα για να τον διανεμούν σε όλο το χωριό. Κατ' αναλογία μοιράζονταν μεταξύ τους και το βραστό κρέας του ζώου. Μια χρονιά οι κάτοικοι βιάστηκαν να σκοτώσουν και να μαγειρέψουν το ζώο, χωρίς να το αφήσουν να ξεκουραστεί. Το ελάφι δεν ξανάρθε και έτσι έπρεπε να το αντικαταστήσουν με ζώα που πρόσφεραν οι κτηνοτρόφοι του χωριού.

27. Για τον άγιο Χριστόφορο ως αγροτικό άγιο στην Βόρεια Ελλάδα βλ. Αικ. Πολυμέρου, «Ο άγιος Χριστόφορος προσιάτης από το χαλάζι στο βόρειο ελληνικό χώρο», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 393-399.

28. Η παράδοση είναι γνωστή και από άλλες περιοχές της Ελλάδας· βλ. για παράδειγμα, Σ. Κυριακίδης, «Θυσία ελάφου εν νεοελληνική παραδόσει και συναξαρίοις», *Λαογραφία* 6 (1917), σ. 189-215. Επίσης Κ. Α. Ρωμαίος, «Λαϊκές λατρείες της Θράκης», *Αρχαίον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 11 (1944-1945), σ. 1-131. Για να αναφερθούμε στα χωριά των Γρεβενών, στον Αιμιλιανό η παράδοση σχετιζόταν με τη γιορτή του προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου. Βλ. Δ. Λουκόπουλος, «Σύμμεικτα λαογραφικά Μακεδονίας», *ό.π.*, σ. 115. Στο Δασύλιο και στο Δοτσικό με τη γιορτή της αγίας Παρασκευής στις 26 Ιουλίου. Βλ. Β. Παπανικολάου, «Το Δασύλιον. Μία παράδοσις για το ελάφι», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, έτ. 6 (1937), σ. 79-80. Για τη γιορτή της αγίας Παρασκευής στο Πολυνέρι, βλ. Π. Καμηλάκης, *ό.π.*, σ. 50-54.

29. Βλ. Γ. Ν. Αικατερινίδης, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία - μορφολογία - τυπολογία*, Αθήνα 1979. Για τη θυσία βλ. Μ. Detienne, J.-P. Vernant, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι 1979.

Πράγματι, η γιορτή του αγίου Χριστοφόρου ήταν η πιο σημαντική αυτής της περιόδου του έτους³⁰. Τη μέρα αυτή οι κάτοικοι μαζεύονταν μετά τη λειτουργία στο ομώνυμο πευκόφυτο ύψωμα πάνω από το χωριό δίπλα στην εκκλησία του αγίου. Εκεί μαγειρεύανε μέσα σε καζάνια το κρέας 8 - 10 βακούφικων ζώων. Μετά το γεύμα ακολουθούσε γλέντι. Οι ηλικιωμένοι θυμούνται τη γιορτή σαν ένα εξαιρετικό γεγονός. Για πολλούς ήταν μια από τις σπάνιες ευκαιρίες να φάνε κρέας. Ήταν μια κομβική χρονική στιγμή για το χωριό, γιατί όλοι οι κάτοικοί του, αγρότες, μόνιμοι και μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, ήταν εκεί. Η γιορτή σηματοδοτούσε λοιπόν την επιστροφή των μεταβατικών κοπαδιών και οριοθετούσε το τέλος της δύσκολης ανοιξιάτικης περιόδου. Για τα *μπακάτια*, τα μη μεταβατικά μικρά κοπάδια, τα φρέσκα βοσκοτόπια αντικαθιστούσαν τη φτωχή ζωοτροφή των κλαδαριών. Η δύσκολη περίοδος του τέλους του χειμώνα τελειωνε με την άφιξη των μεγάλων κοπαδιών και ο θερισμός του Αυγούστου ήταν πλέον ορατός. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο εορτασμός ατόνησε με την εγκατάλειψη της μεταβατικής κτηνοτροφίας και στα τέλη της δεκαετίας του 1970 έπαψε εντελώς. Από τη δεκαετία του 1980 η γιορτή οργανώνεται από τον πολιτιστικό σύλλογο του χωριού σε ένα διαφορετικό βέβαια πλαίσιο³¹.

Προσπαθήσαμε να αναλύσουμε μια πτυχή των περίτεχνων στρατηγικών που είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι αυτής της περιοχής, που χαρακτηρίζεται από τη φτώχεια σε πόρους και από ένα δύσκολο φυσικό περιβάλλον, προκειμένου να διατηρήσουν μια διατροφική ισορροπία. Αναφερθήκαμε στις πρακτικές που εφαρμόζαν, προκειμένου να αποφύγουν να εκτεθούν σε δύσκολες καταστάσεις, αλλά και στα μέτρα που έπαιρναν όταν οι ιστορικές συγκυρίες οδηγούσαν τα πράγματα στα άκρα. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον στην εποχή του έτους, κατά την οποία ήταν πιθανότερο να παρουσιαστεί έλλειψη τροφίμων, δηλαδή την

30. Βλ. Α. Κακαφίκας, *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού Μεγάρου και της γύρω περιοχής*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2650, Αθήνα 1960, σ. 53. Για το Καρπερό, βλ. Α. Τρουλλινού-Μαρινοπούλου, *Εορταί και πανηγύρια των Καρπεριωτών*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2597, Αθήνα 1962. Επίσης Γ. Ν. Αικατερινίδης, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες*, ό.π., σ. 116 και 180.

31. Οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν ότι τα πρώτα χρόνια της οργάνωσης της γιορτής από τον σύλλογο, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το φαγητό το έτρωγαν οι «επίσημοι», συνήθως τοπικοί πολιτικοί, οι οποίοι προσκαλούνται πάντα στις εκδηλώσεις αυτού του τύπου για να γνωρίσουν από κοντά τα προβλήματα της περιοχής. Αυτές οι διαμαρτυρίες ήταν μάλλον βάσιμες... Σήμερα όμως, η γιορτή είναι ένα πολύ ζωντανό και χαρούμενο πανηγύρι, για το οποίο οι Μεγαριώτες, μόνιμοι κάτοικοι ή μη, είναι πολύ περήφανοι. Δεν θα επιμείνουμε εδώ στην περιγραφή του.

ανοιξιάτικη μεταβατική περίοδο, παρουσιάσαμε τις πρακτικές αναδιανομής των διατροφικών αγαθών που είχαν αναπτύξει και αναδείξαμε τη σημασία και τις χρήσεις του εορτολογίου στο τοπικό επίπεδο. Οι πρακτικές αυτές αποτελούν μέρος ενός πολιτισμικού ήθους και εγγράφονται στη μακρά χρονική διάρκεια του παραδοσιακού πολιτισμού³².

Βιβλιογραφία

- Aymard, M., 1986, "Crise" στο συλλογικό A. Burgière (επιμ.), 1986, *Dictionnaire des Sciences Historiques*, Παρίσι.
- Bourdieu, P., 1972, *Esquisse d'une théorie de la pratique. Précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, Γενεύη.
- 1980, *Le sens pratique*, Παρίσι.
- Burguière, A. (επιμ.), 1986, *Dictionnaire des Sciences Historiques*, Παρίσι.
- Detienne, M.-Vernant, J.-P. (επιμ.), 1979, *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Παρίσι.
- Karamanes, E., 1999, *Les techniques et l'espace : la construction identitaire des Koupatsiarika. (Département de Grevena, Macédoine occidentale, Grèce)*, Thèse de Doctorat à l' E.H.E.S.S., Παρίσι.
- Van Boeschoten, R., 1993, "The Peasant and the Party: Peasant Options and 'Folk' Communisme in a Greek Village", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 20 (4), σ. 612-639.
- Αικατερινίδης, Γ. Ν., 1979, *Νεοελληνικές αιματηρές θυσίες. Λειτουργία - Μορφολογία - Τυπολογία*, Αθήνα.
- Βακαλόπουλος, Α., 1986, «Από την ιστορία ενός μακεδονικού χωριού, του Λιμποχόβου, στις αρχές του 19ου αιώνα», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη, σ. 547-552.
- Βαν Μπουσχότεν, Ρ., 1993, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών*, Αθήνα.
- Δευτεραίος, Α.Ν., 1967, «Έκθεσις λαογραφικής ερεύνης εις περιοχάς Ν. Γρεβενών (25 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 1966)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. ΙΗ'-ΙΘ' (1965-1966), Αθήνα, σ. 316-331.
- 1966, *Λαογραφική αποστολή στο νομό Γρεβενών*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 3027, Αθήνα.
- Δάρδας, Α.Ν., 1993, *Τα μοναστήρια της μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη.
- Δρίζης, Γ.Σ., 1991, *Ιστορία του χωριού Μοναχήτι*, Αλεξάνδρεια.

32. Η Ρίκη Βαν Μπουσχότεν στη μελέτη της για τη μνήμη του εμφυλίου στο κουπατσιάτικο χωριό του Ζιάκα, αναλύοντας το «ήθος» της κοινότητας, αναγνωρίζει τέσσερεις ρυθμιστικές αρχές, πάνω στις οποίες βασιζόνταν οι συναλλαγές: συνοχή, ευελιξία, αμοιβαιότητα και ισότητα. Η Βαν Μπουσχότεν αναλύει με πολύ πειστικότητα τα πολλαπλά δίκτυα συνεργασίας, που λειτουργούσαν στα πλαίσια της συγκεκριμένης κοινότητας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βλ. Ρ. Βαν Μπουσχότεν, *ό.π.*, σ. 54-60.

- Κακαφίκας, Α., 1995, *Ιστορία της περιφέρειας Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη.
1960, *Ιστορικά και λαογραφικά του χωριού Μεγάλου και της γύρω περιοχής*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2650, Αθήνα.
- Καμηλάκης, Π., 1991, *Λαογραφική αποστολή στο νομό Γρεβενών (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1986)*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου, 4433/91, Αθήνα.
- Καραπατάκης, Κ., 1976, *Γάμος του παλιού καιρού*, Αθήνα.
1979, *Η μάνα και το παιδί στα παλιότερα χρόνια*, Αθήνα.
1979, «Ραμπόζι, τσέτλες και μαντάνια», *Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 301-323.
- Κυριακίδης, Σ., 1917, «Θυσία ελάφου εν νεοελληνική παραδόσει και συναξαρίοις», *Λαογραφία* 6, σ. 189-215.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., 1975, *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα.
1986, *Οι 12 μήνες. Τα λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη.
- Κωστής, Κ., 1993, *Αφορία, ακρίβεια και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830). Προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα.
- Κωστής, Κ., 1987, «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας», *Ιστορικά*, τόμ. 4, τεύχ. 7, Δεκέμβριος, σ. 179-204.
- Λουκόπουλος, Δ., 1914, Κέντρο Συντάξεως Ιστορικού Λεξικού Ακαδημίας Αθηνών, αρ. χειρογράφου 186, αρ. 79 (1914) (Α1 Ιλβ).
- Λουκόπουλος, Δ., 1917, «Σύμμεικτα λαογραφικά Μακεδονίας», *Λαογραφία*, 6 (1917), σ. 99-168.
- Μαρινόπουλος, Β., 1962, *Λαογραφικά στοιχεία χωριού Καρπερό*, Κ.Ε.Ε.Λ., αριθμός χειρογράφου 2596, Αθήνα.
- Πολυμέρου, Αικ., 1976, «Ο άγιος Χριστόφορος προστάτης από το χαλάζι στο βόρειο ελληνικό χώρο», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού Χώρου*, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη, σ. 393-399.
- Παναγιωτόπουλος, Ν., 1989, «Από τον κανόνα στις στρατηγικές και από το υποκείμενο στον δρώντα φορέα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 72, σ. 123-141.
- Παπανικολάου, Β., 1937, «Το Δασύλλιον. Μία παράδοσις για το ελάφι», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας*, έτ. 6, σ. 79-80.
- Προύφα, Ε., 1992, *Παραδοσιακές καλλιέργειες και τροφές που παρασκευάζονται με τις πρώτες ύλες που προέρχονται από αυτές στην Κατάκαλη Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη.
- Ρωμαίος, Κ. Α., 1944-1945, «Λαϊκές λατρείες της Θράκης. Αναστενάρια, τελετή της Τυρινής Δευτέρας», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, 11, σ. 1-131.
- Σίδερισ, Α. Δ., 1934, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα.
- Τζημουράκας, Χ. Φ., 1979, *Καλλονή νομού Γρεβενών (Ιστορία-Λαογραφία)*, Θεσσαλονίκη.
- Τρουλλίνου-Μαρινοπούλου, Α., 1962, *Εορταί και πανηγύρια των Καρπεριωτών*, αριθμός χειρογράφου 2597, Κ.Ε.Ε.Λ., Αθήνα.
- Τσάρας, Γ., 1968, «Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Παπα-Νικόλα Κουκόλη απ' το Λιμπόχοβο της Δυτικής Μακεδονίας (1817-1926)», *Μακεδονικά*, τόμ. 6, σ. 303-305.
- Χατζηαλεξάνδρου, Ε., 1940, «Σύμμεικτα: Ενθυμήσεις του 1798-1816», *Μακεδονικά*, τόμ. 1, σ. 508-514.
- Χατζητάκη-Καψωμένου, Χ. (επιμ.), 2001, *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος*, Θεσσαλονίκη.

SUMMARY

VANGELIS KARAMANES, Dr.

Traditional Practices in the Handling of Food Shortages During the Transitional Spring Period in the Koupatsiarika Villages of Grevena (Western Macedonia)

The natural environment of the Koupatsiarika villages of Grevena is poor in natural resources. The inhabitants of the area applied various practices in the handling of food shortages during the transitional period of spring, which was the period when problems were most likely to occur. These practices, such as robbery, concerned the appropriate handling of all the natural resources to hand, in the quest for additional economic resources and in the attempt to maintain social cohesion, by means of the redistribution of foodstuffs during the period of shortage.

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ

Το ζήτημα της κατάταξης των παραδόσεων και οι παραδόσεις του Λαογραφικού Αρχείου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Με την μελέτη αυτή επιχειρείται ένας επαναπροσδιορισμός του είδους της προφορικής παράδοσης, που χαρακτηρίζεται παράδοση ή θρύλος, καθώς και η νοηματική διαφοροποίηση των δύο όρων, με σκοπό τη δημιουργία ειδικής βάσης δεδομένων για τις ανάγκες ηλεκτρονικής αρχειοθέτησης του υλικού του Λαογραφικού Αρχείου. Με δεδομένα τα συμπεράσματα της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας, το είδος αφενός παραμένει ολοζώντανο στις σύγχρονες κοινωνίες και αφετέρου συγκοινωνεί συστηματικά με συναφή είδη της προφορικότητας. Η μεταβλητότητα αυτή επιτρέπει μετασχηματισμούς μέσα από συνεχή ανταλλαγή στοιχείων, δυσχεραίνοντας την οποιαδήποτε προσπάθεια συστηματικής ταξινόμησης των παραλλαγών του είδους. Στον αντίποδα των θεωρητικών δυσκολιών συστηματοποίησης, προτείνεται η δημιουργία ενός ανοικτού και ευέλικτου συστήματος ηλεκτρονικής ταξινόμησης με συνδυασμένη χρήση των σημαντικότερων προτάσεων, που έχουν διατυπωθεί έως σήμερα.*

Αφορμή για τον προβληματισμό της παρούσας μελέτης στάθηκε η ανάγκη δημιουργίας μιας ειδικής βάσης δεδομένων για το σώμα των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου. Το εγχείρημα θα μπορούσε να είναι εξαιρετικά απλό, εφόσον έχει ήδη ολοκληρωθεί ο σχεδιασμός και έχει δοκιμαστεί η λειτουργικότητα της «συγγενούς» – στο βαθμό που πρόκειται για προφορικές μυθώδεις διηγήσεις σε πεζό λόγο – βάσης των παραμυθιών (βλ. Παπαχριστοφόρου 1999). Μία ελαφρώς προσαρμοσμένη αντιγραφή της θα ήταν εκ πρώτης όψης αρκετή.

Στην πράξη, ωστόσο, βρεθήκαμε αντιμέτωποι με την πολυπλοκότητα του είδους και με τα ζητήματα που απορρέουν άμεσα από αυτήν, όπως είναι ο ίδιος ο ορισμός της έννοιας της δημόσιας παράδοσης και στη συνέχεια η αναζήτηση

* Με τον όρο «προφορικότητα» αποδίδουμε εδώ τον διεθνή όρο «orality/oralité».

μιας μεθόδου ταξινόμησης των παραδόσεων, ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες της νέας βάσης δεδομένων. Κατά την άποψή μας τα δύο ζητήματα είναι αλληλένδετα, εφόσον ένας επιτυχής ορισμός προσδιορίζει αυτομάτως και τα όρια του είδους - αυτά συνδέονται αμγώς με την οποιαδήποτε ταξινόμηση. Η συνέχιση της ταξινόμησης των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου και η εισαγωγή τους σε μία βάση δεδομένων οφείλει να είναι συμβατή με: 1) το ήδη ταξινομημένο και αποδελτιωμένο υλικό του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (Κ.Ε.Ε.Λ.), 2) με τα διεθνή χαρακτηριστικά του είδους και συνεπώς με τις υπάρχουσες κατηγοριοποιήσεις, 3) με το συνεχώς αυξανόμενο σχετικό υλικό του Κ.Ε.Ε.Λ.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να καταλήξει σε μια εφαρμόσιμη πρόταση κατάταξης των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου, που να ικανοποιεί κατ' αρχήν τις ανάγκες της ηλεκτρονικής αρχειοθέτησής τους. Πριν από αυτό θα προχωρήσουμε: α) σε μία γενική επισκόπηση των παραδόσεων ως είδους της προφορικής παράδοσης, β) στην επανεξέταση των διαφόρων προτάσεων ταξινόμησής τους, γ) στην αποτύπωση του σώματος των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου. Σημειώνουμε ότι, για λόγους οικονομίας, οι οποιεσδήποτε αναφορές μας σε θέματα προέλευσης ή λειτουργίας των παραδόσεων, θα είναι ειδικές και μόνο στο βαθμό που αφορούν τα ίδια τα όρια του είδους.

α. Παραδόσεις και θρύλοι

Είναι δύσκολο να μλήσει κανείς για το συγκεκριμένο είδος της προφορικής λογοτεχνίας, χωρίς να ξεκινήσει από έναν, έστω στοιχειώδη, ορισμό του. Κατ' αρχήν οι δύο όροι, για την ορολογία της ελληνικής λαογραφίας, θεωρούνται συνώνυμοι. Η εισαγωγή του όρου «παράδοση» οφείλεται, όπως είναι γνωστό, στον Νικόλαο Πολίτη, ο οποίος «δεν θεωρεί αυτονόητη την έννοιά της και αισθάνεται έστω και ευκαιριακά την ανάγκη να την ορίσει», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Στ. Ήμελλος (Ήμελλος 1988: 9). Πράγματι, από τα είδη που παραθέτει ο Πολίτης στη συνοπτική κατάσταση των «μνημείων του λόγου» στον πρώτο τόμο της *Λαογραφίας*, οι παραδόσεις είναι το μόνο που επεξηγεί: «μυθώδεις διηγήσεις πιστευόμενες ως αληθείς, αναφερόμενες δε εις τόπους ή πρόσωπα, εις ουράνια σώματα, εις μετεωρολογικά φαινόμενα, εις τον Χριστόν και εις τους αγίους, εις δαμόνια και εις άλλα φανταστικά όντα» (Πολίτης 1909: 10). Αν και το πρώτο σκέλος της επεξήγησης θα μπορούσε να αποτελεί έναν σχηματικό ορισμό του είδους, ο Πολίτης αισθάνεται την ανάγκη να συμπεριλάβει σε αυτόν και μια υπόμνηση της κατηγοριοποίησής του «κατά πράγματα». Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Μ. Γ. Μερακλής, ο Πολίτης παραλείπει από τον ορισμό του – άρα και από την ταξινόμησή του, όπως θα δούμε στη συνέχεια – «το πολύ σοβαρό στοιχείο του προσωπικού βιώματος» (Μερακλής 1992/1996: 148).

Η διαπίστωση αυτή μας φέρνει πολύ κοντά σ' έναν σύγχρονο ορισμό του είδους, που αντιλαμβάνεται την παράδοση ως μία σύντομη αφήγηση ενσωματωμένη στο αντικείμενο μιας συζήτησης, της οποίας τα γεγονότα τοποθετούνται σε ιστορικό χρόνο και ενθαρρύνουν τη συζήτηση γύρω από αυτά. Σύμφωνα με την Linda Dégh μάλιστα, πρόκειται για το ίδιο το προϊόν των αντικρουόμενων απόψεων που εκφράζονται σε μία συζήτηση (Dégh 1991: 30-31). Το πραγματικό αφηγηματικό πλαίσιο της παράδοσης συμμετέχει πλέον στον ορισμό του είδους, ίσως πολύ πιο δυναμικά από τα «πράγματα» στα οποία αναφέρονται οι συγκεκριμένες αφηγήσεις. Προφανώς, γιατί για τους σύγχρονους ερευνητές οι παραδόσεις δεν αποτελούν «φιλολογικό» είδος, νεκρά κείμενα – «μνημεία του λόγου», αλλά είδος ολοζώντανο και συνεχώς εξελισσόμενο στις σύγχρονες κοινωνίες, οπότε και η έννοια του προσωπικού βιώματος προσλαμβάνει πρωτεύουσα σημασία, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Σε αυτό το σημείο είναι ανάγκη να διαχωρίσουμε τους συνώνυμους όρους και να σταθούμε για λίγο στην ετυμολογία τους. Όπως είναι γνωστό ο όρος *παράδοση* εμπεριέχει και την γενικότερη έννοια, με την οποία πολύ εύκολα συγχέεται, των παραδιδόμενων πολιτισμικών στοιχείων από τους προγενέστερους στους νεότερους. Στην ελληνική γλώσσα ο όρος *παράδοση*, μετά τη χρήση του από τον Νικόλαο Πολίτη, επεκράτησε του όρου *θρύλος*, με αποτέλεσμα οι ειδικοί λαογράφοι να τους θεωρούν συνώνυμους και οι εμπειρικοί λαογράφοι συμπληρωματικούς (πβ. «παραδόσεις και θρύλοι»). Ωστόσο, ο όρος *θρύλος* εμπεριέχει ως παράγωγο του ρήματος *θρυλώ / θρυλούμαι*¹ και την έννοια της φημολογίας, που είναι απολύτως αναγκαία στον μηχανισμό της διάδοσης των παραδόσεων, όπως έχει καταδείξει η σύγχρονη έρευνα. Αντίθετα, ο λατινικός όρος *legenda*², και τα παράγωγά του στις ευρωπαϊκές γλώσσες, παραπέμπει στους *βίους των αγίων*, που *διαβάζονταν* μεγαλόφωνα κατά τη λειτουργία στους μεσαιωνικούς χριστιανικούς ναούς (Roemer 1998: 375). Ο γερμανικός όρος *Sägen*³ επαναφέρει την έννοια της προφορικότητας ως συστατικό του όρου. Ετυμολογικά λοιπόν, οι δύο έννοιες *παράδοση* και *θρύλος* δεν είναι ταυτόσημες. Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με όσα θα πούμε για την πολυμορφία του είδους αμέσως μετά, οδηγεί πιθανότατα στη δυνατότητα διαφορετικής χρήσης των δύο όρων, που εν προκειμένω και χωρίς επιστημολογικό λάθος μπορεί πράγματι να είναι συμπληρωματική.

1. *θρυλώ / θρυλούμαι* = γίνομαι θέμα κοινής συζήτησης, φημολογούμαι, κοινολογούμαι.

2. Μετοχή του ρήματος *lego* = διαβάζω.

3. Από το ρήμα *sagen* = λέγω, διηγούμαι [Bodker 1965: 253].

Όπως είναι γνωστό, η λαογραφία ορίζει την *παράδοση* ως «μυθική διήγηση, η οποία συνδέεται με ορισμένο τόπο και χρόνο και με ορισμένο πρόσωπο, την οποία ο λαός πιστεύει ως αληθινή» (Μέγας 1972: 190-191). Με άλλα λόγια, αυτή η κατά κανόνα σύντομη μορφή αφήγησης συνδυάζει μυθικά και ιστορικά στοιχεία, που τα παρουσιάζει ως προσωπικό βίωμα ενός υπαρκτού προσώπου. Η αληθοφάνειά της σημαίνει απλώς ότι επιτυγχάνει να συνθέσει μία νέα διάσταση της πραγματικότητας. Αυτό το τελευταίο σημείο ειδικά μας κάνει να διαφωνούμε με την απόσταση που υπαινικτικά χωρίζει τον λαογράφο (υποψιασμένο μελετητή) από τον λαό (αφελή ακροατή). Πιστεύουμε αντίθετα, ότι ακριβώς αυτή η αληθοφάνεια και η απόδοση μιας νέας διάστασης της πραγματικότητας είναι το στοιχείο που κάνει την παράδοση ζωντανό είδος της προφορικότητας, προσδίδοντάς του την δυνατότητα να μετασχηματίζεται συνεχώς, ανανεώνοντας την θεματολογία του και εισχωρώντας σε νέα κοινωνικά περιβάλλοντα. Ο ρεαλισμός της αφήγησης, στον οποίο εντάσσονται τόσο τα ιστορικά όσο και τα βιωματικά στοιχεία της, είναι απαραίτητος, προκειμένου να ενισχυθεί το αφηγηματικό αποτέλεσμα της αληθοφάνειας και της εγκυρότητας της – θρυλούμενης τελικά – πληροφορίας. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειώσουμε ότι όσο μεγαλώνει η απόσταση από τα ρεαλιστικά στοιχεία της αφήγησης, τόσο απογυμνώνονται και προβάλλονται αδρά τα μυθικά της στοιχεία σε βάρος της οποιασδήποτε αληθοφάνειας. Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι κατατοπιστικό. Απομακρυσμένοι από τα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα των αφηγήσεων για τις νεράιδες, είναι αδύνατον να πιστέψουμε στην ύπαρξή τους. Αντίθετα, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και των δυνατοτήτων της, μαζί με τους φόβους που αυτή προκαλεί, κάνει πολλούς από εμάς εξαιρετικά εύπιστους στην ύπαρξη εξωγήινων και στα δείγματα της παρουσίας τους.

Τα χαρακτηριστικά των παραδόσεων που αναφέραμε μέχρι στιγμής, αφορούν το περιεχόμενο και όχι τη μορφή τους. Κατά γενική ομολογία, οι παραδόσεις δεν έχουν συγκεκριμένη μορφή, αλλά μόνο περιεχόμενο (Röhricht 1958: 662 και Dégh 1991: 19), με την έννοια ότι αυτό που επαναλαμβάνεται με σταθερότητα από τη μία παραλλαγή στην άλλη δεν είναι ούτε η μορφή ούτε η ίδια η πλοκή, όπως στο παραμύθι, αλλά απλώς η κεντρική ιδέα της συγκεκριμένης παράδοσης. Κατά τη Linda Dégh η διαφοροποίηση είναι ιδεολογική, καθώς η παράδοση επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανθρώπινη εμπειρία, να θέσει υπαρξιακά ερωτήματα και όχι να διασκεδάσει (Dégh 1991: 20). Γι' αυτό και σε πραγματικές συνθήκες καταγραφής οι (ζωντανές) παραδόσεις δεν μπορούν να έχουν τη μορφή ενιαίων και καλοσχηματισμένων αφηγήσεων, αλλά είναι αποσπασματικές αφηγήσεις «πραγματικών» περιστατικών και διατυπώσεις απόψεων ή διαφωνιών στο πλαίσιο της ολοζώντανης συζήτησης μεταξύ συνομιλη-

τών. Κατά συνέπεια και τα ίδια τα χαρακτηριστικά του είδους συσχετίζονται άμεσα με τις συνθήκες της αφήγησης. Συμπληρωματικά με όσα είπαμε παραπάνω, η παράδοση: 1) έχει υπαρκτική βαρύτητα για όσους την κουβεντιάζουν, 2) περιβάλλεται από αβεβαιότητα και έλλειψη συμπαγούς γνώσης, 3) περιέχει αντιφάσεις που πυροδοτούν τη συζήτηση (Dégh 1991: 30).

Διαπιστώνουμε ότι όσο απομακρυνόμαστε από έναν συμπαγή και ενδεχομένως ελλιπή ορισμό του είδους, προκειμένου να το προσδιορίσουμε σαφέστερα και μέσα από τα χαρακτηριστικά του, επεκτεινόμαστε αναπόφευκτα και σε αναφορές άλλων ειδών της προφορικότητας. Κατ' αρχήν, ο διδακτικός χαρακτήρας των παραδόσεων – από την άποψη της λειτουργίας – τις συνδέει, όπως είναι γνωστό, τόσο με τις συναξαρικές ιστορίες όσο και με τους μύθους των ζώων. Επί πλέον, όταν μιλούμε για την κεντρική ιδέα – περιεχόμενο μιας παράδοσης, είναι σαφές ότι παραπέμπουμε τον αναγνώστη στη *δοξασία*, που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο στον σχηματισμό αλλά και στη βιωσιμότητα των παραδόσεων (Van Genep 1910: 253-255 και Dégh 1991: 24). Το ίδιο ισχύει και για τις *προλήψεις*, μειωτικό συνώνυμο των δοξασιών, που εν τέλει εγγκώνται επίσης το τόσο απαραίτητο αληθοφανές υπόβαθρο (Dégh 1991: 25 και Belmont 1973: 75). Μια δοξασία ακόμη και αφού χάσει το επίχρυσμα της αδιαφιλονίκητης πίστης, μπορεί να επιβιώσει μετασχηματιζόμενη σε *μοτίβο* (Belmont 1970: 65). Εξίσου καλά μπορούν να επιβιώσουν είτε ολόκληρες παραδόσεις είτε μοτίβα τέτοιου είδους, με τη μορφή των *βιωματικών ιστοριών* – διογκώνοντας ουσιαστικά τον βιωματικό χαρακτήρα της παράδοσης: στην προκειμένη περίπτωση ο αφηγητής ταυτίζεται με τον ήρωα της αφήγησης και την παρουσιάζει ως δική του εμπειρία, σε πρώτο πρόσωπο (Dolby 1998: 504-505). Κατ' επέκταση, η αφηγηματική ένταση του προσωπικού βιώματος συσχετίζει την παράδοση με το όλο και δημοφιλέστερο είδος της *μαρτυρίας* (πβ. Μερακλής 1992: 54). Με την αποκλιμάκωση της έντασης προς το κωμικό στοιχείο η παράδοση / μαρτυρία / βιωματική ιστορία, μπορεί να ταυτιστεί ακόμη και με το *ανέκδοτο*.

Οι αλληλεπιδράσεις και οι μετασχηματισμοί ενός «παραδοσιακού» είδους σε νεότερες όψεις της προφορικότητας υποδηλώνουν σαφώς ότι το συγκεκριμένο είδος παραμένει ολοζώντανο με ανανεώσιμη θεματολογία. Η σύγχρονη έρευνα μάλιστα μιλά για *σύγχρονους θρύλους* (contemporary legends), ή *θρύλους των πόλεων* (urban legends), τους οποίους συσχετίζει στενά με δύο ακόμη μορφές της προφορικότητας, τις *φήμες* και το *κουτσομπολιό*.⁴

4. Τάχιστα αναφερόμαστε στα βασικά σημεία, όπου οι σύγχρονοι θρύλοι διαφοροποιούνται από τις λαϊκές παραδόσεις, καθώς: 1) μπορεί και να μην αναφέρονται καθόλου σε

Η συστηματική σύγχυση όλων αυτών των ειδών μεταξύ τους – δηλαδή η ασάφεια των ορίων – υποδηλώνει και πάλι, αν όχι ένα ενιαίο είδος, την ύπαρξη μιας ομοιογενούς οικογένειας συγγενών μορφών της προφορικότητας, που επιτρέπει συνεχώς νέους μετασχηματισμούς μέσα από τη συστηματική ανταλλαγή στοιχείων. Με αυτό το δεδομένο, ίσως είναι σκόπιμο να μην τις εξετάζουμε χωριστά. Εκτιμούμε επίσης ότι εξίσου σκόπιμη είναι και η νοηματική διαφοροποίηση του όρου *παράδοση* (για τις αφηγήσεις που αναφέρονται στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της παραδοσιακής κοινότητας) από τον όρο *θρύλος* (για τις αφηγήσεις που «φημολογούνται» ως αληθείς στις σύγχρονες κοινωνίες).

Αντί συμπεράσματος, μπορούμε τελικά να υποθέσουμε ότι, στο επίπεδο του εκάστοτε εξιστορούμενου, η παράδοση – θρύλος είναι εφήμερο είδος: ενώ, δηλαδή, μία ιστορία ή μία φήμη μπορεί να διαδοθεί σε μεγάλο εύρος μέσα στον χώρο (επιβιώνοντας προφανώς μόνο σε όμοια πολιτισμικά συμφραζόμενα), δυσκολεύεται να επιβιώσει διαχρονικά, καθώς πιθανότατα αντανάκλα την επίκαιρη υπαρκτή πραγματικότητα των ανθρώπων και τις συνήθειες τους (πβ. Dégh 1991: 19-20 και 29-30).

Ύστερα από αυτήν τη σχηματική αποτύπωση των ασαφών ορίων του είδους και για να επιστρέψουμε στο αντικείμενο της αναζήτησής μας, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι οι αρχειακές ανάγκες του Λαογραφικού Αρχείου απαιτούν ένα σύστημα ταξινόμησης, το οποίο αφενός να μπορεί να καλύψει (και με μελλοντικές προσθήκες) ένα μεγάλο θεματικό εύρος και αφετέρου ένα αρκετά μεγάλο ειδολογικό εύρος.

β. Προτάσεις ταξινόμησης

Εξαιτίας ενδεχομένως όλων αυτών των επικαλύψεων, που μόλις αναφέραμε, έχει σταθεί αδύνατον μέχρι σήμερα να ταξινομηθούν οι παραδόσεις σύμφωνα μ' ένα διεθνώς αποδεκτό σύστημα, όπως συνέβη με τα παραμύθια και την κατάταξη Aarne - Thompson.

Η κατάταξη, που πρότεινε ο Νικόλαος Πολίτης με το μνημειώδες έργο του *Παραδόσεις*, ταξινομεί τις 1013 παραδόσεις, στις οποίες αναφέρεται, σε 39 κατηγορίες σύμφωνα με τα «πράγματα» στα οποία αναφέρεται το κάθε εξιστορού-

υπερφυσικά στοιχεία, 2) προκειμένου να διαδοθούν, χρησιμοποιούν εκτός από την προφορικότητα τα Μ.Μ.Ε., την εικόνα και τα ηλεκτρονικά μηνύματα, 3) κυκλοφορούν σε όλους τους κοινωνικούς χώρους, απ' όπου δανείζονται στοιχεία, ενώ τροφοδοτούνται σημαντικά και από τον χώρο των παραεπιστημών.

μενο. Η κατάταξη του Πολίτη παρουσιάζει, κατά γενική ομολογία πλέον, αρκετές επακαλύψεις – ίσως επειδή πρόκειται ουσιαστικά για μια ευρετηριοποίησή τους με γνώμονα έναν κεντρικό όρο – κλειδί. Στην περίπτωση που οι όροι κλειδιά είναι περισσότεροι για μία αφήγηση, τότε αυτή έχει περισσότερες από μία δυνατές θέσεις⁵. Πιστεύουμε ωστόσο ότι το σημαντικότερο πλεονέκτημα αυτής της ευρετηριοποίησης, ειδικά στο πλαίσιο της συλλογής υλικού και της επιτόπιας έρευνας, είναι ότι ενεργοποιεί με αρκετή ακρίβεια την ίδια τη λειτουργία της μνήμης, καθώς αυτή ανασύρει ολόκληρες ιστορίες με αφορμή μια λέξη ή μια φράση.

Ταυτόχρονα, η αποσιώπηση του βιωματικού στοιχείου από τον ορισμό του Πολίτη για τις παραδόσεις, έχει δημιουργήσει ένα κενό, που αφήνει εκτός ειδικά όλες τις αφηγήσεις με έντονα βιωματικά στοιχεία, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως⁶ (πβ. Μερρακλής 1992/1996: 148). Οι μεταγενέστεροι του Πολίτη λαογράφοι επεχείρησαν να συμπτύξουν τη λεπτομερή κατηγοριοποίησή του εφαρμόζοντας γενικότερα κριτήρια. Ο Στ. Κυριακίδης και ο Γ. Α. Μέγας, με περίπου 40 χρόνια διαφορά μεταξύ τους (1922 και 1963), πρότειναν τη σύμπτυξη των κατηγοριών του Πολίτη με τη μορφή των υποκατηγοριών πλέον σε 4 μεγάλες θεματικές κατηγορίες με γνώμονα ευρύτερα κριτήρια: 1) μυθολογικές παραδόσεις ή προσωποποιήσεων, 2) αιτιολογικές, 3) ιστορικές, 4) θρησκευτικές. Και οι δύο, ωστόσο, αναίρεσαν την πρότασή τους με κοινό το επιχείρημα των επακαλύψεων και της σύγχυσης, που η αναδιάταξη μπορεί να προκαλέσει στον συλλογέα (Κυριακίδης 1922: 173, Megas 1964: 94-95, πβ. Ήμελλος 1988: 51).

Στο Συνέδριο Λαϊκών Διηγήσεων, που έγινε το 1963 στη Βουδαπέστη, η Μαρία Ιωαννίδου Μπαρμπαρίγου πρότεινε στο πλαίσιο μια διεθνούς συνεργασίας μία συνοπτική κατηγοριοποίηση των ελληνικών παραδόσεων, παρεμφερή τόσο με

5. Ενδεικτικά και μόνο παραπέμπουμε τον αναγνώστη στις παραδόσεις με αριθμό: 235-236 (κεφάλαιο ΙΒ': ο ουρανός τ' άστρα κι η γη), οι οποίες θα μπορούσαν επίσης να ανήκουν στις θρησκευτικές παραδόσεις (κεφάλαια Θ'-ΙΑ'), 266 (κεφάλαιο ΙΓ': οι καιροί), η οποία θα μπορούσε να ανήκει στα κεφάλαια ΚΣΤ' (νεράιδες) ή Γ' (χώρες και τόποι), 267-270 (κεφάλαιο ΙΓ': οι καιροί), οι οποίες θα μπορούσαν επίσης να ανήκουν στο κεφάλαιο ΚΣΤ' (νεράιδες), 643-644 (κεφάλαιο ΚΔ': καλικάντζαροι) οι οποίες θα μπορούσαν να ανήκουν στο κεφάλαιο ΚΑ' (στοιχεία και στοιχειωμένοι τόποι), ή στην 566 (κεφάλαιο ΚΓ': χαμοδράκια), που αναφέρεται εξίσου και στον διάβολο (κεφάλαιο ΛΑ'). Με παρόμοια λογική συγγέονται αρκετοί μύθοι ζώων με τις παραδόσεις για τα αίτια.

6. Η σπουδαιότητα του βιωματικού στοιχείου τονίζεται και από τη – μονομερή κατά την άποψή μας – διάκριση των παραδόσεων σε δύο βασικές κατηγορίες κατά τον C.W. von Sydow: 1) Memorat, με αναφορές σε καθαρά προσωπικά βιώματα, 2) Fabulat, με συγκαλυμμένες αναφορές σε προσωπικά βιώματα και παρατηρήσεις (Ήμελλος 1988: 20-21). Εδώ ωστόσο περνάμε στο αντίθετο άκρο, με απαλοιφή των αναφορών στα παραδοσιακά στοιχεία.

αυτήν του Κυριακίδη και του Μέγα, όσο και με το διεθνές σχήμα που προτάθηκε στο ίδιο Συνέδριο: 1) κοσμογονικές και αιτιολογικές, 2) ιστορικές και τοπωνυμικές, 3) δαμονικά όντα και υπερφυσικές δυνάμεις – λαϊκή μυθολογία, 4) θρησκευτικές παραδόσεις. Αντίστοιχα, η διεθνής διευρυμένη πρόταση ήταν η εξής:

- 1) αιτιολογικές και εσχατολογικές,
- 2) ιστορικές και πολιτισμικές,
- 3) υπερφυσικά όντα και δυνάμεις – μυθικές παραδόσεις,
- 4) θρησκευτικές παραδόσεις (Ήμελλος 1988: 53-54 και Μερακλής 1992: 50-51).

Επίσης, η Μπαρμπαρίγου εντάσσει στο σχήμα της ως υποκατηγορίες τις κατηγορίες του Πολίτη, με στόχο την αναλυτικότερη παρουσίαση του σώματος των ελληνικών παραδόσεων και διατηρεί αυτήν την κατάταξη και στο ευρετήριο (τόμος ΚΓ'), που συνέταξε για τα περιεχόμενα των 20 πρώτων τόμων του περιοδικού *Λαογραφία* (Barbarigou 1965: 179 κ.ε., πβ. Ήμελλος 1988: 52).

Ενδιάμεση, η πρόταση του Δ. Σ. Λουκάτου αφορά επίσης μian ενοποίηση των κατηγοριών του Πολίτη σε 12 αυτή τη φορά κατηγορίες (Λουκάτος 1977: 153-154)⁷.

Όλες αυτές οι συμπτύξεις, με τη θεματική γενίκευση που προτείνουν, ουσιαστικά αντιμετωπίζουν σε μεγάλο βαθμό τις επικαλύψεις, που αναπόφευκτα συνεπάγεται η κατάταξη του Πολίτη. Αφήνουν, ωστόσο, έξω από το σώμα των ελληνικών παραδόσεων και πάλι τις βιωματικές και τις πολιτισμικές ιστορίες – με εξαίρεση ίσως τη διεθνή πρόταση για την προσθήκη των πολιτισμικών παραδόσεων στην ίδια κατηγορία με τις ιστορικές. Κατ' αυτήν την έννοια η διάκριση του Μ. Γ. Μερακλή, η οποία εκτός από το περιεχόμενο λαμβάνει υπ' όψιν και τα εξωτερικά συμφραζόμενα της αφήγησης, είναι ίσως η πληρέστερη, εφόσον περιλαμβάνει και τις αναφορές στα «προσωπικά» βιώματα των πληροφορητών. Διακρίνει λοιπόν τρεις γενικές κατηγορίες: 1) βιωματικές, 2) αιτιολογικές, 3) πολιτισμικές ιστορίες (Μερακλής 1992: 45-52). Η συγκεκριμένη πρόταση εγκαταλείπει την προσπάθεια δημιουργίας κατηγοριών και υποκατηγοριών, με την επανάληψη των γνωστών τυπικών κριτηρίων, και υιοθετεί τελικά την οπτική γωνία του ίδιου του αφηγητή (πβ. Dégh 1991: 27).

Σε αυτό το σημείο, και με την έννοια ότι η παράδοση – θρύλος αποτελεί ζωντανό είδος της προφορικότητας, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε και μία πρόταση θεματικής κατηγοριοποίησης των σύγχρονων θρύλων σε 4 ομάδες,

7. Πρόκειται για τις εξής: 1) Μετεωρολογικές παραδόσεις, 2) γεωλογικές, 3) κοσμογονικές, 4) αρχαιολογικές, 5) ιστορικές, 6) στοιχειολατρικές, 7) θρησκευτικές, 8) διαβολικές ή δαμονικές, 9) ανθρωποδαμονικές, 10) θεοδαμονικές, 11) νεκροδαμονικές, 12) αιτιολογικές.

σύμφωνα με το λανθάνον «μήνυμα» τους: 1) προειδοποιητικούς, 2) κοινωνικής διαμαρτυρίας, 3) τρομακτικές ιστορίες, 4) ιστορίες για αστεία περιστατικά. Και αυτή η κατηγοριοποίηση, ωστόσο, παρουσιάζει, σύμφωνα με τους εισηγητές της, το μειονέκτημα των επικαλύψεων σε επίπεδο μηνυμάτων πλέον (Campion - Vincent & Renard 1998: 339).

Επανερχόμενοι στην προβληματική μας μπορούμε να πούμε, αντί προσωρινού συμπεράσματος και πάλι, ότι η ανάγκη κάλυψης ενός κατά το δυνατόν μεγαλύτερου θεματικού και ειδολογικού εύρους κατά την ταξινόμηση των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου, δεν μπορεί να ικανοποιηθεί χωρίς την ένταξη και των παραδόσεων με έντονα βιωματικά στοιχεία.

γ. Οι παραδόσεις του Λαογραφικού Αρχείου

Το σώμα των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου έχει ταξινομηθεί, από την ίδρυσή του το 1918, σύμφωνα με την κατάταξη του Νικολάου Πολίτη. Ωστόσο, οι αδυναμίες του συγκεκριμένου συστήματος έχουν αποτυπωθεί και στα σχετικά δελτία του σημερινού Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας.

Από την πρώτη κιόλας προσέγγιση των δελτίων διαπιστώνει κανείς, στην πράξη πλέον, αφενός μία σειρά επικαλύψεων, η οποία εκφράζεται είτε με κάποιες παρατοποθετήσεις του υλικού (όπως είναι για παράδειγμα αρκετοί μύθοι ζώων, που έχουν ταξινομηθεί στις αιτιολογικές παραδόσεις), είτε με την τοποθέτηση συναφών παραδόσεων σε δύο διαφορετικά σημεία (π.χ. παραδόσεις για τα τελώνα μπορεί να βρει κανείς είτε στους καιρούς, είτε στους βρικόλακες). Αφετέρου είναι εμφανής και μία σχετική αμηχανία απέναντι στα ίδια τα κενά της κατάταξης Πολίτη, η οποία έχει εκφραστεί μέσα από τρεις «μέσες» λύσεις. Πρώτον, συχνά βρίσκει κανείς διάσπαρτες απομονωμένες δοξασίες ανάμεσα στις σχετικές με αυτές παραδόσεις. Δεύτερον, η κατάταξη του Πολίτη έχει προεκταθεί με την προσθήκη 6 νέων κατηγοριών, οι οποίες κατά την άποψη μας δεν προσφέρουν ουσιαστική λύση⁸. Τρίτον, έχει δημιουργηθεί μία ανεξάρτητη κατηγορία με

8. Πρόκειται για τις κατηγορίες:

Μ' : Απ' όσο διαπιστώσαμε δεν έχει περιεχόμενα.

ΜΑ' - «γενικά περί δαιμόνων»: τα περιεχόμενά της εντάσσονται στις υπόλοιπες 39 κατηγορίες του Πολίτη.

ΜΒ' - «παιδικοί δαίμονες»: Περιέχει αποκλειστικά αναφορές των ενηλίκων σε φανταστικά δαιμονικά όντα, όπως καραμούζα, μπόβος, μπαμπάουλο, μπαμπούλα κ.ο.κ., που χρησιμοποιούνται με συνειδητή πρόθεση εκ μέρους τους τον εκφοβισμό των παιδιών. Η ειδοποίησ τους διαφορά, τόσο από τις δοξασίες όσο και από τις παραδόσεις, είναι ότι απουσιάζουν

τον τίτλο «ακαθόριστα», η οποία υποδέχεται ακριβώς όλα τα συναφή με τις παραδόσεις είδη, που αναφέραμε στην πρώτη ενότητα της μελέτης μας και τα οποία έχουν παραλειφθεί από την κατάταξη του Πολίτη, όπως είναι οι φήμες, ευτράπελες διηγήσεις, προλήψεις ή ιστορικές παραδόσεις.

Εκτός από τις αποδελτιωμένες παραδόσεις του Λαογραφικού Αρχείου, μεγάλος όγκος τους παραμένει αναποδελτίωτος και είναι κατά συνέπεια ακαθόριστου μεγέθους και περιεχομένου. Είναι μάλλον βέβαιον ότι ειδικά τα πιο πρόσφατα χειρόγραφα του ΚΕΕΛ περιέχουν και πιο σύγχρονες διαφοροποιήσεις του είδους, ενδεχομένως συγκαλυμμένες πίσω από ένα πρώτο πρόσωπο αφήγησης, όπως κάποιες φήμες ή βιωματικές ιστορίες, ή ακόμη και τοπικά ανέκδοτα, που μέσα από την επαναληπτικότητά τους αποτελούν σαφώς αντικείμενο της προφορικής «παράδοσης» και όχι την ευκαιριακή επινόηση ενός μεμονωμένου πληροφορητή. Είναι επομένως απαραίτητη μια ενδελεχής αποθησαύριση του σχετικού υλικού, ώστε να αποτυπωθούν με μεγαλύτερη σαφήνεια και οι πιο «μοντέρνες» ανάγκες στην ταξινόμηση των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου (πβ. Ήμελλος 1988: 55).

Πιστεύουμε, ωστόσο, ότι η ιδανικότερη λύση στο ζήτημα του «εκμοντερνισμού» της κατάταξης των παραδόσεων του Λαογραφικού Αρχείου, και με δεδομένο πλεονέκτημα την ευελιξία που προσφέρει η ηλεκτρονική ταξινόμηση δεδομένων, είναι η δημιουργία ενός ειδικού δέντρου, στο οποίο η κατάταξη του Πολίτη να αποτελεί απλώς έναν κλάδο. Η παρουσία επί πλέον κλάδων - ισοδύναμων με αυτόν - με τις υποκατηγορίες τους προσφέρει τη δυνατότητα ταυτόχρονης σήμανσης περισσότερων από μία κατατάξεων, ώστε να καλύπτονται τόσο οι ήδη καταταγμένες παραδόσεις του Αρχείου, όσο και οι παραδοσιακότερες μορφές των συγκεκριμένων αφηγήσεων, ενώ παράλληλα να επιτρέπεται και η εισαγωγή νέων εκδοχών του είδους στο σώμα των παραδόσεων του ΚΕΕΛ. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγονται οι επικαλύψεις, καθώς κάθε παραλλαγή αντιστοιχεί σε μία μόνο καρτέλα, ακόμη κι αν της αντιστοιχούν περισσότερες από μία προτάσεις κατάταξης. Η συμπληρωματική χρήση λέξεων - κλειδιών συντελεί στην απαλοιφή των επικαλύψεων, ειδικά του συστήματος Πολίτη, εφόσον επιτρέπει

ζει παντελώς η οποιαδήποτε πίστη των ενηλίκων στην ύπαρξή τους. Κατά συνέπεια, εκτιμούμε ότι η θέση τους βρίσκεται στα ζητήματα που αφορούν το παιδί.

ΜΓ' - «δαίμονες διάφοροι»: τα περισσότερα δελτία εντάσσονται χωρίς πρόβλημα στην υπάρχουσα κατηγορία ΛΑ' (ο διάβολος), ενώ άλλες είτε στην κατηγορία ΛΔ' (ασθένειες) είτε στην ΚΑ' (στοιχεία και στοιχειωμένοι τόποι).

ΜΕ': Περιέχει κάποιες θρησκευτικές παραδόσεις, οι οποίες ωστόσο μπορούν να ενταχθούν είτε στην κατηγορία Ι' (Άγιοι) είτε ακόμη και στην Α' (παλιές ιστορίες).

την κατάταξη σε μία κατηγορία σύμφωνα με το κεντρικό θέμα, με ταυτόχρονη θεματική κάλυψη των δευτερευόντων όρων – κλειδιών, που υπεισέρχονται στην αφήγηση, αποκλείοντας την οποιαδήποτε σύγχυση ή επικάλυψη.

Το δέντρο της κατάταξης των παραδόσεων διαμορφώνεται λοιπόν ως εξής:

1.Κατάταξη Ν. Γ. Πολίτη

- 1.1.Παλιές ιστορίες
- 1.2.Η Πόλη κι η Αγία Σοφία
- 1.3.Χώρες και τόποι
- 1.4.Βουλιαγμένοι τόποι και πολιτείες
- 1.5.Βασιλιάδες, ρηγάδες και βασιλόπουλα
- 1.6.Έλληνες, ανδρειωμένοι, γίγαντες
- 1.7.Αρχαία κτήρια και μάρμαρα
- 1.8.Αρχαίοι θεοί και ήρωες
- 1.9.Ο Χριστός και τα πάθη του
- 1.10.Άγιοι
- 1.11.Εκκλησίες
- 1.12.Ο ουρανός, τ' άστρα κι η γη
- 1.13.Οι καιροί
- 1.14.Μαρμαρώματα
- 1.15.Φυτά
- 1.16.Ζώα
- 1.17.Θηρία
- 1.18.Δράκοντες και όφεις
- 1.19.Δράκοι
- 1.20.Θησαυροί και αράπηδες
- 1.21.Στοιχειά και στοιχειωμένοι τόποι
- 1.22.Στοιχειά και στοιχειωμένοι τόποι της θάλασσας
- 1.23.Χαμοδράκια
- 1.24.Καλικάντζαροι
- 1.25.Ανασκελάδες
- 1.26.Νεράιδες
- 1.27.Λάμιες
- 1.28.Στρίγκλες
- 1.29.Ημέρες
- 1.30.Μάγοι και μάγισσες
- 1.31.Διάβολος
- 1.32.Φαντάσματα
- 1.33.Βραχνάς

- 1.34. Ασθένειες
- 1.35. Μοίρες
- 1.36. Νεκροί και ψυχές
- 1.37. Βρικόλακες
- 1.38. Θάνατος, Κάτω Κόσμος, Χάρος
- 1.39. Αίτια

2. Διεθνές Διάγραμμα Βουδαπέστης

- 2.1. Αιτιολογική / εσχατολογική παράδοση
- 2.2. Ιστορική / πολιτισμική παράδοση
- 2.3. Υπερφυσική / μυθική παράδοση
- 2.4. Θρησκευτική παράδοση

3. Συγγενές είδος

- 3.1. Σύγχρονοι θρύλοι
- 3.2. Μαρτυρία / βιωματική ιστορία
- 3.3. Ανέκδοτο⁹
- 3.4. Δοξασία / πρόληψη
- 3.5. Φήμη

Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται τόσο η ειδολογική όσο και η θεματική κάλυψη του σώματος των παραδόσεων του ΚΕΕΛ, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπεται, χωρίς την ανατροπή του έργου των προηγούμενων συντακτών, η συνεχής ενημέρωση και προσαρμογή του συστήματος στις νέες ανάγκες ταξινόμησης, που δημιουργούνται αναπόφευκτα από την εξέλιξη ενός ζωντανού είδους της προφορικής.

Συνεκτιμώντας τους παράγοντες, που αναλύσαμε έως τώρα, και χρησιμοποιώντας ως εφαλτήριο την υπάρχουσα βάση των παραμυθιών καταλήξαμε σε μία παρεμφερή μορφή και για τη βάση των παραδόσεων, η οποία αποτελείται επίσης από ομάδες συναφών πεδίων, που αποσκοπούν στη συμπληρωματική κάλυψη διαφορετικών τρόπων προσέγγισης και δομούνται ως εξής¹⁰ (πβ. Παπαχριστοφόρου 1999: 272-274). Η παρουσίαση, που ακολουθεί αμέσως, αποτελεί ανά τελικού συμπεράσματος και το συνθετικό παράδειγμα εφαρμογής της πρότασής μας:

9. Εκτιμούμε ότι η συγκεκριμένη υποκατηγορία θα υποδεχθεί τελικά και έναν σημαντικό αριθμό ακατάτακτων τοπικών ανεκδοτολογικών διηγήσεων, που αυτή τη στιγμή φιλοξενούνται καταχρηστικά στη βάση των παραμυθιών.

10. Κάθε πεδίο ισοδυναμεί και με το αντίστοιχο κριτήριο αναζήτησης στη βάση δεδομένων, η οποία επιτελείται μέσα από ειδική λειτουργία (βλ. αναλυτικά Παπαχριστοφόρου 1999: 275).

ΚΑΡΤΕΛΑ (ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ)

1. Σταθερά πεδία: Αποτελούν τη γενική επισκόπηση της παραλλαγής. Οι πληροφορίες τους είναι μονίμως εμφανείς, έτσι ώστε να μπορούν αμέσως να συνδυάζονται με τις πληροφορίες των υπόλοιπων τεσσάρων ομάδων πεδίων, οι οποίες εναλλάσσονται μεταξύ τους .

- Κωδικός εισαγωγής στη βάση: δίνεται αυτόματα από το πρόγραμμα.

Π.χ. 0000000001

- Πηγή: αριθμός χειρογράφου (και σελίδα), μαγνητοταινίας κλπ.

Π.χ. ΚΕΕΛ 2263: 89

- Περιοχή: με συγκεκριμένο τοπωνύμιο σημειώνεται ο τόπος της καταγραφής.

Π.χ. Πυλί – Κω – Δωδεκανήσου

• Κατάταξη: Δίνεται η δυνατότητα ταυτόχρονης σήμανσης περισσότερων από μία, συμπληρωματικών, προτάσεων κατάταξης.

Π.χ. Έλληνες, ανδρειωμένοι, γίγαντες – κατάταξη Ν. Γ. Πολίτη

Δοξασία / πρόληψη – συγγενές είδος

2. Λέξεις-Κλειδιά: Πέρα από την θεματική κωδικοποίηση του περιεχομένου, υποκαθιστούν και την περίληψη του ίδιου του κειμένου.

3. Κείμενο: Αποτυπώνει το ίδιο το περιεχόμενο της παραλλαγής. Τα κείμενα των παραδόσεων είναι συνήθως σύντομα, οπότε δίνονται αυτούσια. Με αυτό το κριτήριο κρίναμε περιττή την εισαγωγή περίληψης. Περιττή επίσης κρίναμε και την οποιαδήποτε σήμανση τίτλου, καθώς η αφήγηση των παραδόσεων είναι πάντοτε αυθόρμητη, έως συνειρμική, και δεν αναγγέλλεται, ώστε να δικαιολογείται κάποιος τίτλος. Στις ελάχιστες περιπτώσεις που μπορεί να συμβαίνει αυτό, προηγείται ακριβώς του κειμένου.

- Λεξιλόγιο: πρόκειται για το λεξιλόγιο του ίδιου του χειρογράφου¹¹.

4. Σχολιασμός: με αυτή την ομάδα πεδίων αποδελτιώνονται τα διαφορετικά στάδια επεξεργασίας του χειρογράφου, ενώ ταυτόχρονα δίνεται η δυνατότητα μεταπήδησης σε τομείς εκτός της συγκεκριμένης βάσης δεδομένων.

- Σχόλια χειρογράφου: πρόκειται για σημειώσεις πάνω στο ίδιο το χειρόγραφο, είτε από τον συλλογέα, είτε από τους αποδελτωτές του χειρογράφου.

- Παρατηρήσεις: σχολιασμός της παραλλαγής από τον ερευνητή που έχει εισαγάγει την παραλλαγή στη βάση.

11. Αν το λεξιλόγιο δεν δίνεται από το ίδιο το χειρόγραφο, απλώς επισημαίνεται η σημασία κάποιων ιδιωματικών λέξεων ή εκφράσεων.

- Δημοσιεύσεις: σημειώνονται, με πλήρη βιβλιογραφική παραπομπή, οι ενδεχόμενες δημοσιεύσεις της παραλλαγής σε περιοδικά ή συλλογές.

5. Στοιχεία Συλλογής: με αυτή την ομάδα πεδίων συστηματοποιούνται οι συχνά ελλιπείς πληροφορίες, που παρέχουν τα παλαιότερα χειρόγραφα, με απώτερο στόχο την ανασύνθεση του πολιτισμικού πλαισίου της παραλλαγής.

- Πληροφορητής: επισημαίνονται όσα στοιχεία είναι γνωστά και καλύπτουν την ταυτότητα του πληροφορητή. Π.χ. όνομα, παρατσούκλι, φύλο, ηλικία, μόρφωση, καταγωγή.
- Συνθήκες συλλογής: διευκρινίζεται, εφόσον είναι γνωστό, κάτω από ποιες συνθήκες έχει πραγματοποιηθεί η συγκεκριμένη καταγραφή. Αν δηλαδή η παραλλαγή έχει καταγραφεί μετά από συνέντευξη ή στο πλαίσιο αυθόρμητης συζήτησης, αν συνοδεύεται από την παρουσία τρίτων προσώπων, αν συμμετείχαν και εκείνα στην διαμόρφωση της παραλλαγής κ.ο.κ.
- Συλλογέας: δίνεται το όνομα του συλλογέα και όσα στοιχεία της ταυτότητάς του είναι γνωστά, εφόσον δεν πρόκειται για συντάκτη – ερευνητή του ΚΕΕΛ.
- Πολιτισμική ενότητα: προσδιορίζεται η ιδιαίτερη πολιτισμική ενότητα στην οποία ενδεχομένως ανήκει ο πληροφορητής.
- Γλώσσα: η γλώσσα, διάλεκτος ή το τοπικό ιδίωμα, στο οποίο έχει καταγραφεί η παραλλαγή.

6. Στοιχεία Αρχείου: αυτή η ομάδα πεδίων λειτουργεί συμπληρωματικά με την ομάδα «σχολιασμός» - εφόσον προσδιορίζει την ταυτότητα των συντακτών -ερευνητών που έχουν ασχοληθεί με τη συγκεκριμένη παραλλαγή. Ταυτόχρονα παρουσιάζει και καθαρά χρηστική λειτουργία, υποκαθιστώντας, με τις αρχειακές πληροφορίες που παρέχει, τα ογκώδη βιβλία εισαγωγής χειρογράφων του Κέντρου.

- Αριθμός εισαγωγής.
- Χρονολογία εισαγωγής.
- Χρονολογία καταγραφής.
- Τρόπος καταγραφής.
- Κατάθεση.
- Βιντεοσκόπηση.
- Απομαγνητοφώνηση.
- Επεξεργασία – Ανάλυση δεδομένων: Εδώ αναφέρονται τα ονόματα των συντακτών – ερευνητών που συνέβαλαν στην επεξεργασία της συγκεκριμένης καρτέλας, όπως δακτυλογράφηση, σχολιασμός, εισαγωγή δεδομένων κλπ.

Βιβλιογραφία

- Belmont N., "Les croyances populaires comme récit mythologique", *Uomo & Cultura*, anno III, nn. 5 / 6 (1970), σ. 47-66.
- , "Fonction de la croyance", *L' Homme*, vol. XIII (1973), σ. 72-81.
- Bodker, L., *International Dictionary of regional European Ethnology and Folklore*, vol. II, Rosenkilde and Bagger, Κοπεγχάγη 1965.
- Campion-Vincent V. & Renard J.B., *Légendes urbaines: Rumeurs d' aujourd'hui*, Petite Bibliothèque Payot, Παρίσι 1998.
- Dégh L., "Processes of legend formation", *Λαογραφία ΚΒ'* (1965), σ. 77-87.
- , "What is the Legend after all?", *Contemporary Legend*, 1 (1991), σ. 11-38.
- Dolby S., "Personal Experience Story", *Encyclopedia of Folklore and Literature*, M. E. Brown & B. A. Rosenberg (επιμ.), ABC – CLIO, Santa Barbara – Denver, Oxford 1998, σ. 504-506.
- Ημελλος Σ., *Λαογραφικά: δημώδεις παραδόσεις*, τόμ. Α', Αθήνα 1988.
- Ioannidou-Barbarigou M., "Classification des légendes populaires grecques", *Λαογραφία ΚΒ'* (1965), σ. 179-185.
- Κυριακίδης Στ., *Ελληνική Λαογραφία Α'. Μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις 1922 (β' έκδοση 1965).
- Λουκάτος Δ. Σ., *Εισαγωγή στην ελληνική Λαογραφία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992.
- Μέγας Γ. Α., *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήναι 1972.
- Μερακλής Μ. Γ., *Λαϊκή τέχνη: Ελληνική Λαογραφία*, τόμ. Α'- Γ', Οδυσσεύς, Αθήνα 1992.
- , «Παράδοση», *Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάννικα*, τόμ. 48, σ. 148, Πάπυρος, Αθήνα 1992/ 1996.
- Παπαχριστοφόρου Μ., «Η βάση δεδομένων για τα παραμύθια: προβληματισμοί και μέθοδος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. XXVIII (1987-1998), σ. 258-278.
- , «Από το κουτσομπολιό και με το νανούρισμα στο παραμύθι: ο οικότυπος του βασιλιά Ύπνου», *Εθνολογία* 8 (2000), σ. 129-171.
- Πολίτης Ν. Γ., *Παραδόσεις*, 2 τόμοι, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1994 (επανέκδοση με νεοελληνική απόδοση του πρωτότυπου κειμένου, 1η έκδοση: 1904).
- , «Λαογραφία», *Λαογραφία Α'* (1909), σ. 3-17.
- Roemer D., "Legend", *Encyclopedia of Folklore and Literature*, M. E. Brown & B. A. Rosenberg (eds.), ABC – CLIO, Santa Barbara – Denver, Oxford 1998, σ. 375-378.
- Rohrich, L., "Die deutsche Volkssage", *Studium Generale* 11 (1958), σ. 661-691.
- Van Gennep A., *La formation des légendes*, Flammarion, Παρίσι 1910.

SUMMARY

MARILENA PAPACHRISTOPHOROU, Dr.

Legends' Classification and the Corpus of Legends in the Hellenic Folklore Research Centre Archive

This study attempts to redefine what constitutes the genre of oral tradition known in Greek as "paradosi" or "thrylos". Paradosi can be rendered in English as both 'tradition' and 'legend', whilst thrylos is always rendered as 'legend'. The article attempts to define the difference between the two terms. These attempts are intended to form part of the process leading to the creation of a specialized database catering to the electronic archiving requirements of the Hellenic Folklore Research Centre Archive. Current research indicates that the specific genre of oral tradition remains alive in contemporary societies and is systematically linked to related genres of orality. This mutability allows modifications by means of constant exchanges of elements, thus frustrating any attempt at a systematic taxonomy of the variations of the genre. In an attempt to deal with the theory-based difficulties involved in attempts at systematization, we suggest that a free and open system of electronic taxonomy be created, which, however, employs the most important suggestions on the subject that have been made so far.

ΑΝΘΟΥΛΑ ΣΠ. ΜΠΑΚΟΛΗ

Παιδική παραδοσιακή διατροφή*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στη μελέτη εξετάζονται τα είδη της παιδικής παραδοσιακής διατροφής στον ελλαδικό χώρο, όπως προκύπτουν κυρίως από τα χειρόγραφα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Πιο συγκεκριμένα, αναλύεται η διατροφή στις διάφορες περιόδους ανάπτυξης του βρέφους και του παιδιού, καθώς και κατά τις περιόδους της νηστείας και των εορτών. Η παιδική παραδοσιακή διατροφή συνδέεται με οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, καθώς και με δοξασίες και δεισιδαιμονίες. Τέλος, υπογραμμίζεται η σημασία της για την αγωγή και την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Η παραδοσιακή διατροφή, στην οποία εντάσσεται και η παιδική παραδοσιακή διατροφή, είναι λίγο πολύ κοινή στη βάση της στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο μέχρι και τη δεκαετία του 1950. Από τότε, με τη χρήση του ηλεκτρισμού στη συντήρηση των τροφίμων και στη μαγειρική, με τις νέες δυνατότητες στη διακίνηση ανθρώπων και προϊόντων και με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, η παραδοσιακή διατροφή άρχισε να μεταβάλλεται με αργούς μεν αλλά

* Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στα πλαίσια του Συμποσίου Λαογραφίας «Οι ελληνικές τοπικές μαγειρικές» (Καλλιτεχνικό Καφενείο Πολιτιστικού Κέντρου Ιλίου, 28-6-2000). Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στην κυρία Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, για την υπόδειξη του θέματος, την παραχώρηση μέρους του υλικού και την όλη της επιστημονική βοήθεια, στους ερευνητές και τους συνεργάτες του Κέντρου για τις χρήσιμες πληροφορίες τους και στην κυρία Ελένη Μπελιά, Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, για την πολύτιμη υποστήριξή της σε κάθε μου προσπάθεια και ειδικά στην εργασία μου αυτή.

σταθερούς ρυθμούς μέχρι να φτάσει στη σημερινή της, σε μεγάλο βαθμό τυποποιημένη, μορφή¹.

Η παιδική παραδοσιακή διατροφή διαφοροποιείται από την άλλη ουσιαστικά κυρίως όσον αφορά τη διατροφή του βρέφους, και, κατά δεύτερο λόγο, τη διατροφή του παιδιού. Πηγές για τη μελέτη της παιδικής διατροφής είναι για τον αγροτικό χώρο οι λαογραφικές συλλογές, τα έθιμα και τα τραγούδια, ενώ για τον αστικό χώρο οι ημερολογιακές καταγραφές, οι συνταγές, η αρθρογραφία του περιοδικού τύπου με συμβουλές για την ανατροφή και την υγεία των παιδιών².

Η δομή και η παρουσίαση του θέματος στηρίζεται στο ειδικό ερωτηματολόγιο του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών³ και στους άξονες των μαρτυριών που έχουν καταγραφεί στα χειρόγραφα του ίδιου Κέντρου⁴. Από τη σημειολογία πολλών ομοίων μαρτυριών προκύπτουν στοιχεία για τη διατροφή και τις διατροφικές αντιλήψεις, για τις δοξασίες και τη λει-

1. Περισσότερα για τη διατροφή βλ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Συμβολή στην έρευνα της διατροφής των εποχικών αγροτικών εργατών (τέλος 19^{ου} αι. – περ. 1950). Η περίπτωση των θεριστών στον θεσσαλικό χώρο», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 373-393. Της ίδιας, «Διατροφή και υγεία – Γενικές παρατηρήσεις», περ. *Παράδοση και Τέχνη*, αρ. 27, Μάιος – Ιούνιος 1996, σ. 10-11. Της ίδιας, «Παραδοσιακή διατροφή», εφημ. *Το Βήμα* (ένθετο «Το άλλο Βήμα»), Κυριακή 24 Δεκεμβρίου 2000, σ. 1-3. Της ίδιας, *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ), Αθήνα 2000. Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, *Παραδοσιακή διατροφή (πρωτογενή διατροφικά είδη). Φρούτα - καρποί - σιτάρι. Μαγικοθρησκευτικές επισημάνσεις*, Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής, Ασπρόπυργος 1992, σ. 339-389.

2. Νικ. Σ. Μαντανιώτης, *Παιδιατρική*, τόμος 1, Αθήνα 1972, σ. 191-259.

3. Στέφ. Δ. Ήμελλος - Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού* (ερωτηματολόγιο), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας, αριθ. 17, Αθήνα 1983, σ. 50-73.

4. Βλ. παραδείγματα: «Το πρώτο τ' άγιασμα ο θηλασμός» (ΚΛ [=Κέντρο Λαογραφίας], χφ. 1764, σ. 17, Αναστασίας Καλφαγιάννη, Άστρος Κυνουρίας, 1952). «Το πρωί πίναμε γάλα ... σκέτο ή βουτάγαμε και λίγο ψωμί» (ΚΛ, χφ. 4696, σ. 5, Κατερίνα Κεραμιδά, νομός Αργολίδας, 1998). «Το μεσημέρι ετρώγαμε συνήθως πατατούες με τα αφκά» (ΚΛ, χφ. 4694, σ. 4, Χριστίνα Αριστείδου, Ομόδος Λεμεσού, 1998). «Σπάνια τρώγαμε κ' τ' απόγευμα, άντε κάνα φρούτο το καλοκαίρι ή ψωμί με ζάχαρη τα παιδιά». (ΚΛ, χφ. 4680, σ. 6, Αναστασία Παπαθεοδωροπούλου, Ζήρια Αχαΐας, Μάιος 1997). «Το βράδυ ... η γιαγιά ή η μάνα ετοίμαζε το φαγητό, όπως πατάτες γιαχνί, πατάτες με κολοκύθια, μπουγάτσα, λαχανόπια ή μπομπότα» (ΚΛ, χφ. 4709, σ. 14-15, Αναστασία Μπακατσιά, Φίλια Καλαβρύτων νομού Αχαΐας, 1998). «Ψάρια τρώγαμε επίσης, κυρίως μαριδάκι το Σάββατο το μεσημέρι, που το έφερνε ο πατέρας μου από την αγορά. Δεν τρώγαμε βέβαια πολύ συχνά... Ήταν και ακριβά και δεν μπορούσαμε να τα διατηρήσουμε» (ΚΛ, χφ. 4696, ό.π., σ. 10). «... Πολύ θρεπτικό ήταν το χτυπητό αβγό, που συ-

τουργία της διατροφής ως μέσου αγωγής. Πάνω σ' αυτόν τον άξονα θα κινηθεί η ανάπτυξη του θέματος, το οποίο αναφέρεται κυρίως στην παραδοσιακή διατροφή των παιδιών στον αγροτικό χώρο.

Η καλή διατροφή του παιδιού, βρέφους ή νηπίου, είχε ιδιαίτερη σημασία για την οικογένεια, διότι συνδεόταν με την αντίληψη ότι η καλή διατροφή εξασφάλιζε την υγεία και την ανάπτυξη του παιδιού. Στη διαδικασία της διατροφής του παιδιού τον κύριο ρόλο είχαν οι γυναίκες της οικογένειας, μητέρα, γιαγιά, μεγαλύτερη κόρη.

Αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής αποτελούσε η διατροφή του βρέφους. Η πρώτη τροφή του, μέχρι να μπορέσει η μητέρα του να το θηλάσει, ήταν διάφορα παρασκευάσματα (μαντζούνα), όπως το χαμομήλι⁵, το τσάι⁶, το τίλιο (φλαμούρι)⁷, ο γλυκάνισος με ζάχαρη⁸, ο ζωμός από ρόδι⁹ και η μαντζουράνα¹⁰. Ακόμη δινόταν στο βρέφος μέλι, μια συνήθεια που απαντά στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο¹¹, ή θερμοζάχαρη, δηλ. ζάχαρη με ζεστό νερό¹². Για να μην κλαίει δηλ. το βρέφος και να κοιμάται ήσυχα, έβαζαν σ' ένα καθαρό πανί λίγη ζάχαρη και το πλησίαζαν στο στόμα του μωρού και αυτό το πατίλαγε ή σ' ένα τούλι έβαζαν λουκούμι και το έδιναν στο μωρό να το γλύφει. Σε άλλες περιπτώσεις η πρώτη τροφή καθοριζόταν από δεισιδαμονική αντίληψη. Στην Κορινθία π.χ. μόλις γεννιόταν το παιδί, του έδιναν ζουμί από κάβουρα, για να κάνει γερά δόντια¹³.

νήθως έτρωγαν τα παιδιά» (ΚΛ, χφ. 4695, σ. 5, Σοφία Κολυβά, Λευκάδα, 1998). «Την Καθαρά Δευτέρα το πρωί δεν έτρωγαν τίποτα. Στα παιδιά έλεγαν: «μη φάτε τίποτα το πρωί, για να βρείτε φωλιές πουλιών» (ΚΛ, χφ. 4699, σ. 3, Φανή Νασίκα, Ματονέρι Καλαμπάκας, 1998). «Οι άρρωστοι έτρωγαν γάλα, κοτόπουλο με ρύζι, φρούτα, σούπες» (ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 88). «Στη νηστεία τα παιδιά δεν πίναμε ούτε γάλα, ούτε τραχανά. Μονάχα τσάι και ψομί με ζάχαρη» (ΚΛ, χφ. 4680, ό.π., σ. 3). «Τη Μεγ. Πέμπτη όλα τα σπίτια φκιάνουν τα λαμπανά τους. Αυτά είναι: τα κουλουράκια, οι κουτσούνες και οι τροχουλιές για τα παιδιά» (ΚΛ, χφ. 2081, σ. 152, Ελευθ. Αντ. Ζάννος, νήσος Θήρα, 1954).

5. ΚΛ, χφ. 2047, σ. 42 (Π. Γιαννακόπουλος - Αναστ. Τσουκαλά, Κάτω Πορόια Σιντικής Σερρών, 1954).

6. ΚΛ, χφ. 2077, σ. 33 (Χρ. Βέκιος, Άγιος Γεώργιος Συκούσης Χίου, 1953).

7. ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 87· χφ. 4698, σ. 20 (Αργ. Ρουσσέα, Ερυθρές Αττικής, 1999)· χφ. 4701, σ. 38 (Παν. Μπάρα, Καβάλα, 1998).

8. ΚΛ, χφ. 4693, σ. 27 (Μαρία Μαιούρα, Αλμυρός Μαγνησίας, 1998).

9. ΚΛ, χφ. 1764, ό.π., σ. 17.

10. ΚΛ, χφ. 3806, σ. 27, (Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Άργος Ορεστικό Καστοριάς, 1975).

11. Φαίδ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμος Α', εκδ. Παπαζήση, σ. 139.

12. ΚΛ, χφ. 2179, σ. 4 (Βασ. Καραντώνης, Αμπελόκαμπος Αμαλιάδας, 1954)· χφ. 4703, σ. 10 (Σταμ. Χρυσή, Βραχνεία Πατρών, 1998).

13. ΣΛΠΑ (= Σπουδαστήριο Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών) χφ. 65, σ. 44 (Δήμ. Χαρλαύτη, περιοχή Φενεού, 1966)· χφ. 158, σ. 40 (Χαρ. Ρεκούμης, Στυμφαλία Κορινθίας, 1966).

Το γάλα της μητέρας ήταν η βασική τροφή του βρέφους κυρίως για τους πρώτους 6 μήνες και εθεωρείτο η πλέον θρεπτική για την ανάπτυξή του. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ιδιαίτερη προσοχή δινόταν και στη διατροφή της λεχώνας, για να μπορέσει να «κατεβάσει» άφθονο γάλα. Στην περίπτωση που η μητέρα δεν μπορούσε να θηλάσει, έβρισκε άλλη γυναίκα που θηλάζε, η οποία πρόσφερε στο βρέφος από το περίσσιο γάλα της μερικά γεύματα, ή εύρισκε κάποια γυναίκα που είχε χάσει το βρέφος της¹⁴. Υπήρχαν ακόμα και επαγγελματίες βυζάστρες που έδιναν το γάλα τους με πληρωμή. Ξένο γάλα (από κατσίκια ή από αγελάδα) έπανε το βρέφος μόνο όταν η μητέρα δεν είχε καθόλου γάλα. Σε ορισμένες περιπτώσεις συνηθίζονταν και γάλα γαϊδούρας.

Η διάρκεια του θηλασμού ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή. Συνήθως ο θηλασμός κρατούσε ένα - ενάμισυ χρόνο, δηλ. όσο καιρό είχε γάλα η μητέρα. Μπορεί όμως να κρατούσε και δύο ή και τρία χρόνια. Η παράταση οφειλόταν και στο γεγονός ότι οι γυναίκες θεωρούσαν τον θηλασμό αποτελεσματικό τρόπο αντισύλληψης¹⁵.

Μόλις περνούσαν οι πρώτοι μήνες, η διατροφή του βρέφους εμπλουτιζόταν και με άλλες τροφές, όπως ρυζόνερο με λίγο γάλα ή πολυβρασιμένο και λιωμένο ρύζι¹⁶, ζάχαρη και κρέμες με σιμιγδάλι¹⁷, γάλα, αβγό, αλλά μόνο ο κρόκος ωμός¹⁸, καθώς και διάφορες σούπες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Κρήτη είναι το κουραμπιεδάκι (αλεύρι ψημένο στον φούρνο, ανακατεμένο με χωριάτικο βούτυρο, το οποίο έτριβαν με τα χέρια μέχρι να γίνει σκόνη) και τα λεγόμενα τριφταλίδια ή στριψουλίδια (δηλ. μικρά βολαράκια ζύμης, που σχηματίζονταν όταν η μάνα έβρεχε τα χέρια της, τα βούταγε στο αλεύρι και κατόπιν τα έτριβε μεταξύ τους)¹⁹. Και τα δύο τα χρησιμοποιούσαν ως βούτημα με γάλα και ζάχαρη ή με νερό, λάδι και αλάτι ή με ντοματόζουμο και αλάτι που άρεσε περισσότερο στα βρέφη.

Με τον καιρό, όσο μεγάλωνε το παιδί και για να ενισχυθεί η τροφή του, του έδιναν αλευρόσουπα²⁰, τραχανά με γάλα και τυρί²¹, λίγο καλαμποκάλευρο σαν

14. Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, «Γυναίκες, γάλα, συγγένεια», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 28 (1987-1998), Αθήνα 1999, σ. 48. Επίσης του ίδιου, *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Αθήνα 2001, σ. 106 και Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα 1978, σ. 67.

15. Βλ. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *ό.π.*, σ. 60.

16. ΚΛ, χφ. 4693, *ό.π.*, σ. 27.

17. ΚΛ, χφ. 4696, *ό.π.*, σ. 29.

18. ΚΛ, χφ. 4680, *ό.π.*, σ. 48.

19. Βλ. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *ό.π.*, σ. 61.

20. ΚΛ, χφ. 4701, *ό.π.*, σ. 38.

21. ΚΛ, χφ. 4680, *ό.π.*, σ. 48.

κουρκούτι²², χυλό, αβγό χτυπητό, ζωμό από κοτόπουλο ή και σούπες από λαχανικά, κρέας και ψάρι (όταν υπήρχαν)²³, που θεωρούνταν πολύ θρεπτικές. Αργότερα του έδιναν πιο στερεές τροφές. Επειδή όμως στην ηλικία αυτή δεν μπορούσε να μασήσει, οι μητέρες ή οι γιαγιάδες εφάρμοζαν το λεγόμενο μάτσελο²⁴ ή μασουλήθρα ή μασουλίδα²⁵, δηλ., πριν δώσουν την τροφή στο μωρό, τη μασούσαν πρώτα οι ίδιες. Του έδιναν ψωμί και τυρί, ψωμί και αμύγδαλα, λίγο κρέας, κουκιά, πατάτες ψητές και άλλα, όλα μασημένα. Αυτό γινόταν μέχρι το μωρό να βγάλει δόντια και να μπορεί να τρώει μόνο του. Η πρακτική αυτή μαρτυρείται από πολλές πηγές και στην κλασική αρχαιότητα αλλά και στα βυζαντινά χρόνια. Οι αρνητικές της συνέπειες στο επίπεδο της υγείνης είναι προφανείς, γεγονός που είχε παρατηρηθεί και στην αρχαία Ελλάδα²⁶.

Όταν το βρέφος άρχιζε να βγάζει δόντια, μαζί με το μητρικό γάλα, του έδιναν και ξένο, από κατσίκια²⁷ ή από αγελάδα. Μόλις άρχιζε να μασάει, του έδιναν πατάτες βρασμένες με λίγο λάδι, τηγανίτες, πατάτες ψητές²⁸, κόρες από το ψωμί αμάσητες, για να ακονίζει τα δόντια του²⁹. Συνηθισμένες λιχουδιές ήταν τα λουκούμα, τα στραγάλια, οι σταφίδες, οι καραμέλες, τα ξυλοκέρατα (χαρούπια), τα καρύδια, τα αμύγδαλα, οι λουκουμάδες και το χάσ'κο (άσπρο) ψωμί³⁰. Προοδευτικά το βρέφος, καθώς αναπτυσσόταν και γινόταν πλέον παιδί, συνήθιζε και άρχιζε να τρώει από το φαγητό των μεγάλων.

Μετά την ηλικία των πέντε χρόνων η διατροφή των παιδιών ακολουθούσε το εθιοτυπικό της διατροφής των μεγάλων. Υπήρχαν τα εξής γεύματα: πρωινό, πρόγευμα, γεύμα, απογευματινό, δείπνο. Τα παιδιά το πρωί έπιναν γάλα φρέσκο

22. ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 87.

23. ΚΛ, χφ. 4686, σ. 13 (Ισμ. Βούρνου, Χίος, 1997).

24. ΚΛ, χφ. 2956, σ. 18 (Δημ. Β. Οικονομίδης, Πωγώνι Ηπείρου, 1965).

25. Βλ. Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, «Αμφιγραμμικές ομάδες καταγωγής και γαμήλια στρατηγική στους Αλβανόφωνους της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Παιανία, 5-8 Δεκ. 1991), Παιανία 1994, σ. 188. C. Nadia Seremetakis, "The Memory of the Senses: Historical Perception, Commensal Exchange and Modernity", *Visual Anthropology Review* 9/2 (1993) 2-19 και Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, ό.π., σ. 61.

26. Βλ. Φαίδ. Κουκουλές, ό.π., σ. 141.

27. ΚΛ, χφ. 1764, ό.π., σ. 18.

28. ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 87.

29. ΚΛ, χφ. 4680, ό.π., σ. 48.

30. ΚΛ, χφ. 4701, ό.π., σ. 39.

από τις κατοίκες είτε σκέτο είτε με ψωμί³¹. Μερικές φορές έτρωγαν και αβγό χτυπητό με ζάχαρη και ζεματισμένο γάλα ή καφέ, το οποίο εθεωρείτο πολύ θρεπτικό³². Στη Χρυσή Καστοριάς π.χ. έπιναν ξινόγαλο, που ήταν πολύ νόστιμο³³. Στη Χίο θεωρούσαν το ψωμί και τις ελιές δυναμωτική τροφή για τα παιδιά το πρωί³⁴. Στη Ζήρια Αχαΐας έτρωγαν το λεγόμενο *κουρκούτι* (σε βρασμένο νερό έριχναν αλεύρι καλαμποκίσιο και μια κουταλιά πετιμέζι και το έπηζαν)³⁵.

Το πρόγευμα ή κολατσό ή δεκατιανό και το απογευματινό ή δειλινό ή προσφάι δεν ήταν απαραίτητο κάθε μέρα. Φυσικά αυτό διαφέρει από περιοχή σε περιοχή. Συνηθισμένο πρόγευμα ή απογευματινό ήταν ψωμί μουσκεμένο σε νερό³⁶ ή με τυρί, ψωμί με ζάχαρη και ίχνη καφέ από πάνω, ψωμί με λάδι και ζάχαρη ή ντοματοζούμι (τοματοπολτό)³⁷ ή ρίγανη ή αλάτι και πιπέρι³⁸, μαρμελάδα σπιτική, κουλουράκι, γλυκίσματα³⁹, ντομάτα, ελιές κ.τ.λ. ή φρούτα εποχής⁴⁰. Στην Σαντορίνη τα παιδιά για απογευματινό (το *μερέντι*, όπως λεγόταν) έτρωγαν ψωμί με θρεψίνη ή πελτέ και λάδι⁴¹. Στην ορεινή Γορτυνία το αγαπημένο φρούτο τους ήταν το σταφύλι, κυρίως για τη φτωχολογιά. Τα παιδιά μάλιστα έμπαιναν κρυφά στα αμπέλια και τα ρήμαζαν, παρόλο που οι ιδιοκτήτες προσπαθούσαν να τα εμποδίσουν τοποθετώντας σκιάχτρα ή δόκανα. Τα παράγωγα του σταφυλιού (μούστος, μουσταλευριά, σουτζούκια, πετιμέζι και κρασί) έτρεφαν όλο το χειμώνα τα παιδιά αλλά και τους μεγάλους⁴². Στο Σουφλί Έβρου ένα πρόχειρο συνηθισμένο και νόστιμο πρόγευμα είναι το *κουσμιρι*⁴³. Αυτό γινόταν από μαλακό ψωμί χωρίς γωνίες και φρέσκο τυρί, τα οποία έτριβαν σε πολύ μικρά κομματάκια μέσα σε μια πετσέτα φαγητού. Κατόπιν έπιναν την πετσέτα από τις γωνίες και την έστριβαν πέζοντας έτσι το περιεχόμενο που υπήρχε μέσα. Όταν την άνοι-

31. ΚΛ, χφ. 4696, ό.π., σ. 5.

32. ΚΛ, χφ. 4695, ό.π., σ. 2.

33. Ανδρ. Στεφόπουλος, *Οι τροφές στη Χρυσή Καστοριάς*, Ιωάννινα 1981, σ.40.

34. ΚΛ, χφ. 4686, ό.π., σ. 6.

35. ΚΛ, χφ. 4680, ό.π., σ. 3.

36. ΚΛ, χφ. 4696, ό.π., σ. 5.

37. ΚΛ, χφ. 2777, σ. 52 (Γ. Χρ. Παγώνη, Μήλος, 1963).

38. ΚΛ, χφ. 4680, ό.π., σ. 5.

39. ΚΛ, χφ. 4686, ό.π., σ. 10.

40. ΚΛ, χφ. 4702, σ. 2 (Κατερίνα Μακρή, Άμπελος Σάμου, 1998).

41. Κυριακή Χρυσού-Καρατζά, «Διατροφικές συνήθειες των κατοίκων της Σαντορίνης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 28 (1987-1998), σ. 165.

42. Στρατολάτης [=Χρ. Νικήτας], «Φρούτο-συνέχεια», εφημ. «Ηχώ των Λαγκαδίων», αρ. 90, 1-10-1966, σ. 1, 3.

43. ΚΛ, χφ. 3372, σ. 28-29 (Δήμητρα Ντούμπα, Σουφλί Έβρου, 1967).

γαν, είχαν ένα μεγάλο σβώλο πιεσμένου ψωμιού και μικρά κομματάκια από τυρί. Τα παιδιά έβγαιναν στο δρόμο και το έτρωγαν φωνάζοντας *κουσμιρί...κουσμιρί*. Επίσης, αγαπημένη λιχουδιά των παιδιών ήταν και το πετιμέζι με ρετσέλια δηλ. μελωμένα φρούτα. Στον Αυλότοπο Θεσπρωτίας οι καρποί της «μολοκοκιάς» ωριμάζουν στα μέσα του Σεπτεμβρίου συμπιπτοντας με την έναρξη των σχολείων. Τα παιδιά μάζευαν τα μολόκοκα το μεσημέρι και έτσι το απόγευμα που ξαναπήγαιναν στο σχολείο είχαν τις τσέπες γεμάτες. Οι καρποί αυτοί δεν ήταν χορταστικοί, αλλά περνούσε η ώρα τους μασώντας τους (όπως τη μαστίχα)⁴⁴.

Το γεύμα ή μεσημβρινό ή μεσημεριανό και το δείπνο ή βραδινό συνήθως ήταν απαραίτητα. Εμβαλλόταν να είναι όλα τα μέλη της οικογένειας παρόντα στο τραπέζι, κυρίως στο βραδινό⁴⁵. Τις καθημερινές, οπότε υπήρχε πολύς φόρτος εργασίας, τα φαγητά ήταν πρόχειρα και δεν απαιτούσαν πολύ κόπο και χρόνο στο μαγείρεμα, αντίθετα με τις Κυριακές και τις γιορτές. Τα παιδιά έτρωγαν κοινά φαγητά με τους μεγάλους, όπως πατάτες βραστές ή γιαχνί, σαλάτα, ελιές, τυρί, χόρτα και αβγά βραστά, λαχανόπιτα⁴⁶, διάφορα όσπρια, σούπες, ψάρια και κρέας, όταν αυτά υπήρχαν. Το δείπνο συνήθως ήταν ελαφρύτερο από το μεσημεριανό⁴⁷ και συνοδευόταν από κρασί για τους μεγάλους και νερό για τα παιδιά⁴⁸.

Στα παιδιά δίνονταν και συμπληρώματα τροφής, δηλ. κάποιες τροφές που θεωρούνταν δυναμωτικές. Τέτοιες ήταν το ψωμί βρεγμένο με ζάχαρη ή με μαρμελάδα ή με λάδι⁴⁹ ή τυρί (τροφές στις οποίες αναφερθήκαμε και παραπάνω), η μπομπότα⁵⁰ και το αβγό, είτε βραστό είτε τηγανητό με λίπος από το χοιρινό, είτε χτυπητό με αρκετή ζάχαρη⁵¹. Στα Ιωάννινα κοπάνιζαν κανέλλα, μοσχοκάρυδο, καρυοφύλλι (αρωματικό φυτό) και καρδοβότανο. Ανακάτευαν αυτό το μίγμα με αγνό μέλι και το έδιναν σε αδύνατα παιδιά, για να δυναμώσουν⁵².

44. ΚΛ, χφ. 2904, σ. 152-154 (Χρ. Θ. Παππάς, Αυλότοπος Θεσπρωτίας, 1964). Μολοκοκιά είναι το τοπικό όνομα της τζίτζικας, που ανήκει στην οικογένεια των ραμνοειδών. Τα μολόκοκα είναι «γλυκός καρπός μεγέθους μικράς ελαιάς περίπου, με ξυλώδη πυρήνα και χρώμα ερυθροκίτρινο». (βλ. Ι. Σταματάκος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, λήμμα: *ζίζυφον*, Αθήναι 1971).

45. ΚΛ, χφ. 4695, ό.π., σ. 8, 13.

46. ΚΛ, χφ. 4709, ό.π., σ. 15.

47. ΚΛ, χφ. 4680, ό.π., σ. 5.

48. ΚΛ, χφ. 4709, ό.π., σ. 15.

49. ΚΛ, χφ. 4693, ό.π., σ. 5.

50. ΚΛ, χφ. 2302, σ. 596 (Δημ. Β. Οικονομίδης, *Πράμαντα Ιωαννίνων*, 1959).

51. ΚΛ, χφ. 4709, ό.π., σ. 15.

52. Κ.Λ. χφ. 3420, σ. 229 (Δημ. Παππάς, *Μέγα Περιστέριον Ιωαννίνων*, 1967-68).

Όσον αφορά στη νηστεία, ήταν υποχρεωτική για τα παιδιά όπως και για τους μεγάλους. Τηρούσαν τις νηστείες των γιορτών κανονικά, όπως και αυτές της Τετάρτης και της Παρασκευής. Στη νηστεία τα παιδιά δεν έπιναν γάλα, ούτε έτρωγαν τραχανά. Μόνο τσάι έπιναν και έτρωγαν ψωμί με ζάχαρη⁵³. Έτρωγαν ακόμη πετιμέζι με ρετσέλια, μελωμένα φρούτα και ψωμί. Όπως παρατηρούν επίμονα οι ξένοι περιηγητές, «οι Έλληνες τηρούν αυστηρά τις νηστείες, έτσι ώστε να είναι αργοί στις αντιδράσεις τους, χωρίς ετοιμότητα, αδύνατοι και χλωμοί» (Scrofanì, 1795)⁵⁴.

Στις γιορτές οι νοικοκυρές έφτιαχναν διάφορες λιχουδιές για τα παιδιά⁵⁵. Η καλύτερη λιχουδιά τα Χριστούγεννα ήταν οι τηγανίτες, τις οποίες περίμεναν ανυπόμονα τα παιδιά και τις έβρισκαν όπου και αν τις έκρυβαν οι νοικοκυρές⁵⁶. Τηγανίτες προσέφεραν και οι γριές στα παιδιά, στις 9 Μαρτίου, ημέρα όπου ήταν η εορτή των αγίων τεσσαράκοντα μαρτύρων⁵⁷. Στη Λέρο, την ημέρα των Χριστουγέννων, μόλις γύριζαν από την εκκλησία στο σπίτι, έδιναν στα παιδιά το λεγόμενο *κουκουβάδι*. Ήταν ένα μικρό, μακρουλό ψωμάκι μ' ένα κόκκινο αβγό επάνω⁵⁸. Στην Κύπρο έφτιαχναν την *πούλλα*, μικρό άρτο με σιμιγδάλι, ο οποίος γινόταν με ιδιαίτερη φροντίδα και τέχνη⁵⁹. Σε όλες τις περιοχές ήταν έθιμο οι νοικοκυρές να δίνουν κουλούρια, φυστίκια ή καραμέλες στα παιδιά που γύριζαν από σπίτι σε σπίτι την παραμονή των Χριστουγέννων και έλεγαν τα κάλαντα.

Το Πάσχα, στη Σητεία της Κρήτης έφτιαχναν για τα παιδιά τους λεγόμενους *κούκνικους*, δηλ. τσουρεκάκια μ' ένα κόκκινο αβγό στη μέση⁶⁰. Στη Σαντορίνη τη Μεγάλη Πέμπτη, που οι νοικοκυρές φτιάχνουν τα *Λαμπιανά* τους, έφτιαχναν για τα παιδιά διάφορα κουλουράκια, τις *τροχουλιές* και τις *κουτσούνες*⁶¹. Στην Κορώνη Μεσσηνίας για τα μικρά παιδιά οι κουτσούνες ήταν σωστά ανθρωπάκια, με κεφάλι, πόδια και χέρια. Παραλλαγή της κουτσούνας

53. Κ.Λ. χφ. 4680, ό.π., σ. 3.

54. Κ. Σμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τόμος Β', Αθήνα 1976, σ. 649.

55. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις τροφές του λαϊκού εορτολογίου βλ. Γ.Α. Μέγας, *Ελληνικά εορταί και έθιμα λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1963².

56. Κ.Λ. χφ. 2264, σ. 13 (Β. Γούσιας, Ήπειρος, 1951).

57. Β. Βήκας, «Έθιμα παρά βλαχοφώνους», *Λαογραφία ΣΤ' (1917-1918)*, σ. 175.

58. Κ.Λ. χφ. 2279, σ. 294-295 (Γεώργ. Κ. Σπυριδάκης, Λέρος, 1958).

59. Ν. Γ. Κυριαζής, *Κυπριακά παροιμιαί*, εν Λάρνακι 1940, σ. 338 και Κ.Λ. χφ. 677, σ. 97 (Ξ. Φαρμακίδης, Κύπρος, 1914).

60. Κ.Λ. χφ. 4697, σ. 19 (Χριστ. Φραγκούλη, Σητεία Κρήτης, 1999).

61. Κ.Λ. χφ. 2081, ό.π., σ. 152-153.

ήταν και οι λεγόμενοι *Λάζαροι* ή *Λαζαράκια*, που τα έφτιαχναν το Σάββατο του Λαζάρου στην Αμοργό⁶² και στην Τήνο⁶³, ή οι *βλαχούλες* για τα κορίτσια και οι *αξιωματικοί* ή *τσολιάδες* για τα αγόρια στη Λευκάδα⁶⁴ και στην Τήνο⁶⁵. Επίσης, το Σάββατο του Λαζάρου τα κορίτσια (*Λαζαρίνες*) έλεγαν τα κάλαντα με καλάθια στολισμένα με λουλούδια και τους έδιναν αβγά⁶⁶.

Κάποιες τροφές θεωρούνταν ότι είχαν μαγικές και θεραπευτικές ιδιότητες. Γενικά, η διατροφή των αρρωστων παιδιών αποτελούνταν από γάλα, κοτόπουλο με ρύζι, φρούτα και σούπες⁶⁷. Όσον αφορά τις συνηθισμένες παιδικές αρρώστιες, τα γατρικά ήταν ποικίλα και διάφορα. Π.χ. στην Καλαμπάκα, για τον πόνο στις αμυγδαλές έφτιαχναν ένα μίγμα από στάχτη, ξύδι, κορόμηλα, σκόρδα και κάποια άλλα χόρτα, το τοποθετούσαν γύρω από τον λαιμό σαν επίπλασμα και έδιναν στο παιδί να πει και λίγο ζωμό⁶⁸. Στην Εύβοια για την αντιμετώπιση της ιλαράς έδιναν τσάι με πετιμέζι⁶⁹. Σε άλλες περιοχές έδιναν μέλι, πολλά ζεστά και απαγορευόταν το αβγό και το ψάρι. Στη Σύρο για τους πόνους στην κοιλιά έδιναν ζουμί από βρασμένο ρύζι με λεμόνι⁷⁰. Για τη διάρροια, γενικά, εκτός από διάφορα αφειψήματα, «τα στυφτικά», το καλύτερο φάρμακο ήταν ο καφές με λεμόνι⁷¹.

Υπήρχαν και διάφορες δοξασίες σχετικές με τη διατροφή. Μια γενική αντίληψη, η οποία είχε σχέση προφανώς με την ανεπάρκεια της τροφής και ίσχυε για μεγάλους και μικρούς, ήταν ότι δεν έπρεπε να μείνει στο πάτο τίποτα, γιατί, αν μείνει, είναι η «μπουκιά του γρουσουζή» ή έλεγαν ότι έχανες τη δύναμή σου⁷². Έλεγαν ακόμη στα παιδιά ότι, αν έτρωγαν μετά τη δύση του ηλίου, θα πέθαινε η μητέρα τους. Στην Καλαμπάκα τα κορίτσια δεν έτρωγαν τις φτερούγες από το κοτόπουλο, για να μη φύγουν μετά τον γάμο τους μακριά από την οικογένειά τους, και στα αγόρια δεν έδιναν το μυαλό από τα αρνιά, γιατί θα έπεφταν κάτω από τη γέφυρα. Επιπλέον την Καθαρά Δευτέρα το πρωί έλεγαν στα παιδιά να

62. ΚΛ, χφ. 1953, σ. 247 (Λουκ. Ευ. Σίμος, Αμοργός, 1953).

63. Αλ. Φλωράκης, *Τήνος: Λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1971, σ. 75-76.

64. ΚΛ, χφ. 4695, ό.π., σ. 18.

65. Βλ. Αλ. Φλωράκης, ό.π., σ. 75-76.

66. ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 59.

67. ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 88.

68. ΚΛ, χφ. 4699, ό.π., σ. 88.

69. ΚΛ, χφ. 4700, σ. 39 (Κανέλλα Πουλή, *Κρεμαστός Ευβοίας*, 1998).

70. ΚΛ, χφ. 4685, σ. 10 (Γεώργ. Δρόσος, *Βάρη Σύρου*, 1997).

71. Βλ. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, ό.π., σ. 89.

72. ΚΛ, χφ. 4697, ό.π., σ. 17.

μη φάνε τίποτα, για να μπορέσουν να βρουν φωλιές πουλιών⁷³. Στη Σίφνο έδιναν στα μικρά παιδιά να φάνε το μουχλιασμένο ψωμί, για να κάνουνε χρυσά μαλλιά⁷⁴.

Η αστική παιδική διατροφή δεν είναι γνωστή στις λεπτομέρειές της. Σύμφωνα με τις πηγές, είχε την ίδια βάση με την αγροτική (γάλα, ψωμί, σούπες, αβγά, όσπρια, κρέας ή ψάρι), φαίνεται όμως ότι η αγροτική ήταν πλουσιότερη και είχε μεγαλύτερη ποικιλία. Και στις δύο περιπτώσεις χαρακτηριστική είναι η έλλειψη φρούτων.

Οι λαογραφικές πηγές δίνουν κυρίως τις διατροφικές συνήθειες. Από το σύνολο των πηγών εν τούτοις, αλλά κυρίως από τις οδηγίες υγιεινής, παρέχονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο πληροφορίες που δίνουν την εικόνα και της κακής διατροφής. Π.χ. για το βρέφος δεν υπάρχουν τακτές ώρες για τη σίτισή του, το μάκο (παπαρούνα), με τις γνωστές καταστρεπτικές συνέπειες, χορηγείται για να ησυχάζουν τα βρέφη –«ο ύπνος τρέφει το παιδί» λέει το γνωμικό–, η μασουλήθρα αντικαθιστά την αλεσμένη τροφή. Εξ άλλου, από την ιδιαίτερη διατροφική περιποίηση του αρρώστου προβάλλονται έμμεσα και οι στέρησεις, που ήταν ο κανόνας για το σύνολο του πληθυσμού. Στα ίδια πλαίσια πρέπει να τοποθετηθεί και η επιβολή της νηστείας στα παιδιά. Η κακή διατροφή και ο υποσιτισμός λόγω φτώχειας φαίνεται καλύτερα στα μαθητευόμενα παιδιά (τσιράκια), που ζούσαν μακριά από την οικογένειά τους. Είναι γνωστή η παροιμιώδης φράση: «να γίνω μάστορας, να φάω κεφάλι από πράσσο». Ας σημειωθεί εδώ ότι το πρόβλημα της υγιεινής και της κακής διατροφής φαίνεται ξεκάθαρα στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, μέσα από την αρθρογραφία περιοδικών και μέσα από τη δραστηριότητα φορέων, όπως του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (Ε.Ε.Σ.), συλλόγων και γυναικείων σωματείων. Ουσιαστική ήταν η συμβολή των φορέων αυτών για την βελτίωση της υγείας και της διατροφής των προσφυγοπαίδων της Μικρασιατικής Καταστροφής και των παιδιών της Κατοχής.

Από τα παραπάνω συνάγονται τα εξής: Στην παραδοσιακή οικογένεια κεντρικό αντικείμενο ήταν η διατροφή του παιδιού συνδυασμένη με τη διαπαιδαγώγησή του. Κύριο ρόλο στη διατροφή του παιδιού έπαιζαν η μητέρα, η γιαγιά ή η μεγαλύτερη αδερφή. Γνώριζαν το πόσο σημαντική ήταν η τροφή και τι ήταν το καλύτερο για τα παιδιά. Βέβαια η ποιότητα της διατροφής εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας και από το επίπεδο γνώσης των κανόνων υγιεινής. Παρατηρούμε επίσης ότι η αξία της τροφής ήταν γνω-

73. ΚΑ, χφ. 4699, ό.π., σ. 7.

74. ΚΑ, χφ. 3670, σ. 95 (Γεώργ. Αικατερινίδης, Απολλωνία Σίφνου, 1973).

στή, αφού οι τροφές που δίνονταν στα παιδιά ήταν πλούσιες σε λευκάματα, υδατάνθρακες και θερμίδες. Κάποιες τροφές (πχ. κουλούρια, φρούτα, ψωμί με λάδι, ζάχαρη και άλλα) θεωρούνταν ιδιαίτερα θρεπτικές. Αυτό φαίνεται και μέσα από τα νανουρίσματα, που χρησιμοποιούσαν για να κοιμίσουν τα μωρά. Αναφέρεται ενδεικτικά ένα από τις Αρχάνες Κρήτης⁷⁵:

*«Έλα, ύπνε, και πάρε το και άμε το στα περβόλια,
γέμισε τα στηθάκια ντου τριαντάφυλλα και ρόδα.
Κι αν έχεις μήλο, δώσε του, κουλούρι, τάισέ το
κι αν έχεις και ροδόσταμο, βγάλε και πότισέ το».*

Ωστόσο, ιδιαίτερη μέριμνα για την υγιεινή δεν υπήρχε, κυρίως λόγω άγνοιας και έλλειψης οικονομικής ευχέρειας. Αυτό υποδηλώνεται και μέσα από την τεχνική του ανθυγιεινού μασουλίσματος, μέσα από τη στέρηση της νηστείας ή τις δοξασίες για τον περιορισμό της τροφής.

Κατά κανόνα στις πηγές δεν παρατηρείται διαφορετική μεταχείριση σε ό,τι αφορά τη βασική διατροφή μεταξύ του αγοριού και του κοριτσιού. Εν τούτοις, και σχετικά με τα «καλούδια», στη Μάνη μαρτυρείται διάκριση υπέρ του αγοριού. Η γιαγιά, αν έχει ένα σύκο, το δίνει στο αγόρι, και μόνο, αν έχει περίσσευμα, μπορεί να δώσει και στο κορίτσι. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω λόγια: «Ε, κούρακά μου, έλα 'πα, έχω ένα λυζόσουκο να ζε δώκου. Έλα 'πα, μωρή, έλα να ζε δώκου και σένα ένα»⁷⁶. Είναι σαφής η διάκριση, που την υπαγορεύει η κοινωνική αντίληψη για το αγόρι, αλλά και η ένδεια.

Μέσα από τις δοξασίες που αναφέρθηκαν παραπάνω υποδηλώνεται ο τρόπος, με τον οποίο διαπαιδαγωγούνταν τα παιδιά σχετικά με την αξία της τροφής. Τα διαπαιδαγωγούσαν μέσα από μια πειθαρχημένη στέρηση, δεδομένου ότι η τροφή δεν επαρκούσε και γι' αυτό δεν έπρεπε να πετιέται. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η προσπάθεια να αναχαιτίσουν με ηθικά διλήμματα και υπερφυσικούς φόβους την όρεξη και λαίμαργία των παιδιών, που προσαρμόζονταν έτσι και αποδέχονταν το συνολικό σύστημα καθώς και τη νηστεία, η οποία ήταν υποχρεωτική.

Κλείνοντας την παρουσίαση του θέματος, μπορούμε να κρατήσουμε στη μνήμη μας την εικόνα του παιδιού μας άλλης εποχής, του παιδιού που τρέχει στο παιχνίδι κρατώντας ένα κομμάτι ψωμί με ζάχαρη, που έχει μάθει να στερείται, να περιμένει τις γιορτές ή κάποια άλλη χαρούμενη περίπτωση, για να φάει κάτι διαφο-

75. Θεοχ. Δετοράκης, *Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*, Ηράκλειο 1976, σ. 157.

76. Προφορική μαρτυρία από τον κ. Δικαίο Βαγιακάκο.

ρετικό και να χαίρεται περιμένοντας αυτό το σπάνιο είδος, του παιδιού που υποσιτίζεται, αλλά έχει αντίληψη της αξίας της τροφής και που διαπαιδαγωγείται με αυτήν την αξία. Σε αντίθεση έρχεται στο μυαλό μας η εικόνα του σημερινού «παιδιού της πολυθρόνας ή του καναπέ», του παιδιού που παρακολουθεί τηλεόραση τρώγοντας διαφόρων τύπων σνακς, που στο σχολείο ψωνίζει ανεξέλεγκτα ό,τι θέλει από το κυλικείο και στην έξοδό του με τους γονείς ή τους φίλους του προτιμά τα χάμπουργκερ και την κόκα-κόλα. Το σημερινό παιδί δεν υπόκειται σε διατροφικές στερήσεις και θεωρητικά θα μπορούσε να απολαμβάνει μια διατροφή καλύτερης ποιότητας και σίγουρα πιο υγιεινή. Ωστόσο, συχνά αφήνεται να γίνεται ανακείμενο εκμετάλλευσης και θύμα της καταναλωτικής κοινωνίας της εποχής μας.

Τελειώνοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ένα παιδί ακολουθώντας αυτόν τον τρόπο διατροφής δεν μαθαίνει να διακρίνει τις γεύσεις. Το γεγονός αυτό επηρεάζει σίγουρα την ψυχοπνευματική του ανάπτυξη και φυσικά δεν το βοηθά στο να διακρίνει έννοιες και νοήματα. Το πρόβλημα έχει επισημανθεί από ειδικούς και σε κάποιες περιπτώσεις έχουν εισαχθεί μαθήματα διατροφής και εκμάθησης των γεύσεων σε σχολικά προγράμματα. Για παράδειγμα, στο ελληνικό νηπιαγωγείο, το αναλυτικό ημερήσιο πρόγραμμα διδασκαλίας χωρίζεται σε διάφορους τομείς, όπως αισθητικό, κοινωνικοσυναισθηματικό και άλλους. Στον νοητικό τομέα⁷⁷, ο οποίος αφορά την αγωγή και τη νοητική ανάπτυξη του νηπίου, υπάρχουν συγκεκριμένες οδηγίες για τη διδασκαλία της διάκρισης των γεύσεων.

77. Βλ. Βιβλίο δραστηριοτήτων για το νηπιαγωγείο: βιβλίο νηπιαγωγού, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1991, σ. 197, 209.

SUMMARY

ANTHOULA S. BAKOLI

The Traditional Childhood Diet

This article examines the traditional childhood diets of the Greek world, mainly as they appear in the manuscripts of the Hellenic Folklore Research Centre of the Academy of Athens. In particular, the article examines the diet of various stages of development of the infant and the child and the diet followed during periods of fasting and feasts. The traditional childhood diet is seen to be tied to economic and social factors and to various beliefs and superstitions. Finally, the article stresses the importance of diet for the upbringing and development of the personality of the child.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Αλέξ. Παπαδιαμάντη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Μολονότι ο Παπαδιαμάντης στα διηγήματά του δεν στέκεται ιδιαίτερα σε ζητήματα του νόμου, γίνεται πολλές φορές ακουσίως κομιστής της νομικής παράδοσης που έκρυβε η εποχή του. Η αναζήτηση δικαικών στοιχείων στο έργο του επιχειρείται στην παρούσα εργασία καταρχήν σε επίπεδο ορολογίας, αναφορών σε συγκεκριμένες νομοθετικές πηγές και περιγραφών που δείχνουν απόλυτη επίγνωση του νομικού υπόβαθρου της εποχής, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζεται μια σειρά ειδικών ζητημάτων του ιδιωτικού δικαίου, όπως προκύπτουν από συγκεκριμένα αποσπάσματα των διηγήσεων του μεγάλου Σκιαθίτη συγγραφέα.

Ι. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και το δίκαιο

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ως γνήσιος λαογράφος και βιογράφος της εποχής και του τόπου που έζησε, κομίζει με το πλούσιο έργο του¹ στον σύγχρονο μελετητή των διηγημάτων του πληθώρα στοιχείων και πληροφοριών. Στοιχεία που, εκτός από τα ήθη, τα έθιμα, τις αναλήψεις, την τέχνη, τις επαγγελματικές ασχολίες, την οικογενειακή ζωή και εν γένει τον τρόπο ζωής και λειτουργίας των ανθρώπων τότε, περιλαμβάνουν και τις εναργείς ή αμυδρές παραστάσεις του μεγάλου διηγηματογράφου για το δίκαιο και τους νόμους, που ίσχυαν στην εποχή του και που διείπαν πολλές από τις πτυχές της τότε κοινωνικής ζωής.

1. Οι παραπομπές στα έργα του Παπαδιαμάντη θα γίνονται στην παρούσα μελέτη βάσει της έκδοσης του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, *Άπαντα, Κριτική Έκδοση*, τόμοι 1-5, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1981-1988, και θα έχουν τη μορφή: τίτλος του διηγήματος, τόμος της ως άνω έκδοσης, σελίδα.

Οι παραστάσεις αυτές εκτείνονται σε όλο το φάσμα του δικαίου, από το ιδιωτικό έως το δημόσιο², από το ουσιαστικό έως το δικονομικό δίκαιο³ και από το καλούμενο σήμερα θετικό δίκαιο της πολιτείας έως το δημόδες και το εκκλησιαστικό δίκαιο⁴. Η ευρύτητα της έκτασης των νομικών παραστάσεων του Σκιαθίτη συγγραφέα συνιστούν σαφή πιστοποίηση της πολυσχιδούς φιλομάθειάς του, αλλά συνάμα και φανερή απόδειξη της ζωντανής παρουσίας του δικαίου σε μια εποχή μεταβατική για την Ελλάδα, λίγες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό και τη σύσταση του ελληνικού Κράτους⁵.

Δεν θα επεκταθώ σε όλες τις νομικές αναφορές που υπάρχουν στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη⁶, αλλά θα περιοριστώ στην ανάδειξη των στοιχείων

2. Για την έννοια και τη διάκριση του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου βλ. αντί πολλών Ι. Αραβαντινός, *Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, β' έκδ., 1983, σ. 48 επ.· Απ. Γεωργιάδης, *Γενικές αρχές αστικού δικαίου*, 2η έκδ., 1997, § 4, σ. 32 επ.· Φ. Δωρής, *Εισαγωγή στο αστικό δίκαιο*, 1992, σ. 99.

3. Για την έννοια του δικονομικού δικαίου και τη διάκρισή του από το ουσιαστικό δίκαιο βλ. αντί άλλων Κ. Μπέης, *Μαθήματα πολιτικής δικονομίας*, 1984, σ. 23 επ.

4. Για τη διάκριση του εκκλησιαστικού δικαίου από το ιδιωτικό ή το δημόσιο δίκαιο καθώς και από το κανονικό δίκαιο βλ. Ι. Κονιδάρης, *Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου*, 2000, σ. 33-35· Π. Μπούμης, *Κανονικόν δίκαιον*, 1991.

5. Χαρακτηριστικές ως προς το δημόσιο δίκαιο είναι λ.χ. οι αναφορές του στον τρόπο διενέργειας των βουλευτικών και δημοτικών εκλογών («Οι χαλασοχώρηδες», «Τα δύο τέρατα»), στον τρόπο σύνθεσης του δημοτικού συμβουλίου («Θέρος-Έρωσ») και στη εποπτεία που ασκούσε η νομαρχιακή διοίκηση στον δημοτικό προϋπολογισμό («Το πνίξιμο του παιδιού»).

Χαρακτηριστικές ως προς το δικονομικό δίκαιο είναι οι αναφορές του στον διαχωρισμό της δικαιοδοσίας των τακτικών δικαστηρίων από τα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης («Η ξομπλιάστρα»), στο δωδεκάωρο του αυτοφώρου εγκλήματος («Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 464), στην προκαταρκτική εξέταση («Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 527.35), στον πλειστηριασμό («Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 141.24), στους διάφορους βαθμούς της δίκης («Οι ελαφροϊσκιωτοι», τόμ. 2, σ. 492.35-38) και στον τρόπο επίδοσης της αγωγής («Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 138).

Τέλος, ως προς το καλούμενο εκκλησιαστικό ή κανονικό δίκαιο χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές του στις σχέσεις πολιτείας-εκκλησίας-μοναστηρίων («Ο καλόγερος», τόμ. 2, σ. 325), στο ζήτημα του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος («Ο καλόγερος», τόμ. 2, σ. 329), στο δικαίωμα σε δεύτερο γάμο της χήρας που ήταν σύζυγος κληρικού («Η χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 85), στο κύρος και την ισχύ των αποφάσεων της Ιεράς Συνόδου («Ο αειπλάνητος», τόμ. 3, σ. 376), στη δυνατότητα επαναλειτουργίας μιας εκκλησίας μετά τη βεβήλωσή της («Στην Αγ-Αναστασιά», τόμ. 2, σ. 349.5-6) και στο επιτρεπτόν της ταφής του αυτοκτονούντος («Ο αυτοκτόνος», τόμ. 4, σ. 634).

6. Χρήσιμη ως προς αυτό είναι και η μελέτη του Αναστ. Χριστοφιλόπουλου, «Βυζαντινόν και μεταβυζαντινόν δίκαιον εις τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη», στον τόμο *Δίκαιον και Ιστορία*, 1973, σ. 164 επ.

εκείνων του έργου που εμφανίζουν ενδιαφέρον από πλευράς ιδιωτικού δικαίου, δηλαδή του δικαίου που διέπει τις έννομες σχέσεις μεταξύ των προσώπων.

Πρέπει από την αρχή να ομολογήσω ότι το εγχείρημα αναζήτησης δικαίων στοιχείων στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, έστω και με την εξειδίκευσή του στο μέτρο του ιδιωτικού και μόνο δικαίου, συναντά εγγενείς αδυναμίες, που δυστυχώς αναφύονται επέκεινα της νομικής συγκριτικής ή μεθοδολογικής θεώρησης. Και αυτό γιατί ο Παπαδιαμάντης είναι εντολοδόχος ενός άλλου κόσμου. Ενός κόσμου πέρα από κανόνες, απειρόκακου και ερωτικού, ορθόδοξου και ελληνικού. Όλα, στα έργα του, φαντάζουν υποταγμένα σε μια αλάνθαστη τελολογία, που δεν έχει την ανάγκη νομικής ή συμβατικής καταπίστευσης. Γι' αυτό και ποτέ δεν στέκεται στον νόμο. Αντίθετα, σε όλα τα διηγήματά του φαίνεται να τον προσπερνά βιαστικά, για να μη χάσει τη θέα της θάλασσας που τον περιμένει. Στη θάλασσα αυτή, τη θάλασσα της άγραφης δικαίωσης, ο Παπαδιαμάντης βαπτίζει όλα τα όνειρά του, τους ήρωές του. Από τη Φραγκογιαννού στη «Φόνισσα» έως την Αυγούστα στους «Εμπόρους των εθνών». Και μέχρι να μπει σε δικανικούς συλλογισμούς, η ζωή έχει αποκατασταθεί. Χωρίς να το καταλάβεις.

Ο ίδιος βέβαια, ποτέ του δεν δείχνει να αποστρέφεται τον νόμο, όπως αξιωματικά ίσως θα το έκανε ένας ασκητής που ζει ελεύθερος και απόκοσμος. Απεναντίας, όπως παρατηρεί σχετικά και ο Ελύτης, ο Παπαδιαμάντης φαίνεται να «τον διαπερνά με το καθαρό του βλέμμα, εωσότου τον καταστήσει διάφανο»⁷. Για τον αναγνώστη, που είναι ταυτόχρονα και νομικός, αυτά ίσως να μοιάζουν διτώς ακατάληπτα. Αφενός λόγω της πρωτοκαθεδρίας που έχει μάθει να αναγνωρίζει στον νόμο και αφετέρου λόγω της συνακόλουθης αδυναμίας του να υποψιαστεί ότι η «διαφάνεια» αφεύκτως προϋποθέτει και βλέμμα καθαρό και ελεύθερο.

Για τον αναγνώστη που ψάχνει τα νομικά στο έργο του Παπαδιαμάντη, πρέπει κανείς να προσθέσει και ένα τρίτο αναπόδραστο εμπόδιο· εμπόδιο, που υπερακοντίζεται μόνο αν μάθεις εξαρχής να προσέχεις ή μόνο αν επιστρέψεις στην ανάγνωση του έργου δεύτερη και τρίτη φορά. Είναι η δυσκολία να μην παρασυρθείς, να μην παραδοθείς στην αδιάλειπτη μέθεξη του λόγου και της διήγησης. Και η δυσκολία αυτή είναι όντως ανυπέρβλητη.

7. Οδ. Ελύτης, «Η μαγεία του Παπαδιαμάντη», στη συλλογή *Εν λευκώ*, έκδ. ε', σ. 86.

II. Στοιχεία ιδιωτικού δικαίου στο έργο του Παπαδιαμάντη

Για τους λόγους αυτούς, αλλά και για λόγους νομκής επιστημολογίας, θα αρκестώ εδώ μόνο στην καταγραφή συγκεκριμένων στοιχείων ιδιωτικού δικαίου, αποψλωμένων από λογοτεχνικές, υφολογικές ή και τελολογικές προσδέσεις. Άλλωστε το έργο του Παπαδιαμάντη μάς βοηθά σ' αυτό, καθώς είναι γεμάτο από όρους που, άλλοτε κυριολεκτικά και άλλοτε μεταφορικά, δημιουργούν συνειρμούς με το ιδιωτικό δίκαιο. Χαρακτηριστική και επαναλαμβανόμενη είναι λογουχάρη η χρήση πολλών νομικών όρων, όπως έθιμο⁸, προφορική υπόσχεση⁹, συμβόλαιο/σύμβαση¹⁰, αντιπροσωπεία/πληρεξουσιότητα¹¹, κατάχρηση δικαιώματος¹², καλή πίστη¹³, αποζημίωση¹⁴, τόκος¹⁵, πίστωση/πιστωτής¹⁶, δωρεά¹⁷, μίσθωση¹⁸, εργολαβία¹⁹, μεσιτεία²⁰, εντολή²¹, δάνειο²², παρακαταθήκη²³,

8. «Άγια και πεθαμένα», τόμ. 3, σ. 118.27.

9. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 166.5.

10. «Ολόγυρα στη λίμνη», τόμ. 2, σ. 379. 18· «Οι χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 415.26· «Το ζωντανό κιβούρι μου», τόμ. 4, σ. 617.15.

11. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 138.22· «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 557.34 και 558.8· «Ναυαγίων ναυάγια», τόμ. 2, σ. 507.23· «Γυνή πλέουσα», τόμ. 4, σ. 30.7.

12. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 630.2-4.

13. «Φορτωμένα κόκκαλα», τόμ. 4, σ. 218.3.

14. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 258.2 και 325.9· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 19.35.

15. «Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 137-138· «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.27.

16. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 127.29· «Η χτυπημένη», τόμ. 2, σ. 141.24.

17. «Τα ρόδι' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 252.8.

18. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 15.2· «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 292.11· «Ναυαγίων ναυάγια», τόμ. 2, σ. 507.23· «Κοκκώνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 300.5· «Η Μαιούτα», τόμ. 4, σ. 68.1-2· «Ο αυτοκτόνος», τόμ. 4, σ. 631.30-33.

19. «Ο σημαδιακός», τόμ. 2, σ. 104.26· «Οι χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 429.9-17-19. Περισσότερο ενδιαφέρουσα είναι η μεταφορική χρήση του όρου «εργολαβία», που κάνει ο Παπαδιαμάντης στα διηγήματά του, και ειδικότερα στην έκφραση «κάνει εργολαβία», για να απεικονίσει τον εραστή που πηγαινοέρχεται τακτικά στο σπίτι της ερωμένης του, προκειμένου να τη συναντήσει (σαν τον εργολάβο που πηγαινοέρχεται σε μια οικοδομή), βλ. «Η μετανάστις», τόμ. 1, σ. 67.23· «Θέρος-Έρος», τόμ. 2, σ. 28· «Στα συμβάντα στον μήλο», τόμ. 4, σ. 523.4· «Αποκριάτικη νυχτιά», τόμ. 2, σ. 307.6.

20. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 194.21· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 64.2.

21. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 138.23.

22. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 190.20· «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.25 και 254.28· «Ολόγυρα στη λίμνη», τόμ. 2, σ. 396.18· «Οι χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 435.8.

23. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 630.3Z· «Φτωχός άγιος», τόμ. 2, σ. 225.4.

εγγύηση²⁴, κατοχή²⁵, συννομή²⁶, ενέχυρο²⁷, υποθήκη²⁸, αρραβώνας²⁹, προίκα³⁰, μπουλετί ή μπολέτα (= το προικοσύμφωνο)³¹, διαζύγιο³², υιοθεσία³³, διαθήκη/τελευταία βούληση³⁴, κληρονομία³⁵, κληροδοσία³⁶, μέτοχος εταιρίας³⁷, συνέταιρος³⁸, παραγγελία³⁹, φόρτωση⁴⁰, φορτωτική⁴¹, ημερολόγιο πλοίου⁴², θαλασσοδάνειο⁴³, συμπλοιοκτησία/συνιδιοκτησία⁴⁴, ναυπήγηση πλοίου⁴⁵, πτώχευ-

24. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 463.29-30· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 64.2 και 76.6· «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 242.17· «Βαρδιάνος στα σπόρκα», τόμ. 2, σ. 607.32.

25. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 349.16.

26. «Στην Αγ-Αναστασιά», τόμ. 2, σ. 348.13.

27. «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253.26. για το ενέχυρο εις τα εισκομισθέντα στο μίσθιο βλ. στο «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη», τόμ. 3, σ. 158.25-27· «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 451.7.

28. «Οι χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 435.8· «Ο πεντάρφανος», τόμ. 4, σ. 64.14.

29. «Η μετανάστis», τόμ. 1, σ. 6.24· «Αποκριάτικη νυχτιά», τόμ. 2, σ. 312.29.

30. Βλ. παρακάτω.

31. «Στην Αγ-Αναστασιά», τόμ. 2, σ. 355.21· «Λαμπριάτικος ψάλτης», τόμ. 2, σ. 538.22· «Τα ρόδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 266.9· «Τα φραγκλέικα», τόμ. 4, σ. 449.10.

32. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 162.21.

33. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 359.16.

34. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 550.22-24.

35. «Φώτα ολόφωτα», τόμ. 3, σ. 40.3· «Τα ρόδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 252.6.

36. «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 349.12.

37. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 311.3.

38. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 311.6.

39. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 145.23· «Η γυφτοπούλα», τόμ. 1, σ. 550.21· «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 76.5.

40. «Η μετανάστis», τόμ. 1, σ. 28.14.

41. «Κοκώνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 286.26.

42. «Κοκώνα θάλασσα», τόμ. 3, σ. 286.26.

43. «Τα δύο τέρατα», τόμ. 4, σ. 317.23. Τα θαλασσοδάνεια εκείνη την περίοδο λέγονταν και «δάνεια της απελπισίας», διότι χορηγούνταν στον πλοιοκτήτη ή τον πλοίαρχο με πολύ μεγάλο τόκο, επειδή ο δανειστής συμμετείχε στον κίνδυνο να χάσει τα χρήματά του σε περίπτωση που ναυαγούσε το καράβι. Τούτο επιβεβαιώνεται και από τον Παπαδιαμάντη στο ως άνω διήγημα, όπου σημειώνει ότι ο τόκος τους έφτανε το 36%. Ο θεσμός πάντως των ναυτοδανείων είχε εφαρμογή από τα αρχαία χρόνια και διατηρήθηκε και μετά και προπαντός τον Μεσαίωνα και ισχύουν έως σήμερα (πρβλ. άρθρ. 3 του β.δ. της 2/14 Μαΐου 1835 «περί αρμοδιότητος εμποροδικείων»). Τα ναυτοδάνεια εξάλλου ήταν ο πρόδρομος της «θαλασσοασφάλειας» (πρβλ. και Σαΐξπηρ, «Ο έμπορος της Βενετίας»).

44. «Η χήρά παπαδιά», τόμ. 2, σ. 87.9.

45. «Ολόγυρα στη λίμνη», τόμ. 2, σ. 386.

ση⁴⁶, συναλλαγματική και επιταγή⁴⁷, πιττάκιον (= υποσχετικό έγγραφο, ομόλογο, χρεωστικό γραμμάτιο)⁴⁸ κ.ά.

Εξάλλου χαρακτηριστικές είναι και οι ευθείες παραπομπές που ο Παπαδιαμάντης κάνει σε νομοθετικές πηγές του ιδιωτικού δικαίου. Για παράδειγμα, στον πρόλογο του διηγήματός του «Χήρα παπαδιά» παραπέμπει στον Αστικό Κώδικα κατά τον εξής τρόπο:

Εν των υψίστων προνομίων όπερ κατείχον αι υπό την τουρκικήν δεσποτείαν τελούσαι αύται νήσοι (των Β. Σποράδων), απολαύουσαι όμως το πάλαι δημοτικής τινος αυτονομίας, πολυτίμου δια τους κατοίκους των, ήτο το δικαίωμα του κωμάζειν εν ταις οδοίς την νύκτα, όπερ δεν ανεγράφετο μεν εν τω αστικώ κώδικι, εκυρούτο όμως δια της ανοχής ην εδείκνυεν η εγχώριος πολιτοφυλακή προς τους εκ μακρών θαλασσοποριών επιστρέφοντας τολμηρούς ναυβάτας⁴⁹.

Στο διήγημα του πάλι «Οι έμποροι των εθνών» επικαλείται τις «Νεαρές», το νομοθέτημα του βυζαντινού δικαίου, το οποίο, ελλείψει ολοκληρωμένου Αστικού Κώδικα, κάλυπτε, μαζί με άλλες νομοθετικές πηγές του βυζαντινο-ρωμαϊκού δικαίου, πλείστα ζητήματα ιδιωτικού δικαίου⁵⁰.

Σε άλλα σημεία των διηγημάτων του, ο Παπαδιαμάντης εμφανίζει τους ήρωές του να ερμηνεύουν τον νόμο, θυμίζοντας σε μας τους νομικούς τους θεμελιώδεις κανόνες της ερμηνευτικής μεθοδολογίας. Χαρακτηριστικό είναι το εξής απόσπασμα από το διήγημα «Χρήστος Μηλιώνης»:

Ο άξιος Τούρκος δικαστής (εν Άρτη), προς ταις άλλαις αρεταίς υφ' ων εκοσμείτο, ήτο δεξιώτατος εις το ν' ανακαλύπτη, προς πρόχειρον δικαιολογίαν των αποφάσεών του, πάμπολλα εδάφια του ιερού νόμου αγνοούμενα συνήθως υπό των αμαθεστέρων συναδέλφων του, και δεινός εις το να εκτείνη και να συστέλλη εκάστοτε, ως έμπειρος σκνυτοτόμος, το γράμμα και το πνεύμα των ιερών ρητών. Ηδύνατο, εν ελλείψει άλλου προτύπου, να χρησιμεύση ως υπογραμμός των νομολόγων και των δικορράφων παντός χρόνου και τόπου... Αλλά ομολογητέον ότι ουδείς λειτουργός της δικαιοσύνης οφείλει να ερμηνεύη άλλως τα κείμενα των νόμων, ή όπως προχείρως αντιλαμβάνεται την έννοιαν αυτών, και το δικαστήριον της Άρτης δεν ήτο βεβαίως ακαδημία νομοδιδασκάλων⁵¹.

46. «Υπηρέτρα», τόμ. 2, σ. 95.5· «Τ' αγγέλισμα», τόμ. 4, σ. 398.13.

47. «Μάννα και κόρη», τόμ. 4, σ. 515.34.

48. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 185.9.

49. «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 83.

50. Για τις Νεαρές βλ. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*, τ. Ιβ, έκδ. β'-γ', 1987, σ. 210 επ., 216 επ.

51. «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 11-12.

Οι ενδεικτικές αυτές καταγραφές από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη αποτελούν, αν μη τι άλλο, σαφές πρόκριμα ότι ο Σκιαθίτης συγγραφέας όχι μόνο δεν αγνοούσε το δίκαιο της εποχής του, αλλά πολλάκις το επικαλείτο για να το εντάξει στη διηγηματική του ακολουθία. Ανάγλυφα το αποδίδει αυτό και ένα άλλο παράδειγμα από το διήγημα «Οι εμπόροι των Εθνών», βγαλμένο αμγώς, θα έλεγε κανείς, από την ύλη του εμπορικού δικαίου:

*Ο Σκιάχτης είχεν αυτοσχεδιάσει τα πάντα θαυμασίως· αλλά τίς ήλπιζε ότι, μόλις ενόμισεν εξασφαλισθείσαν την κατοχήν των πενήκοντα φλωρίων, και η Κοκκινού έμελλε να εμφανισθή ως απαιτήτρια, ως μέτοχος ζητούσα κέρδη, χωρίς μηδέν κεφάλαιον να καταβάλη εις την επιχείρησιν; ο Σκιάχτης είχεν εργασθή μόνος... Αυτός προσεκάλεσε τον Μορώζην ως συνέταιρον... Και όμως ο Σκιάχτης έγινε θύμα της γραίας Κοκκινούς!*⁵².

Εξίσου χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα από το διήγημα «Γυνή πλέουσα», που μας παραπέμπει στις διατάξεις των Γενικών Αρχών του Αστικού μας Κώδικα, και ειδικότερα στο κεφάλαιο για την αντιπροσώπευση και την πληρεξουσιότητα:

(Είναι στο σημείο όπου ο οινοπώλης ο Κυσιώτης καλεί τον καπετάν-Καραντή, άρτι αφιχθέντα από ναυτικό ταξίδι, να πληρώσει τα χρέη που η σύζυγος του έκανε κατά το διάστημα της απουσίας του). Γράφει ο Παπαδιαμάντης:

*Δικολάβος τις θα ήρπαζεν αμέσως το επιχείρημα ότι «δεν ηδύνατο ο πελάτης του να πληρώση χρέη συναφθέντα δήθεν επ' ονόματί του κατά την απουσίαν του, άνευ νομίμου πληρεξουσιότητος, και άρα το κατάστιχον δεν είχεν ισχύν». Αλλ' ο Καραντής δεν ήτο δικολάβος, ήτο θαλασσινός και, περιπλέον, σύζυγος. Όθεν εδάγκασε το χείλος του, κατάπιε τον θυμό του, έβγαλεν αμέσως το πορτοφόλι του κ' επλήρωσε μέχρι λεπτού τας τριάντα τόσας δραχμάς, όσαι ήσαν σημειωμένοι εις το κατάστιχον*⁵³.

III.Ειδικά ζητήματα ιδιωτικού δικαίου στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης να προσπελάσουμε τις ειδικές πληροφορίες που παρατίθενται στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη και που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με το ιδιωτικό δίκαιο εκείνης της περιόδου, για να το συγκρίνουμε και με το σύγχρονο ιδιωτικό δίκαιο. Από τις

52. «Οι εμπόροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 311.

53. «Γυνή πλέουσα», τόμ. 4, σ. 30.

νομικές αυτές πληροφορίες, τα σημαντικότερα ζητήματα που θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια είναι: η μίσθωση, οι έννομες σχέσεις που αφορούν τον γάμο (μνηστεία, προίκα, διαζύγιο)⁵⁴, το τεκμήριο πατρότητας, ζητήματα κληρονομικού δικαίου, οι τόκοι και η τοκογλυφία καθώς και η εύρεση απολωλόντων.

α) Ως προς τη μίσθωση: Στα διηγήματά του «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη» και «Ο γείτονας με το λαγούτο» ο Παπαδιαμάντης προσδιορίζει μερικά από τα βασικότερα δικαιώματα του εκμισθωτή και του μισθωτή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα εξής δύο αποσπάσματα:

Το πρώτο αφορά το γνωστό μας από τον ΑΚ (άρθρο. 604) νόμιμο ενέχυρο του εκμισθωτή στα εισκομισθέντα του μισθωτή, για οφειλές του τελευταίου από καθυστερούμενα μισθώματα:

Η Ασημίνα, η παλαιά νοικάρισσά της, τραγουδίστρα το επάγγελμα, όταν εξεκουμπίσθη κ' έφυγε, της εχρωστούσε τρία μηνιάτικα κ' εννέα ημέρας. Και τα μεν έπιπλα, οπού έπρεπε κατά δίκαιον τρόπον να τα εκχωρήση εις την σπιτονοικοκυράν, τα παρέδωκεν εις τον καύκον της (= τον εραστή της), τον τελευταίον αγαπητικόν της, που να τσάκιζε το πόδι της, να μην είχε σώσει ποτέ...⁵⁵.

Το δεύτερο απόσπασμα αναφέρεται γενικώς στα δικαιώματα του μισθωτή. Να πώς καταγράφονται αυτά στο ξέσπασμα του Βαγγέλη προς τη δεσποτική σπιτονοικοκυρά του κυρά-Γιάννανα:

Ξέρεις, απ' το νόμο δεν έχεις κανένα δικαίωμα, τα γνωρίζω εγώ αυτά, ας είμαι και Τουρκομερίτης... Όσο δικαίωμα έχω εγώ να εξετάζω ποιοι και πόσοι έρχονται στο σπίτι σου και τί τους έχεις, αν είναι γενιά σου ή όχι, άλλο τόσο έχεις και συ να εξετάζης ποιον μπάζω στην κάμαρα, αφού το νοίκι σου το 'χω πληρωμένο. Μπορείς μόνον έξωση να μου κάνης, με προθεσμία...⁵⁶.

β) Ως προς τη μνηστεία: Για την κατάρτιση της μνηστείας, το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο απαιτούσε – εκτός βέβαια από τη συναίνεση των μνηστευομένων – και τη συγκατάθεση του πατέρα του μνηστού, καθώς και – όταν η μνηστή ήταν ορφανή από πατέρα – του θείου, ως επιτρόπου της μνηστής. Τούτο φαίνεται ότι το γνώριζε ο Παπαδιαμάντης, όπως έμμεσα προκύπτει από όσα γράφει στο διήγημά του «Τα μαύρα κούτσουρα»⁵⁷.

54. Για άλλες αναφορές του Παπαδιαμάντη σε θέματα οικογενειακού δικαίου βλ. Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, «Νεοελληνική λογοτεχνία και οικογενειακό δίκαιο», *Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ.* 1999, σ. 221 επ.

55. «Τα Χριστούγεννα του τεμπέλη», τόμ. 3, σ. 158.

56. «Ο γείτονας με το λαγούτο», τόμ. 3, σ. 300.

57. «Μαύρα κούτσουρα», τόμ. 4, σ. 463-464. Έτσι και Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 166.

Σε άλλα σημεία, όπως λ.χ. στο διήγημα «Η μετανάστis»⁵⁸, ο Παπαδιαμάντης επιβεβαιώνει μια ακόμη παράδοση, ότι δηλαδή η μνηστεία είναι σύμβαση άτυπη, δηλ. καταρτίζεται χωρίς να χρειάζεται η τήρηση κάποιου τύπου, και ότι δεν απαιτείται ιερολογία. Θα πρέπει να σημειωθεί εξάλλου ότι η ιερολογία της μνηστείας είχε απαγορευτεί από την Εκκλησία και με δύο εγκυκλίους της Ιεράς Συνόδου τα έτη 1834 και 1835 και κατόπιν με τους καταστατικούς Χάρτες της Εκκλησίας της Ελλάδος⁵⁹.

Επιβεβαίωση υπάρχει σε ένα άλλο διήγημα του Παπαδιαμάντη και για τη συνηθισμένη έως τις ημέρες μας προσφορά από τον μνηστήρα στη μνηστή ενός δαχτυλιδιού, χωρίς πέτρα (βέρα), που όμοιό του φοράει και ο μνηστήρας. Στο διήγημά του «Το νησί της Ουρανίτσας» γράφει ο Παπαδιαμάντης:

Και σαν εδέσανε τις πανδρειές (δένω πανδρειές = κάνω αρραβώνες), κι αλλάξαν τα σημάδια (= το μεταξωτό μαντίλι και το δαχτυλίδι που έδινε ο πεθερός στον γαμβρό, όταν γίνονταν οι επίσημοι αρραβώνες στη Σκιάθο), την άλλη μέρα εκάμαμε τα μβασίδια (= ο ελεύθερος ερχομός του γαμβρού στο σπίτι της μνηστής του) και τον εμβάσαμε τον γαμβρό στο σπίτι μας, για να' ρχεται' ελεύθερα, όπως είναι συνήθεια⁶⁰.

Στο σύγχρονο δίκαιο γίνεται δεκτό ότι η προσφορά αυτή του δαχτυλιδιού δεν αποτελεί μεν συστατικό στοιχείο για την κατάρτιση σύμβασης μνηστείας, είναι όμως χρήσιμη για να φανερώσει την πρόθεση νομικής δέσμευσης και να διακρίνεται έτσι η μνηστεία από τις συνηθισμένες ερωτικές τρυφερότητες, κατά τις οποίες συχνά γίνεται λόγος για πρόθεση παντοτινής αγάπης με υπαινιγμούς για μελλοντικό γάμο⁶¹.

γ) Ως προς τον γάμο: Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που μεταφέρει μέσα από τα διηγήματά του ο Παπαδιαμάντης για τον γάμο. Ο συγγραφέας δεν παραλείπει κατ' αρχάς να υπογραμμίσει τη σημασία του θεσμού, αλλά και την ανάγκη ελεύθερης εισόδου σ' αυτόν. Ιδού πώς ξεδιπλώνει κάποιες δικαιοπολιτικές του σκέψεις στο διήγημα «Ο καλόγερος»:

Αι νεώτεροι όμως κοινωνίαι, αι χριστιανικαί, πρώτην βάσιν έχουσι το αδέσμευτον της θελήσεως, την απόλυτον ελευθερίαν του ατόμου. Όπως υπάρχουν άτομα μη δυνάμενα να έλθωσιν εις γάμον (τοιούτοι είναι οι ασθενείς, οι ανά-

58. «Η μετανάστis», τόμ. 1, σ. 6.24.

59. Βλ. Γ. Κουμάντος, *Οικογενειακό δίκαιο*, I, 1988, σ. 25-26.

60. «Το νησί της Ουρανίτσας», τόμ. 3, σ. 383.19-21

61. Βλ. ΑΠ 3/1980 ΝοΒ 1980, σ. 1125-1126· Γ. Κουμάντος, *ό.π.*, σ. 26. Πρβλ. Θ. Παπαχρίστου, *Εγχειρίδιο οικογενειακού δικαίου*, έκδ. β', 1998, σ. 19-20.

πηροι, οι αναφρόδιτοι και οι ανίκανοι προς εργασία), ούτω υπάρχουσι και άτομα μη θέλοντα να έλθωσιν εις γάμον. Και η ελευθερία της θελήσεως απαγορεύει να βιάσωμεν τους τοιούτους να νυμφευθώσι.

Το ζήτημα, βλέπετε, το περί γάμου και αγαμίας, είναι βαθύ, είναι εν των δυσκολωτέρων κοινωνικών ζητημάτων. Μην είμεθα βάρβαροι, μη θέλωμεν να επιβάλωμεν βίαν εις τους ανθρώπους. Τάχα απαντάτε σήμερα πολλούς εγγάμους να είναι ευχαριστημένοι από την τύχην των ή βλέπετε να είναι εύκολος ο γάμος, ως έπρεπε να είναι, ως επιούσιος κοινωνικός άρτος, ως θεμελιώδης θεσμός;... Ας καταστήσωμεν πρώτον τον γάμον δυνατόν διά τους επιθυμούντας να νυμφευθώσι, και ακολούθως έχομεν καιρόν ν' αναγκάσωμεν και τους μη επιθυμούντας. Ας ανοίξωμεν πρώτον την θύραν εις τους θέλοντας να εισέλθωσι και κατόπιν βιάζομεν και τους μη θέλοντας⁶².

Ενδιαφέρουσα είναι και η τοποθέτηση του Σκιαθίτη συγγραφέα στο ζήτημα του πολιτικού γάμου, ένα ζήτημα που απασχολούσε τους νομικούς κύκλους της εποχής του, καθότι και τότε υπήρχαν φωνές που προέτρεπαν προς την καθιέρωσή του. Οι απόψεις του Παπαδιαμάντη αποκτούν αξία και γιατί διατυπώθηκαν έναν αιώνα σχεδόν πριν από τη θέσπισή του πολιτικού γάμου με τον ν. 1250/1982. Στο διήγημά του λοιπόν «Χωρίς στεφάνι» και προκειμένου να προστατέψει την περιφρονημένη δασκάλα που έμεινε αστεφάνωτη για λόγους που η ίδια δεν τους όριζε, σημειώνει ευθαρσώς και κατηγορηματικά:

Χωρίς στεφάνι! Οπόσα τοιαύτα παραδείγματα! ...

Αλλά δεν πρόκειται να κοινωνιολογήσωμεν σήμερα. Ελλείψει όμως προνοίας, χριστιανικής και ηθικής, διά να είναι τουλάχιστον συνεπείς προς εαυτούς και λογικοί, οφείλουν να ψηφίσωσι τον πολιτικόν γάμον⁶³.

Χρήσιμες πληροφορίες παρέχονται από τον Παπαδιαμάντη και για άλλες προβλέψεις του νόμου σε ζητήματα που αφορούν τον γάμο. Αποκαλυπτική, ως προς τις προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν για να τελεστεί έγκυρος γάμος ανήλικου τέκνου, είναι η στιχομυθία που περιλαμβάνεται στο διήγημα «Χρήστος Μηλιώνης». Είναι το σημείο όπου ο πατέρας της ανήλικης Βάσως, την οποία απήγαγε ο Τούρκος αγάς Χαλήλ, προσέφυγε να βρει το δικαίό του στον Τούρκο κατή (= δικαστή) της Άρτας:

-Τα δίκαιά μου!... Είμαι πατέρας... και δεν μπορεί η κόρη μου ν' υπανδρευθή χωρίς την άδειά μου... ούτε Τούρκον ούτε Χριστιανόν... Η κόρη μου είναι ανήλικη...

62. «Ο καλόγερος», τόμ. 2, σ. 323-324.

63. «Χωρίς στεφάνι», τόμ. 3, σ. 136. Βλ. και σύμφωνα σχόλια Χρ. Χεμιώνα, «Ο Αλεξ. Παπαδιαμάντης και τα νομικά», περιοδικό *Δικαίωση*, 1983, σ. 13-14.

–Είναι αληθές, ηρώτησε κατά τους τύπους ο κατής, ότι ο Χαλήλ αγάς σου είχε ζητήσει την κόρη σου;...

–Και αν μου την εξήτησε, δεν είμαι κύριος;... Ημπορεί η κόρη μου να υπανδρευθή χωρίς την άδειαν μου... και χωρίς να θέλη;...

–Ο ιερός νόμος, είπε πομπωδώς ο κατής, δεν απαιτεί την συναίνεση της κόρης.

–Του πατέρα όμως... (απάντησε ο Κώστας)⁶⁴.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο σημερινό οικογενειακό δίκαιο η προϋπόθεση της παροχής της συναίνεσης του πατέρα για τον γάμο του ανήλικου τέκνου του έχει υποκατασταθεί από τη ρύθμιση της ΑΚ 1350 § 2, η οποία επιτρέπει τον γάμο σε πρόσωπο ανήλικο (δηλ. κάτω των 18 ετών) μετά από απόφαση του δικαστηρίου, εφόσον υπάρχει σπουδαίος λόγος για τον γάμο και αφού πρώτα ακουστούν οι μελλόνυμφοι και τα πρόσωπα που ασκούν την επιμέλεια του ανηλίκου⁶⁵.

Ο Παπαδιαμάντης καταπιάνεται στα διηγήματά του και με τα πραγματικά ή υποτιθέμενα κωλύματα γάμου. Στο διήγημα «Η τελευταία βαπτιστική» τον απασχολεί η ύπαρξη ή όχι κωλύματος γάμου μεταξύ δύο ετερόφυλων προσώπων που έχουν τον ίδιο ανάδοχο (νονό). Να πώς θέτει ο συγγραφέας το ζήτημα μέσα από τις έγνοιες της θείας-Σοφούλας, της γυναίκας που είχε πάθος και συνήθεια να βαπτίζει παιδιά:

*Κατ' εκείνον τον χρόνον, περί τα 184..., η θεία-Σοφούλα είχε φθάσει εις το τριακοστόν ένατον βαπτιστικόν. Εν μόνον τη έλειπε δια να τα κάμη σαράντα, προς ανάπαυσιν της συνειδήσεώς της. Εβάπτιζεν αδιακρίτως άρρενα και θή-
λεα, αλλ' εφρόντιζε να δίδη ακριβείς σημειώσεις εις τους ιερείς και πνευματι-
κούς, δια να μη τυχόν γίνη κανέν συνοικέσιον εις το μέλλον μεταξύ δύο ετερο-
φύλων αναδεκτών και κολασθή η ψυχή της⁶⁶.*

Στο ισχύον την εποχή εκείνη γραπτό δίκαιο δεν υπήρχε ρητή πρόβλεψη για το θέμα αυτό και άρα ο γάμος δεν εκωλύετο. Ο Παπαδιαμάντης ωστόσο φαίνεται να υιοθετεί την άποψη που εναρμονίζεται με τα λαϊκά έθιμα, τις κοινωνικές αντιλήψεις και τον εκκλησιαστικό νόμο, από τον οποίο άλλωστε αρύεται τις καταβολές του ο θεσμός του αναδόχου και που καθιερώνει κώλυμα γάμου για αυτές τις περιπτώσεις⁶⁷.

64. «Χρήστος Μηλιώνης», τόμ. 2, σ. 19.

65. Παπαχρίστου, *ό.π.*, σ. 33-34· Κουμάντος, *ό.π.*, σ. 49 επ.

66. «Η τελευταία βαπτιστική», τόμ. 2, σ. 90.

67. Πρβλ. Κουμάντο, *ό.π.*, σ. 22 και 40 επ.· Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, σ. 169.

Ένα άλλο κώλυμα γάμου, το οποίο επίσης δεν προβλεπόταν από τον νόμο, ήταν το κώλυμα για τη χήρα αποθανόντος ιερέως. Στη βάση του προβληματισμού για το ζήτημα αυτό ο Παπαδιαμάντης έχει καταστρώσει την ιστορία του ομώνυμου διηγήματός του «Η χήρα παπαδιά», στο οποίο εμφανίζει τον νεαρό Χατζη-Γιάννη να ερωτεύεται την όμορφη χήρα-παπαδιά του χωριού του. Ας δούμε όμως πώς ο ίδιος ο συγγραφέας κλίνει υπέρ της άρσης του εικαζόμενου κωλύματος:

Ο Χατζή-Γιάννης ήτο μία των μελαγχροινών εκείνων και περιπαθών φύσεων, εις των ερωτύλων εκείνων νέων, οίτινες δεν θέλουσι να ακούσωσιν άλλο τι παρά το πάθος των και μόνον. Ο νεαρός ναυτικός ούτε ήξευρεν ούτ' εφρόντισε να μάθη, αν επιτρέπεται ο δεύτερος γάμος εις τας χήρας των ιερέων. Εν μόνον ήξευρεν, ότι την ηγάπα και ήθελε να την νυμφευθή.

Είναι βέβαιον, φαίνεται, ότι εν τω Πηδαλίω⁶⁸ δεν αναγράφεται κανών τις απαγορεύων τον δεύτερον γάμον εις τας εν χηρεία πρεσβυτέρας. Αλλ' η πρόληψις και η παράδοσις, τα δύο ομού συντιθέμενα, ισοδυναμούσι το κάτω κάτω με έναν αποστολικόν ή συνοδικόν κανόνα και έπειτα ο λαός ουδέποτε έλαβεν ανά χείρας το Πηδάλιον, δια να ίδη πόσους και ποίους περιέχει κανόνας. Τινές των ιερέων, ολίγιστοι, ανεγίγνωσκον ενίοτε το βιβλίον τούτο εν τω παρελθόντι.

Ο ερωτικότατος όμως Χατζη-Γιάννης ουδέν ήκουεν ούτε ενόει περί τοιαύτης απαγορεύσεως⁶⁹.

Το διήγημα αυτό του Παπαδιαμάντη στάθηκε αφορμή να ασχοληθούν με το υποτιθέμενο κώλυμα γάμου της χήρας πρεσβυτέρας οι ιστορικοί του δικαίου, με πρώτον τον αιμίνηστο Αναστάσιο Χριστοφιλόπουλο και στη συνέχεια τον Κωνσταντίνο Πιτσάκη⁷⁰.

Για πρώτη φορά εμφανίζεται το ενδεχόμενο να θεωρηθεί κωλυόμενος ο δεύτερος γάμος της συζύγου ιερέως μετά τον θάνατο εκείνου στο ερμηνευτικό των ιερών κανόνων έργο του Θεοδώρου Βαλσαμώνος, κατά τον 12ο αιώνα. Ο

68. Πρόκειται προφανώς, όπως μας πληροφορεί ο Χριστοφιλόπουλος (ό.π., σ. 169, υποσημ. υπ' αριθμ. 11), για την υπό τον τίτλο αυτό συλλογή εκκλησιαστικών κανόνων που εκδόθηκαν το 1800 με επιμέλεια των μοναχών Αγαπίου Λεονάρδου και Νικοδήμου, συλλογή της οποίας η συχνή χρήση το πρώτο μισό του 18ου αιώνα μαρτυρείται και στο διήγημα «Ο ανάκατος», τόμ. 4, σ. 350.

69. «Η χήρα παπαδιά», τόμ. 2, σ. 85. Έτσι, και μετά από πιέσεις και υποχωρήσεις ο νεαρός ήρωας καταφέρει να κάμψει τις αντιρρήσεις και τους ενδοιασμούς των γονέων της κόρης και της ίδιας και να την παντρευτεί.

70. Κ. Πιτσάκης, «Κωλύματα γάμου στον Παπαδιαμάντη: πλαστά και γνήσια», *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, Φθινόπωρο 1993, σ. 37 επ.

Βαλσαμών προσπαθεί να θεμελιώσει νομικά το υποτιθέμενο κώλυμα στην αντίληψη ότι η σύζυγος του ιερέως κατέστη δια του γάμου, κατά την αγιογραφική διδασκαλία, «σάρξ μία» με τον ιερέα σύζυγό της και επομένως μετέχει κατά κάποιον τρόπο της ιεροσύνης του, άρα και του κωλύματος γάμου που προκύπτει από την ιεροσύνη.

Στο μεταβυζαντινό δίκαιο το φανταστικό αυτό κώλυμα γάμου πήρε μια ενδιαφέρουσα τροπή λόγω και του εξής περίεργου εθίμου που επικράτησε: Ο νέος γάμος της πρεσβυτέρας κωλυόταν, αν ο ιερέας σύζυγός της, κατά την κηδεία του, είχε ταφεί όρθιος ή ένθρονος, όπως συνηθιζόταν τότε επί κληρικών και συνέχισε να συνηθίζεται σχεδόν έως τις ημέρες μας επί αρχιερέων. Αν ο ιερέας είχε ταφεί κείμενος, όπως οι λαϊκοί, η πρεσβυτέρα ήταν ελεύθερη να συνάψει νέο γάμο. Φυσικά το δικαίωμα επιλογής του τρόπου ταφής του ιερέως ανήκε στην ίδια την πρεσβυτέρα. Έτσι προέκυψε και το δημώδες σκωπτικό δίστιχο, που θέλει την χήρα πρεσβυτέρα να απαντά, καθώς ολοφύρεται για τον νεκρό σύζυγό της, στο ερώτημα για τον τρόπο ταφής του:

*–Για καλό και για κακό
θάψετε τον λαϊκό.*

Σύμφωνα με άλλη καταγραφή, όταν ερωτήσανε οι χωριανοί την παπαδιά, πώς να τον βάλουν τον παπά, στο θρόνο ή «μακριά», η παπαδιά αφού συλλογίστηκε λιγάκι, λέει μοιρολογώντας: «Μακριά και δίπλα βάλτε τον/ δεν ξέρω τί με βρίσκει». Απομένει ν' απαντηθεί το ερώτημα, τί γίνεται αν η «πιστή» στο νεκρό σύζυγό της παπαδιά μεταβάλει αργότερα γνώμη και θέλει να ξαναπαντρευθεί. Ωστόσο, και γι' αυτό το πρόβλημα ο λαός έχει βρει τη λύση. Ο Κ. Πιτσάκης αναφέρεται σε σωζόμενη παράδοση, σύμφωνα με την οποία «αν η παπαδιά αλλάξει αργότερα ιδέα και πάρει την απόφαση να παντρευθεί, πρέπει να πάει στο μνήμα και να το κλωτσήσει (συμβολικά) τρεις φορές. Έτσι ο παπάς ξεθρονιάζεται και τότε μπορεί να παντρευτεί η χήρα παπαδιά του»⁷¹.

Σχετικά με τον γάμο ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη που διατυπώνει ο Παπαδιαμάντης σε ένα άλλο διήγημά του, τον «Ανάκατο», σύμφωνα με την οποία γάμος μεταξύ συγγενών εξ αίματος έως και τον έβδομο βαθμό δεν είναι νόμιμος ή τουλάχιστον δεν πρέπει να παρέχεται η απαιτούμενη εκκλησιαστική άδεια για την τέλεσή του. Είναι αλήθεια ότι η άποψη αυτή είχε διαμορφωθεί και καθιερωθεί νομοθετικά στις βυζαντινές Νεαρές από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ ήδη από τις αρχές του δωδεκάτου αιώνα⁷². Τούτο φαίνεται να το

71. Κ. Πιτσάκης, *ό.π.*, σ. 42 επ.

72. Βλ. σχετικά και εκτενέστερα Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, σ. 166-167.

γνωρίζει ο συγγραφέας, ο οποίος μάλιστα γνώριζε και σχετικές αποφάσεις τοπικών συνόδων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Να τι γράφει λοιπόν ο Παπαδιαμάντης στο διήγημά του «Ο Ανάκατος»:

Ο Πέρρος, καθ' όλα τα φαινόμενα, ήτο φίλος του παπά, διότι ούτος, όταν ο πρώτος ήθελε να υπανδρεύση την κόρην του μ' ένα χηρευμένον, όστις ήτο άμα τρίτος θεός της νύμφης (απείχεν επτά βαθμούς εξ αίματος) και προσέτι η αποθανούσα συμβία του ήτο δευτέρα εξαδέλφη της μελλονύμφου (εξ βαθμούς εξ αγχιστείας), τότε ο ιερεύς ούτος, ως ενορίτης της οικογενείας, έδωκεν «εγγυητικόν» ότι ο γάμος δεν κωλύεται. Ο επισκοπικός επίτροπος, γελασθείς, εξέδωκεν άδειαν γάμου. Πλην ήτο απλοϊκός και δεν ήξευρε καλά αν επετρέπετο ή εκωλύετο το συνοικέσιον. Η νέα «οικονομία», την οποίαν είχε κάμει δια τοπικής Συνόδου, περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνος, ο Οικ. Πατριάρχης Σαμουήλ ο Χαντζερής, συνεχώρει τον γάμον εις τον βαθμόν τούτον· αι παλαιαί διατάξεις τον απηγόρευον⁷³.

Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει και ένα άλλο στοιχείο που αφορά τον γάμο, ότι δηλαδή η εκκλησιαστική άδεια για την τέλεση του γάμου χορηγούνταν πολλές φορές και από τον εντεταλμένο ως προς τούτο πρεσβύτερο του επισκόπου, κατόπιν «εγγυητικού» των εφημερίων των μελλονύμφων ότι δεν συντρέχει κανένα κώλυμα γάμου⁷⁴.

δ) *Ως προς την προίκα:* Ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς, που ίσχυε στα χρόνια του Παπαδιαμάντη και εξακολούθησε να ισχύει μέχρι το 1982, είναι η προίκα⁷⁵. Ο θεσμός αυτός, ο οποίος τόσα κοινωνικά προβλήματα είχε δημιουργήσει και του οποίου πικρή εμπειρία είχε και ο ίδιος ο συγγραφέας με τις τρεις αδελφές, εκ των οποίων – ελλείψει προίκας – μόνον η μία παντρεύθηκε, δεν θα μπορούσε να μην τον απασχολήσει. Στα 1810 οι Σκιαθίτες βρίσκονταν σε απελπιστική κατάσταση, εξαιτίας των υπερβολικών απαιτήσεων των γαμπρών, γι' αυτό και εξήτησαν τη βοήθεια του Πατριάρχη Ιερεμία, ο οποίος και συνέταξε έγγραφο για τον περιορισμό της προίκας.

Ανάμεσα στα στοιχεία που κομίζει στα διηγήματά του ο Παπαδιαμάντης για την ύπαρξη της προίκας, αξιοσημείωτα είναι τα εξής:

Πρώτον, ότι, σύμφωνα με δεδομένο έθιμο της εποχής, η προίκα έπρεπε να περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και ένα σπίτι, στο οποίο θα μετοικούσαν οι σύζυ-

73. «Ο Ανάκατος», τόμ. 4, σ. 350.

74. Την πρακτική αυτή τη συναντάμε και στο διήγημα «Τα ρόδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 272-273.

75. Η προίκα καταργήθηκε με τον ν. 1329/1983.

γοι μετά τον γάμο⁷⁶, αλλά και ένα ποσό χρημάτων σε μετρητά, το καλούμενο «μέτρημα» και «τράχωμα»⁷⁷.

Δεύτερον, ότι, παρά την αυστηρή πρόβλεψη για απαγόρευση της απαλλοτριώσεώς της, πρόβλεψη που υπήρχε στην ιουστινιάνεια νομοθεσία⁷⁸, η προίκα ήταν δυνατόν να εκποιηθεί όταν υπήρχε συναίνεση αμφοτέρων των συζύγων και δη κυρίως του άνδρα, στον οποίο άλλωστε ανήκε η προίκα μετά τον γάμο⁷⁹ και

Τρίτον, ότι η προίκα μπορούσε να επαυξηθεί μετά τον γάμο με την ενσωμάτωση σ' αυτή και άλλων περιουσιακών στοιχείων, που συνέθεταν το λεγόμενο «πανωπροίκι»⁸⁰.

Ενδιαφέρον έχει και ο τρόπος σύστασης της προίκας. Σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο, η σύστασή της μπορούσε να γίνει είτε με άτυπη υπόσχεση είτε με προικώ συμβόλαιο⁸¹. Με τους νεότερους νόμους της Ελληνικής Πολιτείας των ετών 1836 και 1887 τα συμβόλαια αυτά έπρεπε, επί ποινή ακυρότητας, να συντάσσονται ενώπιον συμβολαιογράφου⁸². Ωστόσο στο διήγημά του «Τα ρόδιν' ακρογιάλια» ο Παπαδιαμάντης κάνει λόγο για προίκα συνιστώμενη με ιδιωτικό έγγραφο.

Ως προς το περιεχόμενο και τον τρόπο διατύπωσης του προικοσυμφώνου χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το προαναφερθέν διήγημα:

Εις τ' όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνέματος – εδιάβασεν εις επήκοον πάντων ο Σωτηράκης – πανδρεύω το σήμερα την δυχατέρα μου Κρατήρα με τον Στάθη, γυιον του Πατσογιάννη, και της δίνω πρώτα την ευχή μου, εγώ κ' η φαμίλια μου η μάννα της, από τα είκοσί μας νύχια, και της

76. Βλ. σχετικά στα διηγήματα «Τα βενέτικα», «Η τύχη απ' την Αμέρικα», «Τα συχαρήκια», «Θάνατος κόρης», «Επιμηθείς εις τον βράχον», «Τρελλή βραδυά», «Έρως ήρωος». Στο τελευταίο αυτό διήγημα (τόμ. 3, σ. 171 επ.) αναφέρεται ότι απόκλιση από τον ως άνω κανόνα επιτρέπεται μόνο αν οι μελλονύμφοι δεν πρόκειται να κατοικήσουν στον τόπο από όπου είναι.

77. Βλ. στα διηγήματα «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 434.7 και «Οι χαλασοχώρηδες», τόμ. 2, σ. 447.28.

78. Βλ. σχετικά Γκόφα, *ό.π.*, τ. II, σ. 108· Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, με σχετικές παραπομπές για περαιτέρω βιβλιογραφία.

79. «Τα φραγκλείκα», τόμ. 4, σ. 448.

80. «Η τύχη απ' την Αμέρικα», τόμ. 3, σ. 345.11· «Τα μαύρα κούτσουρα», τόμ. 4, σ. 478.24.

81. Γκόφας, *ό.π.*, τ. II, σ. 105.

82. Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 170. Βλ. για τη νεότερη νομοθεσία Κουμάντο, *ό.π.*, σ. 121-122.

δίνω, δεύτερο, το καλύβι στην Κλινιά, στην κορφή της ράχης, μαζί με την αυλή του και το φούρνο και την περιοχή το χωράφι στην Κλινιά... και τ' αμπέλι... Και της δίνω εβδομήντα πέντε γίδια απ' το κοπάδι μας... και της δίνω όλα τα τίποτε (=τα μικροπράγματα) και τα εντύματα του σπιτιού (ακριβής κατάλογος φορεμάτων, σινδόνων κτλ.)· πέντε χαλκώματα, ένα ρακοκάζανο, τρία πιθάκια, δύο βαρέλια, τηγάνια..., πυροσιτιά..., σκαφίδα..., σήττα..., κόσκινο⁸³.

Από την περικοπή αυτή προκύπτει ότι η προίκα αναντιρρήτως αποτελούσε στα χρόνια του Παπαδιαμάντη αναπόσπαστο στοιχείο του γάμου και της κοινωνικής ζωής. Εντούτοις ο συγγραφέας, χωρίς να τάσσεται υπέρ της κατάργησής της, δεν φαίνεται να συμφωνεί πάντα με την αδιάκριτη επιβολή της ως αναγκαίου παρεπομένου του γάμου. Έτσι, στο διήγημά του «Η φόνισσα» διαπιστώνει με νόημα:

Λοιπόν όλοι αυτοί οι γονείς, όλα τα ανδρόγυνα, όλαι αι χήραι, ανάγκη πάσα και χρέος απαραίτητον να υπανδρεύσουν όλας αυτάς τας κόρας – και τας πέντε, και τας εξ, και τας επτά! Και να δώσουν εις όλας προίκα. Πάσα πτωχή οικογένεια, πάσα μήτηρ χήρα, με δύο στρέμματα αγρούς, μ' ένα πενιχρόν οικίσκον, ταλαιπωρουμένη, ξενοδουλεύουσα – είτε κολλήγισα άλλων ευπορωτέρων οικογενειών εις τα κτήματα, εις τας συκάς και τας μορέας – συλλέγουσα φύλλα, παράγουσα ολίγην μέταξαν – ή τρέφουσα δύο ή τρεις αίγας ή αμνάδας – γινομένη κακή με όλους τους γείτονας, πληρώνουσα πρόστιμα δια μικράς ζημίας – φορολογουμένη ασπλάχνως, τρώγουσα κριθινον άρτον ποτισμένον με ιδρώτα αλμυρόν – ώφειλεν εξ άπαντος «ν' αποκαταστήση» όλα τα θήλεα ταύτα και να δώση πέντε, εξ ή επτά προίκας! Ω Θεέ μου!

Και οποίας προίκας, κατά τα νησιώτικα έθιμα. «Σπίτι στα Κοτρώνια, αμπέλι στην Αμμουδιά, ελιώνα στο Λεχούνι, χωράφι στο Στροφλιά». Αλλά κατά τους τελευταίους χρόνους, περί τα μέσα του αιώνας, είχε κολλήσει και άλλη ψώρα. Το «μέτρημα», εκείνο το οποίο εις Κωνσταντινούπολιν ωνομάζετο «τράχωμα», συνήθειαν την οποίαν, αν δεν απατώμαι, είχε αφορίσει η Μεγάλη Εκκλησία. Ωφειλεν έκαστος να δώση και μετρητήν προίκα. Δισχιλίας, χιλίας, πεντακοσίας, αδιάφορον. Άλλως, ας είχε τας κόρας του να τας καμαρώνη. Ας τας έβαζε στο ράφι. Ας τας έκλειε στο δουλάπι. Ας τας έστελνε στο Μουσείον⁸⁴.

ε) *Ως προς το διαζύγιο:* Το διαζύγιο, ως τρόπος λύσης του γάμου, ήταν γνωστό και νομοθετικά ρυθμισμένο ήδη από το ρωμαϊκό δίκαιο⁸⁵. Με τη βυζα-

83. «Τα ρόδιν' ακρογάλια», τόμ. 4, σ. 272. Πρβλ. και «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 424.

84. «Η φόνισσα», τόμ. 3, σ. 433-434.

85. Γκόφας, *ό.π.*, τ. II, σ. 112.

ντινή νομοθεσία, και ειδικότερα με τις Νεαρές του Ιουστινιανού 22 (του έτους 536) και 117 (του έτους 542 μ.Χ.), οι λόγοι διαζυγίου εξειδικεύτηκαν και πήραν οριστική μορφή. Με βάση τη νομοθεσία αυτή, τα διαζύγια διακρίνονταν σε διαζύγια για υπαίτιο λόγο και για ανυπαίτιο λόγο, διάκριση που είχε σημασία, διότι με τη Νεαρά του έτους 536 ορίστηκε η ακυρότητα της μονομερούς δήλωσης διαζυγίου που γινόταν χωρίς να συντρέχει ένας από τους περιοριστικά αναφερόμενους στον νόμο λόγους διαζυγίου.

Την ύπαρξη των ρυθμίσεων αυτών δεν φαίνεται να αγνοεί και ο Παπαδιαμάντης, ο οποίος στα διηγήματά του «Η νοσταλγός» και «Οι έμποροι των εθνών», αποποιείται – κατ' ακολουθίαν των προβλέψεων του νόμου και των κρατουσών αντιλήψεων – το δικαίωμα διαζυγίου ενός συζύγου για λόγους ατεκνίας του άλλου συζύγου⁸⁶ και στέκεται επίσης αρνητικά και σε άλλον προβαλλόμενο λόγο διαζυγίου, ότι δηλ. η σύζυγος – όπως γράφει ο Παπαδιαμάντης – ήτο υπερμέτρως ευλαβής και διήρχετο ώρας ολοκλήρους καθ' εκάστην εν τοις ναοίς ολιγορούσα των του οίκου⁸⁷.

στ) Ως προς το τεκμήριο πατρότητας: Σε ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, από νομική άποψη, διηγήματα του Παπαδιαμάντη, τη «Φωνή του δράκου», εκτυλίσσεται και το εξής περιστατικό:

Η Σοφούλα, λίγο καιρό μετά τον γάμο, της έμεινε έγγυος. Ο σύζυγός της, ναυτικός ων, έφυγε σε ταξίδια και καθόλο το εννιάμηνο της εγκυμοσύνης της συζύγου του, πλην ενός μικρού διαστήματος το καλοκαίρι, έλειπε στο εξωτερικό...

Αλλ' η Σοφούλα έκλεισε τον ένατο μήνα από της πρώτης απομακρύνσεως του συζύγου της, κ' εγέννησε το παιδίον αυτό, τον Κώτσον, όχι ακριβώς τον ένατον μήνα, αλλά μετά εννέα μήνας και τρεις ημέρας από της αναχωρήσεως του συζύγου.

Τότε τα γραΐδια της γειτονιάς και όλου του χωριού, εμέτρησαν καλώς τους μήνας, τας εβδομάδας, τας ημέρας, ως και τας ώρας...

... και αποφάνθηκαν κατηγορηματικά ότι η Σοφούλα είχε γεννήσει 273 ημέρες από την αναχώρηση του συζύγου της και όχι, όπως θα έπρεπε, 270.

Εντεύθεν σκάνδαλον και δυσφημία... Είπαν ότι η Σοφούλα είχε φέρει στον κόσμον το παιδίον αυτό με τον μικρόν θείον της, ένα συγγενή, όστις επηγγέλλετο εν μέρει τον προστάτην δια τας δύο ορφανάς. Ήτον άρα όχι μόνον μοιχαλίσ, αλλά και αιμομίκτηρια.

86. «Η νοσταλγός», τόμ. 3, σ. 55.

87. «Οι έμποροι των εθνών», τόμ. 1, σ. 162.

–Πως καταντήσαμε!... Σόμαρα – Γόμαρα! Είπε σείων την κεφαλήν εις απλοϊκός γέρων...

–Θα μας χαλάσ' ο Θεός, παιδάκι μ'! συνεπέρανε μία γραία...

Η αδερφή της Σοφούλας ήταν η μόνη που δεν πίστευε στην ενοχή της αδερφής της και απέδιδε τις παραπάνω ημέρες του τοκετού σε παραδρομή της φύσης, κάτι που και ένας γιατρός από την Αθήνα δεν δίστασε να πιθανολογήσει. Ωστόσο η υπόθεση έφτασε στα δικαστήρια, όπου τα μέρη διασταύρωσαν τα ξίφη τους για την έκδοση του διαζυγίου.

Ο συνήγορος της γυναικός, λεπτολόγος σοφιστής, παρατήρησε τα εξής: Πρέπει λοιπόν ως κριτήριο της συζυγικής πίστεως, εκ μέρους της γυναικός, να ληφθώσιν αι ιδιαίτεροι περιστάσεις και συμπτώσεις, τα μειονεκτήματα τα απορρέοντα εκ του επαγγέλματος του συζύγου, και όχι ο χαρακτήρ και η ενδόμυχος πεποίθησις και το καλώς νοούμενον συμφέρον; ...Εάν ούτως έχη, αι γυναίκες των χωρικών, γεωργών και ποιμένων, πρέπει να θεωρούνται ως πισταί, μόνον διότι δεν αποδημούσιν οι σύζυγοί των...⁸⁸.

Τα επιχειρήματα αυτά αντέκρουσε ο δικηγόρος του αντιδίκου σημειώνοντας μεταξύ των άλλων ότι ο συλλογισμός που ακούστηκε περί της ατέλειας της ανθρώπινης δικαιοσύνης δεν δικαιολογεί και την κατάργησή της δικαιοσύνης· απεναντίας, όποτε συλλαμβάνεται κάποιος που παρανομεί, το δίκαιο θα πρέπει να εφαρμόζεται.

Δευτερολογών ο πληρεξούσιος της εναγομένης παρατήρησε, μετά τινός λεπτού σαρκασμού, ότι, συμφώνως με τα πορίσματα της διαλεκτικής του αντιδίκου, θα ήτο ως να έδιδεν η Θέμις συνταγήν και νουθεσίαν εις τας θελούσας ν' αμαρτήσωσι και ως να έλεγεν εις αυτάς: «Κοιτάξατε καλά, εάν τυχόν επιθυμήτε να λάβητε εραστήν, να πράττητε τούτο επιδημούντος του συζύγου, και όχι εν καιρώ απουσίας τούτου». Αλλ' ο συνήγορος του ενάγοντος υπέλαβεν ότι περιττή θα ήτο τοιαύτη συνταγή, διότι η έννοια αυτής είναι αυτόδηλος, και αι θυγατέρες της Εύας δεν θα είχαν ανάγκην τοιαύτης διδασκαλίας. (Γέλωτες του ακροατηρίου)⁸⁹.

Τέλος, μετά πολλά, εδόθη το διαζύγιον...⁹⁰.

Το διήγημα αυτό ανακινεί πολλά και ενδιαφέροντα ζητήματα του οικογενειακού δικαίου. Ξεκινώντας από τη γνωστή ήδη στο ρωμαϊκό δίκαιο αρχή ότι «mater semper certa est» (αρχή που και στον Αστικό μας Κώδικα βρίσκει έκ-

88. «Η φωνή του δράκου», τόμ. 3, σ. 609.

89. Ό.π., σ. 610.

90. «Η φωνή του δράκου», τόμ. 3, σ. 610.

φραση στο άρθρο 1463 § 2) θέτει το ζήτημα της δυνατότητας προσβολής της πατρότητας ενός τέκνου, αλλά και του χρόνου για τον οποίο ισχύει το σχετικό τεκμήριο (πρβλ. τις ΑΚ 1465 επ.).

Αξίζει να σημειωθεί ότι το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο που ίσχυε την περίοδο εκείνη περιείχε σαφείς ρυθμίσεις για αμφότερα τα εν λόγω ζητήματα (παρόμοιες με αυτές του σημερινού ΑΚ). Έτσι, προέβλεπε ότι το τέκνο που γεννήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου μπορεί να αποκηρυχθεί από τον σύζυγο και ότι η γέννησή του μπορεί να θεωρηθεί ότι αποδεικνύει μοιχεία της γυναίκας, εάν ο τοκετός έλαβε χώρα μετά την 300ή ημέρα, από την οποία, εξαιτίας αποδημίας ή άλλου λόγου, κατέστη αδύνατη η σαρκική επαφή των συζύγων⁹¹. Ωστόσο ο Παπαδιαμάντης στο διήγημά του περιορίζει, όπως είδαμε, το εν λόγω χρονικό διάστημα σε 270 ημέρες, γεγονός που γεννά ερωτηματικά. Κατά μια άποψη η θέση αυτή του συγγραφέα πρέπει να αποδοθεί στην ύπαρξη ειδικής ρύθμισης του δημόδους δικαίου, την οποία προφανώς δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε· κατ' άλλην άποψη η αναφορά των 270 ημερών οφείλεται σε παραδρομή και άγνοια του συγγραφέα· διατυπώθηκε τέλος και η εικασία ότι ο συγγραφέας εθελουσίως προέβη στην επιλογή του εννεαμήνου ως πιο χαρακτηριστικού χρόνου για την κατανόηση της συλλογιστικής του ζητήματος από τον άμοιρο νομικών γνώσεων αναγνώστη του διηγήματος⁹².

ζ) *Ως προς τα ζητήματα κληρονομικού δικαίου:* Το σημαντικότερο ίσως ζήτημα κληρονομικού δικαίου που φαίνεται να απασχολεί τους ήρωες σε πολλά από τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, και δη κυρίως τις πεθερές των γυναικών, είναι αυτό της γέννησης παιδιού, όταν οι γυναίκες είναι άρρωστες και κινδυνεύουν να πεθάνουν στον τοκετό, προκειμένου το παιδί να προλάβει να κληρονομήσει την προίκα. Διότι σύμφωνα με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, αν ο γάμος ελύετο με τον θάνατο της γυναίκας χωρίς να υπάρχουν τέκνα, η προίκα επέστρεφε σ' αυτόν που τη συνέστησε, δηλαδή συνήθως στον πατέρα της γυναίκας. Χαρακτηριστικά είναι τα εξής δύο αποσπάσματα από τα διηγήματα «Φώτα ολόφωτα» (το πρώτο) και «Η αποδώστρα» (το δεύτερο).

Εκινδύνευε ν' αποθάνη από τους πόνους η Μαχώ, η γυναίκα του Κωνσταντή του Πλαντάρη, νεόγαμος, πρωτάρα. Η Πλανταρού, η πενθερά της, είχε καλέσει από το βράδυ της προλαβούσης ημέρας την μαμμήν τη Μπαμπαλίαν και την εμπροσθινήν (= βοηθός) της Σωσάνναν. Αι δύο γυναίκες, τεχνίτισσαι εις το είδος των, και η μήτηρ του συζύγου της κοιλοπονούσης, φιλόστοργος,

91. Βλ. σχετικά και Χριστοφιλόπουλο, *ό.π.*, σ. 173.

92. Έτσι Χριστοφιλόπουλος, *ό.π.*, σ. 173.

ως πάσα πενθερά ήτις δεν επιθυμεί τον θάνατον της νύμφης της, όταν αυτή είναι πρωτάρα, πριν βεβαιωθεί ότι θα επιζήση το παιδίον δια να ασφαλισθή η κληρονομία της προικός, επροσπάθουν όσον το δυνατόν να ανακουφίσουν τους πόνους της ωδινούσης⁹³.

Την κόρη της (η θεια-Μορισώ) την είχε καλοπαντρέψει, μα δεν είχε τύχη να ζήση· πέθανε στη γέννα, και το παιδί έζησε ως που να αποκτήση το δικαίωμα ο παρεριασμένος του (=ο κακός πατέρας) να κληρονομήση τα προικιά, κ' ύστερα, στους πέντε μήνες, ξαναπαντρεύτηκε· αυτός ήτον ο μεγαλύτερος καημός της θεια-Μορισίνας⁹⁴.

η) Ως προς τους τόκους και την τοκογλυφία: Η έλλειψη (έως τις αρχές του εικοστού αιώνα) στέρεου νομικού πλαισίου για τα όρια των τόκων⁹⁵, διευκόλυνε την ελεύθερη συνομολόγηση των συμβατικών τόκων και την άνθηση της τοκογλυφίας και της αισχροκέρδειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι υπέρμετροι όροι τόκων επιβάλλονταν ανεξέλεγκτα από τοκογλύφους τόσο σε συμβάσεις μικροδανείων όσο και σε συμβάσεις θαλασσοδανείων, τα οποία μάλιστα εκείνη την περίοδο λέγονταν και «δάνεια της απελπισίας». Ο κυρ-Αργυρός στο διήγημα «Ο πολιτισμός εις το χωρίον» χορηγούσε δάνεια με τόκο που έφτανε στο 80%⁹⁶. Στο διήγημα «Τα δύο τέρατα» αναφέρεται ότι ο τόκος των θαλασσοδανείων έφτανε ως το 36%⁹⁷. Στο διήγημα «Νεκρός ταξιδιώτης» βεβαιώνεται μάλιστα και περίπτωση συνομολόγησης ρήτρας ανατοκισμού των ήδη γεννηθέντων σε σύμβαση δανείου τόκων.

θ) Ως προς κάποια ειδικότερα ζητήματα ιδιωτικού δικαίου: Στο διήγημα «Τα βενέτικα» ο Παπαδιαμάντης μνημονεύει τα «βρεθίκια», δηλ. τα «εύρετρα», την αμοιβή που παρείχετο από τον απωλέσαντα στον ευρέτη του, χωρίς όμως να διευκρινίζει ούτε αν η παροχή ήταν υποχρεωτική ούτε σε ποιό ποσοστό της αξίας του απολωλότος ανερχόταν η αμοιβή αυτή.

93. «Φώτα ολόφωτα», τόμ. 3, σ. 39-40.

94. «Η αποσώστρα», τόμ. 4, σ. 52.

95. Ο πρώτος τέτοιος νόμος ήταν ο ΓΩΛΖ' της 23/25 Ιουλίου 1911 «περί συμβατικού τόκου, τοκογλυφίας και αισχροκέρδειας».

96. «Ο πολιτισμός εις το χωρίον», τόμ. 2, σ. 253. Βλ. οπωσδήποτε και τα διηγήματα «Ο Γάγατος και τ' άλογο», τόμ. 3, σ. 249 επ.: «Ρεμβασμός του Δεκαπενταύγουστου», τόμ. 4, σ. 90.

97. «Τα δύο τέρατα», τόμ. 4, σ. 317.23, και «Νεκρός ταξιδιώτης», τόμ. 4, σ. 343.28.

IV. Επάμετρο

Κλείνοντας τη σύντομη περιήγηση στον κόσμο του ιδιωτικού δικαίου που εμφωλεύει στα διηγήματα του μεγάλου συγγραφέα, αναγνωρίζει κανείς εύκολα ότι ο Παπαδιαμάντης, χωρίς να είναι νομκός, κατάφερε με το έργο του να γίνει και αγωγιάτης της νομκής παράδοσης που έκρυβε η εποχή του. Βέβαια είναι αμφίβολο αν τούτο μπορεί να αποδοθεί σε εθελούσια επιλογή του Σκιαθίτη συγγραφέα, δεδομένης της απόστασης που πάντα διατηρούσε από τις συμβατικότητες του κόσμου τούτου.

Ο Παπαδιαμάντης έβλεπε μέσα από το δίκαιο και τους νόμους, όπως έβλεπε μέσα από τη θάλασσα, τις αγιογραφίες, τα δέντρα και τις ψυχές των ηρώων του. Όλα υποταγμένα σε μια αδιόρατη τελολογία, σε μια δυναμική δικαίωση του προσώπου, που καταλύει την ατομικότητά του, για να υπάρξει μέσα από τη σχέση του με τον Θεό και τη ζωή.

Μια τέτοια προτεραιότητα βάζει ενδεχομένως τα στοιχεία ιδιωτικού δικαίου που ξεπηδούν από τα διηγήματά του σε δεύτερη μοίρα, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν για τον νομκό αναγνώστη. Όμως και αυτά, όπως και η συνολική παρουσία του έργου του μεγάλου συγγραφέα, φαίνονται να υπηρετούν έναν ανώτερο στόχο. Και αυτός δεν είναι άλλος από την ίδια τη δικαίωση του ανθρώπου μέσα από την πληρότητα που παρέχει η μετοχή στην αληθινή ζωή.

Το έτος 2001 αφιερώθηκε στη μνήμη του Παπαδιαμάντη, καθώς συμπληρώθηκαν 150 χρόνια από τη γέννηση (1851) και 90 χρόνια από την κοίμησή του (1911). Με την ευκαιρία αυτή ειπώθηκαν και γράφτηκαν πολλά για τη ζωή και το έργο του ταπεινού Σκιαθίτη συγγραφέα. Αλλά και ανεξάρτητα από την επέτειο αυτή, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια – θα έλεγα – καταρρακτώδης εκδοτική δραστηριότητα γύρω από τον Παπαδιαμάντη. Ολοκληρώθηκε η κριτική έκδοση των Απάντων του, έγιναν πολυάριθμες εκδόσεις έργων του, συνέδρια, συγκροτήθηκαν ανθολογίες διηγημάτων του, είδαν το φως της δημοσιότητας εκτενή δοκίμια, φιλολογικές μελέτες, διδακτορικές διατριβές, μεταφράστηκαν σε ξένες γλώσσες έργα του και επανεκδόθηκαν παλαιότερες μελέτες για το έργο του.

Γεννέται λοιπόν ευλόγως το ερώτημα, πώς εξηγείται μετά από τόσα χρόνια αυτή η ζωντανή παρουσία του Κυρ-Αλέξανδρου στα Ελληνικά Γράμματα; Πού οφείλεται το θέλγητρο που εξακολουθεί να ασκεί ο Κοσμοκαλόγερος της Σκιάθου; Ενώ η καθαρεύουσα έχει σχεδόν ξεχασθεί· ενώ σπουδαίοι συγγραφείς δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν την αμφισβήτηση και να αντέξουν στα σαρωτικά ρεύματα των νέων καιρών, ο Παπαδιαμάντης εξακολουθεί να μας συναρπάζει με τη μαγεία και την ατιμόσφαιρά του. Αυτός που θα έπρεπε κανονικά να έχει ενταφιασθεί στις Ιστορίες της Λογοτεχνίας και στα παλαιοβιβλιο-

πωλεία, διαβάζεται και λατρεύεται σήμερα, στο κατώφλι της 3ης χιλιετίας, όλο και από πιο πολλούς ανθρώπους, έτσι ώστε και δικαιώνεται πλήρως ο Μαλακάσης στο τετράστιχο που του αφιέρωσε:

*Ο κάθε στοχασμός σου
ασμάτων άσμα·
στον κόσμο το δικό σου
κόσμος το κάθε πλάσμα⁹⁸.*

Ελλείπει αρμοδιότητας δεν θα τολμήσω να εξηγήσω το «θαύμα» της επιβίωσης του ταπεινού Αγίου των Γραμμάτων μας μέχρι τους καταλυτικούς καιρούς μας ούτε, βεβαίως, να αξιολογήσω την πνευματική προσφορά του⁹⁹.

Ως προς τον άνθρωπο όμως Παπαδιαμάντη, την ταπεινή βιοτή του, τον τρόπο που έζησε, πίστεψε, δημιούργησε και απήλθε του κόσμου τούτου, νομίζω ότι την καλλίτερη περιγραφή τη βρίσκουμε στο διήγημά του «Νεκρός ταξιδιώτης»¹⁰⁰, όπου ομιλεί για έναν αγαθό ναυτικό που ναυάγησε και τα κύματα τον έφεραν μετά από πολλές ημέρες πνιγμένο σε μια ακρογιαλιά του αγαπημένου νησιού του, στους πρόποδες ενός λόφου, στην κορυφή του οποίου στέκεται το εκκλησάκι της Παναγίας με το Κοιμητήρι. Θα σας διαβάσω ένα μικρό απόσπασμα, με το οποίο και θα τελειώσω το παρόν πόνημα:

Ήταν καλής ψυχής άνθρωπος, ο συγχωρεμένος ο Κώστας του Σταματάκη. Φαίνεται, είχε τάξει εις την Παναγία την Κ'νιστριώτισσαν να τον αξιώση να ταφή εις το χώμα της μικράς νήσου του – εκεί επάνω εις τον θαλασσόπληκτον βράχον, όπου τα κύματα φαίνονται να τραγουδούν μυστηριώδες νανούρισμα εις τους νεκρούς. Κ' η Παναγία η Κ'νιστριώτισσα του παρεχώρησε το ταπεινόν αίτημα, αφού από την στιγμήν που έπλευσε ναυαγός εις το κύμα και απέδωκε την απλοϊκήν ψυχήν του πελαγωμένος εις την πάλην με τον Χάρον τον θαλάσσιον, δεν έπαυσε να αντικρύζη τον έρημον ναΐσκον της, πέραν εις το δυτικόν πλάγι του χαριτωμένου νησιού. Εκεί λοιπόν αγνάντευε, κι εκεί ήτο προσκολλημένος ο πόθος του, μέχρι της τελευταίας στιγμής του ... Επήγε κατ' ευθείαν προς τον θαλάσσιον λόφον του Κοιμητηρίου εις τα δυτικά της πολίχνης, και προσωρμίσθη εις την μικράν ακτήν, κ' εκεί έμεινε. Η ζωή του αθόρυβος, ταπεινή και μετριόφρων. Εις τον θάνατόν του δεν ήθελε να δώση κόπον εις τους ανθρώπους. Προς τί να

98. Βλ. περιοδικό *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη, Χριστούγεννα 1941, σ. 73.

99. Γι' αυτά παραπέμπω αντί πολλών στο έργο *Φώτα ολόφωτα*, ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, έκδοση ΕΛΙΑ, Αθήνα 2001.

100. Τόμ. 4, σ. 341-348.

τον κουβαλούν εις οικίαν, εις εκκλησίαν, και να τον πομπεύουν δια της αγοράς; ... Ήρκει να ευρεθούν δύο Χριστιανοί να τον ανεβάσουν ολίγα βήματα παραπάνω, ήρκει να σκάψουν δύο-τρεις σπιθαμαίς εις το χώμα να τον καλύψουν και θα εύρισκον το έλεος εις την ψυχήν των. Αν ο παπα-Στάμος ή ο παπα-Γληγόρης ή και ο πάτερ Ιωακείμ ακόμη, ο μοναχός ο περιπλανώμενος, ήρχετο να είπη το «Μετά πνευμάτων δικαίων» καλώς θα είχεν· άλλως ο Θεός τα ήξερε.

SUMMARY

APOSTOLOS S. GEORGIADIS, Prof., Academician
Civil Law in the Tales of Alexandros Papadiamantis

Papadiamantis does not deal particularly with questions of law in his tales; he frequently coincidentally gives us information about the legal tradition of the period in which he wrote. The present investigation of legal elements in Papadiamantis' work deals with the use of terminology, references to particular legal sources and with descriptions, all of which indicate a clear knowledge of the legal foundations of the time. The article then deals with a number of particular questions of civil law, as they arise from various extracts from the work of Papadiamantis.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Κλέφτες και άρματολοι εἰς τὴν Βαλκανικὴν

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. Ἐν ἀρχῇ ὁ συγγραφεὺς, ἀφοῦ παραθέτει τὸν ἐν Ἑλλάδι δρον κλέφτες καὶ τοὺς ἀντιστοίχους ἐν Τουρκία, Ἀλβανία, Βουλγαρία, Σερβία, Ρουμανία, ἐρμηνεύει τὴν σημασίαν αὐτῶν, ἀναφέρει τὰς περὶ τῆς λέξεως ἀρματολὸς γνώμας διαφόρων ἐρευνητῶν καὶ τὰς αἰτίας τῆς ἐν Ἑλλάδι δημιουργίας τοῦ κινήματος τῶν κλεφτῶν καὶ τὴν δρασίαν των ἰδίᾳ ἐν Μακεδονία, συμφώνως πρὸς δημοσιευθέντα ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῆς περιοχῆς.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν ἱστορικῶν λόγων τῆς δημιουργίας τῶν ἀρματολῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀναπτύσσονται τὰ περὶ τῆς δράσεως αὐτῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας. Εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον ἐκτίθενται τὰ περὶ τῆς κλεφταρματολικῆς ζωῆς ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῆ βάσει κειμένων δημοτικῶν μας τραγουδιῶν. Ἐπιτεταῖ ἡ ἐξέτασις τῆς ἐν τῇ Νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ *haiducia*, δηλαδὴ τῶν ἀντιστοίχων πρὸς τοὺς Ἕλληνας κλέφτες *χαϊντούκων* ἐν Ἀλβανία, Βουλγαρία, Σερβία καὶ Ρουμανία.

Τέλος παρατίθεται λεπτομερῆς ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

Οἱ κλέφτες ἐν Ἑλλάδι

Τοὺς παρ' ἡμῖν κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς ἢ κλεφτουριά ἢ κλεφταρματολισμό, εἰς τὰς πρὸς βορρᾶν χώρας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ὀνομάζουν *haiducia*. Ἡ λέξις *χαϊντούκος*, παρὰ τοῖς Τούρκοις *χαϊντούτ*, παρὰ τοῖς Βουλγάροις *χαϊντούτιν*, παρὰ τοῖς Σέρβοις, Ρουμάνοις καὶ Οὐγγροις *χαϊντούκ*, εἶναι ἀραβοουγγρικῆς προελεύσεως¹. Ἐν Οὐγγαρία αὕτη ἦτο λίαν δια-

1. Ὁ Τρ. Ionescu-Nișcov ("Haiducia și cînteccele haiducești", ἐν *Revista de Folclor*, Anul III, no 2, București 1958, σ. 114) λέγει ὅτι ἡ λέξις *haiduc* (*haidones*) εἶναι οὐγγρικῆς προελεύσεως. Ὁ Ἰωάννης Βασδραβέλλης (*Ἄρματολοι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔκδ.

δεδομένη από τοῦ 14ου αἰ., ἐκεῖθεν δ' εἰσῆλθεν εἰς τὰς βορείους βαλκανικὰς γλώσσας ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. Ἐν Ἀλβανίᾳ οἱ χαϊντοῦκοι ὠνομάζοντο *Kaçaks*. Ἐν Ἑλλάδι ἡ λέξις ὑπὸ τὸν τύπον *χαϊντούτια*, μὲ τὴν σημασίαν λησταί, εἶναι γνωστὴ εἰς τὸν λαόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς δημοτικοὺς στίχους:

*Σὰν τούτη φέτος τῆ χρονιὰ ποτὲ νὰ μὴ ματάρθη,
βγῆκαν χαϊντούτια στὰ βουνὰ καὶ κυνηγοῦν τοὺς κλέφτες².*

Ἡ προέλευσις τῆς λέξεως *κλέφτης* εἶναι γνωστὴ. Ἡ ἔννοια ὁμοίως αὐτῆς ἔχει παρ' ἡμῖν ἰδιάζουσαν ἱστορικὴν σημασίαν. Οἱ Ἕλληνες *κλέφτες* ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τοῦ 1821 ἔκλεπτον, ἐλήστευον καὶ ἐφόνευον κυρίως Τούρκους, κάποτε ὁμοίως καὶ χριστιανοὺς ὁμοεθνεῖς τῶν συνεργάτας κυρίως τῶν Τούρκων.

Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν C. Faugier, ἐξετάζων εἰς τὸν εἰσαγωγικόν του λόγον διὰ τὰ ἐν λόγω τραγούδια τὴν σημασίαν τῆς λέξεως *κλέφτης*, γράφει: «*Εἰς τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν, ἡ λέξις κλέφτης ἔχει τὴν πρώτην τῆς σημασίαν καὶ φυσικὰ ἡ ἔμμοσή μας εἰς τὴν πρώτην σημασίαν τῆς λέξεως θὰ παρουσίαζε τὰ κατορθώματα καὶ τὰς περιπετείας τῶν κλεφτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλου, ὡς κατορθώματα καὶ περιπετείας κακοποιῶν, θέμα μὲ τὸ ὁποῖον τὸ τραγούδι καὶ ἡ ποίησις πολὺ ὀλίγον ἠσχολήθησαν. Ἀλλὰ θὰ ἐσηματίζομεν κακὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ πράγματος στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς λέξεως καὶ οἱ Ἕλληνες κλέφτες δὲν ἔχουν καμμίαν ἀπολύτως ὁμοιότητα μὲ τοὺς συνήθεις ληστὰς τῶν μεγάλων δημοσιῶν ὁδῶν τῆς Εὐρώπης. Θὰ κατανοηθῆ καλύτερον, ἐλπίζω, ὅτι θέλω νὰ εἴπω σχετικῶς μὲ αὐτοὺς, ἐὰν ἀσχοληθῶ κατὰ πρῶτον μὲ τοὺς ἀρματολοὺς³.*

Ἀλλὰ πρὶν ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα, ἃς ἴδωμεν τὰς γνώμας διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τῆς προελεύσεως τῆς λέξεως *ἀρματολός*. Εἰς τὸ Ἱστορικὸν Λε-

β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 32, σημ. 2) γράφει: «Οἱ Σλάβοι χρησιμοποιοῦν ἰδιαιτέραν ὀρολογίαν διὰ τοὺς κλέφτες: *haytutin* (βουλγ.) ἢ *haiduk* (σερβ.). Ἡ λέξις εἰς τοὺς Τούρκους συναντᾶται πολλάκις ὡς *haydud* καὶ ἔχει ἀραβικὴν προέλευσιν. Πρβλ. *Cenziz Orhnlı, Osmanlı İmparatoru Lugunda Derbent Teskilati*, Istanbul 1967, σ. 114». Βλ. προσέτ. Ἰω. Βασιλαράκη εἰς *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 418. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *Τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν καὶ τὰ κλέφτικα τραγούδια εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην*. (Ἐναρκτήριον μάθημα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν), ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 4.

2. Εὐάγγ. Στ. Τζιάτζιος, *Τραγούδια τῶν Σαρακατσαναίων*, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 19.

3. C. Faugier, *Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, εἰσαγωγή Ν.Α. Βέη, μετάφρ. Α. Χατζηγεωργίου, Ἀθήνα 1956, σ. 26.

ξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τὸ ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (βλ. σχετικὸν λῆμμα), γράφεται: «Ἀρματωλός, ἀρματουλός. Ἐκ συμφυρμού τῶν οὐσιαστικῶν ἄρματα καὶ ἀμαρτωλός». Ὁ συντάξας τὸ λῆμμα δέχεται τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι⁴. Ὁ Μένιος Φιλίντας παράγει τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἀρματολόγος ποὺ σημαίνει τὸν καταγινόμενον μὲ τὰ ἄρματα (ὄπλα)⁵. Ἄλλος ἐρευνητής, ὁ Ἰωάννης Κ. Βασδραβέλλης, γράφει: «Ἡ λέξις μᾶλλον ἐνετικῆς καταγωγῆς. *Martolozo*, ὁ φέρων ἄρματα»⁶. Ὁ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀγκύρας Γερμανὸς καθηγητὴς Robert Anhegger, δημοσιεύσας πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον «*Martoloslu Hekkinda*» τουρκιστὶ εἰς τὸ περιοδικὸν *Turkiyat Mecmuasi*, ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. 7-8 (1940-42), σ. 282 κ.ἑξ. λέγει: «Κατὰ τὰς τουρκικὰς πηγὰς ἡ λέξις *martolos* εἰς ἔνφιρμάνι τοῦ *Ashik Pasha Zade (1490/95)* — γράφεται φυσικὰ μὲ τουρκικοὺς χαρακτῆρας — *martaloz, martoloz* ἢ *martolos*... ἀναμφιβόλως προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἀμαρτωλός [sic], καθὼς γράφουν οἱ συγγραφεῖς *Radloff, Bernegger* καὶ ἄλλοι, ἐνῶ οἱ *Miklosich, Meser, Semsedin, Sami* καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν λέξιν ἀρματολός. Μόνον οἱ βυζαντινολόγοι δύνανται νὰ δώσουν μίαν ἐρμηνείαν εἰς τὴν προέλευσιν τῆς λέξεως»⁷. Ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος τὴν λ. ἀρματολός παράγει ἐκ τοῦ *armatores* καὶ λέγει ὅτι τὰ ἀρματολίκια ἦσαν θεσμὸς παλαιός, γνωστὸς καὶ εἰς τοὺς Φράγκους⁸. Τέλος ὁ I. Caragiani γράφει: «Ὁ στρατιώτης ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν Κουτσοβλάχων *armatli-lu, armatu-lo, armato-lo, gionele*. Τὴν λέξιν *armatli-lu* οἱ Ἕλληνες ἔκαμαν ἀρματωλός»⁹. Ὅπως βλέπομεν ὁ I. Caragiani ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λέξις προέρχεται ἐκ τῆς ἀρωμουνικῆς (βλαχικῆς).

4. Γ. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 502, καὶ ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. Θ', Ἀθήνησι 1894, σ. 143, καὶ ἐν *Λεξικογραφ. Ἀρχεῖω*, τόμ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 18. Βλ. καὶ Ἀνθιμον Παπαδόπουλον, ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 44, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 12, ὑπόσημ. 1.

5. Μ. Φιλίντας, *Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνικὴ*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1924, σ. 9-14.

6. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 4, σημ. 2. Βλ. τοῦ αὐτοῦ ἔργου ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 29, σημ. 2.

7. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 9-10.

8. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Εβ', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 569.

9. I. Caragiani, *Studii istorice asupra Românilor din peninsula balcanică* μέρ. I, București 1929, σ. 105, σημειώσεις.

Τοὺς ἀρματολοὺς ἐδημιούργησεν ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπὸ τῆς ξένης, τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, ληφθείσης φροντίδος διὰ τὴν τήρησιν εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας ὠρισμένων περιφερειῶν, πρὸ πάντων τῶν ὄρεινῶν ἑλληνικῶν χωρίων, ὅπου ἡ ἀντίστασις πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν κατακτητῶν ἐξεδηλοῦτο διὰ τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τοῦ ληστρικοῦ βίου τῶν κλεφτῶν.

Οἱ κλέφτες λοιπὸν προηγοῦντο τῶν ἀρματολῶν, ἀπεκαλοῦντο δ' ὑπὸ τῶν Τούρκων «έσκιά» καὶ ἦσαν, κατ' αὐτούς, λησταί, ἐγκληματίαι, κακοῦργοι, ἐπαναστάται, ταραχοποιοί, δημεγέρται, ἀρχισιμμορῖται κ.τ. δ.

Ἄλλὰ ποῖοι ἦσαν οἱ λόγοι, ποῖαι αἱ κυριώτεραι αἰτίαι τῆς δημιουργίας τῶν κλεφτῶν; Ἡ σπουδαιότερα αἰτία, πού πολλοὶ —κυρίως κτηνοτρόφοι καὶ πτωχοὶ ἀγρόται— ἐγένοντο κλέφτες, ἦτο ἡ πτωχεία καὶ ἡ ἀνέχεια. Καὶ ἐπειδὴ, ὅταν ἀνεκαλύπτοντο, δὲν ἠδύναντο νὰ ζήσουν εἰς τὰ χωρία των, «ἐπαιρναν τὰ βουνά»¹⁰. Ἄλλοι «ἐβγαίνουν στο κλαρί», διότι δὲν ἠδύναντο νὰ ὑποφέρουν τὰς βαρεῖας φορολογίας καὶ δὴ τὸ «χαράτσι», τὰς τοκογλυφίας, τὰς ἀγγαρείας, τὰς ἀδικίας τῆς ξένης διοικήσεως, τὰς ἀτιμώσεις, τοὺς βιασμούς, τὸ παιδομάζωμα (τὸ φοβερὸν παιδομάζωμα) καὶ τὰς ἄλλας ὑπερβασίας, πού ἐπέβαλλον εἰς τοὺς «ἀπίστους ραγιάδες» οἱ βάρβαροι κατακτηταί¹¹.

Ὅταν οἱ Τούρκοι περὶ τὸ 1385 κατέλαβον τὴν Κεντρικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ ἐγκατέστησαν εἰς αὐτὴν Τούρκους Γιουρούκους¹², οἱ κάτοικοι «πῆραν τὰ βουνά» τοῦ Βερμίου καὶ τῶν Πιερίων. Ἐκ δὲ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ οἱ ἐντόπιοι, καθὼς ἦσαν ὀπλισμένοι, ἔφευγαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὰ βουνά μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, ὅπου ἔκτιζον νέα χωρία¹³. Ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἦτο εὔκολον νὰ ζήσουν. Διὰ τοῦτο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπλισμένους αὐτοὺς πτωχοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς στρατιώτας τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἤρχισαν νὰ κατέρχωνται εἰς τὰ πεδινὰ μέρη καὶ νὰ ληστεύουν ὅποιον συνήντων ἐμπροσθέν των, πλούσιον ἢ καὶ πτωχόν, Τούρκον ἢ Ἕλληνα¹⁴.

10. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175.

11. Ν. Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 1821-1833*, τόμ. Γ', Ἀθήναι 1942, σ. 25.

12. Ἀπόστολος Βακαλοπούλος, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 40 κ.ἐξ.

13. «Κλέφτικη παράδοση δὲν ἔχουν τὰ χωρία τοῦ κάμπου καὶ τῶν παραλίων, ἀλλὰ μόνο τὰ ὄρενά, πού πολλὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα γνωστὰ μετὰ τὸ ὄνομα κλεφτοχώρια». Ἄπ. Βακαλόπουλος, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 62.

14. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 27, 28, 29, 49, 85-90.

«Ἀπὸ ἑκατὸν ἤδη ἐτῶν, καθὼς διηγοῦνται οἱ πατέρες μας (γράφει κατὰ τὸ 1832 ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Κ. Μ. Κούμας, ἀποδίδων εἰς Ἀλβανοὺς τὴν ἑναρξίν, τὴν ἀρχὴν τοῦ κινήματος τῶν κλεφτῶν), πιθανῶς δὲ καὶ ἔτι πρότερον, στίφη κλεπτῶν ἀναφαινόμενα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ καλοκαίριον, κατηρήμαζαν τὰ χωρία. Οἱ κλέπται οὗτοι ἦσαν διττοῦ γένους, Ἀλβανοὶ Μωαμεθανοὶ καὶ Χριστιανοί, οἵτινες ἢ ἐμίσγοντο μ' ἐκείνους ἢ ἐλεηλάτουν χωριστά. Ὄταν ἦσαν ὀλιγάριθμα τὰ στίφη των, ἐφώρμων εἰς μικρὰ χωρία καὶ τὰ διήρπαζαν, ἐνήδρευαν εἰς τοὺς δρόμους καὶ πιάνοντες διαβάτας Τούρκους ἢ Χριστιανοὺς τοὺς ἔσερναν εἰς ἀπόμερα χωρία, ἔκοπταν συχνάκις τὰ αὐτῶν, τὰ ἔστελναν εἰς τοὺς συγγενεῖς των, καί, ἀφοῦ ἐλάμβαναν ἔξαγορὰν ὅσῃν ἤθελαν, τοὺς ἀπέλυαν. Ὄταν ἐπληθύνοντο τὰ στίφη, τὰ κακουργήματά των ἦσαν δημοσιώτερα. Ἐκαίαν μικροὺς ἀγρούς, διήρπαζαν κώμας (καθὼς δὲ τὴν Θεσσαλικὴν Ἀγυιὰν συμπληρουμένην ἀπὸ 250 οἴκους) καὶ κατετρόμαζαν τὰς πόλεις¹⁵. Ὄταν παρήρχετο τὸ καλοκαίριον καὶ οἱ κλέπται ὑπέστρεφαν εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἢ ἐκρύπτοντο εἰς τὰ ὄρη, τότε ἐφαίνετο δύναμις Τουρκικὴ διὰ νὰ τοὺς τιμωρήσῃ. Ἀλλ' ἀντ' αὐτῶν ἐτιμῶρει τοὺς προαδικημένους Χριστιανούς. Μὲ φορτία πασσάλων περιήρχετο ὁ ταξίαρχος Τούρκος ἐρευνῶν τίνες ἦσαν οἱ κλεπταποδόχοι. Ὅλους τοὺς εὐκαταστάτους εὔρισκε τροφεῖς τῶν κλεπτῶν, μὲ τὸν φόβον τοῦ πασσάλου τοὺς ἐγύμνωνε καὶ οὕτως εἰς τοὺς πτωχοὺς χωριάτας τὸ κατὰ τῆς ἀρρώστιας φάρμακον ἐγίνετο ὀλεθριώτερον παρὰ τὴν ἀρρώστιαν αὐτήν»¹⁶.

Καὶ συνεχίζων ὁ Κούμας λέγει: «Πολλοὶ ὄρεινοὶ Γραικοί, κάτοικοι τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Ὀσσης, τοῦ Πηλίου, τῆς Οἴτης καὶ ἄλλων βουνῶν, φυλάττοντες ἀπὸ τοὺς κλέπτας μὲ τὰ ὄπλα τὰς πατρίδας των ἤρχισαν πρὸ πολλοῦ νὰ ζητῶσιν ἀπὸ τοὺς ἡσυχωτέρους ὁμογενεῖς των μισθὸν τῆς φυλακῆς των. Ἐὰν δὲν τὸν ἐλάμβαναν, ἐμμοῦντο καὶ αὐτοὶ τὸ παράδειγμα τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἐλήστευαν. Οὗτοι εἶναι οἱ περιαδόμενοι κλέπται τῆς Ἑλλάδας, τῶν ὁποίων ἢ γένεσις εἶναι πολλὰ παλαιά. Παῖς παρὰ πατρός διαδεχόμενοι τὸ κλεπτικὸν ὄφικιον καυχῶνται πολλοὶ ὅτι τὸ γένος των δὲν ἐπλήρωσε χαράτσιον εἰς τοὺς Τούρκους»¹⁷.

15. Ὁ Fauviel (ἐνθ' ἄν., σ. 33) γράφει ὅτι ἀπὸ τῶν κατοίκων χωρίου ἢ πόλεως, ποῦ ἤθελαν ν' ἀργυρολογήσουν, γραπτὴν πρόσκλησιν διὰ τὰ λύτρα. Ἐὰν δὲν ἐπραγματοποιεῖτο, ἔστελλον δευτέραν καὶ τρίτην. Τὸ χαρτὶ τῆς προσκλήσεως τὸ ἔκαιον εἰς τὰς τέσσαράς του γωνίας, διὰ νὰ δηλώσουν τὸν κίνδυνον τῶν κατοίκων, ἂν δὲν ἔδιδον τὰ λύτρα.

16. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. ΙΒ', ἐν Βιέννῃ 1832, σ. 541-542.

17. Κ. Μ. Κούμας, ἐνθ' ἄν., σ. 542.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητον ότι, όταν από τῶν μέσων τοῦ 18ου αι. καὶ ἐξῆς ἀνεπτύχθη ἡ οἰκονομία τοῦ τόπου καὶ ηὔξηθησαν οἱ «πραματευτάδες», οἵτινες ἠγόραζον καὶ ἐπώλουν «τις πραγμάτειες» των εἰς ὄλας τὰς πόλεις, τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς βαλκανικῆς¹⁸, τὰ δὲ καραβάνια τῶν κερρατζήδων¹⁹ διέσχίζον τοὺς δρόμους, τότε ὁ Ὀλυμπος, ἡ Ὀσσα, τὸ Πήλιον, τὰ Ἄγραφα, ὁ Παρνασσὸς καὶ ἄλλα βουνὰ «γέμισαν κλέφτες»²⁰. Κατὰ πολὺ ὁμως παλαιότερον τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀναφέρει ὁ Κούμας, τὰ βουνὰ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας μετεβλήθησαν εἰς καταφύγια ἀνυποτάκτων ὄρεινῶν ἀγροτῶν καὶ ποιμένων, τοὺς ὁποίους διέκρινε πολεμικὸν καὶ φιλελεύθερον ἐκ παραδόσεως πνεῦμα. Οὕτω κατὰ τὸ 1667 γνωρίζομεν ἐξ ἐγγράφων τουρκικῶν, δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βασδραβέλλη, τοὺς ἀρχικλέφτες τοῦ Βερμίου Περδικάρην καὶ Πολύζον ἢ καπετὰν Καλόγηρον, καταγομένους ἐκ Ναούσης²¹. Ὁ συνεργάτης αὐτῶν Παναγιώτης Γκάφας ἐκ Κουστοχωρίου Βεροίας συνελήφθη κατὰ τὸ 1670 ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου ἀρματολοῦ Θεοδοσίου, προσήχθη εἰς τὸ ἱεροδικεῖον Βεροίας καὶ κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχον καὶ ἄλλοι κλέφτες, ὁ Ἀπόστολος Γεωργίου, ἀνήκων εἰς τὸ σῶμα τοῦ Μπαλαμπάνη, καὶ ὁ ἐκ Ναούσης ἀρχηγὸς τῶν κλεφτῶν Ἀνδρέας Σερμπέτης, συνεργάτης τῶν προαναφερθέντων Περδικάρη καὶ Καλογήρου²².

Κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683 οἱ κλέφτες τῶν περιφερειῶν τῆς βορείου Μακεδονίας εἰς ομάδας ἐκ 15 καὶ 20-32 ἀνδρῶν καὶ συγκεκριμένως οἱ ἐκ τῶν καζάδων Ἀχρίδος, Μοναστηρίου, Σκοπίων, Κιουστεντίλ, ὡς καὶ τῶν Τρικάλων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐν πλήρει συνεννοήσει καὶ συνεργασίᾳ ἔδρων κατὰ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, περιφερόμενοι δὲ πεζοὶ καὶ ἔφιπποι προεκάλουν τοιαύτην ἀναστάτωση, ὥστε νὰ ὑποχρεωθοῦν καὶ αἱ τοπικαὶ ἀρχαὶ ν' ἀνεχθοῦν ὄλας τὰς ὑπερβασίας των, διότι ἐφοβοῦντο τὴν λῆψιν ἀντιποίνων καὶ μάλιστα σκληρῶν, ὡς ἐσυνήθιζον οἱ κλέφτες²³. Ἐναντίον τῶν συνε-

18. Γραικὸς ἐν Γιουγκοσλαβία ἐλέγετο πᾶςπραματευτῆς, ἐμπορομεταπράτης καὶ χειροτέχνης.

19. Κερατζῆς = ἀγωγιάτης.

20. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 177.

21. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 33. «Πατρίς τοῦ ἀρματολοῦ καὶ ἰδίως τοῦ κλέφτη ἐν Μακεδονίᾳ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἡ Νάουσα», *αὐτόθι*, σ. 34-35 καὶ 85-86, 87, 88, 90, 93-94.

22. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 34, 86, 89, 90, 93-94.

23. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 36, 95-96.

γαζομένων τούτων κλεφτῶν ἐστάλη ὁ Χουσεῖν Τσαούς, ἵνα ἐν συμπράξει μετὰ τοὺς ἀρματολοὺς τῶν ντερβενίων προβῆ εἰς τὴν δίωξιν καὶ σύλληψιν των²⁴.

Κατὰ τὸ ἔτος 1691 πολλοὶ κάτοικοι τοῦ χωρίου Μηλιά τῶν Πιερίων εἶχον ἐπαναστατήσει κατὰ τῶν ὑπερβασίων τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ ἐξελθόντες εἰς τὰ ὄρη ἐπύκνωσαν τὰς τάξεις τῶν κλεφτῶν²⁵. Τὰ χωρία Μηλιά, Σκοτίνα καὶ Καρυά, ἀνήκοντα εἰς τὸν καζάν τῆς Κατερίνης καὶ κείμενα ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τῶν Πιερίων (Φλάμπουρο), ἔνθα αὕτη συγκλίνει πρὸς τὸν Ὀλυμπον, ἀνέκαθεν ὑπῆρξαν ὀρμητήρια τῶν κλεφτῶν, πλεῖστοι δὲ κλέφτες καὶ ἀρματολοὶ κατάγονται ἀπὸ τὰ χωρία ταῦτα²⁶.

Κατὰ τὸ ἔτος 1747 εἰς τὰς περιφερείας τῆς Βεροίας καὶ Ναούσης ἐμφανίζεται σῶμα ἐκ 300 Ἑλλήνων κλεφτῶν μετὰ ἀρχηγὸν τὸν ἐκ Κατρανίτσης Γούταν. Εἰς σύγκρουσιν μεταξὺ Ἑλλήνων κλεφτῶν καὶ τουρκικοῦ ἀποσπάσματος κατὰ τὸ 1751 ἐφρονεύθη ὁ ἐκ Πρεμετῆς ἀρχικλέφτης Μόκος, ὁ κεχαγιάς αὐτοῦ Μακρυγιάννης καὶ τὸ πρωτοπαλλήκαρόν του Θεοδόσιος. Κατὰ τὴν αὐτὴν πιθανῶς σύγκρουσιν συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι, τραυματισθέντες, οἱ κλέφτες Σάρκος καὶ Μάρκος²⁷. Κατὰ τὸ ἔτος 1756 εἶναι γνωστοὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κλεφτῶν τῆς περιοχῆς Βερμίου Χρῆστος, Κατσαοῦνης καὶ Σεντέφκος²⁸. Ἄλλοι κλέφτες εἶναι ὁ Μπέλικας, ὁ Μπράκος, ὁ Δῆμος, ὁ Σαβράνος καὶ ὁ Μανόλης²⁹.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (μέσα 18ου αἰ. καὶ ἐξῆς) ἡ κλεφτουριά ἐν Μακεδονίᾳ εὐρίσκετο εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῆς ἀκμὴν. Κατὰ τὸ 1765 σημειοῦται ὠργανωμένη συνεργασία τῶν κλεφτῶν τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Εἰς τουρκικὸν ἔγγραφον λέγεται ὅτι κλέφτες ὑποκινοῦν τοὺς Ἕλληνας εἰς ἀνταρσίαν, ἀναφέρονται δὲ ὁ καπετὰν Σαλαμούρας εἰς τὴν περιφέρειαν Πλαταμῶνος, οἱ Κόλιος, Λάζος, Κόδρος, Κατσαοῦνης καὶ Βοζίκης εἰς τὴν περιφέρειαν Ἐλασσόνος, οἱ Μίχος, Μάρκος καὶ Κώστας εἰς τὰ Σέρβια, ὁ Τσώμης εἰς τὴν περιφέρειαν Δομοκοῦ, οἱ Ἀστεριάδης, Μπάμπος, Βέχας καὶ Σταμούλης εἰς τὴν περιφέρειαν Τρικάλων, οἱ Μπέλικας καὶ Μπράκος εἰς τὴν Βέροϊαν, ὁ Κοντογιάννης μετὰ τοῦ Δημητρίου Παπάζογλου καὶ τοῦ Μήτρου εἰς τὴν περιφέρειαν Πατρατζίκ (Υπάτης), ὁ μικρὸς καπετὰν Ζίδρος καὶ ὁ Τσολάκ (Τσολάκογλου) εἰς τὴν περιφέρειαν Λαρίσης. Ὅλοι αὐτοὶ διενήργησαν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς περιφερείας τοῦ Ὀλύ-

24. Ἐνθ' ἀν., σ. 37, 97.

25. Ἐνθ' ἀν., σ. 37, 97-99.

26. Ἐνθ' ἀν., σ. 37.

27. Ἐνθ' ἀν., σ. 46-47, 126-127.

28. Ἐνθ' ἀν., σ. 47, 129-131.

29. Ἐνθ' ἀν., σ. 47-48, 127-129, 131-133.

μπου, συνέλαβον δὲ πλείστους αἰχμαλώτους, διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ὁποίων ἐζήτουν λύτρα ἐκ 500-600 γροσίων δι' ἕκαστον, τελικῶς δ' εἰσέβαλον εἰς τὸ χωρίον Κάλλιανην, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπυρπόλησαν, φορτώσαντες τὰ ἐπιπλα καὶ σκεύη ἐπὶ 94 ἡμιόνων τῶν ραγιαδῶν καὶ φονεύσαντες καὶ τραυματίσαντες κατοίκους... Ἡ ὁργανωμένη αὐτὴ ἐπίθεσις καὶ συνεργασία πολλὰ ὑπέσχετο διὰ μίαν προσεχῆ ὁργάνωσιν τῶν τραχέων καὶ ὀρεσειβίων αὐτῶν ἀνδρῶν, ἵνα χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὰς μελλούσας ἐπαναστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους³⁰.

Δὲν θ' ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ κινήματος τῆς κλεφτουριᾶς εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, διότι αὕτη εἶναι λίαν γνωστὴ ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα θὰ μνημονεύσω κατωτέρω.

Ὅπως εἶδομεν, τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν ἐν Ἑλλάδι συνάπτεται μὲ τὰς πρώτας κατακτήσεις καὶ ἐγκαταστάσεις τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ σχετίζεται μὲ τὸν βυζαντινὸν στρατὸν, τὸν ὁποῖον τρόπον τινὰ συνεχίζει ὑπὸ ἄλλην μορφήν καὶ ὑπὸ νέας ἱστορικᾶς συνθήκας. Ὅποια δ' ἡ δρᾶσις τῶν κλεφτῶν ἐκεῖ φαίνεται ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταπενταετίαν, ὡς καὶ ἀπὸ ὅσα ἐγνωρίζομεν κυρίως ἀπὸ τὸν Fauviel, τὸν Κούμαν καὶ τὸν Κασομούλην.

Ἄλλ' ἂς ἴδωμεν πῶς χαρακτηρίζεται τὸ κίνημα τῆς κλεφτουριᾶς. Ἡ κλοπὴ, οἱ φόνοι καὶ αἱ ἄλλαι «ἀντικοινωνικαὶ» ἐνέργειαι αὐτῶν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἔχουν διὰ τὸν κλέφτην τὴν ἔννοιαν τοῦ «πατριωτισμοῦ», διότι οὗτος ἠμύνετο εἰς τὸν τόπον του ἐναντίον ξένου δυνάστου, ὁ ὁποῖος οὐ μόνον τοῦ ἀφῆρει τὰ ὀλίγα ὑλικά ἀγαθὰ του καὶ οὕτω τὸν κατεδίκαζεν εἰς τὸν ἐκ πείνης θάνατον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐστέρει τῆς ἀτομικῆς καὶ οἰκογενειακῆς του τιμῆς καὶ ἐλευθερίας καὶ τὸν ἐξηνάγκαζε νὰ δέχεται ποικίλους ἐξευτελισμοὺς καὶ ἠθικὰς ἐξουθενώσεις. Ἡ ἀντίστασις λοιπὸν τοῦ κλέφτη καὶ τὸ μῖσος του κατὰ τοῦ τυράννου δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μεγάλοι πατριωτικαὶ πράξεις. Αἱ πράξεις ὁμως αὐταὶ δὲν ἔχουν κατ' ἀρχὰς «ἐθνικόν» χρῶμα, «ἐθνικόν» χαρακτηῖρα οὔτε παρ' ἡμῖν οὔτε εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Βαλκανικῆς.

Οἱ κλέφτες ἔκλεβαν, ἐλήστευαν ἀδιακρίτως Τούρκους ἢ Χριστιανοὺς πλουσίους ἄρχοντας, καθὼς καὶ ἐμπόρους καὶ ἐξεδικοῦντο ἔτι καὶ πτωχοὺς συμπατριώτας των, ἐὰν οὗτοι συνειργάζοντο μὲ τοὺς ἐχθροὺς των³¹. Ἰδιαιτέρον ἔτρε-

30. Ἐνθ' ἀν., σ. 48-49, 131-133.

31. Edward Dodwell, *A classical and topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, vol. II, London 1819, σ. 59. «Οἱ κλέφτες οὐ μόνον ἐλήστευον τοὺς πλουσίους, ἀλλ' ἐφόνευσαν ἀκόμη καὶ πτωχοὺς, ὅταν δὲν ἐγίνοντο ὄργανά των».

φον μῖσος ἐναντίον τῶν καλογήρων, πού τοὺς κατέδιδον εἰς τοὺς Τούρκους. Συχνὰ ἔκαμνον ἐπιδρομὰς εἰς τὰ μοναστήρια καὶ ἀπεσύροντο μὲ πλοῦσια φορτία. Ἡ ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κίνημα τῆς κλεφτουριᾶς κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἀνταπεκρίνετο εἰς «ἐθνικούς» σκοποὺς καὶ ὅτι ἔκακοποιοῦν καὶ ἐλήστευον μόνον Τούρκους, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα³². Βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ κλέφτες ἐπετίθεντο περισσότερο κατὰ τῶν Τούρκων, διότι οὗτοι ἦσαν οἱ κύριοι ἄρχοντες τοῦ τόπου, καὶ ὠργάνωναν ἐκστρατείας κατ' αὐτῶν καὶ ἦσαν οὕτω οἱ πλέον θανάσιμοι ἐχθροὶ των.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας οἱ κλέφτες εἶχον μόνον φυλετικὴν καὶ θρησκευτικὴν συνείδησιν, ἡ δὲ κίνησις των ἐξέφραζεν «ἀτομικὰ ξεσπάσματα ὀργῆς καὶ μίσους»³³. Βραδύτερον ὅμως ὠργανώθησαν κατὰ τόπους μικραὶ ἢ μεγάλαι ομάδες κλεφτῶν πρὸς ἀποτελεσματικωτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐχθρικῶν κινδύνων. Ἐντὸς τῆς ομάδος τώρα, πού τὰ μέλη τῆς ἔχουν τὴν ἰδίαν τοπικὴν προέλευσιν, τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, τὴν ἰδίαν θρησκείαν, τὸν αὐτὸν τρόπον ζωῆς («ὀμότροπα ἦθη»), ὁ κλέφτης θὰ αἰσθανθῆ εἰς βάθος καλύτερον τὸ «γένος» του, τὴν φυλετικὴν καταγωγὴν του. Ἐδῶ ἡ ἔννοια τοῦ «γένους», τῆς ράτσας του, ὅπως τὴν ἔνοιωθαν ὅλοι οἱ Ἕλληνες καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν, ὑποκαθίστα τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἔθνους», ἡ ὁποία ἐπεβλήθη βραδύτερον, ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. Συνεπῶς, ὅταν εἴπωμεν ὅτι οἱ κλέφτες τῆς ομάδος εἶχον κοινὴν συνείδησιν τοῦ «γένους» των, εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ λέγωμεν ὅτι εἶχον «κοινὴν ἐθνικὴν συνείδησιν»³⁴. Εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ ἱστοριογραφοῦντες παρ' ἡμῖν μαρξισταὶ δὲν θὰ δεχθοῦν τὰς σκέψεις μας αὐτὰς καὶ πιθανῶς θὰ ἐπαναλάβουν ὅτι σκοπίμως συγχέομεν ράτσαν καὶ ἔθνος³⁵. Ἐπειτα πρέπει νὰ τονίσωμεν ὅτι τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν δὲν εἶχεν ὀμαδικὸν χαρακτῆρα, κινητοποίησιν δηλαδὴ ὀλοκλήρου τάξεως. «Μὲ τὰ κλέφτικα φερσίματά τους δὲν [ἔκαναν] ὀμαδικὸ κίνημα ἐναντία στοὺς Τούρκους κατακτητῆς καὶ στοὺς συνεργάτες τους κοτζαμπάσηδες», γράφει ὁ Γ. Κορδάτος³⁶, διαφωνῶν πρὸς τὸν

32. Βλ. Γιάννης Τσάρας, Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Ἰ. Βασδραβέλλη, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, β' ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1970, εἰς *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 429.

33. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (Τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175.

34. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη τὸ 1400*, ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 71-77, καὶ ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 71 (1969-70), σ. 3-17.

35. Γιάννης Κορδάτος, *Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1925, σ. 19.

36. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175.

Γ. Ζεῦγον, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι «ὀμάδες ἀγροτῶν ἔφευγαν στὰ βουνά, ἀποτελοῦσαν ἀντάρτικες³⁷ συμμορίες καὶ πολεμοῦσαν τοὺς Τούρκους ἐκμεταλλευτές...»³⁸. Ὡσαύτως τὸ κίνημα τῆς κλεφτουριᾶς δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ χαρακτηρίζεται ὡς «ταξικός ἀγών» κατὰ τοῦ φεουδαλισμοῦ. Ὁ ἀγὼν τῶν κλεφτῶν, στρεφόμενος κυρίως κατὰ τῶν κατακτητῶν Τούρκων, ὠφείλετο εἰς τὴν ἀπελπισίαν αὐτοαμύνης καὶ αὐτοσυντηρήσεως. Τότε δὲν εἶχαν ὠριμάσει ἀκόμη αἱ ἀπαραίτητοι ἱστορικαὶ συνθήκαι, διὰ νὰ προετοιμάσουν τὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων νὰ τοποθετηθῇ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ οἰοσδήποτε ταξικός ἀγών. Οὔτε οἱ Ἕλληνες κλέφτες οὔτε οἱ εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην χαϊντοῦκοι καὶ Καçaks ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα κοινωνικὴ τάξις, διαδραματίζουσα ἴδιον οἰκονομικὸν ἢ πολιτικὸν πρόσωπον.

Οἱ κλέφτες ἠγάπων τὸν τόπον, ὅπου ἐγεννήθησαν, ὅπου ἔζων οἱ οἰκεῖοι καὶ συγχωριανοὶ των, ὅπου εἶχον ταφῇ οἱ πρόγονοὶ των, ἠσθάνοντο δ' ἐξαιρετικὴν στοργὴν καὶ οἶκτον πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἀδυνάτους ὁμοφύλους καὶ ὁμοθρήσκους των. Οὔτοι πρὸς τούτοις ἐγνώριζον, ὅσον ἀγράμματοι καὶ ἂν ἦσαν, τὴν σχέσιν των μὲ τοὺς «παλιούς» προγόνους, ἠσθάνοντο δὲ τόσον δι' ἐκείνους, ὅσο καὶ διὰ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, θαυμασμὸν καὶ ὑπερηφάνειαν καὶ ἠγωνίζοντο διὰ τὴν ἀξιοπρέπειάν των, τὴν πατρίδα των, τὴν χριστιανικὴν ὀρθόδοξον πίστιν των καὶ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν ἠγάπων περισσότερο καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ζωὴν των.

Οἱ ἀρματολοὶ ἐν Ἑλλάδι

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς κλεφτουριᾶς οἱ κρατοῦντες ἀπεφάσιζαν, λέγει ὁ Κ. Κούμας, καὶ «ἔδιδον μισθὸν ἐτήσιον [εἰς κλέπτας], διὰ νὰ φυλάττωσι τὰς χώρας ἀπὸ τὴν λεηλασίαν κλεφτῶν ἄλλων. Ἐδιωρίσθησαν λοιπὸν μερίδες τινὲς τῆς χώρας εἰς τοὺς πρωτοστάτας τῶν σιφῶν τούτων. Καθεὶς ταξίαρχος περιήρχετο μὲ τὸ τάγμα του τὴν ἰδικὴν του μερίδα καὶ πρόσεχε μὴ φανῆ κλέπτῃς, μὴ δώση τις ψωμίον εἰς κλέπτῃν»³⁹. Οὐ μόνον δ' οἱ Τούρκοι, ἀλλὰ καὶ αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες διώριζον πολιτοφύλακας καὶ ἀγροφύλακας ὡς καὶ ἔθνοφύλακας, ὅσον καιρὸν ὑπῆρχον ληστὰὶ πρὸς καταδίωξίν των⁴⁰.

37. Σημειωτέον ὅτι οἱ Τούρκοι τὸν ἀντάρτην, δηλαδὴ ἐκείνον ὁ ὁποῖος διὰ πολιτικοὺς λόγους ἐγένετο κλέφτης, ὠνόμαζον ζορμπάν. Γιάννης Κορδάτος, ἐνθ' ἄν., σ. 175-176.

38. Γ. Ζεῦγος, *Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, μέρ. Α', Ἀθήνα 1949.

39. Κ. Μ. Κούμας, ἐνθ' ἄν., σ. 542.

40. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1954, σ. 31. Ν. Γ. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας*, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 92.

Ὁ ἐκ Σιατίστης Νικόλαος Κασομούλης, στηριχθεὶς εἰς διηγήσεις καὶ παραδόσεις παλαιῶν ἀρματολῶν, ἀνάγει τὸν θεσμόν τοῦ ἀρματολισμοῦ εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ Σκεντέρμπεη (1405-1468)⁴¹. Συμφώνως πρὸς τουρκικὰς πηγὰς καὶ συγγραφεῖς Τούρκους προϋπῆρχον ἀρματολοὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ἑνετῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι. Κατ' ἄλλους οἱ σχηματισμοὶ τῶν ἀρματολῶν συνεστήθησαν κατὰ τὸ 1421 ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Β', τοῦ πορθητοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς δὲ προκύπτει ἐκ χειρογράφων τῶν ἐτῶν 1486 καὶ 1490, εὐρεθέντων ἐν Βοσνίᾳ, ὑπῆρχον ἀρματολοὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Δαλματίας, φυλάσσοντες τὰ ἐκεῖ τουρκικὰ φρούρια, ἐναντίον τῶν ὁποίων οἱ Ἑνετοὶ ἐπετίθεντο.

Εἰς τὰς ἑλληνικὰς περιοχὰς τῆς παλαιᾶς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ὑπῆρχον ἀρματολοὶ πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, τοῦ θερμοῦ τούτου ἀνασυσταθέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τὰς περιφερείας Ἀξιού καὶ Ἀλιάκμονος μέχρι τῆς Ἄρτης καὶ τῆς Κορίνθου. Οἱ σπουδαιότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἐκ τῆς περιφερείας Ἀγράφων, ἔχοντες δικαίωμα νὰ ὄπλοφοροῦν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Β'. Ἀρματολοὶ ἐφύλαττον τὴν στενωπὸν τῆς Καστοριάς εἰς τὸν δρόμον μεταξὺ Δυρραχίου καὶ Θεσσαλονίκης ὡς καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὁδὸν Λαρίσης - Μοναστηρίου. Ἡ διαφύλαξις τῶν στενωπῶν τῆς Πίνδου μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τοὺς ἀρματολοὺς τῶν Ἀγράφων⁴².

Ὁ Σουλτάνος Σουλεϊμάν ὁ μεγαλοπρεπῆς (1496-1566) μὴ δυνηθεὶς νὰ καθυποτάξῃ τοὺς κλέφτες ἠναγκάσθη νὰ προσλάβῃ τοὺς ἐξέχοντας ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ τοὺς ἀναθέσῃ τὴν φύλαξιν τῶν ντερβενίων (ὄρεινῶν διαβάσεων) καὶ τῶν γεφυρῶν, παρέχων εἰς αὐτοὺς προνόμια⁴³. Οἱ Ἕλληνες ἀρματολοὶ ἐκτυποῦσαν συχνὰ τοὺς Ἀλβανοὺς ἀρματολοὺς, οἱ ὅποιοι ἦσαν ὄργανα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως⁴⁴. Εἰς τὰ Ἀμπελάκια τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1779 ἐδόθη ἡ ἄδεια νὰ σχηματισθῇ σῶμα ὄπλοφόρων κατὰ τῶν ληστῶν. Εἰς τὸ Πήλιον ἐνωρίτερον, ἤτοι κατὰ τὸ 1774, διότι καὶ ἐκεῖ «οἱ Ἀρναούτηδες κάναν μεγάλες ἐπιδρομὰς»⁴⁵. Τὰ ὄρεινά τῆς Ρούμελης ἀρχικῶς εἶχον διαιρεθῆ εἰς 14 ἀρματολίκια, ἀργότερον περιορίσθησαν εἰς 10-12, πύξθη-

41. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, «Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς προεπαναστατικούς χρόνους», *Μακεδονικά*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 32.

42. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 34.

43. Κων. Παπαρηγόπουλος, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 134-135.

44. Κ. Κούμας, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 345.

45. Γιάννης Κορδάτος, *Τ' Ἀμπελάκια καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὸ συνεταιρισμὸν τους*, Ἀθήνα 1955, σ. 50-51.

σαν δ' ἐκ νέου εἰς 17, ἔξ ὧν τὰ 4 εὐρίσκοντο εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ὀλύμπου⁴⁶.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ ἀρματολοὶ ἦσαν ἅπαντες χριστιανοί, ἔνεκα τῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας περιφέρειας τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας οἱ μουσουλμάνοι ἀρματολοὶ ἀπετέλουν τὴν πλειονοψηφίαν⁴⁷. «Οἱ Γραικοὶ κλέπται, γράφει ὁ Κ. Κούμας, ἀφοῦ ἐμβῆκαν εἰς ταύτην τὴν ὑπουργίαν [τῶν Τούρκων ἢ καὶ τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων] μετέβαλαν εἰς τὸ εὐφημότερον τὰ ὀνόματά των. Ὅλοι ὁμοῦ ὠνομάσθησαν Ἀρματολοὶ· ὁ ἀρχικλέπτης Καπιτάνιος· οἱ ὑποτακτικοὶ τοῦ Παλληκάρια⁴⁸ καὶ ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ Πρωτοπαλλήκαρον, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καπιτάνιου ἐκλέγετο ὑπὸ τῶν Παλληκαρίων διάδοχός του, ἂν ἀπέθνησκεν ἀτεκνος ἢ ἂν ὁ υἱός του δὲν εἶχεν ἀκόμη ἡλικίαν νὰ καπιτανεύει. Αἱ μερίδες τῆς ἐπικρατείας των ὠνομάζοντο Καπιτανᾶτα καὶ Πρωτᾶτα⁴⁹. Καθεὶς Καπιτάνιος δὲν ἐκαταδέχετο ν' ἀλλάξει τὸ πατροπαράδοτόν του Καπιτανᾶτον καὶ ὅλοι οἱ προεστῶτες τῶν σιφῶν τούτων ἐσέβοντο ἀμοιβαίως τὰ δίκαια τῶν συναδελφῶν των Καπιτανίων. Πολλάκις ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρ-

46. Ἰω. Βασδραβέλλης, ἐνθ' ἄν., σ. 35.

47. Ἐνθ' ἄν., σ. 35.

48. Ἡ λέξις παλληκάρια εἶναι ὑποκοριστικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πάλληξ, ὡς ἔδειξεν ὁ Γ. Χατζιδάκις καὶ ὁ Κ. Ἄμαντος. Βλ. τοῦ τελευταίου, *Γλωσσικά Μελετήματα*, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 482-483. Ἐγράφη ὅτι ἡ λ. εἶναι σλαβικὴ ἀλλὰ πῶς εἶναι σλαβικὴ, ἀφοῦ ἅπαντ' εἰς παπύρους καὶ ἐλληνικὰ κείμενα πρὸ τοῦ βου αἰῶνος μ.Χ.; Βλ. Κ. Ἄμαντος, *Ἱστορικαὶ σχέσεις Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων*, Ἀθήναι 1949, σ. 112. Ὁ Ι. Caragiani γράφει ὅτι ἡ λέξις παλληκάρια προέρχεται ἐκ τῆς λατινικῆς *pollex, pollicis*, ἥτις σημαίνει τὸν ἀντίχειρα, πρῶτον δάκτυλον τῆς χειρός, ἀπαραίτητον διὰ τὴν δύναμιν τῆς χειρός. Ἐκ τῆς *pollex* παρήχθη τὸ *pollicaris*, πού ὡς οὐσιαστικὸν σημαίνει τὸν ἀντίχειρα καὶ ὡς ἐπίθετον τὸν ἰσχυρόν, τὸν γενναῖον. Ἐκ τοῦ *pollicaris* παρήχθησαν ἀφ' ἑνὸς ἡ βλαχικὴ λέξις *ralicar* καὶ ἡ ἐλληνικὴ παλληκάρια. Βλ. Ι. Caragiani, ἐνθ' ἄν., μέρ. Ι, σ. 105, σημείωσ. 1. Μὲ τὴν λέξιν παλληκάρια ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ὠνόμαζε τοὺς ἀνδρείους καὶ ἥρωικούς κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς. Μόνον τὰ πρωτοπαλλήκαρα εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ κάθονται ἐμπρὸς εἰς τὸν καπετάνιον καὶ νὰ ὀμιλοῦν μαζί του. Αὐτοὶ ἐπίσης εἶχον τὸ προνόμιον νὰ διορίζωνται «κολιτζῆδες», δηλαδὴ ἀρχηγοὶ τοπικῶν ἀποσπασμάτων.

49. «Παλαιὰ πρωτᾶτα τούτων τῶν Καπιτανίων (τῶν ἀρχιαρματολῶν) ἐφημίσθησαν τὸ τοῦ Βουκουβάλα, ὅστις ὑμνεῖται ὅτι μὲ τριακόσια παλληκάρια κατεπολέμησε δώδεκα χιλιάδας Ἀλβανῶν εἰς τὰ Ἄγραφα, τὸ τοῦ Βλαχάβα, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀπόγονος παπᾶ Εὐθύμιος, μελετήσας καὶ συσκευάσας (1808) ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἐπροδόθη καὶ ὑπέφερεν ὀδυνηρότατον θάνατον· ὁ Τσάρας, τοῦ ὁποῖου ὁ υἱὸς Νίκος Τσάρας πέντε ἔτη ἐπολεμήθη ἀπὸ τὸν αὐτὸν Ἀλῆ Πασᾶν, ὁ εἰς τὸ Πήλιον καπιτανεύσας Βαστέκης, Τάσος καὶ ἄλλοι». Κ. Κούμας, ἐνθ' ἄν., σ. 545.

νησις ἠθέλησε νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τοὺς Ἀρματωλοὺς τούτους, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξις φαίνεται παλαιοτάτη⁵⁰, καὶ κατὰ καιροὺς καθαιρέσασα τοὺς ἀρχαιοτέρους ἐξ αὐτῶν ἀντέστησε δύναμιν νὰ τοὺς ἀφανίσῃ. Ἄλλ' εἰς τοιαύτας περιπτώσεις εὐθὺς οἱ Ἀρματωλοὶ ἐγίνοντο πάλιν κλέπται καὶ ἔκαμναν φρικτὴν ἐκδίκησιν ὄχι μόνον κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὰς πρὸς τοὺς Τούρκους συμπλοκάς των ἔδειξαν πολλάκις ἥρωισμὸν παρόμοιον τοῦ τῶν παλαιῶν ὑμνουμένων Ἡρώων. Εἰς τὰς πεδιάδας δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνθέξωσι κατὰ τοῦ ἱππικοῦ τῶν Τούρκων, ἀλλ' εἰς τόπους ὀρεινοτέρους δὲν ἴσχυε τίποτε κατ' αὐτῶν ἢ ὑπεροπλία τῶν ἐχθρῶν των. Μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ ἀρρήτους ζημίας τῶν ὑπηκόων ἐξαναφιλόνοντο τὸ πάλιν μὲ τὴν κυβέρνησιν καὶ τὰ πράγματα ἀποκαθίσταντο πάλιν ὡς πρότερον»⁵¹.

Τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον ἀνεπτύσσετο μεταξὺ κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν, ἦτο ἐγγύησις διὰ τοὺς Τούρκους καὶ οἱ «προσκυνημένοι» κλέφτες, δηλαδὴ οἱ ἀρματολοὶ, ἐθεωροῦντο ἀπὸ τοὺς μὴ προσκυνημένους προδόται. Τοὺς ἀρματολοὺς εἰς μερικὰ μέρη τοὺς ἠγάπων οἱ προεστῶτες (οἱ ἄρχοντες ἐκ τῶν χριστιανῶν), ἀλλαχοῦ ὁμως τοὺς ἐμίσουν καὶ τοὺς διέβαλλον εἰς τοὺς Τούρκους. Οἱ ἀρματολοὶ, οἵτινες ὑπέπιπτον εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ κατακτητοῦ, ἠναγκάζοντο νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν κλεφτουριάν, ἐὰν ἐν τῷ μεταξὺ «δὲν ἔχαναν τὸ κεφάλι τους»⁵².

Οἱ ἐκ τῶν κλεφτῶν χριζόμενοι ὡς ἀρματολοὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως εἰς τὸν μεκχεμέν (δικαστήριον) ἐνώπιον τοῦ τζεμαετίου (τῶν ἀρχόντων), ἐνθα παρευρίσκετο ὁ κατῆς καὶ ὁ μουσελίμης. Ἐκεῖ ἤρχετο ὁ κλέφτης (καπετάνιος), διὰ νὰ κάμῃ τὸ ἰταάξι (νὰ δηλώσει δηλαδὴ ὑποταγὴν) καὶ νὰ λάβῃ τὸν μουρασελέ (τὴν ἐπικυρωτικὴν ἀπόφασιν τοῦ διορισμοῦ του). Εἰς τὸν μεκχεμέν καλωσῶριζαν τὸν καπετάνιον οἱ μπέηδες καὶ ἀγάδες, ὡς καὶ οἱ κοτζαμπάσηδες. Οἱ Τούρκοι τοὺς ἔλεγον εἰς φιλικὸν τόνον: «μασαλά, καπιτάνιε, σὶν μπισίμισιν» (εἶσαι δηλαδὴ ἰδικὸς μας). Ὁ κατῆς μετὰ τοῦ ἐγγράφου τοῦ διορισμοῦ ἔδιδεν εἰς αὐτὸν καὶ μίαν κάππαν (ἐπανωφόριον τιμῆς), διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκυρώνετο ἡ ἐξουσία του. Ὅταν οὗτος εἶχε πολλὰ μέρη νὰ φυλάξῃ, ἐχώριζε τὰ παλληκάρια του εἰς μάγγες⁵³ (ὀμάδας) καὶ ἐλάμ-

50. Ὁ G. Finlay (ἐνθ' ἀν., σ. 39) λέγει ὅτι «οἱ ἀρματολοὶ ἀποτελοῦσαν χριστιανικὴ τοπικὴ ἔθνοφρουρά, πού συνέχιζε τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορίας».

51. Κ. Κούμας, ἐνθ' ἀν., σ. 542-543.

52. Γιάννης Κορδάτος, Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ἐνθ' ἀν., σ. 179.

53. Λέξις ἀλβανικὴ σημαίνουσα ἀγέλην.

βανεν όλα τὰ κατάλληλα μέτρα. Ὁ καπετάνιος καὶ τὰ παλληκάρια του, ἐκτὸς τῆς ἀμνηστίας διὰ τὴν προηγούμενην δρᾶσίν των, ἐλάμβανον καὶ λουφέν (μισθόν), ὁ ὁποῖος ἐκανονίζετο ἀπὸ πρὶν καὶ ἐπληρώνετο ὑπὸ τῶν κατοίκων τῶν χωρίων τοῦ ἀρματολικίου⁵⁴, ἢ ἄλλας ἠθικὰς καὶ ὑλικὰς ἀμοιβάς.

Πρώτη κοιτὶς τοῦ ἀρματολισμοῦ, ὅπως καὶ τῆς κλεφτουριάς ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ ἡ περιοχή Βεροίας καὶ Ναούσης⁵⁵. Συμφώνως πρὸς τουρκικὸν ἔγγραφο, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Βασδραβέλλη, ἐπίσημοι ἀρματολοὶ κατὰ τὸ ἔτος 1627 ἐν τῇ περιοχῇ Βεροίας εἶναι οἱ Κόκκινος, Δούκας, Γεώργιος, Γιάννης Μαυροβούτης καὶ Ζαραούρας⁵⁶. Κατ' ἄλλο ἔγγραφο, τὸ πρῶτον ἐπίσημον ἔγγραφο ἀρματολῶν ἐν Ἑλλάδι, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου συγγραφέως, διωρίσθησαν κατὰ τὸ 1628 πρὸς φύλαξιν τῆς στενωποῦ τοῦ χωρίου Ἄνω Μεγάλος Ἀγιάννης τῆς Βεροίας οἱ ἀρματολοὶ Ἀντώνιος Ἰωάννου, Ἰωάννης Δήμου, Γεώργιος Ἀσιμής, Κῦρος Νίκου, Πάσχος Γεωργίου, Ἰωάννης Γεωργίου, Νίκος Ἀγγέλου, Κούμας, Νίκος Πάσχου, Ἀντώνιος Νίκου καὶ Θεοδόσιος Νίκου μὲ ἀρχηγὸν τὸν Δῆμον Νίκου⁵⁷. Κατὰ τὸ 1670 γνωστὸς ἀρματολὸς τῆς περιοχῆς Βεροίας ἦτο κάποιος Θεοδόσιος⁵⁸. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν φέρεται δράσας ὡς ἀρματολὸς ὁ Νικόλαος Μεγδάνης ἢ Μεϊντάνης⁵⁹, τὸν ὁποῖον ὁ Ν. Κασομούλης⁶⁰ φέρει ὡς καταγόμενον ἐκ Κοζάνης ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ Παπαχαρίση Μεγδάνη.

Οἱ ἀρματολοὶ διωρίζοντο πρὸς φύλαξιν τῶν κλεισουρῶν καὶ τῶν γεφυρῶν δι' ἱεροδικαστικῆς πράξεως (χοτζετίου). Ἀπὸ τοῦ 1660 διωρίζοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀγιάνηδων, συμπραττόντων κατὰ τὸν διορισμὸν καὶ τῶν ἐντοπίων ραγιάδων⁶¹. Ἀπὸ τοῦ 1690 καὶ ἐξῆς ἐμισθοδοτοῦντο παρὰ τῶν κατοίκων τῶν χωρίων, Τούρκων καὶ ραγιάδων⁶². Ἀπὸ τοῦ 1704 οἱ ἀρματολοὶ ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον εὐθύνην καὶ ἐγγύησιν αὐτῶν⁶³.

54. Γιάννης Κορδάτος, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 178. Ἰω. Βασδραβέλλη, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 37, 99-100.

55. Ἰω. Βασδραβέλλη, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 56, 32, 34-35, 85-86.

56. Ἰω. Βασδραβέλλη, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 32, 85-86.

57. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 33, 87.

58. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 34.

59. Ἡ τουρκικὴ λέξις *μεϊντάνης* σημαίνει τὸν ἀνυπότακτον, τὸν ἀντάρτην. Οὕτω λέγεται «*βγῆκε στὸ μεϊντάνι*», δηλαδὴ «*στὸ κλαρί*».

60. Ν. Κασομούλης, *ἐνθ' ἀν.*, τόμ. Α', σ. 4 κ.ἐξ.

61. Ἰω. Βασδραβέλλη, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 49, 95-96.

62. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 99-100.

63. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 100-102.

Τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1699 ἐν Μακεδονίᾳ διὰ σχετικοῦ φερμανίου ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων νὰ διορισθοῦν Ἄλβανοὶ ἀρματολοὶ πρὸς φύλαξιν τῶν ντερβενίων καὶ τῶν γεφυρῶν⁶⁴. Ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν ἤρξησεν ἔτι περισσότερον τὰ δεινοπαθήματα τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς ὑπαίθρου, ὑπεισιήλθεν δ' ὁμως εἰς τὴν τουρκικὴν διοίκησιν ἀνεπιθύμητος παράγων, ὅστις ἔκτοτε θὰ δημιουργῆ εἰς τοὺς κυρίους τοῦ πολλαπλᾶ ζητήματα καὶ δὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ⁶⁵. Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1705 εἶναι γνωστὴ ἡ δρᾶσις τοῦ ἀρματολοῦ Ζήση Καραδήμου καὶ τῶν υἱῶν τοῦ Βασιλείου καὶ Δημητρίου, ποὺ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν κατοίκων τῆς Ναούσης ἐφόνευσαν τὸν ἀπεσταλμένον τοῦ Σουλτάνου καὶ τοὺς συνοδεύοντας αὐτόν, οἱ ὅποιοι ἦλθαν διὰ νὰ στρατολογήσουν εἰς τὰ γενιτσαρικὰ τάγματα⁶⁶ 50 νέους χριστιανόπαιδας ἐκ τῶν πλέον εὐσταλῶν καὶ ὑγιῶν⁶⁷. Οἱ ἀρματολοὶ οὗτοι (πατὴρ καὶ υἱοί), σχηματίσαντες σῶμα ἐξ 100 καὶ πλέον ἀνδρῶν, ἐτράπησαν εἰς τὰ ὄρη, ἐκεῖθεν ἐπιτιθέμενοι κατὰ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Εἰς σύγκρουσιν μετὰ τῶν Τούρκων παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀραπίτσα τῆς Ναούσης ὁ μὲν Καραδήμος ἐφονεύθη, οἱ δὲ υἱοὶ τοῦ μαζί μὲ ἄλλα 6 παλληκάρια συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι καὶ ὠδηγήθησαν εἰς τὸ δικαστήριον τῆς Βεροίας, ἔνθα κατεδικάσθησαν ὡς συνήθως εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον καὶ ἐκρεμάσθησαν εἰς τὸν ἱστορικὸν πλάτανον τῆς ἀγορᾶς τῆς Βεροίας. Παροιμιώδης ὑπῆρξεν ἡ καρτεροψυχία, τὸ θάρρος καὶ ἡ τόλμη τῶν ἀνδρῶν τούτων κατὰ τὴν ὡς ἄνω δίκην, ἀνταξία τῆς παραδόσεως τῶν ἀρματολῶν⁶⁸. Οἱ ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες, κυρίαρχοι τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν, ἦσαν πολλάκις αἱ προστάται τῆς ζωῆς, τῆς περιουσίας καὶ τῆς τιμῆς τῶν ὑποδούλων ραγιάδων⁶⁹.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1720 καὶ μετέπειτα πολλὰ ἀρματολίκια τῆς βορείου ἰδίως Μακεδονίας εἶχον ἐκμισθωθῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς Ἄλβανούς ἀρχηγοὺς ἔναντι ἐτησίου μισθώματος. Οὗτοι ὁμως ὑπεξεμίσθωσαν ταῦτα εἰς ἄλλους Ἄλβανούς, οἵτινες, ἀφοῦ ἐξησφάλισαν τὰ ἐνοίκια καὶ τὰ ἔξοδά των, ἤρχισαν νὰ ἐπιβάλλουν αὐθαιρέτως τοιαύτας φορολογίας καὶ νὰ ἀσκοῦν τοιοῦτους ἐκβιασμοὺς κατὰ τῶν πέριξ περιφερειῶν καὶ τῶν διερχομένων ἐμπόρων καὶ διαβατῶν, ὥστε κατηργήθη ἡ ἐπαχθεστάτη αὕτη διὰ τοὺς κατοίκους φορολογία, εἰσηγήσει τοῦ ἀρχιντεφτερντάρη τῶν ἀνακτόρων, καὶ ἀνέλαβον οἱ κά-

64. Ἐνθ' ἀν., σ. 38-39, 100-102, 127-129, 131-133, 135-136.

65. Ἐνθ' ἀν., σ. 38-39, 41-43.

66. Δηλαδή νὰ κάμουν ντεβσιρμέ = παιδομάζωμα.

67. Ἐνθ' ἀν., σ. 40, 104-107.

68. Ἐνθ' ἀν., σ. 40-41, 107-109.

69. Ἐνθ' ἀν., σ. 44.

τοικοί ἀλληλεγγύως τὴν διαφύλαξιν τῶν ντερβενίων, ὑποχρεούμενοι εἰς ἀποζημίωσιν διὰ πᾶσαν ζημίαν ἢ βλάβην, ἥτις θὰ ἐπήρχετο εἰς τοὺς διερχομένους⁷⁰.

Κατὰ τὸ 1755 ἀπεκλείσθη ὁ διορισμὸς Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν ἀρματολῶν καὶ ἀπεφασίσθη ὁ διορισμὸς μόνον Μουσουλμάνων, διότι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἀρματολοὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν ἠδύναντο ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν εἰς ὅλην τὴν Ρούμελην [Ἑλλάδα] ληστείαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι καὶ οἱ ἴδιοι προέβαινον ἐξ ἔθους εἰς καταχρήσεις καὶ ὑπερβασίας⁷¹. Ἄλλ' ἐπειδὴ οἱ κλέφτες ἦσαν πολλοί, τὰ δὲ τουρκικὰ ἀποσπάσματα κατεπίεζον τοὺς χωρικοὺς, ἐβίαζον τὰς γυναῖκας, ἐλήστευον καὶ διέπραττον φόνους, ἡ ἐξουσία ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ παλαιὸν σύστημα, ἐπέτρεψε δηλαδὴ εἰς τοὺς χριστιανοὺς προεστοὺς νὰ διορίζουν ἐνόπλους φύλακας, τοὺς ὁποίους εἰς τὴν Πελοπόννησον ὠνόμαζον *κάπους*.

Κατὰ τὸ 1772, τῆ προτάσει τοῦ ἱατροῦ Σωτηρίου Λευκαδίου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τοῦ Ρώσου ναυάρχου Σπυριντῶφ⁷² ἵνα ἐξεγείρῃ τοὺς Ἕλληνας, καθωρίσθησαν 25 ἀρματολικά σώματα νὰ δράσουν ἐν καιρῷ κατὰ τῶν Τούρκων⁷³. Κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ὀρλωφικῶν (1770-1774) καὶ μετέπειτα ὀνομαστοὶ κλεφταρματολοὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ ἦσαν ὁ Ζιάκας ἐκ τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν, ὁ Γιάννης Φαρμάκης ἐκ Βλάστης (Μπλάτσι), θεῖος τοῦ ὀμωνύμου ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821⁷⁴, ὁ ἐκ τῆς περιφερείας Γρεβενῶν Πάνος Ζίδρος⁷⁵. Τὸν Ζίδρον ἀποθανόντα ἐκ φυσικοῦ θανάτου διεδέχθη εἰς τὸ ἀρματολίκι ὁ υἱὸς του Φώτης. Σύγχρονοι τοῦ Ζίδρου ἦσαν ὁ Λάπας καὶ ὁ Λάζος. Τὸν Λάπα φονευθέντα εἰς μάχην κατὰ τῶν Τούρκων τὸ ἔτος 1785 διεδέχθησαν εἰς τὸ ἀρματολίκι ὁ Στουρνάρης, ὁ Βλαχοθόδωρος καὶ ὁ Πλιάσκας. Συνεργάτης τοῦ Λάπα ὑπῆρξεν ὁ Τρίτσας⁷⁶. Ἀπὸ τὰ πρωτοπαλλήκαρα τοῦ Πάνου Ζίδρου ὑπῆρξεν ὁ ἀρματολὸς - κουρσάρος Γκέγκας⁷⁷.

70. Ἐνθ' ἄν., σ. 50, 113-114.

71. Ἐνθ' ἄν., σ. 50.

72. Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, «Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν Ἑλλήνων», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 14 (1966), σ. 38 κέξ.

73. Ἰω. Βασδραβέλλης, ἔνθ' ἄν., σ. 52.

74. Ἰω. Βασδραβέλλης, *Ὁ φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης. Ἡ ἥρωικὴ ἄμυνα στὴ Μολδαβία*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 1-60.

75. Οὗτος ἦτο συγγενὴς μὲ τὸν ἐπιφανῆ Θεσσαλὸν ἀρματολὸν πατᾶ Θύμιον Βλαχάβαν.

76. Εἰς τὸ δημῶδες ἄσμα «τοῦ Ζίδρου» ἐσφαλμένως λέγεται καὶ γράφεται *Τρίτσας*. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔνθ' ἄν., σ. 53.

77. Ἐνθ' ἄν., σ. 54-55.

Ἐπιφανὴς κλεφταρματολὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ Λάζος ἀπὸ τὸ Λειβάδι τοῦ Ὀλύμπου⁷⁸. Ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Λάζου ὠνομάζετο Γιάννης, οἱ δὲ ἄλλοι τρεῖς ἀδελφοὶ του ἦσαν ὁ Λιόλιος, ὁ Δῆμος καὶ ὁ Κώστας. ἄλλοι Λαζαῖοι ἦσαν ὁ Χρῆστος καὶ ὁ Τόλιος⁷⁹. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔδρων εἰς τὴν περιφέρειαν Γρεβενῶν μέχρι Σαμαρίνας οἱ ἀρχικλέφτες Καραλής, Τότσκας, Νάκας καὶ Γιάννης Πρίφτης⁸⁰. Οὗτος ὑπῆρξεν ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν Ἀλβανῶν. Αἱ Ἀλβανίδες φοβερίζουσαι τ' ἀτακτοῦντα τέκνα των ἔλεγον παροιμιωδῶς: «Ἐρδε Γιάννη Πρίφτε δὲ τὲ πρέι κόκα», δηλαδὴ θὰ ἔλθῃ ὁ Γιάννης τοῦ Πρίφτη νὰ σοῦ πάρῃ τὸ κεφάλι. ἄλλος κλέφτης καὶ ἀρματολὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς εἶναι ὁ Τσολάκης⁸¹. Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ἔδρασαν κατὰ τὸ 1780-1790 εἰς τὴν περιοχὴν Βλάστης, Σιατίστης, Καστορίας, Κοζάνης μέχρι τῆς Ἐδέσσης οἱ ἐκ Βλάστης ἀρματολοὶ Βράκας καὶ Ντόκος⁸².

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸν Ζίδρον, ἵνα εἴπωμεν ὀλίγα διὰ τὸν διάσημον Νικοτσάραν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ζίδρου, λόγῳ τῆς ἀκαταλληλότητος τοῦ υἱοῦ του Φώτη, διεδέχθη αὐτὸν εἰς τὸ ἀρματολίκι ὁ ἐκ τῶν καλυτέρων παλληκάρων του Πάνος Τσάρας, καταγόμενος ἀπὸ τὰ Χάσια. Ἡ διαδοχὴ προεκάλεσε τὸ μῖσος τοῦ συντρόφου του Βλαχοθόδωρου, ὁ ὁποῖος ἀπεσχίσθη σχηματίσας ἴδιον σῶμα. Ὁ Πάνος Τσάρας ἦτο γενναῖος πολεμιστὴς καὶ τιμίου χαρακτῆρος, ἀλλ' ἔστερεῖτο πολιτικότητος καὶ ἦτο δυσπροσάρμοστος εἰς τὰς περιστάσεις⁸³. Οὗτος συνεκρούσθη μὲ τοὺς κοτζαμπάσηδες, τινὲς τῶν ὁποίων συνεβιβάζοντο λόγῳ προσωπικῶν συμφερόντων μὲ τὴν τουρκικὴν διοίκησιν καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς ντερβενάγδες, πού εἶχε διορίσει ὁ Ἀλῆ Πασᾶς. Οἱ κοτζαμπάσηδες τῆς περιοχῆς Ἐλασσόνος συνεννοηθέντες μὲ τὸν δυσαρεστημένον Βλαχοθόδωρον ἐπὶ τῇ ὑποσχέσει ὅτι θὰ ἔπειθον τὸν Ἀλῆν νὰ διορίσει αὐτὸν ἀρματολὸν τῆς περιοχῆς, ἀπεφάσισαν νὰ δολοφονήσουν τὸν Πάνον Τσάραν. Ὁ Βλαχοθόδωρος ἐπιτυχῶν καταλλήλου εὐκαιρίας, ὅταν ἀπουσίαζον τὰ παλληκάρια τοῦ Τσάρα, ἐπληξεν αὐτὸν ἐκ τῶν ὀπισθεν καὶ τὸν ἐφόνευσε, καθ' ἣν στιγμὴν εἰσῆρχετο εἰς τὴν οἰκίαν του, παρουσιάσας δὲ διορισμὸν τοῦ Ἀλῆ ἀνέλαβε τὸ ἀρματολίκι. Τὰ παιδιά τοῦ Τσάρα Κώστας καὶ Νίκος μετὰ τῶν ὀπαδῶν των κατέφυγον καὶ ἐφιλοξενήθησαν εἰς τὸ ἀρματολί-

78. Ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Λαζαίων κατήγετο ὁ ἐν Μολδοβλαχία πρωταγωνιστὴς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἡρωικὸς ὀπλαρχηγὸς Γεωργάκης Ὀλύμπιος.

79. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 56.

80. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 56.

81. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 57.

82. Ν. Κασομούλης, *ἐνθ' ἀν.*, τόμ. Α', σ. 69.

83. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 40, 66.

κι τῶν Λαζαίων, ὁμόσαντες ἐκδίκησιν κατὰ τοῦ δολοφόνου. Ἐκτοτε ἀρχίζει ἡ δράσις τοῦ καταστάντος διασήμου ὡς κλεφτοπειρατοῦ Νικοτσάρα⁸⁴, ὁ ὁποῖος μετὰ τῶν Λαζαίων διεξήγαγε συστηματικὸν κατὰ τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ ἀγῶνα. Ὀνομαστοὶ ἐκ τῶν ὄπαδῶν τοῦ ὑπῆρξαν οἱ Ταμπάκης, Μάντζαρης, Κυριάκος καὶ Γούλας Δράσκος. Σύγχρονοι τοῦ Τσάρα ἦσαν οἱ Ραδενιώτης τῆς Κατερίνης, ὁ Τσακνάκης τοῦ Πλαταμῶνος, ὁ Τζαχείλας τῆς Ραψάνης, ὁ Μπιζιώτας τῶν Σερβίων, ὁ Σαλταπήδας τῆς περιοχῆς Χασίων, ὁ Βασίλης Ρομφέης ἐκ Ναούσης, ὁ Καρατάσιος τῆς Βεροίας, ὁ Γάτσος τῆς Ἐδέσσης⁸⁵, ὁ Καζαβέρνης ἐξ Ὀλύμπου καὶ Πιερίων. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῶν Σουλιωτῶν πολλοὶ τῶν ἀρματολῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τὸν Ἄλῃν καὶ ἄλλοι μὲν «ἐπροσκύνησαν», ἄλλοι δὲ συνέπραξαν μετ' αὐτοῦ.

Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1812 εἰρήνην μεταξὺ Ρώσων καὶ Τούρκων, τὴν καταστολὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Καραγεώργην ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Σέρβων καὶ τὴν ἐπίθεσιν τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων κατὰ τῆς Γαλλίας, οἱ ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες ἤρχισαν ν' ἀπογοητεύωνται. Μέρος τῶν Μακεδόνων πολεμιστῶν, ἀνερχομένων εἰς 800, ἀπεφάσισε νὰ συνδιαλλαγῇ μετὰ τοῦ Ἰσμαὴλ μπέη τῶν Σερρῶν, ὅστις δὲν εὗρισκετο εἰς ἀγαθὰς σχέσεις μετὰ τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ. Μεταξὺ αὐτῶν εὗρισκοντο οἱ ὄπαδοὶ τοῦ Νικοτσάρα Ταμπάκης, Δράσκος καὶ Μάντζαρης, ὁ Στέργιος καὶ ὁ Θανάσης Μπιζιώτας, ὡς καὶ ὁ Γιάννης Φαρμάκης, δράσας κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐν Μολδοβλαχία, συνεργάτης τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου.

Οἱ Λαζαῖοι, ὁ Νικόλαος Τσακνάκης, πατὴρ τοῦ μετέπειτα ἀρματολοῦ τῶν Πιερίων Διαμαντῆ Νικολάου, ὁ Γεώργιος Σῦρος (Συρόπουλος), ἀρματολὸς τῶν Σερβίων, καὶ οἱ ἀδελφοὶ Τζαχείλα ἀπεφάσισαν νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὸν Ὀλυμπον, συνδιαλασσόμενοι ἐν ἀνάγκῃ μετὰ τὸν Ἄλῃν Πασᾶν⁸⁶. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἄλῃ Βελῆς, ἐνεργῶν κατὰ τὸ 1813 κατ' ἐντολὴν τοῦ πατρός του, ἐξεστράτευσε διὰ νυκτὸς καὶ κατέλαβεν αἰφνιδιαστικῶς τὸ χωρίον Μηλιὰ τῶν Πιερίων, ὅπου εἶχε συγκεντρωθῆ ὀλόκληρος ἡ οἰκογένεια τῶν Λαζαίων, κατέσφαξε τὸν Δῆμον Λάζον μετὰ τοὺς συντρόφους του, μετέφερε τὰς οἰκογενείας ὡς αἰχμαλώτους εἰς Λάρισαν, ἐνῶ ἐκ συμφώνου εἰς Ἰωάννινα ὁ Ἄλῃς κατεκρεούργησε τὸν Κώσταν Λάζον. Τότε διέφυγον μόνον ὁ Λιόλιος Λάζος καὶ ὁ

84. Περὶ τῆς δράσεως τούτου κάμνουν διὰ μακρῶν λόγον ὁ Ν. Κασομούλης, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 47 κ.ἐξ., καὶ ὁ Ἰω. Βασδραβέλλης, ἐνθ' ἄν., σ. 62 κ.ἐξ.

85. Ἰω. Βασδραβέλλης, ἐνθ' ἄν., σ. 63.

86. Ν. Κασομούλης, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 74-75.

Τόλιος, υἱός τοῦ ἐν τῷ μεταξύ ἀποθανόντος Γιάννη Λάζου, καθὼς καὶ μερικοὶ σύντροφοὶ των. Ὁ Ἀλῆς μὲ τοὺς υἱοὺς του, ἰδίᾳ μετὰ τὸ 1805, ἐπεδίωξε τὴν ἐξό-
ντων τῶν Ἑλλήνων κλεφταρματολῶν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν μὲ Ἀλβα-
νοὺς ντερβεναγάδες, χρησιμοποιοῦσας, πλὴν τῆς δυνάμεως, τὴν προδοσίαν καὶ
τὸν δόλον. Προδότης ἐν Μακεδονίᾳ ὑπῆρξεν, ὡς εἴπομεν, ὁ Βλαχοθόδωρος⁸⁷.

Κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τοῦ '21 εἶχον περισωθῆ οἱ ἐξῆς
ἀγωνισταὶ ἐν Μακεδονίᾳ: Εἰς τὴν Νάουσαν ὁ πατὴρ Καρατάσιος μὲ τοὺς
υἱοὺς του Τσιάμην, Γιαννάκην καὶ Κωτούλαν, εἰς τὴν περιοχὴν Ἐδέσσης τὸ
σῶμα τοῦ Ἀγγελῆ Γάτσου, εἰς τὸν Κολινδρὸν καὶ τὴν Καστανιὰν τὸ σῶμα
τοῦ καπετὰν Διαμαντῆ Ὀλυμπίου, πού εἶχε διαδεχθῆ τὸν πατέρα του, ὅστις
εἶχε κληρονομήσει τὸ ἀρματολίκι ἀπὸ τὸν Γκέγκαν, συνεργάτην τοῦ Λάπα.
Μὲ τὸν Διαμαντῆν συνέπραττον καὶ οἱ ἀδελφοὶ του Κώστας, Δῆμος καὶ Χα-
ρίσης μὲ 150 ὄπαδούς, εἰς τὰ Σέρβια, Καταφύγι κ.ά., ὁ Γεώργιος Σῦρος (Συ-
ρόπουλος), τοῦ ὁποῦ οἱ πατὴρ ἦτο ἐκ τῶν ψυχογιῶν τοῦ Ζίδρου, εἰς τὴν
Μηλιὰν τῶν Πιερίων ὁ Γούλας Δράσκος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μπίνος, εἰς
τὸν Ὀλυμπον ὁ Μῆτρος Λιάκος (Λιακόπουλος), οἱ Τζαχειλαῖοι καὶ ὁ Ψα-
ροδημος, εἰς τὰ Γρεβενὰ ὁ Ζιάκας, εἰς τὴν Καλαμαριὰν καὶ ἔπειτα εἰς τὰς
ἡγεμονίας τῆς Μολδοβλαχίας ὁ Γιάννης Φαρμάκης. Εἰς τὸ Βέρμιον ὑπῆρχον
τὰ μικρὰ σώματα τῶν κλεφτῶν Καμπίτη, Μαλάμου, Κατσαοῦνη, Δεληγιάν-
νη, Πετσάβα, Σιούγκαρα καὶ Ραμαντάνη⁸⁸.

Εἰς τὴν Χαλκιδικὴν δὲν ἔδρων κλεφταρματολοὶ, διότι τὸ κίνημά των
δὲν ἠνθόει ἢ σύστασις τοῦ ἐδάφους⁸⁹.

Ὅπως εἶδομεν, εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ κλεφταρματολισμοῦ τῆς Μακεδο-
νίας οὐδεὶς Σλάβος ἀρματολὸς ἢ κλέφτης ἐμφανίζεται⁹⁰ καὶ τοῦτο ἔχει σημα-
σίαν διὰ τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς βορείου Ἑλλάδος.
Δὲν θὰ κάμω λόγον διὰ τοὺς ἀρματολοὺς τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, διότι ἀρκετὰ
περὶ αὐτῶν εὕρισκει τις κυρίως εἰς τὸν Fauviel καὶ τὸν Κασομούλην, θὰ
σταθῶ μόνον εἰς τὸ ζήτημα πού ἀπτησχόλησε πολλοὺς ἐρευνητάς: ἂν ὑπῆρξεν
ἢ ὄχι κίνημα κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν ἐν Πελοποννήσῳ.

Ὁ ἐρασιτέχνης ἱστοριογράφος Τάκης Κανδηλῶρος (Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς
Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1924) ὑπεστήριξεν ὅτι εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐδημι-
ουργήθησαν οἱ πρῶτοι ἀρματολοὶ. Τοῦτο εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν πραγματι-

87. Ἰω. Βασδραβέλλης, ἐνθ' ἄν., σ. 75-76.

88. Ἐνθ' ἄν., σ. 77.

89. Ἐνθ' ἄν., σ. 77.

90. Ἐνθ' ἄν., σ. 78.

κότητα. Ἐν Πελοποννήσῳ δὲν ὑπῆρξεν ἀρματολισμός, συμφώνως πρὸς τὰ καθιερωμένα εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα, ἀλλ' ἀπλῶς ὑπῆρξαν ἔνοπλα σώματα κατὰ τῶν κλεφτῶν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς ἀρχηγούς, πού ὠνομάζοντο κάποι. Ὁ G. Finlay λέγει: «Ἀλλὰ στὸ Μοριᾶ ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν ἀρματολοί. Ἀκόμα καὶ οἱ κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, πού ἦσαν ἀπλοὶ ληστές, ποτὲ δὲν ἦσαν πολυάριθμοι, παρὰ μόνον μετὰ τὴν κοινωνικὴ ἀποδιοργάνωση, πού προκάλεσε ἡ ρωσικὴ εἰσβολὴ καὶ οἱ ἐπαναστατικὲς κινήσεις τοῦ 1770. Τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, μολονότι ἐξυμνοῦνται μὲ δίχως ποίηση στίχους καὶ σὲ στομφώδη πεζὸ λόγο, εἴτανε κατορθώματα ληστῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ ζωοκλεπτῶν»⁹¹. Ἄδικοι, ὑπερβολικοὶ καὶ ἐμπαθεῖς εἶναι οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοῦ τοῦ Ἄγγλου ἱστοριοδίφου. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κλεφτῶν ὡς «ληστῶν καὶ ζωοκλεπτῶν». Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι τούτους ἐθεώρει ὁ Finlay ὡς ρωσοφίλους καὶ οὐχὶ φίλους τῆς Ἀγγλίας. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ρουμελιῶται κλέφτες ἦσαν διάφοροι τῶν ἐν Πελοποννήσῳ, δὲν ἐλήστευον; Ἐπειτα τὰ διὰ τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ κλέφτες δημῶδη ἄσματα εἰς τί εἶναι κατώτερα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα κλέφτικα τραγούδια, πού ἀναφέρονται εἰς κλεφταρματολοὺς τῆς ἄλλης Ἑλλάδος; Περὶ τῶν ἐν λόγῳ τραγουδιῶν θὰ κάμω λόγον κατωτέρω. Τὰς ἀπόψεις τοῦ Τ. Κανδηλώρου διὰ τὸν ἀρματολισμὸν τῆς Πελοποννήσου εὐχερῶς ἀπέρριψεν ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης⁹². Ὑπερβολικὸς ὁμοῦς καθὼς ἦτο εἰς τὰς κρίσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του καὶ μὲ ἀκραῖον τοπικιστικὸν πνεῦμα ὁ Ρουμελιώτης οὗτος ἱστοριοδίφης καὶ λογοτέχνης ἔγραψεν: «Οἱ Μοραῖτες συγγραφεῖς ἐπιμένουν καὶ καλὰ πῶς εἶχε καὶ ὁ Μοριᾶς Ἀρματολούς»⁹³. «Ἄν [ὁμοῦς] οἱ ἱστοριογράφοι καὶ ἀπομνημονευματογράφοι τοῦ Ἀγῶνος ἢ καὶ οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς, γράφει ὀρθῶς ὁ Σωκράτης Κουγέας⁹⁴, τοὺς Μειντάνηδες, τοὺς Κάπους καὶ τοὺς Κλέφτες ὀνομάζουν Ἀρματολούς, τοῦτο προέρχεται ὄχι ἀπὸ σκόπιμον πρόθεσιν, ὡς ὁ Βλαχογιάννης ἰσχυρίζεται, ἀλλ' ἀπὸ τὸν συμφυρμὸν τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀπὸ τὴν συνήθειαν, πού ἐπεκράτησε νὰ μὴ γίνεται διάκρισις τῶν ὄρων»⁹⁵. Ὁ Γιάννης Κορδάτος εἰς τὸ βιβλίον του *Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1925, σ. 82, παραπέμπων εἰς τὸν Κανδηλῶρον, δέχεται ὅτι ὑπῆρξαν ἀρματολοί καὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς εἰς μετα-

91. G. Finlay, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α', σ. 47.

92. Εἰς τὸ βιβλίον του: *Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*, Ἀθήνα 1935.

93. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*, Ἀθήνα 1935, σ. 25.

94. Εἰς βιβλιοκρισίαν του διὰ τὸ ὡς ἄνω ἔργον τοῦ Γ. Βλαχογιάννη, *Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*.

95. Βλ. περιοδ. *Ἑλληνικά*, τόμ. Η', ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 366.

γενέστερον ἔργον του πολλάκις μνημονευθέν ἄνωτέρω, ὑπὸ τὸν τίτλον Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήναι 1957, σσ. 179-180, λέγει ὅτι «στὴν Πελοπόννησο δὲν ὑπῆρξαν ἀρματολίκια». Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὁμως προσθέτει: «Στὴν Πελοπόννησο ὑπῆρξαν πολλοὶ Κλέφτες στὸν καιρὸ τοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου. Ἀκόμα καὶ πολλοὶ Ρουμελιῶτες ληστὲς εἶχαν περάσει στὸν Μοριᾶ κ' ἔκαναν μεγάλες καταστροφές. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ Βενετοὶ κατάλαβαν τὸν Μοριᾶ, πῆραν πολλὰ μέτρα γιὰ νὰ ἐξοντώσουν τοὺς ληστὲς. Ἀκουστοὶ κλέφτες τοῦ Μοριᾶ ἦσαν στὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ οἱ Κολοκοτρωναῖοι»⁹⁶. Συνεχίζων ὁ Γιάννης Κορδάτος λέγει: «Οἱ κοτζαμπάσηδες, ὅταν τὸ κακὸ παράγινε ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρωναῖους, παρακάλεσαν τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον Ε' καὶ ἔβγαλε ἀφορισμὸν⁹⁷. Οἱ Κολοκοτρωναῖοι δὲν μπόρεσαν ἀπὸ τότε νὰ σταθοῦν στὴν Πελοπόννησο, γιὰτὶ οἱ βουνήσιοι ἀγρότες πού τοὺς τροφοδοτοῦσαν καὶ τοὺς φύλαγαν ὄχι μόνον δὲν τοὺς ἔκρυβαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς χτύπησαν. Ὅπως ἔγραψεν ὁ Κ. Σταυρόπουλος⁹⁸, τοὺς Κολοκοτρωναῖους κλέφτες τοὺς πρόδωκε κάποιος καλόγηρος καὶ πῆγαν οἱ προεστοὶ μὲ τοὺς κάπους τους καὶ τοὺς σκότωσαν»⁹⁹.

Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ἀντικρούων τὰ ὑπὸ τοῦ Τάκη Κανδηλώρου γραφόμενα διὰ τὸν Ζαχαριᾶν καὶ τοὺς Κολοκοτρωναῖους, λέγει: «Τὰ κατορθώματα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τῶν Κολοκοτρωναίων, ἂν καὶ δοξάζωνται μὲ ποιήματα καὶ πομπώδη πεζογραφήματα, ἦσαν ἔργα ληστῶν καὶ κατσικοκλεφτῶν¹⁰⁰. Ζοῦσαν αὐτοὶ ἀπὸ τὸ φτωχὸ χριστιανὸ χωριάτη καὶ σπάνια τολμοῦσαν νὰ ληστεύουν κοτζαμπάσηδες κι ἀκόμα σπανιότερα Τοῦρκο ἀγά»¹⁰¹. Τοιοῦτοτρόπως μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς ὁ «ἀστός» ἱστοριοδίφης Βλαχογιάννης παρέχει εὐκόλα ἀλλ' οὐχὶ πειστικὰ ἐπιχειρήματα εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ διὰ νὰ διατυπώνουν τὰς «ἱστορικός» των ἀπόψεις περὶ τοῦ κλεφταρματολισμοῦ τῆς Ἑλλάδος ὡς «ταξικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος ἐνάντια στοὺς ξένους καὶ ντόπιους ἄρχοντες τῆς φεουδαρχίας». Ἐξαίρεσιν ἐν προκειμένῳ ἀποτελεῖ ἡ ἐξῆς παρατήρησις τοῦ μαρξιστοῦ Τάσου Βουρνᾶ: «Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριᾶ ἔχουν ἥρωικὴ παράδοση,

96. Γιάννης Κορδάτος, Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τόμ. Α', σ. 179-180.

97. Τάκης Κανδηλώρος, «Ὁ ἀφορισμὸς τῶν ἀρματολῶν κατὰ τὸ 1805», περιοδικὸν Μαλεβός 4 (1924), σ. 227-238.

98. Κ. Σταυρόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ζυγοβιστίου, Ἀθήναι 1905, σ. 23.

99. Γ. Κορδάτος, ἔνθ' ἀν., σ. 180.

100. Ἡ περικοπή αὐτὴ ἐνθυμίζει ὅσα ἔγραψεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος ὁ Ἄγγλος G. Finlay.

101. Γιάννης Βλαχογιάννης, Ἱστορικὰ ραπίσματα, Ἀθήνα 1937, σ. 68, σημ. 7.

πού άπλώνεται διακόσια περίπου χρόνια πριν την επανάσταση και έχουν ακόμα στο ενεργητικό τους ήρωικότατες σελίδες παλληκαριάς, αυτοθυσίας και πολεμικών αγώνων. Τα κατορθώματά τους έχουν δώσει τροφή στο λαϊκό τραγούδι, που είναι θαυμάσιο ποιητικό δημιούργημα και όχι «άσημαντο» και «στομφώδες»¹⁰², όπως το χαρακτηρίζει ο Finlay»¹⁰³.

Η αλήθεια, εν πάση περιπτώσει, είναι ότι και εις την Πελοπόννησον κατά την περίοδον τής τουρκοκρατίας είχομεν κλέφτες, που πολλοί έξ αυτών, όσοι επέζησαν, ηγωνίσθησαν βραδύτερον εις τας τάξεις του άπελευθερωτικού στρατού του 1821 έναντίον του κατακτητού. Έκτός των Κολοκοτρωναίων¹⁰⁴, είχομεν και άλλους κλέφτες εις την Πελοπόννησον, τους Ντεληγιανναίους, τους Πετμεζαίους, τους Σουσουμαναίους, τους Νικολοπουλαίους, τους Χοντρογιανναίους, τον Κόλια Βυτινιώτη, τον διάσημο Ζαχαριά, τον Γιαννιά, τον Μαντά, τον Θανάση Καράμπελα, τον Δήμο και άλλους, που αναφέρονται εις τα σχετικά με αυτούς κλέφτικα τραγούδια του Μοριά, τα όποια είναι γνήσια δημοτικά και όχι πλαστά, ως τα έχαρακτήρισεν ο Γ. Βλαχογιάννης. Έτσι π.χ., λέγει ο Σωκρ. Κουγέας¹⁰⁵, εν από τα τραγούδια του Πετμεζά και τραγούδια των Κολοκοτρωναίων, που ο Βλαχογιάννης χαρακτηρίζει πλαστά μετεπαναστατικά κατακευάσματα, εύρίσκονται εις την συλλογήν δημοτικών τραγουδιών του Haxthausen, συλλογήν σχηματισθείσαν τό έτος 1814.

Και τώρα άς ίδωμεν τί ήσαν οί κάποι εν Πελοποννήσω. Ασφαλώς δέν ήσαν όπως οί άρματολοι εις την άλλην Ελλάδα. «Ούτοι είχαν κατ' έξοχήν ειρηνικά καθήκοντα. Τό ότι οί κάποι ενίστε και εν συναρτήσει προς τα άλλα των καθήκοντα κατεδίωκον κλέφτες, ως οί άρματολοι μονίμως και μόνον, ουδόλως οδηγεί εις ταύτισιν των δύο θεσμών, διότι τό μοναδικόν τουτο σημείον έπαφής είναι έκτακτον καθήκον δια τους κάπους, όπως και

102. Όπως είδομεν ανωτέρω ο G. Finlay έγραψεν ότι τα άνδραγαθήματα του Ζαχαριά και του Κολοκοτρώνη έξυμνουñται με «δίχως ποίηση στίχους και σε στομφώδη πεζό λόγο».

103. G. Finlay, ενθ' άν., τόμ. Α', σ. 48, σημ.

104. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης λέγει: «Από 36 πρωτοξαδέρφια μόνον 8 έγλύτωσαν, οί άλλοι έχάθησαν όλοι· δέν είναι διάσελλο, όπου δέν είναι θαμένος Κολοκοτρώνης, χωριστά τα δευτεροξαδέρφια, θεϊοι και λοιποί φίλοι χαϊμένοι» (Ο γέρον Κολοκοτρώνης, Διήγησις συμβάντων τής έλληνικής φυλής, τόμ. Α', 1889, σ. 41). «Είναι γνωστόν, και μās τό λέγει ρητώς ο Τερτσέτης, ότι ο ίδιος ο Κολοκοτρώνης ήτο δύσκολος εις τας άφηγήσεις των πράξεών του και ότι πολύ έβασανίσθη ο Έπτανήσιος λόγιος ως που να καταφέρει τό Γέρο να του ύπαγορεύση τα Άπομνημονεύματά του». Βλ. Σωκρ. Κουγέα, ενθ' άν., σ. 366.

105. Βλ. Σωκρ. Κουγέα, ενθ' άν. σ. 373.

διὰ τοὺς ἄλλους κατοίκους τῆς περιοχῆς, ὅπου γίνεται ἡ ἐκκαθαριστικὴ ἐπιχειρήσις»¹⁰⁶.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ λοιπὸν νὰ μὴ δεχθῶ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Τ. Κανδηλώρου, ἀλλ' οὔτε καὶ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ G. Finlay, τοῦ Γ. Βλαχογιάννη καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν. Ὁ Γ. Βλαχογιάννης εἰς τὰ δύο πολυσέλιδα ἔργα του *Κλέφτες τοῦ Μοριά* (σ. 302) καὶ *Ἱστορικὰ ραπίσματα* (σ. 110) προσεπάθησε ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Πελοπόννησος δὲν εἶχε κλέφτες ἀξίους τοῦ ὀνόματος¹⁰⁷, οὔτε γνήσια κλέφτικα τραγούδια, ἀλλὰ πλαστά, δημιουργημένα μετὰ τὸ 1821. Εἰς εἰδικὴν τοπωνυμικὴν καὶ ἱστοριοδιφικὴν μελέτην του ὁ Τάσος Γριτσόπουλος¹⁰⁸ ἀπήντησεν ἐπαρκῶς καὶ ἀνεσκεύασε τὰ «ἐπιχειρήματα» τοῦ Γ. Βλαχογιάννη διὰ τὰ κλέφτικα τραγούδια τῆς Πελοποννήσου καὶ ὁ Κ. Ρωμαῖος εἰς δύο μελέτας του διὰ τὰ τραγούδια τῶν Κολοκοτρωναίων ἐξήλεγξεν ἀπὸ φιλολογικῆς καὶ λαογραφικῆς ἐπόψεως μὲ βάσιν τὴν συγκριτικὴν ἔρευναν τὰ κείμενα τῶν ἐν λόγῳ τραγουδιῶν καὶ ἀπεκάλυψε τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰ σφάλματα τοῦ Βλαχογιάννη¹⁰⁹.

Ἄπὸ τὸν ληστὴν τῶν ἐλληνικῶν βουνῶν, ἀπὸ τὸν κλέφτην, τὸν ἀρματολὸν καὶ τὸν πειρατὴν τῶν ἐλληνικῶν θαλασσῶν, προῆλθεν ὁ ἔθνικὸς ἀγωνιστὴς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν πολεμικῶν αὐτῶν ἀνδρῶν προέκυψαν οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ ναυμάχοι τοῦ μεγάλου ἀγῶνος τοῦ Εἰκοσιένα¹¹⁰. Δὲν εἶναι ἀνευ σημασίας ὅτι κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος τούτου οἱ ἀρματολοὶ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος εὐρίσκοντο εἰς ἀκμὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προκρίτους¹¹¹. «Φυσικὸ ἦταν οἱ Ἕλληνες ἔχοντας γιὰ στελέχη τοὺς παλαιοὺς

106. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Κάπων», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 11 (1956), σ. 80.

107. Ἀντιθέτως γράφει διὰ τὸν Θ. Κολοκοτρῶνην ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος (*Τὰ ἐλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 35): «Ἡ μεγάλη κλέφτικη παράδοσις τῆς οἰκογενείας του καὶ τὸ περιπετειῶδες του παρελθὸν εἶχαν δώσει καὶ ἔδιναν τροφή στὴ φαντασίᾳ τοῦ πελοποννησιακοῦ λαοῦ, ποὺ τὸν εἶχε ὑψώσει σὲ θρυλικὸ ἦρωα καὶ τὸν τραγουδοῦσε μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ λατρεία... Ἡ γεμάτη περιπέτειες ἐπαναστατικὴ ζωὴ τὸν μέστωσε καὶ τὸν ἔκανε πασίγνωστο πολέμαρχο».

108. Τάσος Γριτσόπουλος, «Ἀράχοβα ἢ Γορτυνιακὴ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς δημῶδες ἄσμα τοῦ κλέφτου Δήμου», ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ *Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον*, τεύχ. 3 (1948), σ. 30-42 (= Ἀνάτ. μετὰ συμπληρωμάτων ἀπὸ τὸ «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον» (1948) καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν «Ἡώς», τεύχ. 3 (1947), ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 23).

109. Κ. Ρωμαῖος, «Τὰ τραγούδια τῶν Κολοκοτρωναίων», *Πελοποννησιακά*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1956, σ. 409-440, τόμ., Β', 1957, σ. 379-413.

110. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 81.

111. Ν. Κασομούλης, *ἐνθ' ἀν.*, τόμ. Α', σ. 313.

ἀρματολοὺς καὶ τοὺς κλέφτες νὰ προσανατολιστοῦν πρὸς τὴν τακτικὴ τους καὶ νὰ παρουσιαστοῦν σὰν κληρονόμοι καὶ ἐπίγονοι τῆς μακραίωνης ἀρματολικῆς καὶ κλέφτικης παράδοσης τῆς τουρκοκρατίας»¹¹².

Ἡ κλεφταρματολικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι

Οἱ κλέφτες διέμενον εἰς τὰ βουνὰ καὶ ὡς κατάλυμα εἶχον τὸ λημέρι, ποὺ συνήθως εὐρίσκετο εἰς κάποιον ἀπρόσιτον διὰ τοὺς ἐχθροὺς τόπον, εἰς κάποιαν ἀπομονωμένην ράχην ἢ κλεισοῦραν¹¹³.

Τὸ δημῶδες ᾄσμα τοῦ Χρήστου Μιλιόνη ἀρχίζει μὲ τὸν στίχον:

Τρία πουλάκια κάθονταν στὴ ράχη στὸ λημέρι.

Καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Τόσκα:

Ἐψές, προψές ἐδιάβαινα σὲ κλέφτικα λημέρια.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Βίβα καὶ Κατσίγιαννου ἀκούεται:

Κ' ἡ παγανιά¹¹⁴ τοὺς πλάκωσε ἀπάνω στὰ λημέρια.

Ὅταν δ' ὁ Κοσκινᾶς ἐφονεύθη εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν Γιάννην Δυοβουνιώτην, ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἀπευθύνεται πρὸς τὰ βουνὰ καὶ πρὸς τὰ λημέρια καὶ τὰ ἐρωτᾷ μὲ παράπονον:

Βουνά, τί δὲν μαραίνεστε, λημέρια τί δὲν κλαῖτε;

Τὸν Κοσκινᾶ βαρέσανε ψηλὰ στὸ Μακρουκάμπι.

Μὲ τὸν ἐρχομὸν τοῦ χειμῶνος μὲ τὰ πολλὰ τὰ χιόνια οἱ κλέφτες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ κατεβοῦν ἀπὸ τὸ λημέρι καὶ νὰ διασκορπιστοῦν ἄλλοτε μὲν κρυπτόμενοι εἰς οἰκίας συγγενῶν, κουμπάρων ἢ φίλων, ἄλλοτε δὲ καταφεύγοντες εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, προτοῦ ἀκόμη ἡ Βενετία υἱοθετήσῃ τὴν φιλόφρονα ἐλαστικότητά της πρὸς τοὺς Τούρκους¹¹⁵. Ὁ διασκορπισμὸς ὁμῶς τῶν κλεφτῶν δὲν ὠφείλετο μόνον εἰς τὸν χειμῶνα, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὰς σκληρὰς καταδιώξεις των ὑπὸ τῶν Τούρκων, αἱ ὁποῖαι ἐνετάθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1779-1780 καὶ 1805-1806.

Σχετικὸν πρὸς διασκορπισμὸν κλεφτῶν κατὰ τὸν χειμῶνα εἶναι τὸ ἐξ Ἀρκαδίας ᾄσμα.

112. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 2.

113. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 32.

114. *Παγανιά* = στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα.

115. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 41-42.

Παιδιά μ', ἦρθε χινόπωρος, παιδιά, ν-ἦρθε ὁ χειμώνας.
Πέσαν τὰ φύλλ' ἀπ' τὰ κλαριά, γδυθῆκαν τὰ λημέρια.
Παιδιά μου, νὰ χωρίσουμε, μπουλούκια νὰ γινοῦμε.

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἐκ Θεσσαλίας λέγεται:

Δώδικα χρόνους ἔκανα ἀρματουλὸς κι κλέφτης,
πουτὲς δὲν ἀντρουπιάστηκα κ' ἰγὼ κι τ' ἄρματά μου.
Σὰν τούτ' τὴ φετεινὴ χρουνιά πουτὲς νὰ μὴν ξανάρθη·
βγῆκαν οἱ Τοῦρκοι στὰ χουριά κι δέρνουν κι ἀρπάζουν.
— «Πιδιά μου, νὰ σκορπίσουμε, νὰ γίνουμε μπουλούκια.
'Ἰγὼ θὰ πάνου στ' ἄγραφα κ' ἰσεῖς στοῦ Μισολόγγι,
πῶχ' τι τοὺς φίλους τοὺς παλιούς κι τοὺς παλιούς κουμπάρους».

Οἱ κλεφταρματολοὶ ἠγάπων μὲ πάθος τὰ βουνὰ τῆς πατρίδος των καὶ ἠσθάνοντο λύπην μεγάλην ὅταν τὰ ἄφηναν. Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἠσθάνετο καὶ ἐξέφραζε τὴν λύπην τῶν κλεφτῶν, ποὺ τὰ ἐγκατέλειπον, ὡς λύπην τῶν ἰδίων τῶν βουνῶν, ποὺ ἐγκατελείφθησαν ἀπὸ τὴν κλεφτουριάν, ὅπως π.χ. εἰς τὸ τραγούδι τῶν Ἀνδρουτσαίων:

Κλαῖνε τὰ μαῦρα τὰ βουνά, παρηγοριὰ δὲν ἔχουν·
δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ ψῆλωμα, δὲν κλαῖνε γιὰ τὰ χιόνια,
ἢ κλεφτουριὰ τ' ἀρνήθηκε καὶ ροβολάει στοὺς κάμπους.
'Ἡ Γκιώνα λέει τῆς Λιάκουρας¹¹⁶ κ' ἡ Λιάκουρα τῆς Γκιώνας·
— «Βουνό μου, ποῦ 'σαι πιὸ ψηλὰ καὶ πιὸ ψηλὰ ἀγναντεύεις,
ποῦ νὰ 'ναι, τί νὰ γίνωνται οἱ κλέφτες Ἀνδριτσαῖοι;
Σὰν ποῦ νὰ ψένουν τὰ σφαχτά, νὰ ρίχνουν στὸ σημάδι;
Ποιοὺς κάμπους νὰ στολίζουνε μὲ τούρκικα κεφάλια;»
— «Τί νὰ σοῦ πῶ, βρέ Λιάκουρα, τί νὰ σοῦ πῶ, βουνό μου,
τὴν κλεφτουριὰ τὴν χαίρονται οἱ ψωριασμένοι κάμποι.»
'Ἡ Λιάκουρα σὰν τ' ἄκουσε πολὺ τῆς κακοφάνη
τηράει δεξιά, τηράει ζερβά, τηράει κατὰ τὸν κάμπο.
— «Βρέ, κάμπε ἀρρωστιάρικε, βρέ κάμπε μαραζιάρη,
μὲ τὴ δική μου λεβεντιὰ νὰ στολιστῆς γυρεύεις;
Γιὰ βγάλε τὰ στολίδια μου, δῶσ' μου τὴ λεβεντιὰ μου,
μὴ λειώσω ὄλα τὰ χιόνια μου καὶ θάλασσα σὲ κάμω».

116. Λιάκουρα εἶναι ὁ Παρνασσός.

Τὸ τραγούδι αὐτὸ ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐχαρακτήρισεν ὡς «ἀδρᾶς ἐμπνεύσεως ἄσμα», ἐνῶ ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης δὲν τὸ θεωρεῖ δημῶδες, ἀλλὰ λόγιον. Γράφει: «*Νὰ παρουσιάζωνται τὰ βουνά, ὅπως ἐδῶ, νὰ φοβερίζουν τὸν κάμπο καὶ νὰ εἶναι ἔτοιμα νὰ ἀρχίσουν πόλεμο μαζί του — αὐτὸ λέγω εἶναι ἀσυνήθιστος ἀνθρωπομορφισμὸς γιὰ δημοτικὸ τραγούδι*»¹¹⁷. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς λέγει: «*Πραγματικὰ τὸ τραγούδι μοιάζει κατασκευάσμα λογίου, ἐμπνευσμένου ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι (Passow, ἀριθ. 32):*

*Ποιὸς τοῦπε καὶ ποιὸς τ' ἄκουσε ἐδῶ στὸν ξένο τόπο,
 ποὺ νὰ μαλώνουν τὰ βουνά, νὰ κλαῖνε τὰ καημένα;
 Κ' ἡ Λιάκουρα τῆς Λιβαδιᾶς κ' ἡ Γκιώνα τῶν Σαλώνων
 καὶ τὰ Βαρδούσια τὰ ψηλά λένε τῆς Καταβόθρας:
 — «Μωρὲ βουνί, κακὸ βουνί, πουτάνα Καταβόθρα,
 ποὺ ἔσωσες τὴν κλεφτουριά, τοὺς μαύρους Ἀνδρουτσαίους,
 τὸν Γιάνν' ἀπὸ τοὺς Ξυλικούς, τὸν Γιώργο Μωραῖτη,
 τὸν Δρόσο τὸν περήφανο μὲ τὸ Βλαχοθανάση,
 πού 'ταν μπαῖράκι στὰ βουνά καὶ φλάμπουρο στοὺς κάμπους»¹¹⁸.*

Νομίζω ὅτι εἶναι ὑπερβολικὰ ὅσα λέγει διὰ τὸ τραγούδι τῶν Ἀνδρουτσαίων ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς εἰς αὐτὸ δὲν εἶναι ἀβαθὴς καὶ ψευδής, δὲν εἶναι «ἀσυνήθιστος γιὰ δημοτικὰ τραγούδια». Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς λέγει ὅτι τὰ βουνά θρηνοῦν διὰ τὴν ἐγκατάλειψίν των ἀπὸ τοὺς Ἀνδρουτσαίους καὶ φαντάζεται ὅτι ἡ Γκιώνα ἐρωτᾷ τὴν Λιάκουραν τί ἔγιναν οἱ κλέφτες αὐτοί, ποὺ ἦσαν τὸ στολίδι των. Ὁ διάλογος Γκιόνας - Λιάκουρας εἶναι φυσικὸς, ὅπως καὶ ὁ διάλογος Ὀλύμπου - Κισσάβου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ δι' ὅσα ἀπευθύνει ἡ Λιάκουρα πρὸς τὸν κάμπον. Πιθανώτατα τὸ τραγούδι τῶν Ἀνδρουτσαίων συνετέθη κατὰ τὴν περίοδον 1790, ὅτε ὁ Ἀνδρούτσος ἐπολέμει κατὰ θάλασσαν μετὰ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ἐπειτα ὁ ποιητὴς τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι λαϊκὸς καὶ ὄχι λόγιος, ὅπως φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὴν δομὴν καὶ τὸ ὕφος του.

Εἰς ἄλλο τραγούδι ὁ Κατσαντώνης, τὴν ὥραν ποὺ ὀδηγεῖται αἰχμάλωτος διὰ τὸ μαρτύριον, αὐτὸ τὸ ὅποιον πρῶτον συλλογίζεται εἶναι ν' ἀποχαιρετήσῃ τ' ἀγαπημένα του βουνά:

*Τὸν Κατσαντώνη πιάσανε πέντε χιλιάδες Τοῦρκοι·
 χίλιοι τὸν πᾶν ἀπὸ μπροστὰ καὶ δυὸ χιλιάδες πίσω.*

117. Γιάννης Ἀποστολάκης, *Τὸ κλέφτικο τραγούδι*, Ἀθήναι 1950, σ. 71.

118. Γ. Ἀποστολάκης, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 69 κ.ἑξ.

Ὁ Κατσαντώνης φώναξε, ὁ Κατσαντώνης λέει:
— «Τοῦρκοι, βαστάτε τ' ἄλογο, λίγο νὰ ξανασάνω,
νὰ χαιρετήσω τὰ βουνὰ καὶ τὶς ψηλὲς ραχοῦλες».

Ὅταν δ' οἱ Κολοκοτρωναῖοι κατὰ τὸ 1779 νικοῦν τοὺς Ἄλβανούς εἰς τὰ Τρίκορφα τῆς Τριπόλεως, τότε

λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια.

Ἀντιθέτως ὅταν οἱ Τοῦρκοι πολιορκοῦν τὸν πύργον τῆς Καστάνιτσας, ὅπου εὐρίσκονται «ταμπουρωμένοι» οἱ Κολοκοτρωναῖοι, τότε τῆς Μάνης τὰ βουνὰ παραστέκουν «λυπημένα καὶ συννεφιασμένα». Οἱ κλέφτες ἀνυπομονοῦσαν πότε νὰ λειώσουν τὰ χιόνια, διὰ νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὰ βουνά. Ἀκόμη καὶ αὐτοὶ ποὺ εὐρίσκοντο εἰς τὰς Ἰονίους νήσους μὲ τὸ γλυκύτερον κλίμα καὶ ἀπελάμβανον πλήρους ἐλευθερίας, μόνον ὅταν ἐπέστρεφον εἰς τὴν πρωτόγονον ἀνεξαρτησίαν τῆς πολεμικῆς τῶν ζωῆς ἠσθάνοντο ἱκανοποιημένοι. Μὲ τὸν ἐρχομὸν τῆς ἀνοιξέως, ποὺ τὸν προαγγέλλουν ἡ ἀναβλάστησις τοῦ γάβρου, τῆς ὄξυας καὶ τῶν ἄλλων δένδρων καὶ ἡ ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἀνοδος βοσκῶν καὶ κοπαδιῶν ἀπὸ τὰ χειμαδιὰ εἰς τὰ βουνά, ὁ κλέφτης ἀφήνει τὰ χειμερινὰ του καταλύματα καὶ τρέχει νὰ ἐπανεύρη τὸ λημέρι καὶ τοὺς συντρόφους του. Τοιοῦτοτρόπως εἰς τὸ Πάπιγκον τοῦ Ζαγορίου τῆς Ἠπείρου ἀκούεται τὸ τραγούδι:

*Θέλετε δένδρ' ἀνθίσετε, θέλετε μαραθῆτε·
στὸν ἠσκιο σας δὲν κάθομαι οὐδέ καὶ στὸ δροσιό σας,
μὸν' καρτερῶ τὴν ἀνοιξή, τ' ὁμορφο καλοκαίρι,
ν' ἀνοίξ' ὁ γάβρος κ' ἡ ὄξυά, νὰ ἠσκιώσουν τὰ λημέρια,
νὰ βγοῦν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, νὰ βγοῦν κ' οἱ βλαχοποῦλες,
νὰ βγοῦν τὰ λάγια πρόβατα μὲ τὰ χοντρά κουδούνια,
νὰ βγοῦν καὶ τὰ κλεφτόπουλα νὰ ρίξουν στὸ σημάδι.*

Ἡ συνάντησις τῶν παλληκαριῶν ἔπειτα ἀπὸ χωρισμὸν, ποὺ ἄλλοτε μὲν διήρκει ὀλίγους μῆνας, ἄλλοτε δὲ περισσότερον χρόνον καὶ ὠφείλετο εἰς περιτετείας τῆς πολεμικῆς τῶν ζωῆς, προεκάλει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ζωηρῶν συγκίνησιν:

*Καλῶς ἀνταμωθήκαμαν ἐμεῖς οἱ ντριτιλῆδες,
νὰ κλάψωμε τὰ ντέρτια μας καὶ τὰ παράπονά μας.
Τοῦτον τὸν χρόνο τὸν καλό, τὸν ἄλλο ποιός τὸ ξέρει,
γιὰ ζοῦμε γιὰ πεθαίνουμε, γιὰ σ' ἄλλον κόσμον πᾶμε.
Πάλι καλὲς ἀντάμωσες, πάλι ν' ἀνταμωθοῦμε*

στοὺν Ἄι Λιᾶ στοὺν πλάτανου, πού 'ναι μιὰ κρύα βρούση,
 πῶχουν ἄρνια πού ψένουντι, κριάρια σουβλισμένα,
 πῶχουν κ' ἓνα γλυκὸ κρασί ὅπου κερνοῦν καὶ πίνουν¹¹⁹.

Εἶπομεν ὅτι οἱ κλεφταρματολοὶ ἐξαιρετικὴν ἔτρεφον ἀγάπην διὰ τὰ βουνὰ τῆς σκλαβωμένης πατρίδος, ὅπου ἀνέπνεον τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ κλέφτης τὰ ἐχαίρετο τὰ βουνὰ καὶ ὁ δημοτικὸς ποιητὴς τὸ τονίζει αὐτὸ εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Κατσίγιαννου:

*Ζακόνι τῶχουν τὰ βουνὰ καὶ βρέχουν καὶ χιονίζουν·
 τὸ καλοκαίρι πράσινα καὶ τὸ χειμῶνα μαῦρα,
 κανένας δὲν τὰ χάρηκεν ἀπ' τοὺς καπεταναίους·
 Κατσίγιαννος τὰ χάρηκε μὲ τὸν Βίβα ἀντάμα.*

Εἰς τὴν Ρούμελην ἐτραγουδοῦσαν τὸν Τυμφρηστὸν καὶ τὴν Ὀξυάν, τὸν Τυμφρηστὸν μὲ τὸ δημοτικὸν τοῦ ὄνομα:

*Βελούχι μου παράμορφο κι Ὀξυὰ ζωγραφισμένη,
 λειῶστε τὰ χιόνια γλήγορα νὰ χορταριάσ' ὁ τόπος,
 νὰ βγοῦν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, νὰ βγοῦν κ' οἱ βλαχοπούλες,
 νὰ βγῆ κ' ἡ Παναγιώταινα, ἡ πρώτη τσιλιγκέρα,
 μὲ τὰ κατσίκια στὴν ποδιά καὶ μὲ τ' ἄρνια στὰ χέρια.*

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἀπὸ τὴν Ἀνδρίτσαιναν τῆς Πελοποννήσου ὁ δημοτικὸς ποιητὴς καλοτυχίζει τὰ βουνὰ πού δὲν γερνοῦν:

*Καλότυχά 'ναι τὰ βουνά, ποτέ τους δὲν γερνᾶνε·
 τὸ καλοκαίρι πράσινα καὶ τὸ χειμῶνα χιόνια
 καὶ καρτεροῦν τὴν ἀνοιξη, τ' ὄμορφο καλοκαίρι,
 νὰ μπουμπουκιάσουν τὰ κλαριά, ν' ἀνοίξουνε τὰ δέντρα,
 νὰ βγοῦν οἱ στάνες στὰ βουνά, νὰ βγοῦν οἱ βλαχοπούλες,
 νὰ βγοῦν καὶ τὰ βλαχόπουλα λαλῶντας τίς φλογέρες.*

Ἐκτὸς ὅλων τῶν βουνῶν τῆς Ἑλλάδος, λέγει ὁ Fauriel, ὁ Ὀλυμπος ἀναφέρεται εἰς τὰ κλέφτικα τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὡς τὸ κέντρον, σχεδὸν ὡς τὸ ἱερόν ὄρος τῶν κλεφτῶν¹²⁰. Ὁ Ὀλυμπος εἰς τὸ πανελληνίως

119. Καὶ διὰ τὸ τραγούδι αὐτὸ ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης (ἐνθ' ἄν., σ. 93-94) ἀμφιβάλλει ἂν εἶναι πρωταρχικὸν δημιούργημα καὶ ὄχι νεώτερον κατασκευάσμα.

120. Cl. Fauriel, ἐνθ' ἄν., σ. 41.

γνωστὸν τραγούδι «Βουνά μαλώνουν», ἀνταγωνιζόμενος πρὸς τὸν Κίσαβον, ὑπερηφανεύεται ὄχι μόνον διὰ τὸ ψήλωμα, τὶς ἐξήντα δυὸ κορφές καὶ τὶς ἐξήντα δυὸ βρουσοῦλες, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας:

*Ὁ Ὀλυμπος κι ὁ Κίσαβος τὰ δυὸ βουνά μαλώνουν.
Γυρίζει ὁ γερο-Ὀλυμπος καὶ λέει τοῦ Κισσάβου:
— «Μὴ μὲ μαλώνης, Κίσαβε, κονιαροπατημένε,
ἐγὼ ἔμαι ὁ γερο-Ὀλυμπος στὸν κόσμο ξακουσμένος.
Ἔχω ἐξήντα δυὸ κορφές κ' ἐξήντα δυὸ βρουσοῦλες,
κάθε κορφὴ καὶ φλάμπουρο, κάθε βρῦση καὶ κλέφτης».*

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Πλιάτσκα, ἐν ἀπὸ τὰ καλύτερα κλέφτικα, λέγεται:

*Πλιάτσκα μ', ἂν θέλῃς γιάτρεμα νὰ γιάνουν οἱ πληγές σου,
ἔβγα ψηλά στὸν Ὀλυμπο, στὸν ὄμορφο τὸν τόπο.
Ἄντρεῖοι ἐκεῖ δὲν ἀρρωστοῦν κι ἀρρωστοὶ ἀντρειώνουν.*

Εἰς τὰ βουνά, ὅπου ἐλημέριαζαν οἱ κλεφταρματολοὶ, εἶχον φίλους νομάδας βοσκούς, μὲ τοὺς ὁποίους συνεδέοντο διὰ τοῦ κοινοῦ μίσους κατὰ τοῦ τυράννου. Οἱ βοσκοὶ αὐτοὶ ἐκρατοῦσαν μυστικὸν ὄ,τι ἐγνώριζον δι' αὐτοὺς καὶ τὰ λημέρια των καὶ ἐτροφοδοτοῦσαν ἄλλοτε ἐπὶ πληρωμῇ καὶ ἄλλοτε δωρεὰν τοὺς φίλους των πολεμιστὰς τῆς ἐλευθερίας μὲ κρέας καὶ τυριά. Εἰς τὸ λημέρι ἐφυλάσσετο ἐξαιρετὸς οἶνος, ποὺ ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὰ τσιμπούσια (συμπόσια) των, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο καθ' ὠρισμένας ἐορτὰς τοῦ ἔτους ἢ ἔπειτα ἀπὸ ἐπιτυχῆ ἐπιχείρησιν καὶ νίκην ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Εἰς τὰ συμπόσια αὐτά, ποὺ συνέχιζαν τὴν παράδοσιν τῶν συμποσίων τῶν ἀκριτῶν τῆς ἐλληνικῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐτραγουδοῦσαν τὰ ἰδικὰ των τραγούδια, ἐχόρευαν τοὺς πατροπαραδότους χορούς των καὶ ἐξεδήλωναν τὴν εὐθυμον διάθεσίν των μὲ ἀθῶα πειράγματα πρὸς ἀλλήλους καὶ πνευματώδεις χαριτολογίας. Εἰς τὴν σκληρὰν ἀγωνιστικὴν καὶ περιπετειώδη ζωὴν των ὑπῆρχον πλὴν τῶν συμποσίων καὶ στιγμαί, κατὰ τὰς ὁποίας ἠδύναντο νὰ λούωνται εἰς δροσερὰν πηγὴν καὶ νὰ περιποιῶνται τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον:

*Μ' ἓνα γυαλί γυαλίζονταν, τὰ κάλλη των τηροῦσαν.
— «Μουστάκι μου καραμπουγιὰ καὶ φρούδια μου γραμμένα,
δὲν πρέπετι γιὰ κρέμασμα κι οὐδὲ γιὰ ἀλυσσίδα,
μόν' πρέπετι γιὰ τὰ βουνά, γιὰ τὶς ψηλὲς ραχοῦλες».*

Εἶναι γνωστὸν ὅτι συχνὰ οἱ κλέφτες συνεκεντρῶνοντο καὶ ἀνεπαύοντο κάτω ἀπὸ βαθύσκια πλατάνια παρὰ τὰς ὄχθας χειμάρων ἢ ποταμῶν. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξάρωμεν τὴν ἀγάπην των πρὸς αὐτὰ τὰ δένδρα. Σὲ ἓνα τρα-

γούδι αποδίδεται ὁ μαρασμός ἐνὸς πλατάνου εἰς ἐχθρικὸν βόλι, πού ἐδέχθη τὸ δένδρον εἰς τὴν καρδίαν του, ὅταν ὁ φοβερός διὰ τὴν κακουργίαν του Ἄλῃ Πασᾶς ἐπέρασεν ἀπὸ κοντά του μὲ δέκα ὀκτὼ χιλιάδας Τουρκαλβανούς:

— «Τί ἔχεις, καημένε πλάτανε, καὶ στέκεις μαραμένος,
μὲ τίς ριζοῦλες στὸ νερό, μὲ τὴ δροσιὰ στὰ φύλλα;

Νὰ μὴ σὲ βάρεσε ὁ βοριάς, κάνας κακὸς ἀγέρας;»

— «Μουῖδέ βοριάς μὲ βάρεσε, μουῖδέ κακὸς ἀγέρας·

ὁ Ἄλῃ Πασᾶς ἐπέρασε μὲ δεκοχτὼ χιλιάδες.

Μουῖδέ στὸν ἥσκιο μ' ἔκατσε, μουῖδέ καὶ στὴ δροσιὰ μου,

παρὰ σημάδι μ' ἔβαλαν οὐλοὶ μὲ τὴν ἀράδα.

Ἄλλοι βαροῦν τοὺς κλώνους μου, ἄλλοι βαροῦν τὰ φύλλα

κι ὁ σκύλος ὁ Ἄλῃ Πασᾶς βαρεῖ μέσ' στὴν καρδιά μου.

Μαράθηκαν τὰ φύλλα μου, μαράθηκ' ἡ καρδιά μου»¹²¹.

Αἱ ὀμάδες τῶν κλεφτῶν ἦσαν ὀλιγαριθμώτεροι ἀπὸ τὰ σώματα τῶν ἀρματολῶν. Ἄν διέθετον δύναμιν ἑκατὸν ἀνδρῶν, ἦσαν λίαν ὑπολογίσιμοι. Τὸν ἀρματολὸν οἱ Ἕλληνες ἐθεώρουν ἡμέρον κλέφτην ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄγριον. Ὁ περιηγητὴς Pecchio, πού ἐγνώρισε, φαίνεται, ἐκ τοῦ πλησίον κλεφταρματολοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, λέγει διὰ τὴν σωματικὴν των ἐμφάνισιν: «Οἱ Ρουμελιῶτες καὶ οἱ Σουλιῶτες εἶναι οἱ ὠραιότεροι καὶ οἱ ρωμαλεώτεροι ἄνδρες πού εἶδα. Τὸ δέγμα τους πάντοτε ἐκτεθειμένο στὸν ἥλιο, ἔχει ἀπόλυτα τὸ χρῶμα τοῦ μπρούντζου. Τὸ στῆθος τους εἶναι φαρδὺ σὰ θώρακας. Ἡ φύση τοὺς ἔδωσε θαυμάσια μαλλιά, πού τ' ἀφήνουν νὰ πέφτουν στοὺς ὤμους. Τὰ μαλλιά αὐτὰ θὰ ἔκαναν καλύτερη ἀκόμη ἐντύπωση, ἂν τὰ παλληκάρια δὲν εἶχαν τὴ συνήθεια νὰ ξυρίζουν τοὺς κροτάφους»¹²².

Καὶ οἱ κλέφτες καὶ οἱ ἀρματολοὶ ἐφόρουν τὴν θρυλικὴν φουστανέλλαν, τσαρούχια καὶ εἰς τὴν μέσην δερματίνην ζώνην (σελλάχι), πού ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ὡς θήκη διὰ πιστόλια, φουσέκια, μαχαίρι, καπνοσακκούλαν καὶ χρηματοπουγγί. Εἶχον ἐπίσης τὰ αὐτὰ ὄπλα, καριοφίλια, σπαθιά, γιαταγάνια. Ἐπὶ πλεόν ὁ κλέφτης ἔφερεν ἕν μακρὸ μάλλινον σχοινὶ τυλιγμένον γύρω εἰς τὸ σῶμα του μὲ δεμένον κόμβον ἐμπροστά του. Τὸ σχοινὶ αὐτὸ προωρίζετο διὰ νὰ δένη τοὺς αἰχμαλωτιζομένους ἐχθρούς¹²³.

121. Μὲ τὸ τραγούδι αὐτὸ ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἐκφράζει ὄλην τὴν κακουργίαν τοῦ μισητοῦ τυράννου τῆς Ἡπείρου.

122. Ἄπ. Βακαλόπουλος, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 64.

123. C. Fauriel, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 34.

Οί κλέφτες εἰς τὸ λημέρι ἦσαν ἀσφαλεῖς καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα, φρουρούμενοι ἀπὸ ἄλλους συντρόφους των (καραούλια). Κατὰ τὴν νύκτα ἐκοιμῶντο ἐπάνω εἰς πυκνοὺς σωρούς κλάδων καὶ ἐσκεπάζοντο μὲ τὴν ὑφαντὴν ἀπὸ γιδόμαλλον κάπαν των. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ κάμουν πολεμικὴν ἐπιχείρησιν, ἐξήρχοντο καὶ κατὰ τὴν νύκτα καὶ κατὰ προτίμησιν τὴν πλέον θυελλώδη καὶ πλέον σκοτεινὴν. Ὁ ἐχθρὸς κατελαμβάνετο συνήθως ἀπροετοίμαστος.

Οἱ κλεφταρματολοὶ ἠσκοῦντο εἰς τὸ λημέρι νὰ ρίπτουν μίαν μεγάλην πέτραν ὅσον τὸ δυνατὸν εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν. Ἔτσι ἀπέκτων μυϊκὴν δύναμιν καὶ εὐκαμψίαν. Ἐπίσης ἀσκούμενοι διέθετον ἰδιαιτέραν ἰκανότητα εἰς τὸ τρέξιμον καὶ εἰς τὸ πήδημα. Παρ' ὅλον τὸ βάρος τῆς ἐνδυμασίας καὶ τοῦ ὀπλισμοῦ των ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ὑπερτερήσουν τὴν συνήθη ταχύτητα τρέχοντος ἵππου.

Τοιουτοτρόπως ἐλέγετο διὰ τὸν Ζαχαριὰν ὅτι, ὅταν ἔτρεχε, τὰ ἄκρα τῶν ποδῶν του ἔφθαναν μέχρι τῆς κεφαλῆς του. Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Νάνου ἐντύπωσιν κάμνουν οἱ στίχοι:

*Δὲν θέλω κλέφτες γιὰ τραγιά, κλέφτες γιὰ τὰ κριάρια,
μόν' θέλω κλέφτες γιὰ σπαθί, κλέφτες γιὰ τὸ τουφέκι,
τριῶν μερῶν περπατησιὰ νὰ πᾶμε σὲ μιὰ νύχτα.*

Διὰ τὸν Νικοτσάραν ὡσαύτως παραδίδεται ὅτι ἠμιλλᾶτο εἰς τὸ τρέξιμον μὲ ἓν ἄλογον καὶ ὅτι ἐπηδοῦσεν ἐπάνω ἀπὸ ἑπτὰ ἄλογα τοποθετημένα εἰς τὴν σειρὰν κατὰ μέτωπον¹²⁴. Ἄλλοι μὲ ἓν πήδημα ἐπερνοῦσαν ἐπάνω ἀπὸ τρία ἀμάξια φορτωμένα ἀγκάθια μέχρις ὕψους ἑπτὰ ἢ ὀκτῶ ποδῶν¹²⁵.

Οἱ κλεφταρματολοὶ ἐπίσης ἠσκοῦντο εἰς τὸ λημέρι νὰ ρίχνουν στὸ σημάδι. Ἔτσι εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Νικολοῦ Τζιοβάρρα, ποῦ ἔδρασεν εἰς Ἡπειρον καὶ Ἀκαρνανίαν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ. καὶ εἶχε καταστή τὸ φόβητρον τῶν Τούρκων, ἔχομεν τοὺς στίχους:

*Πῆγε νὰ κάμη τὴ Λαμπρὴ καὶ τὸ Χριστὸς Ἀνέστη,
νὰ ψῆση τὸ σφαχτάρι του, κόκκιν' ἄβγα νὰ φάγη
καὶ νὰ χορέψουν τὰ παιδιὰ, νὰ ρίξουν στὸ σημάδι.*

Εἰς δὲ τὸ τραγούδι τοῦ Χρόνη:

Ἄλῃ - Τζικούρας χαίρεται καὶ ρίχνει στὸ σημάδι.

124. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 147.

125. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 35.

Εἰς ἄλλο τραγούδι:

*Σήμερα, Δῆμο μ', πασχαλιά, σήμερα πανηγύρι,
τὰ παλληκάρια χαίρονται καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι.*

Ἡ ἱκανότης, τὴν ὁποῖαν ἀπέκτων εἰς τὴν σκοποβολὴν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς παροιμιακῆς ἐκφράσεως «περνᾷ τὸ βόλι στὸ δαχτυλίδι».

Ἐκτὸς τῶν σωματικῶν ἱκανοτήτων, οἱ κλεφταρματολοὶ διεκρίνοντο διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν εὐψυχίαν καὶ τὸ θάρρος των. Ἡ ἀντοχὴ των νὰ ὑπομένουν τὴν πείναν, τὴν δίψαν καὶ τὴν ἀγρυπνίαν ἀναφέρεται εἰς τὸ θαυμάσιον τραγούδι τοῦ Νικοτσάρα:

*Ὁ Νικοτσάρας πολεμᾷ μὲ τρία βιλαέτια,
τῆ Ζίχνα καὶ τὸ Χάντακα, τὸ ἔρημο τὸ Πράβι.
Τρεῖς μέρες κάνει πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες.
Χιόνι ἔτρωγαν, χιόνι ἔπιναν καὶ τῆ φωτιά βαστοῦσαν,*

ἢ κατ' ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ ἴδιου τραγουδιοῦ:

Χωρὶς ψωμί, χωρὶς νερό, χωρὶς ὕπνο στὸ μάτι.

Εἰς πολλὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ ἐχθρὸς τοὺς ἐνόμιζε καταβεβλημένους ἀπὸ τὴν πείναν, τὴν δίψαν, τὴν ἀγρυπνίαν, τὸν κόπον καὶ ἐπερίμενε νὰ φονεύωνται ἢ νὰ παραδίδωνται, ἐδέχετο αἰφνιδίως τὴν βιαίαν ἐπίθεσίν των, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξήρχοντο νικηταί. Ἡ ἀντοχὴ των εἰς τὸν πόνον ἦτο ἀξιοθαύμαστος. Τὰ βασανιστήρια, πού ὑφίσταντο, ὅταν συνελαμβάνοντο, ἦσαν φρικτά. Τὸ ἐλαφρότερον ἐκ τούτων ἦτο νὰ τοὺς θραύσουν τὰ κατώτερα μέλη τοῦ σώματος ἀπὸ τὰ ἰσχία μέχρι τῶν δακτύλων τῶν ποδῶν μὲ τὴν σφύραν τοῦ σιδηρουργοῦ, ὅπως π.χ. τοῦ Κατσαντώνη. Προτιμότερον δι' αὐτοὺς ἦτο νὰ πέσουν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης παρὰ νὰ συλληφθοῦν. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ εὐχὴ καλὸ μολύβι, πού ἔδιδεν ὁ ἕνας εἰς τὸν ἄλλον, ὅταν ἔπιναν τὸ κρασί των. Ὁ θάνατος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἦτο προτιμότερος διὰ τὸν κλεφταρματολὸν παρὰ ὁ φυσικὸς καὶ εἰρηνικὸς θάνατος. Σφαγὰρι ὠνόμαζον, δηλαδὴ θῦμα, τὸν νεκρὸν ἑνὸς γενναίου καὶ ψοφίμι τὸν νεκρὸν τοῦ ἀποθανόντος ἐξ ἀσθενείας¹²⁶.

Κατὰ τὴν μάχην ἐκαλύπτοντο συνήθως ὀπίσω ἀπὸ κορμὸν δένδρου, ἀπὸ τοῖχον, ἀπὸ βράχον, κάποτε δὲ καὶ ὀπίσω ἀπὸ πτώματα φονευθέντων συντρόφων ἢ ἐχθρῶν. Τὸ πρόχειρον τοῦτο πρόχωμα ἐλέγετο μετερίζι. Ὅπισω

126. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 36-37.

ἀπὸ τὸ μετερίζι γονατιστοὶ ἢ ἐξηπλωμένοι μὲ τὸ πλευρὸν ἢ ἀνάσκελα ἐγέμιζαν τὸ ὄπλον των, ἐσημάδευαν μὲ ἐξαιρετικὴν ἀκρίβειαν καὶ ἐπετύγγανον ἐκεῖνον ποῦ τοὺς ἐπυροβόλει. Ὁ Fauviel γράφει ὅτι ἐσημάδευον μετὰ τὴς ἀκρίβειας εἰς τὴν λάμπιν τοῦ ἐκπυρσοκροτήσαντος ἐχθρικοῦ ὄπλου, ὥστε σπανίως ἀπετύγγανον ἐκεῖνου, ὃ ὁποῖος εἶχε πυροβολήσει. Τοῦτο, λέγει, ὠφείλετο εἰς τὴν ζωηρότητα, εὐκίνησιαν καὶ ἐπιδεξιότητα τοῦ βλέμματός των ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς νυκτερινὰς των ἐπιχειρήσεις. Διὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ πολέμου εἶχον τὴν φράσιν: «*φωτιά στή φωτιά*»¹²⁷. Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Χρήστου Μιλιόνη λέγεται:

*Μὲ τὰ τουφέκια τρέξανε, ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλο·
φωτιά ἔδωσαν στή φωτιά κ' ἔπεσαν εἰς τὸν τόπο.*

Ἄν εὐρίσκοντο περικυκλωμένοι καὶ ἄλλος τρόπος σωτηρίας δὲν ὑπῆρχε, τραγουῦσαν τὸ σπαθὶ ἢ τὸ γιαταγάνι καὶ τὴν ἐπίθεσιν (ἔφοδόν) των αὐτήν, διὰ νὰ ἀνοίξουν δίοδον ἐν μέσῳ τῶν γραμμῶν τοῦ ἐχθροῦ, ὠνόμαζον *γιουρούσι*.

Οὕτως εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γεωργάκη ἀκούονται οἱ στίχοι:

*— Τὸν τόπον πιᾶστε δυνατά, πιᾶστε τὰ μετερίζια!
Κι ἂν κάμ' ὁ θεὸς κ' ἡ Παναγιά νὰ κάμωμε γιουρούσι,
τὸν Μιτζομπόνον¹²⁸ ζωντανὸν κοιτάξετε νὰ πιᾶστε.*

Εἰς δὲ τὸ τραγούδι τοῦ Καραϊσκάκη, ποῦ εἶναι νεώτερον, ἐπίσης ἀναφέρεται τὸ *γιουρούσι*:

*Πρῶτο γιουρούσι πῶκανε στὸν πόλεμο ποῦ πῆγε
μιὰ κανονιά τοῦ δώσανε οἱ Τοῦρκοι μέσ' στὰ στήθη.*

Ὁ ἀνδρεῖος κλέφτης συμβολίζεται εἰς μερικὰ τραγούδια μὲ ἀετόν. Εἰς ἓν ἀπὸ αὐτὰ ἔχομεν δύο ἀετοὺς ἀγωνιστάς — ὁ ἕνας ἦτο ἀρχηγὸς εἰς τὸν Λοῦρον—, ποῦ συνομιλοῦν περὶ πολεμικῶν πραγμάτων. Εἰς ἄλλο ὁ κλέφτης παρίσταται ὡς ἀετὸς ὑπερήφανος, ποῦ δὲν ἀφήνει τὰ βουνὰ παρὰ τὰς ἐκ τοῦ χειμῶνος κακουχίας:

*Ν-ἕνας αἰτὸς περήφανος, ἕνας αἰτὸς λεβέντης
δὲν πάει στὰ κατώμερα νὰ καλοξεχειμάση,*

127. Ἐνθ' ἀν., σ. 35.

128. Στρατηγὸν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

μὰ μένει ἀπάνω στὰ βουνά, ψηλά στὰ κορφοβούνια.
 Ἐπεσαν χιόνια καὶ νερά, χιόνια καὶ κορκοσιάλια¹²⁹
 ἐμάργωσαν¹³⁰ τὰ νύχια του κ' ἔπεσαν τὰ φτερά του.
 Παρακαλιέται στὸ Θεό, τὴν Παναγιά δοξάζει,
 νὰ πάρη ὁ ἥλιος στὰ βουνά καὶ στὶς κοντοραχοῦλες,
 νὰ ζεσταθοῦν τὰ νύχια του, νὰ γιάνουν τὰ φτερά του.

Εἰς παραλλαγὴν τοῦ τραγουδιοῦ τούτου ἐκ Κρήτης, ποὺ ἐτραγουδοῦσεν καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, λέγεται:

Σὲ ψηλὸ βουνό, σὲ ριζιμιὸ χαράκι¹³¹
 κάθεται ἔν' αἰτὸς βρεμένος, χιονισμένος
 καὶ παρακαλεῖ τὸν ἥλιο ν' ἀνατείλῃ:
 — «Ἥλιε, ἀνάτειλε, ἥλιε, λάμψε καὶ δῶσε,
 γιὰ νὰ λειώσουνε χιόνι' ἀπὸ τὰ φτερά μου
 καὶ τὰ κρούσταλλα ἀπὸ τ' ἀκράνυχά μου».

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἐκ Πελοποννήσου ἀκούεται:

Τρεῖς ἀετοὶ καθόντανε σὲ τρία μαῦρα λιθάρια
 καὶ κλαίγανε τὰ ντέρτια τους καὶ τὰ παράπονά τους.
 Ὁ ἓνας κλαίει ποὺ μέθυσε κι ὁ ἄλλος ποὺ ἔναι χῆρος.
 Γυρίζει ὁ τρίτος καὶ τοὺς λέει, γυρίζει τοὺς μαλώνει:
 — «Μὴν κλαῖς ἐσὺ ποὺ μέθυσες, γιὰτὶ θὰ ξεμεθύσης,
 οὔτε καὶ σὺ ποὺ χήρεψες, ἄλλη γυναῖκα παίρνεις.
 Νὰ κλαίω ἐγὼ ποὺ γέρασα καὶ δὲν μπορ' νὰ πετάξω,
 νὰ πάω σὲ κλαρὶ κορφή, ψηλά σὲ κορφοβούνι
 καὶ νὰ σφυρίξω κλέφτικα στὶς ράχες, στὰ λαγκάδια».

Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἐξαίρει τὴν τραγικότητα πολυνέκρου μάχης μὲ στίχους, ποὺ προτρέπουν κόρακα κρώζοντα ἐκ πείνης νὰ πετάξῃ εἰς τὸν τόπον τῆς σφαγῆς, ὅπου θὰ ἔχη ὡς βορὰν τὰς σάρκας καὶ τὰ αἵματα τῶν πεσόντων ἐχθρῶν.

Τ' ἔχεις, καημένε κόρακα, καὶ σκούζεις καὶ φωνάζεις;
 Μήνα διψᾶς γιὰ αἵματα, γιὰ τούρκικα κεφάλια;

129. Χάλαζα.

130. Ἐπάγωσαν.

131. Εἰς βράχον.

Πέτα ψηλά κατ' τ' ἄγραφα, στοῦ ἄσπρου τὸ γεφύρι,
νὰ φᾶς κρέας ἀπὸ κατῆ καὶ πλάτ' ἀπὸ βοϊβόντα.

Τὰ τουφέκια τῶν κλεφταρματολῶν ἦσαν ἐξαιρετικοῦ μήκους καὶ βεληνεκοῦς¹³². «Οἱ καπετάνιοι παθαίνονταν γιὰ τὶς χρυσοκεντημένες στολές καὶ τὰ φλωροκαπνισμένα ὄπλα. Στὸ σελλάχι τοὺς εἶχαν πιστόλια, ποὺ λαμποκοποῦσαν ἀπὸ τὸ χρυσάφι ἢ τὸ ἀσήμι, τὸ γιαταγάνι καὶ ἓνα ἐγχειρίδιο μὲ λεπίδα τετράγωνη, κλεισμένο μέσα σ' ἓνα θηκάρι, εἶδος σωλήνα, ποὺ χρησίμευε καὶ γιὰ γέμισμα τῶν πιστολιῶν. Τὰ ὄπλα τοῦ καπετάνιου ἀρματολοῦ ἢ κλέφτη ἦσαν τὰ προσφιλέστερά τοὺς ἀντικείμενα. Ἡ ἀγάπη τῶν γι' αὐτά, ἀληθινὴ λατρεία, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς μακροχρόνιου τρόπου ζωῆς μέσα σὲ μιὰ χώρα γεμάτη ἀπὸ κινδύνους»¹³³.

Τὰ ὄπλα χαμένων (σκοτωμένων) πολεμιστῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Ραγκαβάνη, τοῦ Πετροπέτσα ἢ γενικῶς ἀντρειωμένων, ὅπως λέγεται εἰς τὰ τραγούδια, δὲν πρέπει νὰ φέρονται ἀπὸ τὸν τυχόντα, οὔτε νὰ πωλοῦνται, ἀλλὰ ν' ἀναρτῶνται εἰς δένδρον ἢ εἰς πύργον καὶ νὰ λειτουργοῦνται εἰς ἐκκλησίαν, διότι εἶναι ἱερά καὶ ἄσπιλα¹³⁴. Ὁ πολεμιστὴς ἔχει μὲ τὰ ἄρματα τοῦ μυστικιστικὸν δεσμόν, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχη καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του. Διὰ τοῦτο οἱ ἐπιζῶντες αἰσθάνονται κάποιον φόβον καὶ εὐλάβειαν πρὸς αὐτά καὶ ἀποφεύγουν νὰ τὰ μεταχειρίζονται. Μόνον οἱ ἀπόγονοι τῶν πολεμιστῶν, ἐὰν καὶ αὐτοὶ εἶναι ἀνδρεῖοι ὡς ἐκεῖνοι καὶ ἐπετέλεσαν ἥρωικὰς πράξεις, δικαιοῦνται νὰ γίνουν κάτοχοί των.

Τοῦ Ραγκαβάνη τ' ἄρματα δὲν πρέπει νὰ φοριῶνται,
μόν' πρέπει γιὰ νὰ κρέμονται μέσα στὰ σταυροδρόμια,
κι ὅσοι διαβάτες κι ἂν περνοῦν οὔλοι νὰ τὰ ρωτᾶνε:
— «Ἄρματα, ποὺ εἶν' ὁ ἀφέντης σας, ποὺ 'σαστε μοναχά σας;»
— «Ἀφέντης μας ἐμίσηψε καὶ πάει βαρὺ ταξίδι».

Ἐνδεικτικὸν εἶναι καὶ τὸ ἐκ Κρήτης τραγούδι:

Τῶν ἀντρειωμένων τ' ἄρματα δὲν πρέπει νὰ πουλιοῦνται,
μόν' πρέπει νὰ γυαλίζονται καὶ τσ' ἄντρες νὰ τιμοῦνε,

ἢ κατ' ἄλλην παραλλαγήν:

132. C. Fauriel, ἐνθ' ἄν., σ. 34.

133. Ἄπ. Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἄν., σ. 67.

134. Ἐνθ' ἄν., σ. 67.

*Τοῦ ἀντρειωμένου τ' ἄρματα δὲν πρέπει νὰ πουλιῶνται,
μόν' πρέπει τους στὴν ἐκκλησιά κ' ἐκεῖ νὰ λειτουργιῶνται.*

Ὅταν κάποτε κατόπιν σκληρῶν διωγμῶν ὑπὸ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως οἱ κλέφτες, δεινῶς πιεζόμενοι καὶ δεινοπαθοῦντες, ἠναγκάζοντο νὰ «προσκυνήσουν», νὰ δηλώσουν δηλαδή ὑποταγὴν καὶ νὰ γίνουν ἄρματολοί¹³⁵, τότε ἡ δημῶδης μοῦσα ἐξῆρεν ἐκείνους, πού δὲν ὑπέκυπτον. Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Τόσκα, ὁ ὁποῖος ἔδρασεν ὡς κλέφτης κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ. εἰς τὰς περιοχὰς Κονίτσης, Γρεβενῶν καὶ Χασίων, ἔχομεν τὸν στίχον:

Παιδιά, μὴν προσκυνήσετε σ' αὐτὸν τὸν Διβατάρη.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Λιάκου:

— «Προσκύνα, Λιάκο, τὸν πασᾶ, προσκύνα τὸ βεζίρη,
πρῶτος νὰ εἶσ' ἄρματολός, δερβέναγας νὰ γίνης».

Κι αὐτῶνος ἀποκρίθηκε μαντᾶτα καὶ τοῦ στέλνει:

— «Ὅσο 'ναι Λιάκος ζωντανός πασᾶ δὲν προσκυνάει,
πασᾶ 'χει ὁ Λιάκος τὸ σπαθί, βεζίρη τὸ τουφέκι».

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Χρήστου Μιλιόνη:

— «Χρῆστο, σὲ θέλει ὁ βασιλιάς, σὲ θέλουν κ' οἱ ἀγάδες».

— «Ὅσο 'ν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Τούρκους δὲν προσκυνάει».

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γιάννη Σταθαῖ:

— «Μάϊνα, φωνάζει, τὰ παννιά, ρίξε τα, λέγει, κάτω».

— «Δὲν τὰ μαϊνάρω τὰ παννιά [κι] οὐδὲ τὰ ρίχνω κάτω.

Μὴ μὲ θαρρεῖτε νιόνυφη, νύφη νὰ προσκυνήσω.

Ἐγὼ 'μ' ὁ Γιάννης τοῦ Σταθαῖ, γαμπρός τοῦ Μπουκουβάλα».

135. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἄρματολικίου, «πού εἶχε καθῆκον νὰ κρατᾶ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀσφάλειαν στὴν περιοχὴ του, ἀποκόμιζε πολλὰ ἠθικὰ καὶ ὑλικὰ κέρδη ἀπὸ τὴ θέση του, γιατί τίποτε δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ κἀνῃ τὸν κτηνοτρόφο καὶ τὸν ἔμπορο καὶ μάλιστα μὲ διαρκὲς πάντα κέρδος χάρις στὴν ὑψηλὴ του θέση καὶ στὴ μεγάλη του δύναμη. Τὸ ἄρματολίκι λοιπὸν ἦταν ἐπόμενο νὰ κινεῖ τις ἐπιθυμίες πολλῶν. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ καπετάνιοι φρόντιζαν μὲ κάθε τρόπο νὰ στερεώσουν τὴ θέση τους, κάνοντας μεταξύ τους συνουκίεσια, πρᾶγμα πού ἐξακολούθησε μὲ τὴν ἐπανάσταση, κολακεύοντας τις τοπικὲς τουρκικὲς ἀρχές ἢ τὸν πασᾶ, πού ἐξουσίαζε τὴν περιοχὴ. Ἀκόμη φρόντιζαν νὰ κληροδοτήσουν τὸ ἄρματολίκι στὰ παιδιά τους, στ' ἀγόρια, καὶ μάλιστα ὄχι πάντα στὸν πρωτότοκο, ἀλλὰ στὸν ἀξιώτερο. Ἔτσι ἡ ἄρματολικὴ ὀργάνωση σιγὰ σιγὰ στερεοποιήθηκε καὶ τὸ ἄρματολίκι ἔγινε συνήθως κληρονομικὸ μῆς οἰκογένειας». Ἀπ. Βακαλόπουλος, ἔνθ' ἀν., σ. 65, ἔνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ν. Κασομούλη καὶ τοῦ Λ. Κουτσονίκα.

Ἡ Σουλιώτισσα Δέσπω λέγει:

*Τὸ Σούλι κι ἂν προσκύνησε κι ἂν τούρκεψεν ἡ Κιάφα,
ἡ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δὲν ἔκαμε, δὲν κάνει.*

Τέλος ὁ Κασομούλης διέσωσε τοὺς στίχους:

*Οἱ κλέφτες ἐπροσκύνησαν καὶ γίνηκαν ραγιάδες
κ' ἓνα μικρὸ κλεφτόπουλο δὲν θέλ' νὰ προσκυνήσῃ·
ψηλὰ σὲ πέτρα κάθονταν, τὸν ταμπουρὰ λαλοῦσε:
— «Ἐγὼ ραγιάς δὲν γίνομαι, χαράτσι δὲν πλερώνω»¹³⁶.*

Εἰς τὰ γνήσια κλέφτικα τραγούδια, πού ἐξυμνοῦν τοὺς ἀγῶνας τῶν κλεφταρματολῶν, ἡ περιγραφή τόπου καὶ ἡ μνεῖα χρόνου, ὡς καὶ κάθε πληροφορία μὲ «ἱστορικὰς» λεπτομερείας, ἀπουσιάζουν. Λείπει ἀπὸ αὐτὰ ἡ ξηρὰ ἀπαρίθμησης τῶν ἐξωτερικῶν περιστατικῶν. Ἐν τούτοις ὁ δημοτικὸς ποιητὴς κατορθώνει νὰ ζωντανεύσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ πολέμου καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ ἥρωικοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Μπουκουβάλα:

*Τ' εἶν' ὁ ἀχὸς πού γίνεται καὶ ταραχὴ μεγάλη;
Μήνα βουβάλια σφάζονται, μήνα θεριὰ μαλώνουν;
Κι οὐδὲ βουβάλια σφάζονται κι οὐδὲ θεριὰ μαλώνουν·
ὁ Μπουκουβάλας¹³⁷ πολεμᾷ μὲ χίλιους πεντακόσιους
στὴ μέση στὸ Κεράσοβο καὶ στὴν Καινούρια Χώρα.*

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γιάννη Σταθαῦ ἐξυμνεῖται ἡ ἐπίθεσις αὐτοῦ ἐναντίον τουρκικῆς κορβέτας εἰς τὰ παράλια τῆς Χαλκιδικῆς:

*Μαῦρο καράβ' ἀρμένιζε στὰ μέρη τῆς Κασσάντρας·
εἶχε παννιὰ κατάμαυρα καὶ τ' οὐρανοῦ παντιέρα.
Ἐμπρὸς κορβέτα μ' ἄλικο μπαῖράκι τοῦ ἐβγῆκε.
— «Μάϊνα, φωνάζει, τὰ παννιά, ρίξε τα, λέγει, κάτω».
— «Δὲν τὰ μαϊνάρω τὰ παννιά, οὐδὲ τὰ ρίχνω κάτω.
Μὴ μὲ θαρρεῖτε νιόνυφη, νὰ βγῶ νὰ προσκυνήσω·
ἐγὼ 'μαι ὁ Γιάννης τοῦ Σταθαῦ, γαμπρὸς τοῦ Μπουκουβάλα.
Τράκο, λεβέντες, ρίξτετε στὴν πλώρη τὸ καράβι,*

136. Ν. Κασομούλης, ἔνθ' ἀν., τόμ. Α', σ. 3.

137. Ἡ οἰκογένεια Μπουκουβάλα κατεῖχε τὸ ἀρματολίκι τῶν Ἀγράφων. Μία ἀπὸ τὰς περιφανεστέρας συγκρούσεις τοῦ Γιάννη Μπουκουβάλα καὶ τῶν Τουρκαλβανῶν ἐγένετο εἰς τὸ Κεράσοβον τοῦ Μεσολογγίου ἢ τῶν Ἀγράφων.

*τῶν Τούρκων αἷμα χύσετε, ἄπιστους μὴν ψηφᾶτε».
Οἱ Τοῦρκοι βόλταν ἔστριψαν κ' ἐγύρισαν τὴν πλώρη.
Πρῶτος ὁ Γιάννης πέταξε μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι.
Στὰ μπούνια¹³⁸ τρέχουν αἷματα, τὸ κῦμα κοκκινίζει.
Ἄλλά! Ἄλλά! οἱ ἄπιστοι κράζουν καὶ προσκυνοῦνε.*

Κατὰ τὴν δίωξιν τῶν Σουλιωτῶν ὑπὸ τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ (1803) μικρὰ ὁμάς ἐξ αὐτῶν (78) κατέφυγεν εἰς τὸ μεταξὺ Πρεβέζης καὶ Ἄρτης χωρίον Ριτιάσαν. Στῖφος Τουρκαλβανῶν καταφθάσαν εἰς τὸ χωρίον κατὰ τὴν 23ην Δεκεμβρίου 1803 κατέλαβεν ἐξ ἀπροόπτου τοὺς κατοίκους καὶ ἄλλους μὲν κατέσφαξεν, ἄλλους δ' ἠχμαλώτισε. Μεταξὺ τῶν κατοίκων ἦτο καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Γεωργάκη Μπότση ἢ Μπότσαρη, τοῦ ὁποίου ἀπόντος ἡ ἥρωικὴ σύζυγος Δέσπω, λαβοῦσα μεθ' ἑαυτῆς τὰς θυγατέρας, τὰς νύμφας, τοὺς ἐγγόνους καὶ τὰς ἐγγονάς της, κλείεται εἰς τοῦ Δημουλᾶ τὸν πύργον καί, ἀφοῦ μάχεται κατὰ τῶν σφαγέων μὲ ἀπαράμιλλον σθένος καὶ ἀποφασιστικότητά, ὅτε εἶδεν ὅτι πᾶσα περαιτέρω ἀντίστασις ἦτο ματαία, ἠρώτησε τοὺς ἰδικούς της τί προτιμοῦν ἐκ τῶν δύο, τὴν δουλείαν ἢ τὸν θάνατον. Ὅλοι προετίμησαν τὸν θάνατον. Τότε ἡ Δέσπω, ἀφοῦ συνεσώρευσεν εἰς τὸ μέσον ὄσσην εἶχε πυρίτιδα, ἔθεσε πῦρ εἰς αὐτὴν καὶ ἐγένοντο ὀλοκαύτωμα. Εἰς τὸ δραματικὸν τοῦτο γεγονός τῆς ἥρωικῆς θυσίας ἀναφέρεται τὸ τραγούδι:

*Ἄχὸς βαρὺς ἀκούεται, πολλὰ τουφέκια πέφτουν.
Μῆνα σὲ γάμον ρίχνονται, μῆνα σὲ χαροκόπι;
Οὐδὲ σὲ γάμον ρίχνονται, οὐδὲ σὲ χαροκόπι,
ἢ Δέσπω κάνει πόλεμο μὲ νύφες καὶ μ' ἀγγόνια.
Ἄρβανιτιὰ τὴν πλάκωσε στοῦ Δημουλᾶ τὸν πύργο.
— «Γιώργαινα, ρίξε τ' ἄρματα, δὲν εἶν' ἐδῶ τὸ Σούλι·
ἐδῶ εἶσαι σκλάβα τοῦ Πασᾶ, σκλάβα τῶν Ἄρβανίτων».
— «Τὸ Σούλι κι ἂν προσκύνησε κι ἂν τούρκεψε ἢ Κιάφα,
ἢ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δὲν ἔκαμε, δὲν κάνει».
Δαυλὶ στὸ χέρι ἄρπαξε, κόρες καὶ νύφες κράζει:
— «Σκλάβες Τουρκῶν μὴ ζήσωμε, παιδιὰ μ', μαζί μ' ἐλᾶτε!»
Καὶ τὰ φυσέκια ἀναψε κι ὄλοι φωτιὰ γενῆκαν.*

Μὲ τὴν εὐψυχίαν τῆς ἥρωίδος, ποὺ τῆς λείπει σωματικὴ δύναμις, πραγματοποιεῖται ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ τυράννου καὶ ἡ σκληροτάτη θυσία δημιουργεῖ τὸ ἐλεύθερον ἄτομον, ποὺ ὑπεράνω ὄλων ἔχει τὴν ἐλευθερίαν.

138. Μπούνια = ὀπαὶ εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ πλοίου.

Εἰς ἄλλα τραγούδια, ὅπως τοῦ Γυφτάκη καὶ τοῦ Κίτσου, ὁ δημοτικὸς ποιητὴς εἶναι ἐπίσης ἀνυπέρβλητος εἰς τὴν δημιουργίαν ἀληθινῆς αἰσθητικῆς συγκινήσεως μὲ τὴν μάννα τοῦ λαβωμένου ἢ σκοτωμένου ἥρωικοῦ παλληκαριοῦ, πού «παλαβώθηκε καὶ περπατεῖ καὶ κλαίει», ἢ πού «μὲ τὸ ποτάμι μάλωνε καὶ τὸ πετροβολοῦσε». Ἄλλ' ἄς ἀκούσωμεν πρῶτον τὸ τραγούδι τοῦ Γυφτάκη:

Διψοῦν οἱ κάμποι γιὰ νερὸ καὶ τὰ βουνὰ γιὰ χιόνια
καὶ τὰ γεράκια γιὰ πουλιὰ κ' οἱ Τοῦρκοι γιὰ κεφάλια.
Ἄρα τὸ τί νὰ γίνηκεν ἡ μάννα τοῦ Γυφτάκη,
πού ἔχασε τὰ δυὸ παιδιά, τὸν ἀδελφὸ τῆς τρία
καὶ τώρα παλαβώθηκε καὶ περπατεῖ καὶ κλαίει·
μήτε στοὺς κάμπους φαίνεται, μήτε στὰ κορφοβούνια.
Μᾶς εἶπαν πέρα πέρασε, πέρα στὰ βλαχοχώρια
κ' ἐκεῖ τουφέκια ἔπεφταν καὶ θλιβερὰ βροντοῦσαν.
Μήτε σὲ γάμους ἔπεφταν, μήτε σὲ πανηγύρια,
μόνον τὸ Γύφτη λάβωσαν στὸ γόνα καὶ στὸ χέρι.
Σὰν δένδρον ἐρραγίσθηκε, σὰν κυπαρίσσι πέφτει,
ψιλὴν φωνούλαν ἔβγαλε, σὰν παλληκάρι ὅπου ἦταν.
— «Ποῦ εἶσαι, καλέ μου ἀδερφέ καὶ πολυαγαπημένε;
Γύρισε πίσω, πᾶρέ με, πᾶρέ μου τὸ κεφάλι,
νὰ μὴν τὸ πάρ' ἡ παγανιὰ καὶ ὁ Γιουσοῦφ Ἀράπης
καὶ μοῦ τὸ πάη στὰ Γιάννινα τ' Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ σκύλου.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Κίτσου «τὸ παράπονο τῆς μάννας στὸ ποτάμι», λέγει ὁ Γ. Ἀποστολάκης, «καθὼς τὸ πετροβολάει μᾶς πηγαίνει μακριὰ ἀπὸ τὸ ρεαλισμὸ τῆς περιγραφῆς· μᾶς μπάζει εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ πυκνὴ ψυχικὴ ἀτμοσφαιρα, στὴ λαχτάρα δηλαδὴ τῆς μάννας νὰ ἰδῆ τὸ γιό της»¹³⁹. Ἄλλ' ἄς ἀκούσωμεν τὸ τραγούδι:

Τοῦ Κίτσου ἡ μάννα κάθονταν στὴν ἄκρη στὸ ποτάμι,
μὲ τὸ ποτάμι μάλωνε καὶ τὸ πετροβολοῦσε.
«Ποτάμι ὀλιγόστεψε, ποτάμι στρέψ' ὀπίσω,
γιὰ νὰ περάσω ἀντίπερα, πέρα στὰ κλεφτοχώρια,
ὅπ' ἔχουν κλέφτες σύνοδο, ὅπ' ἔχουν τὰ λημέρια».
Τὸν Κίτσο τὸν ἐπιάσανε, πᾶνε νὰ τὸν κρεμάσουν.
Χίλιοι τὸν πάγουν ἐμπροστὰ καὶ δυὸ χιλιάδες πίσω

139. Γ. Ἀποστολάκης, ἐνθ' ἄν., σ. 137.

κι όλοξοπίσω πήγαινε ή μαύρη του μαννούλα·
μοιριολογοῦσε κ' έλεγε, μοιριολογᾶ και λέει:
— «Κίτσο, ποῦ εἶναι τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια;»
— «Μάννα λωλή, μάννα τρελλή, μάννα ξεμυαλισμένη,
δέν κλαῖς τὰ μαῦρα νιάτα μου και τήν παλληκαριά μου,
μόν' κλαῖς τὰ ῥημα τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια;»

«Περίφημος, συνεχίζει ό Ἀποστολάκης, εἶναι ό διάλογος μάννας και γιοῦ, τραγικώτατος μέ τήν ὠμήν ἀλήθειά του»¹⁴⁰. Ἐπιμένω ν' ἀναφέρω ὄσα γράφει διά τό τραγούδι ό Ἀποστολάκης, διότι τό ἀναλύει εἰς βάθος χωρίς πολυλόγον ὠραιολογία και ρωμαντικόν θαυμασμόν. «Ό ήρωικός τόνος τοῦ τραγουδιοῦ συγκινεῖ βαθύτατα μέ τή Μορφή ποῦ εἶναι πιό ἀγαπητή και ἀπό αὐτό τό πλάσμα τῆς ζωῆς. Ἡ μάννα λέγει: Κίτσε, ποῦ εἶναι τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια; Και ό Κίτσος: Δέν κλαῖς τὰ μαῦρα νιάτα μου και τήν παλληκαριά μου, μόν' κλαῖς τὰ ῥημα τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια; Λείπει κάθε αἰσθηματολογία. Ὁλοπόρφυρη λάμψη σκεπάζει τό παιδί στά μάτια τῆς μάννας και ή Μορφή ἐμποδίζει τή θεά τοῦ πραγματικοῦ. Ὁ δημοτικός ποιητής ἀφήνει νά περνοῦν ἐμπρός μας τό παράπονο τῆς μάννας μέ τό ποτάμι, ή σύλληψη τοῦ Κίτσου κ' ή συνοδεία του στόν τόπο τῆς καταδίκης του και τέλος ό διάλογος γιοῦ και μάννας. Ἡ μιᾶ στιγμή μπαίνει ἐπάνω στήν ἄλλη και στηρίζεται μέ τό βάρος τῆς, μέ τόν ὄγκο τῆς· λείπει τό σχέδιο και τό κόλλημα»¹⁴¹.

Ἄς ἴδωμεν τώρα πῶς ἀντιμετωπίζει ό ήρωικός ἀγωνιστής τῆς ἐλευθερίας τόν θάνατον. «Ό γνήσιος κλέφτης εἶχε αἷμα στις φλέβες του και πέθαινε μέ ἀσάλευτη πίστη στή ζωή. Ὅ,τι φλόγιζε τήν καρδιά του, ζωντανός ποῦ ἦτανε, τή φλογίζει ἀκόμη στά τελευταῖα τῆς ζωῆς του· ὄ,τι τόν μόλευε ζωντανό, ό Τουρκος, δέν θέλει και πεθαμένο νά τόν μολεύη· παρὰ νά πέση ζωντανός στά χέρια τοῦ ἐχθροῦ καλύτερα νά τόν σκοτώσουν οἱ δικοί του και νά τοῦ πάρουν τό κεφάλι»¹⁴².

Ποῦ εἶσαι καλέ μου ἀδερφέ και πολυαγαπημένε,
(ἠκούσαμεν εἰς τό τραγούδι τοῦ Γυφτάκη, ποῦ ἦτο ἐκ μητρὸς συγγενῆς τῶν Μπουκουβαλαίων και ἐφονεύθη εἰς τὰ βλαχοχώρια τῆς Θεσσαλίας πολεμῶν κατά τοῦ Γιουσοῦφ Ἀράπη),

140. Γιάννης Ἀποστολάκης, ἐνθ' ἄν.

141. Ἐνθ' ἄν., σ. 138, 176-177.

142. Ἐνθ' ἄν., σ. 87.

γύρισε πίσω, πᾶρέ με, πᾶρέ μου τὸ κεφάλι,
 νὰ μὴν τὸ πάρ' ἢ παγανιά και ὁ Γιουσοῦφ Ἀράπης
 και μοῦ τὸ πάη στὰ Γιάννινα τ' Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ σκύλου.

Ὁ πληγωμένος Λεπενιώτης, ἀδελφὸς τοῦ Κατσαντώνη, εἰς τὸ δι' αὐτὸν δημοτικὸν τραγούδι καλεῖ τοὺς Τσόγκαν και Λάμπρον Σουλιώτην νὰ τοῦ πάρουν τὸ κεφάλι:

Τὸ ποῦ ἴσαι Τσόγκα μ' ἀδερφέ, και σὺ Λάμπρο Σουλιώτη,
 γυρίστε νὰ μὲ πάρετε, πᾶρτε μου τὸ κεφάλι,
 νὰ μὴ τὸ πάρη ἢ Τουρκιὰ κι αὐτὸς ὁ Νίκο Θεός.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γιακωβάκη:

Τὸ ποῦ ἴστε, παλληκάρια μου, λίγα κι ἀντρειωμένα,
 πᾶρτε μου τὸ κεφάλι μου, νὰ μὴ τὸ πάρουν ἄλλοι.

«Τὸ κάλεσμα τοῦ συντρόφου ἀπὸ τὸν πληγωμένο κλέφτη νὰ τοῦ πάρη τὸ κεφάλι εἶναι τὸ ἀκρότατο σημεῖο ζωῆς και ἐμπειρίας — πέρα ἀπὸ ἐκεῖ εἶναι σιωπὴ και τίποτε ἄλλο. Σταλαγμὸς πραγματικὸς αἵματος ὁ δημοτικὸς στίχος... Ποιὸς τέλος ἔφτασε ν' ἀντικρύσῃ τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τοῦ κλέφτη στὰ λόγια και στὰ ἔργα — γεμάτη ἢ καρδιά, και ἢ λέξη ὄπως και ἢ πράξι ξεσποῦσε τὸ ἴδιο βαρειά, τὸ ἴδιο φωτεινὴ ἢ μιὰ και ἢ ἄλλη:

— «Χρῆστο, σὲ θέλει ὁ βασιλιάς, σὲ θέλουν κ' οἱ ἀγάδες».

— «Ὅσο ἴν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Τούρκους δὲν προσκυνάει».

Μὲ τὰ τουφέκια τρέξανε ὁ ἕνας πρὸς τὸν ἄλλον,
 φωτιὰ ἐδῶσαν στὴ φωτιὰ και ἔπεσαν εἰς τὸν τόπο»¹⁴³.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Ζίδρου, ποῦ τὸ πουλι προαγγέλλει εἰς αὐτὸν τὸν θάνατόν του, λέγεται:

κι ὄσα βουνὰ περπάτησες σ' ὄλα βοτάνια ν-ἦταν·
 δὲν τό ἴξερες, κακόμοιρε, νὰ φᾶς, νὰ μὴν πεθάνης;

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀπηχοῦν δοξασίαν περὶ τῆς θεραπευτικῆς ιδιότητος τῶν βοτάνων τῆς γῆς και τὸν πόνον διὰ τὸν ἀφευκτον θάνατον τοῦ ἥρωος. Ὁ Ζίδρος ὁμως δὲν σκοτίζεται διὰ τὸν θάνατον, διότι γνωρίζει καλῶς τὴν ἀνθρωπίνην μοῖραν και εἶναι ἀποφασισμένος νὰ ἀποθάνῃ ἐκεῖνο ποῦ τὸν ἀπασχολεῖ δὲν εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τί θ' ἀπογίνη ὁ τόπος και τὸ

143. Ἐνθ' ἀν., σ. 87, 91, 92.

σπίτι του, όταν θά λείψη. Φυσική ἔρχεται λοιπὸν ἡ συμβουλή του πρὸς τοὺς συντρόφους του:

— «Δὲν τό 'χω πῶς θὲ νὰ χαθῶ, τὸ πῶς θὲ νὰ πεθάνω,
μόν' τό 'χω σὲ παράπονο καὶ σ' ἔντροπή μεγάλη,
ποῦ θὰ τὸ μάθη ἡ Τουρκιά, νὰ πάη στὴν Ἀλασσόνα,
νὰ μοῦ χαλάση τὰ χωριά, τὰ ῥημα βιλαέτια.
Παρακαλῶ τὴ συντροφιά κι ὄλα τὰ παλληκάρια
νὰ μοῦ γνοιασθοῦν τὸ σπίτι μου, νὰ σφάζουνε τοὺς Τούρκους,
νὰ μοῦ κοιτάζουν τὸ παιδί, τὸ μαῦρο τὸ Δημήτρη,
πού 'ναι μικρὸ κι ἀνήλικο κι ἀπὸ κλεφτιά δὲν ξέρει».

Ἄλλοτε ὁ λαβωμένος κλέφτης λέγει:

— «Τί νὰ σᾶς πῶ, μωρὲ παιδιά, καημένα παλληκάρια;
Φαρμακερὸ 'ν' τὸ λάβωμα, πικρὸ καὶ τὸ μολύβι.
Τραυᾶτε με νὰ σηκωθῶ, βάλτε με νὰ καθήσω
καὶ φέρτε μου γλυκὸ κρασί νὰ πιῶ καὶ νὰ μεθύσω,
νὰ πῶ τραγούδια θλιβερὰ καὶ παραπονεμένα.
Νὰ ἤμουν στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ στοὺς πυκνοὺς τοὺς ἤσκιους,
πού 'ναι τὰ στεῖρα πρόβατα καὶ τὰ παχιά κριάρια».

Εἰς ἄλλο τραγούδι ὁ ἐτοιμοθάνατος κλέφτης λέγει:

— «Πικρὸ, παιδιά μ', τὸ λάβωμα, φαρμάκι τὸ μολύβι.
Καὶ πᾶρτέ με καὶ σῦρτέ με σὲ μιὰ ψηλὴ ραχούλα
καὶ κόψτε μπάτσες¹⁴⁴ στρώματα κι οὐξυὲς προσκεφαλάδες
καὶ βάντε με νὰ ξαπλωθῶ καὶ βάντε με νὰ κάτσω
καὶ φέρτε καὶ τὸν ταμπουρᾶ νὰ τὸν βαρῶ γιομάτα.
Φέρτε μου τὸ κιμέρι¹⁴⁵ μου γιὰ νὰ σᾶς τὸ μοιράσω·
φέρτε καὶ τὸν πνευματικὸ νὰ μὲ ξεμολοήση
καὶ πᾶρτε με καὶ χῶστε με σὲ ριζιμιὸ λιθάρι,
κόψτε κλαράκι δροσερό, λελούδια σκέπαστέ με».

Εἰς παραλλαγὴν ἀκούεται:

— «Μὲ τί καρδιά νὰ σηκωθῶ καὶ χέρια ν' ἀκουμπήσω;
Μῶχουν τὰ χέρια τρίμματα, τὴν πλάτη τσακισμένη,

144. Κλάδους.

145. Πορτοφόλι.

παιδιά μου, μόνο σῦρτέ με πάνου ψηλά στη ράχη,
πού 'ναι τὰ πεῦκα τὰ ψηλά, τὰ δέντρα τὰ μεγάλα,
καὶ κόψετε χλωρὰ κλαδιὰ καὶ βάλτε με νὰ πέσω·
δῶστε τὸ καριοφίλι μου, τὸ δόλιο μου ντουφέκι,
γιὰ νὰ τὸ ρίξω τρεῖς φορές κι ἀπὲ νὰ ξεψυχήσω».

Εἰς ἠπειρωτικὸν τραγούδι ὁ ἐτοιμοθάνατος πολεμιστὴς παρακαλεῖ τὰ
παλληκάρια του νὰ τὸν ἀνεβάσουν ψηλά εἰς τὴν ράχην τοῦ βουνοῦ,

πού 'ναι τὰ πεύκια τὰ ψηλά κ' οἱ μαρμαρένιες βρούσες.

Ἐκεῖ λέγει:

— «Σκάψτε πλατιά, σκάψτε βαθιά, ἴσια γιὰ δυὸ νομάτους
καὶ στὴν δεξιὰ μου τὴ μεργιά ἀφήστε παραθύρι,
νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ δίπλα νὰ γιομίζω,
νὰ ῥχουνται τὰ κλεφτόπουλα νὰ μὲ καλημερᾶνε·
νὰ μπαίν', νὰ βγαίνουν τὰ πουλιά, τῆς ἀνοιξης τ' ἀηδόνια,
νὰ λέω πὼς ἦρθ' ἡ ἀνοιξη, ἦρθε τὸ καλοκαίρι».

Εἰς ἄλλην παραλλαγὴν ἀκούεται:

νὰ παίρν' ἀγέρα τὴν αὐγή, δροσιὰ τὸ μεσημέρι,
νὰ μπαινοβγαίνουν τὰ πουλιά, νὰ φέρνουν τὰ μαντᾶτα,
μαντᾶτ' ἀπὸ τὸ σπίτι μου, μαντᾶτ' ἀπ' τὰ παιδιά μου.

Καὶ τώρα ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ Δήμου εἶναι πασίγνωστοι καὶ προσφι-
λεῖς οἱ στίχοι:

Κάμετε τὸ κιβούρι μου πλατὺ ψηλὸ νὰ γένη,
νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ δίπλα νὰ γεμίζω
κι ἀπὸ τὸ μέρος τὸ δεξιὸ ἀφήστε παραθύρι,
τὰ χελιδόνια νὰ ῥχωνται, τὴν ἀνοιξη νὰ φέρνουν
καὶ τ' ἀηδόνια τὸν καλὸ Μάη νὰ μὲ μαθαίνουν.

Τὸ νὰ πίπτῃ ὁ κλέφτης εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης, ὁ θάνατος ἦτο δι' αὐτὸν
ὄχι μόνον ἔνδοξος, ἀλλὰ καὶ ἀποφυγὴ ἀπ' ὅ,τι ἄσχημον ἔχει ὁ φυσικὸς θά-
νατος. Ὁ θάνατος ὁμως τοῦ ἀρχηγοῦ ἦτο φοβερὸς διὰ τὰ παλληκάρια του,
πού ἐπροτίμων ν' ἀποθάνουν μαζί του παρὰ νὰ διασωθοῦν ἐγκαταλείποντες
αὐτόν.

Εἰς ἀτυχεῖς ἐπιθέσεις, τὰς ὁποίας ἐνήργουν κατὰ τῶν Τούρκων δύο ἠνω-
μένα σώματα κλεφτῶν, ὁ ἓνας ἐκ τῶν δύο ἀρχηγῶν ἐθυσιάζετο διὰ τὸν
ἄλλον, ὄχι ἐκ καθήκοντος καὶ χάριν τιμῆς, ἀλλὰ λόγῳ ἰδιαιτέρας μεγαλοψυ-

χίας, πού εις τὸν κοινὸν κίνδυνον ἔβλεπε τὸν κίνδυνον τοῦ ἄλλου ὡς ἰδικόν του.

Ἐξ ὧν εἶπομεν, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ κλεφταρματολοὶ ἦσαν ἄγριοι, σκληροὶ, αἰμοχαρεῖς καὶ ἀγροῖκοι. Πράγματι ἦσαν σκληροὶ ἔναντι τῶν ἐχθρῶν των Τούρκαλβανῶν καὶ τῶν συμπατριωτῶν των συνεργατῶν τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ σκληρότης των ἐκορυφώνετο, ὅταν ἐπρόκειτο δι' ἀντεκδίκησιν, δὲν ὑπερέβαιναν ὁμως, οὔτε κἂν ἔφθανε τὴν σκληρότητα τῶν Τούρκαλβανῶν πασάδων, μπέηδων καὶ ἀγάδων. Τὰ βασανιστήρια πού ἐπεβάλλοντο εἰς τοὺς συλλαμβανομένους κλέφτες, ἦσαν πρωτοφανῆ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ Ἕλλην κλέφτης ἐφόνευεν ἀμέσως τὸν ἐχθρὸν του ἀλλὰ χωρὶς βασανιστήρια, πού διήρκουν δι' αὐτόν, ὅταν συνελαμβάνετο, πολλὰς ἡμέρας.

Οἱ κλέφτες ἦσαν ἀπλοῖ εἰς τοὺς τρόπους, τοὺς διέκρινε δὲ μεγαλοψυχία καὶ ψυχικὴ εὐγένεια, δεικνυομένη π.χ. πρὸς τὰς ὑπ' αὐτῶν συλλαμβανομένας συζύγους καὶ θυγατέρας ἀγάδων ἢ μπέηδων Τούρκων ἢ καὶ Ἑλλήνων προεστῶν. Κάποτε αἱ αἰχμάλωτοι ἀνῆκον εἰς ἐκείνους, πού εἶχον προσβάλει τὰς συζύγους καὶ τὰς θυγατέρας κλεφτῶν. Ἀλλ' οὔτε καὶ τότε ἐπέτρεπον οἱ κλέφτες εἰς τὸν ἑαυτὸν των τὴν παραμικρὰν προσβολὴν τῶν γυναικῶν, πού εἶχον αἰχμαλωτίσει καὶ ἐπερίμεναν τὴν ἐξαγορὰν των διὰ λύτρων. Ὁ καπετάνιος, πού δὲν θὰ ἐπεδείκνυε σεβασμὸν πρὸς τὴν αἰχμάλωτον ἐγκατελείπετο ἀπὸ τὰ παλληκάρια του. Ὁ Fauriel γράφει σχετικῶς: «Ἀναφέρουν τὴν περιπτώσιν ἑνὸς καπετάνιου, ὁ ὁποῖος ἐφονεύθη ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παλληκάρια του, διότι προσέβαλε τὴν γυναῖκα ἑνὸς Τούρκου, τὴν ὁποίαν ἐκρατοῦσεν αἰχμάλωτον, περιμένων τὴν ἐξαγορὰν της»¹⁴⁶.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Σκυλοδήμου, πού συμφύρεται μὲ τὸ τραγούδι τοῦ Σκαλτσοδήμου, ἢ αἰχμάλωτος εἰς τὸ λημέρι Εἰρήνη, εἰς πρόσκλησιν τοῦ καπετάνιου νὰ κερᾶσῃ αὐτόν καὶ τὰ παλληκάρια του, χωρὶς νὰ φοβηθῆ καθόλου, διότι ἦτο βεβαία διὰ τὸν πρὸς αὐτὴν σεβασμὸν τοῦ καπετάνιου καὶ τῶν παλληκαριῶν του, λέγει:

*Δῆμο, δὲν εἶμαι δίπλα σου κρασι νὰ σὲ κερᾶσω,
ἐγὼ εἶμαι νύφη προεστῶν κι ἀρχόντων θυγατέρα.*

Ὁ Σκυλοδήμος τοῦ τραγουδιοῦ ἀνῆκεν εἰς ἀρματολικὴν οἰκογένειαν τῆς Ἀκαρνανίας. Εἰς ἕκ τῶν Σκυλοδημαίων συλληφθεὶς κατὰ τὸ 1806 μετεφέρθη εἰς Ἰωάννινα καὶ ἐφυλακίσθη, κατῴρθωσεν ὁμως νὰ δραπετεύσῃ

146. C. Fauriel, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 38.

μετὰ πολυμήνους ταλαιπωρίας καὶ νὰ γίνῃ πρωτοπαλλήκαρον τοῦ Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσου.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ ἐκ Δωρίδος Σκαλτσοδήμου, ποῦ εἶχε πρωτοπαλλήκαρον τὸν Ἀθανάσιον Διάκον, ἢ Κρουστάλλω, ποῦ ἀπήχθη εἰς τὸ λημέρι καὶ εἶχε σταυραδελφόν της τὸν Διάκον, λέγει:

*Τί με τηρᾷς, σταυραδελφέ, τί με τηρᾷς, μπρὲ Διάκο;
Πιάσε καὶ φτειάσε μιὰ γραφή καὶ στείλε τ' Ἀναγνώστη¹⁴⁷.
φωτιά νὰ κάψει τ' ἄσπρα του καὶ φλόγα τὰ φλωριά του,
ποῦ γὼ κοιμοῦμαι μοναχὴ στὰ κλέφτικα λημέρια
μὲ τὸ σπαθὶ προσκέφαλο καὶ τὸ τουφέκι στρῶμα.*

Σημειωτέον ὅτι εἰς ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Σκαλτσοδήμου ἀντὶ τῆς Κρουστάλλως λέγεται:

μὲ τὴ Ρηνούλα στὸ πλευρό, μὲ τὴ Μπαμπαλοπούλα.

Ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικότητα καὶ τὴν εὐσέβειαν τῶν κλεφταμαρτολῶν εἶναι γνωστὴ ἡ ἀσάλευτος πίστις των. Οὐδέποτε κλέφτης ἀλλαξοπίστησε, προτιμήσας τὰ βασανιστήρια, ὅσον φρικτὰ καὶ ἂν ἦσαν. Εἰς τὰ ἄγρια βουνά, ποῦ ἔζων, δὲν εἶχον ἐκκλησίας οὔτε ἱερεῖς. Εἰς ἐρημοκλήσι μόνον ἦτο δυνατόν νὰ παρακολουθήσουν τὴν λειτουργίαν ἀπὸ κάποιον ἱερέα τῆς ὑπαίθρου. Ἀκόμη καὶ ἡ εὐλαβὴς κλίσις διὰ μετάβασιν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους παρὰ τὰς δυσκολίας καὶ τοὺς κινδύνους δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς κλέφτες. Οὕτω π.χ. ὁ καπετάν Βλαχάβας εἰς ἡλικίαν 76 ἐτῶν ἔφυγε πεζὸς διὰ τὰ Ἱεροσόλυμα μὲ τὸ ὄπλον εἰς τὸν ὦμον καὶ ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸ πρωτοπαλλήκαρόν του. Ἐκεῖ εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπέθανεν ὁ Βλαχάβας, ὅπως ἤρχετο ζῶν.

Ὁ σεβασμὸς τῶν κλεφτῶν πρὸς τὰ ἅγια ἀντικείμενα καὶ τὰ ἀφιερῶματα φαίνεται ἀπὸ ὅσα διηγεῖται ὁ Rouqueville διὰ τὴν περίπτωσιν ἑνὸς καπετάνιου, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἐσύλησε τὰ ἀφιερῶματα ἑνὸς παρεκκλησίου τῆς Παναγίας παρὰ τὴν Βόνιτσαν, παρεδόθη ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παλληκάρια του εἰς τὸν Ἀλῆν, κατὰ διαταγὴν τοῦ ὁποῖου ἐκρεμάσθη¹⁴⁸.

Οἱ καπεταναῖοι ἄρματολοι εἶχον μεγάλην ἐπιβολὴν εἰς τὰ παλληκάρια των. Διὰ τὰ παραπτώματά των τὰ ἐτιμῶρουν μὲ διαφόρους ποινάς. Ἡ μεγαλύτερα ποινὴ ἦτο ἡ κοπή τῆς κόμης ἑνὸς παλληκαριοῦ ἔμπροσθεν τῶν ἄλλων συντρόφων του. Ἐν συνεχείᾳ ἐξεδιώκετο ἀπὸ τὸ ἄρματολίκι χωρὶς

147. Ὁ Ἀναγνώστης, σύζυγος τῆς Κρουστάλλως, ἦτο εὐνοούμενος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

148. C. Fauriel, ἔνθ' ἄν., σ. 39.

δμως νὰ τοῦ ἀφαιροῦν τὸν ὄπλισμόν του. «Εἰς τὸ ντουφέκι του μόνον κρέμεται καὶ τὴν ἐλπίδα του δὲν πρέπει νὰ τὴν κόψωμεν» ἔλεγον¹⁴⁹.

Ὅπως εἶδομεν, περισσότερο ἀπὸ τὰ τραγούδια παρὰ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν πληρεστέραν γνῶσιν καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὴν ζωὴν τοῦ κλεφταρματολοῦ τῆς τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὰ δημῶδη ποιητικὰ κείμενα, ἂν καὶ τὰ περισσότερα στεροῦνται λεπτομερειῶν, ἀναδύεται ἡ ψυχικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, ποὺ ἠγωνίσθησαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ζωὴ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο παντὸς ἄλλου.

Haiducia

Ἡ ἐν τῇ νοτιανατολικῇ Εὐρώπῃ *haiducia* ἔχει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κλεφτουριὰν ὁμοιότητα ἀλλὰ καὶ διαφορὰς. Ἡ *haiducia* ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς 14ον καὶ 15ον αἰῶνας, ὅτε εἰς μέγαν ἀριθμὸν ποιμένες Σέρβοι, Κροᾶται, Βλάχοι, ὡς καὶ Οὐγγροὶ δουλοπάροικοι, φεύγοντες ἀπὸ τὰ κτήματα τῶν βογιάρων (ἀρχόντων), ἐγκαθίσταντο εἰς τὰς οὐγγρικὰς πεδιάδας καὶ ἀπτησχολοῦντο μὲ τὴν κτηνοτροφίαν. Κατὰ τὸν 15ο αἰ. τὸ ἐμπόριον τῶν ζώων ἔλαβε μεγάλην ἐξέλιξιν. Οἱ ἐν λόγῳ κτηνοτρόφοι καὶ ἔμποροι, οἵτινες ὠδήγουν ἐξ Οὐγγαρίας ἀγέλας ζώων εἰς τὰς μεγάλας ἀγορὰς τῆς Ἑνετίας, Τσεχίας, Μοραβίας καὶ Γερμανίας, ὠνομάζοντο *haiduci*¹⁵⁰. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τοὺς δρόμους κατὰ τὰ μακρινὰ τῶν ταξίδια συνήντων συχνὰ ἐνεδρεῦοντες ληστὰς¹⁵¹. Διὸ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τῶν ληστῶν κινδύνων τούτων ὠργανοῦντο εἰς ὠπλισμένας ομάδας¹⁵².

Ἀπλῆ σύγκρισις τῆς προελεύσεως τῶν *haiduci* καὶ τῶν αἰτίων τῆς δημιουργίας τοῦ κινήματός των πρὸς τὰ τῆς ἑλληνικῆς κλεφτουριᾶς δεικνύει τὰς διαφορὰς τῶν δύο κινήματων. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰ. ἐξ αἰτίας πολλῶν κρατικῶν περιορισμῶν τὸ ἐμπόριον τῶν *haiduci* ἤρχισε νὰ φθίνη

149. Ν. Κασομούλης, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 262. Ἄπ. Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἄν., σ. 65.

150. Οἱ *χαϊντοῦκοι* (*haiduci*) ἢ *χαϊδόνες* ἦσαν ὠπλισμένοι ποιμένες Οὐγγροὶ, οἱ ὅποιοι συνέχιζαν μὲ τὴν μορφὴν ληστείας τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων εἰς τὰς τουρκοκρατούμενας περιοχὰς τῆς χώρας των. Βλ. περίληψιν τοῦ ἔργου τοῦ G. Rosen, *Die Balkan Haiduken. Ein Beitrag zur innern Geschichte des Slawenthums*, I. M. Bardhaus, Leipzig 1878, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ἰω. Βασδραβέλλη εἰς τὰ *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 418.

151. Λησταὶ ὑπῆρχον εἰς τὴν Βαλκανικὴν ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν ἀκόμη χρόνων. Τούτους δὲν κατώρθωσε νὰ ἐκριζώσῃ οὔτε τὸ ρωμαϊκὸν κράτος οὔτε ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Βλ. Ἰω. Βασδραβέλλη, ἐνθ' ἄν., σ. 417.

152. Τρ. Ionescu-Nișcov, ἐνθ' ἄν., σ. 114. Δ. Β. Οἰκονομίδης, ἐνθ' ἄν., σ. 5.

καί, εύρεθέντες οὕτως εἰς οἰκονομικὰς στεναχωρίας καὶ ἄνευ ἀπασχολήσεως, συνειθισμένοι δὲ μέχρι τοῦδε μὲ πράξεις βίας καὶ σκληρότητος, ἐπεδίδοντο εἰς κλοπὰς καὶ ἀπάτας. Συμφώνως πρὸς ἀξιοπίστους ἱστορικὰς μαρτυρίας, τοὺς συναντῶμεν συχνὰ νὰ λαμβάνουν μέρος εἰς τοὺς μεταξὺ Ἀψβούργων καὶ Τούρκων πολέμους· ἦσαν μισθοφόροι εἰς τὰ χριστιανικὰ στρατεύματα. Εἰς ἱστορικά τινα ἔγγραφα ἀναφέρονται ἀγωνιζόμενοι μετὰ τῶν *Morlaci* καὶ τῶν *Uscoci* εἰς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς βαλκανικῆς¹⁵³. Οἱ *Morlaci*, κατὰ τοὺς ἱστορικούς, ἦσαν Βλάχοι χωρικοὶ ἐκσλαβισθέντες ἐν Δαλματία, Κροατία καὶ Βοσνία¹⁵⁴. Τὸ ὄνομά των προέρχεται ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *Μαυρόβλαχοι*¹⁵⁵. Μιὰ ὁμὰς τῶν *Morlaci* ὑπὸ τὸ ὄνομα *Uscoci* διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς τοὺς Ἑνετούς, κατεγίνετο εἰς τὴν πειρατείαν καὶ κατῴκει παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Κροατίας¹⁵⁶. Ἀφοῦ μὲ τὸν καιρὸν οἱ *Uscoci* ἐγκατέλειψαν τὴν πειρατείαν, προσέφερον μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν Αὐστρίαν καὶ τὴν Ἑνετίαν¹⁵⁷. Οὗτοι λέγεται ὅτι κατέφυγον εἰς τὰς βορειοδυτικὰς ἀκτὰς τῆς Βαλκανικῆς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ὀθωμανικὴν τυραννίαν. Ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐπεδίδοντο εἰς κλοπὰς καὶ ληστείας ὠνομάζοντο *haiduci*. Οἱ *haiduci uscoci* διεκρίνοντο ἀπὸ τοὺς συνήθεις κλέπτας κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐλήστευον ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς καὶ ἤρπαζον διὰ τῆς βίας πολὺτιμα πράγματα κατόπιν σκληροῦ πολλάκις ἀγῶνος. Οὗτοι εἰσήρχοντο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δογῶν καὶ ἐπετίθεντο κατὰ τῶν Τούρκων συχνὰ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας¹⁵⁸.

Εἰς ἓν κείμενον τοῦ 1746 λέγεται ὅτι οἱ *haiduci*, ἀδιακρίτως ἐθνικῆς καταγωγῆς, ἦσαν «*audacissimi et robustissimo corpore nullum genus laboris ac periculi aestimant*», δηλαδή «τολμηρότατοι καὶ μὲ τὸ ρωμαλέον των σῶμα οὐδὲν εἶδος μόχθου καὶ κινδύνου ὑπολογίζουσιν»¹⁵⁹. Οὗτοι ἐγνωρίζοντο ἀπὸ τὴν ἐνδυμασίαν, τὸν ὄπλισμόν καὶ τὴν σκληρότητά των. Τοὺς συναντῶμεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν βοεβοδῶν τῆς Μολδοβλαχίας ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. καὶ ἐφεξῆς, δὲν τοὺς

153. Tr. Ionescu-Nișcov, ἔνθ' ἄν., σ. 114.

154. N. A. Constantinescu, «Despre Morlachi», ἐν τῷ τόμῳ *Lui Nicolae Iorga Omagiu 1871-5/18 Iunie 1921*, Craiova, σ. 19 κ.ἐξ.

155. Ἀ. Λαζάρου, Ἡ Ἀρωμουνική, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 85.

156. N. A. Constantinescu, ἔνθ' ἄν., σ. 92.

157. Ἐνθ' ἄν., σ. 92.

158. M. Murko, «L'état actuel de la poésie populaire Yougoslave», ἐν *Le Monde Slave*, τεῦχος Ἰουνίου, Paris 1928, σ. 342.

159. *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Vindobonae 1746, σ. 943, παρὰ Tr. Ionescu-Nișcov, ἔνθ' ἄν., σ. 115.

ἀπαντῶμεν ὁμῶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων¹⁶⁰. Ἀπεναντίας πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διήρχοντο τὸν Δούναβιν καὶ ἐλεηλάτουν περιοχὰς εὐρισκομένας ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐγένοντο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σώματα τακτικοῦ στρατοῦ, ἐμάχοντο δ' ὡς ἵππεις ἢ πεζοὶ ὅπλισμένοι μὲ ξίφη καὶ μαχαίρας¹⁶¹. Ὁ ἐξ Ἑλληνίδος μπρὸς ἡγεμῶν τῆς Βλαχίας Μιχαήλ ὁ «Γενναῖος», ὅστις ὠργάνωσε στρατὸν καὶ ἐπαναστάτησε περὶ τὸ ἔτος 1600 κατὰ τῶν Τούρκων, διέθετε καὶ σώματα χαϊντούκων, ὡς ἀναφέρεται ἐν σχετικῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1610¹⁶². Βραδύτερον, κατὰ τὴν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, πάππου τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ ἐν Βλαχία, οἱ *haiduci* ἐγένοντο τακτικὸν τούτου σώμα¹⁶³. Ἡ κλεφτουριά (*haiducia*) ἐν Ρουμανία ἦτο ὁργανωμένη εἰς ομάδας. Αἱ ομάδες εἶχον ἐπὶ κεφαλῆς τὸν καπετάνιον, ὅστις ἦτο ὁ εὐφυέστερος καὶ ἐπιβλητικώτερος ὄλων¹⁶⁴. Ἐκ τῶν περιφημοτέρων καπεταναίων ὑπῆρξεν ὁ Γκρούια τοῦ Νοβάκ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του 3-4 χιλιάδες χαϊντούκων. Ἄλλοι ὀνόματι Γκρόζα ἔζησε κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ. Ἄλλοι χαϊντούκοι λίαν γνωστοὶ ὡς καπεταναῖοι εἶναι ὁ Γιάνκου Τζιάνου καὶ ὁ Βέλκος. Τοῦ Βέλκου τὴν χήραν, ὀνόματι Στάναν, εἶχε νυμφευθῆ ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος¹⁶⁵.

Ἐκ τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς ψυχοσυνθέσεως τῶν χαϊντούκων ἐν Μολδοβλαχία ἦτο ἡ ἀφοσίωσις αὐτῶν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ὑποστηρίξεως τῶν ἀδυνάτων καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν νεοπλούτων. Πόσον διέφερον ἀπὸ τοὺς ἐν Ἑλλάδι κλέφτες εἶναι προφανές. Ἐνέδραι ἐστήνοντο ὑπὸ τῶν χαϊντούκων εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ ληστρικαὶ ἐπιχειρήσεις ἦσαν τὸ κύριον ἔργον των. Θύματά των ἐπιπτον ἀδιακρίτως Τούρκοι καὶ Χριστιανοί, ἂν ἦσαν εὐποροὶ¹⁶⁶. Κάποτε τὸ κατὰ τῶν Τούρκων μῖσος των κατελάμβανε ἀσυνήθεις τόνους σκληρότητος. Ὁ χαϊντούκος, ἐνεδρεύων παρὰ τὴν ὄχθην ποταμοῦ, συλλαμβάνει τὸν Τούρκον, τὸν γδέρει καὶ πωλεῖ τὸ δέρμα του εἰς

160. Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, București 1944, σσ. 17, 33, 54. Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, ἄν. ἔτ., σ. 180.

161. N. Bălcescu, *Opere*, I. București 1953, σ. 14.

162. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Μιχαήλ ὁ «Γενναῖος» καὶ τὰ δημοτικὰ περὶ αὐτοῦ ἄσματα Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων», *Λαογραφία*, τόμ. ΙΔ', ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 55.

163. N. Bălcescu, ἔνθ' ἄν., σ. 34.

164. Tr. Ionescu-Nișcov, ἔνθ' ἄν., σ. 118.

165. Βλ. N. Iorga, ἐν *Bulletin de la Sect. Hist. de l'Académie Romaine*, ἔτ. III καὶ IV, No 4, București 1916, σ. 300.

166. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *Τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν*, ἔνθ' ἄν., σ. 8.

τὴν «μεγάλην ἀγοράν»¹⁶⁷. Χαϊντοῦκοι ἐν Μολδοβλαχία ἐγίνοντο κυρίως ποιμένες, οἱ ὅποιοι ἐγνώριζον καλῶς τὰ δάση καὶ τὰ βουνὰ τῆς πατρίδος των. Εἰς τὴν λαϊκὴν φαντασίαν ἐν Βλαχία ὁ χαϊντοῦκος εἶναι ἄνθρωπος αἰσιόδοξος, δίκαιος, εὐθυμος, δυνατός, μεγαλόψυχος, θαρραλέος. Οὗτος πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ ἐξέλθῃ σῶος ἀπὸ κάθε κίνδυνον καὶ νὰ ὑπερπηδήσῃ πᾶν ἐμπόδιον, ὡς ὁ ἦρωσ τοῦ παραμυθιοῦ¹⁶⁸.

Καὶ ἐν Βουλγαρία κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας ἐδημιουργήθησαν ὁμάδες ὀρεινῶν πολεμιστῶν ἐκ 10, 12, 15 καὶ 100 ἀτόμων παρεμφερῶν πρὸς τοὺς ἐν Ἑλλάδι κλέφτες. Οὗτοι εἰς τουρκικὰ ἔγγραφα παρουσιάζονται ὡς συμμορία ληστῶν, διαβιούντων εἰς τὰ ὄρη. Κατὰ τὸ 1443 ἀναφέρονται τὰ ὑψώματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰχτιμάν ὡς «λημέρια» καὶ καταφύγια χαϊντοῦκων. Τὸ ἔτος 1454 ἀναφέρεται ὁ Ράτσιν ὡς ἀρχηγὸς χαϊντοῦκων, αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ Μωάμεθ Β΄ τοῦ Πορθητοῦ¹⁶⁹. Ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων αὔξεις τῶν φόρων, ἡ τοκογλυφία, αἱ διαρπαγαὶ καὶ τὰ δεινὰ ἐκ τῶν συνεπειῶν τῶν μετὰ τῆς Τουρκίας πολέμων τῶν Εὐρωπαίων, εἶχον ὡς ἐπακόλουθον τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν χαϊντοῦκων, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη καὶ ἐν Βουλγαρία ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν. Σημειωτέον δ' ὅτι μετὰ τὴν ἑλληνικὴν λέξιν *μαρτολοῦς* ἐκάλουν οἱ Βούλγαροι τοὺς ἀρματολοῦς καὶ τοὺς χαϊντοῦκους¹⁷⁰. Εἰς ἔγγραφον τῆς 29.4.1698 ἀναφέρεται ἡ ἐξόντωσις τῶν ἀρχηγῶν τῶν χαϊντοῦκων Μέλκο καὶ Κουρτουλή ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τοῦ Βιδινίου. Τὰ μεγαλύτερα καὶ περισσότερα κατορθώματα τῶν χαϊντοῦκων ἐν Βουλγαρία ἀναφέρονται κατὰ τὸν 18ον αἰ. ὑπὸ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως. Ἄλλ' ἢ δρᾶσις αὐτῶν δὲν περιωρίζετο εἰς καθαρῶς ἐχθρικὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ, ἀλλ' ἐπεξετείνετο πολλάκις καὶ εἰς ἐνεργείας ληστρικῆς καὶ ἐγκληματικῆς¹⁷¹. Ὁ Γερμανὸς G. Rosen, παραπέμπων εἰς βιβλίον τῶν Ἄγγλων Saint-Clair καὶ Ch. Brophy, οἵτινες δι' ἐπαγγελματικούς λόγους παρέμειναν ἐπὶ 3 ἔτη ἐν Βουλγαρία, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βάρνας, ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχον τρία εἶδη ληστῶν εἰς τὴν χώραν αὐτήν: α) οἱ *τσελεμπῆ* τῶν Βαλκανίων. Οὗτοι ἦσαν ἀπόγονοι παλαιῶν οἰκογενειῶν, κατεδιώκοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατέφευγον εἰς τὰ δάση καὶ ἐλήστευον μόνον Ἀρμενίους καὶ Ἑλληνας, πού μετέβαινον ἀπὸ τὴν Βάρναν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν· β) οἱ *χιρσιζ* ἢ

167. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 8-9.

168. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 9.

169. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 10.

170. Ἄντ. Θ. Σπηλιωτόπουλος, «Ἡ δημώδης ποίησις τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ ἡ συγγένεια αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν», περιοδ. *Διάλεξις*, ἔτ. Α΄, φύλλ. 5-6, Ἀθήναι 1928, σ. 109.

171. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 11.

λησται τοῦ δρόμου. Ὁ χιρσίζ ἦτο ραγιάς κατὰ κανόνα, πού μετέβαλλε τὸ βαπτιστικὸν χριστιανικὸν του ὄνομα εἰς μωαμεθανικὸν καὶ μετέβαινε εἰς χριστιανικὰ χωρία, ὅταν ἡ συγκομιδὴ ἦτο κακὴ καὶ οἱ φόροι πιεστικοί, καὶ ἔκλεπτε ἄλογα, πρόβατα, συνελάμβανε ταξιδιώτας, ἀπῆγε χριστιανόπαιδας εἰς τὰ βουνὰ καὶ ἐζήτηε λύτρα πρὸς ἀπελευθέρωσίν των. Οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων ἦσαν συνήθως συνεργοὶ τῶν χιρσίζ· γ) ὁ χαϊντοῦκος, πού ἦτο ἐλεύθερος, ὅπως τὸ πουλί. Αὐτὸς δὲν εἶχε κανένα φίλον ἔξω ἀπὸ τὴν συμμορίαν του. Ἐξ αἰτίας μιᾶς μεγάλης παρανομίας του ὁ χαϊντοῦκος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιστρέψει ποτὲ εἰς τὴν πατρίδα του ὡς ὁ χιρσίζ¹⁷².

Κατὰ τὸν Ἰω. Βασδραβέλλην «τὰ ὅσα λέγει ὁ *Rosen* διὰ τοὺς χαϊντούκους εἶναι ἀποκνήματα τῆς φαντασίας τῶν Βουλγάρων ἐθνικιστῶν, τοὺς ὁποίους εἶχον δημιουργήσει οἱ Ρῶσοι μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1828, καὶ κατ' ἀντιγραφὴν τῶν ἑλληνικῶν θρύλων προσπαθοῦσαν νὰ παρουσιάσουν καὶ τὸ βουλγαρικὸ λαὸ ὡς ἔχοντα κάποτε ἄρματολοὺς καὶ κλεφταρματολοὺς»¹⁷³. Μὲ τὴν ἀποψιν αὐτὴν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμφωνήσωμεν, διότι καὶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν, καὶ ὅπου ἄλλοῦ ἦσαν Τούρκοι κατακτηταί, ὑπῆρξαν χαϊντοῦκοι, διάφοροι βεβαίως ἀπὸ τοὺς ἰδικούς μας κλέφτες, ὑπῆρξαν καὶ ἄρματολοί, ὡς ὁ ἴδιος συγγραφεὺς ἄλλως τε δέχεται εἰς ἄλλο παλαιότερον δημοσίευμά του, γράφων: «...Ὀὕτως ἄρματολοὶ ὑπῆρχον εἰς τὴν Βοσνίαν, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων»¹⁷⁴.

Περὶ τῶν ἐν Σερβίᾳ χαϊντούκων καὶ τῶν περὶ αὐτῶν δημωδῶν ἄσμάτων ἀρκετὰς πληροφορίας εὐρίσκομεν εἰς μελέτας, δημοσιευθείσας ὑπὸ τῶν Β. Μιταconiς, D. Ρορονις, G. Gesemann καὶ A. Matkovski, βασιζομένας ἐπὶ τουρκικῶν ἐγγράφων, τὰ ὅποια εἶναι ἀντικειμενικὰ καὶ ὑπερτεροῦν εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις διαφόρων περιηγητῶν¹⁷⁵.

Ἐν Ἀλβανίᾳ οἱ χαϊντοῦκοι ὠνομάζοντο *Kaçaks*¹⁷⁶. Οὗτοι ἐνεδρεῦοντες ἐπετίθεντο ἐναντίον καραβανίων, ταχυδρόμων καὶ ὑπαλλήλων τῆς τουρ-

172. Βλ. Ἰω. Βασδραβέλλην εἰς *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 418-421.

173. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 424.

174. Ἰω. Βασδραβέλλης, «Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας», *Μακεδονικά Ζ'*, 1966, σ. 33.

175. Βλ. σύντομον περίληψιν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Matkovski ἐν Ἰω. Βασδραβέλλης, *Ἄρματολοι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔκδ. Β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 18-20.

176. «Nom désignant ceux qui, prenant le maquis, se mettaient hors-la-loi, en rebellion ouverte contre les autorites ottomanes». Quemal Haxhihasani, «A percu sur le mouvement et les chants populaires des Kaçaks en Albanie», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 649, σημ. 1. Ἡ μελέτη σ. 649-661.

κικῆς διοικήσεως καὶ κατὰ τῶν ἐντοπίων ἀρχόντων, τῶν συνεργαζομένων μετὰ τῶν κατακτητῶν. Ἔνεκα τούτου οἱ τελευταῖοι ἠναγκάζοντο νὰ διατηροῦν σημαντικὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις πρὸς ἀντιμέτωπισιν καὶ ἐξουδετέρωσιν τῶν Κασακς. Οἱ Ἄλβανοὶ κλέφτες εἶχον συνήθως τὰ λημέρια των ἐπάνω εἰς τὰ βουνὰ τοῦ Κουρβελές, τοῦ Γράμμου κ.ά. καὶ κατὰ τὰς ἐφόδους των εἰσέδυσον πολλάκις ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἔνθα ἠγωνίζοντο ὁμοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων κλεφτῶν ἐναντίον τοῦ κοινοῦ τυράννου¹⁷⁷. Οἱ Ἄλβανοὶ κλέφτες συνήθως ἐσχημάτιζον ὁμάδας ἐκ 10, 13 μέχρι καὶ 300 ἀνδρῶν, ἀναλόγως τοῦ τόπου καὶ τῶν περιστάσεων¹⁷⁸.

Ὅπως δ' ἐν Ἑλλάδι, οὕτω καὶ εἰς τὰς ἄλλας βαλκανικὰς χώρας ἀνεπτύχθη ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν πρὸς καταπολέμησιν τῶν χαϊντούκων. Εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὑπῆρχαν ἀρματολοὶ κατὰ τὸ 1661 ἐκτελοῦντες καθήκοντα φρουρῶν. Οἱ περισσότεροὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν Τούρκοι, ἀλλ' ὑπῆρχαν καὶ τινες Βούλγαροι. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Βιέννης (1683) εἰς τοὺς ἀρματολοὺς εἶχεν ἀνατεθεῖ ἡ δίωξις τῶν κλεφτῶν¹⁷⁹.

Βιβλιογραφία

Πολύτιμοι πληροφορίες περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν εὐρίσκονται ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τῆς ὑπὸ τοῦ Cl. Fauriel ἐκδόσεως τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν καὶ εἰς τὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα, μὲ τὰ ὁποῖα συνώδευσε τὰ κείμενα τῶν «Κλέφτικων τραγουδιῶν» ὁ Γάλλος σοφός¹⁸⁰.

Αἱ γνώσεις μας περὶ τῶν ἐν λόγῳ κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν πύξήθησαν διὰ περισσοτέρας ἱστορικότητος μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη ἐκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας Νικολάου Κασομούλη *Ἐνθυμῆματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (1821-1833)*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1939, Β' 1940, Γ' 1942. Ἄς σημειωθῇ ὁμως ὅτι αἱ πληροφορίες ἀμφοτέρων τῶν συγγραφέων τούτων, τοῦ Fauriel καὶ τοῦ Κασομούλη, στηρίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν προφορικὴν παράδοσιν καὶ ὄχι εἰς αὐθεντικὰ κείμενα ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ ἱστοριοδιφικὰ ἔργα.

177. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 15.

178. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 16.

179. Ἰω. Βασδραβέλλης, *Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας*, *ἐνθ. ἀν.*, σ. 33-34.

180. Cl. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne...*, τόμ. I, Paris 1824, σ. CXLIV + 306, τόμ. II, Paris 1825, σ. 492 (= Cl. Fauriel, *Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, εἰσαγωγή Ν.Α. Βέη, μετάφρασις Ἀ. Χατζηεμμανουήλ, Ἀθήνα 1956, σ. 26-47, 87-152).

Ειδήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος, ἀπαντῶσαι σποραδικῶς εἰς ἔργα ξένων περιηγητῶν, ἐπισκεφθέντων τὴν Ἑλλάδα κατὰ διαφόρους καιροὺς τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι χρήσιμοι εἰς τὴν ἔρευναν.

Ὅφειλω πρὸς τούτοις νὰ παραθέσω κατωτέρω ἐν ὑποσημειώσει τὰ κυριότερα δημοσιεύματα ἡμετέρων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, ποὺ ἀναφέρονται παρεμπιπτόντως ἢ συστηματικῶς εἰς τοὺς ἐν Ἑλλάδι κλεφταρματολοὺς τῆς τουρκοκρατίας, καθὼς καὶ εἰς τινὰς συλλογὰς καὶ μελέτας περὶ τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν¹⁸¹.

181. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. ΙΒ', ἐν Βιέννῃ 1832, σ. 541-550. Δ. Αἰνιάν, *Ἀρματωλοὶ καὶ κλέπται*. «Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», ἐν Ἀθήναις 1852. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου*, τόμ. Α' καὶ Β', ἐν Ἀθήναις 1856, 1857. Συλλογὴ δημοδῶν ᾠσμάτων τῆς Ἡπείρου, ἐν Ἀθήναις 1880. Χριστόφ. Περραιβός, *Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας*, ἐν Ἀθήναις 1857. Τρ. Μπάρτας, *Ἀναμνήσεις φιλοπάτριδος*, ἐν Παρισίοις 1861. G. Finlay, *History of Greek Revolution*, London 1861 (= *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, ἐπιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνᾶ, τόμ. Α' καὶ Β', Ἀθήνα 1954). Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενικὴ Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α' - Β', ἐν Ἀθήναις 1863, 1864 (ἴδια τόμ. Β', σ. θ' - ι'). Κ. Σάθας, *Χρονικὸν ἀνεκδότον Γαλαξειδίου*, ἐν Ἀθήναις 1865 (1914). *Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα*, τόμ. Α' καὶ Β', ἐν Ἀθήναις 1867. *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, ἐν Ἀθήναις 1869. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τόμ. I-V, Paris 1880-1885. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860. «Discours historique sur les couvents des Météores», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τόμ. ΙΧ (1875), σ. 232-251. *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Paris 1927. Ἀθ. Κ. Οἰκονομίδης, *Τραγουδιὰ τοῦ Ὀλύμπου*, ἐν Ἀθήναις 1881. Κ. Γουναρόπουλος, «Τὰ κατὰ τὸν Ἄθω καὶ Τένεδον ἐν ἔτει 1807. Στιχούργημα Ι. Δ. Ξουρῆ», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. Ἑλλ.*, τόμ. 1 (1883-85), σ. 461-480. Ν. Ἰγγλέσης, *Τὰ ἀρματολίκια καὶ ὁ ἦρωας Νικοτσάρας*, Φυλλάδιον Α', ἐν Ἀθήναις 1884. Ὁ Γέρον Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770-1836*, Ἀθήνησιν 1846, ἐκδ. νεωτ., ἐν Ἀθήναις 1889. Κ. Δ. Κρυστάλλης, «Οἱ Ζακαῖοι», *Ἑβδομάς Ζ'*, φύλλ. 42, 1890. «Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου», *Ἑβδομάς Η'*, 1891 (= Κ. Δ. Κρυστάλλης, *Ἄπαντα*, ἐπιμέλ. Μ. Περάνθη, Ἀθήνα [1952], σ. 307-503). Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ἀρματωλοὶ καὶ κλέφτες (1453-1821)*, Ἀθήναι ἄν. ἔτ. Θεόδωρος Γρίβας. *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἐγγράφων καὶ σημειωμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1896. Τ. Κανδηλῶρος, *Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήναι 1924. «Ὁ ἀφορισμὸς τῶν ἀρματολῶν κατὰ τὸ 1805», *Μαλεβός* 4 (1924), σ. 227-238. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Εβ', ἐν Ἀθήναις 1925. Πάννης Κορδάτος, «Τὸ ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1930, σ. 87-91. *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175-181. Φ. Ζαννέτος, «Ζαχαρίας Μπαρμπιτσιώτης», 1750-1803. *Λακωνικά Α'* (1932), σ. 83-106. A. Steinmetz, «Untersuchungen zu den Klephtenliedern», *Λαογραφία*, τόμ. 10 (1929-1932), σ. 305-380. Πάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες τοῦ Μοριά*, Ἀθήνα 1935. Περὶ τῆς μελέτης αὐτῆς ἐδημοσίευσε βιβλιοκρισίαν ὁ Σωκρ. Κουγέας εἰς τὰ *Ἑλληνικά*, τόμ. 8, Ἀθήναι 1935, σ. 365-376. Ἀντικριτικὴν ἔγραψεν ὁ Πάννης Βλαχογιάννης αὐτοτελῶς ὑπὸ τὸν τίτ-

Ἦς μοῦ ἐπιτραπῆ τώρα νὰ κάμω ἰδιαίτερον λόγον διὰ τὰς ἐργασίας τοῦ Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη, ποῦ ἀναφέρονται εἰς τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν τῆς Μακεδονίας, διότι αὐταὶ βασιζονται εἰς ἀρχεῖακὸν ὑλικόν, καλύπτουν δὲ τὴν περίοδον 1627-1809. «Μέχρι πρό τινων ἐτῶν, γράφει ὁ Ι. Βασδραβέλλης, δὲν ὑπῆρχε μελέτη, ἀσχολουμένη μὲ τὴν προεπαναστατικὴν ὀργάνωσιν καὶ δρασίαν τῶν πολεμικῶν ἀνδρῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Αἱ ἐλάχισται καὶ συγκεχυμέναι πληροφορίαι εἰς τίνα συγγράμματα οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον προσέφερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ μόνον ὅταν ἐδημοσιεύθησαν τὰ Ἄρχεῖα Μακεδονίας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας¹⁸², εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐπίσημοι πληροφορίαι ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Βάσει τῶν ἀρχεῖακῶν τούτων κειμένων καὶ ἄλλων πληροφοριῶν ἐδημοσίευσεν κατὰ τὸ ἔτος 1950 [γράφει 1948] σχετικὴν ἐργασίαν ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν τῆς Μακεδονίας, ἀργότερον δὲ καὶ ἕτερον διὰ τὴν πειρατείαν εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἴδιαν χρονικὴν περίοδον»¹⁸³. Πρόκειται περὶ τῶν μελετῶν: Ἄρματολοι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη 1948, ἥτις ἐπανεξεδόθη μετὰ περιλήψεως εἰς τὴν γαλλικὴν, ἐν Θεσσαλονίκη 1970¹⁸⁴, καὶ

λον: Ἱστορικὰ ραπίσματα, Ἀθήνα 1937. Θ. Βαγενᾶς, Θανάσης Καράμπελας, ὁ πολυτραγουδημένος κλέφτης, Ἀθήναι 1939. Γιάννης Ἀποστολάκης, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, μέρ. Α'. Οἱ συλλογές, Ἀθήναι 1939. Ἡ συλλογὴ Ἀραβαντινοῦ, Ἀθήναι 1941. Τὸ κλέφτικο τραγούδι, Ἀθήναι 1950. Σ. Ι. Ἀσδραχᾶς, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τοὺς ἀρματολοὺς Κ. Καστανᾶ καὶ Γ. Σταθᾶ», Νέον Ἀθηναῖον, Ἀθήναι 1955, σ. 26-46. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Κάππων ἐν Πελοποννήσῳ», Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρ. Ἑλλ., τόμ. 11 (1956), σ. 78-85. Μακρυγιάννης, Ἀπομνημονεύματα, ἐκδ. γ', Ἀθήναι [1957]. Βαγγέλης Σκουβαρᾶς, Τὸ παλαιότερον ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησίαν, 1750-1790, Βόλος 1960. Τ. Λάμπας, Ὀδυσσεὺς Ἀντροῦτσος, Ἀθήναι [1961]. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια (Ἐκλογή), τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1962 (Δημοσ. Λαογρ. Ἀρχ., ἀρ. 7), σ. ιστ' -ιθ', 183-306, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία. Stavro Skendi, «Les chansons des Klephtes et des Haidouques. Histoire ou litterature orale», Actes du Ier Congrès International des Études du Sud-Est Européen, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 639-647.

182. Παραπέμπει εἰς τὰ Ἱστορικὰ Ἄρχεῖα Μακεδονίας, ἐπιμελεῖα Ἰ. Κ. Βασδραβέλλη (τοῦ ἑαυτοῦ του), ἐκδοσις Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Α', Ἄρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952. Β', Ἄρχεῖον Βεροίας - Ναούσης, 1598-1886, Θεσσαλονίκη 1954. Γ', Ἄρχεῖον τῆς Μονῆς Βλατάδων, 1446-1839, Θεσσαλονίκη 1955.

183. Ἰ. Κ. Βασδραβέλλης, «Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους», Μακεδονικά, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 31.

184. Τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα, τὰ ὅποια παραθέτει ἐν παραρτήματι εἰς τὸ βιβλίον του τοῦτο ὁ συγγραφεὺς, εἶναι 50. Ἐκ τούτων τὰ 41 προέρχονται ἐκ τοῦ Ἄρχείου Βεροίας, τὰ δὲ 9 ἐκ τοῦ Ἄρχείου Θεσσαλονίκης, μετεφράσθησαν δ' ὑπὸ τοῦ Λαζάρου Μαιζορίδου,

«Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας», πὺ ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ *Μακεδονικά*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 319-362. Εἰς τὰς ἐργασίας αὐτὰς ὀφείλω νὰ προσθέσω ἑτέρας δύο τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως: «Ἱστορικές πληροφορίες. Κουρσάρικα, κλέφτικα καὶ δημοτικὰ τραγούδια τῆς Χαλκιδικῆς», περιοδικὸ *Χρονικὰ Χαλκιδικῆς*, τεύχ. 2 (1961), σ. 139-143, καὶ *Ὁ φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης. Ἡ ἥρωική ἄμυνα στὴ Μολδαβία*, Θεσσαλονίκη 1972.

Τὸ θέμα περὶ τῶν κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ὅπου ἐξετείνετο ἡ τουρκικὴ κυριαρχία καὶ ἐδημιούργει τὰς αὐτὰς, ὡς ἐν Ἑλλάδι, αἰτίας τῆς γενέσεως τοῦ κινήματός των, ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς ἐρευνητὰς, ἱστοριοδίφας καὶ λαογράφους ἢ ἔθνογράφους εἰς τὰς ἐν λόγω χώρας, ἰδίᾳ κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν. Ὁ Ἰω. Βασδραβέλλης κάμνει ἴδιον λόγον περὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εἰς τὴν ἀναφερθεῖσαν μελέτην τοῦ *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*¹⁸⁵. Παραπέμπω εἰς αὐτήν, διὰ νὰ μὴν ἐπαναλάβω δημοσιευθέντα πράγματα, καὶ περιορίζομαι μόνον νὰ κάμω ὀλίγας προσθήκας, χρησίμους, ὡς νομίζω, εἰς τὴν ἔρευναν.

Οὕτως ἀπὸ οὐγγρικῆς πλευρᾶς ἔχομεν τὰς μελέτας: St. Guörffy, "A hajduk erdete", *Protestáns Szemle*, Budapesta 1927, σ. 133-136 καὶ 220-229. Szabó Istvan, "A hajduk 1514-ben", ἐν *Szazadok*, Budapesta 1950, σ. 178-198. W. Ochmánski, *Zbójnicstwo góralskie. Z dziejów walki klaszowej na wsi góralskiej*, 1950. St. Szczotka, *Materiały do dziejów zbójnicstwa góralskiego z lat 1589-1782*, Lublin 1952. Danko Imre, "A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete", *Ethnographie* LXVII, 4, Budapesta 1956, σ. 519-534. Wl. Katonski, *Goralski i zbójnicki tance górali podhalankich*, Cracovia 1956.

Εἰς τὰς μελέτας αὐτὰς γίνεται πολὺς λόγος διὰ τοὺς κλέφτες, τὰ δημῶδη περὶ αὐτῶν ἄσματα (κείμενα), τὴν μουσικὴν καὶ τὴν χορογραφικὴν λαογραφίαν εἰς τὰς οὐγγρικὰς περιοχὰς καὶ τὰ νοτιοανατολικά Καρπάθια. Οἱ συγγραφεῖς τῶν περισσοτέρων τούτων μελετῶν ὑπογραμμίζουν μὲ ἔμφασιν τὸν ταξικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀγῶνος τῆς κλεφτουριᾶς, στρεφομένου, λέγουν, ἐναντίον τοῦ φεουδαλισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας.

διευθυντοῦ τοῦ μεταφραστικοῦ γραφείου Θεσσαλονίκης, καὶ τοῦ Θεοδώρου Συμεωνίδου, δικηγόρου, πτυχιούχου τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως. Ἰ. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, β΄ ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 6. Ἄξιόλογος εἶναι ἡ βιβλιοκρισία διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, ὑπὸ τοῦ Γιάννη Τσάρα, δημοσιευθεῖσα εἰς τὰ *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ΄, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 425-435.

185. Β΄ ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 9-25.

Ἐκ τῆς σερβικῆς πλευρᾶς προσθέτω τὰς ἐργασίας: B. Milaković, "Hajduk u narodnim pesmama", *Norod Obrana*, Belgrad 1933, 23, 365-366, 24, 383-384, 25, 399-400. D. J. Popović, *O hajducima*, Belgrad 1930. Ὁ αὐτός, *Srbi u Vojvodini*, Novi Sad 1957. G. Gesemann, *Studien zur südslavischen Volksepik*, Reichenberg 1926, καὶ "Zur Kulturgeschichte des Räubers", *Slavische Rundschau*, 1931, III, 3, σ. 223-225. T. Maretić, *Naša narodna epica*, Zagreb 1919, σ. 109-191.

Ἐκ τῆς βουλγαρικῆς πλευρᾶς σημαντικαὶ εἶναι οἱ διὰ τὰ βουλγαρικὰ κλέφτικα τραγούδια ἐργασίαι τοῦ Septunov, "Balgarskie haiduckie pesni", *Slavjanskij Folklor*, τόμ. XIII, Moscova 1951, σ. 251-265. Peter Dinekov, *Iz istorijata na balgarskata literatura*, Sofia 1969, σ. 309-332. Albert B. Lord, "The Hajduk Tradition in Balkan Literature", *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 631-640.

Ἐκ τῆς ἀλβανικῆς πλευρᾶς βλ. Quemal Haxhihasani, "Apercu sur le mouvement et les chants populaires des Kaçaks en Albanie", *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 649-661, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

Ἐκ τῆς ρουμανικῆς τέλος πλευρᾶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Tr. Ionescu-Nișcov, "Haiducia și cînteccele haiducești", *Revista de Folclor*, ἔτ. III, ἀριθ. 2, București 1958, σ. 113-126. Παλαιότερον ὁ ἀπὸ τὸ Δαμάσι τῆς Θεσσαλίας μαθητῆς τοῦ Κουτσοβλάχου Ἀποστόλου Μαργαρίτη Ioan Caragiani εἶχε δημοσιεύσει τὸ ἔργον: *Studi istorice asupra Românilor din peninsula balcanică* εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον ἐξεδόθη ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὸ 1929, συγκείμενον ἐκ σελ. IX+272, τὸ δεύτερον αὐτόθι κατὰ τὸ 1941 ἐκ σελ. III+291. Ἡ ἔκδοσις ἐγένετο ἐπιμελείᾳ τοῦ Pericle Parahagi, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσεν βιογραφικὸν περὶ τοῦ I. Caragiani σημείωμα (I μέρ., σ. III-VIII).

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγω ἔργου θεωρεῖ ὄλους τοὺς κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 δράσαντας ἐν Ἑλλάδι κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς ὡς Ἀρωμόνους (Κουτσοβλάχους)¹⁸⁶. Ἀρχίζει μὲ τοὺς ἥρωες τοῦ Σουλίου καὶ γράφει: «Θὰ κάμω εὐρὴν λόγον διὰ τοὺς ἥρωες Σουλιώτας, συμπατριώτας τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, Κίτσου Τζαβέλα, Πούλιου Δράκου, Σκούμπου Δράκου, Τζίμα Ζέρβα κτλ., διότι αἱ ἥρωικαὶ αὐτῶν πράξεις πρὸ καὶ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἀποτελοῦν καύχημα διὰ τὸ ρουμανικὸν ἔθνος καὶ ἀξίζει νὰ γίνονιν γνωστὰ εὐρέως ἀπὸ ὄλους

186. Ἀλλὰ οἱ Ἀρωμόνοι εἶναι Ἕλληνες δίγλωσσοι, ὁμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀρωμουνικὴν (νεοελληνικὸν ἰδίωμα). Ἡ ἐθνικὴ των προέλευσις καὶ συνείδησις εἶναι ἑλληνικὴ.

τοὺς Ρουμάνους» (ἐνθ. ἀν., μέρ. I, σ. 1). Ἐν σ. 2, ὑποσημ. 12 τοῦ I μέρους καὶ ἐν σ. 284-285 τοῦ II μέρους γράφει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ἦτο ρουμανικῆς καταγωγῆς. Ἄλλοι νεοέλληνες ποιηταί, ὁ Γ. Ζαλοκώστας, οἱ ἀδελφοὶ Ἀλέξανδρος καὶ Παναγιώτης Σοῦτσος καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος ἦσαν, λέγει, Ρουμάνοι (ἐνθ. ἀν., II, σ. 283-291). Ἐν σ. 17-18 τοῦ I μέρους ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Μανιάται προέρχονται ἐκ τῶν βλάχων, πού ἀναφέρει ὁ Χαλκοκονδύλης. Ἐν σ. 31, 155-156 καὶ 217-219 τοῦ αὐτοῦ μέρους γράφει διὰ τοὺς Κολοκοτρωναίους ὅτι ἦσαν ρουμανικῆς (βλαχικῆς) καταγωγῆς. Ἐν σ. 145-149 τοῦ αὐτοῦ μέρους δημοσιεύει τὸν Κατάλογον τῶν καπεταναίων (ἀρματολῶν), τοὺς ὁποίους ἀναβιβάζει εἰς 317, καὶ κατόπιν κάμνει ἴδιον λόγον δι' ἕκαστον (σ. 149-272), συνεχίζει δὲ τὰ περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν εἰς τὸ II μέρος τοῦ ἔργου του (București 1941), σ. 1-291. Τὰς πληροφορίας του περὶ αὐτῶν ἀντλεῖ κυρίως ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου, Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἰ. Λαμπρίδου, Ἀναστ. Γούδα, Χριστοφ. Περραιβοῦ, Ἰω. Φιλήμονος, Σπ. Τρικούπη, Ἀμβρ. Φραντζῆ, Κων. Σάθα, Θ. Κολοκοτρώνη (Διήγησις συμβάντων...), C. Fauriel, A. Passow, Ἀθ. Οἰκονομίδου, G. Hahn, Γ. Χασιώτη, C. Jireček, F. Rouqueville, Νικήτα Χωνιάτη, Χαλκοκονδύλη κ.ἄ.

Ἴδού τώρα μερικὰ παραδείγματα ἐκ τῶν βιογραφουμένων κλεφταρματολῶν τῆς χώρας μας μὲ τὰς σχετικὰς παραπομπὰς εἰς τὸ I καὶ τὸ II μέρος τοῦ ἔργου του: Βίβας καὶ Κατσίγιαννος I σ. 150, II σ. 279. Χρ. Μιλιόνης I σ. 171, 180. Πάνος Ζίδρος I σ. 157-158, 175, II σ. 174. Λάπας I σ. 170, 237-238, II σ. 174. Στουρνάρης II σ. 168-174. Νικ. Τζιοβάρας I σ. 169. Τόσκας I σ. 174. Νάνος I σ. 58, 172. Μπουκουβάλας I σ. 61, 160-161, 187, 204-206. Γυφτάκης I σ. 224, 239. Ἀνδρουτσαῖοι I σ. 182-186. Βλαχοθανάσης I σ. 200. Καλιακούδας I σ. 234-235. Σισμαναῖοι I σ. 197-199. Δίπλας I σ. 237-238. Ἀδελφοὶ Κατσαντώνη I σ. 209-217. Λεπενιώτης I σ. 239-241, II σ. 200-201. Λιάκος II, σ. 71-78. Λιάκαινα II σ. 78-79. Νικοτσάρας II σ. 1-7. Γιάννης Σταθᾶς I σ. 173, II σ. 1-7. Λαζαῖοι I σ. 178-179. Καζαβέρνης II σ. 197-198. Βλαχάβας I σ. 167-168, II σ. 155-166. Πλιάτσκας II σ. 203-207. Κοσκινᾶς I σ. 236-237. Κοντογιανναῖοι I σ. 161-163. II σ. 168-174. Ζαχαράκης II σ. 14. Ζαχαριάς I σ. 175-177. Μουσαμπαρδούνιας II σ. 280-282. Κολοκοτρωναῖοι I σ. 155-156, 217-219. Χρόνης I σ. 192. Σκυλοδήμος II σ. 211-213. Δῆμος Σκαλτσᾶς II σ. 166-167. Γ. Γκούρας II σ. 234-236. Γρ. Λιακατᾶς II σ. 119-120. Γ. Καραϊσκάκης II σ. 55-63. Κομνᾶς Τράκας I σ. 174-175. Πανουριάς I σ. 196-197. Δῆμος Τσέλιος II σ. 198-199. Λιάκος Γκοντοβᾶς II σ. 77-78. Γρίβας I σ. 150. Ζιάκας II σ. 193-195. Κωσταρέλλος II σ. 264-266 κ.ἄ.

Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ ἐτυμολογίας μεγάλου ἀριθμοῦ βαπτιστικῶν ὀνομάτων, ἐπωνύμων καὶ παρωνυμίων, ἀναφερομέ-

νων εἰς τοὺς Σουλιώτας, τοὺς κατοίκους βλαχοχωρίων τῆς Πίνδου, τῶν Ἀγράφων, τῶν Τζουμέρκων, τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Πηλίου, τῶν Ἀκαρνανικῶν ὄρεων κ.ἄ. καὶ εἰς τοὺς κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς τῆς ἄλλης Ἑλλάδος.

Ἡ ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζομένη θεωρία ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ κλέφτες καὶ ἀρματολοὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἦσαν Ἕλληνες ἀλλὰ Ρουμάνοι [Βλάχοι] δὲν δύναται ν' ἀνθέξῃ εἰς ἀντικειμενικὴν κριτικὴν¹⁸⁷. Ἡ μόνη χρήσιμος προσφορὰ τοῦ I. Caragiani εἶναι ὅτι δι' ἕκαστον κλέφτην ἢ ἀρματολὸν συγκεντρώνει πολλὰς μέχρι τοῦ 1921¹⁸⁸ γνωστὰς εἰδήσεις, κατεσπαρμένας εἰς βιβλία Ἑλλήνων καὶ ξένων συγγραφέων, ποὺ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του καὶ τοὺς ὁποίους ἐμνημόνευσα.

187. Βλ. γενικῶς Ἀντ. Κεραμόπουλος, *Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*, ἐν Ἀθήναις 1939, καὶ Ἀχιλλ. Γ. Λαζάρου, *Ἡ Ἀρωμονική*, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 14-16, 33-34, 71. Βλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως τὸ ἐκ 367 σελίδων σημαντικώτατον βαλκανιολογικὸν ἔργον *Βαλκάνια καὶ Βλάχοι*, Ἀθήναι 1993.

188. Κατὰ τὸ 1921 ἀπέθανεν ὁ Ioan Caragiani (Ἰωάννης Καραγιάννης).

SUMMARY

DIMITRIOS V. EKONOMIDIS, Prof.

Klepts and Armatoloi in the Balkans

The writer commences by setting out the term used in Greece, "klephtes", and the terms in use in Turkey, Albania, Bulgaria, Serbia and Rumania, before interpreting their meaning. He then addresses the views of various scholars regarding the word "armatolos", and the reasons, in the view of the published sources regarding the area, why the klephtic movement appeared in Greece and especially in Macedonia.

The writer then examines the reasons for the creation of armatoloi in Greece and charts their activities during the period of the Turkish domination. One section employs the texts of folksongs to deal with the life of klephts and armatoloi in Greece. The haiducia of southeast Europe is then considered. The haiduci of Albania, Bulgaria, Serbia and Rumania corresponded to the klephts of Greece. A detailed bibliography concludes the article.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ

**Δύο θαυμαστές διηγήσεις στον Φιλοψευδή του Λουκιανού
και τὰ παράλληλά των στὰ ἀγιολογικὰ ἰδίως κείμενα**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Παρατίθενται και ἐξετάζονται συγκριτικῶς δύο διηγήσεις (παραδόσεις) ἀπὸ τὸ ἔργο Φιλοψευδῆς (-εῖς) ἢ ἀπιστῶν τοῦ Λουκιανοῦ πρὸς συναφοῦς περιεχομένου ἀγιολογικῆς διηγήσεις ἀλλὰ και πρὸς νεώτερες, ἑλληνικῆς και ἄλλων λαῶν. Θέμα τῆς πρώτης διηγήσεως εἶναι ἡ τιμωρία διὰ ξυλοδαρμοῦ ἱεροσύλου θαυματικῶς και τῆς δεύτερης ἡ ἐξουδετέρωση κατὰ μαγικὸ - θαυματικὸ τρόπο ἐπικινδύνων φιδιῶν.

Ἐκ τῆς παράδοσης τῶν ἀγιολογικῶν διηγήσεων ἀναδεικνύεται ὁ ψυχοφελῆς και διδακτικὸς σκοπός, στὸν ὁποῖον ἀποβλέπει ὁ βιογράφος. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ ἀποκλίσεις και σκοποὺς τῶν διηγήσεων τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ προέλθουν εὐκολώτερα οἱ σχετικῆς νεώτερες λαϊκῆς παραδόσεις, ἡ συνάφεια πρὸς τίς διηγήσεις τοῦ Λουκιανοῦ ἀποδεικνύεται στενὴ και δεδομένη. Ὑποστηρίζεται ὅτι, ἂν οἱ Λουκιάνειες διηγήσεις ἀπετέλεσαν ἀπ' εὐθείας πρότυπα διαμορφώσεως τῶν παραδόσεων τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῆ με ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ὁ Λουκιανὸς διεκδικεῖ πάντως τὸ προνόμιο τῆς γραπτῆς διασώσεώς των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι τὸ κείμενό του ἀποτελεῖ κατὰ πᾶσα πιθανότητα σταθερὴ ἀφετηρία γιὰ τὴ δημιουργία νεωτέρων παραδόσεων συναξαρικῶν και ἄλλων, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ μαρτυρούμενο εὐρύτερο ὑλικὸ παραδόσεων και ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα.

Α'

Ἡ πρώτη ἀπὸ τίς διηγήσεις (παραδόσεις) αὐτές, πού παρατίθεται, ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο τῆς μελέτης αὐτῆς, στὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ

Φιλοψευδής (Φιλοψευδεῖς) ἢ ἀπιστῶν¹ ἔχει ὡς περιεχόμενο τὴν τιμωρία μὲ μαστίγωση ἱεροσύλου. Ὡς παθὼν καὶ τιμωρὸς φέρεται ὁ Κορίνθιος στρατηγὸς Πέλιχος, τὸν ὁποῖο ἀντίκρουζαν οἱ ἐπισκέπτες τοῦ χώρου ὡς χάλκινο ἄγαλμα, «προγάστορα, φαλαντίαν, ἡμίγυμνον τὴν ἀναβολὴν, ἠνεμωμένον τοῦ πώγωνος τὰς τρίχας ἐνίας, ἐπίσημον τὰς φλέβας, αὐτοανθρώπῳ ὁμοιον»², κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ Λουκιανοῦ, καὶ τὸν ἐσέβονταν καὶ τὸν τιμοῦσαν ὡς ἥρωα θεραπευτὴ τῶν πασχόντων ἀπὸ πυρετοῦς³.

Ὁ ἥρωας αὐτὸς κατὰ τὴν νύκτα «καταβάς ἀπὸ τῆς βάσεως, ἐφ' ἣ ἔστηκε, περίεισιν ἐν κύκλῳ τὴν οἰκίαν, καὶ πάντες ἐντυγχάνουσιν αὐτῷ...», ἀλλ' ὅταν «Λίβυς τις οἰκέτης κατάρατος, ἵπποκόμος... ἐπεχείρησε νυκτὸς ὑφελέσθαι» τὰ ἐναποτεθειμένα ἀφιερῶματα στὸ ἄγαλμα τοῦ Πελίχου («νομίσματα ἔνια ἀργυρᾶ... καὶ πέταλα ἐξ ἀργύρου, εὐχαί τινες ἢ μισθὸς ἐπὶ τῇ λάσει ὁπόσοι δι' αὐτὸν ἐπαύσαντο πυρετῶ ἐχόμενοι»), «καταβεβηκότα ἤδη τηρήσας τὸν ἀνδριάντα...», ἐπανελθὼν τάχιστα ὁ Πέλιχος ἐτιμώρησε καὶ ἀλλιῶς τὸν Λίβυν, ὁ ὁποῖος —καὶ τὸ ἐπὶ μέρος αὐτὸ στοιχεῖο ἐνδιαφέρει εἰδικὰ ἐδῶ— «πληγὰς οὐκ ὀλίγας ἔλαβεν ἀλούς, οὐ πολὺν δὲ ἐπιβιούς χρόνον κακὸς κακῶς ἀπέθανε μαστιγούμενος, ὡς ἔλεγε, κατὰ τὴν νύκτα ἐκάστην, ὥστε καὶ μώλωπας ἐς τὴν ἐπιούσαν φαίνεσθαι αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σώματος».

Ἡ λουκιάνεια αὐτὴ διήγηση μὲ τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα τῆς εἶναι, ὅπως πιστεύω, ἀκραιφνῶς λαϊκὴ, μὲ ἄλλα λόγια δὲν εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ ἴδιου τοῦ Λουκιανοῦ, ὅπως θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συμβαίνει. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι ὁ Λουκιανὸς τὴν καταγράφει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ στόμα τῶν συγχρόνων του λαϊκῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἔργο, τὸν Φιλοψευδῆ, ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ παράθεση θαυμαστῶν ἱστοριῶν, θεραπευτικοῦ, μαγικοῦ καὶ δεισιδαίμονος χαρακτήρα καὶ ἐνδιαφέροντος,

1. Λουκιαν., Φιλοψευδής (Φιλοψευδεῖς) ἢ ἀπιστῶν 18-20.

2. Χαρακτηριστικὰ τοῦ λεγομένου θείου ἀνδρὸς (βλ. ἐκτενῶς τὸ ἔργο τοῦ L. Bieler, ΘΕΙΟΣ ΑΝΗΡ. *Das Bild des "göttlichen Menschen" in Spätantike und Frühchristentum* I, II, Wien 1935, 1936.

3. Ὅτι στοὺς ἀνδριάντες τιμωμένων ἀθλητῶν κ.ἄ. ὅπως τοῦ Θεογένη τοῦ Θασίου, τοῦ Πολυδάμαντα κλπ. ἀποδίδονταν συναφεῖς θεραπευτικὲς ιδιότητες εἶναι γνωστὸ (βλ. ἐκτενῶς Στέφ. Δ. Ἡμελλος, «Μία ἀρχαία λαϊκὴ διήγηση γιὰ τὸν Θεογένη τὸν Θάσιο», *Λαογραφικά, Γ'*, Ποικίλα, Ἀθήνα 1994, σ. 300-306).

χρησιμοποιεί διάφορες πηγές⁴. Για την περίπτωση, που έδω ενδιαφέρει, είναι πιθανό να παραλαμβάνη την παράδοση από κάποια συλλογή αναλόγων και συναφών ιστοριών, ή όποια θα κυκλοφορούσε μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων με τη μορφή φυλλαδίου, αλλά σε τελευταία ανάλυση το περιεχόμενο της συλλογής θα είχε έντονο λαϊκό χαρακτήρα και θα αποτελούσε θελκτικό ανάγνωσμα ή σημείο αναφοράς των «πολλών» μέσω της προφορικής διαδικασίας σε εποχή κυριαρχίας της μαγείας και δεισιδαιμονίας κατά την συγκεκριμένη περίοδο του συγκρητισμού ελληνικών, ρωμαϊκών και ανατολικών θρησκειών και πολιτισμών.

Όπωςδήποτε εγώ τουλάχιστον δεν γνωρίζω δμοιον τρόπο κολασμού ιεροσύλου με μαστίγωση ή δαρμό από ήρωα τιμώμενο ως αὐτοτελές στοιχείο ή στοιχείο ευρύτερου περιεχομένου παραδόσεως σε άλλη έκτος από τὸν Λουκιανὸ πηγὴν τῆς Ἀρχαιότητος, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ θέματος τῆς μαστιγώσεως ἢ μᾶλλον δαρμοῦ σε μεταγενέστερα ἀγιολογικὰ κείμενα δὲν εἶναι τόσο σπάνια, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω.

Ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ παράλληλα:

Α. Πλησιέστερη ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου καὶ λεπτομερειῶν ἀλλὰ καὶ χρόνου δημιουργίας τῆς εἶναι διήγησις ποὺ περιέχεται στὸν Βίο τοῦ ἀγίου Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου, ὁ ὁποῖος ἔχει συγγραφῆ ἀπὸ τὸν περίφημο μοναχὸ καὶ πρεσβύτερο συναξαριστή, ἀπὸ τοὺς πρώτους μάλιστα, Κύριλλο τὸν Σκυθοπολίτη (6^{ος} αἰ.). Ἡ διήγησις εἶναι λεπτομερῆς καὶ ἔχει ὡς ἑξῆς: Κάποιος Χριστιανός, ποὺ ὠνομαζόταν Κυριακός, «ᾤμοσεν ὁ ἐλεεινός» (ψευδῶς) «κατὰ τῆς θήκης» (λειψανοθήκη) τοῦ ἀγίου Εὐθυμίου, ποὺ βρισκόταν στὸ μοναστήρι του στὴν Φαράν. Ὁ ἐπίσκοπος «τῇ δευτέρᾳ νυκτὶ περὶ ὥραν ἕκτην ἀνέκειτο μόνος εἰς τὸν ἴδιον οἶκον γρηγορῶν... καὶ θεωρεῖ ἄφνω... καὶ τινα γέροντα μοναχὸν εἰσερχόμενον... πέντε νεωτέρους ἔχοντα καὶ ῥάβδον τῇ χειρὶ κατέχοντα καὶ λέγοντα πρὸς αὐτόν... τί ἀπῆλθες ποιῆσαι εἰς τὴν Εὐθυμίου μονήν;... καὶ δίδωσιν τῷ πέμπτῳ (ἐνν. ἐκ τῶν ἀνδρῶν ὁ ἅγιος) τὴν ἐν τῇ χειρὶ ῥάβδον λέγων· τύπτε αὐτόν καὶ λέγε· μὴ ἐπίσκοπος· ...ὡς δέ ἐστι πλέον τυπτόμενος ἐβασανίζετο, λέγει ὁ ἅγιος τῷ τύπτοντι· καλῶς ἔχει... καὶ συναχθέντες πρὸς αὐτόν οἱ ἐγγύτατοι τὰ τε συμβάντα ἀκούσαντες καὶ τὸν νῶτον σεσηπῶτα ἀπὸ τῶν πληγῶν θεωρήσαντες ἐφοβήθησαν φόβον μέγαν... καὶ διηγησάμενοι ἡμῖν πάντα τὰ

4. Βλ. Jacques Schwartz, *Lucien de Samosate. Philopseudes et de morte Peregrini*, Paris 1963, σ. 11 (Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg. Textes d'étude, 12).

συμβεβηκότα ἔδειξαν καὶ τὰς ἐν τῷ νώτῳ πληγὰς καὶ εἶδομεν τὸν νῶτον αὐτοῦ ὄντα ὡς ἀπὸ βουνεύρων πολλῶν... καὶ... τῆς γαστροῦς λυομένης αὐτοῦ καὶ αἰμορροοῦσης καὶ τοῦ στόματος ἐμοῦντος πυκνότερον λαβόντες αὐτὸν ἡμιθανῆ ἀπῆλθον καὶ τῇ ἐξῆς ἐτελεύτησεν ὑπόδειγμα μελλόντων ἐπιορκεῖν γεγονώς»⁵.

Β. Ἀλλὰ καὶ δεύτερη συναφῆς διήγηση, πού ἔχει ὅμως ὡς κύριο θέμα τὴ φύλαξη θησαυροῦ ἀπὸ ἓνα δράκοντα, θέμα καὶ αὐτὸ ἀκραιφνῶς δημώδους προελεύσεως, περιέχεται στὸν ἴδιο Βίο. Κατὰ τὴν διήγηση αὐτὴ σέ κάποιον Θεόδοτο, Γαλάτη, πού ἐπιχείρησε νὰ καρπωθῆ νομίσματα πού ἀνῆκαν στὸν ἅγιον Εὐθύμιο, «ἐναερίος τις δύναμις ἐπελθοῦσα ἀσώματος ὡσπερ βάκλω τινὶ πλήξασα ἔρριψεν κατὰ τὴν ὁδὸν ἡμιθανῆ... τῶν πόνων ἐπιτεινομένων βλέπει τινὰ κατ' ὄναρ ἱεροπρεπῆ ὀργίλως πρὸς αὐτὸν λέγοντα· ἀδύνατόν σέ ἐστὶν τῆς κλίνης ταύτης ἀναστῆναι, εἰ μὴ τὸ κλαπέν χρυσίον τῇ Εὐθυμίου μονῇ ἀποδώσης. Τότε μεταστειλόμενος τὸν τοῦ μοναστηρίου ξενοδόχον ὠμολόγησεν περὶ τοῦ χρυσίου»⁶.

Γ. Στὴν τιμωρία μὲ δαρμὸ ἱεροσύλου καὶ μάλιστα διαβοήτου καὶ ἐκπρεποῦς ἀναφέρεται ἐκτενῶς ἄλλο βυζαντινὸ κείμενο. Ὁ τιμωρηθεὶς κατ' ἐξοχὴν ἱερόσυλος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸ εἰνονομάχο αὐτοκράτορα Θεόφιλο (829-842). Συγκεκριμένως καὶ σύμφωνα μὲ σχετικὴ διήγηση, πού περιλαμβάνεται στὸν Βίο τῆς συζύγου του αὐτοκράτειρας Θεοδώρας, ἡ τελευταία κοιμώμενη στὸ πλευρὸ τοῦ συζύγου της ἀλλὰ «μικρὸν ἀφύπνώσασα», λόγω δεινοῦ βασανισμοῦ του κατὰ τὴν στιγμή τοῦ ψυχορραγισμοῦ του, βλέπει τὴν Θεοτόκο πού περιβαλλόταν ἀπὸ ἀγγέλους «τῷ βασιλεῖ Θεοφίλῳ διὰ τὰς ἀγίας καὶ σεπτὰς εἰκόνας σφοδρῶς ὄνειδιζόντων καὶ συνεχῶς τυπτόντων», ὁ ὁποῖος ἔλεγε μὲ ὀδύνη: «Οὐαὶ μοι τῷ ἀθλίῳ διὰ τὰς εἰκόνας τύπτομαι, διὰ τὰς εἰκόνας μαστίζομαι». Τοῦτο διήρκεσε ὀλόκληρη τὴ νύκτα μέχρις ὅτου τελικὰ ὁ Θεόφιλος μετανόησε καὶ ἀμέσως «ἀφύπνωσε, πεισθεὶς ἀκριβῶς ὅτι πάνυ ἐστὶν καλὸν καὶ ψυχωφελές τὸ σέβεσθαι καὶ τιμᾶν καὶ προσκυνεῖν» τὶς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας⁷.

5. Eduard Schwartz, *Kyrrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939, σ. 79-81, 58 (Texte und Untersuchungen 49, 2). Τὸν Βίο ἔχει συγγράψει (διασκευάσει) καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς (Migne P.G. 114, σ. 728-729 PNC' -PNZ'). Ἐν σχέσει πρὸς τὸ συγκεκριμένο θέμα οἱ διαφορὲς εἶναι ἀσήμαντες.

6. Ὁ.π., σ. 69-70, 48.

7. Ἀ. Μαρκόπουλος, «Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 264-265, πρβλ. καὶ σημ. τῆς σ. 280 (Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν). Τὸν Βίο ἔχει ἐκδώσει γιὰ πρώτη φορά τὸ 1891 ὁ Regel (W. Regel, Ἀνάλε-

Δ. Κατὰ θρησκευτικὴ παράδοση, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀνατροφὴ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, ὁ τελευταῖος «κεκοπωμένος ἐκ τῆς ὁδοιπορίας... ἀνεκλήθη ἐν τοῖς πεζουλίοις τοῦ ἁγίου Διομήδους», καθολικῆς ἐκκλησίας μὲ προσμονάριον (= νεωκόρον). «Τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ ἐκάλεσε θεῖα φωνὴ τὸν προσμονάριον» νὰ εἰσαγάγῃ στὴν ἐκκλησία τὸν βασιλέα. Τὸ πρᾶγμα ἐπαναλήφθηκε ἐκ δευτέρου χωρὶς ἀποτέλεσμα. «Καὶ εὐθέως μετὰ ῥομφαίας τις δίδωσιν αὐτῷ εἰς τὴν πλευρὰν λέγων: «ἔξελθὼν εἰσάγαγε ὃν βλέπεις ἔξωθεν τοῦ πυλῶνος κείμενον· οὗτός ἐστι ὁ βασιλεύς», πρᾶγμα ποὺ καὶ ἔγινε⁸.

κατὰ Βυζαντινο-Ρούσικα, Petropoli 1891 καὶ ἀναστ. ἔκδ. ἔκδ. Κουλτούρα, ἡ σχετικὴ διήγηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Θεοφίλου, σ. 9-11). Τὸ ἐπεισόδιο γνωστὸ μὲ παραλλαγές καὶ ἀπὸ ἄλλες διηγήσεις σχετιζόμενες πάντοτε μὲ τὴν προσπάθεια ἀποκαταστάσεως τοῦ Θεοφίλου στὴν μνήμη τῶν μεταγενεστέρων. Συγκεκριμένα σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται σὲ σχετικούς κώδικες ἢ Θεοδώρα καθικετεύουσα νυχθημερὸν τὸν Θεὸν νὰ συγχωρήσῃ τὸν Θεόφιλο «εἰς ὕπνον ἐτράπη καὶ ἐν ἐκστάσει γενομένη ὄρα κατ' ὄναρ... καὶ τινας... κατέχοντάς τε ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν διάφορα εἶδη βασανιστηρίων ὀργάνων, τοῦτ' ἐστι πλῆκτρα, ἀρθρέμβολα, βούνευρα, ῥάβδους καὶ εἴ τι ἕτερόν ἐστιν τιμωρητικὸν ὄργανον... καὶ τυπτόμενον Θεόφιλον τὸν βασιλέα... ἀνηλεῶς» κλπ. (W. Regel, δ.π., σ. 33 κέξ.). Ὅτι ἡ διήγηση ἀνήκει στὸν κύκλο ὑπερφυῶν ὀνείρων μὲ παράλληλα στὴν ἀγιολογικὴ παράδοση εἶναι προφανές (βλ. Athanasios Markopoulos, "The rehabilitation of the Emperor Theophilus, Byzantium in the ninth century: Dead or alive". *Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, March 1996 [1998], σ. 45, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 5). Ἐννοεῖται ὅτι βιβλιογραφία ἀναφέρεται καὶ στὶς ἐπιμέρους μελέτες βλ. π.χ. Stephanos Efthymiadis, «Living in a city and living in a scetis: The dream of Eustathios the banker», *Byzantinische Forschungen* 21 (1955), σ. 12 καὶ Δ. Ι. Κυρτάτας, *Τὰ ὄνειρα τῆς ἐρήμου. Πειρασμοὶ καὶ ἐσχατολογικὲς προσδοκίαι τῶν πρώτων χριστιανῶν ἀσκητῶν, Ὅψος ἐνυπνίου. Ἡ χρῆσις τῶν ὀνείρων στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα*, Ἡράκλειο 1993, σ. 277 κέξ. (Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης). Ἀπὸ τὸν Βίο τῆς Θεοδώρας παραλαμβάνει ἀργότερα καὶ καταχωρίζει στὸν Ἡσαυρὸ τοῦ τὴν σχετικὴ διήγηση ὁ Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης, συγκεκριμένα στὸν λόγο τοῦ Περί τῶν Ἁγίων εἰκόνων (βλ. Ἡσαυρὸς Δαμασκηνοῦ τοῦ Ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου, ἐν Βενετία 1851, σ. 311).

8. Γεώργιος Ἀμαρτωλός, *Χρονικὸν σύντομον*, σ. 726-727 (Mugalt). Τὸ κείμενο παρατίθεται ἐνδεικτικὰ μόνον, ἀφοῦ τὸ σχετικὸ ἐπεισόδιο λόγω τῆς σημαντικότητάς του ἀναφέρεται ἀπὸ πολλοὺς χρονογράφους κ.ἄ. (Συνεχιστὴς Θεοφάνους, Κεδρηνός, Λέων Γραμματικὸς κλπ.). Τὸ θέμα ἐξετάζει λεπτομερῶς μὲ τὶς σχετικὲς παραπομπές στὶς πηγές ὁ Gyula Moravcsik (*Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I*, *Dumbarton Oaks Papers* 15, 1961, σ. 91 κέξ.). Ὁ Moravcsik ἐκδίδει κριτικὰ μὲ βάση περισσότερες πηγές τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Γεώργιος Συνεχιστὴς» γνωστὸ χρονικὸ, ὅπου στὴν σ. 120 τὸ ἐπεισόδιο, τὸ ὁποῖο ἐδῶ ἐνδιαφέρει, ἀλλὰ ἐκδίδει ἐπίσης κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπο ἀνώνυμο

Στόν Βίο τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, πού συνεγράφη στήν τελική τουλάχιστον μορφήν του ἀρκετά χρόνια μετά τήν ἐκδημία του (συνέβη περί τὸ 998 ἢ λίγο ἀργότερα) ἀπὸ τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Νίκωνος⁹ καὶ μάλιστα στὰ ἀποδιδόμενα σ' αὐτὸν θαύματα¹⁰, γίνεται κατ' ἐπανάληψη λόγος γιὰ τὸ θέμα. Ἔτσι:

Ε. Στὴν προσπάθεια τοῦ Ἁγίου νὰ ἀνεγείρη ναὸ στὴν Σπάρτη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ὅλοι συνέδραμαν παντοιοτρόπως ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, τὸν Ἰωάννη Ἄρατο, ὁ ὁποῖος ἀντέδρασε σφοδρὰ μὲ ὕβρεις, ἀπειλές καὶ ἄλλους, ἀπαραδέκτους τρόπους. Τελικὰ «ἐδόκει ὁ δειλῆσιος ἐκεῖνος τῇ ἐπιούσῃ νυκτὶ δύο τινὰς ἐπιστῆναι αὐτῷ κατὰ τοὺς ὕπνους ἄνδρας γηραλέους, οἷς εἶποντο καὶ δύο εὐνοῦχοι μὲν τὸ φαινόμενον, τὴν ὄψιν δὲ ὑπὲρ ἄνθρωπον· οἱ καὶ μαστίζουσιν ἐδόκουν τὸν ἄθλιον... Εἶτα πρὸς ταῖς μαστίξι καὶ οἰκίσκῳ ἔδοξαν αὐτὸν κατακλείειν ἀφεγγεῖ· οὗ καὶ συγγνώμην δῆθεν λαβεῖν ἐξαιτουμένου, μόλις μὲν ἀνῆκαν τοῦ μαστίζουσιν... διυπνισθεῖς τοίνυν ὁ δύστηνος λάβρω πυρετῷ παραχρῆμα συνεσχέθη» παρακαλῶντας τὸν Ἅγιον νὰ τὸν συγχωρήσῃ, πρᾶγμα πού καὶ συμβαίνει, ὅμως «ἐκεῖνον μετὰ τρίτην ἡμέραν ἢ τοῦ θανάτου τομὴ περιεῖλε, τὸν βίον ἀθλιώτατα καταστρέψαντα»¹¹.

λαϊκοῦ χαρακτήρα χρονικό, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται πάλιν αὐτούσια τὸ ἐπεισόδιο τῆς καταφυγῆς τοῦ Βασιλείου στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διομήδη (σ. 124), ἀναφέρεται ἡ τριπλῆ προειδοποίηση πρὸς τὸν προσμονάριο ὄχι ὅμως καὶ ἡ λεπτομέρεια τῆς τύψεως μὲ τὴν ρομφαία. Γενικὰ τὸ ἐπεισόδιο ἀναφέρεται μὲ μικρὲς ἕως ἀσήμαντες ἀποκλίσεις ἀπὸ διαφόρους βαζυντινοὺς συγγραφεῖς, τὸ δὲ στοιχεῖο τῆς τριπλῆς τύψεως μὲ τὴ ρομφαία τοῦ προσμοναρίου κατὰ τὸν χρόνον πού κοιμόταν μνημονεύεται κατὰ κανόνα. Πρβλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 2, σ. 1010.

9. Τὸν Βίον αὐτὸν ἐξέδωκαν τελευταῖα κριτικῶς ὁ Ὀδυσσεὺς Λαμψίδης καὶ ὁ F. Sullivan. Ὁ πρῶτος ἐκδίδει τὸν Βίον σὲ δύο παραλλαγές ἀπὸ ἰσάριθμους κώδικες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι γνωστὲς (βλ. Ὀδ. Λαμψίδου, *Ὁ ἐκ Πόντου δσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε* [Κείμενα - Σχόλια], Ἀθῆναι 1982, σ. 14-159 καὶ 161-240 ἀντιστοίχως [Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον Πόντου», Παράρτημα 13, Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου, 4]), ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐκδίδει ἐνιαῖο τὸ κείμενο τοῦ Βίου, δοθέντος ὅτι ἡ δεύτερη παραλλαγή ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν πρώτη (βλ. F. Sullivan, *The Live of Saint Nikon. Text, Translation and Commentary by...* Hellenic College Press Brookline, Massachusetts 1987, σ. 26-271).

10. Τὰ κείμενα τῶν θαυμάτων ὁδηγοῦν σὲ ποικίλα συμπεράσματα γιὰ τὸν Βίο τοῦ Νίκωνος (βλ. Ὀδ. Λαμψίδης, ὁ.π., σ. 368), ἀλλ' ἐνδιαφέρουν μόνο σὲ ὅ,τι ἀφοροῦν στὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα τῆς τιμωρίας διὰ δαρμοῦ.

11. Sullivan, σ. 114-124, 35 = Λαμψίδης, σ. 190-192, 25-26.

ζ. Σὲ ἀναιδῆ «κουβικουλάριον» (οἰκονομικὸ ὑπάλληλο τοῦ δημοσίου) ποὺ ἐπιδίωκε τὰ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου «ἐπὶ πλέον κυκῆσαι καὶ παντοίως λυμῆνασθαι... νύκτωρ... ὕπαρ, οὐκ ὄναρ φοβερός ἄγαν ἐπιφανείς, χαλεπαίνων ἅμα καὶ ὀργιζόμενος (ἐνν. ὁ Νίκων) πληγὰς αὐτῷ ἐντείνει πολλάς». Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς τελικῶς «ἀναστάς τὸ περίοθρον» ἐκλιπαρεῖ μετὰ τὸ πάθημά του συγχώρηση «διηγούμενος σὺν ἐκπλήξει πολλῇ ἃ τ' ἐπεπόνθει καὶ οἷ' αὐτῷ συνέβη ὡς ἀναιδεῖ καὶ τολμητῖα». Τελικὰ καθίσταται εὐεργέτης τοῦ ναοῦ «καθ' ἃ δὴ καὶ μέχρι τῆς δεῦρο ὄραται ὁ θεῖος οἶκος καὶ ἡ τούτου ὄψις ἄγγελος γίνεται τῆς ἀγαθῆς ἐκείνης καὶ φιλοθέου τοῦ ἀνδρός προθέσεως»¹².

ζ. Στὸν δοῦκα τῆς χώρας τῶν Ἐθνικῶν Ἀντίοχο, ποὺ καταπάτησε κτήματα τοῦ μετοχίου τῆς μονῆς Νίκωνος παρὰ τὴν σφοδρὴ ἀντίθεση τῶν μοναχῶν, ἐμφανίζεται ὁ Ὅσιος κατὰ τὴ νύκτα καὶ «δείμασι φοβεροῖς ἐκδειματεῖν ἐδόκει τὸν τολμητῖαν, ἔπειτα καὶ τῇ σταυροφόρῳ ράβδῳ πλήξας αὐτὸν κατὰ τοῦ πλευροῦ, καιρίαν αὐτῷ τὴν ὀδύνην ἐπήνεγκεν». «Ὁ δὲ ...διυπνισθεῖς... αἰσθητῶς ἑώρα τὸν οὕτω πλήξαντα» μὲ τελικὸ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέψῃ μὲ τρόπο αἰσχρὸ τὸν βίον¹³.

η. Στοὺς Μηλιγγούς, κατοίκους τῆς χώρας τῶν Ἐθνικῶν, ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ ἀπαγάγουν θρέμματα τῆς ἴδιας μονῆς «θάπτον ἐπιστάς κατὰ τοὺς ὕπνους καθεύδουσι», μεταξὺ ἄλλων τιμωριῶν «πρῶτα μὲν πληγὰς, κατὰ τῶν παρεϊῶν ἐπιτρίβει τοῖς παλαμναίοις», κάτι ποὺ τοὺς ἐξαναγκάζει νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ ἀποδώσουν τὰ ἀπαχθέντα στὴ μονή¹⁴.

Τὸ ὑλικὸ τῶν θρησκευτικῶν θαυμαστῶν διηγήσεων εἶναι εὐρύτερο (βλ. στὸ τέλος προσθήκη), ἂν καὶ ὄχι τόσο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα ἔρευνα, ποὺ ἔχω διενεργήσει, πιστεύω ὅμως ὅτι καὶ τὸ ἤδη ἀνωτέρω παρατεθὲν εἶναι ἱκανοποιητικὸ πρὸς διατύπωση ὠρισμένων ἀπόψεων καὶ ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων ἐν σχέσει κυρίως πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν διηγήσεων αὐτῶν, τὸν σκοπὸν τῆς παραθέσεώς των στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα

12. Sullivan, σ. 184-186, 58 = Λαμψίδης, σ. 110-112, 37.

13. Sullivan, σ. 190-192, 59 = Λαμψίδης, σ. 114, 41. Ἡ σταυροφόρος ράβδος εἶχε δοθῆ ἀπὸ τὴν Θεοτόκο στὸν Ὅσιο, ὁ ὁποῖος τὴν ἔφερε μαζί του καθ' ὅλον τὸν βίον του. Σταυροφόρον ράβδον χρησιμοποιοῦν καὶ θαυματουργοῦ καὶ ἄλλοι Ἅγιοι καὶ Ὅσιοι, ὅπως φαίνεται στὶς σχετικὲς γι' αὐτοὺς διηγήσεις, ἀλλὰ γι' αὐτὲς θὰ γίνῃ λόγος σὲ ἄλλῃ μελέτῃ.

14. Sullivan, σ. 206-212, 63 = Λαμψίδης, σ. 124-126, 43.

καὶ τὴν ἐξάρτησή των ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Λουκιανοῦ, ἢ ὁποῖα χρονικὰ προηγείται. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τῆς τιμωρίας μὲ δαρμό ἱεροσύλων ἢ ἄλλων προσώπων ἀπὸ ἁγίους ποὺ ἐπιφαίνονται στὸν ὕπνο, τοῦτο εἶναι κοινὸ σὲ ὄλες τὶς παραδόσεις, γι' αὐτὸ καὶ ἡ συνάφειά των.

Ἄλλὰ οἱ παραδόσεις συγκροτοῦνται ἀπὸ ἐπὶ μέρους θέματα (μοτίβα) ὡς ἑξῆς:

α. 1. Χριστιανός, Κυριακὸς κατὰ τὸ ὄνομα, δέρνεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Εὐθύμιο, ἐπειδὴ ὤμοσε ψευδῶς ἐπὶ τῆς λειψανοθήκης του (Α). Τὸ αὐτὸ συνέβη σὲ κάποιον Θεόδοτο Γαλάτη, ἐπειδὴ ἔκλεψε χρήματα ἀνήκοντα στὸν ἅγιον (Β). 2. Ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος δέρνεται ἀπὸ Ἄγγελους ἐνώπιον τῆς Παναγίας ὡς εἰκονομάχος (Γ). 3. Προσμονάριος μονῆς δέρνεται, ἐπειδὴ παράκουσε σὲ θεία φωνὴ νὰ εἰσαγάγῃ ἐντὸς αὐτῆς τὸν εὕρισκόμενον ἔξω ἀπὸ αὐτὴν μέλλοντα αὐτοκράτορα Βασίλειον τὸν Α' (Δ). 4. Κατὰ τὸν Βίο Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε δέρνεται: Ἄρατος, ἐπειδὴ ἀντέδρασεν στὴν ἀνέγερση ναοῦ (Ε), οἰκονομικὸς ὑπάλληλος, ἐπειδὴ ἐπιβάλλει δεινὴ φορολογία στὴν μονὴ του (Ζ), Ἀντίοχος, ἐπειδὴ καταπατεῖ κτήματα τοῦ μετοχίου τῆς μονῆς του (Ζ), Μηλιγγοὶ (Ἐθνικοί), ἐπειδὴ ἐπιχείρησαν νὰ ἀπαγάγουν θρέμματα τῆς ἴδιας μονῆς (Η).

β. Οἱ πληγῆς τοῦ Κυριακοῦ ἀπὸ τὸν δαρμό δεικνύονται τὴν ἐπομένη (Α).

γ. Κυριακός, Ἄρατος, Ἀντίοχος τελικὰ πεθαίνουν ἐξ αἰτίας τοῦ δαρμοῦ (Α, Ε, Ζ).

δ. Ὁ ἱερόσυλος ὁμολογεῖ τὴν πράξη του, μετανοεῖ, παρακαλεῖ νὰ συγχωρηθῇ (Β, Γ, Ε, Ζ, Η), καθίσταται ὑπόδειγμα «μελλόντων ἐπιορκεῖν» (Α), πείθεται ὅτι «πάνυ ἐστὶν καλὸν καὶ ψυχωφελὲς τὸ σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τὰς εἰκόνας» (Γ), γίνεται εὐεργέτης τοῦ ναοῦ (Ζ), ἀποδίδει τὰ ἀπαχθέντα θρέμματα (Η).

Ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἀνάλυση φαίνεται, ὁ ψυχωφελὴς σκοπὸς τῶν βιογράφων τῶν ἁγίων, ἀναφερόμενος σαφῶς στὴν περίπτωση Γ, εἶναι ἐξόφθαλμος στὶς περισσότερες τουλάχιστον λοιπὲς διηγήσεις. Ἀπλὴ ἐξήγηση τῆς παρουσίας τοῦ θέματος θὰ ἦταν ὅτι, ἀφοῦ οἱ ἅγιοι ἐπιβάλλουν ποικίλες ποινὲς καὶ τιμωρίες σὲ ἀσεβεῖς μὲ σκοπὸ συνήθως νὰ τοὺς συνετίσουν, θὰ μποροῦσε νὰ περιληφθῇ σ' αὐτὲς καὶ ἡ συγκεκριμένη τῆς τιμωρίας καθ' ὕπνου μὲ δαρμό. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι, ὅπως ἔχει σημειωθῇ, ἤδη προχριστιανικὴ ἀπαιτεῖ περαιτέρω συζήτηση ὡς πρὸς τὴν ἐνδεχόμενη τῶρα σχέση τῶν ἁγιολογικῶν μὲ τὴν παγανιστικὴ παράδοση.

Ἄπὸ τὶς παραπάνω τῶρα παραδόσεις ἐκείνη τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου (Α) βρῖσκεται πλησιέστερα ἀπὸ πλευρᾶς πληρότητας περιεχομένου

πρὸς τὴν παράδοση τοῦ Λουκιανού¹⁵, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθῆ, ἀφοῦ καὶ στὶς δύο γίνεται λόγος γιὰ μιὰ ἱεροσύλη πράξη, γιὰ τὴν τιμωρία τοῦ ἱεροσύλου μὲ τὸν δαρμό ἐκ μέρους τοῦ θιγομένου ἥρωα ἢ ἀγίου, γιὰ τὴν ἐπίδειξη τῶν πληγῶν ἀπὸ τὸν δαρμό, πρᾶγμα ποὺ ἐνισχύει τὴν ἀξιοπιστία τοῦ ἐπεισοδίου καὶ γιὰ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε ὁ θάνατος τοῦ ἱεροσύλου. Οἱ λοιπὲς παραλλαγές τῆς ἀγιολογικῆς διηγήσεως προσαρμόζονται ἀνάλογα, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν ψυχωφελῆ σκοπὸ τῶν πλὴν ἴσως τῆς παραδόσεως Β, στὴν ὁποία ἡ προφητικὴ μὲ ὄνειρο διάσταση εἶναι μᾶλλον ἢ κυριαρχοῦσα.

Συναφῶς πάντως πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψη καὶ ὁ τρόπος συγγραφῆς τῶν Βίων, στοὺς ὁποίους ἐμπεριέχονται οἱ θαυματικὲς διηγήσεις ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τὸν Βίον τοῦ Μεγάλου Εὐθυμίου ὁ συγγρ. Κύριλλος σημειώνει προλογικά: «Ἐτόλμησα ἀτέχνῳ τινὶ καὶ τῆς ἔξωθεν παιδείας ἀπείρῳ κεχρημένος λέξει τῆς προκειμένης ἀπαρξασθαι συγγραφῆς»¹⁶. Τοῦτο θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι ὁ Βίος, παρὰ

15. Μὲ τὴν παράδοση τοῦ Λουκιανού ἔχει συνδέσει καὶ λαϊκὲς παραδόσεις ὁ Ν. Γ. Πολίτης, ἀλλὰ ἡ σχέση μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῶν τελευταίων, στὸν βαθμὸ ποὺ ἐνδεχομένως ὑπάρχει, εἶναι πολὺ χαλαρή. Σύμφωνα πάντως πρὸς μίαν ἀπὸ αὐτές, ὅταν οἱ Νεράϊδες δυσσαρεστηθοῦν ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τῶν νυμφολήπτων ἢ διαπιστώσουν ἀπειθεία τῶν στὶς προσταγές των, τοὺς δέρουν μὲ ψιὰθινα μαστίγια, τῶν δὲ μαστιγώσεων παραμένουν ἐπὶ τῶν σωμάτων μελανὰ ἴχνη ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας. Κατ' ἄλλη παράδοση, ὅταν οἱ στρατιῶτες τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἔκοπταν θαυμαστὰ δένδρα, μαστιγώνονταν ἀοράτως ἀπὸ δαίμονες «καὶ τῶν μὲν μαστιγούντων τὸν ψόφον ἠκούομεν, καὶ τὰς πληγὰς ἐπὶ τῶν νῶτων ἐρχομένας ἐβλέπομεν· τοὺς δὲ τύπτοντας οὐκ ἔθεωροῦμεν». Ἐξ ἄλλου σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὴν Ἀμαρτωλῶν Σωτηρίαν τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου (θαῦμα 23) σὲ παραδοθέντα σὲ δαίμονα ἄρχοντα, τοῦ ὁποίου «ἐπόνεσεν ἡ καρδία του» καὶ «ἐστέναξε βαρέως» γιὰ τὰ ἀμαρτήματά του, ὅταν ἀντίκρουσε τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου σὲ μίαν ἐκκλησία «τοῦ ἔδωσεν ὁ δαίμων μὲ μίαν ράβδον τόσαις, ὅπου ἐμαύρισαν οἱ σάρκες του» (βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέτες ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων*, 1, ἐν Ἀθήναις 1871, σ. 105-106). Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὴν σύνδεση πρὸς τὸ ἀρχαῖο κείμενο παρεμφερεῖς διηγήσεις δὲν εἶναι ἀγνωστες καὶ σὲ ἄλλους Βίους. Ἔτσι στὸν Βίον τοῦ Ὁσίου Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτη σὲ ἀσεβοῦντα κατὰ κάποιον τρόπο μοναχὸ ὁ φύλακας Ἄγγελός του ἔδωσε ράπισμα. Ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ μοναχός, «δὲν ἤξεύρω νὰ εἰπῶ μὲ ἀκρίβειαν, ἢ ὁ ὕπνος μὲ ἄρπασεν ἢ ὄχι» ἢ ἂν αὐτὸ «ἐκ Θεοῦ ἦταν ἢ ἐκ δαιμόνων» (Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, *Νέον Ἐκλόγιον* 1974, σ. 228-229 [Ἀστήρ]). Ἐξ ἄλλου καὶ σὲ συναξάρια Καθολικῶν ἀγίων γίνεται λόγος γιὰ τιμωρίες μὲ ράπισματα ἢ δαρμούς καθ' ὕπνους ἀπὸ τὴν Παναγία ἢ ἀγιο, τῶν ὁποίων μετὰ τὴν ἀφύπνιση τῶν παθόντων διατηροῦνται τὰ ἴχνη (βλ. πρόχειρα Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 2, 1904, σ. 1010).

16. Ὁ.π., σ. 6.

τήν ιστορικότητά του, δὲν εἶναι δημιούργημα, εὐπαιδευτοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀπαλλάξη, κατὰ τὸ πλεῖστον τουλάχιστον, ἀπὸ διηγήσεις περιβεβλημένες περισσότερο ἢ λιγώτερο μὲ μυθικὸ ἔνδυμα ἢ διακοσμημένες μὲ ἀνάλογα στοιχεῖα. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἰσχύει. Ὁ Κύριλλος ἐκφράζεται μὲ μετριοφροσύνη, ὅπως συνηθίζεται στοὺς Βυζαντινοὺς, ἐπειδὴ εἶναι βέβαιο ὅτι εἶναι λόγιος¹⁷ μὲ θεολογικὴ παιδεία. Ἐξ ἄλλου ὁ Βίος ἐγράφη μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀγίου καὶ στηρίχθηκε κυρίως σὲ προφορικὲς διηγήσεις τῶν προγενεστέρων, μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται γιὰ τὴν ἀξιοπιστία των.

Ὁ ἴδιος ὁ βιογράφος ὁμολογεῖ στὸ τέλος τῆς συγγραφῆς του: «Ὅσα μὲν οὖν περὶ τοῦ θεοφόρου Εὐθυμίου ἤκουσα καὶ ἔγνων καὶ οἱ πατέρες μου διηγήσαντό μοι, οὐκ ἀπέκρινσα ἀπὸ τῶν τέκνων αὐτῶν εἰς γενεὰν ἑτέραν, ἀλλὰ ἀπήγγειλα καὶ ἀνεγραψάμην πρὸς τὰ ταῦτα ταῖς μετέπειτα γενεαῖς παραπεμφθῆναι»¹⁸. Ὁ συγγρ. θεωρεῖ πάντως ἀναγκαῖο ἐν συνεχείᾳ ὄχι μόνον τὰ ὅσα ἄκουσε, ἀλλὰ «καὶ τὰ ἐπὶ ἐμοῦ γεγονότα θαύματα ἀπὸ τῆς τούτου θήκης καὶ μνήμης γραφῆ παραδοῦναι ἔτι τῶν εὐεργετηθέντων περιόντων καὶ τῶν ταῦτα θεασαμένων. Τὰ γὰρ νῦν ἐπ' ὄψεσιν πάντων ἐκ τῆς αὐτοῦ θήκης προερχόμενα θαύματα» ὡς ἀξιοθαύμαστα καὶ ἀξιωμακτικὰ «πείθει τοὺς ἐντυγχάνοντας καὶ τοῖς ἤδη περὶ αὐτοῦ ῥηθεῖσιν μὴ ἀπιστεῖν»¹⁹. Στὴν κατηγορία τῶν θαυμάτων τούτων ἀνήκουν τὸ τοῦ ἐπιόρκου καὶ τῆς τιμωρίας του μὲ ξυλοδαρμό²⁰ ὅπως καὶ ἄλλα²¹, γιὰ τὰ ὁποῖα βλ. κατωτέρω στὸ τέλος.

Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ συγγρ. γιὰ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον συντάσσει τὸν Βίον, ἀλλ' ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς μελέτης αὐτῆς, ἐπειδὴ ἀναφέρεται σ' ὀλόκληρον τὸν Βίον καὶ ὄχι μεμονωμένα στὶς ἐξετασθεῖσες ὀλίγιστες παραδόσεις. Ὅπωςδήποτε ὁ Κύριλλος

17. Τοῦτο εἶναι ἐμφανὲς ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ του ὄργανο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα (βλ. Bernard Flusin, *Miracle et histoire dans l'œuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris 1983, σ. 42. Τὸ ἔργο αὐτὸ παρουσιάζει εὐρύτερο ἐνδιαφέρον). Ἐξ ἄλλου ἐκφράσεις περὶ ἀδυναμίας τοῦ συγγραφέα νὰ ἀνταποκριθῆ λόγῳ ἀπαιδευσίας κλπ. στὸ ἔργο τῆς συνθέσεως Βίου, τὸ ὁποῖον ἀναλαμβάνει, εἶναι κοινοὶ τόποι, ἰδίως στοὺς προλόγους τῶν σχετικῶν ἔργων (βλ. σχετικὰ A. J. Festugière, "Lieux communs littéraires et thèmes de folk-lore dans l'Hagiographie primitive", *Wiener Studien* 73 (1960), σ. 129-131).

18. Ὁ.π., σ. 71, 49.

19. Ὁ.π..

20. Ὁ.π., σ. 79, 58.

21. Ὁ.π., σ. 81-82, 59.

ὁμολογεῖ ἐν σχέσει πρὸς αὐτὲς ὅτι: «ταῦτα ὀλίγα ἐκ πολλῶν ἀναλεξάμενος ἀνεγραψάμην, ἅπερ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἑώρακα, συνάψας αὐτὰ τοῖς ἐξ ἀκοῆς ἀναγραφεῖσι περὶ τῆς ἐν σαρκὶ πολιτείας τοῦ πατρὸς ἡμῶν πρὸς τὸ γνῶναι τοὺς τε ἐντυγχάνοντας καὶ τὴν ὁσιότητα τὴν σὴν τὴν τῆς παρεδρευούσης τῇ Εὐθυμίου θήκη θείας χάριτος δύναμιν καὶ ἀναλογίσασθαι ὅτιπερ μαρτυρεῖ τῇ λαμπρότητι τῆς ἐκείνου ἐν σαρκὶ πολιτείας τὰ μετὰ τὴν αὐτοῦ κοίμησιν ἐνεργούμενα θαύματα... καὶ διερώτων ἐπιμελῶς τοὺς κατὰ τὴν ἔρημον ταύτην θεοφόρους τε καὶ ἀρχαιοτάτους πατέρας τὰ περὶ Εὐθυμίου μὲν τοῦ μεγάλου ἀκριβῶς ἀκοῆ μεμαθηκότας... καὶ ὅσα παρ' ἐκάστου τούτων μαθεῖν καὶ ἀναλέξασθαι ἴσχυσα... ἐν διαφόροις χάρταις ἀνεγραψάμην ἀτάκτοις τισὶ καὶ συγκεχυμένοις διηγήμασιν». Ὁ Κύριλλος κατοίκησεν σὲ νέα λαύρα «ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς περὶ Εὐθυμίου καὶ Σάββα ἐγγεγραμμένους χάρτας καὶ κελευσθεῖς... τὰ τούτοις ἐμπερόμενα κεφάλαια ἀρμοδίως συντάξαι μετὰ τῆς ἐνδεχομένης φράσεως τε καὶ συντάξεως... ἔμεινα ἐν ταύτῃ ἡσυχάζων τῇ Νέα λαύρα καὶ τῆς εἰς τοὺς χάρτας ἀδολεσχίας μὴ ἀφιστάμενος. Καὶ ἀρχὴν τῆς συντάξεως ἠπόρουν ποιήσασθαι καὶ ὡς ἰδιώτης καὶ μηδ' ὄλως ἀχθεῖς διὰ παιδείας τῆς ἔξωθεν καὶ ὡς ἀπειρος τῶν θείων λογίων καὶ βραδύγλωστος»²², ἀλλὰ ὁ Θεὸς μὲ τὴν χάριν Εὐθυμίου καὶ Σάββα τὸν ἐβοήθησεν στὴν ἐπιτυχημένη περάτωση τοῦ ἔργου τῆς βιογραφίσεως τῶν ἁγίων.

Ἀπὸ τὴν ὁμολογία τοῦ Κυρίλλου συνάγεται ὅτι αἱ θαυματικὲς διηγήσεις καὶ ἄλλες εἰδήσεις κυκλοφοροῦνταν μετὰ τῶν προγενεστέρων του μοναχῶν μέσω τῆς στοματικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν ἐκ τοῦ Βίου ἀκριτὴ καὶ πάντοτε ἀνεξέλεγκτη εἰσροὴ στοιχείων ἀπὸ τὴν λαϊκὴ παράδοση, πού ἔχει μεγάλη διάρκεια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα στοιχεῖα λόγω ἐλλείψεως σχετικῆς δῆθεν προπαρακευῆς δὲν μπόρεσε νὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ὁ Κύριλλος (τῆς εἰς τοὺς χάρτας ἀδολεσχίας μὴ ἀφιστάμενος).

Β'

Ἡ ἄλλη διήγηση πού περιλαμβάνεται στὸ ἴδιο ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ ἔχει ὡς πρωταγωνιστὴ Βαβυλώνιον μάγο, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιῶντας λόγους καὶ μέσα καὶ προβαίνοντας σὲ πράξεις καθαρὰ μαγικοῦ περιεχομένου, σύμφωνα ἄλλωστε πρὸς τὴν ιδιότητά του, ἐξουδετερώνει ποικίλους ὄφεις καὶ δράκοντα, τοὺς ὁποῖους ἔχει συγκεντρώσει προηγουμένως στὸ μέσο

22. Ὁ.π., σ. 82-83, 60.

ἀγροῦ. Συγκεκριμένως ὁ Βαβυλώνιος «καθαγνίσας τὸν τόπον περιελθὼν ἐς τρεῖς, ἐξήλασεν ὅσα ἦν ἐρπετὰ ἐντὸς τῶν ὄρων. Ἦκον οὖν ὡσπερ ἐλκόμενοι πρὸς τὴν ἐπωδὴν ὄφεις πολλοί» καὶ «εἷς δράκων παλαιός... Ἐπεὶ δὲ συνηλίσθησαν ἐνεφύσησε μὲν αὐτὰ ὁ Βαβυλώνιος, τὰ δὲ αὐτίκα μάλα κατεκαύθη ἅπαντα ὑπὸ τῷ φυσήματι, ἡμεῖς δὲ ἐθαυμάζομεν»²³. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν γίνεται σαφῶς λόγος γιὰ ἀφή πυρᾶς, πάνω στὴν ὁποία θὰ κατακαιγόταν ὁ δράκοντας καὶ ἡ συνοδεία του ἀπὸ μικρότερους ὄφεις, εἶναι μικρῆς σημασίας λεπτομέρεια²⁴. Εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν λαϊκὴ δεισιδαιμονία, ἀφοῦ περὶ λαϊκῆς διηγήσεως πρόκειται, κάθε τι ποὺ ἐκλύεται ἀπὸ τὸν ὄργανισμό τοῦ ἀνθρώπου, πολὺ περισσότερο τοῦ μάγου, ἐμπεριέχει ζωτικὴ μαγικὴ δύναμη, ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρῃ οἰοδήποτε ἀποτέλεσμα²⁵. Μεταξὺ τῶν ἐκλυομένων οὐσιῶν (σιέλου κλπ.) συγκαταλέγεται καὶ ὁ ἐκ τοῦ στόματος ἐξερχόμενος ἀέρας, τὸ φύσημα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἰσχύει ὄχι μόνο γιὰ τὴ μαγεία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν θρησκεία.

Ἐν προκειμένῳ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο στὸν Βίο τῆς

23. Λουκιαν., Φιλοψ. 12. Γιὰ τὴν συνάφεια τῆς διηγήσεως, ποὺ περιέχει πολλὰ ἀλλὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, τὰ ὁποία τὴν καθιστοῦν συναφῆ καὶ μὲ διηγήσεις σὲ Βίους ἁγίων, βλ. κατωτέρω.

24. Κατάκαυση ἐπικίνδυνου δράκοντα ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐξουδετέρωσή του ἀναφέρεται σὲ διηγήσεις Βίων καὶ συναξαρίων (βλ. π.χ. τὸ συναξάριο τοῦ δρακοντοκτόνου ἁγίου Δονάτου, τοῦ ὁποίου ἡ παλαιότατη διατύπωση ἅπαντὰ στὸν Σωζομενόν, ποὺ στηρίζεται, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, σὲ ἐπιχώριες παραδόσεις (Α΄ ἡμισυ Ε΄ αἰ.) («αὐτὸ οἱ ἐπιχώριοι κατέκαυσαν»), στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου («τότε οἱ παρεστῶτες καὶ θεαταὶ τοῦ θαύματος ἐσύναξαν ξύλα καὶ ἐκατέκαυσαν τὸ ἄγριον καὶ θανατηφόρον θηρίον»), ἓνα κείμενον τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει στὸν Συναξαριστὴν του ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης (Συναξαριστῆς 2, Ἀθήνησι 1868³, σ. 117-118) καὶ ἐκθεση τοῦ 1509, ἀποκείμενη στὸ Ἀρχεῖο Κεφαλληνίας, στὴν ὁποίαν γίνεται λόγος γιὰ τὴν καύση τοῦ σώματος φονευθέντος τερατώδους μεγέθους δράκοντα πρὸ τῆς ἐκκλησίας. (βλ. γιὰ τὰ ἀνωτέρω Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 2, σ. 973, 975, 978, ὅπου τὰ κείμενα καὶ οἱ ἀκριβεῖς παραπομπές). Οἱ παραδόσεις γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ νησιωτικῶν ἰδίως περιοχῶν ἀπὸ φίδια ἢ δράκοντα μὲ κατάκαυση δασῶν κλπ. εἶναι εὐρύτερα διαδεδομένες (βλ. Στέφ. Δ. Ἡμέλλος, «Ἡ ἀπουσία θηρίων καὶ φιδιῶν ἀπὸ τὰ νησιά κατὰ τὶς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Εὐρώπης», «Λαογραφικά, τόμος Α΄, Δημῶδεις παραδόσεις», Ἀθήνα 1988, σ. 178-208.

25. βλ. ἐκτενῶς Robert Muth, *Träger der Lebenskraft. Ausscheidungen des Organismus im Volksglauben der Antike*, Wien 1954, σ. 1 κέξ., ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ ἐμφύσημα γενικώτερα ὡς στοιχεῖο θρησκευτικὸ, μαγικὸ κλπ. καὶ περὶ τῆς δυνάμεως ποὺ περιέχει βλ. Κ. Thraede, «Exorzismus», *RLAC* 7 (1969), στ. 52, 4, *HDA* 1 (1927), στ. 647 (Atem) καὶ αὐτόθι στ. 1355-57 (blasen).

άγιας Παρασκευής, άγιας δρακοντοκτόνου, κατά τὸ ὁποῖον ἡ άγια «ὡς παρέστη πλησίον τοῦ θηρός», ἐμφωλεύοντος δράκοντα ἔξω τῆς πόλεως ὅπου ἐβασίλευεν κάποιος Ἀσκληπιός «ἐμφυσήσασα ἅμα εἰς αὐτὸν καὶ τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ ποιησαμένη. Ὁ δὲ μέγα διερράγη εἰς δύο καὶ ἄφαντος ἐγένετο»²⁶.

Αἰτία τούτου φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ὅτι ἡ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου, οἰουδήποτε πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου, τοποθετεῖ κατά τρόπο ἄσαφῆ τὴν ἔδρα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ζωῆς κάπου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὄργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔτσι ὁ,τιδήποτε ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος θεωρεῖται φορέας ζωτικῆς δυνάμεως καὶ μάλιστα μαγικῆς. Συναφῶς πρὸς τὴν ἐξεταζομένη περίπτωση ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ρήματος κατακαίομαι («κατεκαύθη») δηλώνει σαφῶς ἀποτέλεσμα πού ἔχει σχέση μὲ τὴν πυρά.

Σχετικὰ τώρα μὲ τὴν συναξαρική φιλολογία καὶ τὴν συγγένεια τῆς διήγησης τοῦ Λουκιανοῦ μὲ αὐτὴν παρατηρῶ τὰ ἑξῆς: Ὅπως ἤδη ἐδηλώθη καὶ ἀνωτέρω, περὶ ἐξουδετερώσεως δράκοντα, πού φυλάσσει ἐξειδικευμένα θησαυροὺς, γίνεται λόγος στὴν παρατεθεῖσα ἀνωτέρω Β διήγηση τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, ἡ ὁποία συμφύρεται, ἄς σημειωθῆ, μὲ τὴν διήγηση γιὰ τὴν τιμωρία ἱεροσύλου μὲ τὸν δαρμό. Κατὰ τὴν διήγηση αὐτὴ ὁ Γαλάτης Θεόδοτος κρύπτει κάτω ἀπὸ λίθο κλαπέντα νομίσματα ἀπὸ τὴν μονὴ τοῦ Ἀγίου. Στὴν προσπάθειά του νὰ τὰ ἀναλάβῃ σὲ μεταγενέστερο χρόνο «ἐγγίσας τὸν λίθον ὑπὸ ὄψεως φοβερωτάτου ὑποκάτωθεν τοῦ λίθου ἐξεληθόντος καταδιωχθεὶς ἐνεποδίσθη». Τοῦτο ἐπαναλήφθηκε τρεῖς φορές καὶ τελικὰ ὁ δράκοντας ἐξαφανίσθηκε κατόπιν παρεμβάσεως τοῦ ἄββᾶ Λεοντίου ἄνευ ὁμως κατακαύσεως²⁷.

Ἡ διήγηση μὲ θέμα τῆ φύλαξη θησαυρῶν ἀπὸ δράκοντα ἀναφέρεται ἀπὸ πολλοὺς συγγραφεῖς, τῆς μεταγενέστερης πάντως ἀρχαιότητος, ὑπὸ τύπον μᾶλλον ἀπλῆς λαϊκῆς πίστεως καὶ ὄχι συγκροτημένης παραδόσεως, ὅπως ἀπὸ τὸν Ἀρτεμίδωρο («Δράκων σημαίνει... καὶ πλοῦτον καὶ χρήματα διὰ τὸ ἐπὶ θησαυροὺς ἰδρῦεσθαι»²⁸, τὸν Φιλόστρατο («οἰκεῖ δράκων

26. Βλ. σχετικὰ Δημ. Β. Οἰκονομίδου, «Ἡ άγια Παρασκευὴ εἰς τὸν βίον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ», *Ἐπετηρὶς Λαογρ. Ἀρχείου* 9-10 (1955-57), ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 69. Στὴν μελέτη αὐτὴ (ἰδίως σ. 67 κἑξ.) καὶ τὰ περὶ τῆς άγιας ὡς δρακοντοκτόνου κ.ά. Γιά τὸ συγκεκριμένο στοιχεῖο τοῦ φησήματος βλ. καὶ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, *Συναξαριστῆς* 2, σ. 278 (26 Ἰουλ.), πρβλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 2, 1904, σ. 972.

27. Ὁ.π., σ. 69-70, 48.

28. Ἀρτεμ., Ὀνειρ. 2, 13 (Pack).

πλούτου τινός, οἶμαι, φύλαξ, ὃς ὑπὸ τῆ γῆ κεῖται»²⁹, τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς Festus (Dracones... qua ex causa incubantes eos thesauris custodiae causa finxerunt antiqui)³⁰, Φαῖδρος (ad draconis speluncam ultimam / custodiebat qui thesauros abditos)³¹ κ.ἄ.

Ἄλλὰ ἡ διήγηση τοῦ Λουκιανοῦ παρουσιάζεται συναφῆς πρὸς ἄλλη συναξαρική διήγηση, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὸν Βίον τοῦ ἁγίου Ὑπατίου Γαγγρῶν (τῆς Παφλαγονίας), ἐνὸς ἀπὸ τοὺς 318 θεοφόρους πατέρες τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Νίκαιας. Ἡ τελευταία σύγκειται ἀπὸ δύο θέματα, δηλ.: α΄) τοῦ τῆς φυλάξεως θησαυροῦ ἀπὸ δράκοντα, ὅπως ἀνωτέρω, καὶ β΄) τοῦ τῆς ἐξουδετερώσεως τοῦ δράκοντα διὰ κατακαύσεως, μὲ τὴν παρέμβαση ἱεροῦ προσώπου, ἐν προκειμένῳ τοῦ Ἁγίου. Ἡ διήγηση τοῦ Βίου τοῦ Ὑπατίου ἔχει ὡς ἀκολουθῶς: «τῶ γὰρ θησαυρῶ τῶν... χρημάτων... μέγα τι χρῆμα θηρίου, τὸ τῆς κακίας ὄργανον, ὃ παλαιὸς τοῦ ἡμετέρου γένους ἐχθρὸς, ποθὲν ὑπεισέρχεται καὶ ὑφαιρεῖται τοῦ πλούτου τὸν βασιλεύοντα καί, εἴπου τις κατετόλμησε πλησίον γενέσθαι πρὸς ἐπανάληψιν χρειώδους τινός, τῶ τοῦ δράκοντος ἄσθματι καὶ βλέμματι ἀπενεκροῦτο καὶ ἐξηραίνετο... καὶ ἦν καθορᾶν τῆ τῶν χρημάτων σορῶ νεκρῶν σωρείαν ἐφάμιλλον... Βασιλεὺς δέ, παρὰ πάντων καταβοώμενος... καὶ τί

29. Φιλοστρ., Εἰκ. ιζ΄ (Kayser 2, σ. 365).

30. Sexti Pompei Festi 67.

31. Φαῖδρ. 4, 21 (Budé). Βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις 2*, σ. 1029. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ξεχωριστὸ κύκλο καὶ εἶναι εὐρέως διαδεδομένες στὸν λαό, μποροῦν δὲ μὲ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχουν νὰ ἀποτελέσουν οὐσιώδους σημασίας σχόλια τῶν ἀρχαίων καὶ χριστιανικῶν παραδόσεων, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καθὼς παρουσιάζονται διαδεδομένες μὲ παραλλαγές παρέχουν ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν σχετικῶν λαϊκῶν δοξασιῶν. Ἐτσι δεδομένης τῆς ὑπάρξεως καταχωσμένων θησαυρῶν μὲ τὴν μορφήν ἀγγείων ποὺ περιέχουν νομίσματα ἢ ἄλλα πολύτιμα ἀντικείμενα μέσα σὲ τάφους κ.ἄ. καὶ τῆς δεδομένης ἐπίσης δυσχέρειας ἀνευρέσεώς των ἢ φρούρησῆς των ἀπὸ ὑπερφυσικά ὄντα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀπὸ δράκοντες, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐρεθίζη τὴν φαντασία τοῦ λαοῦ. Ἡ διαδικασία ἀνακαλύψεως καὶ συλήσεως τοῦ θησαυροῦ εἶναι σύνθετη καὶ βέβαια δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἢ περιγραφή της. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πάντως ὅτι καὶ ἅγιοι, ἐπιφαινόμενοι καθ' ὕπνου, ὑποδεικνύουν τὸν τόπο τοῦ θησαυροῦ, ὃ ὁποῖος κατὰ τὶς ἑλληνικὲς καὶ ἄλλων λαῶν παραδόσεις φυλάσσεται κάποτε ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερους φρουρούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀπὸ φοβερὸ δράκοντα, ὅπως αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἀρχαῖες παραδόσεις (βλ. γενικῶς Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις 1*, σ. 229 κέξ. (κατηγ. Θησαυροὶ καὶ Ἀράπηδες) 2, σ. 1003 κέξ., Γ. Α. Μέγας, «Παραδόσεις περὶ θησαυρῶν», *Λαογραφία 4* (1912-13), σ. 22-34, *Λαογραφία 23* (1970), σ. 423 κ.ἄ.π.).

δράσειεν ἀπορῶν» καταφεύγει τελικῶς καὶ ἐπιζητεῖ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἁγίου. Ὁ δὲ Ἅγιος «κελεύσας μέσον τῆς πόλεως πῦρ ἀνακαύσασθαι, ὕλην τρεφόμενον διαρκεῖ, ἅπεισι πρὸς τὴν θύραν τοῦ ταμείου, καὶ ταύτην διάρας, εἴσεισι μόνος... τῶν ἄλλων ἀπάντων ὑπεκστάντων ἐπὶ μικρῶ», καὶ «φόβῳ... ὑφορωμένων, μὴ τι τῶν προτέρων ἴσον καὶ τούτῳ συμβῆ. Ὡς δὲ τοῦτον ὁ θῆρ ἐτεθέατο, περιειλεῖτο τε καὶ συνεστρέφετο καὶ κρύπτειν τὴν κεφαλὴν τοῖς χρήμασιν ἐτεχνάζετο ὥσπερ τοῦ ἰδίου ὀλέθρου ἐπαισθόμενος. Ἐπεὶ δὲ τοῦτον ἐνεκελεύετο ἀπανίστασθαι καὶ πρὸς τὴν θύραν ἔρπειν, τὴν ἔξοδον ὑπερτιθέμενος, τῇ ἐνούσῃ ράβδῳ τοῦ ἀρχιερέως ἐκόπτετο. Διανίσταται γοῦν ὄρθιος τῇ κέρκῳ ὑπερειδόμενος καὶ συντονώτερον μαστιζόμενος, ἅκων ὑπετάγεται τῷ κελεύοντι. Ὁ δὲ πολὺς ἐκεῖνος ὄχλος... ὡς εἶδε τοῦτον (ἐνν. τὸν Ἅγιον) ἐκεῖθεν ἀσινῆ ἐξερχόμενον καὶ χαμάζε τὴν βακτηρίαν ὑποσύροντα, καὶ ὥσπερ κρίκον, ἐνθέντα τοῖς μυκτῆρσι τοῦ δράκοντος, τοῦτον καθέλκοντα, περιδεῆς γεγονώς, ἅπας ἐτρέπετο εἰς φυγὴν. Ὁ δὲ θεῖος ἀρχιερεὺς, ὅτε δὴ προσήγγισε τῇ ἔξαφθείσῃ φλογί, τὸ θηρίον εἰσβαίνειν μέσον ἐκέλευε, καὶ ἀντὶ πολλῶν ἕνα καὶ μόνον εἰσπράττεσθαι θάνατον. Τὸ δὲ καίτοι πολλὰ συστρεφόμενον καὶ περιειλούμενον, καὶ οἷα καθικετεύον τὸν ἅγιον, τὴν φλόγα ὑπείσέρχεται καὶ τὴν φθορὰν ἐπενδύεται. Καὶ οὕτω τεφρωθέν, τὴν τῶν χρημάτων τῷ βασιλεῖ ἐπ' ἀδείας ἀπόλαυσιν δίδωσιν»³².

Ἄλλὰ ἂν ἡ διήγησις τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ ἀφορᾷ στὴν κατάκαυση τοῦ δράκοντα ἀποκλίνει κάπως τοῦ ἐπεισοδίου τῶν ἀγιολογικῶν διηγήσεων καὶ μάλιστα ἐκείνης τοῦ ἁγίου Ὑπατίου, ἰδοὺ νεώτερη παράδοση λαϊκῆ, μὲ πρωταγωνιστὴν ἅγιον, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει τὸν λαϊκὸ χαρακτήρα τῶν παλαιότερων ἀγιολογικῶν ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐξουδετέρωση τοῦ δράκοντα. Κατὰ τὴν παράδοση αὕτη, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια, στὸ νησὶ δὲν ὑπῆρχαν ὄφεις μὲ τὴν ἐπέμβαση μαθητῆ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Εὐαγγελιστῆ. Εἰδικώτερα σὲ σπήλαιον τοῦ νησιοῦ, ὀνομαζόμενον «Δρακοντόσπηλιον» κατοικοῦσε παλαιότερα ἐπικίνδυνος γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ τὰ ποιμνία των δράκοντας. Ὁ ἅγιος, πρὸς τὸν ὁποῖον προσέφυγαν οἱ κάτοικοι, διέταξε νὰ συγκεντρώσουν ξύλα καὶ φρύγανα. Τὸν ἅγιον ἀκολουθοῦσε ὁ δράκο-

32. Θεόφιλος Ἰωάννου, Μνημεῖα ἀγιολογικά, Βενετία 1884 (ἀνατ. Leipzig 1973), σ. 261-263, 16-18, πρβλ. καὶ Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Συναξαριστής* 2, σ. 66, ὅπου ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων ὅτι ὁ Ἅγιος κρατοῦσε «καὶ ράβδον εἰς τὰς χεῖρας του, ἔχουσιν ἐπάνω τὸν τύπον τοῦ τιμίου Σταυροῦ», δηλ. ράβδον σταυροφόρο, μὲ τὴν ὁποία κτυποῦσε τὸν δράκοντα.

ντας και άλλα δηλητηριώδη έρπετά. Κατά προτροπή του αγίου οί κάτοικοι έθεσαν πύρ στον σωρόν των ξύλων και των φρυγάνων, επάνω δέ στην πυρά κατόπιν προσταγής του έπεσαν ό δράκοντας και οί λοιποί δφεις και έκτοτε τό νησί εΐναι άπαλλαγμένο από τά ζώα αυτά³³.

Συναφής όμως διήγηση συγκαταλέγεται μεταξύ των θαυμάτων του Όσίου Ίλαρίωνος, που καταγόταν από τό χωριό Θαβαθά κοντά στη Γάζα, άσκητη και μαθητή του Μεγάλου Άντωνίου, τά όποια περιγράφει στα λατινικά ό πολυμαθής Όσιος Ίερώνυμος (ca 345-420), σε έποχή μάλιστα λίγο μεταγενέστερη από εκείνη κατά την όποια έζησε ό Λουκιανός. Κατά την θαυματική αυτή διήγηση δράκοντας «mirae magnitudinis, quos gentili sermone boas vocant», ό όποιος λυμαινόταν την περιοχήν «cui cum pyram iussisset praeparari (ένν. ό Ίλαρίων), et oratione ad Christum emissa evocato praecipisset struem lignorum scandere, ignem supposuit. Tum itaque cuncta spectante plebe immanem bestiam concremavit»³⁴.

Τήν παράδοση αυτή παραθέτει ήδη ό Reitzenstein στο γνωστό ειδικό έργο του *Hellenistische Wundererzählungen* και μάλιστα την συνδέει με εκείνη του Φιλοψευδή του Λουκιανού, την όποϊαν παραφράζει στα γερμανικά³⁵.

Ή τελευταία μπορεί να θεωρηθή συναφής προς πολλές άλλες παραδόσεις, αρχαιότερες και νεώτερες, λόγω των πολλών στοιχείων τά όποια έμπεριέχει³⁶, ιδίως προς παραδόσεις έξουδετερώσεως άγρίων ζώων και δφρων³⁷ και μάλιστα προς παραδόσεις έξουδετερώσεως συνδυαστικά δρά-

33. Βλ. Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ή άπουσία θηρίων και φιδιών από τά νησιά», δ.π., σ. 185. Για τό συγκεκριμένο νησί, Άστυπάλαια, παραδίδεται ήδη από την αρχαιότητα ότι σ' αυτό «δφεις ού γίνονται» (Άντίγ. Καρύστ. 11 [σ. 36, Giannini]), και ότι «Άριστοτέλης δφειν έχθράν εΐναι την Άστυπαλαίων γην λέγει» (Αιλ., *Περί ζώων* 5, 8, πρβλ. και άνωτέρω τής άμέσως προηγουμένως μνημονευθείσας μελέτης μου, σ. 193).

34. Migne, PL 23, στ. 50 (39).

35. Βλ. Richard Reitzenstein, *Hellenistische Wundererzählungen*, Stuttgart 1963, σ. 3-4 (β' άμετάβλ. έπανέκδοση).

36. Βλ. π.χ. Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Θεσσαλοί πελαργούς έτίμησαν ότι πολλούς δφεις έξώλεσαν», *Λαογραφικά, τόμος Α΄*, Δημώδεις παραδόσεις, Άθήνα 1988, σ. 212 (συνδέεται με έξουδετέρωση φιδιού με μαγικό κύκλο κλπ., παράδοση παραδιδόμενη από τον Ψευδο-Άριστοτέλη).

37. Βλ. Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Ή άπουσία θηρίων και φιδιών από τά νησιά», δ.π., σ. 178-208 (έξαφάνιση των φιδιών κατόπιν παρεμβάσεως ήρωα τής αρχαίας μυθολογίας ή αγίου).

κοντα και ὄφρων³⁸, ἀλλὰ ἡ ἐξουδετέρωση δὲν συντελεῖται μὲ κατάκαυση, ὅπως ἀναφέρεται στὸν Φιλοψευδῆ τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τὸν Βίο τοῦ ἁγίου Ὑπατίου, στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς συνάφειας τῶν διηγήσεων τούτων³⁹.

Κατάκαυση ἀναφέρεται στὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσα παράδοση ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια καὶ σὲ πολλές ἄλλες παραδόσεις τοῦ εὐρύτερου εὐρωπαϊκοῦ χώρου καὶ μάλιστα τῆς περιοχῆς τῶν Ἀλπεων, τῆς Σκανδιναυῖας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

Μὲ τίς παραδόσεις αὐτὲς ἔχουν μέχρι τώρα ἀσχοληθῆ περισσότερο ἢ λιγώτερο πολλοί, τελευταῖος δὲ ἐκτενῶς ὁ Lutz Röhrich, πού στηρίζεται σὲ πλουσιώτατο πρᾶγματι ὑλικὸ ἀπὸ τίς μνημονευθεῖσες περιοχὲς τῆς Εὐρώπης⁴⁰. Ὁ βασικὸς τύπος τῆς διηγήσεως μὲ παραλλάσσουσες μᾶλλον λεπτομέρειες περιλαμβάνει τὴν ἀπαλλαγὴ ἑνὸς τόπου ἀπὸ τὴν μᾶστιγα τῶν φιδιῶν. Ὁ ἥρωας παρακαλεῖται νὰ ἐπέμβῃ καὶ ὁ τελευταῖος ὑπόσχεται νὰ τὸ πραγματοποιήσει, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι στὴν περιοχὴ δὲν ὑπάρχει ὁ λευκὸς ὄφρις (ἢ ὄφρις μὲ στέμμα στὴν κεφαλὴ κλπ.). Ἀφοῦ ἔμαθε ἀπὸ τοὺς κατοίκους ὅτι ὁ ὄφρις αὐτὸς (στὴν πραγματικότητα ὁ βασιλιάς τῶν ὄφρων) δὲν ὑπάρχει, στοιβάζει κυκλικὰ σωρὸ καυσοξύλων, στὸν ὁποῖο θέτει πῦρ καὶ μένει μέσα σ' αὐτόν. Κατόπιν ἐξαναγκάζει τὰ φίδια μὲ σφυρίγματα ἢ μὲ τὴν μουσικὴ ἑνὸς αὐλοῦ νὰ ὀδηγηθοῦν στὴν πυρὰ. Τελικὰ ὁμως ἐμφανίζεται ὁ κυρίαρχος τῶν φιδιῶν, ὁ δαιμονικὸς λευκὸς ὄφρις, ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τοὺς ἄλλους κατακαίεται, ἀλλὰ στὸν θάνατό του παρασύρει καὶ τὸν μάγο. Ἐκτοτε στὸν συγκεκριμένον τόπο δὲν ὑπάρχουν πλέον φίδια. Ὑπάρχουν ἀκόμη χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες τοῦ τύπου ὅτι ὁ μάγος χαράσσει στὸ ἔδαφος κύκλο γύρω ἀπὸ αὐτόν (ἀπλῶς), χαράσσει κύκλο καὶ θέτει στὸ μέσο τὴν πυρὰ, χρησιμοποιεῖ μαγικοὺς λόγους κ.ἄ.⁴¹

38. Βλ. ὁ.π., σ. 195 (Κατὰ τὸν Ρόδιο Πολύζηλο, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἀστρολογικὸ ἔργο τοῦ Ὑγίνου: «seprentium multitudo... draco igenti magnitudine» 183 (Βίος ἁγίου Ἰωαννικίου, πρβλ. σ. 200).

39. Ἄς σημειωθῆ ὅτι, ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρηθῆ, κατὰ τίς ἀρχαῖες καὶ νεώτερες διηγήσεις γίνονται κατακαύσεις δασῶν, προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθοῦν τὰ φίδια (ὁ.π., σ. 199 [Αἰλιανός], 174, 190, 186, 189). Ἐξ ἄλλου καὶ μεταφορικὲς ἐκφράσεις στὰ κείμενα, ὅπως στὸν Βίο τοῦ ἁγίου Ἰωαννικίου, σχετίζονται ἔμμεσα πρὸς τὴν ἐνέργεια αὐτή, ὁ.π., σ. 183-184: «μὴ φέρων τὸν ἐμπρησμόν ὁ θῆρ» (ἐνν. τῶν βελῶν τῆς προσευχῆς) «ὡς ὑπὸ πυρὸς ἐλαυνόμενος» ὁ δράκοντας (ἐνν. ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν ἁγίων) κλπ. Κατακαύσεις δράκοντα κατόπιν προσευχῆς.

40. Lutz Röhrich, "Die Sage vom Schlangenbann", Volksüberlieferung, *Festschrift für Kurt Ranke*, Göttingen 1968, σ. 327-344 (= τοῦ ἴδιου, *Sage und Märchen, Erzählforschung heute*, Freiburg 1976, σ. 195-209 καὶ 321-322).

41. Röhrich, ὁ.π., σ. 427 κέξ.

Ὁ Röhricht ἐπισημαίνει τὶς μεταξὺ τῆς διηγήσεως τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τῶν νεωτέρων παραδόσεων διαφορῆς-ἀποκλίσεις παρατηρώντας μεταξὺ ἄλλων⁴² ὅτι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς νεώτερες παραδόσεις ὁ ἐξορκιστὴς μάγος τοῦ Λουκιανοῦ παραμένει στὴν ζωὴ, ἐπειδὴ τὸ ἀγαθὸ ἀποτέλεσμα στὴν περίπτωση ἑνὸς θαύματος εἶναι ἀναπόφευκτο⁴³. Ὁ Reitzenstein ἔχει παρατηρήσει παλαιότερα ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἔχει ἀλλάξει τὸ τελικὸ αὐτὸ μέρος τῆς διηγήσεως, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς δικoὺς του σκοποὺς καὶ πάντως ἡ μεταβολὴ εἶναι ὅμοια μὲ ἐκείνη τοῦ Ἱερωνύμου γιὰ τὸ ἀνωτέρω θαῦμα τοῦ ἁγίου Ἰλαρίωνος⁴⁴. Ἀλλὰ οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς γιὰ σκοπιμὴ διαφοροποίηση τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῶν ἀρχαίων διηγήσεων τοῦ Λουκιανοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ θαύματος τοῦ Ἰλαρίωνος, ὥστε ὁ μάγος νὰ ἐπιβιώνῃ, ὡς στοιχεῖο δὲν εἶναι ἄγνωστο σὲ νεώτερες παραδόσεις, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Radermacher⁴⁵ καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο παραθέτει ὁ Röhricht. Ἐννοεῖται ὅτι θάνατος τοῦ παρεμβαίνοντος ἁγίου κατὰ τὴν προσπάθειά του ἐξουδετερώσεως τῶν ὄφρων (δράκοντα καὶ λοιπῶν ὄφρων) θὰ ἦταν κάτι τὸ ἀδιανόητο γιὰ τοὺς ἐν πίστει ἐνεργοῦντες χριστιανούς.

42. Οἱ ἀποκλίσεις φαινομενικὰ εἶναι ἀρκετές, ἐπειδὴ ὁ Röhricht συνδέει τὴ διήγηση τῆς παραγράφου 12 τοῦ Λουκιανοῦ, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει ἐδῶ, πρὸς τὴν προηγούμενη ὑπ' ἀρ. 11, κατὰ τὴν ὁποία ὁ αὐτὸς Βαβυλώνιος μάγος ἐθεράπευσε δηχθέντα ἀπὸ ἔχιδνα. Ἡ σύνδεση αὐτὴ δὲν φαίνεται ἀναγκαία, ἀφοῦ πλὴν τοῦ κοινοῦ στοιχείου, τοῦ σχετιζομένου μὲ τὴν παρουσία τοῦ Βαβυλωνίου μάγου, τὸ θέμα τῆς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικόν. Ἡ σύνδεση τῆς λουκιάνειας παραδόσεως μὲ ἄλλην ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ψευδο-Ἀριστοτέλη γιὰ τὸν ἱερό καλούμενο ὄφι τῆς Θεσσαλίας, πολὺ ἐπικίνδυνον, ὁ ὁποῖος ἐξουδετερώνεται ἀπὸ γυναίκα ἐντὸς μαγικοῦ κύκλου (Röhricht, ὁ.π., σ. 341) συνδέεται μὲ ἐκείνη τοῦ Φιλοψευδῆ τοῦ Λουκιανοῦ κατὰ τὸ ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται μὲν σαφῶς ἡ χάραξη μαγικοῦ κύκλου, γίνεται ὁμοίως κατὰ πᾶσα πιθανότητα σχετικὸς ὑπαινιγμὸς («τὸν τόπον περιελθὼν ἐς τρεῖς»), μὲ δεδομένο ὅτι ὁ μαγικὸς κύκλος νοεῖται κατὰ ποικίλους τρόπους ἀκόμη καὶ συμβολικὰ (βλ. σχετικὰ Στέφ. Δ. Ἡμελλος, «Θεσσαλοὶ πελαργοὺς ἐτίμησαν ὅτι πολλοὺς ὄφεις ἐξώλεσαν», *Λαογραφία* 32 (1979-81), σ. 287-292 = *Λαογραφικά, τόμος Α'*, *Δημιῶδεις παραδόσεις*, Ἀθήνα 1988, σ. 209-214, ἰδίως σ. 212).

43. Röhricht, ὁ.π., σ. 341.

44. Reitzenstein, ὁ.π., σ. 4. Ἐὰν λεχθῆ ἐν παρόδῳ ὅτι ὁ Reitzenstein (ὁ.π.) θεωρεῖ συναφῆ πρὸς τὴν ἐξεταζόμενη παράδοση τὴν μνημονευόμενη στὸν Φιλοψευδῆ (30) διήγηση γιὰ ἀπαλλαγὴ οἰκίας ἀπὸ φάσμα φονευθέντος μέσα σ' αὐτὴ ἀνθρώπου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἰσχύει (γιὰ τὴν διήγηση Στέφ. Δ. Ἡμελλος, «Μιὰ ἀρχαία λαϊκὴ παράδοση ἀπὸ τὴν Κόρινθο», *Λαογραφικά, τόμος Γ'*, *Ποικίλα*, Ἀθήνα 1994, σ. 292-299).

45. Ludwig Radermacher, "*Lucian Philopseudes, cap. 11 und 24*", *Rheinisches Museum f. Philologie*, N. F. 60 (Frankfurt 1905), σ. 316.

Ἐναφορικὰ τώρα πάλιν πρὸς τὴν σχέση τῶν παραδόσεων τοῦ τύπου ποὺ προανέφερα πρὸς ἐκείνη τοῦ Λουκιανοῦ, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ λόγος στὸ τέλος τῆς μελέτης, ὁ Röhlich ἀρκεῖται στὴν παρατήρηση ὅτι παρὰ τὶς ἀποκλίσεις τὸ κείμενο τοῦ Λουκιανοῦ ὀφείλει νὰ ἀντιμετωπισθῇ ὡς ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ἡ παράδοση γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν φιδιῶν εὐρύτερα ἦταν γνωστὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ συγγραφέα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Γιὰ τυχὸν ἐξάρτηση τῶν νεωτέρων παραδόσεων ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Λουκιανοῦ δὲν γίνεται λόγος⁴⁶, ἐνῶ ἐπιχειρεῖται νὰ συσχετισθῇ ἡ ἑλληνικὴ παράδοση — καὶ ἐκείνη τοῦ Λουκιανοῦ — πρὸς ἀρχαία Ἰνδική, ὅπως ἀπαντᾷ σὲ σχετικὸ ἔπος⁴⁷, τὸ ὁποῖον ὁμως δὲν προσφέρεται ἀπόλυτα γιὰ συγκρίσεις, ὅσο τουλάχιστον ἐγὼ ἤμπορῶ νὰ κρίνω.

Περισσότερο πρόσφορες πρὸς συγκρίσεις εἶναι οἱ διηγήσεις τῶν συναξαρίων καὶ τῶν Βίων τῶν ἁγίων, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος εὐθὺς ἀμέσως, λόγῳ τοῦ ὕφους καὶ τῶν λεπτομερειῶν των.

Ὁ σκοπὸς βέβαια τῆς παραθέσεως τῶν διηγήσεων αὐτῶν εἶναι διαφορετικὸς. Στὴν πρώτη περίπτωση, καὶ μάλιστα στὸ συγκεκριμένο ἔργο του κατ' ἐξοχίαν, ὁ Λουκιανὸς ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ σατιρίσῃ καὶ σκώψῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τέρψῃ κατὰ τὴν συνήθειά του, ὡς ὀρθολογιστὴς τὴν εὐρύτητα κατὰ τὴν ἐποχὴ του διαδεδομένη δεισιδαιμονία καὶ τὶς πρὸς αὐτὴν συνημμένες παράλογες κατὰ τὴν δικήν του ἀντίληψη καὶ πίστη διηγήσεις, ὅπως οἱ ἀνωτέρω. Στὴν δευτέρη περίπτωση ὁ σκοπὸς εἶναι πάλιν κυρίως ψυχωφελής. Ὅλα αὐτὰ ὁμως δὲν θίγουν τὴν οὐσία τῆς διηγήσεως, ἢ ὁποία καὶ στίς δύο περιπτώσεις εἶναι ἡ ἴδια. Εἶναι ἐξ ἄλλου κοινὸς τόπος ὅτι ἀρχαῖες προχριστιανικὲς παραδόσεις, διαδεδομένες ἀσφαλῶς καὶ ἐπομένως γνωστὲς στὰ λαϊκὰ στρώματα ἔχουν μεταποιηθῇ σὲ παραδόσεις χριστιανικῶν συναξαρίων ψυχωφελοῦς συνήθως σκοποῦ (βλ. καὶ κατωτέρω) καὶ ἔχουν ἐνταχθῇ στοὺς Βίους ἁγίων ἀκόμη καὶ ἱστορικούς, ὅπως ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου, προκειμένου αὐτοὶ ὡς ἐλκυστικώτεροι νὰ προσελκύουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολλῶν, ποὺ δὲν διακρίνονται πολλὲς φορὲς γιὰ τὴν παιδεία των.

46. Röhlich, ὁ.π., σ. 342-344. Περί τῆς χώρας τῶν Ἰνδῶν ὡς πατρίδας τῆς διηγήσεως κάμνει ὑπαινιγμὸ καὶ ὁ Radermacher (ὁ.π., σ. 315-316).

47. Ἐὰς σημειωθῇ ὅτι ὁμοιότητες ὑπάρχουν κάποτε καὶ σ' ἄλλες ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφερθεῖσες λεπτομέρειες. Ἐτσι π.χ. ὁ δράκοντας τοῦ Λουκιανοῦ ἦταν παλαιός, ὅπως ἀναφέρεται καὶ σὲ νεώτερη παραλλαγή τῆς παραδόσεως ἀπὸ τὸ Salzburg τῆς Αὐστρίας («ganz alt», Radermacher, ὁ.π., σ. 316).

Ἐκ τῆς παραλαβῆς τοῦ ὑλικῆς τοῦ ὁ Λουκιανός, δηλώθηκε ἤδη ἀνωτέρω. Εἶναι πιθανὸ καὶ ὁ ἀγιολόγος Κύριλλος, νὰ ἔχη διανθίσει τὰ ἀναφερόμενα θαύματα τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου μὲ στοιχεῖα θαυμαστῶν διηγήσεων ποὺ κυκλοφοροῦσαν καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ προφορικῆς, ἢ καὶ γραπτῆς, μεταξὺ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, δηλ. ἀνεξαρτήτως τῆς πηγῆς τοῦ Λουκιανοῦ. Οἱ συγγραφεῖς τῶν συναξαρίων, ἰδίως τῶν δημοδεστέρων, ἦσαν φυσικὸ νὰ ἐγκαταμειγνύουν στὰ ἔργα των ὕλη πρόχειρη καὶ σ' αὐτοῦς, δηλ. ὕλη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, στοὺς ὁποίους καὶ αὐτοὶ ἀνήκαν, ὅσες φορές μάλιστα οἱ βιογράφοι δὲν εἶναι καὶ αὐτόπτες μάρτυρες τῶν θαυμαστῶν ἐνεργειῶν τῶν ἁγίων.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν Βίον τοῦ ἁγίου Ὑπατίου, στὸν ὁποῖο ἐμπεριέχεται ἡ διήγησις γιὰ τὴν κατάκαυσι τοῦ δράκοντα, ὁ Ἰωάννου παρατηρεῖ, ὅπως ἔχει ἤδη ὑποσημειωθῆ:

Ἡ εἰκόνα τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Ὑπατίου εἶναι προῖον τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Συμεῶν τοῦ Μεταφραστῆ, ὁ ὁποῖος ἀπάλλαξε τὸν Βίον αὐτὸν ἀπὸ πολλὰς τερατώδεις διηγήσεις, τὶς ὁποῖες ἐπινόησε ὁ ζῆλος ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδίως ἡ κακοήθεια τῶν αἰρετικῶν, ποὺ σκόπευαν νὰ τὸν διασύρουν καὶ τὸν χλευάσουν. Τοῦ Βίου ὅπως ἔχει σήμερα προῦπῆρχαν ὑπομνήματα, στὰ ὁποῖα στηρίχθηκε ὁ Μεταφραστὴς στὸ ἔργο του. Ἐνα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα αὐτὰ διακρινόταν ἰδίως γιὰ τὶς τερατολογίες του, στὶς ὁποῖες συγκαταλεγόταν καὶ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ δράκοντα, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτὸ «ἦν γὰρ τὸ μέγεθος αὐτοῦ φοβερὸν λίαν, τὸ μῆκος αὐτοῦ ἑβδομήκοντα πέντε πήχας, ἔχων κεφαλὰς τρεῖς, καὶ τὸ πάχος αὐτοῦ πήχεις ἑπτὰ, οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ ὡς ἀστραπὴ πυρός, καὶ οἱ ὀδόντες αὐτοῦ ὡς ξίφη ἠκονημένα, καὶ ἐκ τῶν μυκτῆρων αὐτοῦ ἐξεπορεύετο φλόξ πυρός»⁴⁸. Ὁ Ἰωάννου δέχεται, καὶ

48. Ὁ.π., σ. κ'. Ἡ τερατολογία εἶναι προφανῆς, αὐτὸ ὁμοίως δὲν σημαίνει ὅτι οἱ δράκοντες, ὡς δράκοντες, δὲν εἶναι ὑπερμεγέθεις καὶ τερατώδεις, κατὰ τὶς συναξαρικὰς καὶ ἄλλες διηγήσεις. Ἐπισημειώθη στὸ Μαρτύριον τῶν ἁγίων Εὐγενίου καὶ Μακαρίου, κείμενο παραδιδόμενον ἀπὸ κώδικες τοῦ Ι' αἰ. κέξ., γίνεται λόγος ἐξουδετερώσεως μὲ θεϊκὴν κατάκαυσι δράκοντα, ποὺ εἶχε «τὸ μῆκος πήχεις ἑξήκοντα, ἢ δὲ κεφαλὴ αὐτοῦ μῆκος καὶ πλάτος πήχεις τέσσαρας· ἀπὸ δὲ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ρινῶν καὶ τοῦ στόματος ἐξέβαλεν πῦρ» (βλ. François Halkin, "La passion grecque des Saints Eugène et Macaire", *Anal. Boll.* 78 [1960], σ. 49-50, 8). Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, πρεσβύτερος Λαοδικείας, μαζί μὲ τὸν ἐπίσκοπο Λαοδικείας Σισίνιον «ἠφάνισαν δράκοντα, οἱ ὁποῖοι, καθὼς ἔλεγον, κατὰ μὲν τὸ μῆκος ἦσαν πήχεις ὀγδοήκοντα, κατὰ δὲ τὸ πλάτος εἴκοσιν» (Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Συναξαριστὴς* 2, σ. 51). Ἐξ ἄλλου ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴ Μυτιλήνη «ὄφιν μέγιστον ἀπέκτεινε». Κατὰ τὸν Πολύζηλο ὁ ἐξουδετερωθεὶς δράκοντα ἦταν *ingenti magnitudine*, ἄλλος ἦρωας, κατὰ τὸν Αἰλιανὸ «δράκοντα

ὀρθά, ὅτι μερικά ἀπὸ τὰ διηγήματα αὐτὰ μποροῦσε «ἵνα ἐλκύσωσιν... τινὰς τῶν ἀπλοϊκῶν» καὶ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Μεταφραστὴ κυκλοφοροῦσαν «παρὰ τῷ ὄχλῳ» καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ ἐξάρη τὴν ἀξία τῆς καθαρτικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Συμεῶν⁴⁹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ἄγνωστος βιογράφος κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ Βίου εἶχε μπροστά του πολλὰ ἀναμφισβητήτως λαϊκὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἴλκυαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολλῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἐντάσσονταν στὰ διάφορα ὑπομνήματα γιὰ τὸν βίον καὶ τὴν πολιτεία τοῦ ἁγίου. Ὁ φόνος τοῦ δράκοντα ὁμως, ὅπως ἐκτίθεται μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Μεταφραστῆ, ἐξακολουθεῖ νὰ δίδη ὑφολογικὰ καὶ νοηματικὰ τὴν εἰκόνα λαϊκοῦ θρύλου.

Συμπερασματικά: Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν δύο ἀγιολογικῶν διηγήσεων μὲ θέμα τὴν τιμωρία τοῦ ἐπίορκου ἱεροσύλου καὶ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ δράκοντα - φύλακα θησαυροῦ μὲ κατάκαυση φαίνεται ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι ἔντονος ὁ ψυχωφελῆς καὶ διδακτικὸς σκοπός, στὸν ὁποῖο ἀποβλέπει ὁ βιογράφος⁵⁰. Ὁ ἐπίορκος, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση γιὰ

μεγέθει μέγιστον» ἀπέκτεινε καὶ κατὰ τὴ διήγηση τοῦ Ἰλαρίωνος ὁ δράκοντας ἦταν *mirae magnitudinis* (βλ. καὶ Στέφ. Δ. Ἡμελλος, Ἡ ἀπουσία θηρίων, ὁ.π., σ. 182, 195, 199). Τὸ τερατώδες μέγεθος τοῦ δράκοντα ἐξαίρεται, καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικό, στὶς σχετικὲς δημῶδεις παραδόσεις καὶ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀλλὰ καὶ ἄλλων λαῶν. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς στὸ «περὶ δρακόντων» πόνημά του γράφει ὅτι οἱ ὀφιομόρφοι δράκοντες «ἀνατραφέντες καὶ παλαιωθέντες, μεγάλοι καὶ παχεῖς γίνονται... φασὶ δὲ αὐτοῖς ἐπέκεινα τῶν τριάκοντα πηχῶν αὐξάνεσθαι, τὸ δὲ πάχος γίνεσθαι, οἷον δοκὸν μεγάλην» (Migne, P.G. 94, σ. 1600). Γιὰ τοὺς δράκοντες καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ των βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις* 1, σ. 208 κέξ., 2, σ. 966 κέξ., ὁ ἴδιος, «Τὰ δημῶδη ἑλληνικὰ ἄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου», *Λαογραφία* 4 (1913-14), σ. 185 κέξ. [= *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* 4, 1980-85, σ. 210 κέξ.] καὶ Νικόλαος Βερνίκος, «Περὶ δρακόντων», *Πρακτικὰ Β' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου [Ἡπειρος - Μακεδονία - Θράκη]*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 29-44, σὲ παράρτημα [σ. 41-42] ἐπανεκδίδεται τὸ «περὶ δρακόντων» Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

49. Ὁ.π., σ. κγ'.

50. Ὁ ψυχωφελῆς σκοπὸς τοῦ βιογράφου καθίσταται ἀρκετὰ ἐμφανῆς καὶ ἀπὸ ὅσα στοιχεῖα ὑπῆρχαν προηγουμένως στὴν διήγηση τοῦ Βίου (βλ. κατωτέρω), τὰ ὁποῖα ὡς μυθικὰ ἐξεβλήθησαν μετὰ τὴν ἀνακάθαρσή του ἀπὸ τὸν Συμεῶν τὸν Μεταφραστὴ. Πράγματι τὸ ἐπεισόδιο τῆς καταλήψεως ἀπὸ τὸν δράκοντα τοῦ θησαυροῦ τοῦ φανταστικοῦ αὐτοκράτορα Θελκιανοῦ συνέβη, ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ἐπιθυμοῦσε νὰ δοξάσῃ τὸν ἅγιον Ὑπάτιο. Πρὸς ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας του αὐτῆς διέταξε τὸν δράκοντα νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν θάλασσα καὶ νὰ καταλάβῃ τὸ θησαυροφυλάκιο. Ὁ Θελκιανὸς προστρέχει στὴν βοήθεια τῶν ἱερέων τῶν εἰδώλων, ἡ ὁποῖα ὁμως ἀποβαίνει ἀναποτελεσματικὴ καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὰ καταφεύγει στὸν θαυματουργὸν ἅγιον Ὑπάτιο, ἡ ἐπέμβαση τοῦ ὁποῖου εἶχε τὸ ὡς ἄνω εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα (βλ. Θεοφ. Ἰωάννου, *Μνημεῖα ἀγιολογικά*, ὁ.π., σ. κ' -κα').

ποιμενική διαφορά, χριστιανός πρέπει να τιμωρηθῆ σκληρὰ μέχρι θανάτου, γὰρ νὰ γίνῃ ἔτσι «*ὑπόδειγμα μελλόντων ἐπιορκεῖν*»⁵¹. Ἡ τιμωρία μὲ ξυλοδαρμὸ ἐπισυμβαίνει στὸν ὕπνο του τῆ νύχτα, ἀλλὰ ὀφείλει νὰ εἶναι πραγματικὴ καὶ πειστικὴ, ἀφοῦ, κατὰ τὸν Βίο, αὐτὸς ποὺ διηγεῖται τὸ ἐπεισόδιο εἶναι αὐτήκοος καὶ αὐτόπτης μάρτυρας («*διηγησάμενοι ἡμῖν πάντα... εἶδομεν κλπ.*») τῶν πληγῶν ποὺ προξενήθηκαν ἀπὸ τὸν δαρμό.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Γαλάτης κλέπτης τῶν νομισμάτων τῆς μονῆς τιμωρεῖται μὲ ξυλοδαρμὸ ἢ μέσω τῆς ἀδυναμίας του νὰ ἀναλάβῃ καὶ χρησιμοποιήσῃ τὰ κλοπιμαῖα. Ἡ ὁμολογία του γιὰ τὴν ἀνόσια πράξη του καὶ ἡ μετάνοιά του διδάσκουν τί ὀφείλει κανεὶς νὰ πράττῃ σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις. Εἶναι ἀκόμη ἐνδεικτικὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ δράκοντα ἀλληγορικὰ, κατὰ τὴν Β΄ διήγησι. Τὸ θηρίο εἶναι «*τὸ τῆς κακίας ὄργανον, ὁ παλαιὸς τοῦ ἡμετέρου γένους ἐχθρὸς*», ἡ εἰκόνα τοῦ νοητοῦ δράκοντα, δηλ. ὁ διάβολος, ὁ ὁποῖος τελικὰ ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὸν ἅγιο μὲ κατάκαυση. Ἐννοεῖται ὅτι μυθολογήματα περὶ φόνων τρομερῶν κατὰ τὸ μέγεθος, τὴν μορφή καὶ τὴν δύναμη δρακόντων ἀπὸ ἁγίους ἀναφέρονται πολλὰ στοὺς Βίους καὶ τὰ συναξάρια των. Στὰ μυθολογήματα αὐτὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δώσῃ τὴν ἀναφερθεῖσα ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία. Πρέπει νὰ σημειωθῆ συναφῶς ἡ μαρτυρία τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου ὅτι μεταξὺ τῶν χαρισμάτων τὰ ὁποῖα τοῦ παραχώρησε ὁ Θεὸς ἦταν καὶ τοῦτο, «*ὥστε συναναστρεφόμενον αὐτὸν θηρίοις σαρκοβόροις τε καὶ ἰοβόλοις μὴ ἀδικεῖσθαι... Ὁ... Θεὸς αὐτὸς καὶ τῷ θεοφόρῳ Εὐθυμίῳ οὐ μόνον τὰ αἰσθητὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ νοητὰ θηρία, τὰ πνευματικὰ λέγω τῆς πονηρίας, ὑπέταξεν*»⁵².

Ἄνεξάρτητα πάντως ἀπὸ ἀποκλίσεις καὶ σκοποὺς τῶν διηγήσεων τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ προέλθουν εὐκολώτερα οἱ νεώτερες λαϊκὲς παραδόσεις, ἢ συνάφεια πρὸς τίς διηγήσεις

51. Σύμφωνα ἄλλωστε πρὸς εὐρύτερα κρατοῦσες χριστιανικὲς ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων λαῶν, ἀρχαιοτέρων καὶ νεωτέρων, ἀντιλήψεις (βλ. ἐκτενῶς γιὰ τὸν ὄρκο καὶ τὰ συναφῆ θέματα Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου, «Ἀγνείας πείρα, μέρος Γ΄, λαογραφικόν», *Λαογραφία* 3 (1911-12), σ. 396 κέξ., ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία). Ὁ ὄρκος στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι οὐσιαστικὰ καὶ θεοκρισία. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, εἶναι συνηθισμένη στὰ λαϊκὰ στρώματα ἡ διαδικασία αὐτή, δηλ. ὁ ὄρκος σὲ εἰκόνες ἁγίων, ἐξαιρετικῶς τιμωμένων, στὸ Εὐαγγέλιο προκειμένου νὰ ἐλεγχθῆ τὸ ἀληθὲς ἢ ψευδὲς τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ ὀρκιζομένου, πέρα βεβαίως τοῦ ἐπιβαλλομένου ὄρκου στὰ δικαστήρια πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸ. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἀπαντᾷ διαδεδομένη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους (βλ. ἐκτενῶς Φαίδ. Κουκουλές, ΒΒΠ 3, 1949, σ. 362 κέξ.).

52. Ὁ.π., σ. 23, 13.

τοῦ Λουκιανοῦ εἶναι, ὅπως ἐδείχθη σαφῶς, στενὴ καὶ δεδομένη. Ἄν οἱ λουκιάνειες διηγήσεις ἀπετέλεσαν ἀπευθείας πρότυπα διαμορφώσεως τῶν ἀνωτέρω παραδόσεων στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περίοδος ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Λουκιανοῦ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου ἢ τοῦ πρὶν ἀπ' αὐτὸν ζήσαντος Ὁσίου Ἰλαρίωνος. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Λουκιανὸς διεκδικεῖ τὸ προνόμιο τῆς γραπτῆς διασώσεώς των, πράγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὸ κείμενό του ἀποτελεῖ κατὰ πᾶσα πιθανότητα σταθερὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν δημιουργία νεωτέρων παραδόσεων συναξαρικῶν καὶ ἄλλων.

Ἐνδεικτικὸ τῆς πιθανῆς ἐπιδράσεως τῶν διηγήσεων τοῦ Λουκιανοῦ καὶ μάλιστα τῆς συγκεκριμένης συγγραφῆς τοῦ Φιλοψευδῆ εἶναι ὅτι ἀνάλογα πρὸς τὰ ἀνωτέρω θὰ μπορούσε νὰ παρατηρηθοῦν καὶ γιὰ ἄλλες συναξαρικές διηγήσεις. Ἔτσι θαῦμα πού ἀναφέρεται στὸν Βίο Εὐθυμίου τοῦ Μεγάλου, συναφὲς πρὸς θαῦμα ἀποδιδόμενο στὸν ἅγιον Θεόδωρο, εἶναι ἀπολύτως συναφὲς πρὸς ἐπὶ μέρους ἐπεισόδιο τῆς διηγήσεως περὶ Πελίχου τοῦ Λουκιανοῦ. Κατὰ τὸ θαῦμα αὐτὸ ξένος ἐπισκέπτης τῆς μονῆς ἀναχώρησε ἀπὸ αὐτὴ, ἀφοῦ ἀφαίρεσε ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἁγίου ἀργυρὴ χώνη. Τὸ πρῶτ' ὅμως «ὡμολόγησεν ἡμῖν ὅτι διάστημα μιλίων τριάκοντα σχεδὸν περιπατήσας καὶ ἰκανῶς συγκλασθεὶς τὰ μεθόρια τοῦ μοναστηρίου οὐκ ἴσχυσα παρελθεῖν»⁵³. Κατὰ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Λουκιανὸ καὶ σχετιζόμενα μὲ τὴν σύληση τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Πελίχου αὐτὸς πού ἀφαίρεσε τὰ ἀναθήματα «δι' ὄλης γὰρ τῆς νυκτὸς περιῆει ἐν κύκλῳ τὴν αὐλὴν ὁ ἄθλιος ἐξελθεῖν οὐ δυνάμενος ὥσπερ εἰς λαβύρινθον ἐμπεσών, ἄχρι δὴ κατελήφθη ἔχων τὰ φώρια γενομένης τῆς ἡμέρας. Καὶ τότε μὲν πληγὰς οὐκ ὀλίγας ἔλαβεν ἀλούς»⁵⁴.

Καὶ περαιτέρω θαυματικὴ διήγηση πού ἀπαντᾷ στὸν Βίο τοῦ ἁγίου Ἡλίου τοῦ Σπηλαιώτου, μοναχοῦ στὴν Καλαβρία κατὰ τὸν 10ο αἰ., εἶναι ἀπολύτως συναφὲς πρὸς διήγηση πού περιέχεται καὶ στὸν Φιλοψευδῆ πάλιν τοῦ Λουκιανοῦ⁵⁵.

53. Βλ. Στέφ. Δ. Ἡμελλος, *Ἡ περὶ πειρατῶν λαϊκὴ παράδοσις*, ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 82, ὅπου τὰ κείμενα καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές.

54. Λουκιαν. Φιλοψ. 20, πρὸς βλ. καὶ ὁ.π., σ. 81.

55. Βλ. ἐκτενῶς Στέφ. Δ. Ἡμελλος, «Μία ἀρχαία λαϊκὴ παράδοσις ἀπὸ τὴν Κόρινθο», *Λαογραφικά, τόμος Γ'*, Ποικίλα, Ἀθήνα 1994, σ. 292 κέξ.

Προσθήκη: Ἐπιτίθεται ἀορίστως ὅτι οἱ ἅγιοι ἐκδικοῦνται καὶ δέρονται ὅσους δὲν προσφέρουν σ' αὐτοὺς τὸ λεγόμενο τάξιμο⁵⁶.

Σύμφωνα μὲ ἄλλη, νεώτερη, διήγησις ἢ Θεοτόκος ἔστειλε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἀόρατο ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος γρονθοκόπησε καὶ μαστίγωσε ἀσεβῆ Ἄλβανό⁵⁷. Κατ' ἄλλη παράδοσις, νεώτερη ἐπίσης, ὁ ἅγιος Διονύσιος Ζακύνθου ἐρράπισε ἐμφανισθεὶς τὴν νύκτα θρασὺν καὶ ἀναίσχυντο μοναχό, συγκεκριμένα γιὰ ἀνεπίτρεπτη ἀνυπακοή πρὸς τὸν ἡγούμενό του⁵⁸.

SUMMARY

STEPHANOS D. IMELLOS, Prof.

Two Miraculous Tales from the Philopseudes of Lucian and their Parallels in Hagiological Texts

The article examines and compares two traditional tales from the Philopseudes of Lucian with some hagiological tales of similar content and with other tales from Greece and elsewhere. The subject of the first tale is the punishment by miraculous beating of one who has committed sacrilege. The subject of the second is the miraculous neutralization by means of magic of some dangerous snakes.

The edificatory and didactic aim of the saint's biographer can be demonstrated by appeal to the general tradition of hagiographic narratives. Similar modern folk traditions may have easily come from such hagiological traditions. Irrespective of aims and variations, however, the relationship of the hagiographic tales with the tales of Lucian is clear. Whether the Lucianic tales are the direct models for the foundations of the traditions informing the hagiographic texts cannot be demonstrated with absolute certainty. Yet, such prototypes survived in written form thanks to Lucian, which means that his text was probably the starting point for new traditions, centering around saints' lives and otherwise, as is demonstrated by a consideration of wider material in traditions and of other evidence.

56. Ν. Γ. Πολίτης, «Λαογραφικὴ ἐπιθεώρησις», *Λαογραφία* 1 (1909-10), σ. 678.

57. Ἱερὴ διήγησις τῆς θαυματουργικῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Προυσιώτισσας, Ἀθήνα 1993, σ. 44 (ἔκδοσις Ἱερῆς Μονῆς Προυσοῦ).

58. Βλ. Διονύσιος, Ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ θαυματουργός, Ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης ὁ ἐκ Ζακύνθου, βίος καὶ θαύματα, ἐκδ. «Κάλαμος», 2000, σ. 64-65.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ

Οι Έλληνες και οι άλλοι

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο «Λεξικογραφικόν Δελτίον» της Ακαδημίας Αθηνών έχομε δημοσιεύσει δύο μελετήματα, όπου παρουσιάσαμε την εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Έλληνες για τους δυτικο-Ευρωπαίους (τους «Φράγκους») και τους Τούρκους, με βάσι κυρίως τις λαϊκές παροιμίες, δημοτικούς στίχους και εκφράσεις της καθημερινής νεοελληνικής ομιλίας¹. Στην παρούσα μελέτη, συνεχίζοντας τη σχετική έρευνα, θα ασχοληθούμε με την ιδέα που έχουν σχηματίσει οι Νεοέλληνες για άλλους λαούς, με τους οποίους ήλθαν σ' επαφή από τον ένατο μ.Χ. αιώνα και μετέπειτα, και συγκεκριμένα με τους Αθίγγανους, τους Άραβες, τους Αρμενίους, τους Βουλγάρους, καθώς και τους Βλάχους (λατινόφωνους Έλληνες). Η μελέτη αυτή, όπως και οι δύο προηγούμενες, στηρίζεται στο υλικό που παρέχει η δελτιοθήκη του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσης (Ακαδημία Αθηνών), στα σχετικά άρθρα διαφόρων λεξικών και εγκυκλοπαιδειών και σε προσωπικές μας γνώσεις.

Οι ιδιότητες που ένας λαός αποδίδει στις ξένες εθνότητες είναι απότοκοι της παρατηρήσεως της συμπεριφοράς ατόμων που ανήκουν σ' αυτές και συνήθως αντικειμενικές από την οπτική γωνία των παρατηρητών, εν ω μέτρω στηρίζονται σε πραγματικά γεγονότα και αιτίες και δεν ενέχουν δόσι υπερβολής ή γενικεύσεις μεμονωμένων περιστατικών. Φυσικώ τω λόγω, οι ποικίλοι χαρακτηρισμοί αποδίδονται σε λαούς με τους οποίους η χαρακτηρίζουσα εθνότης έχει έλθει σε μακροχρόνια ή σε βραχεία μεν αλλά πολύ επεισοδιακή επαφή. Η επαφή αυτή και

1. Βλ. τις μελέτες μου «Το εθνικό όνομα Φράγκος και τα παράγωγά του» στο *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, τόμ. 18 (1993), σ. 79-94 και «Το εθνικό όνομα Τούρκος και τα παράγωγά του», *αυτόθι*, τόμ. 20 (1996), σ. 43-66.

κατά συνέπεια η γνωριμία μεταξύ των λαών γίνεται είτε με τη συνοίκηση εθνικών ομάδων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο ένεκα διαφόρων ιστορικών περιπετειών είτε – το συνηθέστερο, δυστυχώς – με πολεμικές συγκρούσεις και τα επακόλουθά τους (εχθρική κατοχή του εδάφους δεδομένου κράτους κλπ.) είτε με το μεταναστευτικό και, τελευταία, το τουριστικό ρεύμα. Το ελληνικό έθνος στην ιστορική του διαδρομή των τελευταίων αιώνων, από την ύστερη βυζαντινή περίοδο και εξής, ήρθε σε επαφή με πολλούς ξένους λαούς και με όλους τους τρόπους που μόλις απαριθμήσαμε. Αναλυτικά, ήρθε σε επαφή:

α) *Με συνοίκηση.* Σύνοικοι των Ελλήνων λαοί ή εθνικές / γλωσσικές ομάδες ήσαν και σε πολύ μικρότερα αριθμητικά ποσοστά εξακολουθούν να είναι οι Βλάχοι (Έλληνες «λατινόφωνοι»), οι Αθίγγανοι, οι Εβραίοι, οι Αρβανίτες, οι Αρμένιοι και οι σλαβόφωνοι (Έλληνες εκσλαβισθέντες γλωσσικά). Οι Βλάχοι και οι Αρβανίτες είναι εγκατεστημένοι σ' ωρισμένες περιοχές του ελληνικού κρατικού χώρου, οι πρώτοι σε ηπειρωτικές, θεσσαλικές στερεοελλαδικές και μακεδονικές περιοχές, οι δεύτεροι στην Αττική, τη Βοιωτία, την Κορινθία, τη Μεσσηνία, τη νότιο Εύβοια και σε μερικά παράκτια νησιά (Ύδρα, Σαλαμίνα, Άνδρο). Οι σλαβόφωνοι βρίσκονται σε περιοχές της Μακεδονίας, κυρίως της βορειοδυτικής. Οι Αθίγγανοι, λαός νομαδικός (παλαιότερα ιδίως) βρίσκονται σχεδόν παντού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Οι Εβραίοι ήσαν και αυτοί σχεδόν παντού (το μεγαλύτερο ποσοστό των στην πόλι της Θεσσαλονίκης). Οι Αρμένιοι, κυρίως πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής του 1922, εγκατεστάθησαν σε αστικά κέντρα της χώρας (βλ. την περί Αρμενίων παράγραφο της παρούσης μελέτης).

β) *Λόγω εχθρικής κατοχής της χώρας.* Είναι η περίπτωσης της επί αιώνες βενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στα ελληνικά εδάφη με τις τεράστιες επιπτώσεις στον πολιτισμό, τη γλώσσα, τα ήθη, την ψυχοσύνθεσι και τον χαρακτήρα των Ελλήνων.

γ) *Λόγω πολεμικών συγκρούσεων.* Αναφερόμεθα κυρίως στις συγκρούσεις και τις ευκαιριακές συμμαχίες κατά τον 20ό αιώνα, όταν η Ελλάς έλαβε μέρος στους δύο παγκόσμιους πολέμους, επραγματοποίησε τη μικρασιατική εκστρατεία και συμμετέσχε στην εκστρατεία στην Κορέα. Έτσι οι Έλληνες ήλθαν σ' επαφή με στρατούς Άγγλων, Γάλλων, Τούρκων, Ιταλών, Γερμανών, Βουλγάρων, Ρώσων, Αμερικανών, Κορεατών. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε και τις επιδρομές και δηώσεις πολλών ελληνικών περιοχών και νήσων από γειτονικούς λαούς και από πειρατάς σε παλαιότερους αιώνες.

δ) *Με την μετανάστευσι.* Αρχικά στις ΗΠΑ, αργότερα (μετά τη μικρασιακή καταστροφή) σε ευρωπαϊκές χώρες (κυρίως στη Γαλλία) και μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Βραζιλία, την Αυστραλία, τη Γερμανία και το Βέλγιο. Να προστεθή και η καταφυγή χιλιάδων Ελλήνων πολιτικών προ-

σφύγων στις κομμουνιστικού καθεστώτος χώρες (Γιουγκοσλαβία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία, Σοβιετική Ένωση) στα πρώτα μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο χρόνια. Οι παραδουνάβιες ηγεμονίες και η Αυστροουγγαρία είχαν δεχθή πολλούς Έλληνες στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

ε) Με το προς την Ελλάδα μεταπολεμικό τουριστικό ρεύμα. Εκατοντάδες χιλιάδων άτομα προερχόμενα κυρίως από τις χώρες της βόρειας και της δυτικής Ευρώπης, από τις ΗΠΑ, την Αυστραλία και την Ιαπωνία επισκέπτονται κάθε χρόνο τη χώρα μας. Οι συνεπεία του γεγονότος αυτού σύναψις μικτών γάμων, κυρίως μεταξύ αλλοδαπών γυναικών και Ελλήνων ανδρών, δεν είναι πια σπάνιο φαινόμενο, αφού μόνο στη Ρόδο, για παράδειγμα, υπάρχουν 4.000 μικτά ζευγάρια.

Κατά την τελευταία δεκαετία η Ελλάς έχει κατακλυσθή από ένα εκατομμύριο περίπου αλλοδαπούς μετανάστες που προέρχονται κυρίως από τις άλλοτε υπό κομμουνιστικό καθεστώς διατελέσασες χώρες (Ρωσία, Ουκρανία, Πολωνία, Βουλγαρία, Τσεχία, Ρουμανία, Σερβία, και κατά μείζονα λόγον από την Αλβανία), αλλά και από χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου (ασιατικές και αφρικανικές). Γάμοι Ελλήνων με γυναίκες από τις παραπάνω χώρες δεν είναι σπάνιοι. Μία άλλη φυλή που ήρθε σ' επαφή με την Ελλάδα μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο είναι οι Φιλιππινέζες γυναίκες και σε πολύ μικρότερο αριθμό οι Φιλιππινέζοι άντρες. Φιλιππινο-ελληνική επαιμείξια είναι σχεδόν μηδαμινή.

Από τα ανωτέρω καταφαίνεται ότι η κλίμακα των γνωριμιών του ελληνικού με άλλους λαούς είναι αρκετά μεγάλη στην εποχή μας. Όμως, οι πρόσφατες γνωριμίες (οι του 20ού αι.) δεν έχουν το αναγκαίο ιστορικό βάθος, ώστε να δώσουν αποκρυσταλλωμένα σε εκφράσεις, παροιμίες κλπ. λαϊκά παρατηρήματα σχετικά με τους αντίστοιχους ξένους λαούς. Οι εθνότητες με τις οποίες επί αιώνες ήσαν «εν επαφή» οι Έλληνες είναι όσες συνοικούν μ' αυτούς και οι μακροχρόνιοι κατακτηταί των ελληνικών χωρών, κυρίως οι Τούρκοι. Και με τις δύο αυτές κατηγορίες των ξένων λαών οι σχέσεις των Ελλήνων δεν ήτο δυνατόν να είναι ομαλές και ειρηνικές, δι' ευλόγους αιτίας με τους κατακτητάς, διά λόγους πολιτιστικής ή γλωσσικής διαφοράς και καθημερινών προστριβών με τους συνοίκους. Για τους διαφόρους κατακτητάς ή απλώς επιδρομείς που εγνώρισε η Ελλάς στη νεώτερη ιστορία της χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι του Κρητικού ρημαδόρου στο «Τραγούδι του Αληδάκη», που έχει συντεθή στα τέλη του 18ου αιώνα (στίχ. 12-16):

*...και δεν κατέχουσι να πουν Τούρκ' είν' καλλιὰ γή Φράγκοι
και Φράγκους και Σαρακηνούς, κουρσάρους κι' Αλαμάνους,
ούλους τσι δοκιμάσασι και Τούρκους κι' Ατζιγκάνους.*

*Ούλους τσι δοκιμάσασι κι' όντε τσι θυμηθούσι,
ποιός ήτον ο καλύτερος δεν έχουσι να πούσι.*

Ο ρημαδόρος αναφέρεται στους Κρητικούς, αλλά τα λόγια του έχουν ισχύ για όλους τους Έλληνες.

Οι αρνητικές συνέπειες της σχέσεως των Ελλήνων με τους κατακτητές τους και με τους διάφορους συνοίκους τους μειονοτικούς πληθυσμούς συνετέλεσαν στο να διαμορφωθεί στον ελληνικό λαό μια δυσμενής γνώμη γι' αυτούς, η οποία εκφράζεται στις παροιμίες και τα ποικίλα λαϊκά αποφθέγματα, όπως θα ιδούμε στις παραγράφους που ακολουθούν. Προηγουμένως πρέπει να επισημάνουμε ότι από τις φραστικές αυτές λαϊκές διαπιστώσεις σχετικά με τους ξένους λαούς δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται περί «ρατσιστικών» εκδηλώσεων των Ελλήνων, αφού οι σύνοικοί τους πληθυσμοί, νομαδικοί και μη, οι εκάστοτε αντίπαλοί τους στα πεδία των μαχών και οι ποικιλώνημοι κατακτηταί και πειραταί ανήκουν στην ίδια με τους Έλληνες φυλή, τη λευκή, είτε είναι περισσότερο μελαχρinoί ή περισσότερο ανοιχτόχρωμοι από αυτούς. Εξ άλλου, ουδέποτε το ελληνικό στοιχείο προέβη σε «φυλετική» αντιπαράθεση προς αλλοεθνείς συνοίκους του. Η δυσμενής για ξένους λαούς ελληνική λαϊκή γνώμη δεν υπήρξε ποτέ κίνητρο για ξενηλασίες συνοίκων αλλογενών πληθυσμιακών ομάδων, αλλά απλώς αιτία του περιορισμού στο ελάχιστον του αριθμού των γάμων Ελληνίδων με μη Έλληνες κατά τους αιώνες της ξενοκρατίας ή αφορμή εκδηλώσεων λαογραφικού μάλλον παρά καθαυτό εχθρικού χαρακτήρα εναντίον μη χριστιανικών ή αλλογλώσσων συμπολιτών (πρβλ. σκώμματα εις βάρος βλαχοφώνων, λιθοβολισμό εβραϊκών σπατών κατά την περιφορά του Επιταφίου το βράδυ της Μ. Παρασκευής κλπ.).

Πριν εισέλθωμε στο κύριο θέμα της μελέτης αυτής ας μας επιτραπή μία γλωσσολογική - ονοματολογική παρέκβασις όσον αφορά την ονομασία των διαφόρων ξένων λαών στην ελληνική γλώσσα. Εν πρώτοις παρατηρούμε ότι, τουλάχιστον για τις πιο γνωστές στον μέσο Έλληνα εθνότητες, η ονομασία τους παρουσιάζεται υπό δύο μορφές, λόγια και δημώδη. Οι δημώδεις ονομασίες προέρχονται σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις από το ιταλικό τους αντίστοιχο. Έτσι έχουμε:

Άγγλος — Εγγλέζος, παλαιότ. και Ιγγλέζος (< ιταλ. inglese)

Γάλλος — Φραντζέζος (ιταλ. francese). Σήμερα σπανίας χρήσεως.

Ιταλός — Ιταλιάνος (< ιταλ. italiano). Σήμερα σπάνιο.

Ισπανός — Σπανιόλος (< ιταλ. spagnolo).

Καταλανός — Καταλάνος (< ιταλ. catalano).

Πορτογάλος — Πορτουγέζος (< ιταλ. portoghese). Σε χρήση κυρίως παλαιότερα στους ναυτικούς μας, αλλά και στην κρητική διάλεκτο.

Ρώσος — Ρούσος (< ιταλ. russo). Σήμερα πολύ σπάνιο. Ακούγεται από το στόμα Ελλήνων που ήρθαν από τη Ρωσία πρόσφατα. Σε παλαιότερες εποχές οι Ρώσοι ελέγοντο στη λαϊκή ελληνική ο Μόσκοβος (από την πρωτεύουσα της Ρωσίας, τη Μόσχα).

Ιάπων(ας) — Γιαπωνέζος (ιταλ. giapponese).

Σίναι, οι — Κινέζος, ο (ιταλ. cinese). Το Σίναι είναι λόγιο και σπανίζει σήμερα.

Διατηρούνται τα σινική μελάνη και Σινικό τείχος.

Αμερικανός — Αμερικάνος (< ιταλ. americano)².

Για τους Γερμανούς παλαιότερα ακουγόταν και η ονομασία *Αλαμάνοι*, προφανώς από το γαλλικό αντίστοιχο Allemands. Γενικά για τους γερμανόφωνους λαούς (Γερμανούς και Αυστριακούς) εχρησιμοποιείτο, πάντως σπάνια και μόνο από Έλληνες που κατοικούσαν σε σλαβικές χώρες ή στη Ρουμανία, το όνομα *Νέμτσηδες*, από το σλαβικό αντίστοιχο *Νέμτσι*. Τους Νέγρους ο ελληνικός λαός εξακολουθεί να ονομάζει *Αραπάδες* ή *Αράπηδες* από περιεργή σύγχυσι με τους Άραβες, οι οποίοι δεν είναι μαύροι, αλλά ελαφρώς σκουρόχρωμοι, αν και όχι όλοι. Τους Εβραίους παλαιότερα τους ωνόμαζαν *Οβραίους* ή *Τσιφούτηδες*³, τους Αθίγγανους *Τσιγγάνους* και *Γύφτους* και τους Αλβανούς *Αρβανίτες* και σπανίως (σε τοπικά ιδιώματα) *Αρναούτηδες* από το τουρκικό *Αρπανιτ*. Για τους Αρμενίους υπάρχουν δύο λαϊκοί τύποι του ονόματός τους: *Αρμένηδες* και *Αρμεναίοι*.

Το εθνικό όνομα νεώτερων ή νεωστί γνωσθέντων στο ευρύ ελληνικό κοινόν λαών σχηματίζεται συνήθως με την κατάληξι -έζος (< ιταλ. -ese) και δεν έχει αντίστοιχο λόγιο σχηματισμό, π.χ. *Κογκολέζος*, *Ουγκαντέζος*, *Βιετναμέζος*, *Φιλιππινέζος*, κ.ά. Υπάρχουν πάντως και μερικά λόγια προελεύσεως, όπως *Κουβανός*, *Κενυάτης*, *Κορεάτης*. Αξίζει να γίνουν εδώ δύο παρατηρήσεις:

α) πολλά εθνικά ονόματα γνωρίζουν λόγιο νεοελληνικό τύπο μόνο στο αρσενικό γένος. Το θηλυκό τους σχηματίζεται, στην καθημερινή χρήση, με την κατάληξι -έζα, π.χ. *Δανός* - *Δανέζα*, *Σουηδός* - *Σουηδέζα*, *Πολωνός* - *Πολωνέζα*, *Ολλανδός* - *Ολλανδέζα*, *Ούγγρος* - *Ουγγαρέζα*

β) πολύ πρόσφατα διαδίδεται ευρέως στον καθημερινό λόγο, των απλοϊκωτέρων ιδίως, η χρήση θηλυκών εθνικών με την κατάληξι -έζα, ενώ πέφτει σε αχρηστία ο παλαιότερος «ελληνικώτερος» τύπος τους, π.χ. *Αλβανέζα*, *Αργεντινέζα*, *Ουκρανέζα*, *Πορτογαλέζα* αντί *Αλβανίδα*, *Αργεντινή*, *Ουκρανή*, *Πορτογαλίδα*, κ.ά.

2. Το υποκοριστικό, δηλ. η ονομασία του μικρού παιδιού σχηματίζεται με τη συνηθισμένη και σχεδόν πανελλήνια υποκοριστική κατάληξι -άκι, π.χ. *Εγγλεζάκι*, *Γαλλάκι*, *Ιταλάκι*, *Ρωσάκι*, *Γιαπωνεζάκι*, *Κινεζάκι*, *Αμερικανάκι* κλπ.

3. Η λ. *τσιφούτης* με τη σημασία Εβραίος προέρχεται από την τουρκική γλώσσα, όπου çifit είναι επίθετο σκαπτικό-περιφρονητικό, που οι Τούρκοι προσδίδουν στους Εβραίους (αντίστοιχο του yourip της γαλλικής argot). Πρβλ. την τουρκική έκφρασι yüreği çifit çarşisi (κατά λέξιν «η καρδιά του είναι εβραϊκή αγορά»), που την λένε για κάποιον που επιθυμεί την δυστυχία του άλλου. Την τουρκική λέξι έχει παραλάβει και η κροατο-σερβική γλώσσα με τον τύπο čifut και την σημασία Εβραίος, δημιούργησε μάλιστα και το ρήμα čifutáriti (απαρέμφ.) = διακινείν εμπόρευμα κατά τρόπο μαυραγορίτικο σαν Εβραίος.

Δεν παρατηρείται στη νέα ελληνική το γνωστό σε άλλες γλώσσες φαινόμενο της σκωπτικής μάλλον ονομασίας λαών από το συνηθέστερο σ' αυτούς ανδρικό κύριο όνομα. Μοναδική ίσως περίπτωση είναι η προσωνυμία των Τούρκων οι *Μεμέτηδες* ή τα *Μεμέτια* από το συνηθισμένο σ' αυτούς όνομα *Μεμέτ*. Απεναντίας υπάρχουν, χωρίς να παρουσιάζουν όλα μεγάλη διάδοσι στον καθημερινό λόγο — οι νέοι αγνοούν σήμερα τα περισσότερα εξ αυτών — σκωπτικά, μειωτικά, υβριστικά ή και απλώς ανώδυνα παρωνύμια για διαφόρους λαούς, όπως:

τσιφούτηδες (το αναφέραμε ήδη παραπάνω) = οι Εβραίοι
χαχόλοι = οι Ρώσοι, οι Ουκρανοί, αλλά και οι Άγγλοι
*μακαρονάδες και φρατέλοι*⁴ = οι Ιταλοί (από την ιταλ. λέξη *fratelli* = αδελφοί)
*πουρκουάδες*⁵ = οι Γάλλοι (από τη γαλλική λέξη *rouiquoi* = γιατί)
στραβαραπάδες = οι Άραβες (ιδίως παλαιότερα).

Για τους Γερμανούς και τους Τούρκους υπάρχουν οι τύποι *Γερμαναράδες* και *Τουρκαλάδες* που προέρχονται από το αντίστοιχο εθνικό όνομα και την κατάληξη *-(ρ/λ)άδες* που έχει περιφρονητική σημασία κρυμμένη κάτω από τον μορφολογικά μεγεθυντικό τύπο της.

Στη σύγχρονη εποχή οι Έλληνες ήλθαν σ' επαφή και με πιο μακρινούς λαούς και έτσι γεννήθηκαν καινούργια σκωπτικά «εθνικά» παρωνύμια. Οι ναυτικοί μας αποκαλούν τους Ιάπωνες *ανονάδες* (επειδή συχνά αρχίζουν τη φράση τους με ένα μακρόσυρτο *άνοοο*) και τους Φιλιπινέζους *μάνκηδες*, από την αγγλική λέξη *monkey* = μαϊμού), επειδή η μορφή τους θυμίζει, λένε, πρόσωπο μαϊμούς.

Ως προς τις ξένες γλώσσες αναφέρομε ότι ο ελληνικός λαός έχει δημιουργήσει τους όρους *αλαμπουρνέζικα* (=ξένη γλώσσα ακατάληπτη), αντίστοιχο του αρχαίου ελληνικού *βαρβαρικά, χαλικούτικα* (=αραβικά), στην κρητική διάλεκτο, *χαλιμπουρδίζω* (= μιλώ ξένη, ακαταλαβίστικη γλώσσα), στην κρητική διάλεκτο. Η έκφραση *αυτά είναι κινέζικα για μένα*, δηλ. ακατανόητη γλώσσα, είναι λόγιας προελεύσεως, ίσως έκτυπο της γαλλικής *c' est du chinoise* που έχει την ίδια σημασία.

Επανερχόμεθα στο κύριο θέμα μας. Το γεγονός ότι οι Έλληνες ήλθαν σ' επαφή με άλλους λαούς ως επί το πλείστον στην διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων και εισβολής-κατοχής ελληνικών περιοχών ή και ολόκληρου του ελληνικού χώ-

4. Το παρωνύμιο αυτό προέρχεται από το ότι παραδιδόμενοι στον ελληνικό στρατό οι Ιταλοί στρατιώτες στο αλβανικό μέτωπο κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, εφώναζαν *amico, fratelli!* (=φίλος, αδέρφια).

5. Το παρωνύμιο αυτό απεδόθη στους Γάλλους κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, επειδή στο γαλλο-γερμανικό μέτωπο, την άνοιξη του 1940, Γάλλοι στρατιώτες έρριψαν το ηττοπαθές σύνθημα «*rouiquoi?*» (=γιατί; ενν. πολεμάμε).

ρου από αλλοφύλους δεν ήταν παράγων που ευνοεί την καλλιέργεια φιλικών αισθημάτων προς τους λαούς εκείνους. Η θρησκευτική διαφορά και αντίθεσις που σε παλαιότερους ιδία καιρούς, αλλά και επ' εσχάτων, έπαιξε και παίζει ρόλο αρνητικό στην προσέγγισι των λαϊκών στρωμάτων του πληθυσμού προς τους ετεροδόξους και τους αλλοθρήσκους (π.χ. η μισαλλοδοξία ορθοδόξων – ρωμαιοκαθολικών, η απέχθεια και το μίσος των χριστιανών έναντι των Εβραίων και των μουσουλμάνων έναντι των χριστιανών επί αιώνες). Η συναίσθησι της υπεροχής του πολιτισμού των, που ανέκαθεν έχουν συνειδητά ή υποσυνείδητα οι Έλληνες, τους έκαμε να θεωρούν τους άλλους λαούς ως υποδεέστερους, ως «βαρβάρους», ως μειωμένης ευφυΐας και αντλήψεως, όχι πολύ «έξυπνους» (πρβλ. την ονομασία *κουτόφραγκοι*), κουτούς και χοντροκέφαλους. Ως συνέπειες της ολιγονοΐας τους θεωρούν το πείσμα και την ισχυρογνωμοσύνη, το «αγύριστο κεφάλι», ιδιότητες τις οποίες αποδίδουν κυρίως στους ομόρους προς τους Έλληνες λαούς (Αλβανούς και Βουλγάρους) και στους προς ανατολάς της Ελλάδος οικούντες (Τούρκους, Αρμενίους, Άραβες). Αμάθεια και αφέλεια καταλογίζουν στους Αμερικανούς (= τους κατοίκους των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής), εξ ου και η μειωτική ονομασία *αμερικανάκι* με την οποία χαρακτηρίζουν κάποιον αδαή και αφελή, ενώ αναγνωρίζουν μερικές αρετές σε ευρωπαϊκούς λαούς, όπως την ευγένεια στη συμπεριφορά στους Γάλλους (γαλατική ευγένεια), την ακρίβεια στην ώρα προσελεύσεως σε προκαθορισμένες συναντήσεις στους Άγγλους, την εργατικότητα και την πειθαρχία στους Γερμανούς⁶ κ. ά., παρά το ότι καταλογίζουν γενικά στους Ευρωπαίους συναισθηματική ψυχρότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με έρευνα σε γυμνασιόπαιδες και που τ' αποτελέσματά της δημοσιεύθηκαν στον τόμο *Ο κόσμος της Μεσογείου. Δημογραφικά προβλήματα και κοινωνικο-πολιτισμικές δυναμικές* (Αθήνα 1998) το μεγαλύτερο ποσοστό απέχθειας (29,6%) εκδηλώνεται κατά των Γερμανών, ενώ καλύτερη προδιάθεση έχουν οι νεαροί Έλληνες μαθηταί για τους Γάλλους και τους Ιταλούς.

Θα εξετάσω τις αντλήψεις των Ελλήνων περί ενός εκάστου από τους συνοίκους και ομόρους των λαούς.

6. Ένας χωρικός στην Χαλκιδική μιλώντας για την εργατικότητα των μελισσών έλεγε: *είνι Γερμανοί στη δ' λειά τ' ς, δεν ξέρ'ν ούτι γιουρτή ούτι καθημιρ'νή*. Συνήθως στους Γερμανούς αποδίδεται ο τρόπος πληρωμής ενός λογαριασμού, όπου ο καθένας από την παρέα πληρώνει το δικό του μερίδιο. Το φαινόμενο όμως δεν είναι μόνο γερμανικό, αφού επικρατεί σ' όλη τη δυτική Ευρώπη, αν και κάθε λαός της συνηθίζει να το θεωρή όχι δικό του. Οι Έλληνες λένε *θα πληρώσουμε αλά γερμανικά*, οι Άγγλοι λένε *Dutch treat* (δηλ. ολλανδικά), οι Ιταλοί *paghiamo alla romana* (δηλ. ρωμαϊκά) κ.ο.κ. Κουτούς θεωρούν τους Γερμανούς και οι Σλοβένοι, που υβρίζουν τον Γερμανό με την προσφώνηση *budalo Švabo* (κατά λέξι: μπουνταλά Σουήβε).

Περί Αθιγγάνων (κοινώς: Τσιγγάνων και Γύφτων).

Οι Τσιγγάνοι εμφανίστηκαν στα Βαλκάνια κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Ο τρόπος ζωής τους, η κοινωνική τους δομή, η ατομική και συλλογική συμπεριφορά των ατόμων της φυλής τους και η εμφάνισις (ενδυμασία) και τα επαγγέλματα που μετέρχονται οι άρρενες Τσιγγάνοι έδωσαν αφορμή στο να μορφώσουν οι Έλληνες δυσμενή γνώμη για τους συνοίκους τους αυτούς. Την απέχθεια επιτείνει και η θρησκευτική διαφορά, αφού μεγάλο μέρος των Τσιγγάνων είναι μουσουλμάνοι (οι κοινώς λεγόμενοι *Τουρκόγυφτοι*). Ο ελληνικός λαός θεωρεί τον Αθίγγανο:

- 1) ακάθατο, ρυπαρό. Αυτό δηλώνουν οι φράσεις:
Σαν Ατσιγγανος (επί ρυπαρού και ρακένδυτου ατόμου)
Είναι Ατσιγγάνα στο νοικοκυριό της (= κακή νοικοκυρά)
Είναι Ατζιγάνα που δε βίνει σκύλλος στη γούρνα τζη νερό
Σ' αυτό το σπίτι μέσα είναι οι γι-Ατζιγάνοι (=είναι πολύ ακάθατο). Οι δύο τελευταίες φράσεις είναι από την Κρήτη.
- 2) ρακένδυτο, κουρελή.
- 3) άθρησκο. Σύμφωνα με το καρπαθιακό γνωμικό:
Αν έχ' ο σκύλλος σπίντιν, έχει κι' Ατσιγγανος προφήτην.
- 4) φιλάργυρο, γλίσχρο. Το λένε δύο κρητικές φράσεις:
Από κειονά τον Ατζιγάνο δα ζητήξης παράδες;
Αδικο να τον εύρη τον Ατζιγάνο, όδε δε δίδει τ' αγέλου δου νερό (Σητεία Κρήτης). Οι φράσεις βέβαια δεν κυριολεκτούνται επί Αθιγγάνου, αφορούν και σε μη Αθίγγανο, που όμως έχει τρόπους τσιγγάνικους, όπως η φιλαργυρία.
- 5) ισχνό, λιπόσαρκο (φυσικά, αφού ως φιλάργυρος δεν ξοδεύει όσο πρέπει για την τροφή του). Έτσι τον θεωρούν στη Ζαγορά του Πηλίου, στην Αιτωλία και στην Καλοσκοπή Παρνασσίδος. Φράσεις:
Ατσιγγανου γ' ρούν', δηλ. όχι ευτραφές. Αιτωλία.
Η θυγατέρα μ' έν' Ατσιγγανῶν, γιατί δεν τρώει. Καλοσκοπή.
- 6) ολιγοφάγο (γιατί είναι εκλεκτικός περί τα εδέσματα) Θεσσαλία και Αιτωλία. Φράσεις:
Ατσιγγανους άνθρωπους, πιρ' μέν' ς να βάλ' κρεάς; Αιτωλία.
Δεν τρώει του βλάρ' π' αγόρασα. Είνι ατσιγγανου. Αιτωλία.
- 7) Ανάθετη γνώμη με την προηγούμενη έχουν οι Λέσβιοι, που θεωρούν τον Αθίγγανο λαίμαργο:
Η γι-Ατσιγγανους ίσαμι που έχ' πιτιμέζ' δεν τσοιμάτι.
- 8) Οι Κρητικοί δεν θεωρούν τον Αθίγγανο μνησίκακο, αφού η έχθρα τους είναι βραχείας διάρκειας. Ένα κρητικό γνωμικό λέει:

Των Ατζιγάνω η κακιά από 'σπέρας ως ταχιά. Το λένε γενικώτερα επί των ταχέως συμφλιουμένων.

Πολύ περισσότερες είναι οι φράσεις και παροιμίες με την άλλη ονομασία των Αθιγγάνων, τη λ. *Γύφτος*. Και αυτής οι σημασίες στη λαϊκή γλώσσα είναι οι περισσότερες ταυτόσημες με εκείνες του ονόματος *Τσιγγάνος*, ήτοι:

1) ρυπαρός, ακατάστατος. Π.χ.

Είναι γύφτος στη φάτσα, γύφτος και στο σπίτι του.

Είναι γύφτοι, ποτέ τους δεν πλένονται.

Ου Γύφτους νιρό δε λιρών' (διότι δεν πλένονται). Αχυράς Ακαρνανίας.

2) φιλάργυρος, γλίσχρος. Π.χ.

Να κάναν σύλες οι μέλισσες μέλι, θα 'τρώγαν κι οι Γυφταίοι με το κουτάλι (επειδή θα ήταν άφθονο, θα ήταν προσιτό και στους φιλάργυρους). Θεσσαλονίκη. Παραλλαγή:

Αν έκαναν οι μυίγες μέλ', θα 'τρουγαν κι οι Γύφτ' μι τα χ' λιάρια. Θεσσαλία.

3) άθρησκος. Φράσις:

Γύφτος παπάς δε γίνεται, κι' αν γίνη, δε βλογάει.

4) δειλός. Φράσις:

Ο Γύφτος ταμπούρι δε βαστάει.

5) άτομο μελαιψό και δυσειδές. Τριφυλία.

Άιντε, ρε γύφτο, που μου κάνεις τον όμορφο!

Με τη λ. *Γύφτος* έχομε πλήθος εκφράσεων, παροιμιών και γνωμικών. Θα δώσωμε ένα κάπως εκτενή κατάλογό τους, για να καταφανή η έκτασις του φαινομένου.

Είδ' ο Γύφτος τη γενιά του κι' αναγάλιασ' η καρδιά του.

'Ολ' οι Γύφτοι μια γενιά (=των αισχρών οι πράξεις δεν διαφέρουν).

Πάει στο Γύφτο για προζύμι (=απευθύνεται όχι στον αρμόδιο, στον ειδικό για κάτι). Γαργαλιάνοι Μεσσηνίας.

'Όταν δειπνούν οι άρχοντες, οι Γύφτοι μαγειρεύουν (λέγεται γι' αυτούς που δεν τηρούν τάξι στην εργασία τους). Σκύρος.

Πληρώνει σα Γύφτος μεθυσμένος (λέγεται για ακατάστατο, που καμιά φορά φαίνεται συνεπής στις υποχρεώσεις του).

'Ηρθα βασιλιάς και φεύγω Γύφτος (λέγεται γι' αυτούς που έπαθαν μεγάλη ζημιά στην επιχείρησί τους). Αθήνα.

Απανωστολισμένη Γύφτισσα (γυναίκα βρώμκη, αλλά πολυτελώς ντυμένη).

Θα ρουτήσουμ' κι τσ' Γύφτ' πότι θα κάνουμι μπαϊράμ' (ειρωνικά για κάποιον που είναι αναρμόδιος για συμβουλές). Πήλιο.

Μ'τζουρώθ' κι η γΓύφτισσα (επί ανθρώπων που συνήθισαν σε ταπεινώσεις και εξευτελισμούς). Στρόπωνες Ευβοίας.

Πού το 'βρ' ο Γύφτος το φλουρί κι' ο καϊκτιής το γρόσι; (επί των διαβιούντων συνεχώς εν πενία). Σίφνος.

Κρυώνει / τρέμει σα Γύφτος (για κάποιον που κρυώνει πολύ ή είναι γυμνός).

Γύφτους δέρνει, Γύφτους κλαίει (αδικεί και διαμαρτύρεται ότι αδικείται). Ήπειρος, Θεσσαλία.

Ου Γύφτους έμαθιν γκόλιαβους (=γυμνός) *κι' αντρέπιτι ντυμένους* (επί των δυσκόλως λησιμονούντων τας παλαιάς των έξεις). Εράτυρα Κοζάνης.

Το Γύφτο πήγαιναν να τον κάμουν βασιλιά κ' εκείνος έλεγε «τι ωραία ρείκια για κάρβουνα!» (επί αγροίκων ευνοουμένων από την τύχη, αλλά που δεν μπορούν να αποβάλουν τις παλιές τους συνήθειες. Ο γύφτος της παρομίας βλέποντας στο δρόμο τα ρείκια σκεπτόταν πως μ' αυτά θα άναβε τον φούρνο του σιδεράδικού του). Κύμη, Ήπειρος, Λευκάδα, Ζάκυνθος, Μεσσηνία κ.α.

Ο Γύφτος όταν έχη πετιμέζι στο σπίτι του, ύπνος δεν του πηγαίνει (οι παρ' αξίαν κάτοχοι πολυτίμων αγαθών έχουν ανησυχία). Κρήτη.

Πιάνει στάχτ' τ' Γύφτ' του καμίν; (επιχείρησις διακοπτόμενη δεν προκόβει). Στρόπωνες Ευβοίας.

Έχ' ο Γύφτος όργωμα (=αγρό να οργώση); *Σπάρτη και Όταν γυρίσ' νι οι γύφτ' απ' του θέρου* (επί ακατόρθωτου πράγματος, αφού οι Αθίγγανοι, ως νομάδες, δεν ασχολούνται με αγροτικές εργασίες και δεν έχουν ιδιοκτησία γης) *Στερεά Ελλάς*.

Η Γιούφτους του τσαντίρι τ' θα καυχηθή. Θάσος και Ου γύφτους, αν δεν πινέσ' του σπίτι τ', πέφτ' κι τονν πλακών' (γι' αυτούς που υπερεκτιμούν τα δικά τους πράγματα).

— *Τι τρέμεις, Γύφτε; — Σε χαίρομαι, αγά μου* (επί των προσπαθούντων να αποκρύψουν την αθλιότητά τους). Κόνιτσα.

Του κουλουκύθ' αγγειό κι του γουρ'νουτσάρουχου φουρισιά κι του Γύφτου σύντροφου δεν κάν' (επί πραγμάτων και καταστάσεων αναρμόστων). Μακεδονία.

Δε λείπ' η Μάρτ'ς απ' τη Σαρακοστή κ' η κούτουλους απ' του καρδάρ' κ' η Γύφτους απ' του παν' γύρ' (γιατί οι γύφτοι πηγαίνουν στα πανηγύρια ως πλανόδιοι οργανοπαίκτες). Δεσκάτη.

Οι Γύφτοι ασκούν συχνά το επάγγελμα του σιδερά και του γανωτή. Η παράδοσις αποδίδει σε Γύφτο την κατασκευή των καρφιών για τη σταύρωσι του Ιησού, γι' αυτό και είναι μισητοί οι Γύφτοι και απεχθές το επάγγελμα του σιδερά. Γι' αυτό προκειμένου για Αθίγγανο ο λαός δεν χρησιμοποιούσε το ρήμα *πέθανε*, αλλά το *ψόφησε*. Πρβλ. τους στίχους δημοτικού τραγουδιού:

*Κάτω στα γυφτοκόνακα, στα γύφτικα κονάκια
εκεί ψοφά 'νας Γύφταρος κι' οι Γύφτισσες τον κλαίνε:*

— *Εσύ, Γύφτε μ', καλά ψοφάς κ' εμένα πού μ' αφήνεις;...*

Από τις λέξεις *Ατσιγγανος* και *Γύφτος* έχουμε πλήθος παραγώγων και συνθέτων. Αναγράφουμε μερικές, ερμηνεύοντας όσες δεν έχουν προφανή έννοια.

ατσιγγαναρειό (=πλήθος Τσιγγάνων), *ατσιγγανερός* (=αυτός που μοιάζει με Τσιγγάνο στο ντύσιμο, την ρυπαρότητα ή την συμπεριφορά), *ατσιγγανεύω*, *ατσιγγανιά*, *ατσιγγανιάζω*, *ατσιγγάνιασμα*, *ατσιγγανιασμός* (=η μίμηση των τσιγγάνικων τρόπων), *ατσιγγάνικος*, *ατζιγγανόκουνια* (στην Κρήτη η επά δέντρου κρεμασμένη κούνια με το βρέφος μέσα), *ατσιγγανόπετσο*, *ατσιγγανοπούλα*, *ατσιγγανοφορεμένος*.

γυφτοκόνισμα (< γύφτικο εικόνησμα. Λέγεται στη Μάνη για παιδί άσχημο, άπλυτο, ατημέλητο, σκουρόχρωμο. Συνών. *Γυφτάκι*), *γυφτάδικο* και *γυφταρειό* (=σιδεράδικο), *Γυφταρέλος* (=Γύφτος περιπαικτικά), *Γύφταρος* (= 1. μεγαλόσωμος Γύφτος, 2. λίαν ρυπαρός και εντόνως μελαχρινός άνθρωπος, 3. φαύλος, ποταπός άνθρωπος).

γυφταρειό (εκτός από σιδεράδικο σημαίνει και: 1. συνάθροιση Γύφτων, 2. συνοικία Αθιγγάνων και 3. τόπος ακάθαρτος), *Γυφτιά*, *Γύφτικα*, *τα* (= 1. συνοικισμός, καταυλισμός Αθιγγάνων, πρβλ. την έκφραση *κάτι τρέχει στα Γύφτικα* = γεγονός όχι σημαντικό, 2. η γλώσσα των Γύφτων, 3. στη Μακεδονία, υπό τον τύπο *τα γιούφτικα* η βουλγαρική γλώσσα, περιφρονητικά, *γυφτοκάλυβο*, *γυφτόγαμος*, *γυφτοκάρβουνο*, *γυφτοκόνακο* (= ενδιαίτημα Γύφτων).

Περί Αράβων

Στη λαϊκή γλώσσα και αντίληψη γίνεται σύγχυση και ονομάζεται Αράπης όχι μόνο ο Άραβας, αλλά και ο Νέγρος ή Μαύρος. Έτσι έχουμε:

Αράπης = γενικά ο σκουρόχρωμος, ο Αιθίοψ, ο Αφρικανός γενικά. Φράσεις:

Είναι μαύρος σαν τον Αράπη. Και κατ' αντίφαση: *είναι άσπρος σαν Αράπης*.

Έκατσε στον ήλιο κ' έγινε Αράπης.

— *Πώς πάν', Αράπη, τα παιδιά σου;* — *Όσο πάνε και μαυρίζουν* (όταν μία κατάσταση χειροτερεύει), Κόρινθος.

Τον Αράπη (= τον Μαύρο) *κι' αν τον πλένεις, το σαπούνι σου χαλάς* (επί ματαιοπονίας), συνηθισμένη φράση.

Ο ελληνικός λαός θεωρεί τους Άραβες ισχυρογνώμονες και ευερέθιστους, εξ ου και οι εκφράσεις:

αράπικος θυμός, *αράπικο πείσμα* / *μπουρί* / *γινάτι* στη Λέσβο
τού 'ρθε / *τον έπιασε το αράπικο* στην Κεφαλληνία.

Το κάπως παράξενο βλέμμα, τη ματιά των Αράβων, απέδιδαν στο ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν βλέπουν καλά, γι' αυτό και τους έλεγαν *στραβαραπάδες*. Πρβλ.

στίχους κρητικού ριζίτικου τραγουδιού, όπου ο Κρητικός αγωνιστής λέει στα δυτικάς του Ηρακλείου υψώματα:

*γρήγορα χαμηλώσετε ένα δουφέκι τόπο,
ν' αναφανή το Θέρισσο και το Μεγάλο Κάστρο,
που πολεμούντ' οι χριστιανοί με τσι Στραβαραπάδες...*

(Θέρισσο εδώ δεν είναι το ιστορικό χωριό της επαρχ. Κυδωνίας του νομού Χανίων, αλλά τοποθεσία δυτικάς του Ηρακλείου, σήμερα συνοικία της πόλεως αυτής).

Και σε δίστιχο κρητικό (μαντανάδα) βρίσκεται η περί ης ο λόγος λέξις:

*Το Μανολιό το βέψανε στον τούρκικο το στόλο
και βγήκ' ένας στραβάραπας και τ' άνοιξε ... την πόρτα.*

Επειδή και τον Νέγρο τον ονομάζουν Αράπη, το φόβητρο, κν. μπαμπούλα, το λένε κ' αυτό Αράπη, αφού το φαντάζονται μαύρο:

Μήτε Αράπης σ' απαντήση, μήτε το σταυρό σου κάμης. Μήλος.

Κάθε τι το μαύρο ή μαυρισμένο συσχετίζεται με την έννοια Αράπης, όπως φαίνεται από τις επόμενες εκφράσεις:

Τον βγάλανε Αράπη = τον κατεψήφισαν στις εκλογές.

Μπήκε ο Αράπης στον τέντζερη = κάηκε το φαϊ.

Έβαλε η γι-Αράπισσα το βόδα τζη στο τσικάλι = κάηκε το φαϊ (έκφρασις κρητική).

Ο μαύρος Αράπης τα φταίει = η μαύρη φιάλη κρασιού (επί μέθης κάποιου). Χανιά.

Άλλες φράσεις σχετικές με τους Άραβες ή τους Μαύρους:

Αν τον ματαιϊδής, γράψε τον Αράπη = δεν πρόκειται να τον ξανασυναντήσης, να τον δης επανεμφανιζόμενο. Ήπειρος.

Σαν της Αράπας τα μαλλιά, δηλ. ατημέλητα. Κωνσταντινούπολις.

Σαν της Αράπας το κεφάλι, ήτοι μεγάλο και δύσμορφο.

Εντροπιάστ' η Αραπίνα / που μουζώθ' (= μουτζουρώθηκε) η *κακομοίρα* (επί αναισχύντου, που προσποιείται ότι ντρέπεται). Κάρπαθος.

Με το εθνικό Αράπης σχηματίζονται μερικά παράγωγα ουσιαστικά και επίθετα, όπως *αραποισσούκαλο* = μαύρη από τον ήλιο, πολύ ηλιοκαμένη γυναίκα, *Κέρκυρα*, *αραπομοίρης* = δυστυχής, ο έχων μαύρη σαν τον Αράπη μοίρα, *Αίγινα*, *Αρκαδία*, *αραποσίτι* = ο αραβόσιτος, κυρίως στην Πελοπόννησο, *αραποσυκιά* = φραγκοσυκιά, *Τριφυλία*, *Τήνος*, *Λέσβος*, *Λήμνος*, *Μάνη* και *αραποσυκέα* στα *Κύθηρα*, *αραποφραγκοσυκιά* στη *Μάνη*.

Περί Αρμενίων

Με τους Αρμενίους συνοικούσαν Έλληνες στις ανατολικές επαρχίες της Μ. Ασίας από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι την μετοικεσία Ελλήνων και Αρμενίων το 1922. Και στις μεγάλες πόλεις του δυτικού τμήματος της Τουρκίας του 19ου αιώ- νος και των αρχών του εικοστού καθώς και στην Κωνσταντινούπολι ήρχοντο σ' επαφή Έλληνες και Αρμένιοι. Μετά την μικρασιατική καταστροφή κατέφυγαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες αρκετοί Αρμένιοι εγκατασταθέντες κυρίως στα με- γάλα αστικά κέντρα. Στην Αθήνα γνωστός συνοικισμός Αρμενίων προσφύγων είναι οι πολυκατοικίες στου Δουργούτη. Όπως γενικά έναντι όλων των ξένων, έτσι και έναντι των Αρμενίων οι Έλληνες έδειξαν υπεροπτική στάση πιστεύον- τας στην πολιτιστική υπεροχή του ελληνικού έθνους. Η στάσις αυτή των συμπα- τριωτών μας έναντι του αρμενικού στοιχείου χρονολογείται από τη βυζαντινή εποχή. Πράγματι, οι Βυζαντινοί Έλληνες χαρακτήριζαν τους Αρμενίους «γένος ύπουλον και κακότηες», όπως δείχνει και η φράσις *Αρμένην έχεις φίλον; Κάλλιον εχθρόν ου θέλεις*.

Οι Πόντιοι θεωρούσαν τον Αρμένιο βραδυκίνητο (για κάποιον βραδυκίνητο άνθρωπο έλεγαν ότι είναι *άμιον Αρμένι'ς*), πείσιμονα και ισχυρογνώμονα, αλλά και ακάθατον και ρυπαρόν. Στον Πόντο επικρατούσε η πρόληψις ότι ο Αρμένιος μα- γαρίζει το εις Έλληνα προσφερόμενον φαγητόν. Το ίδιο πίστευαν και οι Κυζικη- νοί, οι οποίοι έλεγαν σχετικώς την φράσι με *Τούρκο φάε, πιε και με Αρμέν' κοιμή- σου*, επειδή ο Τούρκος είναι αισχρός, ο δε Αρμένιος ακάθατος στο φαγητό. Την ίδια φράσι συναντούμε και στην Πελοπόννησο, όπου όμως στη θέση του Τούρκου βρίσκεται ο Εβραίος: *Στου Εβραίου φάγε και στου Αρμένη κοιμήσου*.

Στη Λήμνο ονομάζουν τους Αρμένιους και Τσιγγάνους διά την ομοιότητά τους προς τους Αθιγγάνους στην ρυπαρότητα και τα ηθικά ελαττώματα. Στη Χίο τους θεωρούν μοχθηρούς και φαύλους. Στο νησί αυτό, αλλά και σ' άλλα μέ- ρη της χώρας μας, ονομάζουν *Αρμένη* ένα κακοποιό πνεύμα που παρουσιάζεται υπό οιανδήποτε μορφή και μάλιστα σαν φως. Πρβλ. την χιώτικη έκφρασι *είδα έναν Αρμένη* (= εφιαλτικό όνειρο υπό μορφή φωτεινού δαίμονα).

Τις αντιλήψεις του ελληνικού λαού περί Αρμενίων εκφράζουν και οι ακόλου- θες λέξεις και εκφράσεις:

αρμένικον στόμα = φλύαρος άνθρωπος. Σηλυβρία.

αρμένικη επίσκεψι = παρατεταμένη παραμονή επισκέπτου σε ένα σπίτι.

αρμενοχαρά = φτωχό και ευτελές συμπόσιο, όπως το των Αρμενίων. Κέρκυρα.

το αρμέν' κον = επίμονο και ισχυρό πείσιμα. Τραπεζούντα.

αρμένισμα = 1. αργοπορία, βραδύτης. Τραπεζούντα, 2. κακό συμβάν, δυστύχη- μα. Περιοχή Θεσσαλικού Ολύμπου.

αρμενοβουγάδα = κακή μπουγάδα, δηλ. κακό πλύσιμο ρούχων. Κρήτη.
αρμενοκούν' = μικρή και ατελώς κατασκευασμένη κούνια (περιοχή Σάντας του Πόντου). Κρητικό συνώνυμο: *ατζιγανόκουνια*.

Στην Αθήνα του μεσοπολέμου οι Αρμένιοι εσκώπτοντο, επειδή δεν μιλούσαν καλά τα ελληνικά παρεμβάλλοντας μάλιστα στον λόγο τους τούρκικες λέξεις. Στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο εδημοσιεύοντο τότε σκαλαθύρματα σ' ένα μικτό ελληνο-τουρκο-αρμενικό γλωσσικό ιδίωμα, που ο συνθέτης τους υπέγραφε με το ψευδώνυμο *ο Κεμπάπ* ή ανεφέρετο στο κείμενο ως *ο ημέτερος Κεμπάπ Κεμπαπτσιάν εφέντης*. Υπομειδιούσαν οι τότε Αθηναίοι προφέροντας τα αρμενικά γυναικεία κύρια ονόματα, εξελληνισμένα σε υποκοριστικό τύπο και φωνητικώς παρεφθαρμένα επί το σκωπτικώτερον *Τακουίτσα* και *Τσουπρίτσια*. Ο τύπος του Αρμένιου εσατιρίζετο και στα μεταπολεμικά ακόμη χρόνια, κυρίως για την ιδιόζουσα προφορά του της ελληνικής γλώσσας, με το όνομα *Αγκόπ* ή, σπανιότερα, *Κιρκόρ* και επώνυμο το *Κατραπακιάν*. Και στη Μικρά Ασία, προ της μετοικεσίας του 1922, οι τουρκόφωνοι Έλληνες κάτοικοί της έσκωπτον τους Αρμένιους συγκατοίκους των. Παράδειγμα το έμμετρο παιδικό σκωπτικό δίστιχο από την περιοχή της κώμης Μπίλετζικ της Βιθυνιακής ενδοχώρας: *Ερμενί κουκούτσ' κουκούτσ' / Πασκαλιά γενί παπούτσ'*, ότι δηλαδή οι Αρμένιοι δήθεν μόνον το Πάσχα ευτρεπίζοντο φορώντας καινούργια υποδήματα.

Περί Βουλγάρων

Η γειτνίασις, η συνοίκισις σ' ωρισμένες περιοχές και γενικά οι επαφές Ελλήνων και Βουλγάρων χρονολογούνται από τη μεσαιωνική εποχή και, δυστυχώς, δεν ήσαν φαινόμενα ειρηνικά. Από τις σκληρές συγκρούσεις μεταξύ των δύο λαών υπέφερε κυρίως η βόρειος Ελλάς (Μακεδονία, Θράκη) και οι επαρχίες της σημερινής Ν. και ΝΑ. Βουλγαρίας, όπου συζούσαν Έλληνες και Βούλγαροι. Αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ των δύο εθνοτήτων και, στα νεώτερα χρόνια, των δύο κρατών ήταν να σχηματίσουν οι Έλληνες αρνητικήν εικόνα για τον βουλγαρικό λαό. Γενικά ο Βούλγαρος χαρακτηρίζεται ως άνθρωπος σκληρός, αγροίκος, κουτός και απολίτιστος, ανεπίδεκτος μορφώσεως, ισχυρογνώμων, πείσμων και με μια λέξι βάρβαρος και συνηθέστατη, παλαιότερα ιδίως, ήταν η προσωνυμία *Βούλγαρος* ανθρώπου αγροίκου, βαρβάρου, σκληρού στη συμπεριφορά του, απολίτιστου, ισχυρογνώμωνος και πείσμονος. Στην Κύπρο επί ανθρώπου απλήστου, αγροίκου, αφιλοξένου και σκαιάς συμπεριφοράς λέγουν *εν' τέλεια Βούρκαρος* ή *σαν τον Βούρκαρην είναι*. Στην Βέροια λένε τη φράσι *είνι Βούλγαρους ανάλατους κι κρουμμ' δουκέφαλους*, που σημαίνει κουτός, ανόητος.

Οι περισσότερες αναφορές στους Βουλγάρους που περιέχονται στο Ιστορικό Λεξικό της νέας ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών προέρχονται από την Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία. Για παράδειγμα δίνουμε τις ακόλουθες:
βουργάρικο κεφάλι = αγροίκος άνθρωπος, πείσμων και ανεπίδεκτος πολιτισμού. Θράκη.

Βούλγαρο αν κάμης φίλο, βάστα και κομμάτι ξύλο. Επί ανθρώπου αδιακρίτου και οχληρού στις σχέσεις του με τους άλλους. Βάρνα Βουλγαρίας.

Ξέρ' ο Βούργαρης ποιό 'ν' το κυδωνάτο; Λέγεται για κάποιον αγροίκο που δεν μπορεί να εκτιμήσει την αξία ενός πράγματος. Σωζόπολις Ανατολ. Ρωμυλίας.

*'Όταν του γουρουνιού η τρίχα γίν' μετάξ',
 τότες κι ο Βούργαρος θα μάθη την τάξ'.*

Κι' αυτό λέγεται για άνθρωπο αγροίκο, ανεπίδεκτο μορφώσεως και πολιτισμού. Σαράντα Εκκλησιές Ανατολ. Θράκης.

Να σημειωθεί ότι το δεύτερο και το τέταρτο από τα παραπάνω παραδείγματα και το τρίτο σε παραλλαγές λέγονται και σ' άλλα μέρη του ελληνικού χώρου και αφορούν σε κατοίκους ελληνικών περιοχών ή νησιών.

Κατώτερο διανοητικώς θεωρούν τον Βούλγαρο και οι σλαβόφωνοι Έλληνες του νομού Πέλλης, σύμφωνα με τους οποίους:

*Αν θέλεις να σε καταλάβη ο Έλληνας, κάνε του νεύμα,
 αν θέλεις να σε καταλάβη ο Βλάχος, σφύρα του,
 αν θέλεις να σε καταλάβη ο Βούλγαρος, χτύπα τον στο κεφάλι.*

Το τελευταίο αυτό στο τοπικό σλαβικό ιδίωμα:

άκου σάκας Μπουγκάρινουτ ντα να πεικάσα, ντίρβο να γκλάβατα⁷.

Ρωμαίος (= Έλλην) ωραίος, Βούλγαρος απάνθρωπος, Βλάχος κάν τίποτα. Φιλιππούπολις.

Το κύριο όνομα *Στόγιαν* είναι συνηθισμένο στους Βουλγάρους. Οι Μακεδόνες το εξελληνίζουν *Στουγιάνους*. Θέλοντας να πουν σε κάποιον «μα εντελώς κουτός είσαι;» λένε *α,ρα ντιπ Στουγιάνους είσι, καημένι;*

Σε περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας τη βουλγαρική γλώσσα την λένε, μάλλον υβριστικά και περιφρονητικά, *τα γιούφτικα*, δηλ. η γλώσσα των Γύφτων (= Αθιγγάνων). Στη Φιλιππούπολη της Βουλγαρίας (σημ. Πλόβνιφ) την σίκαλη τη λένε *βουργαρίτσα*, σε διάφορα μέρη της Ανατολ. Μακεδονίας *βουργαρουμ'λιά* ονομάζουν ένα είδος μηλιάς που παράγει μήλα ξινά και μεγάλου μεγέθους. Είναι περίεργο το ότι ξινούς ονομάζουν συνθηματικά οι Μακεδόνες τους Βουλγάρους και αλμυρούς τους Τούρκους.

7. άκου < ako = όταν· σάκας - βουλγ. iskas = θέλεις· να πεικάσα < ελλην. να απεικάση· ντ'ρβο = βουλγ. drvo = ξύλο.

Δημοτικά τραγούδια της Μακεδονίας αναφέρονται σε περιπτώσεις όπου νεαρός Έλληνας ερωτεύεται *Βουργαρούδα* (= Βουλγαροπούλα) και θέλει να την νυμφευθεί. Η μητέρα του τη θέλει. Υπάρχουν όμως και τραγούδια όπου η μητέρα του νέου αντιτίθεται σε γάμο με Βουλγάρα γυναίκα και τελικά, κατά την απουσία του συζύγου, την δηλητηριάζει. Υπάρχει και το τραγούδι της Βουλγάρας που δεν πληρώνει τον Έλληνα εργάτη για τη δουλειά που έκαμε και αυτός διαμαρτύρεται: *Βουλγάρα, δος μου τα φλουριά, τα τετρακόσια γρόσια.*

Περί Βλάχων

Βλάχοι ή Κουτσόβλαχοι ή, διεθνώς, Αρωμούνοι (γαλλ. Aroumains) ονομάζονται οι κάτοικοι τμήματος της Ηπείρου με κέντρο το Μέτσοβο και μερικών χωριών της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της περιοχής του Ολύμπου, οι οποίοι μιλούν παράλληλα με την ελληνική και ένα λατινογενές ιδίωμα που μοιάζει με τα ρουμανικά χωρίς να είναι γενετικά ή ιστορικά διάλεκτος της ρουμανικής γλώσσας. Στην κοινή νεοελληνική *Βλάχοι* ονομάζονται όσοι μιλούν βορειοελλαδικού τύπου γλωσσικό ιδίωμα και η βορειοελλαδική προφορά λέγεται κοινώς *τα βλάχικα*. Το γεγονός ότι οι ορεινοί κάτοικοι της ηπειρώτικης Ελλάδος είναι κυρίως κτηνοτρόφοι σκηνίτες και νομάδες⁸, φτωχοί, βρώμικοι και όχι εξελιγμένοι κοινωνικά, συνέβαλε στο να ονομάζονται κοινώς βλάχοι τα αμόρφωτα και με άξεστη συμπεριφορά άτομα και να δημιουργούν παράγωγα του ονόματος αυτού, όπως *βλαχοδήμαρχος* (=δήμαρχος βλάχικου χωριού, αλλά μεταφορικά νεόπλουτος χωρικός, συνών. αρχοντοχωριάτης), *βλαχοδικηγόρος* (=δικηγόρος χωρίς εμπειρία), *βλαχαντερό* (=συνών. του μειωτικού *βλάχος*, δηλ. αμόρφωτος, απολίτιστος). Στη Μάνη ονομάζονται *βλάχοι* οι εκτός των Μανιατών Πελοποννήσιοι και το ρ. *βλαχεύω* σημαίνει αποβάλλω την μανιάτικη συμπεριφορά και νοοτροπία, τα μανιάτικα ήθη. Στην Οινόη του Πόντου το ρ. *βλασίζω* (<βλαχίζω) σημαίνει φέρομαι αγροίκως ως βλάχος, παραφέρομαι, εξοργίζομαι.

Η αντίληψη ότι οι Βλάχοι είναι πολιτιστικά κατώτεροι των άλλων Ελλήνων είναι η αιτία της δημιουργίας διαφόρων σχετικών εκφράσεων, γνωμικών και παροιμιών. Παραδείγματα:

Φέρθηκε σαν Βλάχος (δηλ. κακομαθημένος, όχι ευγενικός).

8. Η ονομασία Βλάχοι των νομαδικών πληθυσμών της ΒΔ. Ελλάδος μαρτυρείται από τα βυζαντινά χρόνια. Η Άννα Κομνηνή (1, 395, έκδ. Βόννης) γράφει: *και οπόσοι τον νομάδα βίον είλοντο Βλάχους τούτους η κοινή λαλείν οίδε διάλεκτος.*

Βλάχος πλένεται κ' η ποδιά του χαίρεται (δηλ. αφού πλυθή σκουπίζεται στην ποδιά του, στο φόρεμά του). Αίγινα.

Ξέρ' ο Βλάχος τί 'ν' το χαβιάρι; (είναι αμαθής και ακοινώνητος).

Ο Θεός δεν είναι βλάχος. Αργάει, μα δε λησμονάει (=δεν είναι άδικος). Μακεδονία. Πρβλ. το κρητικό *Ο Θεός δεν είναι Αρβανίτης* (δηλ. σκληρός, άδικος).

Ο Βλάχος κι' αν ξεβλαχίση, βλαχουριά θα μυρίση (Μεσσηνία) ή *ο Βλάχος άρχος κι' αν γενή, βλαχίλας θα μυρίση* (Ανδρούσα Μεσσηνίας) ή *ο Βλάχος άρχος κι' αν γενή, πάλι βλαχιάς μυρίζει* (Μάνη)⁹. Η σημασία είναι: δεν αποβάλλει τις κακές συνήθειές του.

Βλάχους είν', τυρί βαστάει (=έχει τις συνήθειες του τόπου του, του επαγγέλματός του). Αιτωλία.

Εμείς οι Βλάχοι όπως λάχει (=είμαστε αυθόρμητοι, ενεργούμε χωρίς να τηρούμε τους τύπους).

Η δοξασμένη βλαχουριά (σκωπτική ονομασία των Βλάχων).

Όταν πιάνεις Βλάχο φίλο, κράτα και κομμάτι ξύλο. Η προτροπή αυτή αφορά και σε φίλο από άλλο μέρος της Ελλάδος¹⁰. Η κατά του Βλάχου φίλου κατεγράφη στο Άργος.

Ουρανό, λαγό και Βλάχο μην πιστεύεις. Λάστα Αρκαδίας. Η έννοια είναι προφανής: οι Βλάχοι δεν θεωρούνται άξιοι εμπιστοσύνης. Κάπως αντίθετο, ως προς τους Βλάχους, είναι το γνωμικό *Πέντε Βλάχοι, τρεις κουβέντες* (=δύσκολα μπορείς ν' αποσπάσης λόγια από τους Βλάχους).

Τρεις Βλάχ' 'ενα παζάρ' (επειδή συζητούντες οι Βλάχοι φωνασκούν, δημιουργούν την εντύπωση ότι βρίσκονται στην αγορά). Βέροια.

Παλαιότερα ο κατασκευαστής τοπικών ενδυμασιών του βορειοελλαδικού χώρου (φουστανέλας κλπ.), ο λεγόμενος ελληνοράπτης σε αντίθεσι προς τον φραγκοράπτη, τον κατασκευαστή των «ευρωπαϊκών» (φράγκικων) ρούχων, λεγόταν κοινώς *βλαχοράφτης*. *Βλαχιά* σημαίνει οι χωρικοί και μεταφορικά αγροίκοι και άξεστοι άνθρωποι. Σε παλαιότερες εποχές *Βλαχιά* εκαλείτο η σημερινή Ρουμανία. Τη σημασία αυτή έχει και στο έπος «Ερωτόκριτος» και στο ριζίτικο κρητικό τραγούδι:

*Τα χελιδόνια τση Βλαχιάς και τα πουλιά της Δύσης
... κλαίσι την Αντριανόπολι, την πολυκουρσεμένη...*

9. Δίδομε και τις τρεις παραλλαγές του γνωμικού χάριν της ιδιοματικής των συντάξεως.

10. Π.χ. Σφακιανό, Αρβανίτη και, όπως είδαμε παραπάνω, και Βούλγαρο.

Άλλως τε και σήμερα το νότιο και πεδινό τμήμα της Ρουμανίας φέρει επίσημα το όνομα Βλαχία.

Επίλογος

Εδώσαμε την εικόνα που έχουν σχηματίσει οι Έλληνες για διαφόρους λαούς, όπως εξάγεται από τις σχετικές λαϊκές εκφράσεις, παροιμίες και δημοτικά τραγούδια. Την εικόνα αυτή εξακολουθεί να διατηρή ο homo folkloricus graecus σχεδόν αναλλοίωτη. Θα την ολοκληρώσουμε σε επόμενο δημοσιευμά μας εξετάζοντας, όπως αναφέραμε στην αρχή του παρόντος, τις αντιλήψεις του για τους δύο άλλους συνοίκους του λαούς, τους Αρβανίτες και τους Εβραίους. Θα ακολουθήσει το γενικό συμπέρασμα και η σχετική βιβλιογραφία.

SUMMARY

NIKOLAOS CONTOSSOPOULOS, Ph.D.

Foreign People as seen by the Greeks

Two studies on how the picture that Greeks, drawing upon proverbs, folk poetry and expressions used in everyday Modern Greek, have formed of western Europeans - 'the Franks' - and the Turks have already been published in Lexikographikon Deltion (Lexikographical Bulletin) of the Academy of Athens. The present study, continuing this line of enquiry, deals with the ideas that Greeks formed of peoples with whom they were in contact from the 9th century A.D., in particular, the Gypsies, the Arabs, the Armenians, the Bulgarians and the Vlachs. As is the case with the two previous studies, the present article employs material contained in the word slips held at the Editorial Centre for the Compilation of the Historical Dictionary of the Modern Greek Language (Academy of Athens), in various articles from dictionaries and encyclopaedias and in personal knowledge.

†ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Στον κόσμο του αλβανικού «Κύκλου των Γενναίων»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στη μελέτη εξετάζεται διεξοδικά από άποψη ιστορική, λαογραφική/εθνογραφική, αισθητική και φιλολογική ένα μέρος της αλβανικής ηρωικο-θρυλικής παράδοσης ή του αλβανικού έπους που είναι γνωστή στην επιστήμη ως «ο Κύκλος των Γενναίων», ενώ στον λαό ως «τραγούδια των Γενναίων», «τραγούδια του Μούγιου και του Χαλίλ», «τραγούδια της λαχούτας». Η ανάλυση και η επιστημονική παρουσίαση του υλικού συνοδεύονται από εκτενή δείγματα (αποσπάσματα) του έπους.

1. Εξάπλωση, έρευνες

Το πιο σημαντικό μέρος της αλβανικής ηρωικο-θρυλικής παράδοσης ή, όπως λέγεται συνήθως, του αλβανικού έπους αποτελεί ένας ιδιαίτερος κύκλος, που στην επιστήμη είναι γνωστός με τον όρο *Κύκλος των Γενναίων*¹, ενώ στο λαό ως *τραγούδια των Γενναίων*, *τραγούδια του Μούγιου και του Χαλίλ*², *τραγούδια της λαχούτας*³.

1. Στην αλβανική για τη λέξη *γενναίος* χρησιμοποιείται η λέξη *kreshnik*. Κάποιοι γλωσσολόγοι τη σχετίζουν με τη σλαβική *kraj-άκρη*, σύνορο (λοιπόν: *kreshnik*=ακρίτας, συνοριακός, φρουρός των συνόρων, όπως στο βυζαντινό έπος του Διγενή Ακρίτα): κάποιοι άλλοι τη σχετίζουν με την αλβανική *krepe, shkrepe, kreshpë* (αιχμηρή κορυφογραμμή βουνού) ινδοευρωπαϊκής ζύμης (η ρίζα *karpe*, όπως στο τοπωνύμιο *Καρπάθια Όρη* κ.λπ.), οπότε η λέξη *kreshnik* θα σημαίνει: άνθρωπος των βουνών, των κορυφών των βουνών ή δυνατός σαν βράχος.

2. Οι δύο αδελφοί πρωταγωνιστές του Κύκλου.

3. Επειδή συνοδεύονται κυρίως με τη λαχούτα, μονόχορδο όργανο, παρόμοιο με τη σλαβική γκούσλα.

Ο Κύκλος αυτός επιβιώνει ακόμη και σήμερα στη Βόρεια Αλβανία, κυρίως πάνω από τον ποταμό Δρίνο⁴, καθώς και σε ορισμένες περιοχές της πρώην Γιουγκοσλαβίας⁵ [5, 4]*.

Εκείνο που έχει προσδιορίσει τη μακροζωία του Κύκλου αυτού είναι το σοβαρό του μήνυμα — η αντίσταση στο όνομα της ελευθερίας, του δικαίου και της αξιοπρέπειας — καθώς και οι καλλιτεχνικές του αξίες. Είναι ενδεικτική η πεποίθηση των ορεσίβιων ότι τα τραγούδια του Κύκλου αυτού «σε ανδρειώνουν, σου δίνουν καρδιά να αντέξεις την πληγή, το αίμα, τον πόλεμο». Να γιατί, όπως μαρτυρούν οι ίδιοι οι ορεσίβιοι, καθώς και οι ερευνητές, τα τραγούδια αυτά έχουν τραγουδηθεί παραδοσιακά όχι μόνο σε λαϊκές γιορτές κ.α., αλλά και κατά την έναρξη μαχών (ως ένα είδος παιάνων), μάλιστα και κατά τη μάχη. Να γιατί για τους ορεσίβιους «σπίτα χωρίς λιαχούτα, είναι σπίτα χαμερπές», ανάξιο εκτίμησης [5,5].

Λόγω των δυσμενών ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών στο παρελθόν (οθωμανική κατοχή, χαμηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης κ.λπ.), που προσδιόριζαν και το επίπεδο των τότε αλβανικών επιστημών, το ενδιαφέρον για τον Κύκλο των Γενναίων παρουσιάζεται αρκετά αργοπορημένο. Αν εξαιρέσουμε ένα μικρό απόσπασμα που εξέδωσε ο γνωστός Γερμανός αλβανολόγος G. Meyer το 1896 (*Albanische Studien*, αριθ. 6), θα λέγαμε ότι το ενδιαφέρον αυτό ξεκινά στις αρχές του 20ού αιώνα. Μεταξύ των κυριότερων μέχρι τώρα εκδόσεων, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε: *Epika legjendare* (Θρυλική επική ποίηση), τόμ. 1 και 2 (1966, 1983), *Chansonnier épique albanais* (ανθολογία στα γαλλικά, 1983), *Këngë Kreshnike* (Τραγούδια Γενναίων), τόμ. 1 και 2 (Πρίστινα, 1974, 1991).

Παράλληλα με τις εκδόσεις, άρχισε και η μελέτη του Κύκλου. Στις αρχές δεν υπήρξαν παρά απλές σημειώσεις ή εντυπώσεις, αλλά οι μελέτες προχώρησαν κάπως στη δεκαετία του '30, για να φτάσουν σήμερα σ' ένα επίπεδο αρκετά ικανο-

4. Από τη βορειοδυτική παραλία ως τις βορειοανατολικές περιοχές συμπεριλαμβανομένων των: Κράγια, Μεγάλος Ορεινός Όγκος (Malësia e Madhe), Ντουκαγκίνι, Νικάϊ-Μερτούρι, Ορεινός Όγκος της Γκιακόβα (Malësia e Gjakovës) κλπ.

Ορισμένα τραγούδια του Κύκλου ακούγονται και νοτίως του Δρίνου, ιδίως στην Πούκα, Λιούμα και Ντίμπρα. Κάποια θέματα του Κύκλου, μάλιστα, τα συναντούμε στο Λέσσιο, Κρούγια, και βόρειες περιοχές του Ελμπασάν και του Λμπράζνι. Μέσω ορεσίβιων που έχουν κατέβει νοτίως, τραγούδια του είδους αυτού έχουν φτάσει και μέχρι το Ελμπασάν, Δυρράχιο, Λιούσνια και Φίερι.

5. Π.χ. στο Χότι και Γκρούντα (Μαυροβούνιο), Ρουγκόβα, υψίπεδο του Ντουκαγκίνι, πεδιάδα του Κοσσόβου (Κοσσυφοπέδιο).

* Ο πρώτος αριθμός μέσα στην αγκύλη είναι ο αριθμός που φέρνει κάποιο έργο στη βιβλιογραφία της παρούσας εργασίας (στο τέλος), ενώ με τον δεύτερο σημειώνεται η σελίδα του έργου αυτού.

ποιητικό. Επιστέγασμα των όλων ενεργειών ήταν το Συμπόσιο *Epika Heroike Shqiptare* (Η αλβανική ηρωική ποίηση, Τίρανα, 20-22 Οκτωβρίου 1983), στο οποίο έλαβαν μέρος ερευνητές από διάφορες χώρες και τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν στο *Cështje të Folklorit Shqiptar* (Προβλήματα της αλβανικής λαογραφίας), τόμ. 2 και 3 (1986).

2. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα

Ο αλβανικός Κύκλος των Γενναίων έχει όλα τα γνωρίσματα του είδους —επικές διαστάσεις, ηρωική πνοή, θρυλικός χαρακτήρας—, αλλά και ιδιοτυπίες που σχετίζονται με τις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες, κάτω από τις οποίες γεννήθηκε, επιβίωσε και ωρίμασε.

Οι επικές διαστάσεις

Ο Κύκλος αναπαριστάνει τη ζωή σε μορφή πλατιών «αντικεμενικών» εικόνων. Η βαθιά και πλατιά του ανάσα είναι αισθητή στον κάθε ιστό, στο κάθε κύτταρό του: στις ομηρικές συγκρούσεις και μονομαχίες, στους μεγαλοπρεπείς ήρωες και τον τριγύρω τους κόσμο, στις πράξεις και τις θυσίες τεραστίων διαστάσεων, στις ακέραιες φιλίες και τις συγκλονιστικές προδοσίες, στα βαθύτατα αισθήματα και σκέψεις (ένας από τους πρωταγωνιστές, ενώ σκέπτεται, «βλέπει πως μπροστά του μεγαλώνει το χορτάρι»), στην έκταση των τραγουδιών (συνήθως αποτελούνται από 200, αλλά και από 500 και από 1000 στίχους), στο μήκος των στίχων (ο πιο αρεστός είναι ο λευκός —χωρίς ομοιοκαταληξία— δεκασύλλαβος⁶). Το επίθετο «αντικεμενικός», όμως, το βάλαμε σε εισαγωγικά, διότι ο ραψωδός μόνον προσποιείται πως εξιστορεί αντικεμε-

6. Στον Κύκλο συναντούμε και στίχους με λιγότερες ή περισσότερες συλλαβές, που «διορθώνονται» κατά το τραγούδι, αλλά ο δεκασύλλαβος αποτελεί, αν θα μπορούσαμε να το πούμε έτσι, τη σπονδυλική στήλη της ποίησης του έπους.

Σύμφωνα με μια άποψη, ο δεκασύλλαβος είναι στίχος σερβικής προέλευσης, δεδομένου ότι είναι ο κυριότερος στίχος της σερβικής δημοτικής ποίησης. Τα πράγματα, όμως, μπορεί να μην είναι ακριβώς έτσι. Ο δεκασύλλαβος είναι παλιός μεσογειακός στίχος: Με αυτόν έχουν στιχουργηθεί τα γαλλικά τραγούδια του Ρολάνδου, τα *Chansons des gestes*, τα ισπανικά τραγούδια του Σιδ κ.ά. τον συναντούμε όχι σπανίως στην αλβανική (όχι μόνον στον κύκλο για τον οποίο γίνεται λόγος), στην ελληνική κ.ά. δημοτική ποίηση (στην ελληνική, μάλιστα, παρουσιάζεται με δύο βασικές μορφές, χωρισμένος σε ημιστίχια 5+5 και 6+4: *Γάμπρ' αρμάτωνα, γάμπρ' αρματώνω... Ήταν ένας γέρος, παράγερος...*

νικά την εξέλιξη των γεγονότων, ενώ στην πραγματικότητα τα ζει, τα αξιοποιεί, έστω και χωρίς να το δηλώνει ξεκάθαρα. Εκτός αυτού, βρίσκουμε εδώ και στιγμές, σκηνές, πρόσωπα λυρικού χαρακτήρα: αγάπη μεταξύ αδελφών και φίλων, πόνο και λύπη χωρισμού, χαρά συνάντησης αγαπημένων προσώπων, τοπία με λαμπρά χρώματα, πορτρέτα ωραίων κοριτσιών. Εκφραστικό παράδειγμα αποτελεί το σπαρακτικό μοιρολόγι της Αϊκούνα, συζύγου του αρχηγού των Γενναίων, πάνω στο άψυχο σώμα του εφτάχρονου μοναχογιού της. Ας προσέξουμε, όμως, ότι και εδώ τα πάντα διαθλώνται και, περνώντας μέσα από το επικό πρίσμα, παίρνουν επικές διαστάσεις — ο βαθύς μητρικός πόνος, η βαριά κατάρα, η μεγάλη λύπη και συμπαράσταση των στοιχείων της φύσης:

*Μόνη κι έρημη τη στράτα παίρνει.
Τ' άστρα σταματούν να δουν τη μάνα.
Και σαν πάει στις Κίτρινες Κοιλάδες⁷,
Βαριά καταριέται το φεγγάρι:
— Νά 'χανες το φως σου, βρε φεγγάρι,
που προψές δεν μου 'στειλες χαμπέρι,
να 'ρχόμουν εδώ με μιαν ανάσα,
να 'μπαινα στον τάφο με το γιο μου!...
Και σαν πάει στον τάφο του παιδιού της,
είδε μια οξυά τρακόσιων χρόνων.
Είχε η οξυά πολλά κλωνάρια,
ένα τ' απλώνει πάνω στον τάφο.
Ακουμπάει η μάνα στο κλωνάρι,
χύνονται τα δάκρυα της στον τάφο.
Παύουν τα πουλάκια το τραγούδι,
παύουνε ν' ακούσουν μοιρολόγι.
Δεν ξέρεις, παιδάκι μου, ποιος σου 'ρθε,
που δεν βγαίνεις να με αγκαλιάσεις,
καλό παλικάρι της μανούλας;
Καλό μου παιδάκι, στο Θεό σου,
βγες από τη μαύρη φυλακή σου.
Μίλησε της δύστηνης της μάνας,
έτσι δεν μου φέρθηκες ποτέ σου,
Ομέρη⁸, καρδούλα της μανούλας!*

7. Θρυλικό τοπωνύμιο.

8. Το όνομα του σκοτωμένου γιου τού Μούγιο (αρχηγού των Γενναίων) και της Αϊκούνα.

*Μήπως θες το Γρίβα⁹ να σου φέρω,
να βγεις και να παίξεις με αυτόνε,
ώς τις δροσερές να πας βρυσούλες,
σε πλαγιές ν' ανέβεις και σε ράχες;
Βγες, τον τάφο σου φυλάει η μάνα,
καλό παλικάρι της μανούλας!... [3, 235-36].*

Επική είναι εδώ και η αφήγηση. Είναι πλαστική, ανάγλυφη, με ιδιαίτερο πλάτος και βάθος, συχνά λεπτομερής, μεγαλόπρεπα ήρεμη, αλλά με εσωτερική ένταση, συνήθως οριζόντια, στρωτή, σε μείζονες κλίμακες, με ποικιλόμορφες, μέχρι και πλατιές, επικές επαναλήψεις. Και η μουσική που συνοδεύει την ποίηση είναι ήρεμη, στοχαστική, απαγγελτική, κάπως μονότονη (πράγμα που αντισταθμίζεται από τη δραματικότητα της αφήγησης και την τέχνη του ποιητικού λόγου).

Η ηρωική πνοή

Ο Κύκλος των Γενναίων, όπως δείχνει και η ονομασία του, εξιμνεί τον ηρωισμό. Εδώ η ηρωική πνοή είναι διάχυτη παντού. Με ηρωική μαγιά έχει ζυμωθεί η κάθε δομή και μικροδομή του. Ο ηρωισμός, όμως, όπως συμβαίνει σε όλα τα δημιουργήματα του είδους του, δεν είναι κάτι το εξωτερικό ή περιαιτολογία. Είναι κάτι που πηγάζει από μέσα, από την ανάγκη αντιμετώπισης μεγάλων κινδύνων και δυσκολιών. Τα τραγούδια του Κύκλου υμνούν τον ηρωισμό ως υπέρτατη ανθρώπινη αξία, ως τρόπο σκέψης, συμπεριφοράς και πράξης, που βάζει στο κέντρο όλων των ανθρώπινων αξιών τη γενναιότητα, την τόλμη, την αυτοθυσία και που θεωρεί όλα αυτά ως ιδιότητες ενός καθορισμένου περιβάλλοντος, ως υποδείγματα που έχουν αποκρυσταλλωθεί στους αιώνες:

*Νόμο οι παλιοί έχουν αφήσει
να μη πεθαίνουμε στο κρεβάτι,
αλλά με σπαθί και τραγουδώντας [3, 168].*

Αδιάσπαστα ενωμένες με τον ηρωισμό παρουσιάζονται στον Κύκλο και η εντιμότητα, ο σεβασμός του άγραφου εθμικού κώδικα, ο σεβασμός του αντιπάλου, η δικαιοσύνη, η ειλικρίνεια, η μπέσα, η σεμνότητα, γενικά ο ιπποτισμός. Έτσι, οι μονομαχίες διεξάγονται σύμφωνα με όλους τους κανόνες (οι Γενναίοι μάλιστα, με δική τους θέληση, περνούν πάντα σε μειονεκτική θέση, π.χ. αφήνουν τον αντίπαλο να χτυπήσει πρώτος): οι κρυφές πράξεις, τα ύπουλα χτυπήματα, η

9. Όνομα αλόγου.

φλυαρία κ.λπ. όχι μόνον υποτιμούνται, αλλά και καταδικάζονται (ο Μούγιος, π.χ., ο αρχηγός των Γενναίων, κατορθώνει να ξαναπάρει κρυφά το άλογο που του είχε αρπάξει κάποιος αντίπαλος, αλλά μετανοεί, θεωρεί την πράξη του άνανδρη, γ' αυτό γυρίζει, μονομαχεί και παίρνει το άλογό του) [3, 176-86].

Ο θρυλικός χαρακτήρας

Ο χαρακτήρας αυτός του Κύκλου πηγάζει από έναν ιδιαίτερο τύπο ποιητικής σκέψης. Αυτή είναι η θρυλική ποιητική σκέψη, ένας τύπος σκέψης χαρακτηριστικός για μια καθορισμένη βαθμίδα της κοινωνικής εξέλιξης, που προηγείται της ιστορικής ποιητικής σκέψης (συνείδησης, αντίληψης). Ο τύπος αυτός ποιητικής αντίληψης αποτελεί το θεμέλιο των τραγουδιών του Κύκλου σαν ιδιαίτερο είδος τραγουδιών, προσδιορίζει τον τρόπο της καλλιτεχνικής αναπαράστασης της ζωής, προσδιορίζει τη φύση των σχέσεων μεταξύ της καλλιτεχνικής και ιστορικής αλήθειας, τη φύση και ολόκληρο το σύστημα των ποιητικών μέσων έκφρασης.

Η ουσία του ποιητικού αυτού τύπου αντίληψης είναι η αναπαράσταση της πραγματικότητας όχι σύμφωνα με τις αρχές του συντελεσμένου ή του δυνητικού, αλλά κυρίως σύμφωνα με τις αρχές του φανταστικού, του υπερφυσικού.

Εκδήλωση αυτού του τύπου σκέψης στον Κύκλο είναι η παρουσία σ' αυτόν ενός πλούσιου φόντου ποιητικής ύλης, που, άμεσα ή έμμεσα, προέρχεται από τη μυθολογία, κυρίως από τη μυθολογική ποιητική. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ η ύλη αυτή δεν είναι κάτι το φορμαλιστικό, αλλά αποτελεί το θεμέλιο των πράξεων, των συγκρούσεων, των σκηνών, της φυσιογνωμίας των προσώπων. Μεταξύ των πολλών στοιχείων μιας ύλης του είδους αυτού, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε: μια σειρά μυθικών προσώπων, που στον Κύκλο δρουν σαν καλλιτεχνικά πρόσωπα (η Ζάνα¹⁰, οι Καλότυχες της νύχτας¹¹, η Ώρα¹², οι Στοϊζοβά-

10. Αρχικά η Ζάνα ήταν θεά του κυνηγιού, των δασών και των άγριων ζώων (περίοδος μητριαρχίας). Σε αρκετά σημεία είναι παρόμοια με την Άρτεμη, τη ρωμαϊκή Diana ή τη σλαβική Σαμοβίλα. Κάποιοι γλωσσολόγοι το όνομά της το σχετίζουν με το λατινικό Diana, κάποιοι άλλοι με το ιλλυρικό Thana. Κατά την αλβανική λαϊκή αντίληψη, μετατρέπεται σε Ζάνα νέο αρραβωνιασμένο κορίτσι, που πεθαίνει πριν προλάβει να παντρευτεί. Η Ζάνα είναι προικισμένη με υπερφυσικές ικανότητες, φύλακες των οποίων είναι τρεις άγριες γίδες. Είναι παιχνιδάρα, θαρραλέα, αλλά και πεισματάρα και οξύθυμη: Βλάπτει σοβαρά ή και μαρμαρώνει όσους της διαταράσσουν την ησυχία ή παραβιάζουν «τον χώρο της». Στον Κύκλο συνιστά καλλιτεχνικό πρόσωπο, γ' αυτό παρουσιάζεται και με ανθρώπινες ιδιότητες.

11. Οι κυρίες, οι σκιές της νύχτας.

12. Και η Ώρα ήταν προστάτιδα θεότητα της μητριαρχικής εποχής, παραπλήσια με τη Fortuna. Κάποιες φορές, σε μυθολογικό επίπεδο, τη φαντάζονται σαν φίδι, αλλά στον Κύκλο

λες¹³, τα φίδια που προσφέρουν δύναμη και γιατρεύουν τις πληγές των Γενναίων), τα πουλιά αγγελιοφόροι, τα ουράνια σώματα που επικοινωνούν με τους ανθρώπους, οι «επεξηγήσεις» για τη μυθολογική καταγωγή των ηρώων (ο Μούγιος, για παράδειγμα, απέκτησε υπερφυσικές ιδιότητες, γιατί τον θήλασαν οι Ζάνες), οι φανταστικές γεννήσεις και ωρμάνσεις (ο γιος του Μούγιου, π.χ., ο Ομέρ, αναδεικνύεται σαν γενναίος, και πέφτει μάλιστα ηρωικά, στα επτά του χρόνια), οι ιεροί και στοιχειωμένοι τόποι ή οι τόποι ειδωλολατρίας (Κίτρινα Λαγγάδια, Μεγάλοι Στάλοι, Βαθύ Πηγάδι, Σκοτεινό Δάσος, Μεγάλη Σπηλιά), η απολίθωση και επαναφορά των ηρώων, η ανάσταση του πεθαμένου, οι διάφορες μεταμορφώσεις (π.χ. η μεταμόρφωση του ανθρώπου σε κούκο), τα αντικείμενα με υπερφυσικές ιδιότητες (το σπαθί που χτυπάει από μόνο του, το μαγικό δαχτυλίδι, το μητρικό γάλα, ο χυμός των λουλουδιών, το νερό που γιατρεύει τα μάτια, το χρυσό μήλο), οι αντίπαλοι-τέρατα (ο Μαύρος Αράρης, ο Βάυλος, ο Καταλάνος) κ.λπ. Βάσει της μυθικής ποιητικής, της ανμιστικής και ανθρωπομορφικής αντίληψης, έχει διαμορφωθεί όλο εκείνο το σύστημα υπερβολών και προσωποποιήσεων, στις οποίες στοιχεία της φύσης προικίζονται με ανθρώπινα προσόντα και τανάπαλιν (υπερφυσικές διαστάσεις και ιδιότητες προσώπων, ομιλία και ανθρώπινες αισθήσεις ζώων ή στοιχείων της φύσης).

Θα πρέπει να υπογραμμιστεί, όμως, ότι όλη αυτή η μυθολογική ύλη στον Κύκλο χάνει κάπως τον αυστηρά μυθικό της χαρακτήρα, χάνει κάπως την πίστη προς τη μυθολογία σαν πραγματικότητα και μετατρέπεται σε καλλιτεχνική ύλη, σε ύλη που συμβάλλει στη γνώση και την απεικόνιση της ζωής σύμφωνα με τις αρχές της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Εκδήλωση της θρυλικής ποιητικής σκέψης αποτελεί και η παραμυθιακή ποιητική, η ποιητική που παρουσιάζεται σχεδόν απογυμνωμένη από την καθαυτό ιστορική αντίληψη και βάσει της οποίας έχουν διαπλαστεί πρόσωπα, σκηνές, εικόνες φανταστικές. Γι' αυτό και η ιστορία δεν αναπαρίσταται με συγκεκριμένες λεπτομέρειες, αλλά κάπως γενικά, κάπως ομηχλώδης και συσκοτισμένη, με μορφή ιστορικού ιδανικού, ιστορικής μαγιάς. Έτσι, στον Κύκλο οι συντεταγμένες τόπου και χρόνου είναι κάπως απροσδιόριστες, ακαθόριστες. Ίσως, πιο σωστά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εδώ η ιστορία, περνώντας μέσα από το πρίσμα της

παρουσιάζεται κάπως άμορφη, διότι δεν μπορείς να τη δεις, επειδή «σε θαμπώνει με το φως της». Η Ωρα βοηθά τους Γενναίους και, αν τύχει να κοιμάται, μπορεί να τους συμβούν ατυχήματα.

13. Είναι ένα είδος Δρυάδες ή Νεράδες. Η ονομασία τους προέρχεται από την έκφραση Shtoi, zot, vallen (αβγάτισέ τους, Θεέ μου, το χορό).

θρυλικής πνοής, αλλοιώνεται, ενώ οι ιστορικές συντεταγμένες μετατρέπονται σε επικές συντεταγμένες, διαφορετικές από τις πρώτες.

Έτσι, στον Κύκλο δεν έχουμε γραμμική ροή του χρόνου. Εδώ κυριαρχεί μια κάπως συμβατική αντίληψη για τον χρόνο, ο οποίος δεν υπολογίζει χρονολογίες και ρέει ιδιόρρυθμα, διαφορετικά από τον πραγματικό, τον ιστορικό χρόνο: μπορεί να σταματήσει, να γυρίσει πίσω, να επιβραδύνει ή να επιταχύνει τη ροή του (όχι σπανίως, π.χ., ο ήλιος διακόπτει την τροχιά του, η νύχτα μεγαλώνει ή μικραίνει κατά βούληση, η άνοιξη έρχεται πιο νωρίς κ.ά.). Ως αποτέλεσμα, και τα γεγονότα δεν έρχονται το ένα μετά το άλλο, σύμφωνα με την πραγματική τους χρονική σειρά, αλλά μπορεί να αλλάξουν θέση ή να κινηθούν παράλληλα. Στο μεταξύ, ο χρόνος είναι συνήθως περασμένος, αόριστος («κάποτε», «μια φορά κι έναν καιρό», «στα παλιά», «τον καιρό εκείνο»).

Το ίδιο συμβατικός, ακαθόριστος, συμβολικός (δηλ. επικός) είναι και ο τόπος. Ο χώρος παρουσιάζεται εδώ σε γενικές γραμμές και χωρίζεται, πάλι με τον ίδιο τρόπο, σε χώρο των ηρώων και σε χώρο (ή κόσμο) των ξένων. Ως αποτέλεσμα, η αντίληψη του Κύκλου για τον χώρο δεν συμπίπτει πλήρως με τις ιστορικές τοποθεσίες (εννοείται, όταν αναφέρονται τέτοιες τοποθεσίες). Στο μεταξύ, σύμφωνα με τη θρυλική ποιητική, σε έναν ακαθόριστο τόπο, ιδίως όταν αυτός είναι μακρινός, όπως και σε μακρινούς χρόνους, μπορεί να συμβούν διάφορα θαύματα, να συναντηθούν πολλαπλά απρόοπτα και δυσκολίες, που μόνον οι Γενναίοι έχουν την ικανότητα να τις αντιμετωπίσουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η τοπική και χρονική απόσταση συνιστούν όχι μόνο δημιουργήματα του θρύλου, αλλά και μέσο ενίσχυσης του, μέσο ενίσχυσης του φανταστικού χαρακτήρα και του επικού κύρους των περιστατικών, των καταστάσεων και των πράξεων.

Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τα ανθρωπωνύμα και με τους αριθμούς. Για τον Κύκλο μεγαλύτερη σημασία έχει η ουσία, ο χαρακτήρας, η καλλιτεχνική και κοινωνική κατατομή ενός προσώπου, παρά το όνομά του. Στην πραγματικότητα, στον αλβανικό Κύκλο των Γενναίων ένα μεγάλο μέρος των προσώπων φέρει μουσουλμανικά ονόματα. Αυτό είναι αποτέλεσμα της τουρκικής κατοχής (τέλη 16ου αιώνα-1912) και παρατηρείται και σε άλλα παλιά ποιητικά δημιουργήματα της αλβανικής δημοτικής παράδοσης, τα οποία στους Αρβανίτες της Ιταλίας, καθώς και σε κάποιες περιοχές της χώρας, διαφυλάσσουν αρχαιότερα, χριστιανικά ονόματα. Ο Κωνσταντίνος ο Μικρός, π.χ., (ο σκλαβωμένος που γυρίζει την ημέρα του δεύτερου γάμου της γυναίκας του) έχει μετονομαστεί σε Υμέρ Αγκά, ενώ ο άλλος Κωνσταντίνος (ο νεκρός αδελφός, που σηκώνεται από τον τάφο για να πάει στα πατρικά την παντρεμένη μακριά αδελφή του) έχει μετονομαστεί σε Χαλίλ Γκαρρία, Μικρός Χυσέν κ.ά. Κάποιες φορές μάλιστα η διαδικασία αυτή εξισλαμισμού έχει μείνει στη μέση του δρόμου: σε μια παραλλαγή της μπαλάντας

για την αναγνώριση αδελφού και αδελφής ο πρώτος ονομάζεται Γκιων Πρετίκα (όνομα χριστιανικό), ενώ η δεύτερη Φασιλέτ (όνομα μουσουλμανικό): στο όνομα ενός Γενναίου — Γκέργκι Ελέζ Αλία — το πρώτο μέρος είναι χριστιανικό, ενώ τα άλλα μουσουλμανικά. Και μια σειρά αριθμών (συνήθως: 3, 7, 9, 12, 30, 40, 300) δεν έχουν μαθηματική αξία, αλλά περισσότερο είναι επικοί, συμβολικοί, στερεότυποι (δίνουν την ιδέα του πολλού, του λίγου κ.ά.).

Η πολυσταδιακή πορεία

Η ίδια η ποιητική ύλη του Κύκλου μαρτυρά πως εκείνος δεν έχει διαμορφωθεί μονομιάς. Όπως όλα τα καλλιτεχνικά φαινόμενα του είδους του, έχει κι αυτός την παιδική του ηλικία, την περίοδο της ανάπτυξης και ωριμότητας, καθώς και την περίοδο των γηρατειών του, που καλύπτουν ένα όχι μικρό χρονικό διάστημα. Κατά το διάστημα αυτό, η κάθε ιστορική εποχή του έχει δώσει κάποια συγκεκριμένη ιστορικο-κοινωνική και ποιητική ύλη, έχει αφήσει σε αυτόν τη σφραγίδα της. Γι' αυτό ο Κύκλος, όπως εμφανίζεται από τότε που αρχίσαμε να τον γνωρίζουμε, μοιάζει με τα χιόνια των Άλπεων, όπου πάνω σε παλιά ρίχνονται νέα, ή με παλιές ζωγραφιές, πάνω στις οποίες, κατά καιρούς, έχει ιχνογραφηθεί κάτι το νέο. Εννοείται ότι δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι ιστορικές συντεταγμένες κάθε επιστρώματος, επειδή αυτά, για πολλούς λόγους (η κυριαρχία της θρυλικής ποιητικής, το γεγονός ότι ο Κύκλος ως καλλιτεχνικό φαινόμενο αλλοιώνει, μεταλλάζει κάπως την πραγματικότητα ή ενεργοποιεί, και σε μεταγενέστερες εποχές, πανάρχαια στοιχεία), συμπλέκονται μεταξύ τους. Παρ' όλα αυτά, οι λαογράφοι μπόρεσαν να διακρίνουν αρκετά από τα επιστρώματα αυτά.

Όπως και νά' ναι, διακρίνονται καθαρά δύο φάσεις: η προοθωμανική (πριν την τουρκική κατοχή) και η μετατουρκική.

Στην πραγματικότητα, το μετατουρκικό επίστρωμα είναι αρκετά λεπτό. Αποτελείται από τα μουσουλμανικά ονόματα κάποιων προσώπων (και, όπως έχουμε τονίσει πιο πάνω, στην επικο-θρυλική παράδοση τα ονόματα δεν έχουν μεγάλη σημασία), από τα νέα όπλα (πυροβόλα), από λίγα λεξικολογικά στοιχεία (λέξεις οθωμανικής προέλευσης), από ένα επεισόδιο¹⁴ και ένα τραγούδι¹⁵, που απηχούν την αλβανο-τουρκική διένεξη.

14. Ένα τέτοιο επεισόδιο είναι η μονομαχία του Μούσα Αρμπάνασι (ένας από τους Γενναίους) με τον Μάρκο Κράλεβιτς, παλληκαρά του Σουλτάνου. (Σύμφωνα με το τραγούδι, ο Μούσα ρίχνει καταγής τον αντίπαλο, αλλά εκείνος τον παρακαλεί να του χαρίσει τη ζωή και, την ίδια στιγμή, τον σκοτώνει με δόλο) [3, 273-76].

15. Είναι το τραγούδι «Ο Μούγιο και ο Χαλίλ στο βασιλιά»: Ο Σουλτάνος, με την παρότρυνση των υποτελών του, προσκαλεί τα δύο αδέλφια, για να τους πείσει να «στρω-

Το παλιό, προοθωμανικό υπόστρωμα είναι πολύ πιο «παχύ» και βαρυσήμαντο. Αυτό αποτελεί τη βάση του Κύκλου και προσδιορίζει την καλλιτεχνική του φυσιογνωμία ως επικό είδος. Στο υπόστρωμα αυτό ανήκει όλη εκείνη η τόσο πλούσια μυθικο-θρυλική ύλη, που προαναφέρθηκε, το βασικό θέμα, καθώς και η παλιά ή παμπάλαια ιστορικο-κοινωνική, εθνογραφική, μουσική ύλη, για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Και μέσα όμως στο υπόστρωμα αυτό υπάρχουν διάφορα στρώματα. Εννοείται βέβαια ότι, για λόγους που προαναφέρθηκαν, ο προσδιορισμός των μεταξύ τους συνόρων είναι αρκετά δύσκολος. Έτσι, στον Κύκλο συναντούμε στοιχεία της μητριαρχίας (η λατρεία της μάνας, ενώ ο πατέρας δεν αναφαίνεται πουθενά, ο σεβασμός του «δέντρου του γάλακτος» ως προς την καταγωγή, ο ιδιαίτερος σεβασμός του θείου από τη μάνα — το λεγόμενο *Anunculat* — κ.ά.), αλλά και στοιχεία της πατριαρχίας (και αυτά είναι πολύ περισσότερα): η Ζάνα αλλού παρουσιάζεται στην αρχαιότερη, την «άγρια» φάση της — ως εχθρικό προς τους Γενναίους στοιχείο (όπως στο τραγούδι «Η παντρεία του Μούγιο»¹⁶) — αλλού πιο ανθρώπινη (χάνει την παρθενιά¹⁷, αποκτά την ψυχοσύνθεση ορεισίβιου — σέβεται τη μπέσα, γίνεται βλάμισσα με τους Γενναίους, τους βοηθά και ζητά τη βοήθεια τους, συμμερίζεται τις ανησυχίες τους, αναμνηστικά στις δουλειές των ανθρώπων, όπως και οι θεότητες της «Ιλιάδας»): κάποια πρόσωπα, αν και διαφυλάσσουν την ουσία τους ως πρόσωπα μυθικής προέλευσης, σε ορισμένες κατευθύνσεις απορροφούν μεταγενέστερη ιστορική ύλη (ο Καταλάνος, για παράδειγμα, είναι ο μονόφθαλμος ανθρωποφάγος γίγαντας, που, όπως στην «Οδύσσεια», ζει σε σπηλιά και τυφλώνεται από κάποιον Γενναίο, αλλά το όνομά του το έχει πάρει από τους Καταλανούς της Ισπανίας, τους οποίους αρχικά — το 1302 — τους χρησιμοποίησε ως μισθοφόρους ο βυζαντινός αυτοκράτορας Αναστάσιος, ενώ αργότερα, ως επιδρομείς, λεηλάτησαν και κατατρόμαξαν ολόκληρη τη Βαλκανική: ο Βάυλος είναι ένα τέρας που βγαίνει από

θούν»· εκείνοι δεν εκτιμούν την πρόσκληση, αλλά η φιλοτιμία του Γενναίου (φοβούνται μήπως κατηγορηθούν για ανανδρία) τους αναγκάζει και πηγαίνουν· ο Σουλτάνος αναγκάζεται να μεγεθύνει τις πόρτες των ανακτόρων για να περάσουν οι Γενναίοι, κατατρομάζει όταν τους βλέπει και «τρώει τη γλώσσα του». Στο τέλος υπάρχει μια εκφραστική κωμική σκηνή: κατά την έξοδο των δύο αδελφών, ένα θηλυκό των ποτουριών του Μούγιο γαντζώνεται τυχαία στη γούνα του Σουλτάνου και ο Γενναίος τον σέρνει, χωρίς να νιώθει ότι κάνει κάτι τέτοιο, μέχρι την πόρτα της μεγάλης βασιλικής αίθουσας [2/II, 182-85].

16. Σύμφωνα με το τραγούδι αυτό, οι Ζάνες μαρμαρώνουν τους συμπεθέρους και αρπάζουν τη γυναίκα του Μούγιο, την οποία ο πρώτος των Γενναίων τους την ξαναπαίρνει πάνοντας τις τρεις άγριες γίδες, στις οποίες οι Ζάνες είχαν εμπιστευτεί τη δύναμή τους [2/IV, 173-77].

17. Σε ένα τραγούδι ο Μούγιο ζητάει τη βοήθεια της Ζάνας - βλάμισσας, αλλά εκείνη απαντά πως δεν μπορεί να εκπληρώσει την επιθυμία του, επειδή είναι λεχώνα (έχει γεννήσει δίδυμα).

τη θάλασσα, αλλά έχει όνομα γνωστό για τη μεσαιωνική ευρωπαϊκή ιεραρχία — Bajulus — και ζητάει τον επίσης γνωστό βυζαντινό φεουδαρχικό φόρο, το «καπνόν»¹⁸).

Όλα αυτά μας επιτρέπουν να φανταστούμε την πορεία του Κύκλου παρόμοια με εκείνη μιας χιονόσφαιρας που αρχίζει να κατρακυλάει από βουνοκορφή, διογκώνεται κατά το κατρακύλισμά της, αλλά, αν τύχει να σταματήσει κάπου, αρχίζει να λιώνει και να χάνει ολόκληρα κομμάτια. Παρ' όλα αυτά, ο βασικός πυρήνας της μάζας αυτής παρέμεινε σχεδόν άθικτος. Αυτό βοήθησε τους ερευνητές να προσδιορίσουν μια σειρά τραγουδιών που ανήκουν στον πυρήνα αυτόν και που, μαζί με άλλα ίσως κάπως νεότερα, αποτελούν το προοθωμανικό απόθεμα του Κύκλου. Θα μπορούσαν να αναφερθούν για παράδειγμα τα τραγούδια: «Η παντρεία του Μούγιο»¹⁹, «Η δύναμη του Μούγιο»²⁰, «Η παντρεία του Χαλίλ»²¹, «Ο Γκέργκι Ελέζ Αλία»²², «Ο θάνατος του Χαλίλ»²³, «Ο Ομέρ του Μούγιο»²⁴, «Ο Μούγιο πληγωμένος»²⁵, «Η Αϊκούνα κλαίει τον Ομέρ»²⁶ κ.λπ.

18. Σύμφωνα με μια ραψωδία (τραγούδι), ο Βάυλος ζητά: *Κάθε καπνός (σπίτι) να του πάει κριάρι,/κάθε καπνός να του πάει κορίτσι,/πουρνό με πουρνό να κόβει άντρα,/κάθε βδομάδα να καίει χώρα (μεγάλο χωριό ή περιοχή).*

19. Για το περιεχόμενο του τραγουδιού αυτού έγινε λόγος παραπάνω.

20. Ο Μούγιο, βοσκός αγελάδων, προσφέρει κάποια υπηρεσία στις Ζάνες, ενώ εκείνες θέλουν να τον ανταμείψουν, προτείνοντάς του την επιλογή περιουσίας, γνώσης ή δύναμης. Εκείνος, χωρίς δισταγμό, επιλέγει τη δύναμη. Τότε οι Ζάνες του προσφέρουν το γάλα τους, δίνοντάς του υπερφυσική δύναμη, αλλά τόση ώστε να μη μετατραπεί σε τέρας δύναμης, που θα μπορούσε να καταστρέψει τον κόσμο με ένα μόνον απλό άγγιγμα [3, 127-30].

21. Η ιστορία της ηρωικής παντρείας του γενναίου Χαλίλ, αδελφού του Μούγιο, με την Τανούσια, κόρη του Κράλη. (Ο Γενναίος, με τη βοήθεια της ερωμένης του, μπαίνει στα ανάκτορα του τελευταίου, αλλά ανακαλύπτεται και αιχμαλωτίζεται. Τον απελευθερώνει ο αδελφός του) [3, 153-70].

22. Ο Γκέργκι, αν και κατάκοιτος για εννιά ολόκληρα χρόνια από εννιά πληγές που είχε δεχτεί σε σκληρούς αγώνες, όταν μαθαίνει για την άφιξη του τερατόμορφου Βάυλου, σηκώνεται από το κρεβάτι, μονομαχεί, φονεύει τον ξένο και, εξαντλημένος πια, αφήνει την τελευταία του πνοή (μαζί με την αδελφή του) [3, 122-27].

23. Ο ηρωικός θάνατος του Χαλίλ, η βεβήλωση του τάφου του από τον άγριο Μπεχούρ, καπετάνιο του Κράλη, η μακάβρια πρόκληση του Μπεχούρ προς τον Χαλίλ για να σηκωθεί από τον τάφο και να μονομαχήσει μαζί του [2/II, 237-40].

24. Η θαυμαστή γέννηση και μεγάλωμα του γιου του Μούγιο, ο οποίος, ανδρειωμένος στα επτά του χρόνια, απελευθερώνει τον πατέρα και τον θείο του από τις φυλακές του Κράλη [3, 211-24].

25. Ο αρχηγός των γενναίων πληγώνεται βαριά, αλλά γιατρεύεται από τα φίδια και τα άγρια θηρία [14, 169].

26. Ο ηρωικός θάνατος του γιου του Μούγιο και το σπαρακτικό μοιρολόγι της μάνας του [3, 228-34].

Ο καθαυτό δημοτικός (χωρικός) χαρακτήρας

Η γενική θεωρία του έπους έχει πα αποδείξει ότι το είδος αυτό δημοτικής ποίησης γεννιέται σε καιρούς, χώρους, έθνη, εθνότητες ή κοινωνικά στρώματα όπου υπάρχουν μεγάλα προβλήματα, πολύ σοβαρές ανησυχίες, μεγάλες αντιπαραθέσεις. Ο αλβανικός Κύκλος των Γενναίων όλα αυτά τα βρήκε στους βόρειους ορεισίβιους χωρικούς. Τα προβλήματά του είναι κυρίως προβλήματα εκείνων: υπεράσπιση των πατροπαράδοτων χωμάτων, των λιβαδιών, της οικίας, της οικογένειας, της φυλής, των ζώων τους.

Χωρικό είναι και το περιβάλλον στο οποίο ζουν οι Γενναίοι (κυρίως βουνά, στα οποία «ο ήλιος πολύ λάμπει και λίγο ζεσταίνει»), ο τρόπος του ζην, οι οικίες (οι περίφημες κούλες με παχιά τείχη και πολεμίστρες), τα οικιακά σκεύη, η ενδυμασία και η διατροφή τους (υπάρχει ένας ολόκληρος κατάλογος στοιχείων κινητής περιουσίας, φαγητών και τρόπων μαγειρέματος, φορεμάτων και υποδημάτων).

Χαρακτηριστικά για τη λαογραφία του χωριού είναι και τα ποιητικά μέσα έκφρασης, τα οποία σχετίζονται με την κτηνοτροφία, τη γεωργία και τη φύση (σχεδόν όλα τα σχήματα λόγου αντλούνται από τον κόσμο των φυτών, των ζώων, των πτηνών, των ουρανίων σωμάτων, των φαινομένων της φύσης).

Σημαντικό είναι το ότι εδώ δεν υπάρχει ίχνος φεουδαρχικού περιβάλλοντος, φεουδαρχικής «λάμπης» και ευημερίας. Αλλιώς παρουσιάζονται όμως τα πράγματα, όταν γίνονται αναφορές στη ζωή των αντιπάλων. Να πώς απαντά, π.χ., στον Μάρκο Κράλεβιτς ο Γενναίος Μούσα Αρμπάνασι (βλ. το ανάλογο σημείωμα παραπάνω), όταν ο πρώτος περηφανεύεται για την πριγκιπική του καταγωγή:

*Με γέννησε η σκληρή Αλβανίδα
εκεί στα πρόβατα, δίπλα στη βρύση,
Με γίδινο στρώμα με τύλιξε,
με κλωνάρι βάτου με φάσκιωσε,
με κουρκούτι βρώμης με τάγισε...*

Ο καθαυτού δημοτικός χαρακτήρας του Κύκλου προσδιορίζεται και από τον τύπο των ραψωδών. Εκείνοι ήταν πάντα κτηνοτρόφοι, γεωργοί, απλοί χωρικοί που έβλεπαν το τραγούδι ως μέσο καλλιτεχνικής αυτοέκφρασης και αυτοκαθιέρωσης, ως μέσο ψυχικής επικοινωνίας με τους συνανθρώπους τους, γι' αυτό τραγουδούσαν κατά δική τους βούληση, δεν ήταν επαγγελματίες και δεν τραγουδούσαν ποτέ με αμοιβή.

Σημαντικό είναι επίσης το ότι στον Κύκλο αυτόν γενικά λείπουν οι επιρροές της έντεχνης ποίησης.

Τον καθαρά δημοτικό, λαογραφικό χαρακτήρα του Κύκλου μαρτυρεί και η μορφή ύπαρξής του.

Η μορφή ύπαρξης

Ως γνωστόν, τα έπη παρουσιάζονται σε δύο μορφές: ως ολοκληρωμένες καλλιτεχνικές ενότητες και σε μορφή ξεχωριστών τραγουδιών. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με πρωτοβουλία ανθρώπων της διανοήσης (ένας Λονρότ για τη σκανδιναβική «Καλεβάλα», κάποιος κληρικός, ενδεχομένως, για το Ακριτικό Έπος κ.λπ.). Ο αλβανικός Κύκλος των Γενναίων παρουσιάζεται σε μορφή ξεχωριστών τραγουδιών. Το καθένα από αυτά αφηγείται ένα ιδιαίτερο συμβάν· είναι, δηλαδή, μια αυτοτελής καλλιτεχνική ενότητα. Γι' αυτό και πολλές φορές το κάθε τραγούδι ξεχωριστά το ονομάζουν και «ραψωδία» και «έπος» και «ποίημα». Στο μεταξύ, όλα τους τα συνενώνουν και τα αναδεικνύουν ως έπος το βασικό θέμα, τα κοινά πρόσωπα και οι χώροι στους οποίους αυτά κινούνται, η γενική πνοή, η χαρακτηριστική τεχνοτροπία, η μουσική κ.ά.

Εννοείται, τα ποιήματα, έχοντας το καθένα τη ζωή του ως αυτοτελής ενότητα, αν και διαφυλάσσουν την ουσία, το βασικό τους πυρήνα, τροποποιούνται κάπως κατά καιρούς, τόπους ή ραψωδούς (κάτι χάνουν, κάτι το νέο προσλαμβάνουν, κάτι μεταλλάσσουν). Έτσι, όπως σε όλα τα είδη της δημοτικής ποίησης, διαμορφώνονται τοπικές ή χρονικές παραλλαγές. Ο Κύκλος, λοιπόν, και από άποψη μορφής ύπαρξης του παρέμεινε καθαρά δημοτικό καλλιτέχνημα.

3. Τα θέματα*Η αντίσταση*

Το κεντρικό θέμα του αλβανικού Κύκλου των Γενναίων, όπως προαναφέρθηκε, είναι η αντίσταση: η αντίσταση για τη διαφύλαξη των χωμάτων, των λιβαδιών, της υπόληψης και αξιοπρέπειας, της φυλής και της οικογένειας· η αντίσταση εναντίον του κακού και του άδικου.

Μόνον ένα τραγούδι διαπραγματεύεται την αντίσταση και τον αγώνα εναντίων των δυνάμεων της φύσης, που εκπροσωπούνται από τις Ζάνες στην «άγρια» μορφή τους (το προαναφερόμενο τραγούδι «Η παντρεία του Μούγιο»). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις η αντίσταση των Γενναίων σχετίζεται με δυνάμεις εθνικά προσδιορισμένες. Μόνο σε μία ή δύο περιπτώσεις ως δυνάμεις του είδους αυτού παρουσιάζονται οι Οσμανλήδες (το τραγούδι για τη μονομαχία του Μούσα Αριμπάνασι με το Μάρκο Κράλεβιτς και το τραγούδι «Ο Μούγιο και ο Χαλίλ στον βασιλιά», για τα οποία έχει ήδη γίνει λόγος). Μόνο σε πολύ λίγα τραγούδια (αυτά μετριούνται με τα δάχτυλα του ενός χεριού) ως εχθρικές δυνάμεις παρουσιάζονται «ο Κράλης του Ταλίρι» (ο βασιλιάς της Ιταλίας), οι Μαντζιάροι (οι

Ούγγροι), οι Γκουμάνηδες, οι Βενετοί (ο Βάυλος του Κύκλου είναι ο Bajulus, ο έκτατος απεσταλμένος της Βενετίας). Σε όλα τα άλλα τραγούδια ως ξένες, εχθρικές δυνάμεις παρουσιάζονται οι βόρειοι γείτονες, οι ονομαζόμενοι Σκιε (Shqe ή Shkje²⁷), οι Σλάβοι. Είναι εκείνοι που εφορμούν στα εδάφη των Γενναίων, κατακτούν λβάδια, κοιλάδες ή δάση, πυρπολούν ή παραβιάζουν σπίατα, τους αρπάζουν άλογα, κοπάδια, γυναίκες, αδελφές και παιδιά, τους προσβάλλουν με πράξεις, λόγια, βεβηλώσεις τάφων κ.ά. Και τότε οι Γενναίοι, με τη χαρακτηριστική τους τόλμη, αντιδρούν, τιμωρούν τους βιαστές, τους κατατροπώνουν σε μονομαχίες, πηγαίνουν μάλιστα μέχρι το κέντρο της Κραλίας (το βασίλειο των Σκιε) και, κατά το συνήθειο της εποχής, όχι μόνον απελευθερώνουν τους ομήρους, ξαναπαίρνουν τα αρπαγμένα υπάρχοντα και εκδικούνται για τις προσβολές, αλλά και πυρπολούν και καταστρέφουν ανελέητα.

Άλλα θέματα

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι στο κεντρικό θέμα υποτάσσονται όλα τα άλλα, όπως: οι υπερφυσικές γεννήσεις και ανδρώσεις, οι εφήμερες διαφωνίες και παρεξηγήσεις μεταξύ των ίδιων των Γενναίων, οι αλληλοαρπαγές γυναικών κι αλόγων, οι έρωτες και οι παντρείες, οι φιλίες και οι αδελφοποιήσεις, οι συμπεθερίες και οι προδοσίες. Έτσι, η τεράστια δύναμη που αποκτά ο Μούγιο με τη βοήθεια της Ζάνας καταναλώνεται κατά την αντιπαράθεσή του με τους Σκιε· την παρεξήγηση μεταξύ των αδελφών Μούγιο και Χαλίλ, που λίγο έλειψε να καταλήξει

27. Πληθυντικός του ονόματος Shqa (σκια), Shka (σκα), Shkja (σκγια) – κατά τη διάλεκτο ή το γλωσσικό ιδίωμα της ανάλογης περιοχής – η ρίζα του οποίου βρίσκεται στο σκλάβος (στην αλβανική – με λίγες εξαιρέσεις – το σύμπλεγμα σκλ έχει δώσει shq, με πολύ παχύ σ, όπως το γαλλικό ch, και με ουρανισκόφωνο κ, όπως στη λέξη κήπος).

Είναι αξιοσημείωτο το ότι και στον Ελληνισμό της Αλβανίας (π.χ. στην περιοχή του Θεολόγου) συναντούμε ένα πρόσωπο της λαϊκής δαμονολογίας με το όνομα Σκίας ή Ασκιάς (κι εδώ με παχύ σ και ουρανικό κ), που το φαντάζονται σαν τερατόμορφο (με μακριά μαλλιά, μεγάλα νύχια, πάντα άπλυτο και κουρελιάρικο, εχθρικό προς τον άνθρωπο). Το εάν σχετίζεται με τον προαναφερόμενο Σκια (Σκλάβος-Σλάβος), με το τούρκικο Εσκιά ή με το σκια (ήσκος), είναι συζητήσιμο. Θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε, όμως, ότι στη λαϊκή δαμονολογία δεν είναι καθόλου ασυνήθιστη η μετατροπή ενός ξένου έθνους ή εθνικότητας σε όνομα «συγκεκριμένου» τερατόμορφου προσώπου (Καταλάνος κ.ά.), καθώς και το γεγονός ότι στους Έλληνες της Β. Ηπείρου, εκτός του (Α)σκιά, συναντούμε και το Ίσκιωμα, ως ξεχωριστό, κάπως άμορφο, δαμονικό πρόσωπο, καθώς και το ότι στους Αρβανίτες της Ελλάδας η λέξη Σκλιέ (εδώ δεν γίνεται η μετατροπή του σκλ σε σκ) σημαίνει: ξένος, Ευρωπαίος, κύριος.

σε αλληλοσπαραγμό²⁸, η μάνα τους την εκτιμά σαν κάτι που θα το εύχονταν οι Σκιε· όταν ο ζηλότυπος Ντεζντάρ Οσμάν Αγκά πάει να διασπάσει τους Γενναίους, επιπλήττεται από τον Μούγιο και χαρακτηρίζεται ως άνθρωπος που, με τις ενέργειές του, είναι σαν να ζητάει να εξασθενήσει την παρέα και να βοηθήσει τους Σκιε²⁹. η άπιστη μάνα του Ζούκου Μπαϊρακτάρ προδίδει το γιο της, διότι ερωτεύεται τον αιχμαλωτισμένο απ' αυτόν Σκια³⁰. οι δολοφόνοι του νεαρού Γενναίου, του Ομέρ (το τραγούδι «Η Αϊκούνα κλαίει τον Ομέρ»), είναι οι Σκιε· οι αρπαγές γυναικών κ.ά. λαμβάνουν χώρα μεταξύ των Γενναίων και των Σκιε. Έτσι, σε ολόκληρον τον Κύκλο είναι διάχυτη η πνοή της αβεβαιότητας που εμπνέει η γειτνίαση με τους Σκιε, καθώς και η πνοή της αναγκαιότητας για συνεχή επαγρύπνηση, ώστε στον κόσμο των Γενναίων «να μην μπει ούτε κόρακας».

Και στο πλήθος των τραγουδιών που αποτελούν τον Κύκλο, τα επεισόδια όπου πραγματοποιείται η ανάλυση των θεμάτων, είναι από τα πιο ποικίλα και τα πιο φανταστικά. Έχουμε εδώ επιβλητικές κούλες, μέσα στις οποίες ζουν οι Γενναίοι κατά τα διαστήματα ανακωχής· σχέσεις μεταξύ αδελφιών, κουνιάδων, αδελφοποιτών· φωτιές συναγερμών που προμηνούν κίνδυνο· Ζάνες που, στο λυκόφως, πλησιάζουν την κούλα κάποιου Γενναίου, για να κάνουν κάποιο παράπονο· γιορτές που διακόπτονται από κάποιον ανατριχιαστικό συναγερμό· ατέλειωτες πορείες και άγριες μονομαχίες πάνω στις βουνοβοσκές, μονομαχίες μετά τη λήξη των οποίων η γη ερημώνεται από τα ποδοπατήματα ανθρώπων και αλόγων· ομηρικά ανθρωποκνηγητά σε άγρια δάση, χιονοσκεπείς βουνοπλαγιές και λαγκαδιές· καραβάνια συμπεθέρων που πηγαίνουν σε επικίνδυνους γάμους· μαρμαρωμένους και κατακρεουργημένους ανθρώπους· τυφλωμένους Γενναίους που κινούνται σαν σκιές· αδελφές που ζητούν τους αδελφούς ακολουθώντας σταγόνες αίματος· σύννεφα κοράκων που κράζουν πάνω από πτώματα· χειμάρρους με κατακόκκινα νερά, καθώς οι μανάδες πλένουν τα ρούχα των γιων που μόλις έχουν επιστρέψει από τη μάχη· έρημους τά-

28. Ο Χαλίλ, για κάποια στιγμή, σκέφτεται ότι ο μεγαλύτερος αδελφός του εκμεταλλεύεται τα δικά του ανδραγαθήματα. Γι' αυτό ζητάει να μονομαχήσουν, αλλά επεμβαίνει η μάνα τους και η «μονομαχία» τελειώνει με αγώνα για το ποιος θα αντέξει περισσότερο χωρίς να φάει και να πει [9, 191-93].

29. Ο Ντεζντάρ Οσμάν Αγκά με τους οπαδούς του, αφού αποχωρούν από το τάγμα του Μούγιο, αιχμαλωτίζονται από τους Σκιε και απελευθερώνονται με την επέμβαση του Αρχιγενναίου [10, 123-30].

30. Η μάνα του Ζούκου και ο Σκια εραστής της τυφλώνουν με δολιότητα τον Γενναίο, αλλά εκείνος γιατρεύεται σαν από θαύμα (με το νερό μιας θαυματουργής βρύσης) και τους τιμωρεί [5, 119-23].

φους και σκοτεινά μπουντρούμα φυλακών· βογγητά νεκρών που δεν μπορούν να σηκωθούν, για να τιμωρήσουν τις προσβλητικές πράξεις των αντιπάλων... Εν ολίγοις, όπως έχουν σωστά παρατηρήσει οι ερευνητές, μια πυρετώδης πράξη που διαρκεί εκατοντάδες μέρες ή χρόνια, και που συνιστά την ποιητική ύλη του Κύκλου [12, 108].

Τελικά, σχετικά με τα θέματα, ίσως θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κύκλος δεν αναφέρεται σε θρησκευτικές διενέξεις. Χαρακτηριστικό είναι επίσης, προς αυτήν την κατεύθυνση, το ότι ο Κύκλος έχει εκτιμηθεί και επιβιώσει ζωηρά τόσο ανάμεσα στους μουσουλμάνους, όσο και στους καθολικούς Αλβανούς.

4. Πρόσωπα

Η μονάδα των Γενναίων

Πρωταγωνιστές του Κύκλου είναι οι Γενναίοι, οργανωμένοι σε ξεχωριστή πολεμική μονάδα, που ονομάζεται «τσιέτα» και αποτελείται από 30 (γίνεται λόγος και για 300) άτομα. Επώνυμοι είναι μόνο μερικοί. Όλοι τους – επώνυμοι ή ανώνυμοι – έχουν κοινά χαρακτηριστικά, αλλά τα διαθέτουν σε διαφορετικό βαθμό· ο καθένας τους, μάλιστα, έχει και τις ιδιοτυπίες του, που τον αναδεικνύουν σε ξεχωριστή καλλιτεχνική μορφή (πρόσωπο).

Διακρίνονται ιδιαίτερα τα αδέρφια Μούγιο και Χαλίλ.

Ο Μούγιο (το πλήρες όνομά του είναι Gjeto Bashe Muji) είναι αρχηγός της μονάδας των Γενναίων. Έχει όλα τα προτερήματα αρχηγού, γι' αυτό και διαθέτει μεγάλο κύρος και επιβλητικότητα. Σωματικά και ψυχικά είναι πραγματικός κολοσσός: Οι μουστάκες του έχουν τόσο τρίχωμα, όσο «δυο μαύρα κριάρια»· τα μάτια του είναι σαν «κρατήρες καζανιών», ενώ τα τσαρούχια του τόσο μεγάλα, ώστε να μπορεί να ξαπλώσει μέσα σ' αυτά ένας συνηθισμένος άνθρωπος· το σπαθί του είναι 200 οκάδων· σηκώνει στους ώμους βράχους 1000 οκάδων και ξεριζώνει δέντρα· όταν πίνει νερό στερεύει τις βρύσες, όταν αναπνέει λυγίζει τα αιωνόβια δέντρα, όταν φωνάζει κάνει να ανατριχιάζουν άνθρωποι και θηρία ή να ξεκαρφώνονται οι πόρτες και τα παράθυρα των μεγάρων των Σκιε, όταν περπατεί καβάλα τρέμουν κι αχολογούν τα βουνά. Η ζωή του Μούγιο είναι πολύ δραστήρια, είναι γεμάτη πολεμικές επιχειρήσεις και πράξεις, στις οποίες εκείνος βγαίνει πάντα νικητής. Τεράστιες διαστάσεις έχουν και η σκέψη, και τα συναισθήματα του Μούγιο: Είναι πολύ βαθιά, αλλά συγκρατημένα και μετρημένα. Ο πόνος για τον χαμό του γιου του, π.χ., είναι τρομερά μεγάλος, αλλά εκείνος μόνο που κατεβάζει τα βαριά του φρύδια μέχρι «κάτω από τα μάτια» και σιωπά· ενώ σκέφτεται, «βλέπει μπροστά του το χορτάρι καθώς μεγαλώνει». Χαρακτηριστικά γνωρί-

σηματα του Μούγιο είναι και η σωφροσύνη και η εγκράτεια. Ρωτάει τους φίλους, σκέφτεται κι ύστερα αποφασίζει. Ο Αρχιγενναίος είναι επίσης καλός και προσεκτικός οικογενειάρχης, φιλοξενεί ανθρώπους με ανοιχτή καρδιά και γενναιοδωρία, σέβεται κατά γράμμα τον Κανόνα των Βουνών (άγραφος εθιμικός κώδικας). Ο Μούγιο, λοιπόν, αν και Γενναίος με υπερφυσικές ικανότητες, ζει και πράττει σαν συνηθισμένος ορεσίβιος και παρουσιάζεται σαν απλά λαϊκός ήρωας.

Ο Χαλίλ από άποψη ρώμης, ανδρείας και μεγαλοψυχίας δεν μένει καθόλου πίσω από τον αδελφό του, τον οποίο αγαπά και σέβεται ως μεγαλύτερο. Εκτός αυτού, είναι πολύ γόης και ως νέος πιο ορμητικός, ασυγκράτητος, ιδιαίτερα δραστήριος στις αρπαγές γυναικών (στον Κύκλο συνήθως φέρνει το όνομα Sokole Halili – Χαλίλ Ξεφτέρι – ή ο Χαλίλ του Μούγιο).

Συναρπαστικό πρόσωπο αποτελεί ο Ομέρ, ο γιος του Μούγιο, ο οποίος προσφέρει αποδείξεις ηρωισμού από μικρό παιδί. Ο πρόωρος θάνατός του έχει εμπνεύσει τραγούδια από τα πιο θλιβερά και τα πιο λυρικά.

Με κάποιες ιδιοτυπίες παρουσιάζονται στον Κύκλο και άλλοι Γενναίοι, όπως οι: Zuku Bajraktar (Ζούκου Μπαϊρακτάρ), Basho Jona (Μπάσιο Γιόνα), Arnaut Osmani (Αρναούτ Οσμάν), Kotuzi (Κοτούζι), Maleshi (Μαλέσι), Dezdar Osman Aga (Ντεζντάρ Οσμάν Αγκά), Plaku Qefanak (Γέρος Κεφανάκ) κ.λπ. Ο Ζούκου, π.χ., συνομήλικος και επιστήθιος φίλος του Χαλίλ, διακρίνεται για την ειλικρίνεια και την ευαισθησία του· ο Μπάσιο Γιόνα, όπως ο Μέντορας της «Ιλιάδας», είναι η ενσάρκωση της σωφροσύνης και μετριοφροσύνης, ο ηλικιωμένος που τον εκτιμούν και τον σέβονται οι πάντες· ο Αρναούτ Οσμάνι συνιστά το ύψιστο παράδειγμα αντοχής και καρτερίας (όταν, μαζί με κάποιους άλλους συμπολεμιστές, πέφτει σε ενέδρα, αιχμαλωτίζεται και φυλακίζεται από τον Κράλη, υποκρίνεται τον νεκρό και υποφέρει με εξαιρετική ανδρεία σκληρές δοκιμασίες, όπως: καρφιά κάτω από τα νύχια, «ψήσιμο» στη φωτιά, δάγκωμα φιδιών [2/II, 103]· ο Ντεζντάρ Οσμάν Αγκά ενσαρκώνει τη ζηλοτυπία και την πνοή διάσπασης· ο Γέρος Κεφανάκ γελιοποιείται με την επιθυμία να παντρευτεί νεαρό κορίτσι.

Μεμονωμένοι Γενναίοι

Όχι ενταγμένοι στη μονάδα του Μούγιο, αλλά με όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κατ' εξοχήν Γενναίου, προβάλλουν οι ηρωικές μορφές: Γκέργκι Ελέζ Αλία, Μούσα Αρμπάνασι και Λιούλιε Φράγκου (Gjergj Elez Alia, Musa Arbanasi, Lule Frangu). Μια που για τους δύο πρώτους έγινε λόγος παραπάνω, ας πούμε λίγα για τον τελευταίο.

Ο Λιούλιε Φράγκου παρουσιάζεται σαν υπόδειγμα ενεργητικότητας και αυτοθυσίας. Αν και επωμίζεται βαριά καθήκοντα (π.χ. στοιχηματίζει στην οι-

κογενειακή του τιμή να κάνει με το άλογο μέσα σε μια μέρα τον δρόμο Σκόδρα-Αυλώνα και επιστροφή - περίπου 500 χλμ.), τα αντιμετωπίζει με επιτυχία.

Οι μεμονωμένοι αυτοί Γενναίοι του Κύκλου θυμίζουν τους περιπλανώμενους ιππότες του Μεσαίωνα [3, 264-72].

Άλλα πρόσωπα από τον κόσμο των Γενναίων

Ιδιαίτερο και σημαντικό ρόλο παίζουν στον Κύκλο οι γυναίκες: η μάνα, η σύζυγος, η κόρη-πολεμοστής, η αδελφή, η ερωμένη κ.ά.

Προσελκύει την προσοχή η *μάνα του Μούγιο και του Χαλίλ* — γυναίκα με μεγάλο κύρος και σωφροσύνη, που χαίρει εξαιρετικού σεβασμού και μπροστά στην οποία οι γιγάντιοι Γενναίοι στέκονται σαν μικρά υπάκουα παιδιά —, καθώς και η γυναίκα του Μούγιο, η *Αϊκούνα* (και *Άικα* και *Κούνα*), που διακρίνεται για την τρυφερότητα, την ευγένεια και τη φρόνηση.

Βαθιά επικολυρική προβάλλει και η προσωπικότητα της αδελφής του *Γκέργκι Ελέξ Αλία*, με την εντιμότητά της, με τη συγκινητική αφοσίωση και στοργή για τον βαρυπληγωμένο και επί εννέα έτη κατάκοιτο αδελφό της, με την απέραντη αγάπη γι' αυτόν (τον ακολουθεί και στον τάφο).

Όπως προαναφέρθηκε, οι Γενναίοι βοηθούνται, συνάπτουν σχέσεις, φιλίες και κουμπαριές με πρόσωπα μυθικής προέλευσης (η *Ζάνα*, η *Ωρα* κ.λπ.).

Εκείνοι έχουν πιστό και αχώριστο φίλο το άλογο. Περιφημος είναι ο *Γκιок* του Μούγιο, που περνάει σαν με φτερά αβύσσους ή βουνά και που, όπως τα υπέροχα άλογα του Αχιλλέα, μιλάει και συμβουλεύει τον κύριό του, αισθάνεται και κλαίει σαν άνθρωπος.

Ανταγωνιστές

Αρκετοί απ' αυτούς, από σωματική άποψη, παρουσιάζονται ως αντάξιοι αντίπαλοι των Γενναίων· από ηθικο-ψυχική άποψη, όμως, δεν είναι του ίδιου επιπέδου: είναι σκληροί, άπιστοι, δόλιοι, καυχησιάρηδες.

Τέτοιοι είναι οι *Κράληδες*, οι βασιλείς των Σκιε (ο Κράλης του Κότορ, της Σένια, του Ζαντάρ). Εκείνοι, που συνήθως ζουν σε χαμηλά και παραλιακά μέρη, αν και πλούσιοι, ζηλεύουν την ελευθερία, την περιουσία, τα εδάφη, τις γυναίκες των Γενναίων και κάνουν το παν, για να τα αποκτήσουν ή να τα βλάψουν.

Έχουν κάτω από τις διαταγές τους πλήθος στρατιωτών, ισχυρών καπετάνιων και αρχιληστών (των ονομαζόμενων *χαραμπάσηδων*), που όχι μόνον επιτηρούν την οικογένεια και την περιουσία των κυρίων τους, αλλά και επιχειρούν διάφορες εχθροπραξίες εναντίον των Γενναίων. Μεταξύ αυτών αναφέρονται ως πιο δραστήριοι οι: *Γκανίκε Γκαλάνι* (Μαύρος Γκανίκε), *Μπάνι Ζαντριλ* (προύχοντας από το Ζαντάρ), *Μπεχούρ*, *Πάγιο Χαραμπάσι* (Πάγιο Αρχιληστής).

Σκληρός ανταγωνιστής είναι και ο *Μάρκο Κράλεβιτς*³¹, άγριος και δόλιος γίγαντας, που, στο όνομα του Σουλτάνου, πολεμάει όχι μόνο τον Μούσα Αρμπάνασι, αλλά και τον ίδιο τον Μούγιο.

Το περιβάλλον των Γενναίων

Οι Γενναίοι έχουν ως κέντρο τη Γιουτιμίνα, σήμερα μικρή πόλη της Νοτίου Κροατίας. Το θέατρο των επιχειρήσεων αποτελείται κυρίως από τις βορειοδυτικές περιοχές των Βαλκανίων (Ζαντάρ, Σένια, Κότορ κ.ά.). Στον Κύκλο όμως ο χώρος αυτός διευρύνεται και πάει μέχρι τον Δούναβη (την Τούνα, κατά τον Κύκλο). Στη γεωγραφία του Κύκλου, εκτός των τοπωνυμίων αυτών, αναφέρονται και η Αυλώνα (της Αλβανίας), το Τέτοβο, η Μπουντίνα (Βουδαπέστη), η Βοσνία, η Ρούμελη, η Μαντζαρία (Ουγγαρία), το Ταλίρι (Ιταλία), η Βενετία, η Τουρκία και, σπανίως, το Μόσκοβο και η Βαγδάτη. Εκτός αυτών, συχνά αναφέρονται και τοπωνύμια απροσδιόριστα, μάλλον θρυλικά, όπως: Υψηλές Βουνοβοσκές, Κίτρινα Λαγκάδια, Καταραμένα Υψίπεδα, Μαύρες Κλεισούρες.

Όπως θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει, η γεωγραφία του Κύκλου δεν συμπίπτει πλήρως με τον χώρο εξάπλωσής του ή, ορθότερα, με τον χώρο που μας έγινε γνωστός από τότε που αρχίσαμε να γνωρίζουμε τον Κύκλο. Το φαινόμενο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί (και να εξηγηθεί) ως αποτέλεσμα δύο αιτίων, που συμπλέκονται μεταξύ τους, το ένα ιστορικού και το άλλο καλλιτεχνικού χαρακτήρα.

Ως γνωστόν, τα εδάφη που κατοικούσαν οι Ιλλυριοί, από τους οποίους οι Αλβανοί θέλουν να έλκουν την καταγωγή τους, επεκτείνονταν προς τον Βορρά μέχρι τον Δούναβη. Η μαζική κάθοδος των Σλάβων και οι προσπάθειές τους για μόνιμη εγκατάσταση στα Βαλκάνια (πιο έντονες στο διάστημα 6ος-8ος αι.), ανάγκασε το ιλλυρικό (αργότερα ιλλυρο-αλβανικό) στοιχείο να μετακινηθεί (σταδιακά, βέβαια) νοτίως και νοτιοδυτικώς, εν μέρει να αφομοιωθεί ή να παραμείνει σε μορφή νησίδων. Τα όρια του συνωστιζόμενου και αποσυρόμενου στοιχείου, λοιπόν, βρίσκονταν σε συνεχή μετακίνηση. Αυτό σημαίνει πως δεν είναι εντελώς εκτός λογικής η άποψη, έστω και υποθετική, ότι ο Κύκλος έχει αποτυπώσει ένα καθορισμένο στάδιο, σίγουρα πιο βόρειο, της μετακίνησης αυτής.

Στο μεταξύ, όπως προαναφέρθηκε, ο τόπος και ο χρόνος του Κύκλου είναι τόπος και χρόνος επικοί. Επί πλέον, το είδος αυτό δημοτικής ποίησης δίνει στον

31. Τον Μάρκο Κράλεβιτς η ιστορία τον αναφέρει ως μικρό πρίγκιπα, ο οποίος, καταδιωγμένος από τον Κνιάζι Λάζαρο, πέρασε στην υπηρεσία του Σουλτάνου και σκοτώθηκε από τον Βοεβόδα Μίρτσα (τέλη 14ου αι.), ενώ πολέμουσε κάτω από τη σουλτανική σημαία.

εαυτό του το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει τον μακρινό τόπο και χρόνο, για να δώσει νέες, μεγαλύτερες διαστάσεις στο θρυλικό του χαρακτήρα, για να ενισχύσει το επικό του κύρος. Με αυτήν την έννοια, η γεωγραφία του Κύκλου είναι απολύτως δικαιολογημένη καλλιτεχνικά.

Οι Γενναίοι και οι συνάνθρωποί τους κοινωνικά είναι οργανωμένοι σε ελεύθερη χωρική κοινότητα, ακολουθώντας παραδοσιακούς θεσμούς, τον ονομαζόμενο «Κανόνα των Βουνών» (Kanuni i Maleve): δεν πληρώνουν φόρους σε κανέναν, τους απασχολεί πάντα το «να μη γίνουν ποτέ ραγιάδες», δεν αναγνωρίζουν καμία άλλη εξουσία εκτός εκείνης του Αρχηγού που τον εκλέγουν οι ίδιοι, για τα σημαντικότερα προβλήματα αποφασίζει η γενική συνέλευση της κοινότητας - φυλής.

Οι ελεύθερες αυτές κοινότητες ζούσαν σε σταθεροποιημένους οικισμούς που τους ονόμαζαν «κατούνες»³². Κάποιες φορές, μάλιστα, ο Κύκλος αναφέρει και συνοικίες, όπως: «Συνοικία Πατουρέσα».

Ασχολούνται κυρίως με την κτηνοτροφία. Πολλά τραγούδια αναφέρουν κοπάδια με γιδοπρόβατα και βοοειδή, λβάρια και θερινές στάνες. Άλλα διηγούνται πως και οι ίδιοι οι Γενναίοι ασχολούνται με το κυνήγι (μια μεγαλειώδης σκηνή μαζικού κυνηγιού υπάρχει στο τραγούδι «Η παντρεία του Μούγιο»). Σε άλλα τραγούδια υπάρχουν δεδομένα που μαρτυρούν ότι οι ελεύθερες χωρικές κοινότητες, μέλη των οποίων ήταν και οι Γενναίοι, ασχολούνταν και με τη γεωργία (σχήματα λόγου που έχουν αντληθεί από το γεωργικό περιβάλλον – *Μήπως τα λογικά έχεις χάσει, /τα βόδια του ζυγού να τα χωρίσεις;* – σκηνές όπως εκείνη με τον Μούγιο, που, ενώ οργώνει με ζευγάρι και ένας διαβάτης τον ρωτάει πού θα μπορούσε να βρει το σπίτι κάποιου φίλου του, δείχνει την κατεύθυνση, σηκώνοντας με το δεξί του χέρι το αλέτρι μαζί με τα βόδια κ.λπ.). Οι Γενναίοι, λοιπόν, δεν γνωρίζουν μόνον το επάγγελμα του πολεμιστή. Έτσι, εκείνοι παρουσιάζονται σαν ένοπλη ομάδα της ελεύθερης χωρικής κοινότητας, ομάδα η οποία έχει αναλάβει τη φρούρηση των συνόρων της κοινότητας αυτής, αλλά και η οποία, κάθε που επιτρέπουν οι συνθήκες, αφήνει το σπαθί, για να πιάσει τη γκλίτσα ή το αλέτρι.

Οι Γενναίοι κατοικούν σε «κούλες» (πύργοι), πέτρινα οικοδομήματα που χρησιμεύουν όχι μόνον ως οικία, αλλά και για άμυνα (με χοντρά τείχη και με πολέμιστρες): θρέφονται με παραδοσιακά κτηνοτροφικά και γεωργικά προϊόντα (π.χ. τρώνε από ένα ψημένο κριάρι, πίνουν κρασί και ρακή)· ντύνονται σαν ορειβίοι (με προβιές, στενά άσπρα μάλλινα ποτούρια, τσαρούχια, άσπρη ημισφαι-

32. Στη σημερινή αλβανική η λέξη katund σημαίνει χωριό.

ρική σκούφια, φουστανέλες)· χρησιμοποιούν παραδοσιακά οικιακά σκεύη (χοντρά ξύλινα κρεβάτια, καρδάρια, νεροκολόκυθα, πήλινες γάστρες)· πολεμούν με ρόπαλα, βέλη, ακόντια, σπαθιά, πέτρες (αργότερα μπαίνουν στον Κύκλο τα πυροβόλα όπλα).

Στον Κύκλο το περιβάλλον των Γενναίων παρουσιάζεται σαν ξεχωριστός κόσμος, διαφορετικός από εκείνον των ξένων, και ως προς τις πολιτιστικές ιδιοτυπίες, τις παραδόσεις, την ψυχοσύνθεση γενικά.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη γλώσσα, σαν ένα από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εθνικότητας, η οποία προσδιορίζεται ως γλώσσα των προγόνων. Όταν ο Χαλίλ, π.χ., αιχμάλωτος του Κράλη, ζητάει τη λιαχούτα για να τραγουδήσει κάτι προτού τον εκτελέσουν, ο ραψωδός διευκρινίζει: *Κανείς τ' αγόρι δεν κατάλαβε, /στη γλώσσα των προγόνων τραγουδά* [3, 168].

Προσελκύουν την προσοχή μια σειρά εθνοπολιτιστικών προτύπων (models), στα οποία έχουν αποκρυσταλλωθεί στοιχεία από τα πιο θεμελιώδη του ψυχικού βίου, της νοοτροπίας και αντίληψης του Αλβανού. Θα μπορούσαν να αναφερθούν: η έντονη ανεξιθρησκεία, η λατρεία του ηρωισμού, η αφοσίωση στα όπλα, η μπέσα, η φιλοξενία, η αδελφοποίηση, η λατρεία των προγόνων κ.λπ., που στον Κύκλο απεικονίζονται σε όλο το πλάτος και βάθος τους, με την αυστηρή κωδικοποίηση και θεσμοποίησή τους. Προσπερνώντας τα άλλα, ας μιλήσουμε για τις σχέσεις με τη φύση και το «τσιέτισμα».

Οι σχέσεις των Γενναίων με τη φύση είναι πολύ στενές. Ο σεβασμός τους προς αυτήν είναι εμφανής και μάλλον κινείται σε επίπεδο λατρείας. Για τους Γενναίους, ο ήλιος, το φεγγάρι, το σύννεφο, το βουνό, το αιωνόβιο δέντρο, ο κεραυνός, το ποτάμι κ.ά. δεν είναι απλώς φαινόμενα της φύσης ή ελεύθερα στοιχεία, αλλά ζωντανά όντα με μεγάλο κύρος, κάποτε κάποτε πραγματικές θεότητες (με αυτό σχετίζεται, π.χ., η αποδοχή τους σαν μάρτυρες και κριτές ή οι ορκωμοσίες και οι κατάρες: «Σε τούτο το χώμα», «Σε τούτη την πέτρα», «Ο Θεός να του στερήσει το μοιράδι του ήλιου», «Χτύπα τον, σύννεφό μου, μ' ένα κομμάτι κεραυνό»). Η ζωή των Γενναίων κυλάει μέσα στους κόλπους της φύσης και σε στενή επαφή μ' αυτήν: στο λιβάδι, στη βουνοβοσκή, στο βουνό, στο λαγκάδι, στη βρύση, στο δάσος λαμβάνουν χώρα οι ηρωισμοί, τα δράματα, οι τραγωδίες, οι συζητήσεις και συνελεύσεις· οι Γενναίοι βοηθούνται ή εμποδίζονται από τα στοιχεία της φύσης, συμφιλιώνονται ή αντιπαρατίθενται μ' αυτά, καβγαδίζουν ή συμβιβάζονται· εκείνοι ξέρουν να απολαμβάνουν, να διακρίνουν πολύ καλά, να αποκωδικοποιούν τα μηνύματα των χρωμάτων, των ήχων, των κινήσεων των «δικών» τους στοιχείων (ένα σπασμένο κλαδάκι, ένα ποδοπατημένο χορταράκι, μια μετακνημένη πετρίτσα, μια λεπτή απόχρωση στο κελάηδημα του πουλιού λένε πολλά στους Γενναίους). Όλα αυτά, μαζί με την

πίστη προς τις αρχαίες μυθικές μορφές, καθώς και εκείνη τη σχεδόν απαξίωση του Αλλάχ και των δογμάτων των οργανωμένων θρησκειών (οι Γενναίοι, π.χ., δεν ορκίζονται ποτέ στον Αλλάχ, αλλά σε κάποιον γενικό Θεό, πίνουν κρασί και ρακή, που ο μουσουλμανισμός τα απαγορεύει), μαρτυρούν πως οι Γενναίοι στην ουσία είναι μάλλον ειδωλολάτρες.

Οι Γενναίοι αισθάνονται μια συνεχή εσωτερική ανάγκη για άνοιγμα προς τα έξω (εκτός της στενής και περιορισμένης ζωής και χώρου τους). Την ανάγκη αυτή την εκφράζουν με τον τεχνικό όρο *τσιέτισμα* ή *τσιετίζω*, που σχετίζονται με την *τσιέτα* (πολεμική μονάδα ή ομάδα) και σημαίνουν: «να βγω, να δω κόσμο, να αναζητήσω». Εδώ, όμως, δεν έχουμε να κάνουμε με απλή διάθεση περιπέτειας ή τάση προς επέκταση, αλλά με υπόθεση γνώσης, που έχει ως βάση την ανάγκη προσαρμογής με τη ζωή, την ανάγκη επαγρύπνησης και προετοιμασίας για αυτοάμυνα.

5. Η ηλικία του κύκλου

Είναι όχι λίγοι οι λόγοι που επιτρέπουν να υποτεθεί ότι ο Κύκλος των Γενναίων άρχισε την πορεία του σε αρκετά παλιούς καιρούς.

Κατ' αρχάς, θα μπορούσαν να αναφερθούν: η πλούσια ύλη μυθικής ή παραμυθιακής καταγωγής, η θρυλική ποιητική αντίληψη, οι απόηχοι της μητριαρχίας, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Μέρος του αρχαίου αυτού αποθέματος θα πρέπει να θεωρηθούν και ορισμένα μουσικά στοιχεία (η ικανότητα πλατιάς γενίκευσης, η σταθερή τονικότητα, η παρουσία μιας μοναδικής μουσικής πρότασης, που επαναλαμβάνεται, διαφοροποιημένη κάπως, σε όλα τα τραγούδια, οι ελλιπίες δίτονοι και τρίτονοι τρόποι, ο πολύ αισθητός απαγγελτικός χαρακτήρας), καθώς και κάποιες απαρχαιωμένες λέξεις και γλωσσικές μορφές, που έχουν διαφυλαχτεί απολιθωμένες στον Κύκλο (η λέξη *gjegjem*-ακούω, αντί το σημερινό *dëgjoj*: το ρήμα *djerg* με ενεργητική μεταβατική έννοια-στέλνω, πέμπω κάτι ή κάποιον· η ρηματική μορφή *nderin*-εκτιμούν αντί *nderojnë*: η ανατροπή στον παρακείμενο *pshtue kam*, γλιτώσει έχω, αντί *kam pshtue*, έχω γλιτώσει, *dalë kanë*, βγει έχουν, αντί *kanë dalë*, έχουν βγει³³ κ.λπ.). Και είναι πολλοί οι ερευνητές που, λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία αυτά, έχουν υποστηρίξει την άποψη ότι ο αλβανικός Κύκλος των Γενναίων είναι αρκετά παλιός. Ας αναφέρουμε τον γνωστό

33. Κατά τα φαινόμενα, από την ανατροπή αυτή βγήκε στην αλβανική η θαυμαστική έγκλιση (δεν υπάρχει στην ελληνική), που εφράζει θαυμασμό ή απορία: *paskam temperaturë*-έχω πυρετό (ενώ νόμιζα πως δεν έχω).

Αυστριακό γλωσσολόγο M. Lambertz, ο οποίος υποστηρίζει: «Τα ιλλυρο-αλβανικά στοιχεία, τα πρόσωπα αλβανικής λαϊκής λατρείας..., καθώς και τα παλιά όπλα, αποτελούν μαρτυρίες πολύ παλιών αναμνήσεων» [15, 137].

Οι Αλβανοί επιστήμονες λαμβάνουν υπόψη τη γενική θεωρία του έπους, η οποία έχει πια αποδεχτεί ότι τα έπη είναι προϊόν των ιστορικών εκείνων εποχών κατά τις οποίες οι αρχαίες φυλετικές κοινότητες αφήνουν τη θέση τους σε άλλες πιο προχωρημένες κοινότητες, που αρχίζουν την πορεία αποκρυστάλλωσης εθνικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων. Στην αλβανική ιστορία μια τέτοια περίοδος συμπίπτει με τη φάση μετάβασης των παλιών εθνο-πολιτικών ιλλυρικών κοινοτήτων (5ος-6ος αι.) σε εθνότητα (10ος-14ος αι.) [11/2, 16]. Ο 14ος αι. αποτελεί το τελευταίο χρονικό όριο λειτουργίας της θρυλικής ποιητικής σκέψης, δηλ. της σκέψης που γέννησε τον Κύκλο. Εδώ παύει να υπάρχει η ιστορική ανάγκη δημιουργίας ποίησης θρυλικού χαρακτήρα. Στα πρόθυρα της τουρκικής κατοχής υπήρξαν εξελίξεις (κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη, εγκατάσταση της φεουδαρχίας), που έφεραν την αντικατάσταση της θρυλικής ποιητικής σκέψης με την ιστορική ποιητική σκέψη. Βάσει της τελευταίας άρχισε τη σταδιοδρομία της η καθαυτό ιστορική επική ποίηση (το πρώτο αλβανικό ιστορικό τραγούδι είναι εκείνο για τη μάχη μεταξύ της βαλκανικής συμμαχίας και των Τούρκων στο Κοσσυφοπέδιο, το 1389· από εδώ και πέρα η αλβανική ιστορική ποίηση θα αποκρυσταλλωθεί και θα εμπλουτιστεί, ιδίως με τα τραγούδια για τον Γεώργιο Καστριώτη-Σκεντέρμπεη). Το ότι η ποίηση με ηρωικοθρυλικό χαρακτήρα έκλεισε το δημιουργικό κύκλο της τον 14ον αι., το μαρτυρούν και άλλα δεδομένα της ίδιας της αλβανικής λαογραφικής παράδοσης. Κατά κάποιον θρύλο, π.χ., όταν ο Μούγιο συνάντησε έναν βοσκό με τουφέκι και δοκίμασε στην παλάμη του ότι «εκείνο το μικρό πραγματάκι» είναι ικανό να ανοίγει τρύπες στο ανθρώπινο σώμα, κατάλαβε πως τελείωσε η εποχή που χρειαζόταν τους Γενναίους, τον ηρωισμό και τη μεγάλη σωματική ρώμη, γ' αυτό, μαζί με την παρέα του, μπήκε σε μια βαθιά σπηλιά, για να μην βγει ποτέ πια [3, 300-305].

Μάρτυρας μιας τέτοιας διαδικασίας γίνεται και η θεματολογία του ίδιου του Κύκλου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το βασικό θέμα του Κύκλου είναι η αντίσταση εναντίον των ξένων, κυρίως των Σλάβων. Η ιστορία μαρτυρά ότι το φαινόμενο αυτό αναφαίνεται με την αρχική έλευση των Σλάβων (6ος-8ος αι.), για να συνεχιστεί κι αργότερα και να φτάσει στο αποκορύφωμά της τον 12ον-14ον αι., όταν οι Σλάβοι κινήθηκαν στα νότια, νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά (εποχή των Νεμανηδών) των Βαλκανίων. Τον 15ον αι. παρουσιάστηκε ένας νέος κίνδυνος, ο τουρκικός, και η αλβανική λαϊκή Μούσα, που οι καιροί την είχαν πια ωριμάσει, χρειάστηκε να προετοιμάσει άλλα, πιο σύγχρονα όπλα για την καλλιτεχνική αντιμετώπιση των καταστάσεων. Βεβαίωτα, η

αντίσταση εναντίον των ξένων, σε ένα καθορισμένο στάδιο, συνυφαίνεται με την αντίσταση των ελεύθερων χωρικών κοινοτήτων εναντίων της φεουδαρχικής διείσδυσης, αλλά στις συνθήκες της Αλβανίας οι φεουδάρχες, στην πλειονότητά τους, ήταν ξένοι. Ίσως ακριβώς γι' αυτό δεν υπάρχουν στον Κύκλο ίχνη αντίστασης εναντίον ντόπιων φεουδαρχών.

Θα μπορούσαμε να πούμε, λοιπόν, ότι ο αλβανικός Κύκλος των Γενναίων άρχισε την καλλιτεχνική του σταδιοδρομία μαζί με την αντίσταση εναντίον της σλαβικής πίεσης, για να ωρμάσει κατά τον 12ο-14ο αι. και να αφήσει ύστερα τη θέση του στο ιστορικό έπος. Από εδώ και πέρα ο Κύκλος θα συνεχίσει να επιβιώνει, μάλιστα θα εντείνει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του, αλλά σαν μία καλλιτεχνική μορφή με το πρόσωπο στραμμένο προς τα πίσω, με την ιδιότητα προοθωμανικού προϊόντος· θα συνεχίσει να επιβιώνει χάρη στο σοβαρό του μήνυμα και στις καλλιτεχνικές του αξίες, στο ότι, όπως συμβαίνει με ένα υγιές παιδί, προκαλεί ακόμη και σήμερα καλλιτεχνική ευχαρίστηση.

6. Παραλληλισμοί με άλλα έπη

Ο Κύκλος των Γενναίων αποτελεί μέρος της αλβανικής λαϊκής παράδοσης. Γι' αυτό, πέρα από τις ιδιαιτερότητές του, έχει πολλές ομοιότητες και στενές σχέσεις με τα άλλα είδη της δημοτικής ποίησης (μπαλάντες, ιστορικά και λυρικά τραγούδια), καθώς και με τον πεζό λόγο (ιδίως με τα παραμύθια και τους θρύλους) ολόκληρου του αλβανικού λαογραφικού χώρου, συμπεριλαμβανόμενης και της διασποράς. Θα μπορούσαν να αναφερθούν για παράδειγμα μια σειρά κοινών μοτίβων, σκηνών, πράξεων, προσώπων, «μαγικών» μέσων, θεμάτων, τεχνοτροπιών κ.λπ. Έτσι, τα 40 μοτίβα που διακρίνει ο Lambertz στον Κύκλο των Γενναίων (κάποιες φορές τα ονομάζει θέματα) τα συναντούμε και στα αλβανικά παραμύθια, καθώς και, στην πλειοψηφία τους, στις παλαιές παραλογές (το μοτίβο απόκρισης της ατομικής δύναμης κάπου έξω από το σώμα, της διοίκησης του χρόνου κ.λπ.)· στις τρεις προαναφερόμενες μορφές μνημείων λόγου συναντούμε κοινές σκηνές (το «τέχνασμα της καθυστέρησης», η ανακάλυψη της δύναμης του εχθρού με πονηριά κ.ά.)· συναντούμε τα ίδια πρόσωπα, όπως: η Ζάνα, η Ώρα, οι Στοϊζοβάλες, ο Βάυλος, τα δυο αδέρφια που αγαπούνται, κάποτε διαφωνούν, αλλά δεν κάνουν ο ένας χωρίς τον άλλο, το παιδί που μεγαλώνει σαν από θαύμα και απελευθερώνει τον αιχμάλωτο πατέρα και θείο· συναντούμε θέματα που εξελίσσονται κατά τον ίδιο ή παρόμοιο τρόπο (οι λαογράφοι έχουν επισημάνει δεκάδες θέματα του είδους αυτού, όπως: «Η αρπαγή γυναίκας από κάποιο υπερφυσικό ον και η απελευθέρωσή της ύστερα από την ανακάλυψη της

δύναμής του», «Η άπιστη μητέρα» κ.ά.). Ο Κύκλος έχει δανειστεί από τη λυρική ποίηση την ικανότητα απεικόνισης λαμπερών τοπίων, προσωπογράφησης κοριτσιών, μοιρολογιού για αγαπημένα πρόσωπα. Έχει απορροφήσει από τα ιστορικά τραγούδια στοιχεία με ιστορικό φορτίο, αλλά έχει δώσει στα τραγούδια αυτά κάτι από την πλαστικότητα, την επιβλητικότητα, την επικο-ηρωική του πνοή [11/2, 114-33].

Οι σχέσεις του είδους αυτού επαβεβαιώνουν το ότι ο Κύκλος γεννήθηκε και ωρίμασε με βάση μια εγχώρια λαϊκή ποιητική παράδοση, μέσα στο γενικό αλβανικό λαογραφικό κλίμα· ότι τη βασική επική ύλη την έχει βρει κυρίως στον αλβανικό λαογραφικό χώρο.

Ο Κύκλος αυτός, όμως, δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ως απομονωμένο καλλιτεχνικό φαινόμενο. Αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της παγκόσμιας επικής παράδοσης. Γι' αυτό έχει αρκετές ομοιότητες με έπη άλλων λαών, ιδίως βαλκανικών. Οι ερευνητές έχουν επισημάνει τέτοιες ομοιότητες με το αρχαιοελληνικό έπος και τη μυθολογία (οι Διόσκουροι, το μοτίβο της Ηλέκτρας, του Αμφιτρύωνα, της Ευρύκλειας κ.λπ.), με τα μεσαιωνικά ευρωπαϊκά έπη – το Ακριτικό Έπος, το Έπος του Ρολάνδου, του Σιδ, των Σλάβων του Νότου – και πιο πέρα: με την Καλεβάλα, Νιμπελούγκεν, μπαλάντες της Σκωτίας κ.ά. [11/2, 6-7, 39-44, 56-74, 162-69, 206-13236-39]. Αυτές έχουν ερμηνευτεί και ως τυπολογικές ομοιότητες και ως αλληπάλληλες επιδράσεις. Εδώ όμως θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι ομοιότητες αυτές είναι πιο ουσιαστικές με τα παλιά έπη, ενώ με τα νέα είναι κάπως επιφανειακές (με το βοσνιακό έπος, π.χ., οι ομοιότητες παρατηρούνται κυρίως στο ονοματολόγιο, στο μέτρο των στίχων και σε λεπτομέρειες ήσσονος σημασίας).

Αξιοπρόσεκτοι είναι οι παραλληλισμοί που μπορούν να γίνουν μεταξύ του αλβανικού Κύκλου των Γενναίων και του Ακριτικού Κύκλου (δυστυχώς αρκετά παραμελημένοι από τους ερευνητές). Κι αυτό όχι μόνον διότι ανήκουν στην πρώτη από τις δύο μόλις αναφερθείσες κατηγορίες, αλλά και επειδή μαρτυρούν ιδιαίτερες πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ λαών, η γειτνίαση των οποίων ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί ως μακρόχρονη (μάλλον πιο στενή κατά τη ρωμαιοκρατία, τη βυζαντινή περίοδο και την τουρκοκρατία).

Η εξέταση των παραλληλισμών αυτών, όσο σύντομη κι αν είναι, θα μπορούσε να αρχίσει με το θεματολόγιο, δεδομένου ότι στους δύο κύκλους τα βασικά θέματα είναι σχεδόν τα ίδια: υπεράσπιση ή απελευθέρωση εδαφών, οικιών κ.λπ., υπεράσπιση της ατομικής ή οικογενειακής αξιοπρέπειας, απαγωγή ή απελευθέρωση γυναικών, πάλη με τέρατα και θηρία, αιχμαλωσίες, φυλακίσεις και απελευθερώσεις, συμπεθεριές και παντρείες, φιλίες και εχθρότητες ή προδοσίες. Αυτά, όμως, είναι γενικά διηγηματικά θέματα, γι' αυτό δεν μαρτυρούν παρά σχέσεις πολύ γεν-

κού επαπέδου. Οι συγκεκριμένοι παραλληλισμοί, λοιπόν, θα μπορούσαν να γίνουν σε άλλα πεδία όπως είναι: οι ίδιες οι ποιητικές ενότητες (τραγούδια) στις οποίες αναπτύσσονται τα διάφορα θέματα, οι σκηνές, τα μοτίβα, τα πρόσωπα, τα καλλιτεχνικά μέσα έκφρασης κ.ά.

Έστω και με μια πρώτη ματιά, προσελκύουν την προσοχή οι ομοιότητες μεταξύ όχι λίγων τραγουδιών. Κι αυτό γιατί τώρα έχουμε να κάνουμε με ολοκληρωμένες καλλιτεχνικές ενότητες, στις οποίες το επικό υλικό οργανώνεται και δομείται με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, για παράδειγμα, τραγούδια με κοινό κύριο θέμα ένα από τα παρακάτω*: Η απελευθέρωση του αιχμάλωτου πατέρα από τον ανήλικο γιο του («Ο Ομέρ του Μούγιο» [3, 211-23]³⁴ στον αλβανικό Κύκλο – «Ο γιος του Αρμούρη» [19, 44-51] στον Ακριτικό Κύκλο), η μεταμφίεση αντρεωμένης κόρης σε πολεμιστή («Η κόρη του Γερο-Μεχμέτ Αγκά φονεύει τον Αράπη» [3, 246-51]³⁵ – «Κόρη αντρεωμένη και Σαρακηνός» [19, 3-7]),** η απαγωγή της γυναίκας Γενναίου κατά την απουσία του και η απελευθέρωσή της («Ο Σιράν Τιν Αλία και ο Αρναούτ Οσμάν» [3, 65-69]³⁶ – «Η αρπαγή της γυναίκας του Κωσταντίνου από το Σκληρόπουλο» [19, 81-87]), η αρπαγή γυναίκας από απρόσκλητο σε γάμο Γενναίο («Ω Ρουμία ψηλή βουνοβοσκή» [3, 81-83]³⁷ – «Ο Διγενής απρόσκλητος σε γάμο» [19, 16-18]), η απαγωγή από Γενναίο της κόρης αντίπαλου βασιλιά («Ο Χαλίλ αρπάζει τη Μιρούσε της Γκραντίνα» [9, 202-12]³⁸ – «η Απαγωγή από το Διγενή της κόρης του

* Μια πιο λεπτομερής εξέταση του προβλήματος, ίσως μας έδινε ένα μεγαλύτερο αριθμό παραδειγμάτων.

34. Για το τραγούδι αυτό θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω.

35. Η κόρη του γερο-Μεχμέτ Αγκά, μεταμφιεσμένη σε άντρα, αντικαθιστά τον αδύναμο πατέρα της και φονεύει σε μονομαχία τον «Αράπη της Θάλασσας».

** Τα δύο πρώτα παραδείγματα τα έχει επισημάνει πρώτος ο Κώστας Μίζης (*“Përkime ndërmjet këngëve akritike dhe epikës heroike shqiptare”, Cështje të folklorit shqiptar, 2/1986, σ. 236*) [*«Παραλληλισμοί μεταξύ των Ακριτικών τραγουδιών και της αλβανικής επικούρωτης ποίησης», στο Προβλήματα της αλβανικής λαογραφίας...*].

36. Οι Γενναίοι παροτρύνουν τον Σιράν Τιν Αλία να παντρευτεί, ενώ εκείνος απαντά πως θα πάρει την όμορφη γυναίκα του Αρναούτ Οσμάν. Οι Γενναίοι, θεωρώντας κάτι τέτοιο αδύνατο, τον περιπαίζουν, ενώ εκείνος το κατορθώνει. Ο Αρναούτ Οσμάν τον κυνηγάει και του ζητά να μονομαχήσουν. Κατά την πάλη αναγνωρίζει ο αδελφός τον αδελφό.

37. Ο Αλή Μπέγκου προσκαλεί πολλούς στον γάμο του, αλλά όχι τον Ζεκίρ Μπέγκου. Ετούτος πάει από μόνος του, φονεύει τους συμπεθέρους, πληγώνει θανάσιμα τον γαμπρό και αρπάζει τη νύφη.

38. Ο Χαλίλ αρπάζει την απομονωμένη από τον πατέρα της κόρη του Κράλη. Τον κυνηγούν εχθρικά στρατεύματα, αλλά εκείνος τα κατατροπώνει φονεύοντας και τον Κράλη και τον πρώην αρραβωνιαστικό της κόρης.

βασιλιά Λεβάντη» [19, 10-16]), η απαγωγή της γυναίκας του Αρχιγενναίου από αντίπαλο βασιλιά («Ο Κράλης της Σένα αρπάζει τη γυναίκα του Μούγιο» [10, 474-78]³⁹ – «Η αρπαγή της γυναίκας του Διγενή» [19, 31-35]), η απελευθέρωση συγγενούς αιχμαλώτου («Ο Χαλίλ στις φυλακές της Γένοβα» [10, 108-22]⁴⁰ – «Ο Ξάντων» [19, 7-9]), οι τραγικές επιπτώσεις παραβίασης στοιχειωμένου χώρου («Η παντρεία του Μούγιο»⁴¹ – «Οι εννέα γιοι του Ανδρόνικου και ο Συγρόπουλος» [19, 69-70]), ο φόνος του στοιχείου που απαιτεί ανθρωποθυσία («Ο Γκέργκι Ελέξ Αλία»⁴² – «Αϊ-Γιώργης φονεύει το Δράκοντα» [19, 335-41]).

Διακρίνουμε εδώ τουλάχιστον δύο περιπτώσεις.

Στην πρώτη περίπτωση τα τραγούδια εξιστορούν παρόμοια επεισόδια, έχουν κοινά αρκετά μοτίβα (βασικά, αλλά, κάποιες φορές, και δευτερεύοντα), σκηνές, δομική κατάταξη του ποιητικού υλικού. Στον τύπο αυτόν παραλληλίας ανήκουν τα έξι πρώτα παραδείγματα.

Για μια καλύτερη κατανόηση των παραλληλιών του τύπου αυτού, ας προσέξουμε το πρώτο παράδειγμα. Τα δύο τραγούδια πραγματεύονται το ίδιο θέμα: η απελευθέρωση του αιχμάλωτου πατέρα από τον ανήλικο γιο του. Και στα δύο το θέμα, στις βασικές του γραμμές, εκτυλίσσεται με τον ίδιο σχεδόν τρόπο: υπερφυσική γέννηση και μέγιστο του πρωταγωνιστή· επιμονή να πληροφορηθεί από τη μάνα για την τύχη του πατέρα του· απόφαση να απελευθερώσει τον πατέρα, όταν πληροφορείται πως εκείνος βρίσκεται αιχμαλωτισμένος· προετομασία και ξεκίνημα για την επιχείρηση· απελευθέρωση του αιχμαλώτου. Ομοιότητες παρατηρούνται μάλιστα και σε ορισμένες λεπτομέρειες. Και στα δύο τραγούδια, π.χ., η μάνα προετοιμάζει μεγαλοπρεπώς το άλογο του παιδιού· ο πατέρας δυσκολεύεται να αναγνωρίσει τον γιο· οι ηλικιωμένοι Γενναίοι αμφιβάλλουν για την ικανότητα των «νηπίων». Στις λεπτομέρειες όμως, αλλά και στην όλη πλοκή της διήγησης ή στην ποσότητα των μοτίβων κ.λπ., υπάρχουν και διαφορές. Και δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, εφόσον, μεταξύ των άλλων, το αλβανικό τραγούδι φτάνει τους 522 στίχους, ενώ το ελληνικό (η πιο εκτενής παραλλαγή του)

39. Ο Κράλης αρπάζει τη γυναίκα του Μούγιο κατά την απουσία του Γενναίου, τον οποίον ειδοποιεί η μάνα του. Με το περίφημο άλογο και μεταμφιεσμένος σε μικροπωλητή φτάνει στα ανάκτορα του απαγωγέα. Η γυναίκα του τον γνωρίζει, τον μεθάει με ρακή και τον δένει. Λύνεται με τη βοήθεια της γυναίκας του Κράλη και τιμωρεί τους ενόχους.

40. Για το τραγούδι αυτό θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω.

41. Βλ. υποσημ. 16.

42. Βλ. υποσημ. 22.

Για τους διαβαλκανικούς παραλληλισμούς του τραγουδιού, βλ. Adrian Fochi, "Das Doitchin...", στο *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 3 (1965), σ. 229-268 και 466-511.

μόνο 206 στίχους. Έτσι, στο αλβανικό τραγούδι 165 στίχοι καταναλώνονται στην εισαγωγή, κατά την οποία, ουσιαστικά, εξιστορείται λεπτομερώς το συμβάν της αιχμαλωσίας του πατέρα (υπάρχουν, βέβαια, και άλλα επεισόδια)· αντίπαλοι των Γενναίων του αλβανικού τραγουδιού είναι οι Σκιε, ενώ των Ακριτών οι Σαρακηνοί· τα ονόματα των ηρώων είναι διαφορετικά⁴³. η μάνα του Ομέρ αναγκάζεται να ομολογήσει την αλήθεια σχετικά με την αιχμαλωσία του άντρα της, όταν ο γιος της την απειλεί πως θα της κόψει τον μαστό με τον οποίο τον θηλάζει⁴⁴. ο Ομέρ απελευθερώνει όχι μόνον τον πατέρα, αλλά και τον θείο του. Παρ' όλα αυτά, είναι οι ομοιότητες που υπερέχουν, που κρατούν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο βάρος της διήγησης, διότι σχετίζονται με τη βασική της δομή, με τον πυρήνα της, με το κύριο θέμα της.

Στη δεύτερη περίπτωση (τα τρία τελευταία από τα προαναφερόμενα παραδείγματα) τα παράλληλα τραγούδια παρουσιάζουν πιο σημαντικές διαφορές ως προς το ποιητικό υλικό και τη δομική του κατάταξη, αλλά έχουν κοινό ένα όχι μικρό μέρος του υλικού αυτού, περιέχουν παρόμοια μοτίβα, σκηνές, μικροδομές. Θα ήταν δύσκολο, για παράδειγμα, να μιλούσαμε για χτυπητές ομοιότητες μεταξύ των τραγουδιών «Ο Ξάντινον» και «Ο Χαλίλ στις φυλακές της Γένοβα»· δεν θα μπορούσαμε, όμως, να μην παρατηρήσουμε τα παρακάτω αξιοπερίεργα: Στα δύο τραγούδια οι απελευθερωμένοι από τους ήρωες αιχμάλωτοι είναι πολύ συγγενικά πρόσωπα (ο γιος του Ξάντινου, ο αδελφός του Μούγιο)· οι ήρωες αναζητούν για πολύ τα εξαφανισμένα αγαπημένα πρόσωπα και πληροφορούνται για την τύχη τους από κάποιον ξένο (Σαρακηνό, αγωγιάτη)· μπαίνουν στο σπίτι του αντιπάλου μεταμφιεσμένοι (σε νεαρό πολεμιστή, σε χτίστη)· απελευθερώνουν τους αιχμαλώτους και τιμωρούν τους αντιπάλους μετά από κρυφή συνεννόηση με τους πρώτους.

Όπως θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, λοιπόν, οι παραλληλισμοί μεταξύ ολοκληρωμένων καλλιτεχνικών ενοτήτων των δύο κύκλων δεν είναι λίγοι. Υπάρχουν, όμως, ενδείξεις που επιτρέπουν να σκεφτούμε ότι οι τέτοιου είδους παραλληλισμοί ίσως ήταν κάποτε περισσότεροι. Μεταξύ των ενδείξεων αυτών, ας αναφέρουμε: α') ορισμένα παράλληλα τραγούδια, με το πέρασμα του χρόνου, έχουν αλλάξει, στη μια ή στην άλλη πλευρά, το ειδολογικό τους status, βγαίνοντας έτσι

43. Αξιοπερίεργη είναι, όμως, μια κάποια «ομοιχία» του *Ομέρη* και του *Αρμούρη*.

44. Ο Ομέρ ζητάει από τη μάνα του να του δώσει το μαστό της από το μπαλκόνι. Σε άλλες παραλλαγές ο μαστός της είναι τόσο μεγάλος, ώστε εκείνη αναγκάζεται να τον «ρίξει στην πλάτη». Έχουμε να κάνουμε με ένα μοτίβο γνωστό σε πολλούς λαούς, ενώ σε ελληνο-αλβανικό επίπεδο με αξιοπερίεργη ομοιότητα της μάνας του Ομέρ με την ελληνική Μονοβύζα.

εκτός των ορίων της ηρωικής επικοθρυλικής παράδοσης (στον αλβανικό Κύκλο των Γενναίων δεν συναντούμε κάποιο τραγούδι παράλληλο με «Το Μικρό Βλαχόπουλο» [19, 64-68], αλλά εκτός του Κύκλου, ως καθαρά ιστορικό και με πάρα πολλές ομοιότητες, υπάρχει το τραγούδι «Ο Σκεντέρμπεης και ο Μιλιοσίν»⁴⁵, ενώ το ελληνικό «Η κόρη με τους κλέφτες» [19, 266-69] έχει πάρει μορφή κλέφτικου τραγουδιού· β´) άλλα τραγούδια, ενώ δεν έχουν παράλληλα στον γεωγραφικό χώρο όπου επιβιώνει ο αντίστοιχος κύκλος, έχουν εκτός αυτού (στους Αρβανίτες της Ιταλίας, π.χ., συναντούμε το τραγούδι «Η Κόμισσα παραγγέλλει τον Κόμη»⁴⁶, παρόμοιο του «Κόρη (ή γιος) της αστραπής και Δράκος» [19, 104-9])· γ´) κάποιες φορές οι παραλληλισμοί μπορεί να λείπουν στην ποίηση, αλλά να υπάρχουν στον πεζό λόγο (δεν γνωρίζουμε ποιητικό δημιούργημα στην ελληνική με θέμα «Ο βοσκός και η νεράιδα», π.χ., αλλά έχουμε όχι λίγους μύθους και παραμύθια με το θέμα αυτό)⁴⁷.

Ακόμη πιο εμφανείς είναι οι ομοιότητες σε επίπεδο μοτίβων, διότι είναι πολλά τα παρόμοια ή τα κοινά μοτίβα. Ας αναφέρουμε: η απολίθωση (ή το μαρμάρωμα), η αναγνώριση «από σημάδια του κορμού» (το μοτίβο της Ευρύκλειας), η αναγνώριση από το δαχτυλίδι ή το χρεμέτισμα του αλόγου, η διαφύλαξη της δύναμης ή της ψυχής κάπου εκτός του σώματος, η διευθέτηση του χρόνου από τον άνθρωπο (σαν το μοτίβο του Αμφιτρύωνα), το προαγγελτικό όνειρο, η αρπαγή γυναίκας μετά την παρέλαση με άλογο, η μεταμφίεση με αλλαγή ρούχων (σαν το μοτίβο του

45. Ο Σκεντέρμπεης (Γεώργιος Καστριώτης), ενώ τρώει και πίνει με τους συμπολεμιστές του, ακούει δυνατό θόρυβο. Στέλνει τον Μιλιοσίνι για ανίχνευση παραγγέλλοντάς του να επιστρέψει και να ζητήσει βοήθεια, αν χρειαστεί. Ο Μιλιοσίνι βλέπει ολόκληρη στρατιά Τούρκων, αλλά το θεωρεί ντροπή να γυρίσει για βοήθεια, γι' αυτό τους επιτίθεται μόνος και τους κατατροπώνει. Κατά τη μάχη αναγνωρίζει τον αδελφό του, που οι Τούρκοι τον είχαν αρπάξει από παιδάκι [1, 167-69].

46. Η μάνα Κόμισσα παραγγέλλει στον γιο να μην πλησιάσει το βουνό της Λάμας, αλλά εκείνος πάει μαζί με την καλή του και, όταν το στοιχείό τους επιτίθεται, η κόρη το μαρμαρώνει, δεδομένου ότι «έχει μάνα το φεγγάρι και πατέρα τον ήλιο», ενώ η ίδια είναι «η αστραπή των ουραμών».

47. Πρόκειται για τον Βοσκό, ο οποίος, αρπάζοντας το μαντίλι (ή κάποιο άλλο ρούχο) της Νεράιδας, την αναγκάζει να τον παντρευτεί, μάλιστα να γεννήσει μαζί του, αλλά, όταν της δίνεται η ευκαιρία, παρατά τον κόσμο των ανθρώπων, για να ξαναγυρίσει στον δικό της κόσμο.

Είναι προφανές, λοιπόν, ότι κάθε συζήτηση γύρω από ένα λαογραφικό δημιούργημα δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αντικειμενική, αν δεν λάμβανε υπόψη τόσο τον ποιητικό, όσο και τον πεζό λόγο. Κατά τα φαινόμενα, σε ένα τέτοιο λάθος πέφτει ο σοβαρός Ρουμάνος λαογράφος A. Fochi, όταν επιμένει πως η μπαλάντα με το προκείμενο θέμα είναι ρουμανο-βουλγαρικής προέλευσης [18, 75].

Οδυσσέα ζητιάνου), ο εγκλεισμός κόρης για «να μην τη δει ο ήλιος» (το μοτίβο της Δανάης), η επικοινωνία με μουσικό όργανο, η μεταμφίεση νέου σε γυναίκα με σκοπό την προσέγγιση κοριτσιού, ο αγώνας με άλογα κ.λπ., κ.λπ.

Τα μοτίβα του είδους αυτού δεν παρουσιάζονται πάντοτε με την ίδια συχνότητα, βάρος ή δομική λειτουργία και στους δύο Κύκλους· το σημαντικό, όμως, είναι ότι τα συναντούμε και στον μεν και στον δε είτε ως τύπους, είτε ως παραλλαγές, ενώ πολλές φορές οι ομοιότητές τους καλύπτουν τόσο τον πυρήνα, όσο και την υπόλοιπη ύλη που τα προσδιορίζει ως ολοκληρωμένες και συγκεκριμένες ενότητες. Στους δύο Κύκλους, για παράδειγμα, ως μέσο αναγνώρισης άντρα και γυναίκας χρησιμεύει, εκτός των άλλων, το δαχτυλίδι ή το χρεμέτισμα του αλόγου.

Ο χαρακτήρας των κοινών ή παρόμοιων μοτίβων δεν είναι πάντοτε ο ίδιος. Παρατηρείται ότι για την πλειονότητα των μοτίβων του είδους αυτού, όπως εκείνα που προαναφέρθηκαν, υπάρχουν παράλληλα στην ονομαζόμενη «ινδοευρωπαϊκή λαογραφία». Αυτά, μαζί με τα παλαιοβαλκανικά μοτίβα, αποτελούν το πιο αρχαίο υπόστρωμα μικρών καλλιτεχνικών ενοτήτων, που, με κάποιον τρόπο και σε ένα καθορισμένο ποσοστό, λειτουργούν στην επικοθρυλική ποίηση πολλών βαλκανικών λαών.

Ξεχωριστή ομάδα αποτελούν τα ονομαζόμενα «νέα ή σχετικά νέα ευρωπαϊκά μοτίβα», όπως το κυνήγι με γεράκι, η χρήση βαριάς σιδερένιας πανοπλίας, η επικοινωνία με «γραφή». Η ομάδα αυτή είναι αρκετά περιορισμένη, αλλά μαρτυρά ότι ορισμένα στοιχεία κινούνται ελεύθερα σε ολόκληρον τον ευρωπαϊκό επικό χώρο. Γι' αυτό η επιμονή για αναγνώριση μόνον ενός λαού ως ιδιοκτήτη κάποιων από αυτά θα ήταν υποκειμενική και αβάσιμη.

Ορισμένα άλλα μοτίβα — η κατάκτηση γυναίκας ύστερα από αγώνα με άλογο, ο αγώνας με πέταγμα πέτρας, το βογγητό ή το παράπονο βεβηλωμένου τάφου, ο θάνατος της μάνας από τη χαρά επιστροφής των παιδιών της κ.λπ. — είναι χαρακτηριστικά μόνο ή κυρίως για τη λαογραφία των βαλκανικών λαών. Η ομάδα αυτή είναι πολύ πιο πλούσια από εκείνη των νέων ευρωπαϊκών μοτίβων. Έχουμε να κάνουμε εδώ με λαογραφικούς «βαλκανισμούς», διαμορφωμένους κατά την ιστορική εξέλιξη της λαογραφίας λαών με ιδιαίτερες σχέσεις. Στην περίπτωση αυτή, κατ' αρχήν, υπερέχει η συμβολή των πιο παλιών λαών της Βαλκανικής, χωρίς, βέβαια, να αποκλείσει κανείς τη συμβολή των νεότερων. Είναι, λοιπόν, ιδιαίτερης σημασίας τα μοτίβα με παράλληλη ύπαρξη μόνον ή κυρίως στην επικοθρυλική παράδοση των πιο αρχαίων λαών, π.χ. των Ελλήνων και των Αλβανών. Του είδους αυτού είναι, κατά τα φαινόμενα, τα δύο τελευταία από τα προαναφερόμενα μοτίβα. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα ήταν εκτός λογικής να παραδεχόταν κανείς ένα προσλαβικό βαλκανικό επικό φόντο και στο πεδίο των μοτίβων.

Όπως θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ακόμη και στα λίγα παραδείγματα που αναφέρθηκαν, για την αποκάλυψη της ιδιαιτερότητας κάποιου μοτίβου ή για μια πιο συγκεκριμένη σύγκριση, προκύπτει η ανάγκη αξιοποίησης όχι μόνο του κύριου στοιχείου, αλλά και του στοιχείου εκείνου που, αν χρησιμοποιούσαμε έναν όρο της γλωσσολογίας, θα τον ονομάζαμε προσδιορισμό. Στο μοτίβο «η αναγνώριση άντρα και γυναίκας από το δαχτυλίδι», π.χ., το πρώτο σκέλος (η αναγνώριση άντρα και γυναίκας), αν και αποτελεί τον πυρήνα, τον «κύριον όρο», δεν αποκαλύπτει πλήρως το μοτίβο⁴⁸. Αυτό γίνεται με το δεύτερο σκέλος («από το δαχτυλίδι»). Τώρα το μοτίβο παρουσιάζεται ολοκληρωμένο και μπορεί να χρησιμεύσει για σύγκριση με την αντίστοιχη παραλλαγή σε διάφορες ποιητικές μορφές του ενός ή του άλλου λαού. Και, ακολουθώντας μια τέτοια διαδικασία, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι σε όχι λίγες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με μόνον ελληνο-αλβανικές συγγένειες, με συγγένειες πραγματικά αξιοπρόσεκτες.

Όπως και να είναι, τα μοτίβα, σαν μικρές δομικές οντότητες, μπορούν να κινούνται εύκολα στον χώρο και τον χρόνο· γι' αυτό, για την υπό συζήτηση υπόθεση, ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτούν ο τρόπος ένταξης ενός συγκεκριμένου μοτίβου και ο ρόλος του σε μεγαλύτερες καλλιτεχνικές ενότητες, όπως οι σκηνές, οι εικόνες (ταμπλό) κ.ά. Στους δύο Κύκλους συναντούμε μια σειρά παράλληλων ενοτήτων του είδους αυτού. Κι εδώ δεν πρόκειται μόνο για την επιφανειακή τους δομή, αλλά και για το ποιητικό υλικό που συμπεριλαμβάνεται σ' αυτές. Εννοείται, στις περιπτώσεις αυτές προβάλλουν και διαφορές, αλλά όχι και τόσο σημαντικές, διότι σχετίζονται κυρίως με το όνομα των προσώπων ή με λεπτομέρειες δευτερεύουσας σημασίας. Στο τραγούδι «Ο Χαλίλ αρπάζει τη Μιρούσε της Γκραντίνα», για παράδειγμα, η κλεισμένη σε πύργο κόρη, αφού ειδοποιείται με τραγούδι από τον Γενναίο, ρίχνεται από το παράθυρο στα χέρια του αγαπημένου της, όπως συμβαίνει και με τον Διγενή και την κόρη του βασιλιά Λεβάντη, ενώ στο τραγούδι «Η παντρεία του Χαλίλ» το φεγγάρι, ύστερα από παράκληση του Γενναίου, αναλαμβάνει να οδηγήσει τον ήρωα, όπως οδηγεί τον Ακρίτα στο τραγούδι «Ο γιος του Ανδρόνικου»[19, 62]. Τέτοιου είδους ομοιότητες είναι εμφανείς και σε πολλές σκηνές ή εικόνες αρπαγής γυναικών, μονομαχιών, συζητήσεων με τα άλογα, βαρυπληγωμένων που

48. Στην πραγματικότητα, το σκέλος αυτό από μόνο του θα αποτελούσε το θέμα ή το μοτίβο ανώτατης βαθμίδας, το μοτίβο του επιπέδου τύπος και όχι το μοτίβο ως τη μικρότερη δομή, τη μικρότερη δομική ενότητα ενός καλλιτεχνήματος, όπως το θέλει η θεωρία του προφορικού λόγου.

κείτονται δίπλα στη βρύση, αναστατωμένων αλόγων που επιστρέφουν από τη μάχη χωρίς τον κύριό τους, κοριτσιών που ξυπνούν τον ήρωα χύνοντας τα δάκρυά τους στο πρόσωπό του, πλούσιων δείπνων, προτροπών για παντρεία, άγριων λογομαχιών, πριν αρχίσει η μονομαχία κ.λπ.

Στον ποιητικό χώρο των δύο Κύκλων κινούνται γεμάτα ζωντάνια και μια σειρά προσώπων (μορφών) με κοινά ή παρόμοια χαρακτηριστικά γνωρίσματα και καλλιτεχνική λειτουργία. Τα πρόσωπα αυτά μπορεί να μην έχουν (και συνήθως δεν έχουν) το ίδιο όνομα (αν θα εξαιρέσουμε μορφές με προσηγορικά ονόματα, του τύπου: μάνα, κόρη, αδελφή, διαβάτης, βασιλιάς, γριά, άλογο, πουλί, φίδι κ.ά.), αλλά πλησιάζουν ως προς την ουσία και την καλλιτεχνική τους κατατομή. Τους πρωταγωνιστές των δύο Κύκλων, για παράδειγμα, τους χαρακτηρίζουν οι πελώριες σωματικές διαστάσεις, η ρώμη (ξεριζώνουν ακόμη και δέντρα ή σηκώνουν και εκσφενδονίζουν πελώριους βράχους), ο ιπποτισμός, η αταραξία μπροστά στον κίνδυνο, η αγάπη και η αφοσίωση προς τους συγγενείς και τους φίλους: ο Ομέρ και το Αρμουρόπουλο γεννιούνται και μεγαλώνουν το ίδιο υπερφυσικά, εκτελούν παρόμοια ανδραγαθήματα: η κόρη του γερο-Μεχμέτ Αγκά και η Αντρειωμένη κόρη του Ακριτικού Κύκλου έχουν την ίδια πολεμική κατατομή: ο Βάυλος και το Συγρόπουλο παρουσιάζονται και οι δύο υπό ακαθόριστη μορφή, μάλλον ως στοιχεία: ο Μούσα Αρμπάνασι είναι εξαιρετικά γενναίος κι εχθρός του κατεστημένου, όπως ο Πορφύρης: ο Μπεχούρ είναι τόσο άγριος, ανελέητος και δόλιος, όσο κι ο Σαρακηνός που αντιμετωπίζει το Αρμουρόπουλο.

Οι ομοιότητες είναι εμφανείς και μεταξύ μορφών μυθικής ή παραμυθιακής προέλευσης, καθώς και μεταξύ ζώων - βοηθών. Η αλβανική *Kuçedra* (Κουτσιέντρα)⁴⁹, π.χ., μοιάζει κατά πολύ στη Λάμμα⁵⁰: ο Καταλάνος (ή *Divi* - Ντίβι) και ο Δράκος στην ουσία είναι μορφές του ίδιου χαρακτήρα: ενσαρκώνουν την άγρια, αλλά κάπως αφελή δύναμη⁵¹: οι Στοϊζοβάλες έχουν αρκετά κοινά με τις Νεράιδες και τις Δρυάδες: το άλογο του Γενναίου και του Ακρίτα είναι ο πιστός και αχώριστος φίλος, που αισθάνεται, μιλάει, συμβουλεύει, κλαίει, προειδοποιεί: το πουλί και στους δύο Κύκλους εκτελεί, μεταξύ άλλων, καθήκοντα αγγελιοφόρου.

49. Σύμφωνα με τους Αλβανούς ετυμολόγους, το όνομα του στοιχείου σχετίζεται με το λατινικό *Chersydrus*.

50. Στην αλβανική λαογραφία υπάρχει και το στοιχείο *Lapja* (Λάμμα), παρόμοιο με την Κουτσιέντρα.

51. Και για την αλβανική λαογραφία είναι πολύ συνηθισμένη η μορφή με το όνομα *Dragua* (Δράκος), αλλά με θετικό ρόλο: πολεμάει τη Λάμμα (ή την Κουτσιέντρα) και εμποδίζει τις καταστρεπτικές της ενέργειες (κατά την αλβανική μυθική αντίληψη, Δράκος μπορεί να είναι και κάποιος άντρας, μάλιστα και ζώο, που γεννιέται με φτερά στη μασχάλη).

Τέλος, αναφορικά με τις ομοιότητες ως προς το περιεχόμενο των δύο Κύκλων, θα μπορούσαμε να υπενθυμίσουμε και αρκετά κοινά ή παρόμοια πολιτιστικά υποδείγματα, όπως η μπέσα⁵², η λατρεία των όπλων και των προγόνων, η φιλία, η φιλοξενία, οι στενές σχέσεις με το άλογο.

Ομοιότητες μεταξύ των δύο Κύκλων παρατηρούνται και σχετικά με τις καλλιτεχνικές δημιουργικές αρχές, την τεχνοτροπία, τη δομή, το στυλ, τα εκφραστικά μέσα κ.λπ.

Ας μην αναφέρουμε τον θρυλικό χαρακτήρα (που επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της προσωποποίησης και της υπερβολής) ή την επική και ηρωική πνοή, μια που αυτά είναι γενικά χαρακτηριστικά του είδους. Ας αναφέρουμε το γεγονός ότι και στους δύο Κύκλους η τυποποίηση επιτυγχάνεται όχι τόσο μέσω της εξατομίκευσης, παρά μέσω της γενίκευσης (πράγμα που, μεταξύ των άλλων, έχει συμβάλει στη διάπλαση μορφών με ιδιαίτερο «ειδικό βάρος»). Ας αναφέρουμε επίσης την αρχή απόλυτης αντίθεσης (καλό-κακό, άσπρο-μαύρο κ.ά.) και την αρχή της ωραιοποίησης (που κάποιες φορές κινείται στο επίπεδο του υπερβατικού). Ας αναφέρουμε, τελικά, και τη συντομία, έχοντας υπόψη όχι μόνο τη σχετικά περιορισμένη ποσότητα στίχων των τραγουδιών, αλλά και την συνεπτυγμένη δομή, και το σεβασμό προς τη λέξη, την οικονομία της λέξης. Εννοείται ότι κι εδώ οι ιδιοτυπίες είναι πολλές· αλλά υπάρχει κάτι το κοινό στην ουσία, κάτι που φέρνει κοντά τους δύο Κύκλους και συνάμα τους διακρίνει από άλλους αντίστοιχους κύκλους βαλκανικών λαών. Συγκρίνοντας τους δύο Κύκλους, για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι το μυθικο-παραμυθιακό στοιχείο είναι πιο εμφανές στον αλβανικό Κύκλο των Γενναίων, ενώ στον Ακριτικό Κύκλο είναι κάπως πιο πλούσιο το ιστορικό στοιχείο. Κανένας, όμως, από τους δύο Κύκλους δεν πλησιάζει την ιστορικότητα του νοτιοσλαβικού έπους (κι αυτό, ίσως, είναι μαρτυρία διαφοράς ως προς την ηλικία). Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να ειπωθεί και σχετικά με τη συντομία: Το φαινόμενο αυτό είναι αρκετά πιο εμφανές στον Ακριτικό Κύκλο· αλλά ούτε στον ένα, ούτε στον άλλο Κύκλο δεν έχουμε εκείνη την τάση για «διόγκωση», όπως την έχουν ονομάσει οι λαογράφοι, την τάση για δημιουργία εντυπωσιακών αφηγηματικών περιπλοκών, για συνεχή χρήση επεξηγηματικών επαναλήψεων, αναδρομών, παράλληλων και ενδιάμεσων σκηνών, όπως συμβαίνει στο βοσνιακό ή το σερβοκροατικό έπος.

Όσο για τις ομοιότητες στην τεχνοτροπία, τα μέσα έκφρασης, το στυλ κ.λπ., τα παραδείγματα είναι τόσο πολλά, ώστε δύσκολα θα μπορούσαν να αναφερ-

52. Σε κάποιες περιπτώσεις, π.χ., οι Γενναίοι των δύο Κύκλων αφηρώντας τον θάνατο επιστρέφουν στους εχθρούς τους, επειδή είχαν βάλει ενέχυρο τον λόγο τους.

θούν συνολικά, ίσως δε ακόμα πιο δύσκολα να επιλεγούν τα πιο εκφραστικά. Ας υπενθυμίσουμε, όμως, μια σειρά σχημάτων λόγου που έχουν διαμορφωθεί αναφορικά με το βουνό (το «ψηλό βουνό», το «χιονισμένο βουνό» κ.ά.), τη βλάστηση φυτών που συμβολίζουν τη συνέχεια της ζωής (κυπαρίσσι, κάλαμος, μηλιά, κυδωνιά) στον τάφο ερωτευμένων ή γενναίων, τη σύγκριση του παλληκαριού με τον αετό, τον πετρίτη, το ξεφτέρι και της κόρης με την πέρδικα, το περιστέρι, τη γερακίνα, μια σειρά ποιητικών στερεοτύπων («πόδια λαγού», «τροχάδι ελαφιού», «όταν θ' ασπρίσει ο κόρακας, θα γίνει περιστέρι», «κόρη όπου δεν βρίσκεται σ' Ανατολή και Δύση», «ο Μαύρος εχλμίντρισε κι όλο το κάστρο σειέται», «πέρδικα ψημένη και γλυκό κρασί», «δαμασκή σπαθί», «σαν η βροντή η φωνή του»), τα στερεότυπα αρχής και τέλους των τραγουδιών («Καλότυχοι, για τον καλό Θεό», «Ζωή και γεια σε όσους μας ακούν» – «Δοξάζω σε, καλέ Θεέ, που 'σαι στα ψηλωμένα», «Ζωήν τζαι χρόνους νά 'χουσιν όσοι τζ' αν τ' αγροικούσιν»).

Έχοντας υπόψη τέτοιου είδους συγγένειες και σε άλλους τομείς της λαογραφίας, ο αείμνηστος Ν. Γ. Πολίτης θα έγραφε: «Οι Αλβανοί...ταυτίζονται εν τοις πλείστοις προς τους Έλληνας κατά τα έθιμα και τας δοξασίας...παραδόσεις και μύθους και παροιμίας...» [20, 878].

Οι συγγένειες αυτές, όπως και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, μπορεί να είναι τυπολογικού χαρακτήρα (παρόμοια δημιουργήματα κάτω από παρόμοιες συνθήκες) ή αποτέλεσμα ιδιαίτερων πολιτιστικών σχέσεων, πολιτιστικής επικοινωνίας και αμοιβαίων επιρροών. Δεν είναι, όμως, εύκολο να προσδιοριστεί σε όλες τις περιπτώσεις ο συγκεκριμένος χαρακτήρας των συγγενειών, κυρίως επειδή τα γραπτά δεδομένα για την αλβανική λαογραφία πέραν του 16ου αι. είναι σχεδόν ανύπαρκτα. Το ίδιο δύσκολο, αν όχι δυσκολότερο (τόσο που κάποιοι ερευνητές έχουν αναρωτηθεί αν αξίζει τον κόπο η κατανάλωση ιδιαίτερων ενεργειών προς αυτή την κατεύθυνση), είναι να εντοπιστεί με ακρίβεια η αρχική πηγή των παράλληλων αυτών φαινομένων. Πάντως, η υπόθεση θα μπορούσε να είναι θέμα ειδικών ερευνών.

Προς το παρόν, ας αρκεστούμε να αναφέρουμε την άποψη του επαφανούς Αλβανού συγγραφέα Ismail Kadare: «Βεβαιότατα, όλη η αρχαία ελληνική λογοτεχνία έχει τραφεί με μοτίβα ομηρικά· αλλά... ας μη λησμονούμε ότι κι ο ίδιος ο μέγας Όμηρος είχε προσκληθεί σε ένα άλλο πλούσιο συμπόσιο που προηγήθηκε του δικού του: εκείνο της ελληνικής μυθολογίας, συλλογικής δημιουργίας ενός λαού που ορθώθηκε στην αυγή του πολιτισμού μας. Μεθυσμένος από το φως, ο λαός αυτός γέννησε ένα σύμπαν από μορφές ουράνιες και γήινες, αθάνατες και θνητές, με ιστορία, οράματα, πάθη και δεσμούς από τους πιο περίπλοκους. Αυτό το πλήθος μορφών γέμιζε τον κόσμο από τον χιονοσκεπή Όλυμπο μέχρι τα βάθη της θάλασσας, από τις βασιλικές αυλές μέχρι τα

άγρια σπήλαια, από τα έγκατα της γης μέχρι τα άστρά του Γαλαξία... Διασκορπισμένο παντού μέσα στα Βαλκάνια σαν ύλη κοσμική, από την οποία θα δημιουργούνταν αργότερα ολόκληρα συστήματα αριστουργημάτων, το μυθολογικό αυτό σύμπαν ήταν αστείρευτο» [13, 23-24].

Όπως και να είναι, ο αλβανικός Κύκλος των Γενναίων έχει τις ιδιοτυπίες του και τις αξίες του, μερικές από τις οποίες προαναφέρθηκαν. Έχοντας υπόψη όλα αυτά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Κύκλος αυτός στέκεται αξιοπρεπώς δίπλα στα όμορφα έπη των άλλων βαλκανικών — και πιο πέρα — λαών.

ΔΕΙΓΜΑΤΑ

1.

Η ΠΑΝΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΧΑΛΙΑ *

*Καλότυχοι, για τον καλό Θεό,
δεν ήμαστε⁵³, μας έπλασε Εκείνος!
Λάμπει πολύ ο ήλιος, λίγο θερμαίνει.
Δέρνει ο Βοριάς τον πλάτανο τ'ς Γιουτμπίνας.*

- 5 *Χιόνι σκέπασε τον κόσμο ολό,
τρίζουν οι οξυές, πάνε να σπάσουν.
Μόνο τις κορφές έχουν τα πεύκα,
οι λαγκαδιές βουϊζουνε, βογγάνε,
οι χιονοστιβάδες καθώς πέφτουν.*
- 10 *Πάν' το βιο οι κοπέλες στο ποτάμι,
βρίσκουν το ποτάμι παγωμένο.
Πάνε για νερό οι κόρες στις βρύσες,
βρίσκουνε τις βρύσες παγωμένες.
Βγαίνουν οι Γενναίοι με το Μούγιο*
- 15 *πάνω στο βουνό μη βρούνε κάτι.
Τον ήλιο το σύννεφο σκεπάζει,
φτιάχνει ένα πανί πλατύ, μεγάλο,*

* Κάποιοι στίχοι χωρίς ιδιαίτερη σημασία δεν έχουν μεταφραστεί (στις περιπτώσεις αυτές έχουμε βάλει αποσιωπητικά).

53. Δεν υπήρξαμε.

- όλες γύρω τις ράχες σκεπάζει.
 Φτάνουν οι Γενναίοι στο ποτάμι,
 20 δεν γνωρίζουν ο ένας τον άλλον,
 τόσο η παγωνιά τους έχει αλλάξει.
 Πέτρωσαν, λιθάρισαν οι άντρες,
 αλλά είν' κοντά του Μούγιο η κούλα⁵⁴.
 Δες τι κάνει ο Γκιέτο Μπάσιο Μούγιο:
 25 Δείπνο στρώνει για όλους τους Γενναίους,
 Ρίχνει στη φωτιά θεμωνιά ξύλα,
 γίνεται φωτιά για τριακόσιους...
 Καρδαμώσαν τώρα οι Γενναίοι,
 ζέστανε το αίμα τους στις φλέβες.
 30 Κι άρχισαν οι άντρες την κουβέντα,
 σοβαρή και χαρωπή κουβέντα.
 Άρχισαν το Μούγιο να ρωτάνε:
 – Είμαστε στο σπίτι σου, ρε Μούγιο,
 να μας συμπαθάς το τι θα πούμε...
 35 Πώς δεν πάντρεψες ακόμα το Χαλίλ σου;
 Παντρευτήκαν οι συνήλικοί του...
 Τα παιδιά τους βγαίνουν στο παιχνίδι.
 Μήπως έχεις λυπηθεί το χρήμα⁵⁵;
 Μήπως σε βαραίνει, Μούγιο, ο γάμος;
 40 Φόβος μας- μη τον παραπλανήσουν,
 σαν συχνά πυκνά στο Κότορ πάει.
 Κι αν οι Σκιε τ' αγόρι πιάσουν, Μούγιο,
 άσε που το σπίτι σου ρημάζει,
 αλλά όλη τη φυλή ντροπιάζει.
 45 – Νά 'σαστε όλοι καλά, ρε φίλοι,
 τι καλά μου ξέρετε το χάλι!...
 Χωρίς αδελφό, άντρες δεν είστε.
 Ποιός το γάμο τ' αδελφού αποφεύγει;
 Βρόμικος ληστής δεν είν' ο Χαλίλ.
 50 Ξέρετε, είναι τρανός Γενναίος.

54. Πύργος.

55. Τα χρήματα που δίνονταν στη νύφη σαν προίκα, δηλ., όπως λέγονταν, για την «εξαγορά της νύφης».

- Μίλησε ο ίδιος ο λεβέντης:
 – Όπου έχω αδελφές κι αδέρφια,
 Χάρος να με πάρει, αν τ' αψηφήσω!
 Όλες οι γυναίκες της Κραΐνας⁵⁶,
 55 όλα τα κορίτσια της Γιουτμπίνας
 είναι για τεμένα αδελφές μου⁵⁷.
 Να με φάει η μαύρη γη κι ο τάφος,
 την Τανούσια αν δεν πάρω του Κράλη!
 Έχω συναντήσει την Τανούσια,
 60 δεν είν' άλλη σαν αυτή στον κόσμο:
 Σαν γαϊτάνι είναι τ' ώριο της φρούδι
 η χωρίστρα ρεματιά βουνίσια.
 Καθώς εκεί γέρνει το φεγγάρι,
 έχει το ματάκι σαν κεράσι,
 65 βλέφαρα φτερό χελιδονίτσας,
 μήλο κόκκινο το μάγουλό της.
 Η μυτίτσα της σαν το κοντύλι.
 Είν' το στόμα της σαν το μπουμπούκι,
 είν' τα δόντια της βότσαλα ποταμίσια
 70 μετά τη βροχή, που τα λαμπρύνει ο ήλιος.
 Έχει το λαιμό περιστερούλας,
 σαν νιο έλατο είναι το κορμί της,
 σαν αλάβαστρο έχει το χέρι.
 Σεις, βουνοβοσκές καταραμένες,
 75 δεν μ' αφήσατε ένα μονοπάτι,
 να περάσω πέρα στην Κραλία.
 Εύθυς πιάνει τα βουνά η κατάρα,
 εύθυς άκουσε ο γιαλός τ' αγόρι:
 Στέλνει έναν δυνατό αέρα,
 80 στέλνει ένα χλιαρό αεράκι.
 Σκόρπισε το σύννεφο το μαύρο.
 Κυλάν κάτω οι χιονοστιβάδες,
 τα βουνά βογγάνε πέρα ως πέρα

56. Περιοχή που, μαζί με τη Γιουτμπίνα και την Κλαντούσια, αποτελούν, σύμφωνα με τον Κύκλο, τον χώρο της επικράτειας των Γενναίων.

57. Εδώ ο Χαλίλ εκφράζει τις άκρως εξωγαμικές του προθέσεις.

- και δεν πήγανε παρά τρεις μέρες.
 85 Πάει το χιόνι όλο στο ποτάμι
 και δεν πήγαν παρά τρεις βδομάδες.
 Πού πάει το ποτάμι όλο το άσπρο;
 Τό 'πνιξε στη θάλασσα εκεί κάτω.
 Στο βουνό τ' αηδόνια κελαηδούνε,
 90 τα παιδάκια τρέχουνε και παίζουν:
 – Γρήγορα, παιδιά, πάνω στις στάνες⁵⁸,
 φούντωσε εκεί η οξυά η ωραία!
 Τότε ο Χαλίλ στον Μούγιο είπε:
 – Δώσε μου το Γκιόκα⁵⁹ σου, ρε Μούγιο...
 95 Και του έδωσε ο Μούγιο το Γκιόκα...
 Ρίχτηκε στη ράχη του αλόγου,
 «καλή αντάμωση», του λέει, Μούγιο!
 Πήρε το στρατί για την Κραλία,
 δυο φορές κανένας δεν τον είδε⁶⁰.
 100 Βουνά παίρνει μπρος και ράχες πίσω,
 περνάει δάση μ' έλατα και πεύκα.
 Μέρες περνάνε, περνάνε νύχτες...
 – Γιατί το φεγγάρι δεν μας βγαίνει,
 κελαηδούν και λένε τα πουλάκια.
 105 – Του βουνού πουλιά, για σταματάτε,
 τι δεν ξέρετε παρά τραγούδι!
 Το φεγγάρι απόψε είναι πιασμένο,
 προβοδάει με μπέσα⁶¹ ένα λεβέντη...
 Φτάνει στο ποτάμι το αγόρι,
 110 δένει σ' ελατόδασο το Γκιόκα,
 σ' ελατόδασο γεμάτο δέντρα.
 Ψάχνει τις σκηνές μέσα στη νύχτα.
 Στη σκηνή την κόκκινη σαν φτάνει,

58. Στις θερινές στάνες.

59. Το όνομα του αλόγου του Μούγιο.

60. Επειδή έτρεχε πολύ γρήγορα.

61. Για το «προβόδιμα με μπέσα» στην Αλβανική χρησιμοποιείται ο όρος *ndore* (ντόρε), από τη φράση *në dorë* (ν' ντόρ'-στο χέρι). Στην περίπτωση αυτή ο οδηγός αναλαμβάνει όλες τις ευθύνες που ορίζει ο εθιμικός κώδικας: οδήγηση, προφύλαξη, εκδίκηση σε περίπτωση ατυχήματος.

- πίσω από 'να δέντρο σταματάει,
 115 δέντρο με τις ρίζες στο ποτάμι...
 Προχωράει προσεκτικά τ' αγόρι.
 Βγάζει κοφτερό ένα μαχαίρι,
 σβαρνιστά προς τη σκηνή πηγαίνει...
 – Πού το έχω δει τούτο τ' αγόρι,
 120 του Χαλίλ τόσο πολύ που μοιάζει;
 Άλλο δεν αντέχει ο λεβέντης:
 – Κόρη μου, είσαι άνθρωπος με μπέσα,
 να σε πάρει, νεαρό αγόρι;
 – Ως εδώ πώς μόρεσες και ήρθες;
 125 Έλα μέσα, του λέει, αλήτη!
 Ή μαζί πεθαίνουμε και πάμε,
 ή κι οι δυο γλιτώνουμε και ζούμε.
 Και τον πήρε η κόρη από το χέρι,
 σε μια κάμαρα τον πάει ωραία...
 130 Παίρνει τα καλύτερά της ρούχα
 και τον ντύνει σαν ώριο κορίτσι...
 Σ' ένα βράχο εκεί στην παραλία
 έχει χτίσει ο Κράλης μέγα πύργο,
 ψηλόν δώδεκα και άνω ορόφους.
 135 Άλλος σαν αυτόνε δεν υπάρχει:
 Τριακόσια βήματα του φάρδους,
 πρόσσιψη με γυαλιστό λιθάρι,
 οι γωνιές με σκαλισμένες πέτρες,
 μάρμαρο πελεκητό, ωραίο.
 140 Δροσερές βρυσούλες εκεί είχε,
 κήπους με λουλούδια εκεί είχε.
 Είχε εκεί βάρκες, ιστιοφόρα,
 για σεργιάνια στου γιαλού τον κάμπο...
 Τους μυρίστηκε, όμως, η Κραλίτσα⁶².
 145 Φίδι έγινε, θεριό μεγάλο...
 Και στον Κράλη πάει και του είπε:
 – Οι ληστές σου ήρθαν της Γιουμπίνα,
 τα σαράγια σου έχουν κατακτήσει.

62. Η γυναίκα του Κράλη, η βασίλισσα.

- Πήραν τις κοπέλες, την τιμή σου.
 150 Και πετάχτηκε ορθός ο Κράλης,
 έπιασε τους δυο από το χέρι...
 Το Χαλίλ τον κλείνει σε μπουντρούμι,
 διώχνει από το σπίτι την Τανούσια.
 Τη βρίσκει ο Γιοβάνης, τη ρωτάει:
 155 – Τί έχεις που θρηνάς και κλαις, Τανούσια;
 Τέτοιο θρηνητό δεν έχω ακούσει.
 – Τον Χαλίλ του Μούγιο έχουν πιάσει,
 'Μένα ο τάτας μ' έδιωξε απ' το σπίτι
 κι όσο ζω δεν θέλει να γυρίσω.
 160 Λόγο, αν μπορείς, στείλε στο Μούγιο,
 τ' αδελφάκι του να το προσέξει.
 Αλλιώς θα τον λιώσει στο μπουντρούμι...
 Βρήκε έναν άνθρωπο της μπέσας
 κι ευθύς τον έστειλε στο Μούγιο.
 165 Έφτασε πρωί κείνος την αύριο,
 πήγε τα 'μολόγησε στο Μούγιο.
 Γέλια έβαλε πικρά ο Γενναίος:
 – Δε σου τό 'πα, δάμαλε του Κότορ,
 εκεί θα σου φάνε το κεφάλι;
 170 Και συναγερομό⁶³ δίνει απ' τον πύργο,
 φώναξε Γιουτμπίνα και Κραΐνα:
 – Άλλο λόγο, φίλοι μου, δεν έχω.
 Ο Χαλίλ με ντρόπιασε και πάει,
 στο Κότορ το Νέο τον επιάσαν.
 175 Έτοιμοι γενείτε όλοι, άντρες,
 θάνατος πιο δύσκολος δε θα 'ρθει.
 Βουϊζουν τα πεύκα από τους άντρες,
 θολώνουν ποτάμια και χειμάρροι,
 τ' άλογα σαν άνεμος πετάνε,
 180 εύθυς στο Κότορ το Νέο φτάνουν...
 Στην άμμο ο Μούγιο τους σκορπάει...
 – Θόρυβο, κραυγές 'πό σας δε θέλω!...

63. Για τον σκοπό αυτόν οι Γενναίοι χρησιμοποιούν τη ξέξη kushtrim (κουστρίμι), που προέρχεται από τη φράση kush është trim (κους εστ' τριμ-ποιος είναι άντρας).

- Τι μεγάλη σύναξη στο Κότορ!
 Σύναξη λαού διάταξε ο Κράλης.
- 185 Και στη μέση στέκει ένας λεβέντης,
 σίδερα στα χέρια και στα πόδια.
 Ο Χαλίλ Αγάς ο νέος είναι,
 όλοι στο Κότορ τον περιπαίζουν:
- Τον βλέπεις, Χαλίλ, το θάνατό σου;
 190 Δυσκολότερα ποτέ έχεις νιώσει;
 Λόγια άντρα λέει το παλληκάρι:...
 – Δύσκολα δεν είναι, ώς να 'ρθει ο Χάρος.
 – Πες τι έχεις να πεις ως τελευταίο,
 πάνω στο σουβλί θα τελειώσεις...
- 195 – Δυο λεπτάκια άδεια δώσετέ μου.
 Νόμο οι πρώτοι μας έχουν αφήσει,
 να μη πεθαίνουμε στο κρεβάτι,
 αλλά με σπαθί και τραγουδώντας...
 Και του λύνουν για λίγο τα χέρια
- 200 και του δίνουν μια καλή liaχούτα.
 Κανείς τ' αγόρι δεν κατάλαβε,
 στη γλώσσα των προγόνων τραγουδά.
 Ο Μούγιο βγήκε τότε στο μεϊντάνι,
 έβγαλε φωνή, βροντή μεγάλη.
- 205 Πύργους γκρέμισε ως τα θεμέλια,
 ο γιαλός ταράζεται, τραβιέται,
 τα βουνά αχούν σαν το χειμώνα.
 Κανείς δε γλιτώνει απ' τους Γενναίους,
 γιατί άγριος πόλεμος αρχίζει:
- 210 Με τα δόντια σκίζονται οι άντρες,
 με τα δόντια τ' άλογα παλεύουν.
 Γέμισε η θάλασσα κουφάρια,
 κολυμπούν τα πτώματα στο αίμα.
 Δεν κουράζεται καθόλου ο Μούγιο,
 χτυπάει και προχωράει ως μέσα...
- 215 Λύνει το Χαλίλ, τον αδελφό του.
 Σαν θεριό χυμάει αυτός⁶⁴ με λύσσα,

64. Ο Χαλίλ.

- πάει και πιάνει ζωντανό τον Κράλη.
Στο σουβλί εκείνος τελειώνει.
- 220 Άρπαξαν δαυλιά τότε οι άντρες,
έβαλαν τρανή φωτιά στην πόλη,
φωτιά από την κορφή ως τον πάτο.
Σαν να λύσσαξε ο Μούγιο κάνει.
Ούτε λύπη, ούτε πόνο νιώθει
- 225 για τους πύργους που η φωτιά καίει,
για τον κόσμο που η φωτιά λιώνει.
Τρεις φορές βασίλεψε ο ήλιος,
τρεις φορές εβγήκε το φεγγάρι,
κι η φωτιά δεν έπαψε να καίει.

2.

Ο ΓΚΕΡΓΚΙ ΕΛΕΖ ΑΛΙΑ

- Άντρας πάνω απ' όλους είν' ο Γκέργκι.
Εννιά χρόνια εννιά πληγές τον λιώνουν.
Μόνο η αδελφή κοντά του στέκει...
Πλένει τις πληγές του με τα δάκρυα,
- 5 το αίμα σφογγάει με τα μαλλιά της.
'Κούστηκε ένας λόγος πέρα ως πέρα:
Μαύρος βγήκε από το γιαλό ένας Βάυλος,
σκληρός, άγριος είναι μονομάχος
κι έβαλε βαριά στον τόπο χρέη:
- 10 Κάθε καπνός⁶⁵ να του πάει κριάρι,
κάθε καπνός να του πάει κορίτσι,
πουρνό με πουρνό να κόβει άντρα,
κάθε βδομάδα να καίει χώρα⁶⁶.
- 15 'Ηρθε κι η σειρά του Γκέργκι Αλία,
δάκρυα κυλούν στο πρόσωπό του:
Την τιμή μου ο Βάυλος να πατήσει!
Η αδελφή έστησε μοιρολόγι.
Κλαίει, μοιρολογάει τον αδελφό της:
— Πώς μας ξέχασε, αδελφέ, ο Χάρος;

65. Κάθε σπίτι.

66. Μεγάλο χωριό, περιοχή.

- 20 Οι γονιοί μας λιώνουν μες στον τάφο,
τ' αδελφάκι μου οι πληγές το λιώνουν,
η αδελφή να πάει τάμα στο Βάνλο!
Πώς δεν πέφτει η κούλα να μας πιάσει...
να γλιτώσει, μάνα μου, η τιμή μας;
- 25 Η καρδιά του Γκέργκι πάει να σπάσει...
Στα σαράγια του πετάει δυο λόγια:
— Μαύρα σαν δαυλί να μου γενείτε,
μαύρη μούχλα να σας σκεπάσει.
Φίδια και οχιές να σας γεμίσουν,
- 30 όπου τη βροχή δεν την κρατάτε!
— Μα όχι, αδελφέ, του λέει η κόρη.
Σε κούρασε η θέρμη, αδελφάκι,
τι συμβαίνει και τι λες δεν ξέρεις.
Δεν είναι βροχής σταγόνες, Γκέργκι.
- 35 Στάζουνε τα μάτια τα δικά μου.
Έπιασε το χέρι της ο Γκέργκι,
τρυφερά το χέρι της χαϊδεύει.
Με αγάπη την κοιτάει στα μάτια
και με πόνο της μιλάει και λέει:
- 40 — Τί έχεις όπου κλαις, ρε αδελφούλα,
γιατί την καρδιά μου πας να σπάσεις;
Μήπως για να φας, να πιεις δεν έχεις;
Μήπως ποδεσιά, ρούχα δεν έχεις;
- 45 Μήπως θέλεις το ταίρι σου να 'βρεις;
Μήπως σου 'πα ποτέ βαριά λόγια;
Δες τι ωραία απαντάει η κόρη,
βάζοντας το χέρι στα μαλλιά του:
— Στο Θεό σου, της οξυάς βλαστάρι!
Τόσο η θέρμη σ' έχει βασανίσει;
- 50 Χάρος να με πάρει, αν θέλω ταίρι!
Έχω για να ντύσω, να ποδέσω,
έχω για να φάω, να πιω, αδελφάκι.
Βαριά δε μου μίλησες ως τώρα.
Άλλον πατέρα, μάνα δεν έχω.
- 55 Να μη μου στεναχωριέσαι, Γκέργκι.
Έναν πόνο θέλω να σου κλάψω:
Πώς δεν έγιανες τώρα εννιά χρόνια,

- να 'γειανες κι ας έλιωνα ατή μου.
 Πώς να πάω στου Βάυλου την πόρτα;
- 60 Οπ, ορθός σηκώθηκε ο Γκέργκι:
 – Πάρε, αδελφούλα, τ' άλογό μου,
 πήγαινε το κάτω εκεί στην πόλη,
 του καλυβωτή του βλάμη πες του:
 Χαιρετίσματα έχεις απ' το Γκέργκι,
 65 πέταλα γερά βάλε τ' αλόγου.
 Βάλε τα καρφιά ατόφιο ατσάλι,
 με το Βάυλο θα μονομαχήσω.
 Αν ο βλάμης μου δε θα θελήσει,
 να 'βρεις τον πεταλωτή το φίλο.
- 70 Έφυγε η κόρη, στην πόλη πήγε,
 πήγε στον πεταλωτή το βλάμη:
 – Καλώς κάνεις, πεταλωτή βλάμη!
 – Καλώς νά 'χεις, μακρινή μου κόρη!
 – Χαιρετίσματα έχεις απ' το Γκέργκι.
- 75 Πέταλα γερά βάλε τ' αλόγου,
 βάλε τα καρφιά ατόφιο ατσάλι,
 με το Βάυλο θα μονομαχήσω.
 Άσχημα, βαριά μιλάει ο βλάμης:
 – Αν μου δώσεις τα δυο μαύρα μάτια,
 80 σου γλιτώνω, κόρη, τ' αδελφάκι,
 κάνω τ' άλογό του να πετάει.
 Πόσο την επόνεσε την κόρη!
 – Να τη φας τη γλώσσα σου, ρεμάλι!
 Τούτα τα μάτια τά 'χω πια χαρίσει
 85 των γονιών που λιώνουνε στον τάφο,
 τ' αδελφού μου που λιώνει στο στρώμα.
 Πάει στον πεταλωτή το φίλο:
 – Χαιρετίσματα έχεις απ' το Γκέργκι
 Πέταλα γερά βάλε τ' αλόγου,
 90 βάλε τα καρφιά ατόφιο ατσάλι,
 με το Βάυλο θα μονομαχήσω.
 Καλυβώνει τ' άλογο ωραία.
 Το βραδιό γυρνάει η κόρη στο σπίτι,
 Κάτω από τη λίπα είν' ο Γκέργκι.
- 95 Δες τι κάνει ο άντρας Γκέργκι Αλία.

- Χαιρετίσματα του Βάυλου στέλνει:
 Πρωί να βγεις στο πεδίο μάχης.
 Κριάρια για σένανε δεν έχω,
 κορίτσι για σένανε δεν έχω.
- 100 Μια αδελφή που έχω, δεν τη δίνω!
 Στις κορφές σαν έπεσε ο ήλιος,
 στο πεδίο μάχης οι άντρες βγήκαν,
 με λόγια χτυπούν ένας τον άλλον.
 – Απ’ τον τάφο βγήκες, εσύ, Γκέργκι,
 105 κι ήρθες εδώ να μονομαχήσεις;
 Δες τι ωραία απαντάει ο Γκέργκι:
 – Γεια στο στόμα σου, καλά τα είπες!
 Εννιά χρόνια πάω προς τον τάφο,
 λίγο προτού μπω μ’ έχεις προλάβει.
- 110 Ζήτησες το βιο πριν τον τσοπάνη
 και την αδελφή μου πριν ’πό μένα.
 Κι ήρθα, Βάυλε, εδώ να σου θυμήσω
 πως οι πρώτοι μας νόμον αφήσαν:
 Δώστε τ’ άρματα, μετά το βιο σας·
 115 Αδελφή ποτέ στο Βάυλο τον άγριο,
 αν δεν μετρηθείτε πριν μ’ αυτόνε.
 Ετοιμάσου, Βάυλε, σου ’ρθε η ώρα,
 Γκέργκι Ελέζ Αλία είν’ τ’ όνομά μου!
 Ρόπαλο βαρύ πετάει ο Βάυλος.
- 120 Γονατίζει τ’ άλογο του Γκέργκι,
 πάνω του περνάει η ματσούκα.
 Δώδεκα οργές στη γην εμπήκε,
 δώδεκα οργές ψηλά η σκόνη.
 Κι ήρθε τώρα η σειρά του Γκέργκι.
 125 Σφίγγει και πετάει το ρόπαλό του,
 τον χτυπάει ανάμεσα στις πλάτες.
 Πέφτει ο Βάυλος και σειέται ο τόπος.
 Σβάρνα τον τραβάει από τα πόδια,
 τον πετάει σ’ ένα βαθύ πηγάδι.
- 130 Το ποτάμι βάφεται απ’ το αίμα,
 χρόνια τρία ο τόπος που βρομάει.
 Και γυρνάει ο Γκέργκι μας στο σπίτι,
 φωνάζει τους φίλους και τους λέει:

- Τα σαράγια μου δικά σας, φίλοι.
- 135 Όλα δικά σας τα χρήματά μου,
δικό σας το βιο, τα υπάρχοντά μου.
Αμανάτι η αδελφή του Γκέργκι!
Όρθωσε ο Γκέργκι το κορμί του,
σφιχτά ν' αγκαλιάσει την κοπέλα.
- 140 Στη στιγμή η καρδιά των δυο τους παύει,
πέφτουνε μαζί νεκροί κι οι δύο.
Κανείς τόσο ωραία δεν πεθαίνει!
Στήνουνε οι φίλοι μοιρολόγι,
τάφο πλατύ και βαθύ ανοίγουν,
- 145 Αγκαλιά να κοιμηθούν τ' αδέλφια.
Όμορφο στήνουν σωρό⁶⁷ επάνω,
να μην αλησμονηθούν τ' αδέλφια.
Ένα νιο φλαμούρι εκεί φυτεύουν,
να ησυχάζουν πάνω τα πουλάκια.
- 150 Στο βουνό οι οξυές όταν φουντώσαν,
κούκος πάνω στο σωρό πετάει,
βρίσκει το φλαμούρι ξεραμένο.
Φτερουγίζει επάνω από το σπίτι,
βρίσκει τη σκεπή του γκρεμισμένη.
- 155 Ανεβαίνει σ' ένα παραθύρι
και βαριά εξορκίζει το διαβάτη:
— Αμανάτ', διαβάτη που διαβαίνεις,
σαν περάσεις τραγουδώντας, πάψε·
και σαν κλαις, το μοιρολόγι βάστα!
- 160 Σε βουνοβοσκές πολλές που πήγα,
σ' όσα κι αν σεργιάνισα χειμαδιά,
σ' όσα σπίτια που έχω θρηνήσει,
Γκέργκι Ελέζ Αλία δεν ευρήκα!

67. Σωρό με πέτρες, παραδοσιακό συνήθειο.

Βιβλιογραφία

1. Arapi, Fatos, *Këngë të moçme shqiptare*, Tiranë 1986 (Παλιά αλβανικά τραγούδια).
2. Daja, Ferial, *Rapsodi Kreshnike*, Tiranë 1983 (Ραψωδίες Γενναίων).
3. *Këngë kreshnike*, Prishtinë 1974 (Τραγούδια Γενναίων).
4. *Këngë kreshnike*, vëll. II, Prishtinë 1991 (Τραγούδια Γενναίων, τόμ. II).
5. *Cështje të folklorit shqiptar*, 2-3, 1986 (Προβλήματα της αλβανικής λαογραφίας).
6. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια-Εκλογή*, τόμ. Α', Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1962.
7. Fochi, Adrian, *Coordonate sud-est europene ale baladei populare românești*, București 1975 (Νοτιοανατολικά ευρωπαϊκά των ρουμανικών δημοτικών παραλογών).
8. Grègoire, Henri, *Διγενής Ακρίτας*, Ν. Υ. 1942.
9. Haxhihasani, Qemal, *Këngë Ropullore Legjendare*, Tiranë 1955 (Δημοτικά θρυλικά τραγούδια).
10. *Epika legjendare*, vëll. II, Tiranë 1983 (Επική θρυλική ποίηση).
11. *Balada ropullore shqiptare*, Tiranë 1982 (Αλβανικές δημοτικές παραλογές).
12. Kadare, Ismail, *Autobiografia e popullit në vargje*, Tiranë 1980 (Η αυτοβιογραφία του λαού σε στίχους).
13. *Αισχύλος, ο μεγάλος αδικημένος*, Αθήνα 1999.
14. Lambertz, Maximilian, *Die Volksepik der Albaner*, Haalle (Saale) 1958 (Η αλβανική δημοτική ποίηση).
15. Lord, Albert, *The Singer of Tales*, Cambridge 1960 (Ο ραψωδός των θρύλων).
16. *Mbledhës të hershëm të folklorit shqiptar*, vëll. I, Tiranë 1961 (Παλιοί συλλέκτες της αλβανικής λαογραφίας, τόμ. I...).
17. Sako, Z.-Haxhihasani, Q., *Epika legjendare*, vëll. I, Tiranë 1966 (Επική θρυλική ποίηση).
18. Schmaus, Alois, *Die Balkanische Volksepik...*, Jahrgang, 1/ 1962 (Η βαλκανική δημοτική επική ποίηση...).
19. Shuteriqi, Dhimitër S., *Kënga e popullit*, Tiranë 1955 (Το τραγούδι του λαού).
20. *Visaret e Kombit*, vëll. I, II, IV, Tiranë 1937-1939 (Εθνικός Θησαυρός).

SUMMARY

GIORGOS PANAYIOTOU, Prof.

In the World of the Albanian Cycle of the Brave

The article examines extensively part of the Albanian heroic tradition, known to scholars as The Cycle of the Brave and popularly known as Songs of the Brave, Songs of Mougios and Halil or Songs of the lahutë. This it does so from the perspectives of history, folklore, ethnography and literature. The analysis and presentation of the material is accompanied by extensive extracts drawn from the epic.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΟΖΙΚΑΣ

**Το αυτοκόλλητο σήμα στο θρησκευτικό πανηγύρι της πόλης.
Σχόλιο επάνω στα όρια και
τις πολιτισμικές διαστάσεις των αντικειμένων***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Το υλικό αντικείμενο από τη στιγμή της δημιουργίας του εντάσσεται μέσα στην κοινωνία και εμπλέκεται σε ένα σύνολο κοινωνικών διαδικασιών, μέσα από τις οποίες φορτίζεται με ιδιαίτερες κάθε φορά σημασίες. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι μία ολοκληρωμένη μελέτη του υλικού πολιτισμού εκτός από τις τεχνικές διαδικασίες απαιτεί και την ανάλυση των διεργασιών, μέσα από τις οποίες προσλαμβάνει το υλικό αντικείμενο ένα συγκεκριμένο κοινωνικό νόημα. Η μελέτη του υλικού πολιτισμού προς μια τέτοια κατεύθυνση συχνά αναδεικνύει τον συμπληρωματικό χαρακτήρα της υλικής και κοινωνικής βάσης των αντικειμένων. Στη συγκεκριμένη εργασία παρουσιάζεται το αυτοκόλλητο σήμα του θρησκευτικού πανηγυριού στην πόλη συνδυάζοντας τις μορφολογικές του ιδιότητες με τα πολιτισμικά δεδομένα που απορρέουν από αυτό. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, γίνεται προσπάθεια να ανιχνευθεί το σύνολο των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στο αντικείμενο και τους ανθρώπους, καθώς και το λειτουργικό και συμβολικό νόημα που αποκτά το ίδιο το αντικείμενο μέσα από αυτές τις σχέσεις.

Όπως, ίσως, μπορεί να καταλάβει κάποιος από τον τίτλο της εργασίας, αν και το θέμα της είναι το αυτοκόλλητο σήμα του θρησκευτικού πανηγυριού στον αστικό χώρο – ένα αντικείμενο που, ίσως, θα προδιέθετε κάποιον αναγνώστη

* Το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε ως εισήγηση με τίτλο «Η κοινωνική ζωή του υλικού πολιτισμού. Το αυτοκόλλητο σήμα στο θρησκευτικό πανηγύρι του αστικού χώρου» στο 9^ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής (Αυλώνας, 21 – 24 Ιουνίου 2002).

για μια εργασία σχετική με τη λαϊκή θρησκευτική λατρεία – στην ουσία, πρόκειται να θιγούν πλευρές ενός γενικότερου ζητήματος, το οποίο συνήθως αναφέρεται ως «υλικός πολιτισμός», χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται από την μελέτη και η διάσταση της λαϊκής λατρείας.

Έχοντας ως θεωρητική αρχή ότι η πραγματικότητα, θέτοντας κατά μείζονα λόγο η ίδια τους όρους της πρόσληψής της, είναι πρώτα «αντικειμενική» – με τη διπλή σημασία της έννοιας (: του «εμπράγματος» αλλά και του «ό,τι υπάρχει ανεξάρτητα από τη συνείδησή μας») – και μετά είναι «υποκειμενική», «κοινωνική», ή «συμβολική», η εργασία θα ξεκινήσει από το ίδιο το αντικείμενο μελετώντας τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του αυτοκόλλητου σήματος, ενώ στη συνέχεια θα αναφερθεί στη χρήση και κοινωνική σημασία του συγκεκριμένου αντικειμένου χρησιμοποιώντας αναλυτικές κατηγορίες από τη θεωρία του υλικού πολιτισμού¹.

Ο υλικός πολιτισμός αν και αναγνωρίστηκε σχετικά νωρίς ως γνωστό αντικείμενο από την ελληνική λαογραφία², εντούτοις, όπως είναι γενικά αποδεκτό από την υπάρχουσα βιβλιογραφία³, το γεγονός αυτό δε συνετέλεσε – εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις – στην ανάπτυξη μελετών γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, ιδιαίτερα δε για την κοινωνική, πολιτισμική και επικοινωνιακή διάσταση του υλικού πολιτισμού. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος είναι να υπάρχει σήμερα έλλειμμα θεωρητικού πλαισίου και εννοιολογικών εργαλείων, που θα βοηθήσουν στην προσέγγιση του φαινομένου προς αυτή την κατεύθυνση.

Η έννοια του υλικού πολιτισμού τα τελευταία χρόνια έχει γνωρίσει μια σημασιολογική διεύρυνση, η οποία εδράζεται κυρίως στην αναγνώριση της βιω-

1. Κατά τον Glassie η μελέτη του υλικού πολιτισμού ξεκινά, αναγκαστικά, με τη μελέτη των αντικειμένων αλλά δε μένει σε αυτά, καθώς τα χρησιμοποιεί ως μέσο για να προσεγγίσει την ανθρώπινη σκέψη και πράξη. Henry Glassie, *Material Culture*, Bloomington - Indiana University Press, 1999, σ. 41.

2. Βλ. και το σχετικά πρόσφατο βιβλίο, Στέφ. Δ. Ήμελλος και Αικ. Πολυμέρου – Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (ερωτηματολόγιο)* (Ακαδημία Αθηνών. Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερευνας της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 17), Αθήνα 1983.

3. Στέλιος Παπαδόπουλος, «Για ένα ουτοπικό εκδοτικό πρόγραμμα», στο: *Ιστορία της Νεοελληνικής Τεχνολογίας*, Α' Τριήμερο Εργασίας Πάτρα, 21 - 23 Οκτωβρίου 1988, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991, σ. 244 - 247. Ο ίδιος, «Υλικός πολιτισμός», *Εθνολογία*, 3 (1994), Αθήνα 1995, σ. 215-227. Στέφ. Δ. Ήμελλος, *Ζητήματα παραδοσιακού υλικού βίου. (Ενδεικτικές επισημάνσεις)*, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1993, σ. 21. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της "φουστανέλας"», *Εθνολογία*, 4 (1995), Αθήνα 1996, σ. 130-131. Αλέκος Ε. Φλωράκης, «Η εθνογραφική τεχνολογία. Όψεις θεωρίας και εφαρμογής», *Εθνολογία*, 6 - 7 (1998 - 1999), Αθήνα 2000, σ. 32.

ματικής σχέσης του ανθρώπου με το υλικό περιβάλλον του⁴, και στην παραδοχή ότι τα αντικείμενα αποτελούν υλοποίηση ενός συστήματος σκέψης, έκφραση ενός πολιτισμού που έχει υλοποιηθεί⁵. Συνέπεια των παραπάνω προσανατολισμών στη θεωρία του υλικού πολιτισμού είναι η διεύρυνση της έννοιας του πολιτισμού αλλά και της ίδιας της έννοιας της ύλης⁶. Σημείο συνάντησης αυτών των δύο αναθεωρημένων εννοιών είναι η προσέγγιση του υλικού πολιτισμού με ένα διαφορετικό τρόπο, που λίγο σχετίζεται με τον υλικό πολιτισμό που γνωρίζαμε έως πρόσφατα. Παλαιά ερωτήματα αναδιατυπώνονται και φανερώνουν τις νέες κατευθύνσεις στην έρευνα του υλικού πολιτισμού. Πού αρχίζει και πού τελειώνει ένα αντικείμενο⁷; Είναι τα όριά του διαπερατά από τις σχέσεις που αναπτύσσει με τον άνθρωπο; Η μελέτη του υλικού πολιτισμού, μέσα από αυτό το πρίσμα, ξεφεύγει από τα όρια της ύλης ή της τεχνικής και επεκτείνεται στο σύνολο του πολιτισμού⁸. Έτσι, ο υλικός πολιτισμός και η με-

4. Αφετηρία της θέσης αυτής είναι η θεωρία της ενσυναίσθησης (einfühlung), σύμφωνα με την οποία το συναίσθημα προβάλλεται στον έξω κόσμο προκαλώντας τη συμμετοχή μας και τη διάχυσή μας σε αυτόν. Σχετικά βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο. Πώς οι κοινωνικές αξίες διαμορφώνουν και ερμηνεύουν το χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990, και ειδικότερα σ. 70.

5. Henry Glassie, *ό.π.*, σ. 41.

6. Βλ. ενδεικτικά την άποψη, η οποία στον ορισμό που δίνει για την έννοια του υλικού πολιτισμού εκτός από τα «κινητά και ακίνητα, φυσικά και κατασκευασμένα από τον άνθρωπο υλικά στοιχεία του περιβάλλοντος» συμπεριλαμβάνει και τον «ανθρώπινο λόγο και τη μουσική που παράγονται με τη χρήση του σώματος και του αέρα» (Ειρήνη Νάκου, *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*, Αθήνα, Νήσος, 2001, σ. 11 - 12). Για μια σύντομη ανασκόπηση του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζεται ο υλικός πολιτισμός από διάφορες θεωρίες και εκπροσώπους σχολών: Μαρξιστική, Malinowski, Mauss, σημειωτική και νεότερες προσεγγίσεις, βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Πρόσωπα και πράγματα: Έμφυλες χρήσεις και σημασίες των κλειδιών», στο: Χρυσούλα Χατζητάκη - Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σ. 94 - 105. Για το ίδιο θέμα πβλ. Barbara A. Babcock, «Artifact», στο: Richard Bauman (ed.), *Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments*, New York, Oxford University Press, 1992, σ. 211 - 215.

7. Για το σχετικό προβληματισμό βλ. Barbara Kirshenblatt - Gimblett, «Objects of Ethnography», στο: Ivan Karp και Steven Lavine, *Exhibiting Cultures. The Poetics and Politics of Museum Display*, Washington and London, Smithsonian Institution Press, 1991, σ. 388.

8. Η σχέση του υλικού πολιτισμού με τους άλλους τομείς του πολιτισμού είχε απασχολήσει τον Στίλν. Κυριακίδη, ο οποίος ήδη από πολύ νωρίς αναφέρει πως τα όρια μεταξύ του υλικού πολιτισμού και των άλλων τομέων του πολιτισμού δεν είναι ευδιάκριτα και πως μια ολοκληρωμένη μελέτη του ενός τομέα απαιτεί την εποπτεία και των άλλων τομέων. Στίλν. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία*, 1965², σ. 41.

λέτη του καταλήγει να είναι όχι απλώς ένας κλάδος της λαογραφίας, αλλά ένας νέος τρόπος θεώρησης των ιστορικών φαινομένων⁹ και μια ιδιαίζουσα μελέτη του συνολικού πολιτισμού γενικότερα.

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνοντας στον υλικό πολιτισμό όλα τα φυσικά ή κατασκευασμένα από τον άνθρωπο αντικείμενα τον προσεγγίζει στην ολότητα των διαστάσεών του και τον θεωρεί ως ένα ερμηνευτικό εγχείρημα¹⁰. Το «αντικείμενο» προσλαμβάνεται με τη έννοια του ταυτόσημου αλλά και μέρους της αντικεμενικής πραγματικότητας, το οποίο βρίσκεται σε πολύπλευρη και συνεχή αλληλεπίδραση με το υποκείμενο. Στην πράξη, αυτό σημαίνει πως το αντικείμενο κατά τη διάρκεια της κοινωνικής του πορείας αποκτά ποικίλες εναλλασσόμενες σημασίες ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες. Παράλληλα, τα όρια του αντικεμένου, κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης με το υποκείμενο, εμφανίζουν ένα διαπερατό χαρακτήρα, καθώς όσο αυτό επενδύεται με συναισθήματα, τόσο χάνει σε αντικεμενικότητα. Μέσα από αυτό το πρίσμα τα αντικείμενα θεωρούνται ως αποθήκες σημασιών και συναισθημάτων που ενσωματώνουν και συλλέγουν πολιτισμικά νοήματα, «μιλούν», μεταφέρουν μηνύματα και ταυτόχρονα είναι η αποτύπωση της ανθρώπινης επακοινωνίας και διαντίδρασης επάνω στην ύλη¹¹. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι τα αντικείμενα να μη θεωρούνται πλέον ως ουδέτερα στοιχεία, αλλά να συγκεντρώνουν και κοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς εμπλέκονται ενεργά στην κοινωνική ζωή και κάποτε, μέσα από αυτή την εμπλοκή, στην κατασκευή, διατήρηση ή αλλαγή της κοινωνικής ταυτότητας των υποκεμένων¹².

Σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξει, ακριβώς, αυτή τη συμπληρωματικής φύσεως υλική και κοινωνική βάση των αντικεμένων¹³. Στόχος της είναι, σε ένα

9. Στέλιος Παπαδόπουλος, «Υλικός πολιτισμός», *Εθνολογία*, 3 (1994), 1995, σ. 216.

10. Κατά την Babcock τα αντικείμενα είναι ερμηνείες, αντικεμενικοποιήσεις και υλικοποιήσεις της εμπειρίας. Barbara A. Babcock, *ό. π.*, σ. 206.

11. Barbara A. Babcock, *ό. π.*, σ. 206.

12. Βιργνία Σκιαδά, «Πολιτισμική αλλαγή και υλικός πολιτισμός. Η κοινωνική ιστορία της "Κολαΐνας" στην Όλυμπο Καρπάθου», *Εθνολογία*, 1 (1992), Αθήνα 1993, σ. 85 - 116.

13. Ο Μ. Μερικλής με αφορμή τη διάκριση που επιχειρεί ανάμεσα στην τεχνολογική και τη λαογραφική μελέτη του υλικού πολιτισμού αναφέρει: «Τα ήθη και τα έθιμα που αναπτύσσονται γύρω - θα έλεγα ακόμα: και μέσα - στα υλικά αντικείμενα, είναι ό,τι διαφοροποιεί τη λαογραφία από την τεχνολογία και συντελεί καθοριστικά στη διαμόρφωση του υλικού βίου, όπως τον βλέπει και πρέπει να τον εξετάζει ο λαογράφος». Μ. Γ. Μερικλής, «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού. Μια όχι άσκοπη αναδρομή», *Λαογραφία*, τόμ. ΛΕ' (35), (1987 - 1989), Αθήνα, 1990, σ. 102. Ο Στ. Παπαδόπουλος, από τη μεριά του, υποστηρίζει πως «πέρα από την παραγωγή του τεχνήματος και όσα τεκμηριώνουν τα στοιχεία που εμπλέκονται σ' αυτήν [...]

πρώτο επίπεδο, να παρουσιάσει συνοπτικά το αυτοκόλλητο σήμα¹⁴ συνδυάζοντας τις μορφολογικές του ιδιότητες με τα πολιτισμικά δεδομένα που απορρέουν από αυτό, ενώ, σε ένα δεύτερο επίπεδο, θα προσπαθήσει να ανιχνεύσει το σύνολο των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στο αντικείμενο και τους ανθρώπους, καθώς και το λειτουργικό και συμβολικό νόημα που αποκτά το ίδιο το αντικείμενο μέσα από αυτές τις σχέσεις¹⁵. Ειδικότερα, θα δοθεί έμφαση στην κοινωνική/επικοινωνιακή διαδικασία, κατά την οποία το αντικείμενο μεταπηδά από την εμπράγματο διάσταση στον χώρο του συμβολικού και μετατρέπεται έτσι σε «συμβολικό αντικείμενο»¹⁶.

υπάρχει το προϊόν - αντικείμενο με την ή τις χρήσεις του, τη μορφή, την τεχνοτροπία του, υπάρχει το εμπόριο και η κυκλοφορία του προϊόντος (αντιπραγματισμός, αγορά), υπάρχει όλο το συναισθηματικό και συμβολικό φορτίο που το καθένα φέρει και εκφράζει». Στέλιος Παπαδόπουλος, *ό. π.*, σ. 217. Πβλ. Αλέκος Ε. Φλωράκης, *ό. π.*, σ. 31 - 59. Επίσης βλ. Susan M. Pearce, *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές. Μια πολιτισμική μελέτη*, μτφ. Λία Γυόκα, Αλέξης Καζιάης, Παναγιώτης Μπίκας, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας, 2002. Jean Baudrillard, *Le système des objets*, Παρίσι, εκδ. Gallimard, 1968.

14. Από όσο μπορώ να γνωρίζω, δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη λαογραφική έρευνα το συγκεκριμένο αντικείμενο. Από τη σχετική βιβλιογραφική επισκόπηση η μοναδική αναφορά εντοπίστηκε σε μια εικονογραφική παράσταση ενός αυτοκόλλητου σήματος από αγροτικό θρησκευτικό πανηγύρι στο νησί της Τήλου, χωρίς όμως να δίνονται άλλες πληροφορίες σχετικές με το αντικείμενο, που καταχωρεί ο Μ. Γ. Βαρβούνης, *Όψεις και μορφές του ελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2001, σ. 168.

15. Η σημασία των αντικειμένων είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένη με την κοινωνική τους χρήση. Ο Bogatyren υποστηρίζει πως το πώς και το τί μήνυμα εκπέμπει ένα αντικείμενο είναι στενά συνδεδεμένο με το πώς, πού, πότε και από ποιόν χρησιμοποιείται. Petr Bogatyren, *The Function of Folk Costume in Moravian Slovakia*, μτφρ. Richard Crum, The Hague and Paris, Mouton, [α' έκδ. 1937], 1971.

16. Η ανάπτυξη του ζητήματος στηρίζεται σε συνεντεύξεις με πληροφορητές και σε πρωτογενές υλικό περίπου 40 αυτοκόλλητων σημάτων από διαφορετικούς ναούς, το οποίο είναι αποτέλεσμα εμπειρικής έρευνας και επιτόπιας παρατήρησης κατά τη διάρκεια των ετών 1997 - 2000, ενώ κάποια από αυτά είναι και προγενέστερα. Αξίζει να σημειωθεί πως τα σήματα αυτά δεν προέρχονται αποκλειστικά από ένα συγκεκριμένο δημοτικό διαμέρισμα, αλλά από διάσπαρτους δήμους της Αττικής, που καλύπτουν ολόκληρη τη γεωγραφική περιφέρεια της «τέως διοικήσεως πρωτεύουσας» δίνοντας έτσι μια αντιπροσωπευτική εικόνα του ζητήματος, όπως αυτό εμφανίζεται στη συγκεκριμένη περιοχή. Ορισμένα σήματα δεν παρουσιάζονται στο Παράρτημα II για τεχνικούς λόγους.

Το αντικείμενο

Δεν υπάρχει προσκυνητής που να έχει επισκεφθεί θρησκευτικό πανηγύρι και να μη του έχουν κολλήσει κάποια φορά στο πέτο το αυτοκόλλητο σήμα. Πρόκειται για τη γνωστή, και σχεδόν τελετουργική, διαδικασία, στην οποία υποβάλλεται «εκών άκων» ο κάθε προσκυνητής, όταν επισκέπτεται ένα πανηγύρι. Το συνεργείο επακόλλησης των σημάτων αποτελείται συνήθως από δυο ή τρία άτομα («συνεργάτες»), από τα οποία το ένα κρατάει το κουτί, όπου μέσα ρίχνει ο πιστός τα χρήματα, και τα άλλα μέλη του κρατώντας ένα μεγάλο ρολό ή πακέτο με αυτοκόλλητα σήματα στα χέρια αναλαμβάνουν την υποχρέωση της επακόλλησης. Σταματούν τον επισκέπτη του πανηγυριού στο δρόμο του προς την εκκλησία και του κολλούν στο πέτο το σήμα που έχει θεσπίσει ο ναός για το πανηγύρι ευχόμενοι «βοήθειά σας, χρόνια πολλά!». Ο προσκυνητής, κατόπιν, έχει την άρρητη υποχρέωση να ρίξει τον οβολό του στο κουτί που κρατά ένας από την ομάδα. Μέσα από αυτή τη διαδικασία και μέσα από την καθολική του χρήση, το αυτοκόλλητο σήμα καταλήγει σε σύμβολο της κοινότητας των εορταστών, καθώς όλοι οι περιφερόμενοι στο χώρο έχουν τη σφραγίδα του πανηγυριού επάνω τους.

Ξεκινώντας τη μορφολογική ανάλυση του αντικεμένου θα λέγαμε ότι τα αυτοκόλλητα σήματα ακολουθούν ορισμένες συγκεκριμένες τάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους σχηματοποιούν αντίστοιχες κατηγορίες μέσα στις οποίες μπορούμε να τα κατατάξουμε. Το σχήμα τους κατά βάση είναι κυκλικό. Βέβαια, υπάρχουν και εξαιρέσεις, όπως περιπτώσεις κατά τις οποίες έχουν σχήμα τετράγωνο, οβάλ, ή ακόμη κάποτε έχουν τη μορφή κονκάρδας με κορδέλες. Οι συνήθεις διαστάσεις του είναι $0,04 \times 0,04$ εκ.

Το υλικό κατασκευής, συνήθως, είναι απλό αυτοκόλλητο χαρτί πάνω στο οποίο τυπώνεται η παράσταση. Βέβαια, το υλικό καθώς και η ποιότητα της όλης προσπάθειας διαφοροποιείται από ναό σε ναό ανάλογα τις οικονομικές δυνατότητες, τις αισθητικές προτιμήσεις ή και την παράδοση που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο αντικείμενο.

Ως προς την επιλογή των χρωμάτων που θα χρησιμοποιηθούν υπάρχει μία ποικιλία. Συνήθως τα σήματα τυπώνονται με μονοχρωμία. Η επιλογή του χρώματος δεν είναι τυχαία υπόθεση. Αντίθετα, φαίνεται πως βασίζεται σε μια διάκριση ανάμεσα σε κοσμικά χρώματα ή συνδυασμούς χρωμάτων και σε χρώματα που εκφράζουν την ιερότητα του χώρου, στον οποίο αναφέρεται το σήμα. Για την απεικόνιση των παραστάσεων του σήματος, όταν δεν χρησιμοποιείται το μαύρο χρώμα, προτιμώνται συνήθως χρώματα που δεν ξεφεύγουν από αυτά της εκκλησιαστικής τελετουργίας, όπως μπλε, σιέλ ή πορφυρό. Μικρότερη προτίμηση φαίνεται πως συγκεντρώνουν τα επίχρυσα σήματα ή αυτά στα

οποία χρησιμοποιούνται περισσότερα του ενός χρώματα, οι συνδυασμοί, όμως, των οποίων είναι πάντα μέσα στο πλαίσιο που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Σχετικά με την παράσταση που απεικονίζεται στο σήμα θα λέγαμε πως υπάρχουν δύο ή τρεις θεματικές ενότητες. Στην περιφέρειά του βρίσκονται μία ή δύο περιμετρικές ζώνες, στις οποίες υπάρχει ένα κείμενο σχετικά με το ναό ή το πανηγύρι, όπως παραδείγματος χάριν το όνομα του ναού και η συνοικία στην οποία υπάγεται, ενώ στο κέντρο τοποθετείται, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, το πιο σημαντικό θέμα της όλης σύνθεσης που η αξιακή του φόρτιση το έχει αναγάγει σε ιερό σύμβολο, όπως παραδείγματος χάριν η απεικόνιση του ναού, του σταυρού ή του αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένη η εκκλησία.

Η όλη σύλληψη και δομή της εικαστικής σύνθεσης του σήματος μας παραπέμπει στην τεχνική των σφραγίδων και ιδιαίτερα στις σφραγίδες των ναών. Άλλωστε οι μεγαλύτεροι θα θυμούνται πως παλαιότερα στο πέτο των προσκυνητών καρφίτσωναν ένα χαρτάκι με τη σφραγίδα του ναού. Εξέλιξη αυτού είναι το σημερινό αυτοκόλλητο σήμα, άποψη που ενισχύεται και από τα δεδομένα της έρευνας, καθώς στο πανηγύρι ορισμένων εκκλησιών συνυπήρχαν το αυτοκόλλητο και το χαρτάκι – και μάλιστα το χαρτάκι είχε επάνω του την ίδια παράσταση με το αυτοκόλλητο σήμα, τη σφραγίδα του ναού.

Εξετάζοντας κανείς το σύνολο του υλικού παρατηρεί ότι τα σήματα μπορούν να αποτελέσουν για έναν ιστορικό των εκκλησιών, και όχι μόνον, μια πρώτης τάξεως πληροφοριακή πηγή. Η μελέτη του αυτοκόλλητου σήματος, και ειδικότερα του κειμένου που το συνοδεύει, μας δίνει πληροφοριακό υλικό για την ίδια την εκκλησία που το εκδίδει, την οικονομική της κατάσταση, τις ανάγκες της καθώς και τους συνεργαζόμενους με την εκκλησία φορείς για την έκδοση του σήματος. Βλέπουμε πως με αφορμή το πανηγύρι παρουσιάζονται δημοσίως και δραστηριοποιούνται ομάδες ενοριτών άλλοτε επίσημα θεσμοποιημένες και παγιωμένες και άλλοτε όχι. Οι ομάδες αυτές είναι συνήθως υπεύθυνες για την έκδοση και κυκλοφορία του σήματος με σκοπό την ενίσχυση του έργου, για το οποίο έχουν ιδρυθεί α') «*Ενοριακόν Φιλόπτωχον Ταμείον*» (εικ. 21, 30, 37, 43), β') «*Ερανική Επιτροπή Αποπερατώσεως*» (εικ. 29), γ') «*Σύλλογος Αποπερατώσεως*» (εικ. 3, 36). Πολλές φορές το κείμενο μας δίνει βασικά στοιχεία της ταυτότητας του ναού, όπως αυτοπροσδιορίζεται ο ίδιος, αναφέροντας σχεδόν πάντα τον άγιο, στον οποίο είναι αφιερωμένος, τη χρονολογία ιδρύσεως του ναού (εικ. 1, 7, 8,) καθώς επίσης στοιχεία που μας δείχνουν πού υπάγεται ο ναός εκκλησιαστικά (εικ. 31, 40) και γεωγραφικά, καθώς και τι είδους ναός είναι α') «*Ενοριακός*» (εικ. 7, 8, 38), β') «*Μοναστηριακός*» (εικ. 41, 45), γ') «*Μητροπολιτικός*» (εικ. 14), δ') «*Καθεδρικός*» (εικ. 1), ε') «*Μητροπολιτικό παρεκκλήσι*» (εικ. 42).

Πέρα από αυτά τα βασικά στοιχεία, σε ορισμένες περιπτώσεις, το κείμενο δεν αρκείται σε μια έμμεση πληροφόρηση για τον σκοπό της έκδοσης του σήματος, αλλά το αναφέρει ρητά α') «Υπέρ Αποπερατώσεως» (εικ. 11, 16, 20, 44), β') «Υπέρ εξωραϊσμού» (εικ. 42), γ') «Για τους πτωχούς» (εικ. 21), περιλαμβάνει ευχές, προτροπές, ευχαριστίες προς τον προσκυνητή που θα το πάρει, όπως: «Ενισχύσατε την αποπεράτωσιν του Ναού μας – σας ευχαριστούμε» (εικ. 20), παραθέτει αποσπάσματα από ψαλμούς που ενισχύουν την επιχειρηματολογία σχετικά με την ιερότητα που έχει η χρηματική ενίσχυση της εκκλησίας ή του έργου της α') «Αγίασον Κύριε τους αγαπώντας την ευπρέπειαν Του Οίκου Σου» (εικ. 11), ή β') «Ο ελαιών πτωχόν δανείζει Θεόν» (εικ. 21).

Ακόμη επάνω στις εικόνες και στα κείμενα που τις πλαισιώνουν αποτυπώνονται αξίες, αισθητικές τάσεις και γλωσσικές προτιμήσεις των υπευθύνων. Κάποιες φορές, μας δίνουν πληροφορίες για την τεχνική αγιογράφησης του ίδιου του ναού, αφού πολλές φορές η αναπαριστώμενη εικόνα του αγίου επάνω στο σήμα είναι αυτή που υπάρχει και μέσα στο τέμπλο της εκκλησίας. Σχετικά με την αποτύπωση της εικόνας νομίζω πως είναι άξιο παρατήρησης η εντατική χρήση της εικόνας του αγίου επάνω στο σήμα (συνολικά πάνω από 27 σήματα σε σύνολο 50)¹⁷. Ένα άλλο στοιχείο είναι η μεγάλη συχνότητα που εμφανίζει η απεικόνιση του ναού (συνολικά 8 σήματα), γεγονός που δηλώνει αφενός μεν τη βαρύνουσα σημασία που έχει ο ναός στην ορθόδοξη θρησκευτική συνείδηση όσο και τη στενή σύνδεση του πανηγυριού – παράλληλα με τον άγιο – και με την εκκλησία, ως κτίσμα.

Η νοηματική διαδρομή του αυτοκόλλητου σήματος.

Η μελέτη του κοινωνικού νοήματος των αντικειμένων, στην προκειμένη περίπτωση του αυτοκόλλητου σήματος, προϋποθέτει ως δεδομένο το γεγονός ότι τα αντικείμενα βρίσκονται σε μια σχέση επακωνομίας με το κοινωνικό σύνολο. Μέσα από αυτή την αμφίδρομη σχέση διαμορφώνεται ένα συνεχές, στα δύο άκρα του οποίου βρίσκονται αντίστοιχα τα υποκείμενα και τα υλικά αντικείμενα. Η άμεση σχέση της κοινωνίας με τα αντικείμενα μας επαβάλλει, προκειμένου να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο του αυτοκόλλητου σήματος, να δώσουμε ιδιαίτερη σημασία στα διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα μέσα στα

17. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται και οι διάφορες παραλλαγές σημάτων, που έχουν εκδοθεί από τον ίδιο ναό.

οποία εντάσσεται κάθε φορά το αντικείμενο αλλά και τα ενσωματώνει κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Το νόημα, δηλαδή, των πραγμάτων δεν κατοικεί αποκλειστικά μέσα στα ίδια τα αντικείμενα αλλά βρίσκεται και έξω από αυτά. Προσδιορίζεται και από άλλους παράγοντες, όπως είναι οι όροι παρατήρησης, χρήσης και ερμηνείας των αντικειμένων προσδιορισμένοι από το εκάστοτε ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο¹⁸.

Η εκκλησία, ως θεσμός αλλά και ως κτίσμα, έχει μια σειρά από λειτουργικά έξοδα, τα οποία για να καλυφθούν χρειάζεται και η συμβολή των ενοριτών. Στα καθημερινά έξοδα της εκκλησίας που αυξάνουν τις οικονομικές της ανάγκες μπορεί να προστεθεί, ως ένας επιπλέον επιβαρυντικός παράγοντας, η τάση των ιερέων να δίνουν έμφαση στην υλική – πολλές φορές μνημειακού χαρακτήρα – αποτύπωση του σεβασμού και της αγάπης προς το Θεό. Για το λόγο αυτό κατασκευάζουν επεκτάσεις του ναού, παρεκκλήσια, καμπαναριά κ.ά., άλλες φορές αναγκαία και άλλες όχι, ή αντικαθιστούν παλαιά χρηστικά αντικείμενα του ναού με νέα. Βέβαια η τάση αυτή δεν είναι αντίθετη ούτε βρίσκεται αποκομμένη από το κοινό αίσθημα της ενορίας, καθώς οι ενορίτες θέλουν πάντα να βλέπουν την εκκλησία τους σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο, ένα «στολίδι» στη συνοικία τους. Ωστόσο, για να καλυφθούν τα έξοδα των έργων αυτών χρειάζεται το ταμείο της εκκλησίας γενναία οικονομική ενίσχυση, την οποία οι ενορίτες είναι πρόθυμοι να προσφέρουν, δεδομένου ότι στη συνείδηση των πιστών η οικονομική συνεισφορά για την εκκλησία και το έργο της ξεφεύγει από τα στενά υλικά - οικονομικά πλαίσια και μεταστοιχείωνεται σε μια θεάρεστη πράξη με μεταφυσικές προεκτάσεις. Οι ολοένα εμφανιζόμενες νέες ανάγκες της εκκλησίας και η συνεχής αναζήτηση οικονομικών πόρων, προκειμένου να καλυφθούν αυτές οι ανάγκες, καθιστούν το φαινόμενο της οικονομικής ενίσχυσης της εκκλησίας από τη μεριά των πιστών ως ένα φαινόμενο διαχρονικού χαρακτήρα, που συμπορεύεται με την ίδια την ύπαρξη της εκκλησίας στην ιστορική της εξέλιξη¹⁹.

18. Mary Douglas και Baron Isherwood, *The World of Goods. Towards an Anthropology of Consumption*, London and New York, Routledge, reprint 1996 [1979], σ. xxii - xxiii. Ειρήνη Νάκου, *ό. π.*, σ. 73.

19. «*Η ενορία μας ήταν του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών. Καμαρώναμε όλοι για την εκκλησία μας. Λέγαμε ότι είναι η μεγαλύτερη της Αθήνας και, άρα, όλης της Ελλάδας. Κι όλο και πληρώναμε – όχι οι δικοί μου, αλλά όσοι είχαν μόνιμη δουλειά και καθημερινό μεροκάματο – για την αποπεράτωσή της, για την αγιογράφησή της και διάφορα τέτοια, χρόνια και χρόνια – ολόκληρες δεκαετίες!*». Λευτέρης Παπαδόπουλος, *Οι παλιοί συμμαθητές*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1996, σ. 162.

Για την κάλυψη αυτών των αναγκών η εκκλησία συχνά χρησιμοποιεί διάφορους τρόπους, όπως η έκδοση ημερολογίων, η θέσπιση εράνου κ. ά. Με δεδομένα όλα τα παραπάνω, αμέσως καταλαβαίνει κανείς ότι το πανηγύρι της εκκλησίας, στο οποίο συγκεντρώνεται ένα μεγάλο πλήθος κόσμου από την ενορία, και όχι μόνον, αποτελεί μια ιδεώδη ευκαιρία για την κάλυψη των εξόδων αυτών από τη βοήθεια των ίδιων των προσκυνητών. Ένας από τους τρόπους με τους οποίους η εκκλησία ζητά την οικονομική ενίσχυσή της κατά τη διάρκεια του πανηγυριού είναι και το αυτοκόλλητο σήμα του πανηγυριού.

Η έκδοση, λοιπόν, του αυτοκόλλητου σήματος έχει ζωτική σημασία για τη λειτουργία της εκκλησίας και γι' αυτό είναι μια από τις βασικές μέριμνες των οργανωτών του πανηγυριού κατά την τέλεση ενός πανηγυριού. Το αυτοκόλλητο σήμα είναι για την εκκλησία μια οικονομικής σημασίας ενέργεια που υπηρετεί οικονομικές λειτουργίες, καθώς από αυτό, όπως προαναφέρθηκε, εξαρτάται η οικονομική κατάσταση του ναού. Από την ύπαρξη του σήματος αναμένεται να καλυφθεί ένα σημαντικό μέρος από τα έξοδα του ναού. Από πολύ νωρίς λαμβάνεται μέριμνα, ώστε να παραγγελθεί ο απαραίτητος αριθμός σημάτων και να γίνει η προμήθειά τους από το εμπόριο. Ιδιαίτερη προσοχή λαμβάνεται από τους ανθρώπους της εκκλησίας για την επιλογή του υλικού, επάνω στο οποίο θα αποτυπωθεί το σήμα. Τα κριτήρια επιλογής του υλικού και της ποιότητάς του σχετίζονται, βεβαίως, με οικονομικούς παράγοντες, κυρίως με την τιμή του, η οποία θα πρέπει να αφήνει κάποιο κέρδος για την εκκλησία. Ωστόσο το γεγονός ότι πρόκειται να τυπωθούν επάνω του ιερές παραστάσεις ή σύμβολα επηρεάζει και αυτό την επιλογή. Γι αυτό τον λόγο, θα πρέπει να είναι τέτοιας ποιότητας το σήμα, ώστε να μη ξεκολλά εύκολα από το πέτο, γιατί αυτό έχει ως συνέπεια να κυλιέται κάτω, να πατιέται από το πλήθος κ.ά.

Ωστόσο, η προσπάθεια για την ανεύρεση του κοινωνικού νόηματος που έχει το αυτοκόλλητο σήμα θα ήταν ημιτελής, εάν αρκούμασταν στην άποψη ότι το σήμα ξεκινά και τελειώνει τη ζωή του υπηρετώντας οικονομικές και μόνο σκοπιμότητες. Το αυτοκόλλητο σήμα από τη στιγμή που θα δημιουργηθεί ή, καλύτερα, από τη στιγμή που θα αποφασισθεί να δημιουργηθεί, ακολουθεί μια σειρά μεταβατικών σταδίων μέχρι να φτάσει στον προσκυνητή και γνωρίζει ένα πλήθος σημασιολογικών μεταλλάξεων, που διαμορφώνουν αντίστοιχα το νόημά του.

Στη σημασιοδότηση ενός αντικειμένου υπεισέρχονται πολλές παράμετροι, καθώς τα αντικείμενα εκτός από σχήμα ή υλικό, επιπλέον, είναι μέγεθος, τεχνική, χρώμα, μοτίβα κ. ά. που το καθένα από αυτά εκφράζει και μία διάσταση του αντικειμένου. Η οποιαδήποτε αλλαγή στο αυτοκόλλητο σηματοδοτεί αντίστοιχα και αλλαγή στο νόημα και στη λειτουργία του. Έτσι, το είδος της παράστασης που υπάρχει επάνω στο σήμα επιδρά καθοριστικά στη διαμόρ-

φωση του νοήματος που αναπτύσσει το ίδιο το σήμα μέσα από τις σχέσεις του με το κοινωνικό περιβάλλον.

Το θέμα που απεικονίζεται στο αυτοκόλλητο εξαρτάται από τους οργανωτές αλλά και από την πρακτική κατά το παρελθόν. Συνήθως προτιμάται η σφραγίδα του ναού, μέσα στην οποία υπάρχει εγχάρακτη ή εικόνα του αγίου, στον οποίο είναι αφιερωμένη η εκκλησία. Η ιδιαίτερη προτίμηση στην εικόνα του αγίου, ως παράσταση επάνω στο σήμα, συνδέεται με τη βαρύνουσα σημασία που έχει η ίδια η εικόνα στο ορθόδοξο δόγμα. Πολλές φορές, κατά τη διάρκεια της έρευνας, στις συζητήσεις με ιερείς έτυχε να μου προσφέρουν μια εικόνα ενός αγίου ως φυλαχτό και ως βοηθό, «για να σε φυλάει» ή «για να σε φωτίζει» όπως μου έλεγαν. Για τους προσκυνηματικούς τόπους, όπως είναι και το πανηγύρι μιας εκκλησίας, η εικόνα του αγίου ή της αγίας βρίσκεται στο κέντρο μιας σειράς τελετουργικών και λατρευτικών πρακτικών. Άλλωστε, η προσκύνηση της εικόνας είναι η βασική αιτία και ο σκοπός ενός προσκυνηματικού ταξιδιού. «*Η εικόνα είναι το σημαίνον κέντρο της εκκλησίας*», όπως λέει η Jill Dubisch²⁰.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη το πολιτισμικό φορτίο της θρησκευτικής εικόνας μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι η αποτύπωσή της εικόνας του αγίου επάνω στο σήμα συντελεί ώστε το σήμα, αλλά και η διακίνησή του, να αποκτούν, επιπλέον, μια θρησκευτική διάσταση. Το σήμα, όντας φορέας της εικόνας και της χάρις – μέσω της εικόνας – του αγίου, μετουσιώνεται σε συμβολικό και ιερό αντικείμενο. Η δε διαδικασία επικόλλησης αναγνωρίζεται ως προσφορά τόσο της εικόνας του αγίου που γιορτάζει, όσο και της χάρις του αγίου στους προσκυνητές.

Η εικόνα επάνω στο σήμα μπορεί να ξεφεύγει από την απλή παρουσίαση της μορφής του αγίου και ενδέχεται να περιλαμβάνει ιερά σύμβολα ή κατορθώματα και σκηνές από τη ζωή και το μαρτύριο του αγίου προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο θρησκευτικά συναισθήματα και ανακαλώντας ανάλογες θαυμαστές ιστορίες από το συναξάρι του. Όσο πιο κοντά είναι στον άγιο ή στα ιερά σύμβολα της θρησκείας η παράσταση του σήματος, τόσο περισσότερο αυτό κερδίζει σε ιερότητα.

Αφορμή για αυτήν την παρατήρηση αποτέλεσε η ιδιαίτερη ευλαβική μεταχείριση, που διαπιστώθηκε να επαυλάσσουν οι προσκυνητές στο αυτοκόλλητο. Ένας συνηθισμένος τρόπος ένδειξης σεβασμού απέναντι στο σήμα είναι η αποφυγή της κακομεταχείρισής του, όπως, παραδείγματος χάριν, του πετάμα-

20. Jill Dubisch, *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση*, μτφρ. Διόνα Μουστρή, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 205.

τός του στον δρόμο ή του πατήματός του. Αντίθετα, σε κάθε πανηγύρι εμφανίζονται πάμπολλα σήματα κολλημένα στο προαύλιο των εκκλησιών, στα κάγκελα, στις πόρτες της εκκλησίας ή στις κολώνες φωτισμού. Κάποιοι, μάλιστα, προτιμούν να το καίνε αντί να το πετάνε στα σκουπίδια. Το γεγονός αυτό δείχνει πως το κοινωνικό περιεχόμενο που προσλάμβανε το αυτοκόλλητο στο πανηγύρι ξέφευγε από αυτό του απλού, και μιας χρήσεως, αντικειμένου. Αν θέλουμε, λοιπόν, να περιγράψουμε τη σημασιολογική τροχιά του αυτοκόλλητου σήματος, θα πρέπει αυτό να γίνει με άξονα την εικονιζόμενη παράσταση επάνω στο αντικείμενο, καθώς παίζει καθοριστικό ρόλο στη νοηματοδότηση του αντικειμένου.

Σε σχέση με την ιερότητα του αντικειμένου αξίζει να αναφερθεί πως η διαδικασία με την οποία το σήμα αποκτά ιερά χαρακτηριστικά δεν είναι μονολιθική, αλλά έχει διαβαθμίσεις που εξαρτώνται από μια σειρά παράγοντες, όπως η παράσταση, ζήτημα που σχολιάστηκε παραπάνω, το κείμενο που το συνοδεύει, το σχήμα που έχει, το χρώμα του κ. ά.²¹. Ωστόσο, η ιερότητα και γενικότερα το νόημα του σήματος δεν εντοπίζεται, ούτε περιορίζεται μόνο μέσα στο αντικείμενο, αλλά εξαρτάται και από τον προσκυνητή.

Το αντικείμενο είναι μια δυναμική μορφή ανοιχτή σε διάφορες αναγνώσεις και χρήσεις. Το αυτοκόλλητο σήμα κατά τη διάρκεια της ζωής του από την παραγωγή μέχρι τον τελικό χρήστη γνωρίζει μια σειρά σημασιολογικές μετατοπίσεις. Μέχρι τώρα είδαμε πως σε ένα πρώτο στάδιο η σημασία του ελέγχεται κυρίως από τους οικονομικούς παράγοντες. Στη συνέχεια, σε ένα δεύτερο στάδιο,

21. Η μεταφορά από το πρώτο στο δεύτερο στάδιο, που αντιστοιχεί στη μετάβαση από το «κοινό - εμπορευματικό» αντικείμενο στο «μοναδικό - μη εμπορευματικό» αντικείμενο, ασφαλώς δεν είναι απόλυτη και σχηματική, αλλά γνωρίζει πλήθος διαβαθμίσεων. Μάλιστα, αξίζει να αναφερθεί εδώ η άποψη του Kopytoff, καθώς έχει αναλογίες με το θέμα που εξετάζουμε, ο οποίος αναφερόμενος γενικότερα στο θεωρητικό ζήτημα των σχέσεων της μετάβασης – στη συγκεκριμένη περίπτωση που εξετάζει από τη «μη εμπορευματική οικονομία» στην «εμπορευματική οικονομία» – υποστηρίζει πως στο συγκεκριμένο δίπολο η πιο ενδιαφέρουσα και ερεθιστική σε θεωρητικές αναζητήσεις περίπτωση μελέτης είναι αυτή της ενδιάμεσης κατάστασης, όπου αξίζει να μελετηθεί πώς συνυφαίνονται τα «εμπορευματικά» και «μοναδικά» χαρακτηριστικά των αντικειμένων με ένα πολύ πιο περίπλοκο τρόπο από ό,τι τα θεωρητικά μοντέλα περιγράφουν, πώς καταργούνται οι υφιστάμενοι κανόνες των σχέσεων ανάμεσα στα δύο είδη, πώς ανατρέπονται τα θεωρητικά μοντέλα και πώς οι δύο αντιτιθέμενοι τύποι αναδιοργανώνονται και ανασχηματίζονται στην πορεία της εξέλιξης μιας κοινωνίας. Igor Kopytoff, «The cultural biography of things: commoditization as process», στο: Arjun Appadurai (ed.), *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, επανατύπωση 1988², σ. 88.

η παράσταση που επιλέγεται για το σήμα και η σύνδεσή του με την εκκλησία και το έργο της – τα χρήματα που συγκεντρώνονται στο κουτί χρησιμοποιούνται για τα έργα της εκκλησίας, γεγονός που το γνωρίζουν οι προσκυνητές – συντελούν στην *ιεροποίηση* του σήματος και της πρακτικής που το συνοδεύει. Το σημασιολογικό ταξίδι του αυτοκόλλητου συνεχίζεται και, κατά κάποιον τρόπο, «ολοκληρώνεται» με την κατάληξή του στη δικαιοδοσία του προσκυνητή²². Κάποιοι το ξεχνούν στο πέτο τους και το φέρνουν μαζί τους όταν επιστρέφουν στο σπίτι, κάποιοι το κρατούν στο πέτο τους όσο κρατά το πανηγύρι και μετά το αφήνουν στην εκκλησία, κάποιοι το βγάζουν και το φυλάγουν στα προσωπικά τους αντικείμενα. Η χρήση του σχετίζεται με την ανάγνωσή του.

Κατά τη μεταφορά του στο σπίτι και κατά τη διαδικασία της επαναπλαισίωσής του το αυτοκόλλητο σήμα συνδέεται συχνά με νέες αφηγήσεις και ιστορίες, που συσχετίζονται με το νέο του περιβάλλον²³. Ωστόσο, τα αντικείμενα δεν συνδέονται αποκλειστικά με ένα μόνο χώρο. Μια μελέτη της «βιογραφίας»²⁴ τους θα αναδείκνυε πως τα αντικείμενα, αν και σχετίζονται άμεσα με το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα παρατηρούμε, εντούτοις, παράλληλα, ανακαλούν όλους τους χώρους μέσα στους οποίους κάποτε είχαν υπάρξει. Τα αντικείμενα όμως δεν φέρνουν στο νου μόνο τον χώρο μέσα στον οποίο είχαν υπάρξει, αλλά χάρη στην ιδιότητά τους να διαρκούν πέρα από το ίδιο το γεγονός²⁵ ανακαλούν και τα ίδια τα γεγονότα με τα οποία έχουν συνδεθεί στο παρελθόν. Στις συζητήσεις που έγιναν με πληροφορητές άξιο παρατήρησης ήταν το μνημονικό φορτίο που κουβαλούσε το αυτοκόλλητο σήμα καθώς και η λειτουργία του ως *ενθυμίου*²⁶.

22. Η επικοινωνία και η κατανάλωση είναι πάντα στενά συνδεδεμένες. Κατά τη διαδικασία της κατανάλωσης και μέσα από την αλλαγή των κοινωνικών πλαισίων τα νοήματα του δημιουργού που αποτυπώνονται επάνω στο αντικείμενο, το οποίο πωλείται, επισκιάζονται από αυτά του καταναλωτή. Henry Glassie, *ό. π.*, σ. 57.

23. Το πλαίσιο, μέσα στο οποίο βρίσκεται ένα αντικείμενο και η οπτική, μέσα από την οποία αντιμετωπίζεται ένα αντικείμενο, έχουν άμεση επίδραση στη χρήση και στο νόημα του αντικειμένου. Barbara A. Babcock, *ό. π.*, σ. 207.

24. Igor Kopytoff, *ό. π.*, σ. 64 - 91.

25. Henry Glassie, *ό. π.*, σ. 45 - 46.

26. Για τη συμπύκνωση του χρόνου σε χωρικά αντικείμενα βλ. Μιχάλης Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα, Εκδόσεις Χ. Μπούρα, 1989, σ. 189 - 213. Για τον υλικό πολιτισμό ως μνημονικό τόπο βλ. Μαρία Μαυραγάνη, «Αντικείμενα του παρελθόντος ή υλική μνήμη: Η κατανάλωση μιας ετερότητας», στο: Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σ. 175 - 192. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Δράσεις της υλικής κουλτούρας και μνήμης: Το καλαματιανό μετάξι από την πλευρά των

Για τους πληροφορητές η ενατένισή του μετά από καιρό είναι συχνά αφορμή για μια νοερή και συναισθηματική μετάβαση σε άλλο τόπο, χρόνο και κατάσταση. Η διαδικασία της ενατένισης του αντικειμένου υποδηλώνει και τη σημασία της ίδιας της εικόνας (του αντικειμένου) στη μνημονική λειτουργία. Κατά τον Calvet «η εικονικότητα είναι χώρος μνήμης», καθώς η εικόνα λειτουργεί «σαν οδηγός μνήμης ή σαν ώθηση προς το λόγο»²⁷. Τα αντικείμενα από τη στιγμή που εντάσσονται στην κοινωνία μετατρέπονται σε αφορμές για αφηγήσεις και αναμνήσεις. Μέσα στο αντικείμενο μπορούν οι άνθρωποι να αναγνωρίσουν πλευρές του ατομικού ή και συλλογικού τους παρελθόντος, μπορούν να θυμηθούν αξίες, κοινωνικές πρακτικές ή και καταστάσεις, καθώς το παρελθόν έρχεται στο παρόν μέσα από τα αντικείμενα. Λειτουργικά το αυτοκόλλητο σήμα μεταφέρει το παρελθόν και το εξαιρετικό, όπως είναι το πανηγύρι ως κατάσταση, στο παρόν και σε ένα χώρο οικείο και καθημερινό, π.χ. στο εικονοστάσι, στο υπνοδωμάτιο ή ακόμη και στην κουζίνα της νοικοκυράς. Εμποτίζει την καθημερινότητα με την ιερότητα.

Τα αντικείμενα λόγω της άμεσης σύνδεσής τους με τις κοινωνικές διαδικασίες και λόγω της δυνατότητας που έχουν ώστε να συνυποδηλώνουν κοινωνικά νοήματα μπορούν να εκληφθούν και ως σύμβολα. Έτσι, το αυτοκόλλητο σήμα γίνεται το σύμβολο του πανηγυριού, ενώ για κάποιους άλλους είναι η απόδειξη, το τεκμήριο της συμμετοχής τους στο πανηγύρι· μάλιστα ορισμένοι το αποκάλεσαν «μαρτυρικό», γεγονός που μας παραπέμπει σε αντίστοιχη κοινωνική πρακτική στις βαπτίσεις.

Με την παρουσίαση της πολιτισμικής τροχιάς του αυτοκόλλητου σήματος φάνηκε πως το σήμα κατά τη διάρκεια της πορείας του από τον χώρο του πανηγυριού μέχρι το σπίτι γνωρίζει σημασιολογικές και λειτουργικές μεταβολές, που αναδεικνύουν τον πολυλειτουργικό και πολυσημικό του χαρακτήρα. Ο αμερικανός λαογράφος Henry Glassie, στο βιβλίο του σχετικά με τον «Υλικό Πολιτισμό» αναφέρει πως το νόημα των πραγμάτων είναι «το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα στα αντικείμενα και τους ανθρώπους»²⁸. Η εργασία, με αφορμή το αυτοκόλλητο σήμα του θρησκευτικού πανηγυριού, προσπάθησε ανι-

υφαντριών», στο: Μηνάς Αλεξιάδης (επιμ.), *Θητεία. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ. Γ. Μερακλή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Αθήνα 2002, σ. 433 - 446.

27. Louis - Jean Calvet, *Η προφορική παράδοση*, μτφρ. Μαριλένα Καρυολέμου, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1995, σ. 91.

28. Henry Glassie, *ό. π.*, σ. 59.

χνεύοντας τα όρια και τις πολιτισμικές διαστάσεις του συγκεκριμένου αντικειμένου να δείξει ακριβώς αυτό το σύνολο των σχέσεων, συμπληρωματικού χαρακτήρα, ανάμεσα στα πράγματα και στα υποκείμενα, στην υποκειμενική και στην αντικειμενική/εμπράγματοι διάσταση του κόσμου, καθώς και το νόημα που αναπτύσσουν τα ίδια τα αντικείμενα μέσα από αυτή τη σχέση.

SUMMARY

GEORGE VOZIKAS, M.Ed.

The Adhesive Badge in the Religious Festivals in the City: Some Remarks on the Limits and Cultural Dimensions of Objects

Any material object, as soon as it is created, is inserted into society and becomes tied to a nexus of social process. This means that the object becomes loaded with a particular set of meanings peculiar to the circumstances. Consequently, a complete study of material culture demands, in addition to a study of the technical procedures, an examination of the processes by which the material object acquires a particular social significance. The study of material culture in such a direction reveals the complementary nature of the material and the cultural basis of the objects in question.

The present paper links the morphological qualities of adhesive badge with the cultural data that flow from the badge itself. At another level, the article attempts to trace the nexus of relationships that develop between the object and man and to trace the functional and symbolic meaning that the object itself acquires via these relationships.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Δήμος	Εκκλησία	Υλικό	Σχήμα Παράστασης	Χρώμα	Κείμενο	Παράσταση	Εικόνα
ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΡΤΥΡΟΙ	Εσταυρωμένος	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)	«Ιερά Πανήγυρις Εσταυρωμένου. • Μυκονιάτικα •» (κυκλική φορά - βυζαντινή γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Παράσταση Παράσταση του Σταυρού στο κέντρο του σήματος	No 13
Άγιοι Ανάργυροι	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)	«Σύλλογος αποπερατώσεως Ι. Ναού Αγ. Αναργύρων» *» (κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Παράσταση των αγίων στο κέντρο του σήματος	No 3	
Άγιος Δημήτριος	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση	«Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου Μυκονιάτικων Αττικής» *» (κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Παράσταση του αγίου στο κέντρο του σήματος	No 10	
ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ Αγία Παρασκευή	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Ασπρόμαυρο (Λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση)	«Καθεδρικός Ιερός Ναός Αγίας Παρασκευής * 1931» *» (κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Παράσταση της αγίας	No 1	
ΑΙΓΑΛΕΩ	Άγιος Σπυρίδων	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)	«Ιερά πανήγυρις Αγίου Σπυρίδωνος Αιγιάλεω» (κυκλική φορά - τυπική	Παράσταση του αγίου (βυζαντινή τεχνοτροπία -	No 33

Αθίνα	Άγιος Αρτέμιος (Παγκράτι)	Σφραγίδα σε απλό χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)	«Ιερός ενοριακός ναός Αγ. Αρτεμίου * 1926*» (κυκλική φορά - τυπική γραμματσοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	No 7	Παράσταση του αγίου (αποτύπωμα σφραγίδας - Στο κέντρο του σήματος)
— // —		Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)	«Ιερός ενοριακός ναός Αγ. Αρτεμίου * 1926 *» (κυκλική φορά - τυπική γραμματσοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	No 8	Παράσταση του αγίου (Στο κέντρο του σήματος)
Άγιος Ανδρέας (Κ. Πατίσια)	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)	«Ιερός ναός Αγίου Ανδρέου † Κάτω Πατησίων†» (κυκλική φορά - τυπική γραμματσοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	No 5	Παράσταση του αγίου με σκηνή από το βίο του. (Στο κέντρο του σήματος)	
Άγιος Ελευθέριος (Γκύζη)	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Έγχρωμο (Λευκό φόντο με μπλε απόδοση της παράστασης)	Δεν υπάρχει	No 12	Φωτογραφία της παράστασης του αγίου που υπάρχει στο τέμπλο της εκκλησίας.	
Άγια Αικατερίνη (Κ. Πετρόλωνα)	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Λευκό φόντο με κόκκινα στοιχεία και παράσταση	«Ιερός Ναός Αγίας Αικατερίνης (sic) Κ. Πετρόλωνα» (οριζόντια διάταξη στο κέντρο του σήματος - τυπική γραμματσοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	No 2	Το κείμενο στο κέντρο του σήματος, που πλασιώνεται από δάφνες	

Άγιος Φύλιππος	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση	«Ενοριακόν φιλόπτωχον ταμείον» (κυκλική φορά – τυπική γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα) «Αγ. Φιλίππου Αθ.» (Οριζόντια διάταξη στο κέντρο του σήματος – τυπική γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Δεν υπάρχει	No 43
Άγιος Στυλιανός (Γκυζή)	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό με καμπύλες απολήξεις	Επίχρυσο φόντο με μαύρα στοιχεία	«Υπέρ αμιγροσφήσεως Ι. Ν. Αγ. Στυλιανού Γκυζή» (οριζόντια διάταξη στο κέντρο του σήματος – τυπική γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Δεν υπάρχει	Δεν παρουσιάζεται στο Παράρτημα II
Άγιος Ανδρέας (Άνω Πατήσια)	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό με καμπύλες απολήξεις	Επίχρυσο φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση	«Ι. Ν. Αγ. Ανδρέου Άνω Πατησίων» (κυκλική φορά – βυζαντινή γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Ζωγραφική παράσταση του ναού στο κέντρο του σήματος	No 6
Εναγγελιστής Λουκάς (Πατησίων)	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία	«Για τους πτωχούς και γέροντας της ενορίας μας.» "Ο ελαιών πτωχόν δανείζει Θεόν." Φιλόπτωχον ταμείον "Εναγγ. Λουκά" Πατησίων» (οριζόντια διάταξη – βυζαντινή	Δεν υπάρχει	No 21

Όσιος Μελέτιος	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Λευκό φόντο με επίχρυσα γράμματα και κόκκινη παράσταση	γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα) « <i>Ιερός Ναός Οσίου Μελετίου Σεπολίων</i> » (οριζόντια διάταξη στο κέντρο του σήματος – βιζαντινή γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα)	No 26
ΓΑΛΑΤΣΙ Αγία Γλυκερία	Αυτοκόλλητο σήμα	Στρογγυλό	Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση	« <i>Ιερός Ναός Αγίας Γλυκερίας * εν Γαλατσίου, Αθήναι *</i> » (τυπική γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα)	No 9
Αγία Ειρήνη	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ορθογώνιο παφλαγγιό- γραμμο	Λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση	« <i>Υπέρ ανεγέρσεως Ι. Ναού Αγ. Ειρήνης Γαλατσίου</i> » (οριζόντια διάταξη στο επάνω μέρος – τυπική γραμματοσειρά – κεφαλαία γράμματα) « <i>Αγίασιν Κύριε τους αγαπώντας την ευπρέπειαν Του Οίκου Σου</i> » (οριζόντια διάταξη στο κάτω μέρος – τυπική γραμματοσειρά – μικρά γράμματα)	No 11

ΓΛΥΦΑΔΑ	Άγιος Τρύφων	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Ασπρόμαυρο (λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και αντίστοιχη παράσταση)	«Ιερός ναός Αγίου Τρύφωνος Άνω Γλυφάδας» (κυκλική φορά – τυπική γραμμatoσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Νο 39	Παράσταση του αγίου (φωτογραφία της παράστασης του αγίου που υπάρχει μέσα στο ναό)
	ΖΩΓΡΑΦΟΥ	Άγιος Θεράπιων	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ασπρόμαυρο (λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση)	«Ιερός Ναός Αγίου Θεράπιων + Ζωγράφου - Αθήναι +» (κυκλική φορά – τυπική γραμμatoσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Νο 15	Παράσταση του αγίου που ευλογεί (Βυζαντινή τεχνοτροπία - Στο κέντρο του σήματος)
ΗΛΙΟΥΠΟΛΗ	Άγια Μαρίνα	Απλό χαρτί	Στρογγυλό	Ασπρόμαυρο – (λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση)	«Ενορία Αγίας Μαρίας Ηλιουπόλεως» (κυκλική φορά – μία ζώνη - τυπική γραμμatoσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Νο 22	Η αγία Μαρίνα με σπαθί και ασπίδα, ενώ ο διάβολος την παρενοχλεί
	--	Απλό χαρτί	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Έγχρωμο	Δεν υπάρχει	Νο 24	Η αγία Μαρίνα (ρεαλιστική απόδοση) κρατώντας το σταυρό
ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ	--	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ωσειδές	Έγχρωμο (με μαύρα στοιχεία)	«Ιερός ναός Αγίας Μαρίας Ηλιουπόλεως» (κυκλική φορά – μία ζώνη – βυζαντινή	Νο 23	Η αγία Μαρίνα (βυζαντινή τεχνοτροπία) να
	--	Αυτοκόλλητο χαρτί	Ωσειδές				

κρατάει ένα διπλό (ροσικό) σταυρό	No 25	γραφματοσειρά – κεφαλαία γράμματα)	«Ιερός ναός Αγίας Μαρίνης Ηλιουπόλεως» (βυζαντινή γραμμatoσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Εγχρωμο (λευκό φόντο με κόκκινα στοιχεία και μπλε φυτική διακόσμηση)	Στρογγυλό	Αυτοκόλλητο χαρτί	–//–	κρατάει ένα διπλό (ροσικό) σταυρό
Το κείμενο πλασιώνεται με μπλε φυτικό διάκοσμο								
Ο άγιος Νεκτάριος (ρεαλιστική απόδοση) με την αρχιερατική του στολή και πομπαντορική ράβδο	Δεν παρυσιάζεται στο Παράρτημα II	«Εορτή Αγ. Νεκταρίου» (τυπική γραμμatoσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Ασπρόμαυρο (λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παφoάσταση)	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Απλό χαρτί	Άγιος Νεκτάριος	Ο άγιος Νεκτάριος (ρεαλιστική απόδοση) με την αρχιερατική του στολή και πομπαντορική ράβδο
Ο άγιος Νεκτάριος (ρεαλιστική απόδοση) με την αρχιερατική του στολή και πομπαντορική ράβδο	No 28	Δεν υπάρχει	Εγχρωμο	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Ορθογώνιο παραλληλόγραμμο	Απλό χαρτί	–//–	Ο άγιος Νεκτάριος (ρεαλιστική απόδοση) με την αρχιερατική του στολή και πομπαντορική ράβδο
Ο άγιος Νεκτάριος (ρεαλιστική απόδοση) με την αρχιερατική του στολή και πομπαντορική ράβδο		«Ο Άγιος Νεκτάριος» (βυζαντινή γραμμatoσειρά – κεφαλαία γράμματα)	Εγχρωμο (ανοικτό γαλάζιο φόντο με μαύρα στοιχεία)	Ωοειδές σχήμα	Ωοειδές σχήμα	Αυτοκόλλητο χαρτί	–//–	Ο άγιος Νεκτάριος (ρεαλιστική απόδοση) με την αρχιερατική του στολή και πομπαντορική ράβδο

Δεν παρουσιάζεται στο Παράρτημα II	Νο 20
ράβδο	Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη κρατούν το δαπλό (ρωσικό) σταυρό. (Βυζαντινή τεχνοτροπία, στο κέντρο του σήματος)

«Ενισχύσατε την αποπεράτωση του Ναού μας. Σας ευχαριστούμε» (α' ζώνη, εξωτερική - κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά) «Ι. Ν. Αγ. Κωνσταντίνου & Ελένης Ηλιουπόλεως» (β' ζώνη, εσωτερική - κεφαλαία γράμματα - κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά)

Νο 19

Ζωγραφική παράσταση της εκκλησίας, που πλαισιώνεται από το κείμενο (στο κέντρο του σήματος)

Νο 18

Το κείμενο πλαισιώνεται από διάκοσμο κονκάφδας με το σύμβολο

Έγχρωμο (λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση)

Στρογγυλό

Αυτοκόλλητο χαρτί

Άγιοι Κων/νος και Ελένη

Έγχρωμο (λευκό φόντο, μπλε στοιχεία, χρυσαφί παράσταση)

Στρογγυλό σε σχήμα κονκάφδας με εξέχουσες διχρωμες κυανόλευκες κορδέλες

Αυτοκόλλητο χαρτί

-//-

Έγχρωμο (λευκό φόντο, μπλε στοιχεία, χρυσαφί διάκοσμος)

Στρογγυλό σε σχήμα κονκάφδας με εξέχουσες διχρωμες κορδέλες που είναι διακοσμημένες με το

Αυτοκόλλητο χαρτί

-//-

ΚΟΡΥΔΑΛΛΟΣ	Άγιοι Ταξιάρχες	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Ασπρόμαυρο (λευκό φόντο με μαύρα στοχεία και παράσταση)	«Ορθόδοξος Χριστιανικός Σύλλογος Κορυδαλλού "Οι Άγιοι Ταξιάρχαι"» (κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Παράσταση των Ταξιαρχών στο κέντρο του σήματος	No 36
ΛΥΚΟΒΡΥΣΗ	Οσία Ειρήνη Χρυσόβα- λάντου	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Έγχρωμο (λευκό φόντο με καφέ παράσταση και στοχεία)	«Μονή Οσίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου • Λυκόβρυσης •» (κυκλική φορά - βυζαντινή γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Φωτογραφία της μονής στο κέντρο του σήματος	No 45
ΝΕΑ ΣΜΥΡΝΗ	Άγια Φωτεινή	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση	«Υπέρ αποπερατώσεως του Ιερού Ναού Αγίας Φωτεινής Νέας Σμύρνης» (κυκλική φορά - τυπική γραμματοσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Ζωγραφική παράσταση του ναού στο κέντρο του σήματος	No 44
ΝΙΚΑΙΑ	Άγιος Φίλιππος	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Κόκκινο φόντο με λευκά στοχεία και παράσταση	«Υπέρ εξωραϊσμού [τυπική γραμματοσειρά] Αγίου Φιλίππου Νικαίας [βυζαντινή γραμματοσειρά]» (κυκλική φορά, εξωτερική ζώνη - κεφαλαία γράμματα) «Μητροπολιτικού	Παράσταση του αγίου στο κέντρο του σήματος	No 42

ΠΕΙΡΑΙΑΣ	Υπαπαντή του Κυρίου	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Ασπρόμαυρο (λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία και παράσταση)	«Δερ. Ν. Υπαπαντής του Κυρίου» (κυκλική φορά, εξωτερική ζώνη - τυπική γραμμatoσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Παράσταση της Υπαπαντής του Κυρίου	No 40
	Παναγία η Μυρτιδιώτισσα	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Λευκό φόντο με μπλε στοιχεία και παράσταση	«Δερός Ναός Παναγίας Μυρτιδιώτισσης • Πειραιώς •» (κυκλική φορά, - βιζαντινή γραμμatoσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Φωτογραφία του ναού στο κέντρο του σήματος	No 27
ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ	Άγιος Ιερόθεος	Αυτοκόλλητο χαρτί	Στρογγυλό	Ασπρόμαυρο (λευκό φόντο με μαύρα στοιχεία)	«Υπέρ αποπερατώσεως του Ι. Ν. Αγ. Ιεροθέου.» (κυκλική φορά - τυπική γραμμatoσειρά - κεφαλαία γράμματα) «Βοηθείά σας» (οριζόντια διάταξη στο κέντρο του σήματος - τυπική γραμμatoσειρά - κεφαλαία γράμματα)	Δεν υπάρχει παράσταση	No 16

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Εικ. 1.
Αγία Παρασκευή (Αγ. Παρασκευή)

Εικ. 2.
Αγία Αικατερίνη (Πετράλωνα)

Εικ. 3.
Άγιοι Ανάργυροι
(Άγιοι Ανάργυροι)

Εικ. 4.
Άγιος Ανδρέας (Αθήνα)

Εικ. 5.
Άγιος Ανδρέας
(Αθήνα - Κάτω Πατήσια)

Εικ. 6.
Άγιος Ανδρέας
(Αθήνα - Άνω Πατήσια)

Εικ. 7.
Άγιος Αρτέμιος
(Αθήνα - Παγκράτι)

Εικ. 8.
Άγιος Αρτέμιος
(Αθήνα - Παγκράτι)

Εικ. 9.
Άγια Γλυκερία (Γαλάτσι)

Εικ. 10.
Άγιος Δημήτριος
(Άγιοι Ανάργυροι)

Εικ. 11.
Άγια Ειρήνη (Γαλάτσι)

Εικ. 12.
Άγιος Ελευθέριος
(Αθήνα - Γκυζή)

Εικ. 13.
Εσταυρωμένος
(Άγιοι Ανάργυροι)

Εικ. 14.
Ευαγγελισμός Θεοτόκου
(Περιστέρι)

Εικ. 15.
Άγιος Θεράπων
(Ζωγράφου)

Εικ. 16.
Άγιος Ιεροθέος (Περιστέρι)

Εικ. 17.
Άγιος Ιωάννης (Ρέντη)

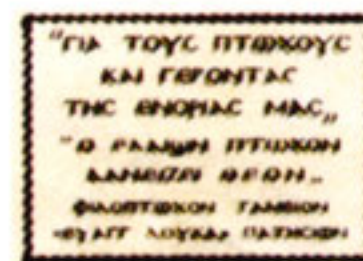
Εικ. 18.
Άγιοι Κων/νος & Ελένη
(Ηλιούπολη)

Εικ. 19.
Άγιοι Κων/νος & Ελένη
(Ηλιούπολη)

Εικ. 20.
Άγιοι Κων/νος & Ελένη
(Ηλιούπολη)

Εικ. 21.
Ευαγγελιστής Λουκάς
(Αθήνα - Πατήσια)

Εικ. 22.
Αγία Μαρίνα
(Ηλιούπολη)

Εικ. 23.
Αγία Μαρίνα
(Ηλιούπολη)

Εικ. 24.
Αγία Μαρίνα
(Ηλιούπολη)

Εικ. 25.
Αγία Μαρίνα
(Ηλιούπολη)

Εικ. 26.
Όσιος Μελέτιος
(Αθήνα - Σεπόλια)

Εικ. 27.
Παναγία Μυρτιδιώτισσα
(Πειραιάς)

Εικ. 28.
Αγία Μαρίνα
(Ηλιούπολη)

Εικ. 29.
Άγιος Νικόλαος
(Καισαριανή)

Εικ. 30.
Κοίμηση Θεοτόκου
(Ηλιούπολη)

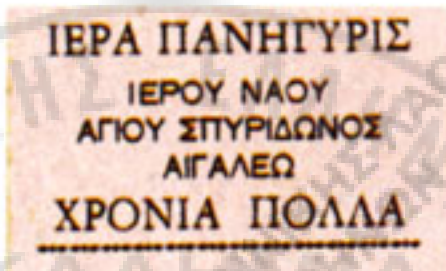
Εικ. 31.
Άγιοι Απόστολοι
Πέτρος και Παύλος (Υμηττός)

Εικ. 32.
Αγία Σοφία (Ταύρος)

Εικ. 33.
Άγιος Σπυρίδων (Αιγάλεω)

Εικ. 34.
Άγιος Σπυρίδων (Αιγάλεω)

Εικ. 35.
Άγιος Σπυρίδων (Αιγάλεω)

Εικ. 36.
Άγιοι Ταξιάρχες (Κορινθαίος)

Εικ. 37.
Υψωση Τιμίου Σταυρού
(Αιγάλεω)

Εικ. 38.
Τρεις Ιεράρχες
(Καισαριανή)

Εικ. 39.
Άγιος Τρύφων (Γλυφάδα)

Εικ. 40.
Υπαπαντή του Κυρίου
(Πειραιάς - Ταμπούρια)

Εικ. 41.
Μονή Φανερωμένης
(Σαλαμίνα)

Εικ. 42.
Άγιος Φίλιππος (Νίκαια)

Εικ. 43.
Άγιος Φίλιππος
(Αθήνα - Μοναστηράκι)

Εικ. 44.
Αγία Φωτεινή (Ν. Σμύρνη)

Εικ. 45.
Μονή Οσίας Ειρήνης
Χρυσοβαλάντου (Λυκόβρυσση)

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Έχουν συνταχθεί από τη διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

**ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΕΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ
ΠΟΥ ΕΙΣΗΧΘΗΣΑΝ ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ (1999-2003)**

1999

1. 4658, Σ τ έ λ λ α Κ ο ν τ ο γ ι ά ν ν η (μεταπτ. φοιτήτρια), Παραμύθια της Σαντορίνης. 1996-97, σχ. 4°, σελ. 28 + 1 δισκέτα.

Περιεχόμενα: 17 παραμύθια.

2. 4659, Γ ι ά ν ν η ς Δ. Μ π α λ α φ ο ύ τ α ς, Κοντά στις ρίζες μας. Λαογραφικά της Στιμάγκας. 1998, σχ. 4°, σελ. 321 + 1 δισκέτα + 1 CD με τις εικόνες του κεμμένου.

Περιεχόμενα: Πρόλογος, εισαγωγικά, τοπωνύμια, ποιμενικός βίος, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, γέννηση, παιδικός βίος, τραγούδια, γάμος (περιγραφή, τραγούδια κλπ.), τελευτή, μοιρολόγια, σπίτι (κατασκευή, χώροι, οικοσκευή), παραδόσεις (φαντάσματα, στοιχειά, νεράιδες, βρικόλακες κ.ά.), ξόρκια, μάτιασμα, μαγεία, πίστη και λατρεία (τοπικές γιορτές, έθιμα λατρευτικά κ.ά.), βιογραφίες τοπικών προσώπων, μουσικά όργανα, οργανοπαίχτες, τραγούδια, γεωργία (σπορά, θέρος, αλωνισμός), αμπελουργία, ευχές, κατάρες, πρακτική ιατρική, παροιμίες, παιγνίδια, φωτογραφίες.

3. 4660, Χ α ρ ί λ α ο ς Σ ω τ. Ν τ ο ύ λ α ς (φιλόλογος), Οι Καραγκούνηδες του Παλαμά της Θεσσαλίας. Λάρισα 1999, σχ. 4°, σελ. 309.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για το παιδί και τον παιδικό βίο (πόθος για παιδιά, εγκυμοσύνη, τοκετός, λοχεία, φροντίδες για τα νεογνά, βάπτισμα, ανατροφή: τραγούδια, παιγνίδια, νηπιακή γλώσσα, σχολικά έθιμα, παραδοσιακή αγωγή κ.ά.), παιδικά παραδοσιακά παιγνίδια, μοιρολόγια, γλωσσάρι, πληροφορητές, βιβλιογραφία, παράρτημα (βαπτιστικά ονόματα του Παλαμά, χειρόγραφη μαθητική-σατιρική εφημερίδα, τετράδιο χαρτογραφίας και αρχαίων - όλα σε φωτοαντίγραφο) και βιογραφικό-εργογραφικό σημείωμα (8 σελ. εκτός τόμου).

4. 4661, Μ α ρ ί α Α ν δ ρ ο υ λ ά κ η (ερευνήτρια-μουσικός Κ.Ε.Ε.Λ.), Λαογραφική αποστολή στο Νομό Καβάλας (Θεολόγος Θάσου, Νικήσιανη και Μεσορόπη Παγγαίου), 8-28 Αυγούστου 1999, σχ. 8°, σελ. 637.

Περιεχόμενα: I. Γενικά (ιστορικά, οικολογικά κλπ.). II. Υλικός βίος: κατοικία, έπιπλα-σκεύη, ενδυμασία, τροφές, επαγγελματικός βίος: γεωργία, αμπελουργία, καπνοκαλλιέργεια, ελαιοκομία, μελισσοκομία, ποιμενικός βίος, βιοτεχνία (υφαντική, βαφική), άλλα επαγγέλματα. III. Κοινωνικός βίος: γέννηση, βάπτισμα, γάμος, τελευτή, κοινωνική οργάνωση και λαϊκό δίκαιο, χαίρετισμοί, προπώσεις, ευχές. IV. Πνευματικός βίος: λαϊκή πίστη και λατρεία, μαγεία,

δεισιδαίμονες δοξασίες και συνήθειες, αστρολογία - μετεωρολογία, μαντική, λαϊκή ιατρική, δημοτική ποίηση, μουσική, χορός, τραγούδια, παραμύθι (1), παραδόσεις (59), διηγήσεις διάφορες, ευτράτελες διηγήσεις, ανίγματα (2), παροιμίες (2), εκ του γλωσσικού θησαυρού (ονόματα μηνών, επώνυμα, παρωνύμα, ονόματα ζώων, τοπωνύμα, ιδιωματακές λέξεις), ηχογραφήσεις τραγουδιών, χάρτες, φωτογραφίες.

5. 4662, Γεώργιος Ευαγ. Αποστολάκης, Ελληνική λαϊκή σοφία. 1999, σχ. 4°, φύλλα 1025.

Περιεχόμενα: «1400 επιλεγμένες κρητικές και άλλες παροιμίες - θυμοσοφίες - παρομοιώσεις» με 640 εικόνες και εκτενή σχόλια σε κάθε λήμμα.

6. 4663, Θεόδωρα Αναστοπούλου, Συλλογή πρωτογενούς λαογραφικού υλικού του χωριού Φίλια Καλαβρύτων. 1997, σχ. 4°, φύλλα 554 σε 5 τόμους. (Καταθέτης: Μαρία Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, επίκ. καθηγήτρια Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών).

Περιεχόμενα: I. Γενικά στοιχεία, σύντομη ιστορία του χωριού. II. Υλικός βίος: κατοικία, ένδυμα, υπόδεση, κόμμωση, καλλωπισμός, τροφές, γεωργία, αμπελουργία, ελαιοκομία, άλλες γεωργικές καλλιέργειες και ασχολίες, φυτικός κόσμος, ζωικός κόσμος, έθιμα γεωργών, ποιμενικός βίος, κυνήγι, αλιεία, μελισσοκομία, βιοτεχνία, ξυλοτεχνία, ξυλογλυπτική. III. Κοινωνικός βίος: γέννησις, γάμος, τελευτή, κοινωνική οργάνωσις (οικογένεια, δίκαιο κλπ.). IV. Πνευματικός βίος: θρησκεία-λαϊκή πίστη και λατρεία, έθιμα λαϊκού εορτολογίου, μαγεία και σχετικές δεισιδαιμονίες-δοξασίες, λαϊκή ιατρική, αστρονομία-μετεωρολογία, δημοτική ποίηση, παροιμίες-παροιμ. φράσεις, γνωμικά, ανίγματα, στοιχεία εκ του γλωσσικού θησαυρού, βιογραφικά πληροφορητών. Φωτογραφίες (383), χάρτες-σχεδιαγράμματα (5), φωτοτυπίες εγγράφων, συμφωνητικών κ.ά. (14).

7. 4664, Ελένη Δουνδουλάκη - Ουσταμανωλάκη (δασκάλα), Παραδοσιακή ελαιοκαλλιέργεια Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης. Αρχάνες 1999, σχ. 4°, σελ. 75.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για την ελαιοκομία (φύτεμα, καλλιέργεια, ασθένειες, ελαιόκαρπος, ελαιοτριβεία, φάμπρικες), την αποθήκευση λαδιού, την καθημερινή χρήση λαδιού κ.ά., καθώς και το κεφ. «Η ελιά στη λαϊκή λογοτεχνία». Φωτογραφίες (15).

8. 4665, Δημήτριος Κυρ. Κυριακόπουλος (μουσικός), Το Περδικονέρι Γορτυνίας και οι συνοικισμοί του (Γαλατάς, Μπουλιάρι, Συριαμάκος). Αθήνα 1999, σχ. 4°, σελ. 390.

Περιεχόμενα: I. Η επαρχία ως διοικητική διαίρεση: δήμοι, κοινότητα Κατσουλιάς, πληθυσμός, καθορισμός ορίων κοινοτήτων, τοπωνύμα κ.ά. II. Αγροτική ζωή: διατροφή, επαγγέλματα. III. Υλικός βίος: υφάντρες-ανυφάντρες, αργαλειός, ενδυμασία, επισκοπή Ακόβων, δημοτικό σχολείο, η κατοικία στον χώρο της κοινότητας, ο δανεισμός ως θεσμός κ.ά. IV. Πνευματικός βίος: λεξιλόγιο, δημοτικά τραγούδια, μοιρολόγια, προλήψεις, παραμύθια (4), στοιχεία, πρόγνωση καιρού. V. Κατσουλαίοι αγωνιστές. VI. Γέννηση, γάμος, θάνατος, πεζογράφημα.

9. 4666, Ελένη Θεοδ. Βλαγκούλη, Η κατοικία στην κοινότητα Σωστίου Αμαλιάδας. 1994, σχ. 4°, σελ. 110. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Γενικά στοιχεία για τον νομό Ηλείας. Κατοικία (ονομασία, έκταση, θέση, εσωτερική διάρθρωση), νεκροταφείο, μύλος, ελαιοτριβείο, σιδηρουργείο, εκκλησίες, αρχαιολογικοί χώροι, οριοθέτηση, επικοινωνία, σπίτι (γενικά, οικοδομική, μέρη του σπιτιού, αυλή, αυλόθυρα), βοηθητικοί χώροι, κυριότερες μορφές του ελληνικού σπιτιού, έπιπλα και σκεύη.

10. 4667, Γεωργία Αλεξανδρή, Συλλογή λαογραφικής ύλης από την Πάρο και την Αντίπαρο. 1999, σχ. 4°, σελ. 146. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για την κατοικία (οικισμός, σπίτι, βοηθητικοί χώροι, έπιπλα-σκεύη), την ενδυμασία, την υπόδεση, την κόμμωση, τις τροφές και τα ποτά, την αλιεία, την υφαντική, την πλεκτική, την κεντητική, τα επαγγέλματα. Φωτογραφίες (157).

11. 4668, Πολυξένη Βουρμπούλου, Στοιχεία παραδοσιακού υλικού βίου περιφέρειας Ιωαννίνων. 1999, σχ. 4°, σελ. 242. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τις τροφές και τα ποτά, τη λαϊκή τέχνη, τον γάμο, την τυροκομία, την αμπελουργία, το σπίτι, τα σκεύη, την αλιεία, την κοινωνική οργάνωση, τη λαϊκή λατρεία, τη γέννηση. Επίσης: τραγούδια του γάμου (21), μοιρολόγια (19), φωτογραφίες (93).

12. 4669, Παναγιώτα Μπατοπούλου, Γάμος. Επιτόπια έρευνα στην Αταλάντη Φθιώτιδας, σχ. 4°, σελ. 23. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τον γάμο, με χάρτη και φωτοαντίγραφο ενός προικοσυμφώνου.

13. 4670, Χρήστος Κούτσιας, Πομενική ζωή στη Τζούρτζια Τρικάλων, σχ. 4°, σελ. 30. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις περί κτηνοτροφίας και πομενικής ζωής υπό τύπον ερωτήσεων-απαντήσεων.

14. 4671, Μαρία Μπογδάνη-Αγγελική Παπουτσή-Έλενα Πετεινάρη, Συλλογή, καταγραφή, παρατήρηση λαογραφικών στοιχείων στην Ανακασιά Πηλίου. 1993, σχ. 4°, σελ. 9. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τον λαϊκό ζωγράφο Θεόφιλο.

15. 4672, *Ευδοξία Μαντολιά*, Παραμύθια, παραδόσεις, παροιμίες, τραγούδια από τη Λουτροπηγή Καρδίτσας. 1993, σχ. 4°, σελ. 163. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Τραγούδια (89), παραδόσεις-ιστορίες (6), παροιμίες (178), παραμύθια (13).

16. 4673, *Καλλιόπη Ευσταθίου*, Τα καφενεία και ουζάδικα του Βόλου. 1993, σχ. 4°, σελ. 30. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις για καφενεία και ουζάδικα με ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κοινωνική οργάνωση κλπ., φωτογραφίες (8).

17. 4674, *Λαογραφικά σύμμεικτα από διδασκάλους και προέδρους κοινοτήτων του νομού Ευρυτανίας* (Άγιος Νικόλαος, Ανθηρό, Βελωτά, Βούλπη, Γρανίτσα, Άνω Ποταμιά, Ραφήνα Καρίτσας, Καρίτσα, Κάτω Εσωχώριον, Κεφαλόβρυσο Μοναστηρακίου, Πρόδρομος Απεραντίων, Δημέρι, Μοναστηράκι, Μπελοκομίτης, Μυρίκη, Πλάτανος, Κορίτσα, Σαλλά, Σταυροχώρι, Τριπόταμος, Χρύσω, Ψιανά, Αλέστια, Βραγγιανά, Γιαννουσσείκα, Καροπλέσι, Δομαιοί, Χόγλια, Στένωμα, Επιμανά, Καστανιά, Κορυσχάδες, Παυλόπουλο, Προυσσός, Ραπτόπουλο, Σάικα, Σταυροχώρι). 1968, σχ. 4°, σελ. 389. (Καταθέτης: Γ.Α.Κ. - Αρχαία Νομού Ευρυτανίας).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για την κατοικία, τον γάμο, τη λαϊκή λατρεία, τη γέννηση, την τελευτή, την αστρολογία, την μετεωρολογία, το ένδυμα, τη βάφτιση, τους χορούς, τη μουσική, τη μαντική, τις τροφές, το λαϊκό δίκαιο, τη λαϊκή ιατρική. Επίσης: παροιμίες, λεξιλόγιο, προλήψεις, τραγούδια, διάφορα τοπωνύμια, ονόματα, ευχές, κατάρες, όρκοι, βλασφημίες, μύθοι, παραδόσεις, επωδές, χαιρετισμοί, λογοπαίγνια, περιπαίγματα.

18. 4675, *Βασιλική Φάτση* (επιστημ. συνεργάτις του Κ.Ε.Ε.Λ.), *Λαογραφική αποστολή στην Πορταριά και τη Μακρινίτσα Μαγνησίας*, 1-25 Αυγούστου 1989, σχ. 8°, σελ. 699.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για λαϊκούς οικοδόμους, την κτηνοτροφία, τη σηροτροφία, τη λαϊκή τέχνη και τους τεχνίτες, τη γεωργία, την ένδυση, την υπόδεση, τον καλλωπισμό, τα μουσικά όργανα, τις τροφές και τα ποτά, τις οικιακές ασχολίες, το κυνήγι, τα έπιπλα και σκεύη, την κοινωνική οργάνωση, τη μετανάστευση, τη λαϊκή λατρεία, την εκπαίδευση, το λαϊκό δίκαιο, τη μαντική, τη μετεωρολογία, την αστρολογία, τη μετεωρολογία, την αστρολογία, τη λαϊκή ιατρική, τον παιδικό βίο, τον γάμο, την τελευτή, τη μαγεία και δεισιδαιμονία. Επίσης: παραμύθια, διάφορες άλλες διηγήσεις, ευχές-κατάρες, τραγούδια, παραδόσεις, παροιμίες κ.ά., καθώς και πληροφορίες για τον λαϊκό ζωγράφο Θεόφιλο.

19. 4676, *Βασιλική Φάτση* (επιστημ. συνεργάτις του Κ.Ε.Ε.Λ.), *Λαογραφική αποστολή στο Κατηχώρι Μαγνησίας*, 5-30 Αυγούστου 1991, σχ. 8°, σελ. 393.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για το σπίτι και την αρχιτεκτονική, τα έπιπλα και σκεύη, τις τροφές και τα ποτά, την ένδυση και υπόδεση, το εμπόριο, τα χάνια, τη σθηροτροφία, τη μουσική του Βόλου, την αμπελουργία, τη γεωργία, την κοιν. οργάνωση, τις οικιακές εργασίες, την υφαντουργία, την κτηνοτροφία, τη ζωοκλοπή, τη λαϊκή λατρεία, το ζωγράφο Θεόφιλο, τη λοχεία, τη δεισιδαιμονία, τα μουσικά όργανα, τα γεωργικά εργαλεία, τον χορό, τον γάμο, το λαϊκό δίκαιο, τη λαϊκή ιατρική, την κοινωνική οργάνωση, τα βακούφια. Επίσης: ιστορικές πληροφορίες (αφηγήσεις), ευχές, παιχνίδια, παρωνύμια κ.ά.

20. 4677, **Ελευθέριος Π. Αλεξάκης** (ερευνητής Κ.Ε.Ε.Λ.), Λαογραφική αποστολή στα χωριά Κεφαλόβρυσο, Βήσσανη, Ωραιόκαστρο Πωγωνίου του νομού Ιωαννίνων, 21 Αυγ.-10 Σεπτ. 1997, σχ. 8°, σελ. 737.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για επαγγέλματα, την κτηνοτροφία, τη γεωργία, την κοινωνική οργάνωση (κοινότητα, οικογένεια, συγγένεια, λαϊκό δίκαιο, γενεαλογικά δένδρα), το παιδί, τον γάμο, τη λαϊκή λατρεία, τη μαγεία, την τελετή, τα πανηγύρια. Επίσης: προφορικές ιστορίες, ηχογραφήσεις (63), φωτογραφίες (227).

21. 4678, **Αικατερίνη Γκάτση**, Συλλογή λαογραφικού υλικού εξ Αστακού Αιτωλοακαρνανίας. 1995, σχ. 8°, σελ. 74. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές.

22. 4679, **Χριστίνα Γκούρου**, Επιτόπια έρευνα στο χωριό Άγιος Λουκάς Καρυστίας. 1995, σχ. 8°, σελ. 47. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές.

23. 4680, **Αναστασία Παπαθεοδωρούλου**, Τροφές και ποτά από τη Ζήρια Αχαΐας. 1997, σχ. 8°, σελ. 60. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: 1. Γεύματα. 2. Προσαρμογή τροφής. 3. Βασικές τροφές. 4. Τροφές κατά τη διάρκεια της εβδομάδας. 5. Τροφές λαϊκού εορτολογίου. 6. Τροφές σε ειδικές περιπτώσεις. 7. Τροφές εγκύων κλπ. 8. Συντήρηση τροφών.

24. 4681, **Μαρία Χριστοδούλου**, Κυπριακές παρομιές. 1995, σχ. 8°, σελ. 124. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: «Τζυπρωτικές παρομιές πρακτικές και φιλολογικές, χωρισμένες σε κεφάλαια κατά το θέμα τους».

25. 4682, **Αικατερίνη Μαραγκουδάκη**, Συλλογή λαογραφικής ύλης από το χωριό Βουλγάρω Χανίων. 1997, σχ. 8°, σελ. 74. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Μύθοι, παραμύθια, ευτράπελες διηγήσεις, παραδόσεις, παροιμίες, ανίγματα, καθαρογλωσσήματα, λαϊκά προβλήματα, χαιρετισμοί, προπώσεις, όρκοι, ειδήσεις περί μαγείας και δεισιδαμονίας κ.ά.

26. 4683, Στυλιανή Δημητροκάλλη, Ο γάμος στο χωριό Άγιος Αρσένιος Νάξου. 1995, σχ. 8°, σελ. 60 + 2 φωτοαντίγραφα. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις περί γάμου.

27. 4684, Μαρία Ροδοθέου, Παραμύθια και παραδόσεις εκ της επαρχίας Κερυνείας Κύπρου. 1997, σχ. 8°, σελ. 133. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Γενικές πληροφορίες, ιστορικά στοιχεία, παραμύθια (6), παραδόσεις (24), ειδήσεις περί λαϊκής τέχνης, λαϊκής λατρείας, γάμου. Επίσης: τραγούδια, παροιμίες, γναμικά (17), προλήψεις και δεισιδαμονίες, λεξιλόγιο.

28. 4685, Γεώργιος Δρόσος, Λαογραφικά στοιχεία του χωριού Βάρη Σύρου. 1997, σχ. 8°, σελ. 92+57. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις περί γάμου, βαπτίσεως, θανάτου, πανηγυριών, αγροτικών ασχολιών, διατροφής, οικίας κ.ά.

29. 4686, Ισμήνη Βούρνο, Τροφές και ποτά στη Χίο. 1997, σχ. 8°, σελ. 75. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για γεύματα, προσαρμογή της τροφής, βασικές τροφές, τροφές κατά τη διάρκεια της εβδομάδας, τροφές σε ειδικές περιπτώσεις, τροφές εγκύου, βρέφους κ.ά, συντήρηση τροφών, ποτά με σχετικές συνταγές, φωτογραφίες (16).

30. 4687, Νικολέττα Σκάλκου, Παραδοσιακή διατροφή. 1997, σχ. 8°, σελ. 87. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Γενικές πληροφορίες, ειδήσεις για τροφές και 3 φωτογραφίες.

31. 4688, Δ. Παπάνης - Ι. Παπάνης, Λεξικό της Αγιασώτικης διαλέκτου. 1999, σχ. 4°, σελ. 435.

Περιεχόμενα: Αλφαβητικό λεξιλόγιο με ποικίλες παρατηρήσεις και σχόλια. Προηγείται προλογικό σημείωμα και σημείωμα για τα κύρια χαρακτηριστικά της Αγιασώτικης τοπολογίας.

32. 4689, Λουκάς Ευσ. Τύμπας, Δημοτικά τραγούδια Λιλαίας Παρνασσίδας. 1980, σχ. 4°, σελ. 33+52. (Καταθέτης: Δ. Δημητρίου).

Περιεχόμενα: 150 τραγούδια σε φωτοαντίγραφα χειρογράφου και μεταγραφή σε γραφομηχανή.

33. 4690, Π. Μ ο υ σ τ ά κ α ς, Συνεντεύξεις. Πειραιάς 1999, σχ. 4°, σελ. 29.

Περιεχόμενα: Κείμενο τριών συνεντεύξεων σχετικών με τη μουσική και τα παραδοσιακά μουσικά όργανα της Καρπάθου.

34. 4691, Π. Κ ο μ π ο ρ ό ζ ο ς, Αντίγραφο από παλαιό χειρόγραφο, 1999, σχ. 4°, σελ. 79.

Περιεχόμενα: Γιατροσόφια, ζώδια, αστρολογία.

35. 4692, Α ν α σ τ α σ ί α Β α ρ ε λ ά, Συνέντευξη στα Βασιλικά Ευβοίας, σχ. 4°, σελ. 11. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις σχετικές με τη ζωή στα Βασιλικά (εργασίες, παραδόσεις κ.ά.).

36. 4693, Μ α ρ ί α Μ α μ ο ύ ρ α, Εξέλιξη της διατροφής στην περιοχή Αλμυρού Μαγνησίας. 1998, σχ. 4°, σελ. 30+13 (παράρτημα φωτογραφιών). (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις σχετικές με τις τροφές και τα γεύματα (βασικές τροφές, εθιμοτυπία γευμάτων, ψωμί, όσπρια, λαχανικά, τρόποι παρασκευής, τροφές λαϊκού εορτολογίου, τροφές σε ειδικές περιπτώσεις κ.ά.).

37. 4694, Χ ρ ι σ τ ί ν α Α ρ ι σ τ ε ί δ ο υ, Τροφές και ποτά Ομόδου Λεμεσού. 1998, σχ. 4°, σελ. 48. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για γεύματα, εθιμοτυπία γευμάτων, βασικές τροφές και τρόποι παρασκευής τους, τροφές κατά τη διάρκεια της εβδομάδας, τροφές λαϊκού εορτολογίου, τροφές σε ειδικές περιπτώσεις κ.ά., φωτογραφίες (15), σχεδιαγράμματα.

38. 4695, Σ ο φ ί α Κ ο λ λ υ β ά, Οι διατροφικές συνήθειες κατοίκων της Λευκάδας. 1998, σχ. 4°, σελ. 41. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για γεύματα και βασικές τροφές, καθώς και τρόποι παρασκευής τους.

39. 4696, Κ α τ ε ρ ί ν α Κ ε ρ α μ ι δ ά, Εργασία στη Λαογραφία στα χωριά Ίναχος, Γυμνό, Σταθαίικα Αργολίδας. 1998, σχ. 4°, σελ. 31. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές.

40. 4697, Χ ρ ι σ τ ί ν α Φ ρ α γ κ ο ύ λ η, Διατροφή-ενδυμασία από τη Σητεία Κρήτης. 1999, σχ. 4°, σελ. 35. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές και τρόπους παρασκευής τους, έθιμα και δεισιδαιμονίες, φαγητά σε ειδικές περιπτώσεις κ.ά., φωτογραφίες (11).

41. 4698, Α ρ γ υ ρ ώ Ρ ο υ σ σ έ α, Επιτόπια έρευνα στις Ερυθρές (Κριεκούκι) Αττικής. 1998, σχ. 4°, σελ. 24. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές με σχετικές πληροφορίες ως προς την παρασκευή τους, την ειδικότερη χρήση τους κ.ά.

42. 4699, Φ α ν ή Ν α σ ί κ α, Τροφές και ποτά. 1998, σχ. 4°, σελ. 112 + 3 πίν. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για γεύματα κλπ. με σχετική εθιμοτυπία και δοξασίες. Επίσης: είδη βασικών τροφών και παρασκευή τους, τροφές σε ειδικές περιστάσεις κ.ά., φωτογραφίες (9).

43. 4700, Κ α ν έ λ λ α Π ο υ λ ή, Μαρτυρίες για τις διατροφικές συνήθειες στο παρελθόν των κατοίκων του Κρεμαστού Ευβοίας. 1998, σχ. 4°, σελ. 41. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για γεύματα, βασικές τροφές (ψομί, ζυμαρικά, λάδι, ελιές, τυρί, κρέας, κυνήγι, όσπρια, λαχανικά, αβγό, ψάρι, γλυκά, φρούτα), ποτά, τροφές σε ειδικές περιπτώσεις κοινωνικής ζωής, τροφές εγκύων και βρεφών κ.ά.

44. 4701, Π α ν α γ ι ώ τ α Μ π ά ρ λ α, Διατροφή στην περιοχή Καβάλας. 1998, σχ. 4°, σελ. 46. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές και τη χρήση τους (γεύματα, προσαρμογή της τροφής, βασικές τροφές, τροφές εβδομάδας, τροφές λαϊκού εορτολογίου, τροφές σε ειδικές περιπτώσεις της κοινωνικής ζωής κ.ά.).

45. 4702, Κ α τ ε ρ ί ν α Μ α κ ρ ή, Παραδοσιακή διατροφή των κατοίκων Αμπέλου Σάμου. 1998, σχ. 4°, σελ. 22+6. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές (είδη - παρασκευή - χρήση), φωτογραφίες (8), φωτοαντίγραφα (3 σελ.).

46. 4703, Χ ρ υ σ ή Σ τ α μ ο ύ λ η, Τροφές και ποτά από τα Βραχνεία Πατρών. 1998, σχ. 4°, σελ. 16. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Εκτός του κυρίου θέματος και συναφείς δοξασίες, έθιμα λαϊκής λατρείας κ.ά.

47. 4704, Αικατερίνη Σαμαρά, Παραδοσιακή διατροφή Αγίας Παρασκευής Κονίτσης. 1998, σχ. 4°, σελ. 27. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Εκτός του κυρίου θέματος και έθιμα λαϊκής λατρείας κ.ά.

48. 4705, Αγγελική Ψωματοπούλου, Ποιμενική και κοινοτική ζωή Πλατάνου Μαγνησίας. 1998, σχ. 4°, σελ. 37. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Εισαγωγικό σημείωμα για την κωμόπολη Πλάτανος, κοινοτική ζωή, ποιμενική ζωή.

49. 4706, Κώστας Ζ. Γιαννιός, Το ξυλόκαρρο και το ξυλαλέτρι στην Κύπρο και ιδιαίτερα στην κωμόπολη της Κυθρέας από τη 2^η μέχρι και την 6^η δεκαετία του αιώνα μας. Αθήνα 1999, σχ. 4°, σελ. 81.

Περιεχόμενα: Αναλυτικές περιγραφές με σχέδια (8) και φωτογραφίες (8, φωτοαντίγρ.).

50. 4707, Ιω. Θ. Τσουχλαράκης, Οι χοροί της Κρήτης. Μύθος - ιστορία - παράδοση. Αθήνα 1999, σχ. 4°, σελ. 137.

Περιεχόμενα: Κρητικοί χοροί με ιστορικά στοιχεία, δίσταχα, σχετική εθμολογία και φωτογραφικό υλικό.

51. 4708, Τίνα Παπασπηλίου, Συλλογή λαογραφικού υλικού από το χωριό Τσαριτσάνη Λαρίσης. 1997, σχ. 8°, σελ. 140. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Γενικές πληροφορίες, ιστορικά στοιχεία, παραδόσεις και άλλες διηγήσεις, τραγούδια, ειδήσεις για παραδοσιακά επαγγέλματα και λαϊκή τέχνη, παροιμίες, δεισιδαμονίες-προλήψεις κ.ά., φωτογραφίες (41).

52. 4709, Αναστασία Μπακατσιά, Συλλογή λαογραφικού υλικού από τα Φίλια Καλαβρύτων. 1998, σχ. 4°, σελ. 83. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τροφές και edέσματα.

53. 4710, Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης (ερευνητής Κ.Ε.Ε.Λ.), Οι πελάδες του Μεσολογγίου. 1990, σχ. 8°, σελ. 7 + φωτογραφίες.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τον λιμναίο οικισμό της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου με φωτογραφικό υλικό.

2000

1. 4711, Γεώργ. Ν. Αικατερινίδης (ερευνητής Κ.Ε.Ε.Λ.), Λαογραφική αποστολή στο νομό Κοζάνης (Κοζάνη, Λευκοπηγή), 12 Αυγ.- 4 Σεπτ. 2000. σχ. 8°, σελ. 255.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τη λαϊκή λατρεία, τον γάμο, τον γεωργικό και κτηνοτροφικό βίο, τις μαγικές και δεισιδαίμονες συνήθειες, τις τροφές, τη λαϊκή τέχνη (κυρίως χαλκοτεχνία-κουδούνια), την κοινωνική οργάνωση κ.ά. Επίσης: γενικές πληροφορίες, ηχογραφήσεις (70), φωτογραφίες.

2. 4712, Ειρήνη Τριανταφύλλου, Άμεση λαογραφική εργασία από τον Τυρό Κυνουρίας. 1998, σχ. 8°, σελ. 101. (Καταθέτης: Μαρία Μαρκαντώνη, επίκ. καθηγήτρια Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών).

Περιεχόμενα: Γενικές πληροφορίες για τον Τυρό και την περιοχή του, ειδήσεις για τροφές και ποτά σε διάφορες περιστάσεις (γορτές κ.λπ.), καθώς και για υλικά και τρόπους παρασκευής τροφών. Χάρτης (σκαρίφημα), φωτογραφίες (17).

3. 4713, Γιάννης Γιακουμάκης, 1. Η Πυράγα τση Πρωτοχρονιάς. 1999, σχ. 4°, σελ. 53. 2. Ο Λούμπουνας και η Κατινώ. 1999, σχ. 4°, σελ. 111.

Περιεχόμενα: 1. Διάφορες ιστορίες (ανέκδοτα, ευτράπελες διηγήσεις), τοπωνύμια, ειδήσεις λαϊκής λατρείας, λεξιλόγιο. 2. Ηθογραφία με διάσπαρτα στοιχεία σχετικά με την κοινωνική οργάνωση, τη ζωή στο παραδοσιακό χωριό κ.ά.

4. 4714, Ανδρέας Γραμμένος, Παροιμίες, σημάδια του καιρού, προλήψεις και λεγόμενα από το λαό. Αθήνα 2000, σχ. 4°, σελ. 1033.

Περιεχόμενα: Παροιμίες και παροιμακές φράσεις (5185+96+14).

5. 4715, Γεώργιος Ι. Σπέης, Αιγνούσα. Μνήμες και παραδόσεις του νησιού μας. 2000, σχ. 4°, σελ. 663.

Περιεχόμενα: Τοπωνύμια, οικογενειακά ονόματα και σόγια των Οινουσών Χίου, παραδόσεις, ιστορικά στοιχεία, ποικίλες διηγήσεις ναυτικών (αυτοβιογραφικά κ.ά. στοιχεία), ασχολίες γενικότερα των κατοίκων του νησιού, ειδήσεις για το σπίτι, την οικοσκευή, την ενδυμασία, τα φαγητά, ειδήσεις για παιχνίδια (ομαδικά και ατομικά), κοινωνική οργάνωση, γάμο, λαϊκή λατρεία, μαντική, μαγεία και δεισιδαιμονία, καθώς και παραμύθια, ρίμες, γνωμικά, ανίγματα, δίστιχα, ευχές, κατάρες κ.ά. Τα περισσότερα στοιχεία δίδονται με μορφή διηγήσεων και βιοματικών αφηγήσεων κυρίως από ναυτικούς.

6. 4716, Αγγελική Παναγοπούλου, Λαογραφική έρευνα εν χωρίω Βάστα Μεγαλοπόλεως. 2000, σχ. 4°, σελ. 80. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για την κατοικία με γενικότερες πληροφορίες για τον οικισμό, την διάρθρωσή του, τα δημόσια κτήρια, τις συνοικίες, τη ρυμοτομία, οικοδομικά υλικά-ερ-

γαλεία-εργασίες, κύρια και βοηθητικά κτίσματα κ.ά. Επίσης: φωτογραφίες (44), δείγμα σαπουνιού, φωτοαντίγραφο προικοσυμφώνου, σχεδιαγράμματα (2).

7. 4717, Ευαγγελία Αποστόλου, Παραμύθια και παραδόσεις της Λίμνης Ευβοίας. 1998, σχ. 4°, σελ. 85. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Παραμύθια (14) και παραδόσεις με σχολιασμό.

8. 4718, Νίκη Χριστοδούλου, Η Λαογραφία και ο Κύπριος λαϊκός ζωγράφος Μιχαήλ Κάσαλος. Αθήνα 1995, σχ. 4°, σελ. 164. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Προλογικό σημείωμα. Η ναϊβ τέχνη στην Κύπρο. Ο Κύπριος λαϊκός ζωγράφος Μιχαήλ Κάσαλος: βιογραφικά, το έργο του ζωγράφου. Η Λαογραφία στο έργο του Μ. Κάσαλου: Α'. Από τον κύκλο το χρόνου (έθιμα λαϊκής λατρείας), Β'. Από τον κύκλο της ζωής (γέννηση, κυπριακός γάμος, γύρω από τα νεκρικά έθιμα), Γ'. Από την εργασία (έθιμα). Βιβλιογραφία. Εικόνες (έργα Κάσαλου 57).

9. 4719, Ιωάννα Γερμανού, Παραδόσεις και παραμύθια της Κύπρου. 1997, σχ. 4°, σελ. 84. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Έθιμα λαϊκής λατρείας και γάμου, παραδόσεις, παραμύθια, σχέδια-εικόνες-φωτοαντίγραφα διάφορα (63).

10. 4720, Ειρήνη Ταχατάκη, Παραμύθια από την Κρήτη. Αρχάνες Ηρακλείου Κρήτης 2000, σχ. 4°, σελ. 410 (4 τεύχη).

Περιεχόμενα: Συστηματική συλλογή παραμυθιών (σε φωτοαντίγραφα) με γλωσσάρι σε κάθε ένα. Επίσης: τραγούδια διάφορα, δίστιχα, κατάρες, προσευχές, παραδόσεις, ειδήσεις για τη λαϊκή τέχνη, δεισιδαιμονία κ.ά. Σύνολο παραμυθιών (48). Το χειρόγραφο συνοδεύεται από 9 κασέτες ήχου.

11. 4721, Γιάννης Σ. Βερόνης, Ξεχασμένα παραδοσιακά επαγγέλματα στη Νάξο. 2000, σχ. 4°, σελ. 230 + 1 CD.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για παραδοσιακά επαγγέλματα και ασχολίες που έχουν εξαφανιστεί ή έχουν αλλάξει μορφή, καθώς και ποικίλες άλλες πληροφορίες και συνήθειες που έχουν επίσης εξαφανιστεί ή έχουν αλλάξει μορφή (παραδόσεις, ενδυμασία, ναξιώτικη ντοπιολαλιά, παραδοσιακός γάμος, διασκέδαση, μουσικά όργανα, έθιμα λαϊκής λατρείας). Επίσης: ειδήσεις για το ναξιώτικο σπίτι, τους χώρους και την οικοσκευή του και τοπικές ιστορίες κλεψιάς (ζωοκλοπής). Ευρετήριο λέξεων, σχέδια.

12. 4722, Αναστασία Κατσούρη, Συλλογή λαογραφικού υλικού από το χωριό Ανώματος Λέσβου. 2000, σχ. 8°, σελ. 557. (Καταθέτης: Μαρία Μαρκαντώνη, επίκ. καθηγήτρια Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών).

Περιεχόμενα: I. Γενικά για το χωριό Ανώγειο. II. Υλικός βίος: κατοικία, ένδυμα, υπόδεση, καλλωπισμός, τροφές, ελαιοκομία, άλλες γεωργικές καλλιέργειες και ασχολίες των γεωργών, φυτικός κόσμος, ποιμενικός βίος, κυνήγι, ζωικός κόσμος, βιοτεχνία. III. Κοινωνικός βίος: γέννηση, γάμος, τελευτή, κοινωνική οργάνωση, χαιρετισμοί, προπώσεις, ευχές κ.ά. IV. Πνευματικός βίος: θρησκεία (δοξασίες, έθιμα λαϊκής λατρείας κ.ά.), μαγεία, δεισιδαιμονία, λαϊκή ιατρική, αστρολογία - μετεωρολογία, μαντική, δημώδης ποίηση - μουσική και χοροί, μύθοι - παραμύθια - ευτράπελες διηγήσεις και ανέκδοτα, παραδόσεις, ανίγματα-λογοπαίγνια-αριθμητικά προβλήματα - καθαρογλωσσήματα, από τον γλωσσικό θησαυρό. Βιογραφικά στοιχεία πληροφορητών, λεξιλόγιο, φωτογραφίες (122).

13. 4723, **Α ν δ ρ έ α ς Πα τ ε ρ ά κ η ς**, Κρητική Λαογραφία. Συμβατικές μονάδες, μέσα δημιουργίας λαϊκού πολιτισμού. Ηράκλειο 2000, σχ. 4°, σελ. 127.

Περιεχόμενα: 1. Η οκά ως μονάδα βάρους και ως συμβατική μονάδα. 2. Το γρόσι ως νομισματική και ως συμβατική μονάδα. 3. Οι νερόμυλοι του Ζαρού. 4. Συμβατικές μονάδες μέτρησης καλλιεργήσιμης γης. 5. Το πάχος των βοσκοτόπων. 6. Τα μπάτα στο νομό Ηρακλείου. Παράρτημα: Συμβόλαιο πώλησης φάμπρικας, λογαριασμός καταμερισμού δαπανών, 2 συμβόλαια αγοραπωλησίας. Φωτογραφίες (22).

14. 4724, **Σ τ α υ ρ ο ύ λ α Κ ώ τ τ η**, Χιώτικες γεύσεις, παραμύθια. Κάμπος, Πυργί Χίου 2000, σχ. 4°, σελ. 91. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Μέρος Α': Συνεντεύξεις (ποικίλες πληροφορίες για το σπίτι, τους τρόπους αντλήσεως ύδατος, τις καλλιέργειες, τη λαϊκή λατρεία, τις τροφές, δημώδεις δοξασίες, πλύσιμο ρούχων κ.ά.). Μέρος Β': Δείγματα χιώτικων γεύσεων, παραμύθια (4), φωτογραφίες (50).

15. 4725, **Μ α ρ ι λ έ ν α Πα πα χ ρ ι σ τ ο φ ό ρ ο υ**, Επιτόπια έρευνα και συλλογή υλικού στο νομό Ιωαννίνων, επαρχίες Κονίτσης και Δωδώνης. 1995-1996, σχ. 8°, σελ. 837 + σελ. 10 σχήματος 4^ο σε φωτοαντίγραφο.

Περιεχόμενα: 1. Κοινωνική οργάνωση (πρόσωπα-συμπεριφορά). 2. Λαϊκό δίκαιο. 3. Παιδί (εγκυμοσύνη, γέννηση, λοχεία, βάφτιση κ.ά.). 4. Παιχνίδια. 5. Γάμος. 6. Τελευτή. 7. Μαγεία. 8. Μαντική. 9. Αστρολογία. 10. Μετεωρολογία. 11. Δημώδης ιατρική. 12. Λαϊκή λατρεία (έθιμα, πανηγύρες, εορτές κ.ά.). 13. Υλικός βίος (κατοικία, περιβάλλον, σπίτι, εργασίες, ένδυμα, διατροφή, ποιμενική ζωή, κτηνοτροφία, γεωργία, κυνήγι, τεχνική, βαφική, εριουργία, κέντημα κ.ά.). 14. Προφορικός λόγος (τραγούδια, ευχές, κατάρες, ανίγματα, παροιμίες, παραμύθια, μύθοι, ευτράπελες διηγήσεις, παραδόσεις κ.ά., λεξιλόγιο, ετυμολογία). Φωτογραφίες (30), κασέτες, κείμενο με τίτλο «Συγκέντρωση λαογραφικού υλικού κοινότητας Αρίστης Ιωαννίνων υπό Θ. Γ. Νικολαΐδη, δημοδιδασκάλου» (σελ. 10).

16. 4726, **Μ α ρ ί α Χ α ι ρ έ τ η**, Άμεση λαογραφική εργασία από το χωριό Ανώγειο Μυλοποτάμου Ρεθύμνου. 1988, σχ. 8°, σελ. 239. (Καταθέτης: Άννα Γουήλ - Μπαδιερτάκη, επίκ. καθηγήτρια Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών).

Περιεχόμενα: Ποικίλες ειδήσεις για την κομώπολη των Ανωγείων και για την κατοικία, το ένδυμα, την υπόδεση, την κόμμωση, τον καλλωπισμό, τις τροφές. Φωτογραφίες (82), λεξιλόγιο.

2001

1. 4727, Μ α ρ ί α Α ν δ ρ ο υ λ ά κ η (ερευνήτρια-μουσικός Κ.Ε.Ε.Λ.), Λαογραφική αποστολή στο νομό Δωδεκανήσου (Αρχάγγελος, Σιάννα, Κρητηνία Ρόδου, Όλυμπος Καρπάθου), 5-25 Αυγούστου 1998, σχ. 8°, σελ. 710.

Περιεχόμενα: I. Γενικά. II. Υλικός βίος: κατοικία, έπιπλα και σκεύη, ένδυση, τροφές, επαγγελματικός βίος (γεωργία, αμπελουργία, ελαιοκομία, ποιμενικός βίος, αλιεία, βιοτεχνία κ.ά.). III. Κοινωνικός βίος: γέννηση, βάφτιση, γάμος, τελευτή, κοινωνική οργάνωση και λαϊκό δίκαιο, χαιρετισμοί, ευχές - απευχές). IV. Πνευματικός βίος: λαϊκή πίστη και λατρεία, μαγεία, δαισιδαίμονες δοξασίες και συνήθειες, επωδές (3), αστρολογία - μετεωρολογία, μαντική, δημώδης ποίηση, όργανα - μουσική - χορός - τραγούδι, παραδόσεις (36), διηγήσεις διάφορες (8), ευτράπελη διήγηση, παροιμίες, εκ του γλωσσικού θησαυρού (ονόματα μηνών, ζώων, τοπωνύμια, ιδιοματικές λέξεις). Ηχογραφήσεις, χάρτες, σχέδια, φωτογραφίες, πίνακες.

2. 4728, Μ α ρ ί α Α ν δ ρ ο υ λ ά κ η (ερευνήτρια-μουσικός Κ.Ε.Ε.Λ.), Λαογραφική αποστολή στο νομό Δωδεκανήσου, 18 Αυγ. - 5 Σεπτ. 2000, σχ. 8°, σελ. 798.

Περιεχόμενα: I. Γενικά (ιστορικά, μεταναστεύσεις κ.λπ.). II. Υλικός βίος: κατοικία, έπιπλα και σκεύη, ένδυση-υπόδεση, τροφές, επαγγελματικός βίος (γεωργία, ελαιοκομία, μελισσομία, άλλες καλλιέργειες, ποιμενικός βίος, βιοτεχνία, άλλα επαγγέλματα). III. Κοινωνικός βίος: γέννηση, βάφτιση, παιδιές, γάμος, τελευτή, κοινωνική οργάνωση και λαϊκό δίκαιο, χαιρετισμοί, ευχές-απευχές. IV. Πνευματικός βίος: λαϊκή πίστη και λατρεία, μαγεία-δαισιδαμονία, αστρολογία, επωδές (7), μετεωρολογία, μαντική, δημοτική ποίηση, δίσταχα, όργανα - μουσική - χορός - τραγούδι, παραδόσεις (69), διηγήσεις διάφορες, ευτράπελες διηγήσεις, παροιμίες (7), παραμύθια, ονόματα ζώων, τοπωνύμια, ιδιοματικές λέξεις. Ηχογραφήσεις, χάρτες, σχεδιαγράμματα, πίνακες, φωτογραφίες (346).

3. 4729, 10° Δημοτικό Σχολείο Ν. Ιωνίας Αττικής (μαθητές Ε' και Στ' τάξης), Ήθη και έθιμα Δωδεκαημέρου. Αθήνα 2000-2001, σχ. 4°, σελ. 80. (Καταθέτης: Μαρία Μαρκαντώνη, επίκ. καθηγήτρια Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών).

Περιεχόμενα: Ήθη και έθιμα Δωδεκαημέρου: έθιμα και κάλαντα Χριστουγέννων, καλικάντζαροι, μεταμφιέσεις Δωδεκαημέρου, κάλαντα Πρωτοχρονιάς, έθιμα Πρωτοχρονιάς, διακόσμηση σπιτιών για την Πρωτοχρονιά, παράδοση για τον άγιο Βασίλειο, ποδαρικό, αμίλητο νερό, το γεύμα της Πρωτοχρονιάς, η βασιλόπιττα, Θεοφάνεια (παραμονή και ανήμερα), κάλαντα Φώτων, έθιμα Φώτων. Φωτογραφίες (2).

4. 4730, Κ ώ σ τ α ς Γ κ ο υ ν τ ά ρ α ς, Δημοτικό τραγούδι της Όθρυος. Αλυρός 2001, σχ. 4°, σελ. 246.

Περιεχόμενα: Πρόλογος, εισαγωγή, κλέφτικα τραγούδια - οι κλέφτες, οι αρματολοί, τραγούδια της Όθρυος - προέλευση του ονόματος Όθρυς, ιστορικά τραγούδια, τραγούδια της Αποκριάς, σατιρικά τραγούδια, τραγούδια του γάμου, τραγούδια της εργασίας, ερωτικά, θρησκευτικά και λατρευτικά τραγούδια, νανουρίσματα-ταχταρίσματα, μοιρολόγια, τραγούδια της ξενιτιάς, βιβλιογραφία. Φωτογραφία μία.

5. 4731, **Ευανθία Παλιοτζήκα**, Εργασία φοιτητική (άμεση καταγραφή) για το χωριό Κρούβρουση (Πουλιάνα) Ελασσόνας. 2001. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: 1. Τα σχετικά με την κοινότητα. 2. Γενικά για την οικογένεια.

6. 4732, **Αργυρώ Μπαμπούκη**, Εργασία φοιτητική για την Κεφαλλονιά. 2001. σχ. 4°, σελ. 49. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: I. Κατοικία: 1. Γενικές πληροφορίες. 2. Οικοδομική (οικοδομικά υλικά, οικοδομικά εργαλεία, οικοδομικές εργασίες, τοιχοδομία). 3. Μέρη του σπιτιού (στέγη, θύρα, παράθυρα, πάτωμα). 4. Αυλή και βοηθητικοί χώροι (μαγερειό, φούρνος, στέρνα, ληνός, σταύλος, αχερώνας, πλυσταριό, κοτέτσι, απόπατος). 5. Κλίνη. 6. Σκεύη. II. Ενδυμασία, υπόδεση, κόμμωση, καλλωπισμός: Ανδρική ενδυμασία και τα μέρη της, συμπληρώματα ανδρικής ενδυμασίας. Γυναικεία ενδυμασία και τα μέρη της, γορτανά, βραδινά, πένθημα, κοσμήματα. Κόμμωση - καλλωπισμός (γυναικείος και ανδρικός). Υλικά του υποδηματοποιού, εργαλεία, πρότυπα παπουτσιών, παραγγελίες, είδη παπουτσιών. Παραδοσιακά κέντρα κατασκευής υποδημάτων - οργάνωση των υποδηματοποιών σε συντεχνίες. Διάθεση των παπουτσιών κλπ. III. Αλιεία: Χρόνος αλιείας, συνεργατική αλιεία, όργανα αλιείας, πληροφορίες για τα δίχτυα, τρόποι ψαρέματος με τα δίχτυα. Ψάρεμα με καμάκι, κοφινέλο και πυροφάνι. Σκάφη, πώληση αλιευμάτων, συντήρηση ψαριών. IV. Μελισσοκομία: εργαλεία, φυτά μελισσοτροφικά, κηφέλη, τρύγος. V. Γάμος - γέννηση - βάπτισμα - κηδεία. VI. Ανεμόμυλοι - νερόμυλοι - θαλασσόμυλοι. Σχέδια (4), φωτογραφίες (26). Επιπλέον: φωτογραφίες ανεμόμυλων - θαλασσόμυλων (9), ενδυμάτων (10), προσεισμικών σπιτιών (12), παλιών αντικειμένων (8), σκηνηκών ταινίας «Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλι» (10), κασέτα με τραγούδια κανταδόρων (1), φωτογραφίες κανταδόρων (2).

7. 4733, **Θόδωρος Τρουπής**, Ιδιωματικό γλωσσάρι του χωριού Σέρβου Γορτυνίας. Αθήνα 2001, σχ. 8°, σελ. 2 + 92 + 17 + 51.

8. 4734, **Γεώργιος Βαρνακιώτης**, Ποικίλα ιστορικά θέματα κυρίως της επανάστασης του '21, σχ. 4°, σελ. 77 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Η μάχη της Πέτρας - της Λειβαδιάς (Σεπτ. 1829). Η μάχη του Αετού (Αύγ. 1822). Το σπαθί του Νικηταρά. Η αποστράτευση (1832-33). Οι μάρτυρες της ελευθερίας. Λαογραφικά, ιστορικά, παραδόσεις: Δήμος Σολίου, ο Δήμος Εχίνου που τον άλλαξαν σε Δήμο Μηδέων, χρήσιμα λόγια του Ιωάννη Γουλέ (Αστακός 1985). Φωτογραφία (1923) του Ι. Γουλέ με τον στρατιώτη Θωμά Πάνενα στην Πρέβεζα (φωτοαντίγρ.). Επιστολή του Αυγουστίνου Καποδίστρια προς τον καπετάν Γεώργιο Βαρνακιώτη (φωτοαντίγρ.). Συνθήκη περί ανακτήσεως Μεσολογγίου (φωτοαντίγρ.). Μικρό βιογραφικό σημείωμα για τους Νικόλαο και Χρήστο Γουλέ. Επιστολή Ιωάννη Βλασσόπουλου προς τον Ι. Γουλέ (10 Οκτ. 2000). Επιστολή Ι. Γουλέ προς τον Γεώργιο Βαρνακιώτη (με ιστορικούς σχολιασμούς).

9. 4735, **Βασιλική Φάτση** (επιστημ. συνεργάτις του Κ.Ε.Ε.Λ.), Λαογραφική αποστολή στην Κάπουρνα (Γλαφυρά) Μαγνησίας. 1997, σχ. 8°, σελ. 154.

Περιεχόμενα: Ιστορικά της λίμνης Κάρλας, ιστορικές διηγήσεις, ευτράπελες διηγήσεις, παραδόσεις, διηγήσεις για τον άγιο Γεδεών, ποικίλες διηγήσεις, πληροφορίες για τους άρχοντες και τους τσιφλικάδες της περιοχής, ονόματα βαπτιστικά ανδρών και γυναικών από τα δημοτολόγια του χωριού (1880-). Επίσης: λαϊκή λατρεία, πανηγύρια, χορός, τραγούδια, θέρος, αλωνισμός, κερατζίδες, υφαντική, γεωργία, ψαράδες στην Κάρλα, αμπελουργία, άρδευση, το πλύσιμο, το ψωμί, οι τροφές, ποτά-γλυκά, επεξεργασία σύκων, ένδυση, κόσμημα, καλλωπισμός, έπιπλα και σκεύη, ραβδοςκοπία, γάμος, παιδί, λαϊκή ιατρική, οικία, κτηνοτροφία, μετεωρολογία, μάγια - μαϊστρες.

10. 4736, Γεώργιος Σμπώκος, Λαογραφικές εργασίες για τα Ανώγεια Ρεθύμνου. 2001, σχ. 4^ο, σελ. 1789.

Περιεχόμενα: 1. Ο Ανωγειανός - απόγονος των Κουρητών και Ιδαίων Δακτύλων (οι ρίζες του, η διαχρονική του πορεία και οι ιδιαιτερότητές του), σελ. 334, φωτογραφίες (164 φωτοαντίγρ.). 2. Η ανωγειανή μαντινάδα, σελ. 402, φωτογραφίες (40 φωτοαντίγρ.). 3. Το γλωσσικό ιδίωμα των Ανωγειανών: α) Γενική θεώρηση, β) Ερμηνευτικό λεξικό, γ) Φράσεις με ιδιαίτερη σημασία, σελ. 407. 4. Στοιχεία από την υλική και πνευματική ζωή των Ανωγειανών, σελ. 410, σκίτσα (3), φωτογραφίες (188 φωτοαντίγρ.). 5. Η γέννηση, «οι χαρές» (γάμος) και ο θάνατος του Ανωγειανού, σελ. 236, φωτογραφίες (188 φωτοαντίγρ.).

2002

1. 4737, Στέλλα Πατέλη (πτυχιούχος Αρχαιολογίας) και Ευαγγελία Χαρίδη (πτυχιούχος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας), Λαογραφική έρευνα στο χωριό Λεύκες Πάρου, 20 Ιουλ.-10 Αυγ. 2002, σχ. 4^ο, σελ. 34 (απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις).

Περιεχόμενα: Ποικίλες λαογραφικές πληροφορίες υπό μορφή διαλόγου, κυρίως για υλικό βίο και κοινωνική οργάνωση: κεραμοποιία, προξενιά-γάμος, γνέσιμο-βαφή, παραγωγή λαδιού, παιχνίδια, παροιμίες, διατροφή, αγασμός Φώτων, Κλήδονας, Μεγάλη Εβδομάδα, επεξεργασία βαμβακιού, εκπαίδευση, υφαντουργία, Επιτάφιος, κουλούρες Πάσχα, Κυριακή Πάσχα, προγαμιαίες συναναστροφές, γάμος, πλύσιμο, νεράιδες-φαντάσματα, ελαιοτριβεία, λατομεία, αμπελουργία, γεωργία (προλήψεις-έθιμα), κτηνοτροφία, τυροκομία.

2. 4738, Φλώρα Γιαννουλάκη (φοιτήτρια Κοινωνιολογίας), Λαογραφική έρευνα στο νησί Μήλος, 10 Αυγ.-5 Σεπτ. 2002, σχ. 4^ο, σελ. 83 (απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις) + 2 μεγάλοι φάκελοι με 361 δακτυλόγραφες σελίδες, σχ. 8^ο, και 290 έγχρωμες φωτογραφίες με σημειώσεις περιγραφής + 7 κασέτες ήχου και 8 δισκέτες Η/Υ, που περιέχουν τις συνεντεύξεις.

Περιεχόμενα: Πληροφορίες για κατοικία, ενδυμασία-υπόδεση, καλλωπισμό, τροφές και ποτά, τεχνική-επαγγέλματα-λαϊκή βιοτεχνία (αλεστική, υφαντική, οικοδομική, λατομεία, αλατοποιία, λαϊκή ζωγραφική, αμπελουργία, τυροκομία, ζωοτροφία), έθιμα (γάμος, βαφτίσια, κλήδονας, σουαρέδες, μοιράδες, κούνιες, μάηδες), καθημερινή ζωή, παραδόσεις,

τραγούδια. Συνημμένα: χάρτες, κατάλογος πολεοδομίας, έντυπα Λαογραφικού Μουσείου, Μεταλλευτικού Μουσείου κ.ά., Φ.Ε.Κ., συμβόλαια - προικοσύμφωνο.

3. 4739, Ασημίνα Καραμπερούλου (φοιτήτρια Φιλολογίας), Λαογραφική έρευνα στο Βελεστίνο Βόλου, Ιούνιος 2002, σχ. 4^ο, σελ. 65 (απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις).

Περιεχόμενα: Πληροφορίες για κατοικία, έπιπλα, σκεύη, ένδυση, διατροφή, λαϊκή λατρεία, αμπελουργία, γεωργία, παζάρι Βελεστίνου, βιοτεχνία, γάμο, υφαντική, οικοδομικά υλικά, παιδικά παιχνίδια, λαϊκή ιατρική, χάνι Βελεστίνου, αλιεία στη λίμνη Κάρλα.

4. 4740, Γεωργία Τσιαμάλου (φιλολόγος), Συλλογή λαογραφικού υλικού από το χωριό Μαυραχάδες Καρδίτσας. 2000-2002. σχ. 8^ο, σελ. 3893 σε 20 τετράδια + 71 κασέτες ήχου με συνεντεύξεις + 1 βιντεοκασέτα + 1 CD με 850 φωτογραφίες

Περιεχόμενα: I. Κάτοικοι, στοιχεία γεωγραφίας και ιστορίας. II. Υλικός βίος: κατοικία, ένδυση, υπόδεση, κόμμωση, καλλωπισμός, τροφές, γεωργία, μορφές αλληλοβοήθειας και συνεργασίας, φυτικός κόσμος, ποιμενικός βίος, μελισσοκομία, κυνήγι, αλιεία, ζωικός κόσμος, βιοτεχνία. III. Κοινωνικός βίος: το παιδί, ο γάμος, η τελευταία, κοινωνική οργάνωση (κοινότητα, οικογένεια, συνεργασία - αλληλοβοήθεια, εθμικό δίκαιο), χαιρετισμοί, προπόσεις, ευχές, αποτροπές, κατάρες, αφορισμοί, όρκoi, βλασφημίες, ύβρεις, υβριστικά σχήματα. IV. Πνευματικός βίος: θρησκεία - λαϊκή πίστη και λατρεία, έθιμα λαϊκού εορτολογίου, μαγεία και σχετικές δεισιδαιμονίες και συνήθειες, λαϊκή ιατρική, αστρολογία και μετεωρολογία, μαντική, δημοτική ποίηση - μουσική - χοροί, μύθοι ζώων, παραμύθια, ευτράτελες διηγήσεις και ανέκδοτα, παροιμίες, παροιμώδεις φράσεις, γνωμικά, αινίγματα, λογοπαίγνια, αριθμητικά προβλήματα, ομοιοκαταληξίες, καθαρογλωσσήματα, εκ του γλωσσικού θησαυρού. Επιπλέον: λεξιλόγιο, βιογραφικά πληροφορητών και αναλυτικός πίνακας περιεχομένων. Φωτογραφίες (850, οι ίδιες και σε ψηφιακή μορφή στο συνημμένο CD), χάρτες (3), σχεδιαγράμματα.

5. 4741, Αγγελική Κομποχόλη (πτυχιούχος Φιλοσοφικής), Συλλογή λαογραφικής ύλης από το χωριό Λάμπαινα Μεσσηνίας. 1991-1999, σχ. 8^ο, σελ. 1493 (28+1465) σε 9 τετράδια + 1 χάρτης γενικής χρήσεως ευρύτερης περιοχής Μελιγαλά + 6 δείγματα κεντημάτων + 23 δείγματα πλεξίματος με βελονάκι + 3 δείγματα βοτάνων + 14 φωτοαντίγραφα τεκμηρίωσης (απόδειξη αγροφυλακής, προικοσύμφωνο, ιδιωτικά συμφωνητικά, συμβόλαια, διανεμητήριο περιουσίας, υποθήκες, πιστοποιητικά).

Περιεχόμενα: I. Γενικές πληροφορίες για το χωριό. II. Υλικός βίος: κατοικία, τροφές, ρουχισμός. III. Επαγγελματικός βίος: γεωργία, αμπελουργία, ελαιοκομία, άλλες γεωργικές ασχολίες (όσπρια, οπωροκηπευτικά, καλαμπόκι), έθιμα γεωργών (συνεργασία, αλληλοβοήθεια, ιδιοκτησιακό καθεστώς, φορολογία, φύλαξη, 1 μύθος ζώων), φυτικός κόσμος (δένδρα, βότανα και θεραπευτικά φυτά, αρωματικά χόρτα, αντιλήψεις, παροιμίες, αινίγματα, άσματα, μαντική, στοιχεία υλικού και κοινωνικού βίου, λαϊκής λατρείας και ιατρικής), ζωικός κόσμος (ζώα, έντομα, πουλιά, παροιμίες, καθαρογλωσσήματα, αινίγματα, άσματα,

στοιχεία λαϊκής μετεωρολογίας, μαντικής και λατρείας, παραδόσεις, ευτράπελες διηγήσεις, 1 μύθος ζώων και 1 παραμύθι, μαρτυρίες, έθιμα), αλιεία (ονόματα ψαριών, εργαλεία και τρόπος, μαρτυρίες, ανίγματα, παροιμίες), ποιμενικός βίος (ονόματα, καλύβα, ενδυμασία, κουδούνια, εργαλεία, βοσκότοποι, αναπαραγωγή, κούρεμα, άρμεγμα, ποικίλες αντιλήψεις, στοιχεία λαϊκής λατρείας, παραδόσεις, άσματα, μαρτυρίες, βιοτεχνία (υφαντική, μεταξοκαλλιέργεια, πλεκτική, κεντητική, ξυλοτεχνία, κεραμική, μεταλλουργία, προλήψεις, ανίγματα, παροιμίες, ανέκδοτα). Παράρτημα: Βιογραφικά πληροφορητών, λεξιλόγιο. Αναλυτικά περιεχόμενα. Επίμετρο: εκκλησίες του χωριού και χάρτης. Φωτογραφίες (469).

6. 4742, Χρήστος Παλασκώνης (φοιτητής Φιλολογίας), Συλλογή λαογραφικής ύλης από το Ευηνοχώρι επαρχίας Μεσολογγίου, νομού Αιτωλοακαρνανίας. 2000-2002, σχ. 8°, σελ. 1342 σε 7 τετράδια.

Περιεχόμενα: I. Γενικά για το Ευηνοχώρι, γεωμορφολογία, πληθυσμός, ιστορικά, ασχολίες των κατοίκων, προϊόντα, διοίκηση κ.ά. II. Υλικός βίος: κατοικία, ένδυση, υπόδεση, κόμωση, καλλωπισμός, τροφές, γεωργία, αμπελουργία, ελαιοκομία, άλλες γεωργικές καλλιέργειες, έθιμα των γεωργών, φυτικός κόσμος, ποιμενικός βίος, μελισσοκομία, κυνήγι, ζωικός κόσμος, βιοτεχνία. III. Κοινωνικός βίος: γέννηση, γάμος, τελευτή, κοινωνική οργάνωση (κοινότητα, οικογένεια, συνεργασία - αλληλοβοήθεια, εθμικό δίκαιο, εμπράγματο δίκαιο, οικογενειακό δίκαιο, κληρονομικό δίκαιο, εμπορικό δίκαιο, ποινικό δίκαιο, δικονομία), χαιρετισμοί, προπόσεις, ευχές, αποτροπές, κατάρες, αφορισμοί, όρκοι, βλασφημίες, ύβρεις, υβριστικά σχήματα. IV. Πνευματικός βίος: θρησκεία, έθιμα λαϊκού εορτολογίου, μαγεία και σχετικές προς αυτήν δεισιδαιμονίες και συνήθειες, λαϊκή ιατρική, αστρολογία και μετεωρολογία, μαντική, δημοτική ποίηση - μουσική και χοροί, μύθοι ζώων, παραμύθια, ευτράπελες διηγήσεις και ανέκδοτα, παροιμίες, ανίγματα, καθαρογλωσσήματα, αριθμητικά προβλήματα, εκ του γλωσσικού θησαυρού. Επιπλέον: επίμετρο με φωτογραφίες από το Ευηνοχώρι, βιογραφίες πληροφορητών, πίνακας περιεχομένων.

7. 4743, Παναγιώτης Γ. Ρουμελιώτης (εκπαιδευτικός), Συλλογή τοπωνυμίων-επωνύμων-παρωνυμίων από 60 χωριά της επαρχίας Λακεδαίμονος του νομού Λακωνίας. Σκούρα Σπάρτης 2002, σχ. 4°, σελ. 139 σε κόλλες αναφοράς.

Περιεχόμενα: Στοιχεία για τις ονομασίες των χωριών, επώνυμα και παρωνύμια των κατοίκων, τοπωνύμια (αγωνυμικά, από ονόματα ιδιοκτητών και άλλα) κατανομημένα σε ισάριθμες με τα χωριά ενότητες.

8. 4744 Α, Φρόσω Ζούρου (ερασιτέχνης λαογράφος), Συλλογή λαογραφικής ύλης από τη Λέσβο, χ.χ., σχ. 4°, σελ. 857. (Καταθέτης: Μαρία Ράλλη, κόρη της συλλογέως, μετά τον θάνατο της μητέρας της).

Περιεχόμενα: Παραμύθια (203), μύθοι, νουβέλες και ευτράπελες διηγήσεις, παροιμίες (929), τραγούδια (50), λεξιλόγιο, έθιμα, πληροφορίες για γάμο-αρραβώνα, σημειώσεις διαφορές, 4 δακτυλογραφημένες σελίδες βιβλιογραφίας Π. Σαμαρά, ονόματα πληροφορητών και δελτάρια λεξικογραφικού περιεχομένου. Μέρος του υλικού είναι σε φωτοαντίγραφα.

9. 4744 Β, Φ ρ ό σ ω Ζ ο ύ ρ ο υ (ερασιτέχνης λαογράφος), Συλλογή λαογραφικής ύλης από τη Λέσβο, χ.χ., σχ. 8°, σελ. 1023. (Καταθέτης: Μαρία Ράλλη, κόρη της συλλογέως, μετά τον θάνατο της μητέρας της).

Περιεχόμενα: Παραμύθια και μύθοι (103), δίστιχα, παροιμίες και φράσεις, μετεωρολογικά, παρωνύμια, λεξιλόγιο, παιχνίδια παιδικά, σημειώσεις διάφορες, τραγούδια (γάμου, παραλογές, μοιρολόγια, νανουρίσματα, παιδικά), διηγήματα και ντοπιολαλιές, γραμματική.

10. 4744 Γ, Φ ρ ό σ ω Ζ ο ύ ρ ο υ (ερασιτέχνης λαογράφος), Συλλογή λαογραφικής ύλης από τη Λέσβο, χ.χ., σχ. 8°, σελ. 1673. (Καταθέτης: Μαρία Ράλλη, κόρη της συλλογέως, μετά τον θάνατο της μητέρας της).

Περιεχόμενα: Παραμύθια, μύθοι, ανέκδοτα, τραγούδια, παροιμίες, ευρετήριο παροιμιών, ανίγματα, ονόματα, παρωνύμια, τοπωνύμια - τοποθεσίες, παραδόσεις, προλήψεις, ευχές, κατάρτες, μετεωρολογικά, γατροσόφια, κοινωνικά, έθιμα, λέξεις, πληροφορίες για ενδυμασία, κομμώσεις, κατοικία.

11. 4745, Γ ι ά ν ν η ς Γ ι α κ ο υ μ ά κ η ς, Η Χοχλιδού και ο Σωμαράς. Κρητικό διήγημα. 2001, σχ. 4°, σελ. 39 (εκτυπ.).

12. 4746, Γ ι ά ν ν η ς Γ ι α κ ο υ μ ά κ η ς, Το φλουρί της βασιλόπιτας. Κρητικό λαογραφικό. 2001, σχ. 4°, σελ. 36 (εκτυπ.).

13. 4747, Γ ι ά ν ν η ς Γ ι α κ ο υ μ ά κ η ς, Ο Ιεροψάλτης. Λαογραφικό κρητικό. 2001, σχ. 4°, σελ. 37 (εκτυπ.).

2003

1. 4748, Α΄ Δημοτικό Σχολείο Ξυλοφάγου επαρχίας Λάρνακος Κύπρου (μαθητές Ε΄ και Στ΄ τάξης), Συλλογή λαογραφικού υλικού. 1969, σχ. 4°, σελ. 57 (φωτοαντίγραφο δακτυλογραφημένου κειμένου). (Καταθέτης: Α.Π. Πολύδωρος, διευθυντής του σχολείου).

Περιεχόμενα: Γεωγραφική θέση και τοπωνύμιο του Ξυλοφάγου, κατοικία, ενδυμασία, διοίκηση, υπηρεσίες, αφηγήσεις για τη ζωή του χωριού, τοπωνύμια, λαϊκή ποίηση, εκκλησίες, εκπαίδευση, γεωργία, συνεταιρισμός.

2. 4749, Α ν τ ρ έ α ς Μ π ό τ σ α ρ η ς (δάσκαλος), Παιδικά παιχνίδια Αθηαίνου [Κύπρου]. 1969, σχ. 4°, σελ. 35 (φωτοαντίγραφο δακτυλόγραφημένου κειμένου).

Περιεχόμενα: Περιγραφές παιδικών παιχνιδιών.

3. 4750, Αντρέας Μπότσαρης (δάσκαλος), Αθηαίνου [Κύπρου], Λαογραφία. Μέρος Α'. 1969-1970, σχ. 4°, σελ. 38 (φωτοαντίγραφο δακτυλογραφημένου κειμένου).

Περιεχόμενα: Τοπωνύμια, αρχαιολογία, εκκλησίες, εξέχουσες προσωπικότητες, εκπαίδευση, πληθυσμός, κτηνοτροφία, προλήψεις, τραγούδια.

4. 4751, Ανδρέας Ζαχαρίου (δάσκαλος), Η Βάβλα [Κύπρου]. 1969, σχ. 4°, σελ. 24 (φωτοαντίγραφο δακτυλογραφημένου κειμένου).

Περιεχόμενα: Τοπωνύμια, ιστορία της περιοχής, εκκλησίες, συμμετοχή στον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα, ασχολίες των κατοίκων.

5. 4752, Κυριάκος Λ. Κατσονούρης (δάσκαλος), Βάση Κοιλανίου, Λεμεσός. Τοπική έρευνα - λαογραφικών υλικών. 1970, σχ. 4°, σελ. 36 (φωτοαντίγραφο δακτυλογραφημένου κειμένου).

Περιεχόμενα: Τοπωνύμια και ιστορία του χωριού, εκπαίδευση, τοπωνύμια, τραγούδια, γλωσσικά στοιχεία, ονόματα των μαθητών που συνεργάστηκαν στην έρευνα.

6. 4753, Πέτρος Στυλιανού, Η νεώτερη αγγειοπλαστική της Κυθρέας [Κύπρου]. 1978, σχ. 4°, σελ. 12 (φωτοαντίγραφο δακτυλογραφημένου κειμένου ομιλίας στο Α' Λαογραφικό Συμπόσιο, Λεμεσός, 20-24 Μαΐου 1978).

Περιεχόμενα: Ιστορία και τεχνικές της αγγειοπλαστικής.

7. 4754, Ελένη Ευαγ. Δρόσου (μαθήτρια Δημοτικού Σχολείου), Συλλογή λαογραφικού υλικού Αναλήψεως Τριχωνίδος. Ελληνική Παράδοση - Έτος Παιδιού, Αύγουστος 1979, σχ. 4°, σελ. 38. (Καταθέτης: Υπουργείο Παιδείας).

Περιεχόμενα: Γαμήλια έθιμα, γέννηση, βάπτισμα, τελευτή, εορτολόγιο, μοναστήρια της περιοχής, παραδόσεις, τοπωνύμια, αινίγματα, παροιμίες.

8. 4755, Ιωάννης Δ. Κόκκας, Λαογραφικά στοιχεία της Λέκκας Σάμου. 2002, σχ. 4°, σελ. 85 (εκτυπ.) σε φάκελο + 1 CD.

Περιεχόμενα: Εορτολόγιο, παραδόσεις, άσματα.

9. 4756, Βασιλική Βαβέτση (φιλόλογος), Συλλογή δημώδους λαογραφικού υλικού (Λουτράκι, Περαχώρα, Αγγελόκαστρο Κορινθίας). Λουτράκι 2003, σχ. 4°, σελ. 17 (εκτυπ.) σε φάκελο.

Περιεχόμενα: Τραγούδια, σταχυολόγηση ποικίλης λαογραφικής ύλης (δίσταχα, όρκος, κατάρα, αίνημα, γλωσσοδέτες, παροιμίες, παρωνύμια, έθιμα εορτολογίου, δοξασίες, προλήψεις, μαγεία, λαϊκή ιατρική, μαντική, μετεωρολογία).

10. 4757, Β α σ ι λ ι κ ή Γ ρ. Κ ο υ ρ β α ν ι ο ύ (φιλόλογος, διευθύντρια Δ.Ε. Λέσβου), Λαογραφία της Αγιάσου (1968-2003). 2003, σχ. 4°, σελ. 91 (εκτυπ.) + σελ. 3 συνοδευτικές (αλληλογραφία).

Περιεχόμενα: Γενικές πληροφορίες για την Αγιάσο. Υλικός βίος: κατοικία, ενδυμασία, υπόδεση, κόμμωση, καλλωπισμός, τροφές. Επαγγελματική ζωή: γεωργία, ελαιοκομία, φυσικός κόσμος, πομενικός βίος, βιοτεχνία. Κοινωνική ζωή: γέννηση, βάπτισμα, γάμος, θάνατος, κοινωνική οργάνωση. Πνευματική ζωή: θρησκεία, λαϊκή πίστη, λατρεία, μαντική, τραγούδια, παροιμίες και αινίγματα, λεξιλόγιο, ευχές, κατάρες, μύθοι ζώων, παραμύθια, γιορτές, ονόματα, τοπωνύμια, παρωνύμια.

11. 4758, Σ ά β β α ς Ε μ. Α π έ ρ γ η ς (φοιτητής Φιλοσοφικής), «Ο Αποκρινός». Λαογραφική εργασία. 1957, σχ. 4°, σελ. 10. (Καταθέτης: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, διευθύντρια του Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Το ομώνυμο λαϊκό δρώμενο Τριαντάρου Τήνου.

12. 4759, Θ ε ο φ ά ν η ς Λ ε υ κ α δ ί τ η ς, Ήθη, έθιμα, παραδόσεις, παροιμίες, λαϊκές ρήσεις, προλήψεις, η ντοπιολαλιά μας, ιδιωματατισμοί της Ρούμελης. Συλλογή λαογραφικής ύλης. 2003, σχ. 8°, σελ. 277.

Περιεχόμενα: Τοπική ιστορία, κατοικία, οικιακά σκεύη, γεωργικά εργαλεία, αντικείμενα πομενικής χρήσης, γάμος, μαρτυρίες - ανέκδοτα, προλήψεις - δεισιδαμονίες, λαϊκή ιατρική, παροιμίες (1045), λεξιλόγιο από την Καλοσκοπή Παρνασσίδας.

13. 4760, Α θ α ν α σ ί α Ν τ ά λ λ α (καθηγήτρια φιλόλογος), Λαογραφικά. Συλλογή λαογραφικής ύλης [από το Σαραντάπορο Ελασσόνας], σχ. 4°, σελ. 13 (εκτυπ.) + 1 δισκέτα Η/Υ.

Περιεχόμενα: Έθιμα εορτολογίου, διατροφή (άρτος, περίοδος Χριστουγέννων, τραχανάς), επεξεργασία του μαλλιού, υφαντική.

14. 4761, Α λ ε ξ ά ν δ ρ α Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Χ ο ύ χ ο υ (καθηγήτρια φιλόλογος), Γλωσσολογική προσέγγιση προφορικού υλικού. Το γλωσσικό ιδίωμα του Σουφλίου, ορολογία σηροτρόφων Σουφλίου (1987-1988 και 2002). Σουφλί Έβρου 2003, σχ. 4°, σελ. 48 (εκτυπ.) + 1 δισκέτα Η/Υ.

Περιεχόμενα: Τοπική ιστορία, σηροτροφία, γλωσσικό ιδίωμα του Σουφλίου, ειδικό λεξιλόγιο σηροτροφίας, γλωσσάρι.

15. 4762, Σ ο φ ί α Σ τ α μ ο ύ λ η (σχολική σύμβουλος φιλόλογων Ν. Ροδόπης), Λαογραφικές συνήθειες δημογεροντίας Φαναρίου (Δήμου Αγίου Κηρύκου) Ικαρίας. Συλλογή λαογραφικού υλικού. 2003, σχ. 4°, σελ. 194 (158 εκτυπ. + 36 φωτοαντίγρ.) + 1 CD.

Περιεχόμενα: Τοπική ιστορία, υλικός πολιτισμός: κατοικία, ένδυση, υπόδεση, καλλωπισμός, τροφές, επαγγελματικός βίος: γεωργία, αμπελουργία, ελαιοκομία, κηπουρική, δενδροκο-

μία, πομενική ζωή, μελισσοκομία, κυνήγι αλιεία, ναυπηγική, υφαντική, πλεκτική, σαπωνοποιία, καρβουνοποιία, κ.ά., κοινωνικός βίος: κοινωνική οργάνωση, λαϊκό δίκαιο, χαιρετισμοί, ευχές, απευχές, κατάρες, όρκοι, νυχτέρια, βεγγέρες, έθιμα εορτολογίου, γάμος, γέννηση, βάπτιση, θάνατος, πνευματικός βίος: δοξασίες, εορτολόγιο, μυθολογικές αναλήψεις, προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Παράρτημα με φωτοαντίγραφα εγγράφων από το οικογενειακό αρχείο της συλλογέως.

16. 4763 Α, Αναστάσιος Ηλιόπουλος (φοιτητής Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών), Η κοινωνία της κοινότητας στο υπερτοπικό πανηγύρι των χωριών της Ίμβρου. Ανάλυσις (2000-2002). Ίμβρος (πρόσφυγες) 2003, σχ. 4^ο, σελ. 249 (εκτυπ.). (Καταθέτης: Ευστάθιος Μακρής, ερευνητής-μουσικός Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Απομαγνητοφωνήσεις συνεντεύξεων, κατάλογος περιεχομένων συνεντεύξεων.

17. 4763 Β, Αναστάσιος Ηλιόπουλος (φοιτητής Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Παν/μίου Αθηνών), Η κοινωνία της κοινότητας στο υπερτοπικό πανηγύρι των χωριών της Ίμβρου. Σύνθεσις 2000-2002, σχ. 4^ο, σελ. 85 (εκτυπ.) + 1 κασέτα με ηχογραφήσεις τραγουδιών. (Καταθέτης: Ευστάθιος Μακρής, ερευνητής-μουσικός Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Μεθοδολογία της έρευνας, βιογραφίες πληροφορητών, ακτίνες δράσης στον χώρο (Αίγυπτος, Κωνσταντινούπολη, Μυτιλήνη, Λήμνος, Σαμοθράκη, Τένεδος, Τσανάκκαλε), πολιτισμικές ζώνες της νήσου Ίμβρου, πανηγύρια. Παράρτημα: χάρτες (2), φωτογραφίες (4), καταγραφές τραγουδιών.

18. 4764, Φώτης Χαρ. Βασίλογλου (δάσκαλος), Περί καλαθοπλεκτικής. Λαογραφική εργασία [για τον Μεσότοπο Λέσβου]. 2003, σχ. 8^ο, σελ. 50 + 2 κασέτες ήχου + 1 CD.

Περιεχόμενα: Στοιχεία του τοπικού ιδιώματος, γενικά για την ιστορία και τη λαογραφία Μεσοτόπου, μαρτυρίες και βιογραφικά στοιχεία καλαθοπλεκτών, γλωσσάρι. Χάρτες (2), φωτογραφίες (44, εκτυπ.).

19. 4765, Σταματίνα Γαλάτα (δασκάλα), Τα έθιμα του γάμου στην Καστανιά Ευρυτανίας. 2003, σχ. 4^ο, σελ. 11.

Περιεχόμενα: Έθιμα του γάμου.

20. 4766, Γιάννης Σ. Βερώνης (συνταξιούχος δικηγόρος), Πομενική ζωή στην ορεινή Νάξο. Νάξος 2003, σχ. 4^ο, σελ. 107 (εκτυπ.) + 1 επιστολή + 1 CD.

Περιεχόμενα: Εισαγωγή στην πομενική ζωή της Νάξου, πομενικές οικήσεις, κτηνοτροφικές θέσεις, συνήθειες των βοσκών, διαχείριση του κοπαδιού (γέννηση, διατροφή, άρμεγμα, σημάδια, εχθροί, ασθένειες κ.ά.), κτηνοτροφικά προϊόντα (τυροκομία, κρέας, μαλλί, δέρμα),

κοινωνική οργάνωση, προλήψεις, δεισιδαιμονίες και μαγικές ενέργειες, άλλα εκτρεφόμενα ζώα (πλην των προβάτων και των αιγών), ζωοκλοπή. Βιβλιογραφία, πηγές, λεξιλόγιο.

21. 4767, Σ τ έ λ λ α Ε λ ε υ θ ε ρ ι ά δ ο υ, Λαογραφική εργασία στα χωριά Ξηρότοπος και Βαμβακόφυτο του νομού Σερρών, σχ. 4°, σελ. 32 + 4 κασέτες ήχου (συνεντεύξεις).

Περιεχόμενα: Τοπική ιστορία - γεωγραφία, μετανάστευση, μαρτυρίες, στοιχεία για την καθημερινή ζωή, τη θέση της γυναίκας, τον γάμο, τη γεωργία και την κτηνοτροφία, τη διατροφή, τη μεταξοπαραγωγή και την υφαντική, τη λαϊκή λατρεία, τη λαϊκή ιατρική, την παραδοσιακή ενδυμασία. Επίσης: τραγούδια, στοιχεία λεξιλογίου.

22. 4768 Α, Μ ι χ ά λ η ς Ε π α μ. Π ρ ι ν α ρ ά κ η ς, Λαϊκά ήθη και έθιμα της κρητικής υπαίθρου. Η ταυτότητα της Κρήτης, σχ. 4° και 8°, σελ. 474 + 1 επιστολή.

Περιεχόμενα: Λαϊκή λατρεία (ολόκληρος ο ετήσιος κύκλος), αγροτική ζωή (γεωργία: σιτάρι, αμπέλι-οινοπνευματοποιία, λινάρι), τεχνικές (εριουργία και μεταξοπαραγωγή, υφαντική, πλεκτική, σαπωνοποιία), προφορική παράδοση (αφηγηματικότητα - παραμύθια, παραδόσεις, τραγούδια, χαιρετισμοί, ευχές, κατάρες, βλαστήμιες, παροιμίες), διατροφή, κυνήγι, καθαριότητα, λαϊκή ιατρική, ποιμενική ζωή, κοινωνική οργάνωση (γάμος, παιδί, παιγνίδια, τελευτή, ζωοκλοπή, βεντέτα), ενδυμασία, μετεωρολογία.

23. 4768 Β, Μ ι χ ά λ η ς Ε π α μ. Π ρ ι ν α ρ ά κ η ς, Λαογραφική εργασία (συμπληρωματική της προηγούμενης), σχ. 4°, σελ. 10 + 2 επιστολές + 2 βιντεοκασέτες + 4 CD.

Περιεχόμενα: Κάλαντα, κεντητική, οινοπνευματοποιία.

24. 4769, Ε υ θ υ μ ί α Σ ε λ ί μ η - Π ά τ σ α λ η (φιλόλογος), Έθνη και έθιμα: Γαία Βρύσης (Κύμη). Γάμος στο χωριό Γαία πριν το 1940, σχ. 4°, σελ. 6 (εκτυπ.) + 1 επιστολή + 1 βιντεοκασέτα (στρώσιμο του νυφικού κρεβατιού και τραγούδια του γάμου, Οχθωνιά Ευβοίας 2001).

Περιεχόμενα: Έθιμα του γάμου στο χωριό Γαία Καρυστίας πριν το 1940.

25. 4770, Πειραματικό Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο Μασάρων Ρόδου (μαθητές της Ε' και Στ' τάξης), Στοιχεία λαϊκής παράδοσης του χωριού μας, σχ. 4°, σελ. 45 (εκτυπ.).

Περιεχόμενα: Εγκυμοσύνη, γέννηση, βάπτισμα, σχολική και εφηβική ζωή, παιχνίδια, σχολική και εφηβική ηλικία, γάμος (προξενητής, αρραβώνας, προικοσύμφωνο, προίκα, έθιμα του γάμου), θάνατος.

26. 4771, Α λ ε ξ ά ν δ ρ α Ε υ α γ. Π α π α β α σ ι λ ε ί ο υ (φιλόλογος), Έθιμα τελευτής στην περιοχή Παλαμά του νομού Καρδίτσας. Λαογραφική εργασία, σχ. 4°, σελ. 12.

Περιεχόμενα: Έθιμα τελευταίας (κατά το διάστημα 1930-1970), μοιρολόγια (4). Χάρτης (φωτοαντίγρ.), σχέδια (3), φωτογραφίες (2).

27. 4772, Β α σ ί λ ε ι ο ς Π. Ζ ά χ ο ς (καθηγητής φιλόλογος), Τα θρηνητικά τραγούδια του Λαζάρου, όπως σώζονται στο σουλιώτικο χωριό Ρευματιά της Πρέβεζας, σχ. 4°, σελ. 13 (φωτοτ.) + 1 επιστολή.

Περιεχόμενα: Λαϊκή λατρεία (κάλαντα Λαζάρου).

28. 4773, π. Η λ ί α ς Ψ α ρ ρ ο λ ό γ ο ς (εφημέριος Ι. Ν. Ευαγγελιστρίας Ναυπλίου), Η Θεία Λειτουργία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, σχ. 2°, σελ. 103 (φωτοαντίγρ.) + 2 κασέτες ήχου.

Περιεχόμενα: Το κείμενο της Θ. Λειτουργίας στην τσακωνική και τη νέα ελληνική.

29. 4774, Σ π ύ ρ ο ς Κ. Κ ο υ λ ο ύ ρ η ς (δάσκαλος, ιεροψάλτης), Τα οκτάηχα ή όλη η ψαλτική παράδοση του Περιβολιού Κερκύρας, σχ. 4°, σελ. 300 (φωτοαντίγρ.) σε 2 τεύχη + σελ. 2 περιεχομένων. (Καταθέτης: Ευστάθιος Μακρής, ερευνητής - μουσικός Κ.Ε.Ε.Λ.).

Περιεχόμενα: Πρόλογος, άσματα της Θείας Λειτουργίας, Αναστασιματάριο, Μέγα Απόδειπνον, Ακολουθία των Χαιρετισμών, Ύμνοι Μ. Εβδομάδος.

30. 4775, Γ α β ρ ι ή λ Μ ή ν ο υ (δάσκαλος), Ήθη και έθιμα του χωριού Παπαγιάννη [Φλωρίνης], σχ. 4°, σελ. 66 (φωτοαντίγρ.) + 1 επιστολή.

Περιεχόμενα: Τοπική ιστορία - γεωγραφία, λαϊκή λατρεία (Πρωτοχρονιά, καρναβάλι, 1^η Μαρτίου, Ψυχοσάββατο, Αλόκριες, Καθαρή Εβδομάδα - Σαρακοστή, Πάσχα, αγίου Γεωργίου, Πρωτομαγιά, χοιροσφάγια - χειμερινές γιορτές), γεωργία - αγροτικά έθιμα (τρύγος, σπορά). Φωτογραφίες (37 φωτοαντίγρ.), σχήματα (2).

31. 4776, Σ ω τ η ρ ο ύ λ α Γ ο ν α τ ά - Μ ο υ σ τ ά κ η (εκπαιδευτικός), Τέσσερις λαογραφικές έρευνες για τον Δήμο Πυλαρέων Κεφαλληνίας, σχ. 4°, σελ. 166 + 1 επιστολή.

Περιεχόμενα: Ιστορικά στοιχεία, τυροκομία, λαϊκή ιατρική, μεταφορικά μέσα, κεφαλονίτικος γάμος. Χάρτης, φωτογραφίες (125 φωτοαντίγρ.).

32. 4777, Ε λ ε υ θ ε ρ ί α Δ α γ κ ω ν ά κ η (φοιτήτρια Φιλοσοφικής), Εργασία στη Λαογραφία. Έρευνα στην περιοχή της επαρχίας Πεδιάδας Κρήτης. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ελλην. Φιλολογίας - Τομέας Γλωσσολογίας, ακαδ. έτος 1999-2000, σχ. 4°, σελ. 22.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις ελαιοκομίας, λαϊκού δικαίου κ.ά.

33. 4778, Γ ι ά ν ν η ς Η λ ι ό π ο υ λ ο ς (δάσκαλος), Ιστορία και λαογραφία του παραδοσιακού οικισμού Ζοριάνος Δωρίδος. 2002, σχ. 4°, σελ. 585 (φωτοαντίγρ.) + 1 φάκελος με φωτογραφίες (109) + χάρτης 1.

Περιεχόμενα: Ιστορία της ευρύτερης περιοχής Αιτωλίας (αρχαιότητα, Βυζάντιο, τουρκοκρατία, νεότεροι χρόνοι), διαπρεπείς διανοούμενοι με καταγωγή από το Ζοριάνο, ιστορία της κοινότητας Ζοριάνου, κτηματολόγιο, συνεταιρισμός, σύλλογοι, σχολεία και εκπαίδευση, τοπωνύμια, υδρωνύμια και σχετικές παραδόσεις, λαϊκά δρώμενα (Δωδεκαήμερο, Απόκριες, Σάββατο του Λαζάρου, Μεγάλη Εβδομάδα), αναθέματα, πανηγύρια, μαντική, μαγεία, δημοτικά τραγούδια, αντίγραφα διοικητικών εγγράφων.

34. 4779, Μανώλης Ι. Καλοκύρης, Χίλιες διακόσιες μαντινάδες, σχ. 4°, σελ. 258 (φωτοαντίγρ.) + 1 επιστολή.

Περιεχόμενα: Μαντινάδες (προϊόν ατομικής δημιουργίας εμπνευσμένης από τη λαϊκή παράδοση).

35. 4780 Α, Δημήτριος Κοτζιάκης (Λιόντας), Κρήτη μάνα μου, σχ. 4°, σελ. 232 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Πρωτότυπα κείμενα εμπνευσμένα από τη λαϊκή κρητική παράδοση, όπου περιέχονται και παραδοσιακά τραγούδια (ριζίτικα, ευχές, μαντινάδες, παστικά).

36. 4780 Β, Δημήτριος Κοτζιάκης (Λιόντας), Όμορφες φωθιές στον Ψηλορείτη. Ηρωικό ερωτικό μυθιστόρημα, σχ. 4°, σελ. 135 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Ηθογράφημα σε κρητική διάλεκτο. Γλωσσάρι.

37. 4781, Γιάννης Γιακουμάκης, Σεβντάς (έρωτας) στο Ριζοχώρι. Ο Ρούθουνας και η Μαριγώ, σχ. 4°, σελ. 62 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Δεκαπεντασύλλαβοι σε κρητική διάλεκτο (προϊόν ατομικής δημιουργίας εμπνευσμένης από τη λαϊκή παράδοση).

38. 4782, Μανώλης Μπομπολάκης, Μαντινάδες και νεοριζίτικα, σχ. 4°, σελ. 40 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Μαντινάδες, ριζίτικα τραγούδια, γλωσσάρι (προϊόν ατομικής δημιουργίας εμπνευσμένης από τη λαϊκή παράδοση).

39. 4783Α, Σήφης Ι. Πετράκης, Ιστορίες τσ' Ασιγωνιώτικης ρίζας, σχ. 8°, σελ. 173 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: 41 εικονογραφημένα αφηγηματικά κείμενα, στα οποία γίνεται σύντομη παρουσίαση της ιστορίας του χωριού Ασή Γωνιά Χανίων, των παραδόσεων και του πολιτισμού του. Περιλαμβάνουν ειδήσεις για την πομενική και την αγροτική ζωή, την κοινωνική οργάνωση, τη μαντική και τη λαϊκή μετεωρολογία, τη λαϊκή λατρεία, την πανίδα και τη χλωρίδα, τη λαϊκή αρχιτεκτονική, τοπικά ανέκδοτα και ιστορίες.

40. 4783Β, Σήφης Ι. Πετράκης, Το ξεριζώμα του ασφενδάμου. Ηθογράφημα, σχ. 4°, σελ. 55 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για τη ζωή των Κρητών μεταναστών στην Γερμανία.

41. 4783Γ, Σ ή φ η ς Ι. Π ε τ ρ ά κ η ς, Ιστορίες της ορεινής μαδαριώτικης γης από την Ασιγωνιά του Μέσα Αποκόρωνα. Αφηγήματα, σχ. 4°, σελ. 111 (φωτοαντίγρ.).

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για την τοπική ιστορία, τις τεχνικές (καρβουνοποιία, βαφική, ασβεστοποιία), την πομενική ζωή, την αστρολογία (αποφράδες), την αρχιτεκτονική, την τυροκομία, την ελαιοπαραγωγή, τη λαϊκή λατρεία, την κοινωνική οργάνωση, καθώς και στοιχεία από την προφορική παράδοση (μοιρολόγια, παραδόσεις, τοπικά ανέκδοτα, μαντινάδες) και την προφορική ιστορία (Μακεδονικός Αγώνας, Ελληνοϊταλικός Πόλεμος, γερμανική Κατοχή, εμφύλιος).

ΕΠΑΙΝΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΩΝ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ (1999-2003)

1999

Κατά το έτος 1999 εισήχθησαν στο Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας συνολικά 53 (αρ. 4658-4710) χειρόγραφες συλλογές (8. 814 σελίδες). Από τις συλλογές αυτές τέσσερις προέρχονται από λαογραφικές αποστολές των ερευνητών του Κέντρου, μία έχει κατατεθεί από την επίκ. καθηγήτρια της Λαογραφίας Μαρία Μαρκαντώνη, 34 συλλογές έχουν κατατεθεί από τη διευθύντρια του Κέντρου Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη και αποτελούν επιτόπια έρευνα των φοιτητών της στο πλαίσιο φροντιστηριακής ασκήσεως στη Λαογραφία. Το υλικό είναι ποικίλο και αξιόλογο. Ορισμένοι μάλιστα συλλογείς παρέδωσαν το υλικό και σε δισκέτα Η/Υ. Μετά από λεπτομερή αξιολόγηση και καταγραφή του υλικού στο Κτηματολόγιο του Κέντρου από τον Ερευνητή Α' του Κέντρου Γεώργιο Αικατερινίδη, η Εφορευτική Επιτροπή του Κέντρου Λαογραφίας πρότεινε στη Σύγκλητο της Ακαδημίας και δόθηκε έπαινος σε 13 συλλογείς με την εξής σειρά:

Α' έπαινος με χρηματική αμοιβή 400.000 δραχμών στους:

1. **Γιάννη Μπαλαφούτα**, Κοντά στις ρίζες μας. Λαογραφικά Στιμάγκα [Κορινθίας]. 1998, σχ. 4°, σελ. 321+1 δισκέτα+ 1 CD με τις φωτογραφίες του κεμένου.
2. **Χαρίλαο Σωτ. Ντούλα**, Οι Καραγκούνηδες του Παλαμά της Θεσσαλίας. Λάρισα 1999, σχ. 4°, σελ. 309.
3. **Γεώργ. Αποστολάκη**, Ελληνική λαϊκή σοφία. 1999, σχ. 4°, φύλλ. 1025.
4. **Θεοδώρα Αναστοπούλου**, Συλλογή πρωτογενούς λαογραφικού υλικού από το χωριό Φίλια Καλαβρύτων. 1997, σχ. 4°, φύλλα 554.
5. **Δημ. Κυριακόπουλο**, Το Περδικονέρι Γορτυνίας και οι συνοικισμοί του. Αθήνα 1999, σχ. 4°, σελ. 390.

Α' έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή στον:

- Ιω. Τσουγλαράκη**, Οι χοροί της Κρήτης. Μύθος-ιστορία-παράδοση. Αθήνα 1999, σχ. 4°, σελ. 137.

Β' έπαινος με χρηματική αμοιβή 300.000 δραχμών στους:

Δ. Παπάνη - Ι. Παπάνη, Λεξικό της Αγιασώτικης διαλέκτου. 1999, σχ. 4°, σελ. 435.

Β' έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή στην:

Ελένη Δουνδουλάκη-Ουσταμανωλάκη, Παραδοσιακή ελαιοκαλλιέργεια Αρχαίων Ηρακλείου Κρήτης. Αρχάνες 1999, σχ. 4°, σελ. 75.

Γ' έπαινος με χρηματική αμοιβή 200.000 δραχμών στους:

1. **Ελένη Βλαγκούλη**, Η κατοικία στην κοινότητα Σωστίου Αμαλιάδος. 1994, σχ. 4°, σελ. 110.
2. **Γεωργία Αλεξανδρή**, Συλλογή λαογραφικής ύλης από την Πάρο και την Αντίπαρο. 1999, σχ. 4°, σελ. 145.
3. **Πολυξένη Βουρβοπούλου**, Στοιχεία παραδοσιακού υλικού βίου, περιφέρειας Ιωαννίνων. 1999, σχ. 4°, σελ. 242.
4. **Φανή Νασίκα**, Τροφές και ποτά. 1998, σχ. 4°, σελ. 112+πίν. 3.
5. **Ευδοξία Μαντολιά**, Παραμύθια, παραδόσεις, παροιμίες, τραγούδια Λουτροπηγής Καρδίτσας. 1993, σχ. 4°, σελ. 163.

Η Σύγκλητος της Ακαδημίας ενέκρινε την πρόταση της Εφορευτικής Επιτροπής και απένευσε χρηματικούς επαίνους συνολικού ποσού 3.300.000 δραχμών. Απεστάλη επίσης ευχαριστήρια επιστολή σε όλους τους συλλογείς υλικού για τη συμβολή τους στον εμπλουτισμό του Αρχείου του Κέντρου.

2000

Στο Κέντρο εισήχθησαν κατά το έτος 2000 δέκα έξι (16) συλλογές λαογραφικού υλικού συνολικής εκτάσεως 5.077 σελίδων. Από αυτές οι 13 επαινέθηκαν για την ποιότητα και την ποσότητα του υλικού που περιέχουν. Κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων συλλογών είναι η κατάθεσή τους σε δίσκο ακτίνας (CD) ή δισκέτα, γεγονός που διευκολύνει την εισαγωγή τους στο Αρχείο του Κέντρου.

Α' έπαινος με χρηματική αμοιβή 1.000.000 δραχμών στον:

Βορειοηπειρώτη καθηγητή **Γ. Παναγιώτου** (†2003) για τη συλλογή και επεξεργασία των προς έκδοση παραδόσεων του Βορειοηπειρωτικού λαού.

Α' έπαινος με χρηματική αμοιβή 500.000 δραχμών απονέμεται στους:

1. **Γεώργ. Ι. Σπέη**, Αιγινούσσα. Μνήμες και παραδόσεις του νησιού μας. Αθήνα 2000, σχ. 4°, σελ. 663.
2. **Γιάννη Βερόνη**, Ξεχασμένα παραδοσιακά επαγγέλματα στη Νάξο. Αθήνα 2000, σχ. 4°, σελ. 230 (και σε CD).
3. **Ειρήνη Ταχατάκη**, Παραμύθια από την Κρήτη. Αρχάνες Ηρακλείου Κρήτης 2000, σχ. 4°, σελ. 410 (4 τεύχη).

Α' έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή στην:

μεταπτυχιακή φοιτήτρια **Νίκη Χριστοδούλου**, Η Λαογραφία και ο Κύπριος λαϊκός ζωγράφος **Μιχαήλ Κάσαλος**. 1995, σχ. 4°, σελ. 164.

Β' έπαινος με χρηματική αμοιβή 300.000 δραχμών απονέμεται στους:

1. **Ανδρέα Γραμμένο**, Παροιμίες, σημάδια του καιρού, προλήψεις και λεγόμενα από το λαό. Αθήνα 2000, σχ. 4°, σελ. 1033 (και δισκέτα).
2. **Γιάννη Γιακουμάκη**, Η Πυράγα τση Πρωτοχρονιάς. 1999, σχ. 4°, σελ. 53 και Ο Λούμπουνας και η Κατινιώ. 1999, σχ. 4°, σελ. 111.
3. **Αναστασία Κατσούρη**, Συλλογή λαογραφικού υλικού από τον Ανώματο Λέσβου. 2000, σχ. 8°, σελ. 557.

Γ' έπαινος με χρηματική αμοιβή 200.000 δραχμών στους:

1. **Σταυρούλα Κώττη**, Χιώτικες γεύσεις, παραμύθια. Κάμπος, Πυργί Χίου 2000, σχ. 4°, σελ. 91
2. **Ειρήνη Τριανταφύλλου**, Άμεση λαογραφική συλλογή από τον Τυρό Κυνουρίας. 1998, σχ. 8°, σελ. 101.
3. **Αγγελική Παναγοπούλου**, Λαογραφική έρευνα εν χωρίω Βάστα Μεγαλοπόλεως. 2000, σχ. 4°, σελ. 80.

Τέλος, Δ' έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή απονέμεται στους: 1. **Ευαγγελία Αποστόλου**, Παραμύθια και παραδόσεις της Λίμνης Ευβοίας. 1998, σχ. 4°, σελ. 85, 2. **Ιωάννα Γερμανού**, Παραδόσεις και παραμύθια της Κύπρου. 1997, σχ. 4°, σελ. 84, 3. **Μαρία Χαιρέτη**, Άμεση λαογραφική εργασία από τα Ανώγεια Ρεθύμνου. 1988, σχ. 8°, σελ. 137.

Έτσι το συνολικό ποσόν, το οποίο η Ακαδημία Αθηνών διέθεσε για τη συλλογή υλικού κατά το έτος 2000, είναι 4.000.000 δραχμές για 3.679 σελίδες λαογραφικού υλικού και 500 περίπου φωτογραφίες.

2001

Στο Κέντρο εισήχθησαν κατά το έτος 2001 δέκα (10) συλλογές λαογραφικού υλικού συνολικής εκτάσεως περίπου 4.100 σελίδων σχήματος Α4 και τετραδίου. Από αυτές οι 9 μπορούν να επαινεθούν για την ποιότητα και την ποσότητα του υλικού. Κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων συλλογών είναι η κατάθεσή τους σε δίσκο ακτίνας (CD) ή δισκέτα, πράγμα που διευκολύνει την εισαγωγή τους στο Αρχείο του Κέντρου. Τα χειρόγραφα έκριναν η διευθύντρια Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, η ερευνήτρια Βασιλική Φάτση και ο τ. ερευνητής Γ. Αικατερινίδης. Η διευθύντρια έθεσε υπ' όψιν των μελών της Ε. Ε. την πρόταση για τον έπαινο ορισμένων συλλογέων, η οποία έχει ως εξής:

Α' έπαινος με χρηματική αμοιβή 2.400 € απονέμεται στον:

Γεώργιο Σμπώκο, Ανωγειανά. Πεντάτομη λαογραφική συλλογή, σχ. 4ο, σελ. 1789 και φωτοαντιγρ., φωτογραφίες (453) και σκίτσα (3).

Β' έπαινος με χρηματική αμοιβή 900 € απονέμεται στον:

Κώστα Γκουντάρα, Δημοτικό τραγούδι της Όθρυος. Αλμυρός 2001, σχ. 4ο, σελ. 246, φωτογραφία 1.

Το συνολικό ποσόν, το οποίο η Ακαδημία Αθηνών διέθεσε για τη συλλογή υλικού κατά το έτος 2001, είναι 3.300 € για 2.035 σελίδες λαογραφικού υλικού και 500 περίπου φωτογραφίες. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού είναι κατατεθειμένο σε δισκέτες ή CD και έτσι ο χρόνος που θα απαιτηθεί για την αποδελτίωση και ταξινόμησή του μειώνεται σημαντικά.

Τέλος, έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή απονέμεται στους:

1. **Μαθητές** των Ε' και ΣΤ' τάξεων Δημοτ. Σχολείων Ν. Ιωνίας, για τη συλλογή εθίμων των Χριστουγέννων υπό την καθοδήγηση της επ. καθηγήτριας της Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Μαρίας Μηλίγκου - Μαρκαντώνη, σχ. 4ο, σελ. 81, φωτογραφίες 2.
2. **Γεώργιο Βαρνακιώτη**, Ποικίλα ιστορικά θέματα κυρίως της επανάστασης του '21, σχ. 4ο, σελ. 77.

2002

Κατά το έτος 2002 εισήχθησαν στο Αρχείο χειρογράφων του Κέντρου δεκατρείς (13) νέες συλλογές συνολικού όγκου 10.714 σελίδων. Τα χειρόγραφα κατέγραψαν οι ερευνητές Ευάγγελος Καραμανές και Μαριλένα Παπαχρι-

στοφόρου, οι οποίοι έκαναν την πρώτη επιλογή των συλλογών που προτάθηκαν στην Εφορευτική Επιτροπή για έπαινο. Την τελική πρόταση διαμόρφωσε η διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη και ενέκριναν ομόφωνα τα μέλη της Εφορευτικής Επιτροπής ως εξής:

Α' έπαινος με χρηματική αμοιβή 2.000 € στην:

Γεωργία Τσιαμάλου, Συλλογή λαογραφικού υλικού από το χωριό Μαυραχάδες Καρδίτσας, σχ. 8ο, σελ. 3893+71 κασέτες ήχου+1 βιντεοκασέτα +1 CD με 850 φωτογραφίες.

Β' έπαινος με χρηματική αμοιβή 1.500 € στους:

1. **Χρήστο Παλασκώνη**, Συλλογή λαογραφικού υλικού από το Ευηνοχώρι Μεσσολογίου, σχ. 8ο, σελ. 1342.
2. **Αγγελική Κομποχόλη**, Συλλογή λαογραφικού υλικού, από το χωριό Λάμπαινα Μεσσηνίας, σχ. 8ο, σελ. 1493 + 1 χάρτης + 14 φωτοαντίγραφα εγγράφων + 29 δείγματα κεντημάτων και πλεκτικής.

Έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή στους:

1. **Γιάννη Γιακουμάκη**, Λαογραφικά αφηγήματα σε κρητική ντοπιολαλιά, σχ. 4ο, σελ. 112.
2. **Μαρία Ράλλη** (μεταθανάτιος έπαινος στη μητέρα της Φρόσω Ζούρου), Συλλογή λαογραφικής ύλης από τη Λέσβο από τα κατάλοιπα της Φρόσως Ζούρου, σχ. 8ο, σελ. 3.553.
3. **Παναγιώτη Ρουμελιώτη**, Συλλογή τοπωνυμίων, επωνύμων, παρωνυμίων από 60 χωριά της επαρχίας Λακεδαίμονος, σχ. 4ο, σελ. 139.

2003

Κατά το έτος 2003 κατατέθηκαν σαράντα μία (41) συλλογές λαογραφικού υλικού συνολικού όγκου 4.286 σελίδων. Μεγάλος αριθμός από αυτές προέκυψε από εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας προς τους εκπαιδευτικούς, με την οποία, ανανεώνοντας παλαιότερη εγκύκλιο, καθιστούσε γνωστή την ύπαρξη του Αρχείου του Κέντρου Λαογραφίας και τον ανοικτό διαγωνισμό για την συλλογή λαογραφικού υλικού. Οι συλλογές αυτές παρουσιάζουν ποικιλία ως προς τον αριθμό των σελίδων αλλά και την ποιότητα της ύλης. Ορισμένες μόνον διακρίνονται για την επιμελημένη καταγραφή πρωτογενούς υλικού. Έχουν κατατεθεί επίσης στο Κέντρο συλλογές αφηγηματικών κειμένων και στιχουργημάτων με προσωπικό χαρακτήρα, βασισμένες στην παραδοσιακή γλώσσα και τα έθιμα της Κρήτης. Η Επιτροπή κρίσεως αποτελούμενη από τη διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη και τους ερευνητές Μαριλένα Παπαχριστοφό-

ρου και Ευάγγελο Καραμανέ διέκρινε για το έτος 2003 μεταξύ αυτών όσες θα μπορούσαν να επαινεθούν για την αρτιότητα και την ποιότητά τους. Πρότειναν στην Εφορευτική Επιτροπή και δοθηκαν οι παρακάτω έπαινοι:

Α' έπαινος με χρηματική αμοιβή χιλίων (1.000) € στον:

Θεοφάνη Λευκαδίτη, Ήθη, έθιμα, παραδόσεις, παροιμίες, λαϊκές ρήσεις, προλήψεις, η ντοπιολαλιά μας, ιδιωματοισμοί της Ρούμελης. Καλοσκοπή (Κουκουβίστα) Παρνασσίδας Φωκίδας 2003, σχ. 8°, σελ. 277.

Α' έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή στους:

1. **Μιχάλη Επ. Πριναράκη**, Λαϊκά ήθη και έθιμα της κρητικής υπαίθρου. Η ταυτότητα της Κρήτης. Κρήτη 2003, σχ. 4° και 8°, σελ. 474 + 1 συνοδευτική επιστολή.

Και του ιδίου, Λαογραφική εργασία συμπληρωματική της προηγούμενης. Κρήτη 2003, σχ. 4°, σελ. 10.

2. **Σωτηρούλα Γονατά - Μουστάκη**, Τέσσερις λαογραφικές έρευνες για τον Δήμο Πυλαρέων Κεφαλληνίας, σχ. 4°, σελ. 166.

Οι εργασίες των δύο προηγούμενων συλλογέων παρουσιάζουν ενδιαφέρον, αλλά είναι έτοιμες για έκδοση και δεν μπορούν να θεωρηθούν αρχειακό υλικό.

Β' έπαινος με χρηματική αμοιβή 800 € στους:

1. **Σοφία Σταμούλη**, Λαογραφικές συνήθειες δημογεροντίας Φαναρίου (Δήμου Αγίου Κηρύκου) Ικαρίας, σχ. 4°, σελ. 192 + 3.

2. **Αναστάσιο Ηλιόπουλο**, Η κοινωνία της κοινότητας στο υπερτοπικό πανηγύρι των χωριών της Ίμβρου. Ανάλυσις (2000-2002). Ίμβρος (πρόσφυγες) 2003, σχ. 4°, σελ. 248 εκτυπωμένες και για την εργασία του, Η κοινωνία της κοινότητας στο υπερτοπικό πανηγύρι των χωριών της Ίμβρου. Σύνθεσις (2001-2002). Ίμβρος (πρόσφυγες) 2003. σχ. 4°, σελ. 85 εκτυπωμένες.

Γ' έπαινος με χρηματική αμοιβή 500 € στους:

1. **Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου-Χούχου**, Γλωσσολογική προσέγγιση προφορικού υλικού. Το γλωσσικό ιδίωμα του Σουφλίου, ορολογία σηροτροφίας Σουφλίου (1987-1988 και 2002). Σουφλί Έβρου 2003, σχ. 4°, σελ. 48.

2. **Φώτη Χαρ. Βασιλόγλου**, Περί καλαθοπλεκτικής. Μεσότοπος Λέσβου, Αύγουστος 2003, σχ. 8°, σελ. 50.

3. **Γιάννη Σ. Βερώνη**, Ποιμενική ζωή στην ορεινή Νάξο. Νάξος 2003, σχ. 4°, σελ. 108.

4. **Ηλία Ψαρρολόγο**, Η θεία λειτουργία του Ιωάννου του Χρυσοστόμου. 2003, σχ. 2°, σελ. 103.

5. **Σπύρο Κ. Κουλούρη**, Τα Οχτάηχα ή όλη η ψαλτική παράδοση του Περιβολιού Κερκύρας. Περιβόλι Κερκύρας 2003, σχ. 4^ο, σελ. 300 + σελ. 2 περιεχόμενα (επ. Ευστ. Μακρής).

Η Επιτροπή κρίσεως πρότεινε και δόθηκε Α' έπαινος χωρίς χρηματική αμοιβή στους παρακάτω δημιουργούς αφηγηματικών κειμένων και στιχουργμάτων:

1. **Μανώλη Ι. Καλοκύρη**, Χίλιες διακόσιες μαντινάδες. Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 254 + 4 σελίδες εξώφυλλου + 2 σελίδες συνοδευτική επιστολή.
2. **Γιάννη Γιακουμάκη**, Κρήτη μάνα μου. Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 232. Και του ίδιου, Όμορφες φωθιές στον Ψηλορείτη. Ηρωικό ερωτικό μυθιστόρημα. Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 135. Και του ίδιου, Σεβντάς (έρωτας) στο Ριζοχώρι. (Ο Ρούθουνας και η Μαριγώ). Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 62.
3. **Μανώλη Μπομπολάκη**, Μαντινάδες και νεοριζίτικα. Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 40.
4. **Σήφη Ι. Πετράκη**, Ιστορίες τσ' Ασιγωνιώτικης ρίζας. Κρήτη 2003, σχ. 8^ο, σελ. 173. Και του ίδιου, Το ξερίζωμα του ασφενδάμου. Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 55. Και του ίδιου, Ιστορίες της ορεινής μαδαριώτικης γης από την Ασιγωνιά του Μέσα Αποκόρωνα. Κρήτη 2003, σχ. 4^ο, σελ. 111.

Τέλος, επαινέθηκαν για τις εργασίες τους οι:

1. **Βασιλική Γρ. Κουρβανιού**, Λαογραφία της Αγιάσου (Αγιάσος Λέσβου, 1968-2003). 2003, σχ. 4^ο, σελ. 94.
2. **Ιωάννης Δ. Κόκκας**, Λαογραφικά στοιχεία της Λέκκας Σάμου. Λέκκα Σάμου 2003, σχ. 4^ο, σελ. 87.
3. **Μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης και οι δάσκαλοι Πιννίκας Μανώλης**, Αργυρόπουλος Παναγιώτης, Παναγάκη Ελεωνόρα και ο θεολόγος Μπατσαράς Αντώνης, Πειραματικό Ολοήμερο Δημοτικό Σχολείο Μασάρων Ρόδου, Στοιχεία λαϊκής παράδοσης του χωριού μας. Μασάρες Ρόδου 2003, σχ. 4^ο, σελ. 45 εκτυπωμένες.
4. **Γαβριήλ Μήνου**, Ήθη και έθιμα του χωριού Παπαγιάννη. Παπαγιάννης Φλώρινας 2003, σχ. 4^ο, σελ. 66.
5. **Βασιλική Βαβέτσι**, Συλλογή δημώδους λαογραφικού υλικού (Λουτράκι, Περαχώρα, Αγγελόκαστρο Κορινθίας). Λουτράκι Κορινθίας, σχ. 4^ο, σελ. 17.
6. **Αθανασία Ντάλλα**, Λαογραφικά. Συλλογή λαογραφικής ύλης. Σαραντάπορο Ελασσόνας 2003, σχ. 4^ο, σελ. 13.
7. **Σταματίνα Γαλάτα**, Τα έθιμα του γάμου στην Καστανιά Ευρυτανίας. Καστανιά Δήμου Προυσού Ευρυτανίας 2003, σχ. 4^ο, σελ. 11.

8. **Στέλλα Ελευθεριάδου**, Λαογραφική εργασία. Ξηρότοπος Δήμου Σερρών και Βαμβακόφυτο. Νομός Σερρών 2003, σχ. 4°, σελ. 29 + 3 βιογραφικών σημειωμάτων.
9. **Ευθυμία Σελίμη - Πάτσαλη**, Ήθη και έθιμα: Γάια - Βρύσης (Κύμη). Γάμος στο χωριό Γάια πριν το 1940. Γάια Βρύσης (Κύμη) και Οχθωνιά Ευβοίας 2003, σχ. 4°, 6 εκτυπωμένες σελίδες + 1 σελ. συνοδευτικής επιστολής.
10. **Αλεξάνδρα Παπαβασιλείου**, Έθιμα τελευταίας στην περιοχή Παλαμά του νομού Καρδίτσας. Δήμος Παλαμά νομού Καρδίτσας, καλοκαίρι 2003, σχ. 4°, σελ. 12 (όπου φωτοτυπία ενός χάρτη της περιοχής + 3 σχέδια + 2 έγχρωμες φωτογραφίες).
11. **Βασ. Π. Ζάχος**, Τα θρηνητικά τραγούδια του Λαζάρου, Ρευματιά Πρέβεζας. Ρευματιά (π. Γκιώναλα) νομού Πρέβεζας 2003, σχ. 4°, σελ. 13 + 1 συνοδευτική επιστολή.
12. **Ελευθερία Δαγκωνάκη**, Εργασία στη Λαογραφία. Έρευνα στην περιοχή της επαρχίας Πεδιάδας Κρήτης. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας – Τομέας Γλωσσολογίας, ακαδημαϊκό έτος 1999-2000, σχ. 4°, σελ. 22.
13. **Γιάννης Ηλιόπουλος**, Ιστορία και λαογραφία του παραδοσιακού οικισμού Ζοριάνος Δωρίδος, 2002. Ζοριάνος Δωρίδος 2003, σχ. 8°, σελ. 601. Συνοδεύεται από φάκελο φωτογραφιών.

**ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ (1999-2003)**

1999

Με απόφαση της Ακαδημίας Αθηνών έγινε αναδιάρθρωση της Εφορευτικής Επιτροπής (Ε.Ε.) του Κέντρου Λαογραφίας, από την οποία απεχώρησε ο πρόεδρος, ακαδημαϊκός Μενέλαος Παλλάντιος, και το μέλος, ακαδημαϊκός Άγγελος Βλάχος. Ορίσθηκε ως νέο μέλος της ο ακαδημαϊκός Κωνστ. Δρακάτος, ο οποίος ανέλαβε με πρόταση των μελών της Εφορευτικής Επιτροπής την προεδρία της. Επόπτης του Κέντρου παρέμεινε ο ακαδημαϊκός Πάνος Λιγομενίδης και μέλη οι ακαδημαϊκοί Σπύρος Ιακωβίδης, Χρυσ. Χρήστου, Παν. Τέτσης, Αθαν. Καμπύλης και αναπληρωματικό μέλος ο Κωνστ. Γρόλλιος. Με πρόταση της Διευθύντριας του Κέντρου Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη η Ε.Ε. αποφάσισε ομόφωνα το νέο εργαστήριο της Εθνικής Μουσικής Συλλογής να ονομασθεί «Μενέλαος Παλλάντιος» για τη μακρόχρονη ενεργό συμμετοχή του Μεν. Παλλαντίου, ως προέδρου και ως μέλους, στην Εφορευτική Επιτροπή του Κέντρου και για την προσφορά του στην επίλυση χρονιζόντων προβλημάτων του.

Συνταξιοδοτήθηκε η ερευνήτρια Άννα Παπαμιχαήλ-Κουτρούμπα και απεχώρησε από την υπηρεσία.

Στην προκηρυχθείσα θέση μουσικού - ερευνητή επελέγη για την Δ' βαθμίδα ο μουσικός, δρ μουσικολογίας, Ευστάθιος Μακρής.

2000

Το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματος ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού των λειτουργιών και δραστηριοτήτων του ολοκλήρωσε και προώθησε προγράμματα της τελευταίας τριετίας και υπέβαλε προτάσεις για νέα προγράμματα. Παράλληλα πραγματοποίησε εκδηλώσεις, συνέδρια και εκδόσεις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το επιστημονικό αλλά και το ευρύτερο κοινό, για τα οποία γίνεται λόγος σε ιδιαίτερα κεφάλαια των Πεπραγμένων.

Πραγματοποιήθηκαν, σε συνεργασία με τις Εταιρείες Πληροφορικής ΣΥΣΤΕΜΑ και ELIDOC, οι επιθυμητές και αναγκαίες τροποποιήσεις για την ολοκλήρωση του σχεδιασμού των Βάσεων Δεδομένων του αρχειακού υλικού

του Κέντρου και έγιναν οι δοκιμές των διαμορφωμένων βάσεων για την επισημάνση τυχόν τεχνικών προβλημάτων και την εισαγωγή νέων όρων στο ηλεκτρονικό δέντρο (1063 λήμματα σε συνεργασία με την ερευνήτρια Μαριλένα Παπαχριστοφόρου), καθώς και για τις διορθώσεις των τοπωνυμίων και την προσαρμογή του ηλεκτρονικού δέντρου στις ανάγκες ηλεκτρονικής αρχειοθέτησης του υλικού του ΚΕΕΛ (εισαγωγή διορθώσεων : Αγγελική Σαλάπα).

Συνεχίστηκε το έργο της ηλεκτρονικής αποδελτίωσης, αναβολής, ταξινόμησης και εισαγωγής του υλικού στις Βάσεις Δεδομένων διαφόρων τομέων του λαϊκού πολιτισμού (παραμύθια, παιδικό παιχνίδι, υλικός βίος, φωτογραφικό υλικό).

Πραγματοποιήθηκε παρουσίαση των αποτελεσμάτων του Προγράμματος «Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» (Μέγαρο Ακαδημίας Αθηνών, 23 Φεβρουαρίου 2000) από τη Διευθύντρια, τους ερευνητές και συνεργάτες του Κέντρου (ειδικά παραδείγματα για κάθε Βάση Δεδομένων, φάκελος, πρόγραμμα, διαφάνειες κ.λπ.) ενώπιον εκπροσώπων του Υπουργείου Παιδείας, της Επιτροπής Παρακολούθησεως του ΕΠΕΑΕΚ, της Διοικήσεως της Ακαδημίας Αθηνών, ακαδημαϊκών και εκπροσώπων του επιστημονικού κόσμου. Πραγματοποιήθηκε από τη Διευθύντρια του Κέντρου παρουσίαση του Προγράμματος «Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» (Ζάππειο Μέγαρο, 5-10 Δεκεμβρίου στο πλαίσιο της ημερίδας «1996-1999: ΕΠΕΑΕΚ. Έργο σταθμός και αφετηρία», που οργάνωσε το Υπουργείο Παιδείας και το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Την ευθύνη για την παρακολούθηση της εκθέσεως και τη λειτουργία του σχετικού περιπτέρου είχαν αναλάβει οι συνεργάτιδες του Κέντρου Μαριλένα Παπαχριστοφόρου (συντονίστρια), Αφροδίτη Σαμαρά (βιβλιοθηκονόμος) και Ανθούλα Μπάκολη (υπεύθυνη γραμματείας).

Συνεχίστηκε η καταγραφή του λαογραφικού υλικού των φακέλων των εθνοτοπικών συλλόγων, που δραστηριοποιούνται στην Αθήνα, του Υπουργείου Πολιτισμού, έρευνα την οποία διεξήγαγε με ανάθεσή μας η επιστημ. συνεργάτις του Κέντρου Βασιλική Φάτση, δρ Φιλολογίας.

Εγκαταστάθηκε εργοτάξιο για τη συντήρηση και αποκατάσταση του νεοκλασικού κτηρίου της οδού Ηπίτου, που προορίζεται να στεγάσει τις υπηρεσίες του Κέντρου Λαογραφίας και προγραμματίζεται η εντός του επομένου έτους μεταστέγασή του.

Το Κέντρο με απόφαση της Εφορευτικής Επιτροπής του εξυπηρέτησε ποικιλοτρόπως μεγάλο αριθμό ερευνητών, υποψηφίων διδακτόρων και μεταπτυχιακών φοιτητών στις έρευνές τους.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος τρίμηνης πρακτικής άσκησης των φοιτητών του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

του Παντείου Πανεπιστημίου εργάστηκαν και ασκήθηκαν στο Κέντρο δύο φοιτητές.

2001

Το Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματος ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού των λειτουργιών και δραστηριοτήτων του ενεργοποιήθηκε κυρίως στην προετοιμασία για τη μεταστέγασή του στο κτήριο της οδού Ηπίτου, που θα πραγματοποιηθεί το έτος 2002. Παράλληλα συνέχισε επιστημονικές εργασίες και προγράμματα (βλ. Προγράμματα), καθώς και εκδόσεις (βλ. Εκδόσεις) που θα ολοκληρωθούν εντός του έτους 2002. Ειδικότερα:

Το Κέντρον Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας με σύμφωνη γνώμη της Εφορευτικής Επιτροπής του κατέθεσε (τον Μάιο του 2001) ως πρόταση στην European Commission το Πρόγραμμα με τίτλο "ACRINET. European Acritic Heritage Network". Το Πρόγραμμα, το οποίο συνέταξε η Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη και από την πλευρά της Ακαδημίας Αθηνών διευθύνει ο ακαδημαϊκός Νικόλαος Κονομής, έτυχε της εγκρίσεως της Commission. Σ' αυτό συμμετέχουν το Υπουργείο Πολιτισμού (Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Οργάνων), ο Δήμος Ηγουμενίτσας Θεσπρωτίας, το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Πάνθεον, Κέντρον Βυζαντινών Σπουδών και Εγγύς Χριστιανικής Ανατολής), το Consejo Superior de Investigaciones Cientificas της Βαρκελώνης, το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και το Πανεπιστήμιο της Σόφιας.

Το νέο κτήριο του Κέντρου, το οποίο αποτελεί δωρεά του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη προς την Ακαδημία Αθηνών και επισκευάστηκε με τη συνδρομή του ίδιου Ιδρύματος καθώς και την μερική χορηγία της τεχνικής εταιρείας Θεμελιοδομή, θα στεγάσει από το έτος 2002 τις δραστηριότητες του Κέντρου Λαογραφίας. Έχει αποκατασταθεί και υπολείπονται ελάχιστες εργασίες για την ολοκλήρωσή του (χρωματισμοί, τοποθετήσεις κουφωμάτων). Με την ευκαιρία της μεταστέγασης του Κέντρου θα πραγματοποιηθεί συνέδριο για τον Νικόλαο Πολίτη και την λαογραφική έρευνα από την ίδρυση του Κέντρου μέχρι σήμερα με παράλληλη έκθεση σχετικών τεκμηρίων (χειρογράφων, φωτογραφιών, μηχανημάτων κ.λπ.), μέρους της Μουσειακής Συλλογής του κ.ά. Παράλληλα προγραμματίστηκε να γίνει από κοινού με το Μουσείο Μπενάκη έκθεση της μικρής Συλλογής των μουσικών οργάνων του Κέντρου και ειδικότερη παρουσίαση με θέμα την πορεία της μουσικολογικής έρευνας από το Κέντρο Λαογραφίας.

Το Κέντρο προκήρυξε δύο θέσεις ερευνητών Δ' βαθμίδας, τις οποίες κατέλαβαν οι ερευνητές Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, κοινωνική ανθρωπολόγος,

ειδική στην μελέτη των παραμυθιών, και Ευάγγελος Καραμανές, λαογράφος, εθνολόγος, ειδικός στην μελέτη του υλικού πολιτισμού.

Διακρίσεις

Το Κέντρο σε συνεργασία με τη σκηνοθέτιδα Νικολέτα Γουλή απέσπασε για την πρότασή του για τη δημιουργία ταινίας μικρού μήκους με θέμα «Ελαία καλλιστέφανος» το μοναδικό βραβείο στον διαγωνισμό του περιοδικού «Αρχαιολογία και Τέχνες» με αθλοθέτη τον Οργανισμό «Αθήνα 2004». Η ταινία παραδόθηκε τον Μάιο του 2002. Συνεργάστηκαν η Διευθύντρια και ερευνητές και συνεργάτες του Κέντρου.

Εμπλουτισμός της Μουσειακής Συλλογής

α) Φωτογραφικό Αρχείο Ελένης - Φαίης Σταμάτη

Με εισήγηση της Διευθύντριας του Κέντρου Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη και ομόφωνη πρόταση της Εφορευτικής Επιτροπής η Σύγκλητος της Ακαδημίας Αθηνών έκανε αποδεκτή δωρεά της κ. Ελένης - Φαίης Σταμάτη του «Φωτογραφικού Αρχείου Λαογραφικών Θεμάτων» της, που αποτελείται από 1575 φωτογραφίες, από τις οποίες οι 660 προσωπικών της λήψεων και οι υπόλοιπες αγορασμένες από το Μουσείο Μπενάκη, τον ΕΟΜΜΕΧ, τους φωτογράφους Χαρισιάδη-Σβάρνα, Ν. Κόντο, Δ. Τλούπα κ.ά. και 18 αποκόμματα εντύπων. Ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών ευχαρίστησε εκ μέρους του Κέντρου τη δωρήτρια για την πολύτιμη προσφορά της.

β) Υφαντά της Ελευθερίας Παπαδοπούλου.

Με εισήγηση της Διευθύντριας Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη και ομόφωνη πρόταση της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου η Σύγκλητος της Ακαδημίας Αθηνών έκανε αποδεκτή την προσφορά από την κ. Ελευθερία Παπαδοπούλου, συνταξιούχο γραφέα του Κέντρου Λαογραφίας, ενός παλαιού μετσοβίτικου «μπάς», συνόλου υφαντών από καθιστικό μετσοβίτικου αρχοντικού. Ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών απέστειλε στην κ. Ελευθερία Παπαδοπούλου ευχαριστήρια επιστολή.

Εκπομπή στο ραδιόφωνο

Με απόφαση της Εφορευτικής Επιτροπής το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αποφάσισε να ικανοποιήσει αίτημα της Εκκλησίας της Ελλάδος για την επιμέλεια και παρουσίαση εβδομαδιαίας εκπομπής στον Ρ/Σ της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η Διευθύντρια του Κέντρου ανέθεσε στον νέο ερευνητή μουσικό Ευστάθιο Μακρή σε συνεργασία με την επί συμβάσει φιλόλογο μουσικό Ζωή Αναγνωστοπούλου να αναλάβει την επιμέλεια και παρουσίαση εκπομπής με τίτλο «Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς», όπου συζητούνται ποικίλα μουσικά και μουσικολογικά θέματα και προβάλλονται

αξιόλογες πρωτοβουλίες φορέων και ιδιωτών στον χώρο της παραδοσιακής μουσικής, εκκλησιαστικής και δημοτικής.

Ο Ευστ. Μακρής πραγματοποίησε μια σειρά από εκπομπές επί μία ώρα την εβδομάδα. Οι εκπομπές αυτές ήταν πολύ ενδιαφέρουσες και προέβαλαν και το έργο του Κέντρου. Επίσης εξασφάλισαν νέο υλικό για το Μουσικό Αρχείο και τη Δισκοθήκη του.

2002

Το έτος 2002 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό για το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αφού μεταστεγάστηκε πλέον στο νεοκλασικό κτήριο της οδού Ηπίτου, χάρη στη γεναιοδωρία του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη. Έτσι το έτος 2003 το Κέντρο Λαογραφίας θα γιορτάσει το νέο του ξεκίνημα με έκθεση τεκμηρίων για την ιστορία του, κατά συνέπεια για την ιστορία της ελληνικής Λαογραφίας, και Συνέδριο για τον Νικόλαο Γ. Πολίτη.

Το Κέντρο στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Προγράμματος «Πολιτισμός 2000» επέτυχε την έγκριση Προγράμματος με θέμα “European Acritic Heritage” ως επιστημ. υπεύθυνο σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού, το Univer. de Paris I Sorbonne-Pantheon (κ. Αρβελέρ), το Consejo Superior de Investigaciones Cientificas της Βαρκελώνης Ισπανίας, το Πανεπιστήμιο «Άγιος Κλήμης της Αχρίδας» της Βουλγαρίας και το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας. Στο πλαίσιο του Προγράμματος οργάνωσε και πραγματοποίησε με επιτυχία ενημερωτική ημερίδα (30 Ιανουαρίου) με τη συμμετοχή όλων των εταίρων και επιστημονική συνάντηση (24 - 25 Νοεμβρίου) με επιστημονικές ανακοινώσεις και μεγάλη συμμετοχή ειδικών και κοινού. Τον συντονισμό και τη διαχείριση του Προγράμματος είχε η Εταιρεία Αναπτυξιακών Μελετών ΠΡΙΣΜΑ.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος πραγματοποιήθηκε ήδη στο Κέντρο Λαογραφίας η πρώτη Συνάντηση, στην οποία συμμετείχαν εκτός των εκπροσώπων των εταίρων του Προγράμματος ειδικοί επιστήμονες, οι οποίοι εκλήθησαν να καταθέσουν τις απόψεις τους για τη θεματολογία ερευνητικών υποθεμάτων, για νέους τομείς έρευνας και συζήτησαν με τους φορείς υλοποίησης του έργου θέματα δημιουργίας ενός Ινστιτούτου - Μουσείου της ακριτικής κληρονομιάς στον ευρωπαϊκό χώρο. Η σημαντική αυτή Συνάντηση έγινε την 30ή Ιανουαρίου 2002 στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών.

Εξ άλλου στις 13 Μαρτίου του έτους 2002 πραγματοποιήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού, παρουσία του υπουργού κ. Ευάγγ. Βενιζέλου, συνέντευξη τύπου για το ίδιο Πρόγραμμα, την οποία ακολούθησαν ιδιαίτερα πολλά και ενδιαφέροντα δημοσιεύματα στον αθηναϊκό τύπο.

Το Πρόγραμμα προβλέπει έρευνα του θέματός του και συναντήσεις ειδικών εντός και εκτός της Ελλάδος. Όσον αφορά την έρευνα και την καταγραφή, γνώ-

μονάς μας είναι η εθνογραφική, συγχρονική θεώρησή των ακριτικών τραγουδιών μέσα στο σχετικό πολιτισμικό πλαίσιο, συνδυαστικά σε σχέση με τις τοπικότητες, τα συμβολικά - μεταφορικά «όρια» και τη ζωντανή τους επιτέλεση (έρευνα και καταγραφές). Αναμενόμενα: Η μέσω του Προγράμματος αξιοποίηση και αξιολόγηση του υπάρχοντος αρχείου ακριτικών αφηγηματικών τραγουδιών και του εμπλουτισμού του με μη αρχειοθετημένο υλικό από άλλες πηγές, η χρηματοδότηση ερευνητικών αποστολών και καταγραφών σε «ακριτικές» περιοχές εντός των συνόρων του ελληνικού εθνικού χώρου, ελληνόφωνες και μη, χριστιανικές και μη, αλλά και εκτός των συνόρων, σε ελληνόφωνες κοινότητες της διασποράς (Κάτω Ιταλία, Κύπρος, Μαύρη Θάλασσα κ.λπ.), η μελέτη - καταγραφή παράλληλων κοινών «ακριτικών» παραδόσεων, π.χ. έπος Κιόρογλου, βαλκανικά ηρωικά έπη κ.λπ.

Η πρώτη επιστημονική συνάντηση πραγματοποιήθηκε στις 19-20 Ιουνίου στην Ακαδημία Αθηνών και παράλληλη εκδήλωση του Υπουργείου Πολιτισμού στο Μέγαρο Μουσικής.

Κατά το ίδιο έτος το Κέντρο ολοκλήρωσε και παρέδωσε στον Οργανισμό «Αθήνα 2004» την ταινία μικρού μήκους με θέμα «Ελαία καλλιστέφανος», για την δημιουργία της οποίας είχε αποσπάσει το έτος 2001 βραβείο από την αρμόδια Επιτροπή του περιοδικού «Αρχαιολογία και Τέχνες». Η σκηνοθεσία της ταινίας έγινε από τη Νικολέτα Γουλή και η μουσική από τον Γ. Κουρουπό. Την επιστημονική επιμέλεια και ευθύνη είχε η Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη. Συνεργάστηκαν οι ερευνητές και συνεργάτες του Κέντρου Ελευθέριος Αλεξάκης, Μιράντα Τερζοπούλου, Ελένη Ψυχογιού, Παναγιώτης Καμηλάκης, Λουΐζα Καραπαδάκη, Κλεοπάτρα Φατούρου, Ανθούλα Μπάκολη, καθώς και οι εξωτερικοί συνεργάτες Μιχάλης Κοσιδάκης, καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας, και Ταξιάρχης Κόλλιας, καθηγητής Βυζαντινού Πολιτισμού.

Ο μουσικός ερευνητής του Κέντρου Ευστάθιος Μακρής συνέχισε την επιμέλεια και παρουσίαση επί ένα εξάμηνο εβδομαδιαίας εκπομπής στον Ραδιοφωνικό Σταθμό της Εκκλησίας της Ελλάδος με τίτλο: «Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς».

Το Κέντρο συνέχισε τη μελέτη οργανώσεως του Μουσείου του Άρτου στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας. Συνεργάστηκαν η Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη και η μόνιμη συνεργάτις του Κέντρου, μουσειολόγος Λουΐζα Καραπαδάκη με τον Χορευτικό Λαογραφικό Σύλλογο Αμφίκλειας «Δαδιάτικη Εστία» και την εταιρεία μουσειολογικού σχεδιασμού «Αρχιτεκτονοφιλία». Τα εγκαίνια του Μουσείου προγραμματίζονται για το έτος 2003.

Το Κέντρο προκήρυξε τρεις θέσεις ερευνητικού προσωπικού και επέλεξε τρεις νέους ερευνητές, την Ανδρομάχη Οικονόμου, τη Βασιλική Χρυσανθο-

πούλου και τον Γιώργο Πεφάνη, αυξάνοντας έτσι το επιστημονικό του δυναμικό. Ο τελευταίος δεν ανέλαβε τελικά υπηρεσία λόγω εκλογής του ως λέκτορα στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Προγραμματίζονται:

- Συνέδριο στη μνήμη του Νικολάου Γ. Πολίτου εντός του έτους 2003.
- Συνέδριο για τους ποιμενικούς πληθυσμούς (Σαρακατσάνους κυρίως).
- Συνέδριο για τη μπαλάντα (παραλογή) μεταξύ Ελλάδας και χωρών της Βαλτικής.
- Συζήτηση με θέμα: «Η λαϊκή κοσμοθεώρηση και η επιστήμη». Οι λαϊκές αντιλήψεις για τη δημιουργία και την εξέλιξη του φυσικού κόσμου και οι φυσικές επιστήμες.

2003

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας εγκαταστάθηκε οριστικά στο νεοκλασικό κτήριο της οδού Ηπίου 3, δωρεάς του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη, όπου αναπτύσσει πλέον τις δραστηριότητές του, την Εθνική Μουσική Συλλογή και το Μουσικό Εργαστήριο, το Αρχείο χειρογράφων και την Μουσειακή Συλλογή, την έκθεση της οποίας ενίσχυσε οικονομικά η Εταιρεία «Αργυρομεταλλευμάτων και Βαρυτίνης».

Το Κέντρο Λαογραφίας επεξεργάσθηκε και υπέβαλε στο Υπουργείο Οικονομίας Πρόταση με θέμα: «Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού» στο πλαίσιο του Προγράμματος της Κοινωνίας της Πληροφορίας και επέτυχε χρηματοδότηση, σε εθνικό επίπεδο, ύψους 800.000 ευρώ.

Το Κέντρο Λαογραφίας, ως επιστημονικός υπεύθυνος - συντονιστής του Προγράμματος "European Acritic Heritage (ACRINET)" στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Προγράμματος "Culture 2000", κατά τη διάρκεια του έτους έλαβε μέρος με τη Διευθύντρια και ερευνητές του σε τρεις επιστημονικές συναντήσεις-συνέδρια, στο Παρίσι (Μάρτιος), στη Βαρκελώνη (Ιούνιος) και στη Βενετία (Νοέμβριος). Εκτενής παρουσίαση του Προγράμματος έγινε από τον ακαδημαϊκό Νικόλ. Κονομή σε δημοσία συνεδρίαση της Ακαδημίας Αθηνών (περισσότερα βλ. στα Προγράμματα).

Το Κέντρο συμμετέχει σε Πρόγραμμα της ΓΓΕΤ με θέμα: «Μελέτη ποιότητας των παραδοσιακών τροφίμων και η εκβιομηχάνιση της παραγωγής τους» σε συνεργασία με το εργαστήριο της καθηγ. Αντωνίας Τριχοπούλου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Προβλήθηκε στο κοινό (Μάρτιος) η ταινία μικρού μήκους «Ελαία καλλιστέφανος», για το σενάριο της οποίας, όπως προαναφέρθηκε, το Κέντρο βραβεύτηκε από τον Οργανισμό «Αθήνα 2004» και το περιοδικό «Αρχαιολογία και Τέχνες».

Το Κέντρο οργάνωσε και πραγματοποίησε με εξαιρετική επιτυχία τετραήμερο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα «Ο Ν. Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» (4-7 Δεκεμβρίου 2003). Τις εργασίες του Συνεδρίου, που παρακολούθησε πλήθος ακροατών, κήρυξε ο υπουργός Παιδείας Πέτρος Ευθυμίου.

Πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του πρώτου και μοναδικού στην Ελλάδα «Μουσείου του Άρτου» στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας (21 Νοεμβρίου 2003). Το Μουσείο εγκαινίασε ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας Αθαν. Τσουροπλής, παρουσία του Νομάρχη Φθιώτιδας και Δημάρχων της περιοχής, ακαδημαϊκών, ερευνητών και άλλων πνευματικών ανθρώπων καθώς και πλήθους κατοίκων της περιοχής. Παράλληλα συνεχίζεται η επιστημονική έρευνα και μουσειολογική μελέτη για τα δύο άλλα μουσεία, που εποπτεύει το Κέντρο: Το «Ελληνικό Μουσείο της Ελιάς» στα Καψαλιανά Αρκαδίου Κρήτης και το «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας» στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας.

Το Υπουργείο Παιδείας, προκειμένου να ενισχύσει τον εμπλουτισμό του Αρχείου του Κέντρου, απέστειλε προς τους εκπαιδευτικούς, με εισήγηση της Διευθύντριας του Κέντρου, ειδική εγκύκλιο, για να τους στρέψει στη συλλογή λαογραφικού υλικού.

Το Κέντρο προετοίμασε, με την οικονομική υποστήριξη της Γενικής Γραμματείας Ολυμπιακών Αγώνων και στο πλαίσιο των πολιτιστικών εκδηλώσεων των Ολυμπιακών Αγώνων του έτους 2004 στην Αθήνα, μεγάλη Έκθεση με θέμα «Ελιάς Εγκώμιον» στην Ακαδημία Αθηνών, την έκδοση σχετικού εικαστικού - εθνογραφικού ογκώδους τόμου με τον τίτλο «Ωδή στην Ελιά» στην ελληνική και αγγλική γλώσσα και CDROM με θέμα «Πανηγύρια και αγωνίσματα».

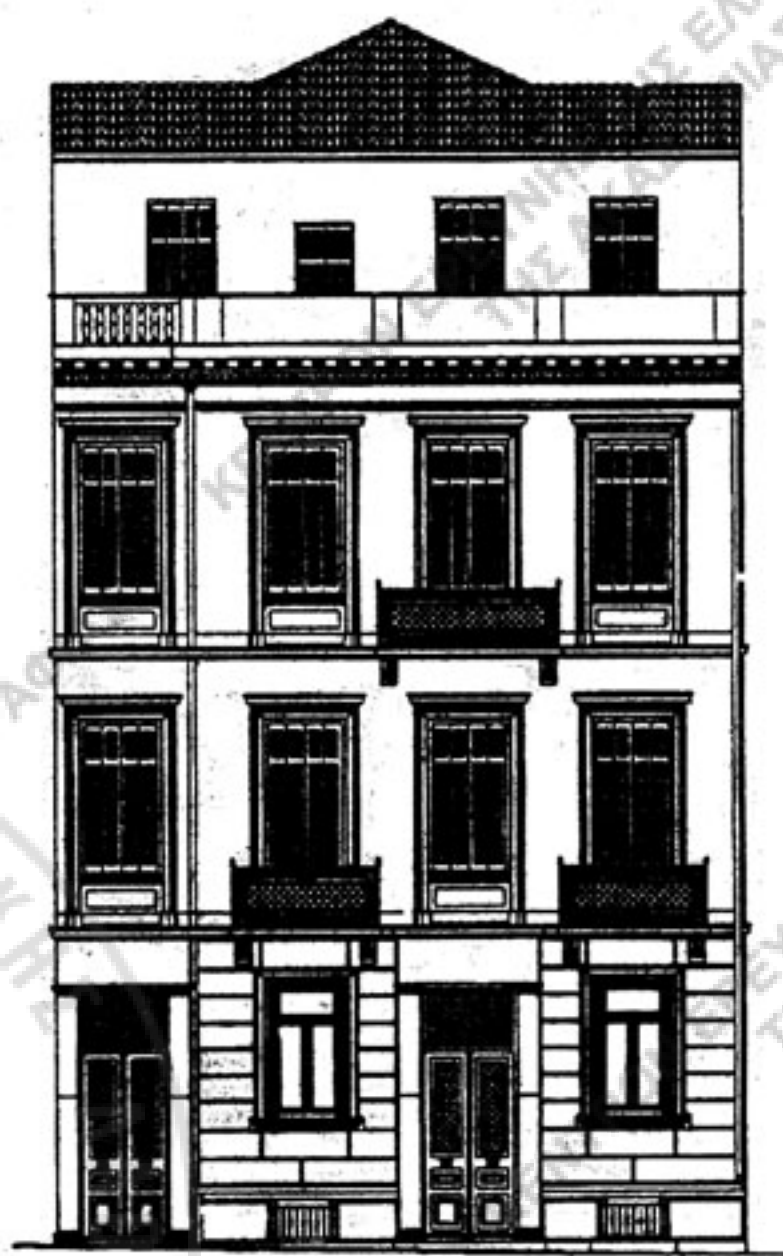
Το Κέντρο Λαογραφίας στο πλαίσιο συνεργασίας με ομοειδείς φορείς πολιτισμού συμμετέσχε στην έκδοση «Ελλάδα, ο κήπος των Θεών», ελληνική συμμετοχή στη Διεθνή Έκθεση IGA 2003 στο Ροστόκ Γερμανίας, που οργάνωσε ο Οργανισμός Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ) (συνεργασία Αικατερίνης Πολυμέρου - Καμηλάκη), στην έκθεση - εκδήλωση « Μάης με τα λουλούδια», στον χώρο των Εκπαιδευτηρίων της Ελληνογερμανικής Αγωγής (Παλλήνη Αττικής, Μάιος 2003) στο πλαίσιο του Πανελληνίου Σχολικού Φεστιβάλ Χορού, στη Συνάντηση οργανωτών των σχεδίων πολυετών συμφωνιών συνεργασίας του Προγράμματος «Πολιτισμός 2000» (Ζάππειο, 4 Απριλίου 2003), στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Πολιτισμική Σύγκλιση και Ψηφιακή Τεχνολογία» (Ζάππειο, Μάιος 2003), που οργάνωσε το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, με ανακοίνωση της Διευθύντριας Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη.

Εγκατάσταση του Κέντρου Λαογραφίας στο νέο κτήριο της οδού Ηπίου 3

Το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματος ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού των λειτουργιών του δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην προετοιμασία για τη μεταστέγασή του στο κτήριο της οδού Ηπίου 3, Σύνταγμα.

Η αγορά του κτηρίου έγινε, μετά από συντονισμένες ενέργειες της Διευθύντριας του Κέντρου Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη, χάρη στη γενναϊόδωρη χορηγία του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη. Τα επίσημα εγκαίνιά του θα γίνουν μόλις ολοκληρωθεί η διεύθυνση των χώρων και η πλήρης επανατοποθέτηση του αρχαιικού υλικού, η έκθεση της Μουσειακής του Συλλογής και επιτευχθεί η πλήρως εκσυγχρονισμένη λειτουργία του.

Από το έτος 1999 έγινε εγκατάσταση εργοταξίου στο κτήριο της οδού Ηπίου για την επισκευή, ενίσχυση, βελτίωση της λειτουργίας και διαρρύθμισή του, προκειμένου να εγκατασταθεί σ' αυτό το Κέντρο Λαογραφίας. Οι εργασίες επισκευής διήρκεσαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2002 και η μεταστέγαση του Κέντρου έγινε κατά το φθινόπωρο του ίδιου έτους. Έκτοτε το Κέντρο Λαογραφίας λειτουργεί στη νέα διεύθυνσή του Ηπίου 3, Τ.Κ. 105 57, Σύνταγμα - Αθήνα.

Σχέδιο της προσόψεως του κτηρίου του Κέντρου Λαογραφίας στην οδό Ηπίου 3.

Βιβλιοθήκη (1999 – 2003)

Στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας κατεβλήθη προσπάθεια από τον υπεύθυνο της Βιβλιοθήκης, κύριο ερευνητή Παναγιώτη Καμηλάκη σε συνεργασία με την βιβλιοθηκονόμο, φιλόλογο Αφροδίτη Σαμαρά, για τον εμπλουτισμό της τόσο με την αγορά νέων βιβλίων όσο και με επικοινωνία με επιστημονικούς φορείς, δημόσιους και ιδιωτικούς, επιστημονικά και εθνοτοπικά σωματεία, πρόσωπα, συγγραφείς, εκδότες κ.ά., για τη δωρεάν αποστολή στο Κέντρο λαογραφικών και άλλων εκδόσεων, περιοδικών, εφημερίδων, ημερολογίων κ.λπ.

Κατά τη διάρκεια των ετών 1999 - 2003 η Βιβλιοθήκη του Κέντρου εμπλουτίστηκε με 2.001 νέα βιβλία, από τα οποία 1216 προέρχονται από αγορά και 785 από δωρεές.

Κατά το έτος 2000 ολοκληρώθηκε η αναδρομική καταλογογράφηση της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Λαογραφίας και 18.000 λήμματα ευρίσκονται στη διάθεση των ερευνητών. Καταχωρήθηκε επίσης σε ηλεκτρονική μορφή η λαογραφική βιβλιογραφία των ετών 1800-1985, αποτελούμενη από 40.000 περίπου λήμματα, η οποία θα κυκλοφορηθεί σε ψηφιακή μορφή.

Κατά τον Νοέμβριο του 2002 έγινε, όπως προαναφέρθηκε, η μεταστέγαση του Κέντρου Λαογραφίας από την οδό Συγγρού 129 (Άγιο Σώστη) και η εγκατάστασή του (της Βιβλιοθήκης, του Αρχείου και των Συλλογών του) στο κτήριο της οδού Ηπίτου 3, Σύνταγμα. Κατά τη διαδικασία αυτή η μεταφορά και εγκατάσταση της Βιβλιοθήκης υπήρξε μια από τις πιο επίπονες εργασίες, στην οποία εργάστηκε, πέραν των μεταφορέων, και το προσωπικό του Κέντρου στη συσκευασία, τον καθαρισμό και την τοποθέτηση των βιβλίων στα νέα βιβλιοστάσια. Την όλη εργασία συντόνισε ο ερευνητής και υπεύθυνος της Βιβλιοθήκης Παναγιώτης Καμηλάκης και συνέδραμαν οι ερευνητές Ευάγγελος Καραμανές και Ευστάθιος Μακρής και οι αποσπασμένοι εκπαιδευτικοί Γεώργιος Βοζίκας και Ανδρέας Ζαχίλας και ο ιστορικός Κ. Γκολεμάς. Η Βιβλιοθήκη για ένα μικρό χρονικό διάστημα χρειάστηκε να παραμείνει κλειστή για το επιστημονικό κοινό, αλλά αυτό ήταν αναγκαίο προκειμένου να ανασυγκροτηθεί.

Κατά το διάστημα των ετών 1999 έως 2003 επισκέφθηκαν τη Βιβλιοθήκη του Κέντρου και εξυπηρετήθηκαν στο αναγνωστήριό της 517 επισκέπτες (κυρίως ερευνητές, υποψήφιοι διδάκτορες της Λαογραφίας, Εθνομουσικολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, εκπαιδευτικοί, φοιτητές, σπουδαστές των ΤΕΙ Συντήρησης κ.ά., δημοσιογράφοι, αρχιτέκτονες, καθηγητές πανεπιστημίων, αρχαιολόγοι, σκηνοθέτες, μαθητές κ.ά.).

Ενημερώθηκαν οι διεθνείς οδηγοί βιβλιοθηκών για την Βιβλιοθήκη του Κέντρου και το περιεχόμενό της, με τη συμπλήρωση σχετικών ερωτηματολογίων

από την επιστ. συνεργάτιδα, δρα Βασιλική Φάτση σε συνεργασία με τη βιβλιοθηκονόμο Αφροδίτη Σαμαρά.

Συνεχίστηκε η καταλογογράφηση και θεματική ευρετηρίαση των νέων βιβλίων στον ηλεκτρονικό κατάλογο της βιβλιοθήκης του ΚΕΕΛ.

Αναπτύχθηκε από τη βιβλιοθηκονόμο Αφροδίτη Σαμαρά σε συνεργασία με πληροφορικούς ενδεικτικό παράδειγμα αναζήτησης στη Βάση Δεδομένων της Βιβλιοθήκης του Κέντρου στα πλαίσια της παρουσίασης του Προγράμματος «Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης-Αρχείου του ΚΕΕΛ» του ΕΠΕΑΕΚ στο Ζάππειο Μέγαρο (2000) και σε εκδήλωση του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (Μάιος 2001).

Η Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη έχει οριστεί από τη Σύγκλητο της Ακαδημίας Αθηνών εκπρόσωπος της Ακαδημίας στην Οριζόντια Δράση Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών και παρακολούθησε τις εργασίες της. Ορισμένες δραστηριότητες της Οριζόντιας Δράσης, όπως το βιβλιοθηκονομικό σεμινάριο της Οριζόντιας Δράσης Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών για τον Συλλογικό Κατάλογο και το Συνέδριο Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, παρακολούθησε η βιβλιοθηκονόμος Αφροδίτη Σαμαρά.

Αρχειακό έργο

Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης-Αρχείου του ΚΕΕΛ», Πρόγραμμα στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ (1996-1999), ολοκληρώθηκε το έτος 1999 η δημιουργία και η δοκιμαστική λειτουργία των Βάσεων Δεδομένων των επιμέρους αρχείων του Κέντρου σε κοινό εσωτερικό δίκτυο και προετοιμάζονται δίσκοι πυκνής εγγραφής με εικόνα (CDROM) με εκπαιδευτικό και ενημερωτικό χαρακτήρα για το Πρόγραμμα. Επίσης δημιουργήθηκε (1999) και λειτούργησε (2000) η ιστοσελίδα (σελίδα WEB) του Κέντρου για το Διαδίκτυο (INTERNET).

Ειδικότερα:

Βιβλιοθήκη

Ολοκληρώθηκε το έτος 1999 από την εταιρεία ELIDOC η αναδρομική καταλογογράφηση με το σύστημα ADVANCE του έντυπου υλικού της Βιβλιοθήκης (18.000 περίπου εγγραφές). Παράλληλα έγινε τακτοποίηση του Αναγνωστηρίου, του Εκθετηρίου, παραγγελίες για μεγάλο αριθμό βιβλίων και περιοδικών και εισήχθησαν στη Βιβλιοθήκη 2.001 βιβλία.

Στη Βιβλιοθήκη δωρήθηκαν επίσης από ιδιώτες και ποικίλους φορείς περισσότερα από 780 βιβλία. Περισσότεροι από 100 ερευνητές εξυπηρετήθηκαν από

τον υπεύθυνο της Βιβλιοθήκης Παν. Καμηλάκη επακουρούμενο από τη βιβλιοθηκονόμο (μέ σύμβαση) Αφρ. Σαμαρά με την παροχή βιβλίων, βιβλιογραφικών πληροφοριών κ.λπ.

Καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια για την αναδιοργάνωση και ανάπτυξη της Βιβλιοθήκης του Κέντρου (αλληλογραφία και επαφή με Ιδρύματα και άλλους φορείς καθώς και συγγραφείς και εκδότες με σκοπό να αποστείλουν στη Βιβλιοθήκη τα δημοσιεύματά τους. Τα αποτελέσματα υπήρξαν ικανοποιητικά. Παράλληλα έγινε προγραμματισμός και αγορά νέων βιβλίων, καταγραφή βιβλίων, περιοδικών, ανατύπων κ.ά εντύπων, που απεστάλησαν δωρεάν ή αγοράστηκαν, τακτοποίηση βιβλίων, εφημερίδων αποθηκευμένων και ακατατάκτων από προηγούμενες δεκαετίες κ.λπ.).

Επίσης έγιναν προσθήκες και διορθώσεις στις ήδη καταχωρημένες εγγραφές στον ηλεκτρονικό κατάλογο της Βιβλιοθήκης του ΚΕΕΛ.

Παράλληλα προς το έργο της αναδρομικής καταλογογράφησης η Εταιρεία ELIDOC ανέλαβε και περάτωσε την εισαγωγή της δημοσιευμένης λαογραφικής βιβλιογραφίας του Κέντρου σε ειδικό πρόγραμμα, προκειμένου να εκδοθεί σε ηλεκτρονική μορφή (CDROM). Την επιμέλεια του CDROM έχει αναλάβει ο ερευνητής του Κέντρου Παν. Καμηλάκης.

Τμήμα Τραγουδιών - Μουσικής

Προχώρησε ικανοποιητικά από τις ερευνήτριες Μιράντα Τερζοπούλου και Ελένη Ψυχογιού η ανάπτυξη της Βάσης Δεδομένων των τραγουδιών με τη σύνταξη καταλόγων ταξινομήσεως των τραγουδιών και του τεκμηριωτικού υλικού.

Αρχειακή εργασία

Η ερευνήτρια Ελένη Ψυχογιού επεξεργάστηκε (αρχειοθέτηση κατά τόπους ή θεματικά μοτίβα) τους νέους φακέλους και μελέτησε δημοτικά τραγούδια, που τραγουδιούνται κατά την τελετουργία της γέννησης (νανουρίσματα – ταχταρίσματα). Συνέχισε την ηλεκτρονική αντιγραφή του ευρετηρίου λέξεων, μοτίβων, θεμάτων, εννοιών, ονομάτων, τόπων κ.λπ. (Α - και εξής) των δημοτικών τραγουδιών με ταυτόχρονο εμπλουτισμό των λημμάτων, κατηγοριοποίηση και προετοιμασία για την υπαγωγή τους σε ηλεκτρονική βάση - δέντρο.

Υπό την εποπτεία της ερευνήτριας Ελένης Ψυχογιού συνεχίστηκε η ηλεκτρονική αντιγραφή του Αρχείου δημοτικών τραγουδιών, που γίνεται από τους συμβασιούχους συνεργάτες του Κέντρου Δημήτρη Σωτηράκη και Ζωή Αναγνωστοπούλου (2.000 παραλλαγές) και η τοποθέτηση των τραγουδιών σε νέους φακέλους με την επακουρία εκπαιδευομένων φοιτητών.

Η ερευνήτρια μουσικός Μαρία Ανδρουλάκη στο πλαίσιο του προγράμματος γαμηλιών ασμάτων της Θεσσαλίας ασχολήθηκε με την καταγραφή και μουσική

επεξεργασία 24 μελωδιών (2001). Η ίδια πραγματοποίησε μουσική καταγραφή και επεξεργασία 17 μελωδιών από τα Δωδεκάνησα και 18 από τη Θεσσαλία (2002), καθώς και 13 μελωδιών από την περιοχή της Θεσσαλίας και 8 από την περιοχή της Καστοριάς (2003).

Άρχισε από τον Μάρτιο του έτους 1999 και προχώρησε ικανοποιητικά η αντιγραφή στο Στούντιο «Μενέλαος Παλλάντιος» του Κέντρου από τον τεχνικό - ηχολήπτη Γιάννη Σμυρναίο, συνεπακουρούμενο από τη μουσικολόγο Άννα Μαρία Γιαννακοδήμου και τη φιλόλογο - μουσικό Ζωή Αναγνωστοπούλου, 200 ταινιών του Αρχείου της Εθνικής Μουσικής Συλλογής σε DAT.

Συνεχίστηκε η δημιουργία Βάσης Δεδομένων για το μουσικό υλικό του Κέντρου με επιλογή ορολογίας του Μουσικού Αρχείου, η δημιουργία και διαμόρφωση σχεδιαγράμματος για το δελτία επιλογής Βάσης Δεδομένων της ίδιας μονάδας και η εισαγωγή στοιχείων σε ειδικό πρόγραμμα του Η/Υ για τη δημιουργία δέντρου πληροφοριών (κατηγοριοποίηση) και τη μετατροπή του σε Βάση Δεδομένων (με δελτία και πεδία αναζήτησης υλικού). Πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική εισαγωγή στοιχείων στη νέα Βάση Δεδομένων για δίσκους βινυλίου και πυκνής εγγραφής (CD).

Πραγματοποιήθηκε από τον ερευνητή μουσικό Ευστάθιο Μακρή μεταγραφή και αποθήκευση σε ψηφιακό μέσο χειρογράφων και ηχογραφημάτων, που είχαν δανειστεί στον ίδιο ερευνητή για λογαριασμό του Κέντρου, στα πλαίσια δύο αποστολών του (σε Ζάκυνθο και Κεφαλληνία). Επίσης αντιγραφή κομματιών από ταινίες της Εθνικής Μουσικής Συλλογής για λογαριασμό ερευνητών που έλαβαν σχετική άδεια, καθώς και άλλες εργασίες που αφορούν το Στούντιο (επιμέλεια συντήρησης μηχανημάτων, εξασφάλιση της δωρεάς δυσεύρετων CDs και κασετών ανεξάρτητης παραγωγής για το Αρχείο κ.λπ.).

Η μόνιμη συνεργάτις του Τμήματος Τραγουδιών - Μουσικής Ζωή Αναγνωστοπούλου ασχολήθηκε με την επιλογή και τεκμηρίωση των ταινιών, οι οποίες μετεγράφησαν σε DAT. Επίσης έκανε επιλογή ασμάτων προς αντιγραφή σε κασέτες, ψηφιακούς δίσκους και ψηφιακές κασέτες σύμφωνα με τις ανάγκες του Κέντρου. Επίσης ασχολήθηκε με τον απαραίτητο τακτικό έλεγχο και την προώθηση για συντήρηση των μηχανημάτων του Κέντρου Λαογραφίας, που χρησιμοποιούνται για επιτόπια λαογραφική έρευνα (μαγνητόφωνα μπαταριών, φωτογραφικές μηχανές, κινηματογραφικά μηχανήματα).

Απογραφή και τακτοποίηση των δίσκων βινυλίου της Εθνικής Δισκοθήκης από τον ερευνητή Ευστάθιο Μακρή με τη βοήθεια της μόνιμης συνεργάτιδας μουσικού Ζωής Αναγνωστοπούλου και δύο φοιτητών του Τμήματος Μουσικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, που έκαναν πρακτική άσκηση στο Κέντρο.

Παράλληλα συντάχθηκε και υλοποιήθηκε πρόταση για τον εξοπλισμό του

Στούντιο με μηχανήματα επεξεργασίας ήχου μέσω Η/Υ σε σύστημα Macintosh και ειδικά προγράμματα μουσικής μεταγραφής και επεξεργασίας και εγκατάσταση συστήματος βελτίωσης - σταθεροποίησης συνθηκών στο Στούντιο. Ο ερευνητής μουσικός Ευστάθιος Μακρής είχε αναλάβει την επίβλεψη των εργασιών για την ετοιμασία του νέου κτηρίου του Κέντρου (μέχρι τον Νοέμβριο του 2002, όταν ανέλαβε ο ερευνητής Ευάγγελος Καραμανές) και για την μεταφορά του Μουσικού Τμήματος (εκκρεμεί η διαμόρφωση χώρου για το εργαστήριο ηχογραφήσεων και η μεταφορά του ηχητικού υλικού και των σχετικών μηχανημάτων).

Το Μουσικό Τμήμα επιμελήθηκε και παρουσίασε (ο Ευστάθιος Μακρής) την εβδομαδιαία εκπομπή του Κέντρου Λαογραφίας στον Ρ/Σ της Εκκλησίας της Ελλάδος με τίτλο «Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς» (μέχρι τον Μάιο 2003).

Εμπλουτισμός του Αρχείου με την αγορά του μουσικού αρχείου Κωνσταντίνου Μονοκρούσου:

Τον Απρίλιο του 2002 η Ακαδημία Αθηνών αγόρασε για λογαριασμό του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας το ιδιωτικό αρχείο του Κωνσταντίνου Μονοκρούσου από το Ληξούρι Κεφαλληνίας. Το αρχείο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της τοπικής παράδοσης της εκκλησιαστικής μουσικής, που αναπτύχθηκε στην Κεφαλονιά από τα τέλη του 18ου αιώνα, ενώ παράλληλα εμπλουτίζει τη Βιβλιοθήκη του Κέντρου με παλιές και σπάνιες εκδόσεις βυζαντινής μουσικής, αλλά και γενικότερου εκκλησιαστικού περιεχομένου. Σύμφωνα με μια πρόχειρη καταγραφή, το αρχείο περιλαμβάνει τα εξής:

Α'. Χειρόγραφα εκκλησιαστικής μουσικής

Ανθολογία Θ. Λειτουργίας, 245 σ., ακέφαλο-κολοβό, ερυθρογραφία, α' μισό 19ου αιώνα. Περιέχει βυζαντινά και μερικά από τα παλαιότερα κεφαλληνιακά μέλη (σημαντότατο).

Ανθολογία Εσπερινού-Όρθρου, ακέφαλο-κολοβό, ερυθρογραφία, μέσα 19ου αιώνα. Γραφέας μάλλον ο Ιωάννης Κονιδάρης, σημαντικός Κεφαλλήν μελουργός (†1870). Βυζαντινά και κεφαλληνιακά μέλη.

Ακολουθίες Μ. Εβδομάδος, 78 φ., ερυθρογραφία, έτος 1861. Γραφέας: Πέτρος Φαράντος-Λιβαθινόπουλος. Περιέχει κυρίως βυζαντινά μέλη.

Ειρημολόγιο Ιωάννου Πρωτοψάλτου, 209 φ., ερυθρογραφία, β' μισό 19ου αιώνα.

Ανθολογία Θ. Λειτουργίας [39 φ.], έτος 1927. Γραφέας: Μιχαήλ Ραζής-Μαράτος (1877-1960). Βυζαντινά μέλη.

Ανθολογία Εσπερινού, [27 φ.], έτος 1931. Γραφέας: Αναστάσιος Κοντογιαννάτος. Βυζαντινά και κεφαλληνιακά μέλη.

Πολυέλεοι (βυζαντινοί και κεφαλληνιακοί), 80 σ., έτος 1944. Γραφέας: Γεράσιμος Δρακόπουλος (†1944).

Ανθολογία Θ. Λειτουργίας, 158 σ., έτος 1945. Γραφέας: Γεράσιμος Δρακόπουλος. Βυζαντινά και κεφαλληνιακά μέλη.

Β'. Άδετα φύλλα, σπαράγματα χειρογράφων και τετράδια, που περιέχουν αυτοτελή εκκλησιαστικά μέλη

Κυτίο αρ. 1:

Φάκελος 1ος: 6 σπαράγματα με έργα του αρχidiaκόνου Σπυρίδωνος Δαφαράνα (1766-1845, ο παλαιότερος γνωστός μελουργός του κεφαλληνιακού ιδιώματος), το ένα από αυτά χρονολογημένο (1850).

Φάκελος 2ος: 4 σπαράγματα με έργα του Ιωάννου Κοινδάρη (†1870).

Φάκελος 3ος: 12 σπαράγματα με ισάριθμα έργα του αρχidiaκόνου Γερασίμου Μαντζαβίνου (1805-1891), όλα 19ου αιώνα, μερικά χρονολογημένα.

Φάκελος 4ος: 5 σπαράγματα με έργα του Ιωάννου Αραβαντινού (ή «Κρασοπατέρα», 1825- ;), το ένα χρονολογημένο (1846), και δύο καταγραφές του στο λέσβιο σύστημα σημειογραφίας.

Φάκελος 5ος: 9 σπαράγματα με έργα του Γεωργίου Σολομού (1828-1903), δύο από αυτά αυτόγραφα και χρονολογημένα (1846 και 1856).

Φάκελος 6ος: 1 φυλλάδιο με το «Έν τῷ ναῶ ἐστῶτες» (μέλος κεφαλληνιακό) του Διονυσίου Μανιάτη (χρονολογημένο, 1850).

Φάκελος 7ος: 1 φυλλάδιο με αυτόγραφο πολυέλεο του Κωνσταντίνου Φερεντίνου (χρονολογημένο, 1850)

Φάκελος 8ος: 2 φύλλα με ισάριθμα πολυχρόνια, καταγραφές του ιεροδιακόνου Χαραλάμπους Ιωαννά (†1901).

Φάκελος 9ος: 3 σπαράγματα με έργα του Γεωργίου Δ. Λοβέρδου-Στελλακάτου, το ένα χρονολογημένο (1865).

Φάκελος 10ος: 5 σπαράγματα με έργα του Βασιλείου Δρακοπούλου (19ος αι.).

Φάκελος 11ος: 3 σπαράγματα με έργα του ιεροδιακόνου Ιωάννου Λιβαθινοπούλου (μάλλον 19ος αι.).

Φάκελος 12ος: 1 φυλλάδιο με εκλογή ψαλμικών στίχων, σύνθεση του Γερασίμου Δαμουλιάνου (β' ήμισυ 19ου-αρχές 20ού αι.).

Φάκελος 13ος: 5 σπαράγματα με έργα του Σταύρου Λαγγούση (τέλη 19ου-α' ήμισυ 20ού αι.).

Φάκελος 14ος: 2 αυτόγραφοι πολυέλεοι του Αλεξάνδρου Γ. Στελλακάτου (χρονολογημένοι, 1906).

Φάκελος 15ος: 9 σπαράγματα με έργα του Μιχαήλ Ραζή-Μαράτου (1877-1960).

Φάκελος 16ος: 1 τετράδιο με διάφορα Κύριε ελέησον της Λιτής (αντιγράφηκε από τον Νικόλαο Τσιλίφη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής).

Φάκελος 17ος: Διάφορα αταύτιστα σπαράγματα. Ανάμεσα σε αυτά ένα τμήμα από το τέλος χειρόγραφου Δοξασταρίου, γραμμένου το 1818, δηλ. λίγο μετά την επικράτηση της Νέας Μεθόδου σημειογραφίας.

Σημείωση: Σε κάθε φάκελο, εκτός από τα αυθεντικά χειρόγραφα, υπάρχουν και φωτοτυπίες με άλλα έργα του αντίστοιχου συνθέτη, παρμένες από χειρόγραφα που δεν υπάρχουν στη συλλογή.

Κυτίο αρ. 2:

Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό ακατάτακτων χειρογράφων (άδετων φύλλων και σπαραγμάτων) από το χέρι του Ιωάννου Αραβαντού ή «Κρασοπατέρα» (Φάκελος 1ος), των Βασιλείου και Κωνσταντίνου Δρακοπούλου (Φάκελος 2ος) και του Σταύρου Λαγγούση (Φάκελος 3ος).

Κυτίο αρ. 3:

Περιλαμβάνει τετράδια με διάφορες ακολουθίες του εκκλησιαστικού έτους από το χέρι του ιεροψάλτου Αναστασίου Κοντογιαννάτου, γραμμένα κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (σύμφωνα με πληροφορία του ιδιοκτήτη της συλλογής). Το γεγονός ότι αυτά προορίζονταν για άμεση χρήση στο αναλόγιο, χωρίς να έχουν τον χαρακτήρα ανθολογίας, τα κάνει ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, αφού αντανακλούν την τρέχουσα ασματική πράξη στην Κεφαλονιά πριν από τους σεισμούς του 1953.

Γ'. Παλαιές εκδόσεις βυζαντινής μουσικής

Δοξαστάριον Πέτρου Πελοποννησίου, Βουκουρέστι 1820 (από τις πρώτες έντυπες εκδόσεις βυζαντινής μουσικής), μόνο το τμήμα που περιέχει τα δοξαστικά Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου (σελίδες 243-436 εκ των 436, δεμένες σε χωριστό τόμο).

«Ταμείον Ανθολογίας», α' έκδοση, Κωνσταντινούπολις 1824, ο α' εκ των δύο τόμων, ακέφαλο (αρχίζει από τη σελ. 179).

«Η Ευτέρπη» (συλλογή κοσμικών ασμάτων), έκδοση Θεοδώρου Φωκαέως και Σταυράκη Χανεντέ, Κωνσταντινούπολις 1830.

Δοξαστάριον Πέτρου Πελοποννησίου, Κωνσταντινούπολις 1835, 2 τόμοι (ο α' τόμος πανομοιότυπος με τη σπανιότατη έκδοση του 1821 στο Παρίσι).

Αναστασματάριον Πέτρου Πελοποννησίου, έκδοση Θεοδώρου Φωκαέως με επιμέλεια Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου, Κωνσταντινούπολις 1839, ο α' εκ των δύο τόμων.

«Μουσική Μέλισσα», έκδοση Θεοδώρου Φωκαέως, τόμος γ' (ιδιόμελα του εκκλησιαστικού έτους), Κωνσταντινούπολις 1847, μόνο το τμήμα που περιέχει

τα δοξαστικά Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου (σελίδες 191-286 εκ των 301, δεμένες σε χωριστό τόμο).

Αναστασματάριον Ιωάννου Πρωτοψάλτου, Κωνσταντινούπολις 1863 (λείπουν 10 σελίδες από το τέλος).

«Ταμείον Ανθολογίας», έκδοση Θεοδώρου Φωκαέως, Κωνσταντινούπολις 1869, 3 τόμοι.

«Μουσικόν Εγκόλπιον», ο β΄ εκ των 2 τόμων, Θεσσαλονίκη 1869 (λείπει η σελίδα τίτλου).

Δοξαστάριον Πέτρου Πελοποννησίου, έκδοση Παναγιώτου Κηλιτζανίδου, ο α΄ εκ των 2 τόμων, Κωνσταντινούπολις 1882, χωρισμένος σε δύο ημιτόμους.

Αναστασματάριον Ζαφειρίου Ζαφειροπούλου, επιμέλεια Ανδρέου Τσικνοπούλου, Αθήναι 1895.

Ειρομολόγιον Ανδρέου Τσικνοπούλου, Αθήναι 1895.

Θεοδώρου Φωκαέως, «Κρητὶς του θεωρητικού και πρακτικού της εκκλησιαστικής μουσικής» (διδασκτικό εγχειρίδιο), δ΄ έκδοση, Αθήναι 1902.

«Μουσικόν Παράρτημα Φόρμιγγος» (1 τεύχος), Αθήναι 1903.

Αναστασματάριον Ιωάννου Πρωτοψάλτου, Κωνσταντινούπολις 1905.

«Ιερά Ὑμνωδία» Ιωάννου Σακελλαρίδου, β΄ έκδοση, Αθήναι 1914.

«Ιερά Ὑμνωδία» Ιωάννου Σακελλαρίδου, γ΄ έκδοση, τόμος α΄ - τεύχος δ΄, χ.χ. Σύνολο τόμων: 21

Επιπλέον η συλλογή περιλαμβάνει μια σειρά νεότερων εκδόσεων βυζαντινής μουσικής (μουσικά κείμενα και ιστορικά - μουσικολογικά συγγράμματα), συνολικά 65 τόμους.

Δ΄. Παλαιές εκδόσεις εκκλησιαστικού περιεχομένου

Ακολουθία αγίου Γερασίμου, Βενετία 1789.

Ευγενίου Βουλγάρεως, «Εκατονταετηρίς των από Χριστού Σωτήρος ενανθρωπήσαντος η πρώτη», Λειψία 1805.

«Λόγοι εκκλησιαστικοί εκφωνηθέντες εν τη ελληνική εκκλησία της Οδησού κατά το αωκά΄-αωκβ΄ έτος», Βερολίνο 1833.

Νικοδήμου Αγορείτου, «Εορτοδρόμιον», Βενετία 1836 (ανατύπωση από τον εκδοτικό οίκο Κ. Σπανού).

Νικηφόρου Θεοτόκη, «Κυριακοδρόμιον», Αθήναι 1840.

Νικοδήμου Αγορείτου, «Πηδάλιον», Αθήναι 1841.

Ιωάννου Δημητριάδου, «Γραμματική της σλαβωνικής γλώσσης», Κωνσταντινούπολις 1850.

Μέγα Ευχολόγιον, Βενετία 1851.

Θείαι Λειτουργίαι (Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και Προηγιασμένων Δώρων), Βενετία 1852.

Φωτίου πατριάρχου, «Αμφιλόχεια», έκδοση Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων, Αθήναι 1858.

Επιπλέον η συλλογή περιλαμβάνει και νεότερες εκδόσεις εκκλησιαστικού περιεχομένου, συνολικά 38 τόμους. Επίσης περιλαμβάνει πλήρη σειρά λειτουργικών βιβλίων (Μηναία, Παρακλητική, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο, Τυπικό, Ψαλτήριο, Μ. Τεσσαρακοστή, καθώς και διάφορες μεμονωμένες ακολουθίες, οι περισσότερες σε εκδόσεις του 19ου αιώνα), συνολικά 35 τόμους.

Το Εργαστήριο της Εθνικής Μουσικής Συλλογής «Μενέλαος Παλλάντιος»

Με πρόταση της Διευθύντριας του Κέντρου Αικατερίνης Πολυμέρου - Καμηλάκη και ομόφωνη απόφαση των μελών της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας το νέο Εργαστήριο Μουσικής του Κέντρου ονομάστηκε «Μενέλαος Παλλάντιος» προς τιμήν του επί πολλά έτη προέδρου της Εφορευτικής Επιτροπής, ακαδημαϊκού Μενελάου Παλλαντίου, για την αμέριστη συμβολή του στην προσπάθεια αναδιοργάνωσης του Κέντρου Λαογραφίας. Ο νέος πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου, ακαδημαϊκός Κωνσταντίνος Δρακάτος, προσφωνώντας τον τιμώμενο σε εκδήλωση για την παρουσίαση του Προγράμματος «Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» στις 23 Φεβρουαρίου 2000 στην Ακαδημία Αθηνών, είπε τα εξής:

Κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας Αθηνών,
Κυρίες και κύριοι Ακαδημαϊκοί,
Κυρίες και κύριοι,

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας έχει μακρά ιστορία, αφού λειτουργεί από το 1918, δηλαδή πολύ προ της ιδρύσεως της Ακαδημίας Αθηνών, στην οποία ακολούθως ενσωματώθηκε. Στο Κέντρο έχει συγκεντρωθεί τεράστιος όγκος λαογραφικού υλικού πάσης φύσεως. Ενδεικτικώς αναφέρω ότι το υλικό αυτό περιλαμβάνει πλουσιότατο αρχείο κεμένων (5.000 χειρόγραφα εκτάσεως περίπου 2.500.000 σελίδων), 25.000 ώρες ηχογραφήσεων σε 1700 μαγνητοταινίες και πολυάριθμες κασέτες και 12.000 δίσκους. Πρόκειται για υλικό ανυπολόγιστης επιστημονικής και εθνικής σημασίας, για μια πραγματική κιβωτό, στην οποία φυλάσσονται στοιχεία για όλες τις μορφές και εκδηλώσεις του παραδοσιακού πολιτισμού του ελληνικού λαού. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι το Κέντρο Λαογραφίας δεν έχει μουσειακό χαρακτήρα, αλλά αποτελεί ένα ζωντανό ερευνητικό οργανισμό, που με επιτόπιες έρευνες παρακολουθεί, καταγράφει και αναλύει τις εξελίξεις.

Το ανεκτίμητης αξίας αυτό υλικό φυσικό είναι να υπόκειται στη φθορά του χρόνου. Επιπλέον, κινδυνεύει να παραμείνει αρχειακό είδος απρόσιτο για το

μεγαλύτερο μέρος των ερευνητών. Ακριβώς, για να αποφευχθεί η φθορά του αλλά και να παρασχεθεί πρόσβαση στους ειδικούς ερευνητές, επιδιώχθηκε η διάσωση, συντήρηση και αρχειοθέτηση με ηλεκτρονική μορφή του υλικού του Κέντρου. Για τον σκοπό αυτό συντάχθηκε από τη Διευθύντρια κ. Καμηλάκη Πρόταση σχετικού προγράμματος, υπό την εποπτεία του ακαδημαϊκού κ. Πάνου Λιγομενίδη και τη συμπαράσταση του τότε Αντιπροέδρου της Ακαδημίας κ. Γιάγκου Πεσμαζόγλου και όλων των μελών της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου. Η Πρόταση αυτή κατατέθηκε στη δράση «Βιβλιοθήκες» του Επιχειρησιακού Προγράμματος Στηρίξεως του Υπουργείου Παιδείας και, ακολούθως, έτυχε της σχετικής εγκρίσεως. Έτσι, σήμερα βρισκόμαστε στην πολύ ευχάριστη θέση να διαπιστώνουμε ότι το Κέντρο Λαογραφίας διαθέτει τον σύγχρονο τεχνικό εξοπλισμό, που είναι αναγκαίος για την εφαρμογή και ανάπτυξη ειδικού λογισμικού, και, επιπλέον, ότι έχει προχωρήσει η εκπαίδευση του μόνιμου και του επί συμβάσει προσωπικού του. Με την αποκατάσταση του νεοκλασικού κτηρίου της οδού Ηπίτου (δωρεάς του Ιδρύματος Βουδούρη), η οποία ελπίζουμε ότι σύντομα θα πραγματοποιηθεί, θα αποκτήσει το Κέντρο και τη Στέγη που του αρμόζει.

Εφεξής, κύριο μέλημα της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου θα είναι, πέραν της εντατικότερης και συστηματικότερης συγκεντρώσεως λαογραφικού υλικού, η κατάλληλη επεξεργασία του και, κυρίως, η διοχέτευση του διαθέσιμου αποθέματος στους ειδικούς ερευνητές και τους ενδιαφερομένους. Βέβαια, η πραγματοποίηση των στόχων αυτών θα επιδιωχθεί με τη συμπαράσταση της Διοικήσεως της Ακαδημίας και τη βοήθεια του Υπουργείου Παιδείας. Αλλά την υποδομή και τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων του Κέντρου λεπτομερώς θα αναπτύξει η Διευθύντρια κ. Καμηλάκη.

Σήμερα βρισκόμαστε εδώ για να ενημερωθούμε πάνω στο επιστημονικό έργο και τη σχεδιαζόμενη μελλοντική πορεία του Κέντρου Λαογραφίας. Θα ήθελα, ωστόσο, με αφορμή την ολοκλήρωση του Εργαστηρίου της Εθνικής Μουσικής Συλλογής, να σταθώ στη συμβολή του συναδέλφου κ. Μενελάου Παλλάντιου.

Αγαπητέ συνάελφε κύριε Παλλάντιε,

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών για να φθάσει στην πολύ ικανοποιητική θέση, στην οποία, όπως διαπιστώσαμε, βρίσκεται σήμερα, χρειάστηκε να καταβληθούν πολλές και επίπονες προσπάθειες και περίσσιος μόχθος. Σ' αυτήν ακριβώς τη δύσκολη περίοδο αναλάβατε σεις, από τη θέση του Προέδρου της Εφορευτικής Επιτροπής, να σηκώσετε το βάρος της εξόδου από το τέλμα. Και το πετύχατε χάρη στην υπευθυνότητα που σας διακρίνει και τη δύναμη του δημιουργού που έχετε μέσα σας.

Γνωρίζω πόσο σας εστοίχισε σε κόπο, σε έγνοια, σε φροντίδα, αλλά είμαι βέβαιος και για το πόσο χαίρεστε, που το Κέντρο βρήκε τον δρόμο του.

Με τις ορθές αποφάσεις που πήρατε από κοινού με τα άλλα μέλη της Ε.Ε. και ιδιαίτερα με τη βοήθεια του συναδέλφου, Επόπτη του Κέντρου, κ. Πάνου Λιγομενίδη, με τη συνεργασία της Διοικήσεως της Ακαδημίας, της Διευθύντριας και των ερευνητών του Κέντρου, κατορθώσατε να θέσετε σε νέες, όπως το απαιτούν οι καιροί, βάσεις τη λειτουργία του Κέντρου. Η βαθύτατη πεποίθησή σας για την αναγκαιότητα και ανάπτυξη αυτού του σημαντικού φορέα πολιτισμού και εθνογνωσίας προσδίδει στην προσφορά σας ευρύτερες διαστάσεις. Ομολογώ ότι θα νιώσω πολύ ευτυχής, αν μπορέσω να φανώ αντάξιος διάδοχός σας.

Η Ε.Ε. και το σύνολο των εργαζομένων στο Κέντρο Λαογραφίας θέλουν σήμερα να σας τιμήσουν και να σας ευχαριστήσουν για την πολύτιμη προσφορά σας. «Το Εργαστήριο της Εθνικής Μουσικής Συλλογής», του οποίου σεις θέσατε τις βάσεις με την ιδιότητά σας του μουσικού, του συνθέτη, του δασκάλου, του ανθρώπου της τέχνης, στο εξής θα φέρει το όνομά σας.

Παραμύθια

Ολοκληρώθηκε από την υπεύθυνη ερευνήτρια Μαριλένα Παπαχριστοφόρου, συνεπακουρούμενη από την αρχαιολόγο Αγγελική Σαλάπα, η Βάση Δεδομένων, αποδελτωθήκαν χειρόγραφα (ΚΕΕΛ και ΙΛ), εισήχθη νέο υλικό (139 παραλλαγές σε σύνολο 15.600 παραλλαγών) και ενσωματώθηκε στη Βάση Δεδομένων.

Έγινε κατάταξη παραμυθιών, καθώς και δειγματοληπτική αντιβολή των παραμυθιακών παραλλαγών του ΚΕΕΛ κατά το περιεχόμενο των «κουτιών» (περίπου 2.000 παραλλαγές) με τα «σαρωμένα» (σε scanner) δελτία του ανέκδοτου καταλόγου του Γ. Α. Μέγα (περίπου 20.000 δελτία).

Ολοκληρώθηκε η πρόταση για τη διαμόρφωση δέντρου (3700 λήμματα, λέξεις κλειδιά) για τη διαχείριση της Βάσης Δεδομένων των παραμυθιών.

Μουσειακή Συλλογή

Κατά τη διάρκεια του έτους 2000 έγινε σημαντική πρόοδος όσον αφορά στη συντήρηση των αντικειμένων της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου. Προχώρησε η συντήρηση των μουσικών οργάνων από το εργαστήριο της κ. Ελίζας Πολυχροιάδου, υπό την εποπτεία του Μουσείου Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων, και έχει προχωρήσει ικανοποιητικά η συντήρηση των αντικειμένων από ύφασμα από το εργαστήριο της κ. Καλλιόπης Καβάσιλα. Μεγάλο μέρος των υπολοίπων αντικειμένων έχει συντηρήσει η επί συμβάσει συντηρήτρια του Κέντρου Ελένη Κίττα, ενώ ορισμένα ογκώδη αντικείμενα (αγροτικά εργαλεία κ.λπ.) έχει αναλάβει ομάδα ασκουμένων φοιτητών υπό την επίβλεψη ειδικών καθηγητών στο Τμήμα Συντήρησης του ΤΕΙ Αθηνών.

Τα αντικείμενα έχουν φωτογραφηθεί πριν από τη συντήρησή τους και τα εργαστήρια συντήρησης θα παραδώσουν, μετά τη συντήρηση, σειρά φωτογραφιών από επαγγελματία φωτογράφο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την έκδοση του Καταλόγου της Μουσειακής Συλλογής.

Ολοκληρώθηκε το έτος 2000, υπό την εποπτεία του Μουσείου Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων και με δαπάνη της Ακαδημίας, η συντήρηση των μουσικών οργάνων, τα οποία θα εκτεθούν κατά το διάστημα των μηνών Ιουνίου - Σεπτεμβρίου 2002 σε ειδική έκθεση πιθανώς στο Μουσείο Μπενάκη. Έχει προχωρήσει επίσης η συντήρηση των υπολοίπων αντικειμένων.

Παράλληλα η μουσειολόγος Λουΐζα Καραπιδάκη συνέχισε τη βιβλιογραφική έρευνα και τεκμηρίωση των αντικειμένων, καθώς και τη συμπλήρωση των δελτίων με τα στοιχεία των μουσειακών αντικειμένων στη Βάση Δεδομένων.

Το έτος 2000 η Εφορευτική Επιτροπή αποφάσισε να δοθεί στην καθηγήτρια του ΤΕΙ Συντήρησης Δ. Αργυροπούλου η άδεια να αναλύσει δείγμα του υλικού της ζώνης, αρ. 437^α, της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου από την Κοζάνη, αποτελούμενης από το κράμα «αγιάρι» (χαλκός + ψευδάργυρος + νικέλιο λευκασμένο με αρσενικό), προκειμένου να προβεί στη συντήρησή της.

Η Ελευθερία Παπαδοπούλου, συνταξ. γραφέας του Κέντρου Λαογραφίας, δώρησε στο Κέντρο ένα μετσοβίτικο «μπάς», σύνολο υφαντών από καθιστικό μετσοβίτικου αρχοντικού, για τον εμπλουτισμό της Συλλογής του.

Φωτογραφικό Αρχείο - Φωτοθήκη

Η μόνιμη πλέον συνεργάτις Κλεοπάτρα Φατούρου ασχολήθηκε με την αριότερη οργάνωση του Φωτογραφικού Αρχείου του ΚΕΕΛ., με την καταχώρηση φωτογραφιών και καρτ-ποστάλ σε Η/Υ με τη βοήθεια σαρωτή, καθώς και με την επεξεργασία των φωτογραφιών / καρτ-ποστάλ, προκειμένου να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν καλύτερη ποιότητα της εικόνας κατά την αναπαραγωγή τους.

Παράλληλα ασχολήθηκε με τη συμπλήρωση καρτέλας σε ηλεκτρονική Βάση Δεδομένων με τα στοιχεία κάθε φωτογραφίας / καρτ-ποστάλ που καταχωρήθηκε στον Η/Υ, με σκοπό τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου συστήματος καταγραφής του φωτογραφικού υλικού. Τέλος, κατέγινε με τη δημιουργία μακετών για εξώφυλλα, ετικέτες κ.λπ. για τις ανάγκες του Κέντρου, καθώς και τη φωτογράφιση των αντικειμένων της Μουσειακής Συλλογής του.

Συνεχίστηκε ο εμπλουτισμός του Φωτογραφικού Αρχείου με φωτογραφίες, αρνητικά και διαφάνειες. Επίσης η κ. Ελένη-Φαίη Σταμάτη δώρισε στο Κέντρο Λαογραφίας το σύνολο του «Φωτογραφικού Αρχείου Λαογραφικών Θεμάτων» της αποτελούμενο από 1575 φωτογραφίες. Από αυτές οι 660 είναι από προσωπικές της φωτογραφήσεις και οι υπόλοιπες αγορασμένες από το

Μουσείο Μπενάκη, τον ΕΟΜΜΕΧ, τους φωτογράφους Χαρισιάδη-Σβάρα, Ν. Κόντο, Δ. Τλούπα κ.ά.

Κινηματογραφικό Τμήμα

Προετοιμασία των ταινιών του Κινηματογραφικού Αρχείου του Κέντρου για περαιτέρω τεχνική επεξεργασία τους από τον υπεύθυνο του Τμήματος ερευνητή Γεώργιο Αικατερινίδη.

Επεξεργασία και ολοκλήρωση Βάσης Δεδομένων σχετικής με το κινηματογραφικό υλικό του ΚΕΕΛ και εισαγωγή στοιχείων σ' αυτήν από τη μόνιμη συνεργάτιδα του Κέντρου φιλόλογο-μουσικό Ζωή Αναγνωστοπούλου.

Αποδελτίωση υλικού

Η επιστημον. συνεργάτις του ΚΕΕΛ Βασ. Φάτση αποδελτίωσε από τον Α' τόμο των χειρογράφων των Μετεώρων (Μονή Μεταμορφώσεως κ.ά.), έκδ. του ΚΕΜΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών, επιμ. Δημ. Σοφιανού, υλικό που αφορά σε θέματα χρησμών, θαυμάτων, προφητειών, μαντικής, μαγείας, δεισιδαμονίας κ.λπ.

Ψηφιοποίηση υλικού

Απομαγνητοφώνηση και εισαγωγή στον Η/Υ του υλικού της λαογραφικής αποστολής του έτους 2001 στον Λαγκαδά νομού Θεσσαλονίκης (Μιράντα Τερζοπούλου, 2002).

Η γραφέας Έφη Μαυρίδου αποδελτίωσε χειρόγραφα από τις Στενές Άνδρου Κυκλάδων.

Η συμβασιούχος Ανθούλα Μπάκολη ασχολήθηκε με την καταχώρηση στον Η/Υ υλικού σχετικού με το θέμα «Παιχνίδι» σε συνεργασία με την Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη στην υπό διαμόρφωσιν Βάση Δεδομένων των παιχνιδιών.

Παράλληλα η ίδια και η συμβασιούχος Ελένη Αρμένη ασχολήθηκαν με την καταγραφή παραμυθιών (μετατροπή μονοτονικών παραμυθιών σε πολυτονικά: 20 παραμύθια), την εισαγωγή τοπωνυμίων στη Βάση Δεδομένων, τη σάρωση υλικού και την καταχώρηση στον Η/Υ: χειρογράφων, φωτογραφιών και κειμένων για διάφορα θέματα.

Έγινε επιλογή και ψηφιοποίηση από την Κλεοπάτρα Φατούρου φωτογραφικού υλικού για τη δημιουργία αρχείων με τίτλους: Νεκρικά – ταφικά έθιμα, Μάσκες και μεταμφιέσεις, Αναπαραστάσεις για το σώμα, Γυναίκες και λατρεία κ.λπ.(συνεργασία με την ερευνήτρια Μιράντα Τερζοπούλου, 2002)

Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Πηγές του Λαϊκού Πολιτισμού» πραγματοποιήθηκε από τη γραφέα Ανθούλα Μπάκολη σε συνεργασία με τις εκπαιδευτικούς Μαρία Παραμαρλή και Χριστίνα Σφακιανάκη εμπλουτισμός του Αρχείου για το παιχνίδι: ταξινόμηση και αρχειοθέτηση δελτίων του ΚΕΕΛ,

καταγραφή του υπάρχοντος αποδελτιωμένου υλικού (δημιουργία καταλόγου χειρογράφων), αναζήτηση του θέματος «παιδιές (παιχνίδι)» στο βιβλίο εισαγωγής χειρογράφων, καταγραφή των σχετικών χειρογράφων. Δειγματοληπτική αντιβολή του υλικού. Ταξινόμηση, κατάταξη και αρχειοθέτηση φωτογραφιών παιχνιδιών σύμφωνα με την κατάταξη κατηγοριών των παιχνιδιών. Αναζήτηση, επιλογή και κατηγοριοποίηση θεματικών όρων σχετικών με το παιχνίδι για τη διαμόρφωση δέντρου. Συγκέντρωση και επιλογή βιβλιογραφίας προς αναζήτηση υλικού και αναζήτηση παιδικών κατασκευών μέσω Διαδικτύου.

Πραγματοποιήθηκε εμπλουτισμός του Αρχείου για την Παραδοσιακή Διατροφή από τους αποσπασμένους εκπαιδευτικούς Γεώργιο Βοζίκα, Ανδρέα Ζαχίλα και Κυριακή Χρυσού – Καρατζά από χειρόγραφα δελτία του υλικού βίου και πολιτισμού, τα οποία είχε συγκεντρώσει με προσωπική της έρευνα επί σειράν ετών η Διευθύντρια Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη.

Απομαγνητοφώνηση υλικού και κατάρτιση χειρογράφων των αποστολών

Απομαγνητοφώνηση υλικού - κατάρτιση χειρογράφων προηγούμενων λαογραφικών αποστολών από τους ερευνητές Ελευθέριο Αλεξάκη, Ελένη Ψυχογιού, Μιράντα Τερζοπούλου, Παναγιώτη Καμηλάκη, Μαρία Ανδρουλάκη, Ευστάθιο Μακρή.

Η επιστημον. συνεργάτις Βασιλική Φάτση ασχολήθηκε με το χειρόγραφο της λαογραφικής αποστολής της (έτους 1999) και συμπλήρωσε και ολοκλήρωσε τρία (3) χειρόγραφα από προηγούμενες λαογραφικές αποστολές της.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ (1999-2003)

(Επιτόπια έρευνα:εντεταλμένες και επ' ευκαιρία αποστολές)

1999

ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή είκοσι μιας ημερών (30 Ιουλίου - 19 Αυγούστου) στον νομό Ρεθύμνης Κρήτης (δήμος Αρκαδίου: Αμνάτος, Καψαλιανά, Επισκοπή, Σταυρωμένος).

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Επίκαιρη επιτόπια λαογραφική έρευνα στον Τύναβο σχετική με τα τοπικά δράματα της Καθαρής Δευτέρας («Μπουρανί»).

Λαογραφική έρευνα στην Εύβοια σχετική με θέματα λαϊκής λατρείας.

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή είκοσι μιας ημερών στον νομό Λακωνίας (28 Αυγούστου - 17 Σεπτεμβρίου).

Επ' ευκαιρία επιτόπια έρευνα πέντε ημερών στη Λέσβο (Μανταμάδο, 26-30 Απριλίου).

Επ' ευκαιρία επιτόπια έρευνα πέντε ημερών στο Πωγώνι (19-23 Ιουλίου).

ΠΑΛΗΟΔΗΜΟΥ ΑΛΙΚΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή είκοσι μιας ημερών στον νομό Θεσσαλονίκης (12 Αυγούστου -1 Σεπτεμβρίου).

ΨΥΧΟΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Μεσσηνίας (16-31 Αυγούστου).

10ήμερη (20-30 Μαΐου) επ' ευκαιρία αποστολή στη Βόνιτσα Ξηρομέρου, όπου, μέσα στα πλαίσια της ενασχόλησής της με την τελετουργία του θανάτου και τους θρήνους (βλ. δημοσιεύματα), κατέγραψε, ηχογράφησε και φωτογράφησε σχετικά έθιμα και μοιρολόγια που τελούνται κατά το Ψυχοσάββατο που προηγείται της εορτής του Αγίου Πνεύματος.

Πραγματοποίησε για δεύτερη συνεχή χρονιά και δύο ακόμη επ' ευκαιρία αποστολές, μια στο Λαύριο Αττικής, όπου παρακολούθησε, κατέγραψε και ηχογράφησε έθιμα και τραγούδια σχετικά με τον Κλήδονα (23-24 Ιουνίου) και μία στο Φανάρι Ολυμπίας Ηλείας (20 Ιουλίου, όπου παρακολούθησε και κατέγραψε το ηλιολατρικό πανηγύρι του «Αγιολιά» - Προφήτη Ηλία).

ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΡΑΝΤΑ, Ερευνητικές ολιγοήμερες επ' ευκαιρία αποστολές στα Αναστενάρια (Ιανουάριος, Μάιος), στο μουσουλμανικό πανηγύρι Εντερλέζ (αρχές Μαΐου) και στο μουσουλμανικό πανηγύρι Σετσέκ ή του Οροπεδίου (αρχές Αυγούστου). Δεύτερη αποστολή στο θρακικό - αναστενάρικο χωριό της Κρμαίας Τσερνοπόλιε, στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος Θράκη, για το πανηγύρι των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή είκοσι μιας ημερών στον νομό Χανίων (23 Αυγούστου – 12 Σεπτεμβρίου).

Ολιγοήμερη επιτόπια έρευνα τον Φεβρουάριο στον νομό Ηρακλείου (Αρχάνες, Ελιά, Καστέλλι Πεδιάδος κ.λπ.) σχετική με την ελαιοκομία στα πλαίσια του Προγράμματος ιδρύσεως του Ελληνικού Μουσείου της Ελιάς στον οικισμό των Καψαλιανών Αρκαδίου Κρήτης. Επίσης ασχολήθηκε με τη επιτόπου συμπλήρωση ερωτηματολογίων απογραφής εργαστηρίων και επιχειρήσεων που ασκούν χειροτεχνική δραστηριότητα με παραδοσιακούς τρόπους στον νομό Χανίων (πόλη και χωριά), στο πλαίσιο Προγράμματος συνεργασίας του Κέντρου Λαογραφίας με τον ΕΟΜΜΕΧ.

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή είκοσι μιας ημερών στον νομό Καβάλας (8-28 Αυγούστου). (Τόποι έρευνας: Θεολόγος Θάσου, Νικήσιανη και Μεσορόπη Καβάλας).

Εργάστηκε πέντε ημέρες στη βιβλιοθήκη του Σπουδαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών για έλεγχο παραπομπών σχετικών με το πρόγραμμα των γαμηλίων ασμάτων, καθώς και για προσωπική της εργασία που αφορούσε τη συμμετοχή της σε συνέδριο.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΑΤΣΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή είκοσι μιας ημερών στον νομό Μαγνησίας (9-30 Αυγούστου).

Χρησιμοποίησε τρεις εβδομάδες ερευνητικής άδειας για τη συλλογή και μελέτη στις βιβλιοθήκες των Αθηνών συμπληρωματικών στοιχείων (ιστορικών και γλωσσικών) για τη συγκριτική έρευνα των μεσαιωνικών χειρογράφων, που περιέχουν το δημώδες ακριτικό «Το άσμα του Αρμούρη».

ΖΩΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Λαογραφική και μουσική αποστολή στη Βλάστη Εορδαίας του νομού Κοζάνης για το έθιμο του Κλήδονα, του Τρανού Χορού και γενικότερα για τα έθιμα της περιοχής (14 - 28 Ιουνίου).

2000

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Κοζάνης (24 Αυγούστου - 4 Σεπτεμβρίου).

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Λακωνίας (29 Ιουλίου - 17 Αυγούστου 2000).

Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή πέντε ημερών στα Κύθηρα (19-23 Ιουνίου).

Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή πέντε ημερών στο Πωγώνι και τις Φιλιάτες (16-20 Οκτωβρίου).

ΠΑΛΗΟΔΗΜΟΥ ΑΛΙΚΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Κυκλάδων (νήσος Σύρος) (10 Ιουλίου - 5 Αυγούστου).

ΨΥΧΟΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στους νομούς Ηλείας και Αρκαδίας (7-25 Αυγούστου).

ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΡΑΝΤΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Ιωαννίνων (7-27 Νοεμβρίου).

ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Πειραιώς (νήσος Κύθηρα) (9-28 Σεπτεμβρίου).

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Εντεταλμένη μουσική και λαογραφική αποστολή στον νομό Δωδεκανήσου (17 Αυγούστου - 7 Σεπτεμβρίου).

ΜΑΚΡΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Ζακύνθου (1-22 Αυγούστου).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΑΤΣΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Ευβοίας (νήσος Σκύρος) (1-22 Αυγούστου).

2001

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Λακωνίας (10-29 Σεπτεμβρίου).

ΠΑΛΗΟΔΗΜΟΥ ΑΛΙΚΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Κυκλάδων (νήσος Σύρος) (8-28 Ιουλίου).

ΨΥΧΟΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στους νομούς Μεσσηνίας και Αρκαδίας (12-31 Αυγούστου).

Επ' ευκαιρία επιτόπια έρευνα: Το αποκριάτικο αγερμικό δρώμενο του «Γενιτσαρίστικου» χορού το Σάββατο, παραμονή, και την Κυριακή, ανήμερα, της Τυρινής (25 Φεβρουαρίου) στα Λεχαινά Ηλείας (3 βιντεοταινίες των 90', 150 φωτογραφίες) στο πλαίσιο μακρόχρονης έρευνάς της για το σύνολο του λαϊκού πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή του νομού, με τον οποίο τη συνδέει και σχέση εντοπιότητας.

Το αποκριάτικο νεκραναστάσιμο, όσο και πυρολατρικό, δρώμενο του «Γληγοράκη» ή «Αχυρένιου» την Καθαρά Δευτέρα (26 Φεβρουαρίου) στη Βόνιτσα Αιτωλοακαρνανίας (4 βιντεοταινίες των 90', 108 φωτογραφίες) στο πλαίσιο έρευνάς της - από το 1999 - για τα τοπικά δρώμενα που αφορούν τον κύκλο του χρόνου και τα έθιμα του θανάτου.

Το θρηνητικό δρώμενο «Μοιρολόι της Παναγίας» τη νύχτα της Μεγάλης Πέμπτης προς Μεγάλη Παρασκευή (12-13 Απριλίου) στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κάτω Παναγιά (Μικρασιάτες πρόσφυγες) Κάστρου Κυλλήνης Ηλείας (2 βιντεοταινίες των 90') στο πλαίσιο της ενασχόλησής της με τα έθιμα του θανάτου αλλά και του κύκλου του χρόνου.

Το πυρολατρικό, αναστάσιμο δρώμενο «το κάψιμο του Ιούδα» ή «του Αράπη» στην Παναγιά την Καθολική της Γαστούνης Ηλείας (1 βιντεοταινία των 90').

Τη νεκρολατρική γιορτή των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (εσπερινός, τρισάγια στα μνήματα, στολισμός, αρτοκλασία, πανηγυρική λειτουργία, περιφορά εικόνας στις 20-21 Μαΐου) στον νεκροταφειακό ναό της «Αγιαλένης» στη Μυρτιά Πύργου Ηλείας (3 βιντεοταινίες των 90', 150 φωτογραφίες) στο πλαίσιο της έρευνάς της για τη λατρεία των δύο αγίων.

Τα πανηγύρια της αγίας Παρασκευής και του αγίου Παντελεήμονα (26-27 Ιουλίου) στη Βόνιτσα Αιτωλοακαρνανίας (θρησκευτικό και κοσμικό μέρος, τραγούδια, χορός κ.λπ.) στο πλαίσιο της παραπάνω έρευνας σχετικής με την περιοχή αυτή (5 βιντεοταινίες των 90', 150 φωτογραφίες).

Το πανηγύρι του Γενεθλίου της Θεοτόκου, τη νύχτα της παραμονής (7 Σεπτεμβρίου), στη μονή της Παναγίας Βλαχέρνας Ηλείας (1 βιντεοταινία των 90').

ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΡΑΝΤΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Θεσσαλονίκης, επαρχία Λαγκαδά (24 Σεπτεμβρίου - 15 Οκτωβρίου).

Επ' ευκαιρία επιτόπιες έρευνες:

3-9 Ιανουαρίου στην περιοχή Δράμας για την παρακολούθηση των λαϊκών δρωμένων του Δωδεκαημέρου.

17-21 Ιανουαρίου στην Κερκίνη Λαγκαδά για τα χειμερινά Αναστενάρια.

23-27 Φεβρουαρίου στον Σοχό Θεσσαλονίκης για Αποκριά - Καθαροδευτέρα.

20-24 Μαΐου στον Λαγκαδά - Μαυρολεύκη για το πανηγύρι των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

1-5 Ιουνίου στην περιοχή Σερρών - Νιγρίτας για το Ψυχοσάββατο και τα πανηγύρια του Αγίου Πνεύματος.

22-30 Ιουνίου στο Φλάμπουρο Σερρών για το πανηγύρι του αγίου Ιωάννου και στον Σοχό για το πανηγύρι των αγίων Αποστόλων και βιντεοσκόπηση λαϊκών αγωνισμάτων (πάλη, ιπποδρομίες, λιθάρι, δρόμος κ.λπ.).

26-28 Ιουλίου στον Λαγκαδά για το αναστενάρικο πανηγύρι του αγίου Παντελεήμονα.

22-24 Αυγούστου στην Άνω Καμπή Ροδόπης για το μπεκτασίδικο πανηγύρι Αλί Μπαμπά.

7-9 Σεπτεμβρίου στο Φλάμπουρο Σερρών για το πανηγύρι της Παναγίας - Αγίας Άννας - Τζαμάλας στο πλαίσιο της έρευνας της με θέμα «Η αναζήτηση της χαμένης θεάς».

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΑΤΣΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Αιτωλοακαρνανίας (Κλεπά) (13 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου).

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Δωδεκανήσου (νήσοι Ρόδος και Χάλκη, 16 Αυγούστου - 5 Σεπτεμβρίου).

ΜΑΚΡΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Κεφαλληνίας (6 - 22 Σεπτεμβρίου). (Επιστημονική αποστολή στην Κεφαλληνία

για τη μελέτη του τοπικού ιδιώματος εκκλησιαστικής μουσικής. Έγιναν ηχογραφήσεις συνεντεύξεων με παραδοσιακούς ψάλτες, εκκλησιαστικών ακολουθιών, αλλά και μιας σειράς μελωδημάτων, που δεν έχουν καταγραφεί ποτέ, με ιεροψαλτική ομάδα που συγκεντρώθηκε επί τούτου. Επίσης κατεγράφησαν χειρόγραφα που υπάρχουν σε ιδιωτικές συλλογές, ενώ ηχογραφήθηκαν δύο από τους τελευταίους παραδοσιακούς οργανοπαίκτες).

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, Επιτόπια έρευνα στους Λειψούς Δωδεκανήσου διάρκειας 3 εβδομάδων. Συλλογή λαογραφικού υλικού με σημειώσεις πεδίου (2 τετράδια), μαγνητοφωνήσεις (25 κασέτες των 60 λεπτών), φωτογραφήσεις (9 φιλμ), κατάθεση δημοσιευμάτων εντοπίων μελετητών, προσκόμιση μαθητικών εργασιών και αντικειμένων.

2002

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Θεσπρωτίας (22 Αυγούστου - 10 Σεπτεμβρίου).

ΠΑΛΗΟΔΗΜΟΥ ΑΛΙΚΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Κορινθίας (1-22 Αυγούστου).

ΨΥΧΟΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Λακωνίας (12-31 Αυγούστου).

ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΡΑΝΤΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Έβρου (Σαμοθράκη, 22 Αυγούστου - 4 Σεπτεμβρίου). Η αποστολή διεκόπη αιφνιδίως, εξαιτίας του γεγονότος ότι η ερευνήτρια έπεσε θύμα κλοπής όλων των μηχανημάτων της καταγραφής.

Επ' ευκαιρία επιτόπια έρευνα:

17-21 Ιανουαρίου στην Κερκίνη Λαγκαδά για τα χειμερινά Αναστενάρια.

9-19 Μαρτίου στα χωριά του Παγγαίου, στο Φλάμπουρο και στον Σοχό για Αποκριά - Καθαροδευτέρα.

20-24 Μαΐου στον Λαγκαδά - Αγία Ελένη για τα αναστενάρια πανηγύρια των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

22-30 Ιουνίου στο Φλάμπουρο Σερρών για το πανηγύρι του αγίου Ιωάννου και στον Σοχό για το πανηγύρι των αγίων Αποστόλων και βιντεοσκόπηση λαϊκών αγωνισμάτων (πάλη, ιπποδρομίες, λιθάρι, δρόμος κ.λπ.).

26-28 Ιουλίου στον Λαγκαδά για το αναστενάρικο πανηγύρι τού αγίου Παντελεήμονα.

ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Χανίων (4-23 Αυγούστου).

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Δωδεκανήσου (13 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου).

2003

ΑΛΕΞΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Ευβοίας (20 Αυγούστου - 8 Σεπτεμβρίου).

ΨΥΧΟΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Αρκαδίας (25 Αυγούστου - 13 Σεπτεμβρίου).

ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΡΑΝΤΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Λέσβου (Λήμνος, 19 Αυγούστου - 7 Σεπτεμβρίου).

ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Χανίων (19 Αυγούστου - 7 Σεπτεμβρίου).

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Λασιθίου (4 - 22 Αυγούστου).

ΜΑΚΡΗΣ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Κερκύρας (2-15 Οκτωβρίου). (Επιστημονική αποστολή στην Κέρκυρα για τη μελέτη του τοπικού ιδιώματος εκκλησιαστικής μουσικής. Έγιναν ηχογραφήσεις συνεντεύξεων με παραδοσιακούς ψάλτες και εκκλησιαστικών ακολουθιών. Επίσης εξασφαλίστηκε πρωτότυπο χειρόγραφο υλικό με καταγραφές της τοπικής ψαλτικής).

ΡΩΠΑΪΤΟΥ ΖΩΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Αιτωλοακαρνανίας (11-29 Αυγούστου).

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΑΡΙΛΕΝΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Δωδεκανήσου (30 Αυγούστου - 11 Σεπτεμβρίου).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Τρικάλων, περιοχή Ασπροποτάμου (7-26 Αυγούστου).

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΖΩΗ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Ημαθίας (19 Αυγούστου - 7 Σεπτεμβρίου).

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ ΛΟΥΪΖΑ, Εντεταλμένη λαογραφική αποστολή στον νομό Ρεθύμνης Κρήτης (8-28 Αυγούστου).

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ (1999-2003)

α') «Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης-Αρχείου του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας»: Πρόγραμμα στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ (1996-2000)

Ολοκληρώθηκε από την εταιρεία ELIDOC η αναδρομική καταλογογράφηση με το σύστημα ADVANCE του έντυπου υλικού της Βιβλιοθήκης (18.000 περ. εγγραφές). Ολοκληρώθηκε η δημιουργία και η δοκιμαστική λειτουργία των Βάσεων Δεδομένων των επιμέρους αρχείων του Κέντρου σε κοινό εσωτερικό δίκτυο. Έγιναν προσθήκες και διορθώσεις στις ήδη καταχωρημένες εγγραφές στον ηλεκτρονικό κατάλογο της Βιβλιοθήκης του Κέντρου.

Επίσης δημιουργήθηκε (1999) η ιστοσελίδα (σελίδα WEB) του Κέντρου για το Διαδίκτυο (INTERNET), η οποία άρχισε να λειτουργεί μόλις ολοκληρώθηκε το Δίκτυο της Ακαδημίας Αθηνών (2000).

Στις 23 Φεβρουαρίου 2000 έγινε παρουσίαση των αποτελεσμάτων του Προγράμματος «Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» (Μέγαρο Ακαδημίας Αθηνών) από τη Διευθύντρια, τους ερευνητές και τους συνεργάτες του Κέντρου (ειδικά παραδείγματα για την κάθε βάση δεδομένων, φάκελος, πρόγραμμα, διαφάνειες κ.λπ.) σε συνεργασία με τις εταιρείες πληροφορικής ΣΥΣΤΕΜΑ και ELIDOC, ενώπιον εκπροσώπων του Υπουργείου Παιδείας, της Επιτροπής Παρακολούθησης του ΕΠΕΑΕΚ, της Διοικήσεως της Ακαδημίας Αθηνών, ακαδημαϊκών και εκπροσώπων του επιστημονικού κόσμου.

Παρουσίαση του Προγράμματος «Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Βιβλιοθήκης του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» (Ζάππειο Μέγαρο, 5-10 Δεκεμβρίου 2000) πραγματοποιήθηκε επίσης στο πλαίσιο της ημερίδας «1996-1999: ΕΠΕΑΕΚ. Έργο σταθμός και αφετηρία», που οργάνωσε το Υπουργείο Παιδείας και το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Την ευθύνη για την παρακολούθηση της εκθέσεως και τη λειτουργία του περιπτέρου είχαν αναλάβει οι συνεργάτιδες του Κέντρου Μαριλένα Παπαχριστοφόρου (συντονίστρια), Αφροδίτη Σαμαρά (βιβλιοθηκονόμος) και Ανθούλα Μπάκολη (υπεύθυνη γραμματείας).

β') Πρόγραμμα «ΣΑΠΦΩ» (1998-2000)

Το Πρόγραμμα αυτό αποτελεί μέρος ευρύτερου προγράμματος που διεξάγει το Ινστιτούτο Επεξεργασίας Λόγου (ΙΕΛ) και αφορά στη δημιουργία δίσκων πυκνής εγγραφής με εικόνα (CDROM) για τα νησιά Λέσβος, Άνδρος, Μύκονος-Δήλος, Νάξος, Πάρος και Σαντορίνη. Το Κέντρο είχε αναλάβει και παρέδωσε σε τελική επεξεργασμένη μορφή υλικό, που αφορά στη λαογραφία των νησιών αυτών. Στο πλαίσιο του Προγράμματος εξασφάλισε εξοπλισμό (κάμερες, φωτογραφικές μηχανές, μαγνητόφωνα για τις αποστολές του) και έχει χρηματοδοτήσει επιτόπιες έρευνες για την συγκέντρωση υλικού και την κινηματογράφηση λαογραφικών φαινομένων και εκδηλώσεων.

γ') «Δημιουργία ηλεκτρονικού καταλόγου ενεργών εργαστηρίων παραδοσιακής βιοτεχνίας» (1997-2000) σε συνεργασία με τον ΕΟΜΜΕΧ.

Συνεχίστηκε το Πρόγραμμα «Δημιουργία ηλεκτρονικού καταλόγου ενεργών εργαστηρίων παραδοσιακής βιοτεχνίας», το οποίο είχε ως στόχο τη συγκέντρωση υλικού για τον υλικό βίο και ιδιαίτερα τις παραδοσιακές βιοτεχνίες που λειτουργούσαν και ορισμένες συνεχίζουν να λειτουργούν τα τελευταία χρόνια στον ελληνικό χώρο. Με τη βοήθεια του Προγράμματος έχει αγορασθεί επίσης συμπληρωματικός ηλεκτρονικός εξοπλισμός κυρίως για τις επιτόπιες έρευνες του Κέντρου. Στο πλαίσιο του Προγράμματος πραγματοποιήθηκε:

Συμπλήρωση ερωτηματολογίων (περίπου 500) από τις φιλόλογους, μεταπτυχιακές φοιτήτριες της Λαογραφίας: Παναγιώτα Αδριανοπούλου (Πελοπόννησος), Γεωργία Χαρακοπούλου (Θεσσαλία), Μαρία Μπομποτά (Αιτωλοακαρνανία), Ελένη Μπαζίνη, Βασιλική Κοκκινάκη (Εύβοια), καθώς και από τον ερευνητή του Κέντρου Παναγιώτη Καμηλάκη, την αρχαιολόγο Λουίζα Καραπαδάκη και τη συντηρήτρια Ελένη Κίττα. Μικρό αριθμό ερωτηματολογίων συμπλήρωσαν οι Μαρία Καλτσά, Άννα Κυδώνη, Ζωή Αναγνωστοπούλου, Αγγελική Σαλάπα κ.ά.

Ταξινόμηση των ερωτηματολογίων και συμπλήρωση των σχετικών καταλόγων κατά περιοχή και κλάδο έγινε από την Ελεονώρα Θλιβίτου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Απομαγνητοφώνηση ηχογραφημένου υλικού από επιτόπιες λαογραφικές έρευνες για το Πρόγραμμα.

Εισαγωγή των στοιχείων στη Βάση Δεδομένων από την Ελεονώρα Θλιβίτου, την Ειρήνη Αβραμοπούλου και τον Αντώνη Κουτούπη, φοιτητές του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Αποτέλεσμα του Προγράμματος υπήρξε η συγκέντρωση στο Κέντρο με επιτόπια έρευνα, την οποία διεξήγαγαν κυρίως ερευνητές με σύμβαση έργου στις περιοχές: Δυτ. Μακεδονία, Θεσσαλία, Επτάνησα, Στερεά Ελλάδα, Πελο-

πόννησο και Κρήτη, 500 πολυσέλιδων ερωτηματολογίων με πληροφοριακό υλικό για βιοτεχνικά εργαστήρια παραδοσιακής χειροτεχνίας και τεχνικές, καθώς και πλούσιο φωτογραφικό υλικό και συνεντεύξεις, το οποίο θα αξιοποιήσει ερευνητικά το ΚΕΕΛ.

δ') Πρόγραμμα "RAPHAEL": Το Ελληνικό Μουσείο της Ελιάς στα Καφαλιανά Αρκαδίου Ρεθύμνης (1997-1999)

Το ευρωπαϊκό Πρόγραμμα "Raphael" διεξάγεται σε συνεργασία με το Μουσείο της Ελιάς της γαλλικής πόλεως Nyons, το Ινστιτούτο Κοινωνικών Σπουδών της Ισπανίας και τον αρχιτέκτονα Μύρωνα Τουπογιάννη. Το Κέντρο Λαογραφίας έχει αναλάβει την επιστημονική υποστήριξη του υπό ίδρυση Μουσείου. Για την τεκμηριωμένη επιστημονική υποστήριξη του ανατέθηκε σε ειδικούς η μελέτη του θέματος της ελιάς και του ελαίου διαχρονικά από την αρχαιότητα (Παν. Φάκλαρης, αρχαιολόγος, καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ζήσης Μπόνιας, αρχαιολόγος - αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, Βασιλική Σταματοπούλου, αρχαιολόγος, επιστημονική συνεργάτης της πανεπιστημιακής ανασκαφής της Βεργίνας), τη βυζαντινή περίοδο (Δημ. Τσουγκαράκης, καθηγητής Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου), τη βενετοκρατία (Νικ. Καραπαδάκης, αναπλ. καθηγητής Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου), την τουρκοκρατία (Ευαγγελία Μπαλτά, ιστορικός του ΕΙΕ) και τη νεότερη περίοδο (Παναγ. Καμηλάκης, ερευνητής του Κέντρου και Λουΐζα Καραπαδάκη, αρχαιολόγος). Επίσης ανατέθηκε στον δρ μηχανικό Γ. Παρχαρίδη να συντάξει και να παραδώσει μελέτη για τα ελαιοτριβεία στην Κρήτη. Οι μελέτες εκδίδονται από το Κέντρο Λαογραφίας σε ιδιαίτερο τόμο υπό τον τίτλο «Ελαιοσοδεία».

Στο πλαίσιο του ίδιου Προγράμματος το Κέντρο Λαογραφίας οργάνωσε και πραγματοποίησε διεθνές επιστημονικό συνέδριο με θέμα: « Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα» στις 1 και 2 Οκτωβρίου 1999, στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, και δεύτερο επιστημονικό συνέδριο με θέμα: «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο» στις 24-26 Νοεμβρίου 2000, στην Πρέβεζα, σε συνεργασία με το εκεί Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» (βλ. Συνέδρια). Παράλληλα το ΚΕΕΛ προετοίμασε και εξέδωσε με την οικονομική στήριξη του Υπουργείου Γεωργίας τα Πρακτικά και των δύο συνεδρίων σε δύο ογκώδεις τόμους το έτος 2003.

ε') «Δημιουργία Αρχείου του Παραδοσιακού Πολιτισμού των Ελλήνων της Βορείου Ηπείρου, του Καυκάσου και της Ουκρανίας» (1998 -)

Το Κέντρο Ερευνας της Ελληνικής Λαογραφίας διαθέτει υλικό για τον λαϊκό πολιτισμό του ελληνικού χώρου, καθώς και του μικρασιατικού Ελληνισμού.

Διαθέτει όμως ελάχιστα στοιχεία για τον λαϊκό πολιτισμό ενός μεγάλου τμήματος του Ελληνισμού που κατοικεί στη Βόρειο Ήπειρο αλλά και τον μακρινό Καύκασο και την Ουκρανία. Έτσι με ιδιαίτερο ενδιαφέρον δέχθηκε προτάσεις για τη συγκέντρωση υλικού για τον πολιτισμό των Ελλήνων των παραπάνω περιοχών, όπου ακόμη υπάρχουν στοιχεία για την ελληνική ταυτότητα. Με τη βοήθεια ερευνητών από τις εν λόγω περιοχές, που ζουν στην Ελλάδα, συνέταξε Πρόγραμμα καταγραφής με επιτόπια και αρχειακή έρευνα στοιχείων που αφορούν στη λαϊκή παράδοση: τραγούδια, παραδόσεις, παραμύθια, ενδυμασία, κατοικία, επαγγέλματα, διατροφή κ.ά. Το Πρόγραμμα συνεχίζεται.

στ') «Δημιουργία Βάσης Δεδομένων για τους εθνοτοπικούς συλλόγους-σωματεία στην Αθήνα και την επαρχία» (1998 -)

Συνεχίζεται το Πρόγραμμα δημιουργίας Βάσης Δεδομένων για τους εθνοτοπικούς συλλόγους-σωματεία στην Αθήνα και την επαρχία. Παράλληλα σχεδιάζεται η οργάνωση συνεδρίου για την ιστορία και την προσφορά τους στη μελέτη και διάσωση του λαϊκού πολιτισμού.

ζ') Μουσείο του Άρτου στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας (1998-2003)

Το Κέντρο Λαογραφίας ενίσχυσε επιστημονικά τις προσπάθειες του Λαογραφικού Συλλόγου της Αμφίκλειας να δημιουργήσει το μοναδικό στην Ελλάδα Μουσείο για την ιστορία του άρτου, από την καλλιέργεια των δημητριακών έως την ποικιλία των διαφόρων ειδών άρτου στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδος. Η Διευθύντρια του Κέντρου επισκέφθηκε επανειλημμένα την Αμφίκλεια, πραγματοποίησε σχετική ομιλία ως προσκεκλημένη του Δήμου και του Λαογραφικού Συλλόγου, προκειμένου να ενημερώσει τους κατοίκους για τη σκοπιμότητα και τη σημασία δημιουργίας ενός μονοθεματικού μουσείου και όχι μιας ακόμη λαογραφικής μουσειακής συλλογής, όπως ήταν ο αρχικός τοπικός σχεδιασμός. Σε συνεργασία με τις ειδικές συνεργάτιδες του Κέντρου Λουίζα Καραπαδάκη και Έλενα Κίττα (αρχικά) δόθηκαν οι απαραίτητες οδηγίες για τη συντήρηση των αντικειμένων και τη διεύθυνση του χώρου. Η αρχιτεκτονική μελέτη του μουσειακού χώρου στο κτήριο του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου ανατέθηκε από τον Σύλλογο στην εταιρεία Αρχιτεκτονοφιλία. Παράλληλα καταβάλλονται προσπάθειες να διατεθεί από τον Δήμο Αμφίκλειας η οικία Σκλαβούνου (κατοικία του αιμνήστου καθηγητού της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, αξιόλογο κτήριο τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής), προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως μόνιμος χώρος του Μουσείου του Άρτου.

Στις 23 Νοεμβρίου 2001 πραγματοποιήθηκε στην Αμφίκλεια ενώπιον των τοπικών αρχών (Νομάρχη Φθιώτιδας, Δημάρχου Αμφίκλειας κ.ά. Δημάρχων

της περιοχής και πολιτιστικών φορέων) και του Επόπτη του, ακαδημαϊκού κ. Πάνου Λιγομενίδη, παρουσίαση της μουσειολογικής και αρχιτεκτονικής μελέτης. Μίλησε η Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη. Η μουσειολόγος, μόνιμη συνεργάτις του Κέντρου Λουΐζα Καραπαδάκη επιμελήθηκε τη δημιουργία ταινίας μικρού μήκους «Ούλα είναι 'φάδια της κοιλιάς και το ψωμί στημόνι», καθώς και θέμα για την παραδοσιακή παρασκευή του ψωμού(video) και πρόγραμμα εικονικής πραγματικότητας του χώρου του «Μουσείου του Άρτου» για τις ανάγκες της παρουσίασης της πορείας εργασιών δημιουργίας του Μουσείου στο ευρύ κοινό της Αμφίκλειας.

η') Πρόγραμμα έκδοσης γαμηλίων ασμάτων της Θεσσαλίας (1996-2000)

Συνεχίστηκε μέχρι το 1999 το Πρόγραμμα από την ερευνήτρια - μουσικό Γ' Μαρία Ανδρουλάκη, η οποία συνεργάστηκε με τη συνταξιούχο πλέον ερευνήτρια του Κέντρου Άννα Παπαμιχαήλ - Κουτρούμπα.

θ') Το Κέντρο είχε υποβάλει το έτος 1999 πρόταση για συμμετοχή σε ευρωπαϊκό Πρόγραμμα προστασίας ηχητικού υλικού από πειρατία μέσω του διαδικτύου (R.A.A.). Η πρόταση έχει εγκριθεί και το Κέντρο έχει περιληφθεί στους εταίρους του Προγράμματος με το ποσό των 16.000.000 δραχμών, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιήσει για τη συνέχιση της εργασίας αντιγραφής του μουσικού υλικού στο Στούντιο, καθώς και για την εξασφάλιση της παρουσίας ενός ατόμου ή μιας εταιρείας συντήρησης του ηλεκτρονικού συστήματος που έχει δημιουργηθεί έως τώρα. Η Επιτροπή Ερευνών δεν αποδέχθηκε την ένταξή του στα Προγράμματα της λόγω των δυσκολιών διαχείρισής του.

ι') «Παραλογές και Νεοελληνικό Θέατρο» (2000-2001)

Πρόγραμμα καταγραφής των θεατρικών έργων που έχουν ως πηγή έμπνευσης παραλογές. Το πρόγραμμα ανατέθηκε στον δρα θεατρολόγο Γεώργιο Πεφάνη.

ια') Πρόγραμμα φωτογραφικής αποτυπώσεως και εκδόσεως του μουσικού κώδικος αρ. 2406 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος

Με πρωτοβουλία του ακαδημαϊκού κ. Νικολάου Κονομή, το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, σε συνεργασία με το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, προχωρεί ήδη στην έκδοση του χειρόγραφου κώδικος αρ. 2406 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, που θα πραγματοποιηθεί στα πλαίσια της διεθνούς σειράς *Monumenta Musicae Byzantinae*. Την ευθύνη της εκδόσεως θα έχουν οι Ευστάθιος Μακρής, ερευνητής - μουσικολόγος του

Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, και Ιωάννης Παπαθανασίου, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η σειρά *Monumenta Musicae Byzantinae* ξεκίνησε τη δεκαετία του 1930 με έδρα την Κοπεγχάγη και τελεί υπό την αιγίδα της Διεθνούς Ακαδημαϊκής Ενώσεως (Union Académique Internationale). Η συμβολή της υπήρξε καθοριστική για την προώθηση της επιστημονικής έρευνας στον χώρο της βυζαντινής μουσικής, αφού έκανε προσιτά στη διεθνή επιστημονική κοινότητα σημαντικότερα τεκμήρια αυτής της μακραίωνης μουσικής παράδοσης, ενώ παράλληλα αποτέλεσε το πλαίσιο για την έκδοση ειδικών μουσικολογικών εργασιών πάνω στο ίδιο αντικείμενο. Η δε ίδρυση της υποσειράς *Corpus Scriptorum de Re Musica*, τη δεκαετία του 1980 στη Βιέννη, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια ολοκληρωμένη έκδοση των βυζαντινών μουσικοθεωρητικών συγγραμμάτων.

Το ενδιαφέρον της κύριας σειράς των *Monumenta* εστιάστηκε στην «κλασική» λεγόμενη περίοδο της βυζαντινής μουσικής, δηλαδή στην περίοδο από τον 10ο μέχρι και τον 13ο ή τις αρχές του 14ου αιώνα και στα τότε συναντώμενα μουσικά χειρόγραφα, ήτοι κυρίως Ειρομολόγια, Στιχηράρια και Κοντακάρια. Δεν έγιναν καθόλου εκδόσεις από τον χώρο της επώνυμης μελοποιίας (14ος-15ος αιώνας), όπως αυτή αποτυπώνεται στους σχετικούς χειρόγραφους κώδικες της εποχής, τις λεγόμενες Παπαδικές. Ο ερευνητής που θα θελήσει να ανατρέξει, για παράδειγμα, σε μία σύνθεση του Ιωάννη Κουκουζέλη ή του Μανουήλ Χρυσάφη, δεν έχει στη διάθεσή του καμία απολύτως έκδοση αυτού του ρεπερτορίου και θα πρέπει να αναζητήσει τα ίδια τα χειρόγραφα στις βιβλιοθήκες όπου βρίσκονται. Πολύ δε περισσότερο, όταν κάποιος ενδιαφερθεί για το ρεπερτόριο της μεταβυζαντινής περιόδου, που αποτελεί συνέχεια ή μετεξέλιξη της βυζαντινής μουσικής κληρονομιάς.

Το ύστερο βυζαντινό και το μεταβυζαντινό ρεπερτόριο εκκλησιαστικής μουσικής βρίσκεται, ωστόσο, στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος τόσο στην Ελλάδα όσο και στα Βαλκάνια γενικότερα. Αιτία γι' αυτό είναι η παρουσία της βυζαντινής μουσικής όχι ως απλού πεδίου έρευνας, αλλά ως ζωντανής παραδόσεως μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία παράδοση αναζητεί, όπως είναι φυσικό, τις άμεσες καταβολές της σε αυτό που βρίσκεται πιο κοντά από χρονολογική και υφολογική άποψη. Από την άλλη πλευρά είναι σημαντική η προβολή της εκκλησιαστικής μελοποιίας ως της μόνης ουσιαστικά «έντεχνης» μουσικής έκφρασης του μεσαιωνικού, αλλά και του νεότερου Ελληνισμού τουλάχιστον μέχρι τον 18ο αιώνα.

Για αυτούς τους λόγους, ως πρώτη συμβολή από ελληνικής πλευράς στη σειρά *Monumenta Musicae Byzantinae*, επελέγη η έκδοση (σε πανομοιότυπο) του

κώδικος αρ. 2406 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Πρόκειται για μια ογκώδη Παπαδική 468 φύλλων, γραμμένη στη Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Ο κώδικας, πέρα από το ότι περιέχει ένα σημαντικότατο ρεπερτόριο, αναγόμενο σε μια μεγάλη σειρά μελουργών (άνω των 100), έχει και μεγάλη συμβολική σημασία, αφού γράφτηκε ακριβώς το έτος 1453 (σε σημείωση του γραφέα αναφέρεται και η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως την ίδια χρονιά). Τον εξαιρετικά πλούσιο αυτόν κώδικα χρησιμοποίησε ως βάση και ο μουσικολόγος Miloš Velimirović για τον καταρτισμό μιας ενδεικτικής λίστας των Βυζαντινών μελουργών ("Byzantine Composers in ms. Athens 2406", *Essays presented to Egon Wellesz*, Οξφόρδη 1966, σ. 7-18). Αν εξαιρέσουμε το γεγονός ότι λείπουν 29 φύλλα από την αρχή του, ο κώδικας βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση, η δε γραφή του είναι καθαρή και ευανάγνωστη.

Το συνοδευτικό υλικό της έκδοσης θα παρουσιαστεί σε έντυπη μορφή, ενώ οι έγχρωμες φωτογραφίες των φύλλων του χειρογράφου θα είναι διαθέσιμες σε CD- ή DVD-ROM. Το έντυπο υλικό θα περιλαμβάνει: α) αναλυτική κωδικολογική περιγραφή και παλαιογραφικό σχολιασμό τόσο της γραφής του κειμένου, όσο και της μουσικής σημειογραφίας, β) πλήρη καταγραφή των περιεχομένων με όλες τις ρουμπρίκες, τα initialia των υμνογραφικών κειμένων και τις σημειώσεις του γραφέα, γ) ευρετήρια μελών (αλφαβητικό και κατά κατηγορία), μελουργών και τόπων προέλευσης. Τα συνοδευτικά κείμενα θα είναι στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ήδη έχει ολοκληρωθεί η φωτογράφιση του χειρογράφου και η ψηφιοποίηση του οπτικού υλικού, ενώ προχωρεί η προετοιμασία των κειμένων και η επεξεργασία μιας μικρής Βάσης Δεδομένων, στην οποία θα στηριχθεί ο καταρτισμός των ευρετηρίων.

Η έκδοση μιας πλήρους Παπαδικής στα πλαίσια της σειράς *Monumenta Musicae Byzantinae* εκτιμάται ότι θα αποτελέσει ιδιαίτερο εκδοτικό γεγονός, που α) θα προσφέρει ένα μοναδικό εργαλείο όχι μόνο στους ερευνητές της βυζαντινής μουσικής, αλλά και στους ανά τον κόσμο βυζαντινολόγους και παλαιογράφους, β) θα προβάλει διεθνώς την Ελλάδα και τη μουσική της κληρονομιά, αφού σχεδιάζεται να γίνει με τις καλύτερες δυνατές προδιαγραφές και γ) θα αποτελέσει το ερέθισμα για την αναβίωση ενός ρεπερτορίου είτε ξεχασμένου, είτε ιδωμένου μέσα από τον παραμορφωτικό φακό του 19ου αιώνα.

ιβ') Το Κέντρο μετά από πρόταση της καθηγήτριας Αντωνίας Τριχοπούλου στο πλαίσιο του Προγράμματος «**Συμβολή των παραδοσιακών ελληνικών τροφίμων και εδεσμάτων στην υγεία των καταναλωτών**» ανέλαβε τη λαογραφική έρευνα για οκτώ είδη διατροφής. Η έρευνα ανατέθηκε σε ερευνητές και συνεργάτες του Κέντρου.

ιγ') "European Acritic Heritage (ACRINET)"

Το Κέντρο διεξεδίκησε και πέτυχε ως Leader, στο πλαίσιο του Προγράμματος «Πολιτισμός 2000», τη συμμετοχή του σε ευρωπαϊκό Πρόγραμμα με θέμα «European Acritic Heritage» ως επιστημ. υπεύθυνος, σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού, το Univer. de Paris I Sorbonne-Pantheon (Ελένη Αρβελέρ), το Consejo Superior de Investigaciones Cientificas της Ισπανίας, το Πανεπιστήμιο «Άγιος Κλήμης της Αχρίδας» της Βουλγαρίας και το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος πραγματοποιήθηκε στο Κέντρο Λαογραφίας η πρώτη Συνάντηση (30 Ιανουαρίου 2002 στο κτήριο της Ακαδημίας Αθηνών), στην οποία συμμετείχαν εκτός των εκπροσώπων των εταίρων του Προγράμματος ειδικοί επιστήμονες, οι οποίοι εκλήθησαν να καταθέσουν τις απόψεις τους για τη θεματολογία ερευνητικών υποθεμάτων και για νέους τομείς έρευνας και συζήτησαν με τους φορείς υλοποίησης του έργου θέματα δημιουργίας ενός Ινστιτούτου - Μουσείου της ακριτικής παράδοσης στον ευρωπαϊκό χώρο. Η διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη ανέπτυξε το πλαίσιο του Προγράμματος¹.

1. Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού (Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων), τον Δήμο Ηγουμενίτσας, το Πανεπιστήμιο της Σορβόννης (Πάνθεον, Κέντρον Βυζαντινών Σπουδών και Εγγύς Χριστιανικής Ανατολής), το Consejo Superior de Investigaciones Cientificas της Βαρκελώνης, το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και το Πανεπιστήμιο της Σόφιας διεξάγει κοινοτικό Πρόγραμμα με γενικό θέμα "European Acritic Heritage Network (ACRINET)". Το Πρόγραμμα εντάσσεται, όπως προαναφέρθηκε, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Πολιτισμός 2000».

Το κοινό ευρωπαϊκό πολιτισμικό υπόβαθρο συνήθως το αναζητούμε στην αρχαιότητα και στις επιδράσεις της στους πολιτισμούς των επιμέρους λαών. Σπάνια το εθνογραφικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικός κρίκος μεταξύ διαφορετικής εθνικότητας ή θρησκείας λαών. Θα έλεγα μάλιστα ότι θεωρήθηκε μάλλον ως διακριτικό της διαφορετικότητας. Έτσι προσπάθειες να ανιχνευθούν στοιχεία που υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός κοινού πολιτισμικού υποβάθρου, πάνω στο οποίο αναπτύσσουν τη διαφορετικότητά τους οι ευρωπαϊκοί λαοί, θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντικές στις μέρες μας. Ηθικές αξίες πανανθρώπινες, πάθη και συμφορές, αντιλήψεις για τη ζωή και τον θάνατο, όπως περνούν μέσα από τα υπερεθνικά παραμύθια, τις λαϊκές παραδόσεις και τις ποιητικές παραλογές, αποθησαυρισμένη παροισμακή σοφία και αντιλήψεις για τον φυσικό και υπερφυσικό κόσμο κ.ά., θα μπορούσαν να αναζητηθούν ως το κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο θα κτίσουν τις μελλοντικές συνεργασίες τους οι λαοί της Ευρώπης και του κόσμου. Σ' έναν κόσμο, όπως ο σημερινός, όπου τα σύνορα είναι στην πραγματικότητα δυσδιάκριτα, αλλά ωστόσο ζώνες πραγματικών τριβών και αματηρών αγώνων, οραματιζόμαστε να «οριοθετήσουμε» τα στοιχεία που ενώνουν τους πολιτισμούς μας και να «ξακρίσουμε» τα περιττά που δημιουργούν τα προβλήματα.

Στις 7 Μαρτίου του έτους 2002 πραγματοποιήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού, παρουσία του υπουργού Ευάγγ. Βενιζέλου, συνέντευξη τύπου από την πρόεδρο του Πανεπιστημίου της Ευρώπης Ελένη Αρβελέρ και τη διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη για το ίδιο Πρόγραμμα, την οποία ακολούθησαν ιδιαίτερα πολλά και ενδιαφέροντα δημοσιεύματα του τύπου.

Το υλικό που θα προκύψει από την ερευνητική συνεργασία θα πάρει σάρκα και οστά στο Κέντρο-Μουσείο της Ακριτικής Κληρονομιάς με όλα τα μέσα που διαθέτει η σύγχρονη τεχνολογία και επικοινωνία. Το Μουσείο αυτό σχεδιάζουμε να είναι ο τελευταίος «ακρίτης» που θα χρειαστεί να υπερασπιστεί τα αυτονόητα «άκρα», στα οποία έχουν δικαίωμα οι λαοί να εκτείνουν - καλλιεργούν τον πολιτισμό τους. Το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών διαθέτει σήμερα τη μεγαλύτερη συλλογή αρχειοθετημένων δημοτικών τραγουδιών (περίπου 120.000) στην Ελλάδα. Σημαντικό μέρος των αρχειοθετημένων τραγουδιών είναι αφηγηματικά στην ελληνική γλώσσα, κατηγοριοποιημένα ως «ακριτικά», αλλά και τραγούδια που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αυτά (παραλογές, επύλλια, ιστορικά, κλέφτικα, μοιρολόγια κ.λπ.), που ο αριθμός τους ανέρχεται στις 6.500 παραλλαγές. Πολλαπλάσιος αριθμός τραγουδιών (στα οποία περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός ακριτικών) βρίσκεται στο Κέντρο είτε σε χειρόγραφα ή σε ηχητικές καταγραφές, που έχουν εν μέρει αρχειοθετηθεί, είτε σε ξένες δημοσιεύσεις. Στο ΚΕΕΛ έχει ήδη δημιουργηθεί ψηφιακή Βάση Δεδομένων για την αρχειοθέτηση και μελλοντική έκδοση όλων των τραγουδιών μέσα σε αυτό το πολύπλευρο και πολυεπίπεδο πλαίσιο. Τα εν λόγω ακριτικά τραγούδια δηλαδή έχουν αρχειοθετηθεί και μελετηθεί με βάση το περιεχόμενό τους, κυρίως κάποια ονόματα που θεωρήθηκε ότι τα συνδέουν ιστορικά με το Έπος του Διγενή Ακρίτα και τη βυζαντινή στρατιωτική παράδοση, αλλά και κάποια θέματα ή επεισόδια που είναι κοινά στην προφορική ποιητική - μουσική παράδοση και το έπος. Στις αρχειοθετημένες παραλλαγές αναφέρεται ενίοτε και το πότε, σε ποιά περίπτωση τραγουδιούνται τα ακριτικά, χωρίς όμως να δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε αυτό ή να γίνεται πάντοτε συσχετισμός του εθμικού πλαισίου, της χρονικής συγκυρίας, της επιτέλεσης και των δρώντων προσώπων με το περιεχόμενο των τραγουδιών. Σήμερα είναι δεδομένο ότι τα τραγούδια ως πολιτισμικά φαινόμενα πρέπει να θεωρούνται και όσο το δυνατόν να καταγράφονται και να μελετώνται μέσα σε «ζωντανές» συνθήκες επιτέλεσης και σε συσχετισμό με τα τοπικά κοινωνικά, παραγωγικά, θρησκευτικά, ιστορικά, τελετουργικά κ.λπ. συμφραζόμενα, τα δρώντα υποκείμενα (και ως σώματα, κίνηση και δράση), το φυσικό πλαίσιο. Ο όρος «ακριτικός» παίρνει διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με την επιστημονική προσέγγιση (ιστορική, φιλολογική, εθνολογική, θρησκευτολογική κ.λπ.) και τη σημασία και το νόημα που αποδίδεται κυριολεκτικά, συμβολικά και μεταφορικά στους όρους «άκρη», «ακρίτας». Θα αποτελέσει έτσι επίτευγμα του Προγράμματος η όσο το δυνατόν πολυεπιστημονική προσέγγιση του αντικείμενου και η ανάδειξή του ως πολύσημου πολιτισμικού ή και ιστορικού φαινομένου μέσα από μια πολυπολιτισμική και διαθρησκευτική προσέγγιση. Από την εθνογραφική παρατήρηση τα ακριτικά τραγούδια (μαζί με άλλα) αναδεικνύονται κυρίως ως περισσότερο ή λιγότερο αυτοτελή επεισόδια μιας μακράς προφορικής μουσικής - μυθικής παράδοσης θρησκευτικού - λατρευτικού χαρακτήρα, που αφορά ένα ευρύτατο γεωγραφικό χώρο και η οποία σχετίζεται τελετουργικά με τις διαβατήριες φάσεις του κύκλου του χρόνου, της βλάστησης, της παραγωγικής διαδικασίας και της ανθρώπινης ζωής.

Το Πρόγραμμα προβλέπει έρευνα και συναντήσεις ειδικών εντός και εκτός της Ελλάδος. Όσον αφορά την έρευνα και την καταγραφή, γνώμονας είναι η εθνογραφική, συγχρονική θεώρηση των ακριτικών τραγουδιών μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο, συνδυαστικά σε σχέση με τις τοπικότητες, τα συμβολικά - μεταφορικά «όρια» και τη ζωντανή τους επιτέλεση (έρευνα και καταγραφές).

Το Κέντρο, επιστημονικός υπεύθυνος - συντονιστής του Προγράμματος, κατά τη διάρκεια του έτους 2003 έλαβε μέρος με τη διευθύντρια και ερευνητές του σε τρεις σχετικές επιστημονικές συναντήσεις - συνέδρια στο Παρίσι (Μάρτιος), στη Βαρκελώνη (Ιούνιος) και στη Βενετία (Νοέμβριος). Εκτενής παρουσίαση του Προγράμματος έγινε από τον ακαδημαϊκό Νικόλ. Κονομή σε δημοσία συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών.

Α') ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ

1) Τη διάθεση του πλουσιότατου αρχείου «ακριτικών» αφηγηματικών τραγουδιών σε ψηφιοποιημένη μορφή και αντιγράφων των - λίγων προς το παρόν - σχετικών εθνογραφικών καταγραφών με multimedia καθώς και των καταγραφών που θα πραγματοποιηθούν.

2) Εποπτεία και συντονισμό των προσώπων και των δράσεων του Προγράμματος. Όσον αφορά την έρευνα και την καταγραφή, γνώμονάς μας είναι η εθνογραφική, συγχρονική θεώρησή τους μέσα στο σχετικό πολιτισμικό πλαίσιο τους, συνδυαστικά σε σχέση με τις τοπικότητες, τα συμβολικά - μεταφορικά «όρια» και τη ζωντανή τους επιτέλεση (έρευνα και καταγραφές).

3) Εποπτεία της επιστημονικής συγκρότησης του Μουσείου Ακριτικής Κληρονομιάς, των φολκλορικών κ.ά. παραστάσεων και της εν γένει παραγωγής προϊόντων (εκθέσεων, εκδόσεων, συνεδρίων, κινηματογραφικών ταινιών κ.λπ.).

4) Συμμετοχή των ερευνητών στις καθορισμένες διακρατικές συναντήσεις και με ανακοινώσεις στα σχετικά συνέδρια.

Β') ΑΙΤΗΜΑΤΑ

1) Οικονομική υποστήριξη τόσο σε επίπεδο προσώπων όσο και τεχνικού εξοπλισμού για την αξιοποίηση και αξιολόγηση του υπάρχοντος αρχείου ακριτικών αφηγηματικών τραγουδιών του ΚΕΕΛ και την εισαγωγή του στην ψηφιακή βάση, καθώς και τον εμπλουτισμό της με μη αρχειοθετημένο υλικό από τις πηγές.

2) Χρηματοδότηση ερευνητικών αποστολών και καταγραφών σε «ακριτικές» περιοχές:

α) εντός των συνόρων του ελληνικού εθνικού χώρου.

β) εκτός των συνόρων, σε ελληνόφωνες κοινότητες του έξω Ελληνισμού (Κάτω Ιταλία, Κύπρος, Μαύρη Θάλασσα κ.λπ.) και παροικίες της διασποράς.

γ) μελέτη - καταγραφή παράλληλων κοινών «ακριτικών» παραδόσεων, π.χ. έπος Κιόρογλου, βαλκανικά ηρωικά έπη κ.λπ.

Το ΚΕΕΛ ελπίζει - και θα προσανατολιστεί προς την επίτευξη και αυτού του στόχου - ότι μετά την ολοκλήρωση του συγκεκριμένου Προγράμματος θα υπάρξει συνέχειά του για επέκταση της έρευνας σε περιοχές και λαούς της Ανατολής σε συνεργασία με τους αντίστοιχους φορείς (Περσία, Αραβία, Κούβας, Τουρκία, Ινδίες κ.λπ.), σε λαούς που υπήρξαν οι συνδημιουργοί και συγκληρονόμοι της παράδοσης του ηρωικού ακριτικού έπους.

ιδ') **M.I.S. (Management Information System)**: Δημιουργήθηκε Βάση Δεδομένων για την ταξινόμηση και αρχειοθέτηση του διοικητικής φύσεως υλικού του Κέντρου Λαογραφίας. Αναζήτηση, καταγραφή και οργάνωση πληροφοριών για τα διοικητικά θέματα (Πρακτικά Εφορευτικής Επιτροπής, εισερχόμενα και εξερχόμενα έγγραφα, εγκριτικά, διαγωνισμοί, πρακτικά, αγορά υλικού κ. ά.) με σκοπό την εισαγωγή τους στο M.I.S.

ιε') *«Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού»*

Το έτος 2002 το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας εγκαταστάθηκε οριστικά στο νεοκλασικό κτήριο της οδού Ηπίτου 3, δωρεάς του Ιδρύματος Λίλιαν Βουδούρη, όπου αναπτύσσει πλέον τις δραστηριότητές του και στεγάζει τις Συλλογές και τα Αρχεία του, την Εθνική Μουσική Συλλογή και το Μουσικό Εργαστήριο, τη Βιβλιοθήκη, το Αρχείο Χειρογράφων και την Μουσειακή Συλλογή, την έκθεση της οποίας χρηματοδοτεί η Εταιρεία «Αργυρομεταλλευμάτων και Βαρυτίνης».

Το Κέντρο Λαογραφίας επεξεργάστηκε και υπέβαλε Πρόταση με θέμα: *«Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού»* στο πλαίσιο του Προγράμματος της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» και επέτυχε σε εθνικό επίπεδο χρηματοδότηση ύψους 800.000 ευρώ.

Άδεια για ανάγνωση ανέκδοτου – χειρογράφου υλικού από ερευνητές

Στη Βιβλιοθήκη του Κέντρου Λαογραφίας εργάζονται καθημερινά Έλληνες και ξένοι ερευνητές. Το Κέντρο έκανε δεκτή την αίτηση του Kamel Dontchev από τη Βουλγαρία για μελέτη επί ένα δεκάμηνο στο Αρχείο του Κέντρου και εξειδίκευση σε θέματα του εθνικού δικαίου.

Η χρησιμοποίηση, ωστόσο, του ανέκδοτου υλικού του Αρχείου των Χειρογράφων επιτρέπεται μόνο με γραπτή άδεια της Εφορευτικής Επιτροπής. Κατά το διάστημα των ετών 1999-2003 δόθηκε η άδεια για ανάγνωση και χρήση αρχαικού υλικού στους εξής ερευνητές, μεταπτυχιακούς φοιτητές, υποψηφίους διδάκτορες κ.ά.:

Άννα Κυδώνη, μεταπτυχιακή φοιτήτρια Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Στυλιανή Κοντογιάννη, μεταπτυχιακή φοιτήτρια Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (χειρόγραφα 2081, 2764, 2957, 32,80, 4524, 1121). Στην ίδια, ως υποψήφια διδάκτορα, αποφασίστηκε να δοθεί η άδεια να μελετήσει τα χειρόγραφα 421, 725 και 1146 της Αμοργού, προκειμένου να προχωρήσει τη διδακτορική της διατριβή με θέμα «Παραδοσιακά επαγγέλματα στις Κυκλάδες».

Παναγιώτα Ανδριανοπούλου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Πέτρο Φραντζέσκο, μεταπτυχιακό φοιτητή, για τη μελέτη χειρογράφων από τα χωριά Κωμιακή, Κορωνίδα και Απείρανθο Νάξου, προκειμένου να προχωρήσει τη μεταπτ. εργασία του για την ανδρική ενδυμασία της Νάξου. Αποφασίστηκε να του δοθεί η άδεια να μελετήσει επιτόπου τα χειρόγραφα.

Γ. Πεφάνη, λέκτορα του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος είχε ζητήσει να μελετήσει τις παραλλαγές του παραμυθιού της Κουτσοχέρας και να συμπεριλάβει σε έκδοσή του 4-5 παραλλαγές του σε παράρτημα. Οι παραλλαγές που θα επιλεγούν θα τεθούν υπ' όψιν της Ε.Ε., όταν θα ολοκληρωθεί η μελέτη.

Στη «Θεατρική και Φιλολογική Σκηνή Δικηγόρων Βόλου και Συνεργαζομένων», η οποία ζήτησε αντίγραφο μελοποίησης του άσματος «του Γιοφυριού της Άρτας» και πληροφοριακά στοιχεία για τη συγκεκριμένη παράσταση.

Νικόλαο Παντελίδη, επίκ. καθηγητή Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Θράκης, τα χειρόγραφα με αρ. 1082, 1085, 1089, 1091, 1114, 1135, 1159, 1204, 1206, 1378, 1468, 1481, 1482, 1484, 1496, 1690, 3276, 3277, 3289, 3308. Για τα χειρόγραφα 1508 και 1566 αποφασίστηκε να μη δοθεί άδεια, επειδή έχουν φθαρεί. Αυτό μπορεί να γίνει μετά τη φωτογράφισή τους.

Λίνα Μουσιώνη, η οποία για τις ανάγκες της διδακτορικής της διατριβής ζήτησε να μελετήσει τα χειρόγραφα με αρ. 805, 905, 1411 και 1436 από τον

Τίρναβο Θεσσαλίας. Αποφασίστηκε να δοθεί άδεια να μελετήσει επιτόπου τα χειρόγραφα.

Μαριάνθη Καπλάνογλου και Εμμανουέλλα Κατρινάκη για τη μελέτη χειρογράφων του Κέντρου (επισυνάπτεται πίνακας) για τη συγκρότηση του Καταλόγου των ελληνικών παραμυθιών, τύπων και παραλλαγών, που εκδίδει η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.

Μαρία Αχτσιβασίλη για τη σύνταξη διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης (Μουσικολογία) στον καθηγητή Winckler. Η Μ. Αχτσιβασίλη ζήτησε αντίγραφο 37 τραγουδιών του Αρχείου. Αποφασίστηκε να δοθεί αντίγραφο των πρώτων στροφών κάθε τραγουδιού, προκειμένου να εξυπηρετηθεί στην έρευνά της. Το πλήρες μουσικό κείμενο μπορεί να ελέγξει επιτόπου στο Στούντιο του Κέντρου.

Σπ. Μαντά να συμβουλευτεί το χειρόγραφο 1083 (του Β. Φάβη) για το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας.

Ιωάννα Κατσαργύρη, υποψήφια διδάκτορα, προκειμένου να μελετήσει τα χειρόγραφα της Μυτιλήνης σχετικά με τα λουτρά του νησιού.

Μαρία Βραχιονίδου, υποψήφια διδάκτορα, για να μελετήσει τα χειρόγραφα των χωριών Γαλάτιστα και Ταξιάρχης της Χαλκιδικής για τη διδακτορική διατριβή της με θέμα: «Κοινωνική και πολιτισμική αξία των μανταριών».

Επίσης από τον Καλλιτεχνικό Σύλλογο Δημοτικής Μουσικής Δόμνα Σαμίου ζητήθηκε η χρήση φωτογραφίας με το αντικείμενο «χελιδόνα» του Φωτογραφικού Αρχείου του Κέντρου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στο Πρόγραμμα του Φεστιβάλ Αθηνών στο Ηρώδειο για την παράσταση της Δόμνας Σαμίου με παιδικά συγκροτήματα σε παραδοσιακή μουσική στις 2 Σεπτεμβρίου 2001.

Στην εταιρεία πληροφορικής ΣΥΣΤΕΜΑ, η οποία έχει δημιουργήσει το λογισμικό για την κατάταξη και αξιοποίηση του υλικού του Κέντρου, δόθηκε άδεια να χρησιμοποιήσει σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο ετοιμάζει για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, δέκα (10) φωτογραφίες από το Φωτογραφικό Αρχείο του Κέντρου.

Αποφασίστηκε να χορηγηθεί αντίγραφο των χειρογράφων με αρ. 2.309/1959 και 3.200/1967 στον συλλογέα και καταθέτη τους Κ. Αθανασάτο, καθώς και στους απογόνους συλλογέων Αναστάσιο Λουργιώτη, Μανόλη Τσιώρο και Πέτρο Παγώνη ηχογραφημένο υλικό των γονέων των για συναισθηματικούς λόγους. Στον Ιωάννη Βήκα να δοθούν οι σελίδες 1-18 του χειρογράφου αρ. 376 του πατέρα του για το οικογενειακό του αρχείο.

Στην Birgit Olsen, η οποία ζήτησε να μελετήσει τα χειρόγραφα με αριθμούς 1387, 1395, 1396 και 1398, αποφασίστηκε να μη δοθεί άδεια να μελετήσει το υλικό των χειρογράφων, επειδή είναι εξαιρετικά φθαρμένα. Αυτό μπορεί να γίνει μετά τη φωτογράφησή τους.

Στον Βασ. Νιτσιάκο, αναπλ. καθηγητή Λαογραφίας, αποφασίστηκε να διατεθεί ένα αντίγραφο της ταινίας «Ο Καλόγερος» του Γ. Ν. Αικατερινίδη για τις ανάγκες της διδασκαλίας μαθημάτων στον Τομέα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αφού ερωτηθεί ο Γ. Αικατερινίδης και αφού υπογράψει υπεύθυνη δήλωση για τη χρήση του υλικού της μόνο για τις ανάγκες της διδασκαλίας.

Στο αίτημα του Διευθυντή της Καϊρείου Βιβλιοθήκης Άνδρου Δημήτρ. Πολέμη να επατραπεί στον μουσικολόγο Μάρκο Δραγούμη και τους συνεργάτες του να συμβουλευτούν τις μουσικές καταγραφές της αποστολής του αεμνήστου Σπυρ. Περιστέρη στην Άνδρο δόθηκε απάντηση ότι αυτό θα καταστεί δυνατόν μετά την ολοκλήρωση της ψηφιοποίησης του υλικού (στο Στούντιο του ΚΕΕΛ).

Στον Ευάγγελο Αυδίκο, αναπλ. καθηγητή Λαογραφίας, ο οποίος έχει ζητήσει να μελετήσει το Αρχείο Παραδόσεων δόθηκε η απάντηση ότι αυτό μπορεί να γίνει μετά τη φωτογράφιση των χειρογράφων.

Στους Κων. Ι. Κόντο και Νικόλαο Μήτση, οι οποίοι ζήτησαν αντίγραφα ανεκδότων χειρογράφων συλλογών, δόθηκε αρνητική απάντηση. Το Κέντρο δίδει αντίγραφα μόνο στους συλλογείς-συγγραφείς των χειρογράφων. Η ανάγνωση των χειρογράφων γίνεται μόνο στον χώρο του Κέντρου.

Κυρ. Βλασιάδη, ο οποίος έχει ζητήσει αντίγραφο των τραγουδιών από τη Συνασσό Καππαδοκίας, που ηχογραφήθηκαν το έτος 1950 από τον Γ. Μέγα, αποφασίστηκε να μη δοθεί αντίγραφο.

Πρακτική Άσκηση φοιτητών

Και κατά το έτος 1999 το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, όπως και κατά το πρόσφατο παρελθόν, συνεργάστηκε με το Πάντειο Πανεπιστήμιο για την πρακτική άσκηση των φοιτητών του, κυρίως της Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Το Κέντρο προσφέρει με τη συνεργασία αυτή τη γνώση και την εμπειρία του όσον αφορά την έρευνα, τη λειτουργία του Αρχείου, τη βιβλιογραφία, την αξιοποίηση των επιστημονικών δεδομένων κ.λπ. Οι φοιτητές συμβάλλουν, αντιστοίχως, με την εργασία τους στην υποστήριξη του έργου του Κέντρου. Όπως έχει μάλιστα τονίσει σε σχετική εγκύκλιό του (12 Μαΐου 1999) προς τις Εφορευτικές Επιτροπές και τους Επόπτες των Κέντρων ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών, καθηγητής κ. Ν. Ματσανιώτης, «ο διάυλος επικοινωνίας και συνεργασίας της Ακαδημίας Αθηνών με το Πανεπιστήμιο είναι διπλά επωφελής: συνδέεται η έρευνα με την εκπαιδευτική διαδικασία, πράγμα που σήμερα αποτελεί ζητούμενο αλλά και προαπαιτούμενο για τη χρηματοδότηση ερευνητικών προγραμμάτων, και γίνεται ευρύτερα γνωστή στην επιστημονική κοινότητα η συμβολή της Ακαδημίας σε επίπεδο ερευνητικό και παιδευτικό».

Στο πλαίσιο συνεργασίας του Κέντρου Λαογραφίας με το Πάντειο Πανεπιστήμιο πραγματοποιήσαν την πρακτική τους άσκηση κατά τα έτη 1999-2003, υπό την εποπτεία του ερευνητή Α' βαθμίδας Ελευθερίου Αλεξάκη, οι εξής φοιτητές και φοιτήτριες:

Ελευθερία Ανδρεαδάκη (4 Φεβρουαρίου έως 6 Απριλίου 1999), φοιτήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Ενημερώθηκε για τη λειτουργία και τους ποικίλους τομείς έρευνας στο Κέντρο Λαογραφίας και ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την εισαγωγή σε Βάση Δεδομένων των εργαστηρίων και επιχειρήσεων, που ασκούν χειροτεχνική δραστηριότητα με παραδοσιακούς τρόπους, στο πλαίσιο του Προγράμματος συνεργασίας του Κέντρου Λαογραφίας με τον ΕΟΜΜΕΧ. Είχε το ενδιαφέρον και την ευκαιρία να αναδιφήσει χειρόγραφα του Κέντρου, να επικοινωνεί με τους ερευνητές και να προσπαθεί να αξιοποιήσει τον χρόνο παρουσίας της στο Κέντρο επωφελώς για την επιστημονική κατάρτισή της.

Ειρήνη Αβραμοπούλου (β' εξάμηνο του 1999), φοιτήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Ενημερώθηκε για το αντικείμενο του Κέντρου Λαογραφίας και ασχολήθηκε με την εισαγωγή σε Βάση Δεδομένων των εργαστηρίων και επιχειρήσεων, που ασκούν χειροτεχνική δραστηριότητα με παραδοσιακούς τρόπους, στο πλαίσιο του Προγράμματος συνεργασίας του Κέντρου Λαογραφίας με τον ΕΟΜΜΕΧ. Ασχολήθηκε επίσης με την απομαγνητοφώνηση λαογραφικού υλικού από επιτόπιες έρευνες, καθώς και με την αρχειοθέτηση τραγουδιών.

Απόστολος Γούλας (β' εξάμηνο του 1999), φοιτητής του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, ο οποίος, αφού ενημερώθηκε για το αντικείμενο του Κέντρου Λαογραφίας, ασχολήθηκε με την απομαγνητοφώνηση λαογραφικού υλικού από επιτόπιες έρευνες του Ελ. Αλεξάκη. Ασχολήθηκε επίσης με την εισαγωγή στη Βάση Δεδομένων υλικού των Ερωτηματολογίων για τα εργαστήρια και τις επιχειρήσεις που ασκούν χειροτεχνική δραστηριότητα με παραδοσιακούς τρόπους, στο πλαίσιο του Προγράμματος συνεργασίας του Κέντρου Λαογραφίας με τον ΕΟΜΜΕΧ.

Αντώνιος Κουζούπης (β' εξάμηνο του 1999), φοιτητής του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Αφού ενημερώθηκε για τους ποικίλους τομείς εργασίας του Κέντρου Λαογραφίας, εργάστηκε ως βοηθός στη Βιβλιοθήκη του Κέντρου και κατόπιν στην απομαγνητοφώνηση λαογραφικού υλικού σε ποντιακό γλωσσικό ιδίωμα. Μετά το τέλος της πρακτικής άσκησης, λόγω του ενδιαφέροντος που επέδειξε για το αντικείμενο εργασίας του, εργάστηκε για ένα ακόμη τρίμηνο με σύμβαση έργου για τις ανάγκες του Προγράμματος καταγραφής των εργαστηρίων και επιχειρήσεων, που ασκούν χειρο-

τεχνική δραστηριότητα με παραδοσιακούς τρόπους, στο πλαίσιο του Προγράμματος συνεργασίας του Κέντρου Λαογραφίας με τον ΕΟΜΜΕΧ.

Δήμητρα Χρυσού, φοιτήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Αφού ενημερώθηκε για τους ποικίλους τομείς εργασίας του Κέντρου Λαογραφίας, εργάστηκε στο Φωτογραφικό Αρχείο του Κέντρου, όπου με την καθοδήγηση της μουσειολόγου Κλεοπάτρας Φατούρου ειδικεύτηκε στη σάρωση φωτογραφικού υλικού και την εισαγωγή του στη Βάση Δεδομένων. Από 4-7 Δεκεμβρίου 2003 παρακολούθησε και επικούρησε στις εργασίες διεξαγωγής του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας». Είχε το ενδιαφέρον και την ευκαιρία να αναδιφήσει χειρόγραφα του Κέντρου, να επικοινωνεί με τους ερευνητές και να προσπαθεί να αξιοποιήσει τον χρόνο παρουσίας της στο Κέντρο επωφελώς για την επιστημονική κατάρτισή της.

Συνεργασία με επιστημονικά Ιδρύματα, ομοειδείς και άλλους φορείς

Επιδίωξη του Κέντρου τα τελευταία χρόνια είναι, μεταξύ άλλων, και η συνεργασία με ομοειδή ιδρύματα και μη κερδοσκοπικούς φορείς, κυρίως στον τομέα των εκδόσεων. Έχει προχωρήσει η συνεργασία με το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα (από κοινού εκδόσεις: Δημοτικά τραγούδια της Σκύρου του μουσικολόγου Σωτηρίου Τσιάνη, καθώς και Δημοτικά τραγούδια της Αρκαδίας του ίδιου).

Συνεργασία με το Ινστιτούτο Επεξεργασίας Λόγου (ΙΕΛ) στο πλαίσιο του Προγράμματος ΣΑΠΦΩ (1998-2000).

Συνεργασία με τον ΕΟΜΜΕΧ (1997-2000) στο πλαίσιο του Προγράμματος «Δημιουργία Ηλεκτρονικού Καταλόγου ενεργών εργαστηρίων παραδοσιακής βιοτεχνίας».

Συνεργασία με το Μουσείο της Ελιάς της γαλλικής πόλεως Nyons, το Ινστιτούτο Κοινωνικών Σπουδών της Ισπανίας και τον Δήμο Αρκαδίου Ρεθύμνης και τον αρχιτέκτονα Μύρωνα Τουπογιάννη στο πλαίσιο του Προγράμματος RAPHAEL: Το Μουσείο της Ελιάς στα Καψαλιανά Αρκαδίου Ρεθύμνης (1997-1999). Στο πλαίσιο του ίδιου Προγράμματος το Κέντρο Λαογραφίας οργάνωσε και πραγματοποίησε Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με θέμα: «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999. Προέκταση αυτού του συνεδρίου υπήρξε το Συμπόσιο με θέμα: « Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο» στις 24-26 Νοεμβρίου 2000 στην Πρέβεζα σε συνεργασία με το εκεί Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις».

Το 2003 σε συνεργασία με την Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων το Κέντρο ανέλαβε τη δημιουργία Εκθέσεως με θέμα «Ελαιάς Εγκώμιον» στο

Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων του έτους 2004, καθώς και πολυτελή έκδοση με θέμα «Ωδή στην ελιά», με εισαγωγή του ακαδημαϊκού κ. Χρυσ. Χρήστου, και δίσκο ακτίνας με θέμα «Παρηγύρια και αγωνίσματα». Η ίδια έκθεση έχει ζητηθεί να ταξιδέψει στον Βόλο σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας.

Το Κέντρο σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού (Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Οργάνων), τον Δήμο Ηγουμενίτσας, το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Πάνθεον, Κέντρον Βυζαντινών Σπουδών και Εγγύς Χριστιανικής Ανατολής), το Consejo Superior de Investigaciones Cientificas της Βαρκελώνης, το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και το Πανεπιστήμιο της Σόφιας διεξάγει κοινοτικό Πρόγραμμα με γενικό θέμα "European Acritic Heritage Network" ("ACRINET"). Το Πρόγραμμα εντάσσεται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Πολιτισμός 2000». Επίσης στο πλαίσιο του ίδιου Προγράμματος πραγματοποιεί το 2004 (από 16 – 30 Απριλίου) έκθεση στο Χριστιανικό και Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας με θέμα «Οι Ακρίτες της Ευρώπης». Η ίδια έκθεση σχεδιάζεται να πραγματοποιηθεί στα Ιωάννινα σε συνεργασία με την Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, καθώς και στην Κάρπαθο σε συνεργασία με τον Δήμο Καρπάθου και στη Θεσσαλονίκη στους χώρους και με τη συνεργασία του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Η ίδια έκθεση θα μεταφερθεί στο Παρίσι (Μουσείο του Cliny) στις 20 Μαΐου 2004.

Το Κέντρο συμμετέχει στην προετοιμασία έκθεσης με θέμα «Άλογο, όν λογικόν», η οποία θα πραγματοποιηθεί υπό την αιγίδα του Δήμου Αθηναίων στο Πάρκο Ελευθερίας του Δήμου από 18 Απριλίου μέχρι 6 Μαΐου 2004.

Έχει αρχίσει και προχωρεί ικανοποιητικά η δημοσίευση αρχαιακού υλικού στη σειρά εκδόσεων του Κέντρου «Πηγές του λαϊκού πολιτισμού» με χρηματοδότηση εξ ολοκλήρου από τοπικούς φορείς, όπως συνέβη με το Κοινοφελές Ίδρυμα Παξών, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κορινθίας και τον Δήμο Φενεού, τον Σύνδεσμο Κιμωλίων «Η Οδηγήτρια»¹, την Κοινότητα Οθωνών² Κερκύρας κ.ά.

1. Αίτημα του Συνδέσμου Κιμωλίων να αναλάβει το Κέντρο Λαογραφίας την έκδοση του χειρογράφου αρ. 2758 (σελ. 452+ 75 ηχογραφήσεις τραγουδιών και λαϊκών χορών) του αιμνήστου Διευθυντή του Κέντρου Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη από τη λαογραφική αποστολή του στην Κίμωλο το έτος 1963.

2. Αίτηση για την παραχώρηση προς έκδοση, σε συνεργασία με το Κέντρο, του χειρογράφου υλικού της λαογραφικής αποστολής του αιμνήστου καθηγητή της Λαογραφίας Δημ. Λουκάτου στους Οθωνούς και τα άλλα διαπόντια νησιά.

Στο πλαίσιο των εκδόσεων αυτών: Ο Σύνδεσμος Σαμαριναίων Λάρισας προτείνει τη χρηματοδότηση έκδοσης στη σειρά με τίτλο: «Πηγές του λαϊκού πολιτισμού» του μουσικού υλικού, που έχει καταγραφεί σε λαογραφική αποστολή του τότε ερευνητή του Κέντρου και μετέπειτα καθηγητή της Λαογραφίας Δημ. Β. Οικονομίδου κατά το έτος 1955. Ο Σύνδεσμος Σαμαριναίων Λάρισας θέτει στη διάθεση του Κέντρου συμπληρωματικό υλικό, φωτογραφικό και μουσικό.

Ο Δήμος Νέσωνος Λαρίσης ζήτησε την ένταξη στην ίδια σειρά της εκδόσεως του υλικού του χειρογράφου της λαογραφικής αποστολής της Αικατ. Πολυμέρου-Καμηλάκη στον Δήμο Νέσωνος Λαρίσης το έτος 1985 με οικονομική επιβάρυνση του Δήμου.

Η Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών ζητεί την έκδοση ψηφιακού δίσκου με το υλικό της μουσικής αποστολής του Σπυρ. Περιστέρη στην περιοχή Ναυπακτίας με την οικονομική επιβάρυνσή της.

Το Κέντρο Λαογραφίας συνεργάστηκε με το Τοπικό Μουσείο Μηλεών Πηλίου για τη διακίνηση και τον δανεισμό 3 μουσειοσκευών με λαογραφικό περιεχόμενο σε εκπαιδευτικούς: «Η ελιά και το λάδι», «Από το στάρι στο ψωμί» και «Ο πεταλωτής». Τη διακίνηση πραγματοποίησε η γραμματέας του Κέντρου Ανθούλα Μπάκολη, στην οποία δόθηκε έπαινος από τον Εξωραϊστικό Πολιτιστικό Σύλλογο Μηλεών (Αύγουστος 2003).

Στο πλαίσιο των προγραμμάτων πρακτικής άσκησης φοιτητών το Κέντρο Λαογραφίας δέχεται και εκπαιδεύει φοιτητές κυρίως του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (εργάστηκαν και ασκήθηκαν στο Κέντρο, κατά τα έτη 1999-2003, 6 φοιτητές), του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, του ΤΕΙ Συντήρησης Αθήνας και του ΤΕΙ Μουσικών Οργάνων της Πρέβεζας.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ (1999-2003)

Α'. Αυτοτελή δημοσιεύματα

1. ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ - ΣΠΥΡ. Δ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τόμ. Γ' (μουσική εκλογή), εν Αθήναις 1968, σελ. μθ' + 417 + 5 δίσκοι μουσικής (φωτομηχανική ανατύπωση: 1999). Φωτομηχανική ανατύπωση συνοδευόμενη από επανέκδοση σε δύο δίσκους πυκνής εγγραφής (CD) του μουσικού υλικού. Την επιμέλεια της επανεκδόσεως είχε ο ερευνητής Γ. Ν. Αικατερινίδης. Την γενική επιμέλεια του φυλλαδίου που συνοδεύει τη βελτιωμένη και προσυζητημένη επανέκδοση σε δύο δίσκους πυκνής εγγραφής (CD) του μουσικού υλικού είχε η Διευθύντρια του Κέντρου Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη. (Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 10).
2. Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, Γ. Α. ΜΕΓΑ, Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (Εκλογή)*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1962, σ. λβ' + 518 (φωτομηχανική ανατύπωση: 2000). (Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου [=Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας], αρ. 7).
3. *Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Αφιέρωμα εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη, Πρακτικά Μουσικολογικής Συνάξεως* (Μέγαρο Ακαδημίας Αθηνών, 10 και 11 Νοεμβρίου 2000), επιμέλεια εκδόσεως: Ευστάθιος Γ. Μακρής, Αθήνα 2003, σελ. 284. (Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 18).
4. *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 1999, Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών. Οργάνωση: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας). Επιστημονική υπεύθυνη έκδοσης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, επιμέλεια έκδοσης: Παναγιώτης Καμηλάκης - Λουΐζα Καραπιδάκη, Αθήνα 2003, σελ. 501. (Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 19).
5. *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο. Πρακτικά Συμποσίου* (Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000. Οργάνωση: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής

κής Λαογραφίας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων και το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» Πρέβεζας). Επιστημονική υπεύθυνη έκδοσης: Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, επιμέλεια έκδοσης: Παναγιώτης Καμηλάκης - Λουΐζα Καραπιδάκη, Αθήνα 2003, σελ. 526. (Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 20).

6. *Ελαιοσοδεία*. Αθήνα 2003, σελ. 270. (Δημοσιεύματα του ΚΕΕΛ, αρ. 21).

Υπό έκδοσιν

1. ΣΠΥΡ. Δ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ (μουσ. επιμ.), Γ. Α. ΜΕΓΑ (εισαγωγή, υπομνήματα), *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια: Μουσική ανθολογία εκδιδόμενη επί τω εορτασμό της 150ετηρίδος από της ενάρξεως του αγώνος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας* (Greek Folk Songs. A Musical Anthology. Published to Celebrate the 150th Anniversary of the Outbreak of the Struggle for Greek Independence). Αθήνα 1972, σελ. 45+3 δίσκοι μουσικής. (Επανεκδίδεται σε CD).
2. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, τόμ. Β', μουσική επιμέλεια ΓΕΩΡΓ. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗ († 2003).
3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ († 2003), *Παραδόσεις της Βορείου Ηπείρου*. Πρόγραμμα της Επιτροπής Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών (Παραδόσεις του Βορειοηπειρωτικού λαού σχολιασμένες από τον Γ. Παναγιώτου, σελ. 400 περίπου Θα συνοδεύεται από ένα CDROM με ηχογραφημένα δείγματα παραδόσεων).
4. ΕΛΕΝΗΣ ΨΥΧΟΓΙΟΥ, *Τελετουργίες θανάτου. Νεκρικά έθιμα και μοιρολόγια*.
5. *Οδηγός της Μουσειακής Συλλογής*. Επιμέλεια ΛΟΥΪΖΑΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ.

Β'. «Πηγές του Λαϊκού Πολιτισμού»

Η νέα σειρά εκδόσεων του ΚΕΕΛ, που αφορά στην δημοσίευση ανέκδοτων χειρογράφων λαογραφικών συλλογών, εγκαινιάσθηκε το έτος 2002.

1. ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, *Λαογραφικά Σύμμεικτα της νήσου Παξών* (καταγραφή 1957), επιμέλεια: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αθήνα 2002, σελ. 247. (Πηγές του Λαϊκού Πολιτισμού, αρ. 1).
2. ΒΑΣ. Π. ΣΑΡΛΗ, *Λαογραφικά Σύμμεικτα του Δήμου Φενεού Κορινθίας* (καταγραφή 1962-2000), τόμοι Α' και Β', επιστ. επιμέλεια έκδοσης: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Αθήνα 2003, σελ. μστ' + 575, 673. (Πηγές του Λαϊκού Πολιτισμού, αρ. 2Α, 2Β).

Υπό έκδοσιν

1. Γ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, *Λαογραφική αποστολή στην Κίμωλο*. Την επεξεργασία του υλικού έχει αναλάβει ο ερευνητής Παναγιώτης Ιω. Καμηλάκης.
2. ΔΗΜ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Λαογραφική αποστολή στη Θράκη*. Την επεξεργασία του υλικού έχει αναλάβει η ερευνήτρια Μιράντα Τερζοπούλου.

Γ'. Εκτός σειρών

1. *Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας: Ιστορικό, Προγράμματα Ανάπτυξης, Εκσυγχρονισμός*. Κείμενα : Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη. Επιμέλεια: Ελένη Ψυχογιού. Καλλιτεχνική επιμέλεια: Εύα Σταμάτη, Αθήνα 2001 (Β' έκδοση), σελ. 24.
2. *Από το αλεύρι στο ψωμί*. Φυλλάδιο που εκδόθηκε στο πλαίσιο των «Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς» σε συνεργασία με το Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων και τον Λαογραφικό Χορευτικό Σύλλογος Αμφίκλειας «Δαδιώτικη Εστία». Επιμέλεια: Λουίζα Καραπιδάκη, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2002, σελ. 12.
3. *Μουσείον Άρτου, Αμφίκλεια*. Ενημερωτικό πολύπτυχο φυλλάδιο (σε ελληνική και αγγλική γλώσσα) του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας σε συνεργασία με τον Λαογραφικό - Χορευτικό Σύλλογο Αμφίκλειας «Η Δαδιώτικη Εστία». Κείμενα: Αικατερίνης Πολυμέρου - Καμηλάκη και Λουίζας Καραπιδάκη, Αθήνα 2003.
4. ΣΩΤΗΡ. ΤΣΙΑΝΗ, *Δημοτικά τραγούδια της Σκύρου. Εθνομουσειολογική έκδοση*. Επιμέλεια τραγουδιών: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, μεταφράσεις: Ποθούλα Καψαμπέλη, Σωτήριος Τσιάνης. [Συνέκδοση]: Κέντρον Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, εν Αθήναις 2003, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2003, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σελ. 447. [Δίγλωσση έκδοση: ελληνικά. αγγλικά].

Υπό έκδοσιν

1. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, τόμ. 31 (2004-2005).
2. Έκδοση των τραγουδιών της συλλογής του Σωτ. Τσιάνη από την Πελοπόννησο (Αρκαδία) από κοινού με το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο.

3. Προετοιμάζεται η έκδοση του επομένου τόμου της σειράς Monumenta Musicae Byzantinae (φωτογραφική αποτύπωση του κώδικος αρ. 2406 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, συνοδευόμενη από εκτενή σχολιασμό), που θα είναι και η πρώτη συμβολή από ελληνικής πλευράς σε αυτή τη σειρά, με επιμέλεια Ευσταθίου Μακρή, ερευνητή-μουσικού του Κέντρου.

Δίσκοι πυκνής εγγραφής με εικόνα (CD ROM), προετοιμάζονται

1. «Η γυναίκα στη νεοελληνική παράδοση», από ομάδα ερευνητών αποτελούμενη από τη διευθύντρια Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, τις ερευνήτριες Ελένη Ψυχογιού, Μιράντα Τερζοπούλου και Μαριλένα Παπαχριστοφόρου.
2. « Η Παναγία στη λαϊκή παράδοση», από ομάδα ερευνητών σε συνεργασία με την Αρχιεπισκοπή Αθηνών.
3. «Ο Μέγας Αλέξανδρος στη λαϊκή παράδοση», από τη διευθύντρια Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη και τον τ. ερευνητή του Κέντρου Γεώργιο Αικατερινίδη.
4. «Το λαϊκό παιχνίδι»: υπεύθυνη η διευθύντρια Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη σε συνεργασία με την μόνιμη συνεργάτιδα του Κέντρου, νηπαιγωγό Ανθούλα Μπάκολη.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

1. «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα». Διεθνές συνέδριο, Αθήνα 1-2 Οκτωβρίου 1999, στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος RAHPAEL. Πραγματοποιήθηκαν συνολικά σαράντα ανακοινώσεις, από τις οποίες δεκατρείς λαογραφικού περιεχομένου, τέσσερις ιστορικού, έξι αρχαιολογικού, τρεις θεολογικού, δύο αναφερόμενες στην τέχνη, δύο στην ιατρική και την υγεία, μία γλωσσολογική, μια εκπαιδευτική και οκτώ αναφερόμενες στην παραγωγή, καλλιέργεια και οικολογία της ελιάς και στο περιβάλλον. Οι σύνεδροι προσκόμισαν νέα στοιχεία, ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για την ιστορία και την εθνογραφία της ελιάς και των ελαιοτριβείων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν οι ανακοινώσεις που είχαν σχέση με την ενημέρωση επί της πορείας του προγράμματος RAPHAEEL στην Ελλάδα και τον ευρωπαϊκό χώρο. Τέλος έγιναν παρεμβάσεις κυρίως από Δήμους και άλλους φορείς με ζητούμενο κυρίως τον προβληματισμό σχετικά με την προώθηση και προστασία του ελαιολάδου και την αξιοποίησή του. Το συνέδριο υπήρξε πλούσιο και πρωτότυπο σε θεματολογία και υψηλού επιπέδου όσον αφορά τη διερεύνηση και διαπραγμάτευση των θεμάτων από τους συνέδρους. Οι παρεμβάσεις και οι συζητήσεις συνέβαλαν στον περαιτέρω εμπλουτισμό των γνώσεών μας σχετικά με την ελιά και το λάδι, ένα ευεργετικό, όπως έχει αποδείξει η ως τώρα εμπειρία και έρευνα, προϊόν. Η δημοσίευση των Πρακτικών, με την οικονομική υποστήριξη της Διευθύνσεως Δενδροκηπευτικής - Τμήματος Ελαίας του Υπουργείου Γεωργίας (Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2003, αρ.19, σελ. 500) δίνει τη δυνατότητα σε όσους δεν το παρακολούθησαν να ενημερωθούν για τα συμπεράσματα των ερευνών ειδικών επιστημόνων.

Τις εργασίες του συνεδρίου ετίμησαν με την παρουσία τους ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλος, ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας κ. Ζησιμόπουλος, ο Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Ν. Ματσανιώτης, ο Δήμαρχος της Nyons της Γαλλίας κ. M. Faure, ο Δήμαρχος Αρκαδίου Ρεθύμνου κ. Γ. Φανουργάκης, ο Δήμαρχος Αγίου Νικολάου Κρήτης κ. Αντ. Ζερβός, ο Δήμαρχος Μηλεών Πηλίου κ. Απ. Αρέθας, εκπρόσωποι μη κερδοσκοπικών σωματείων που έχουν ως σκοπό την προώθηση του λαδιού («Φίλαιος» κ.ά.), ακαδημαϊκοί, καθηγητές Πανεπιστημίου, ερευνητές, δημοσιογράφοι κ.ά. Διαρκής ήταν η παρουσία του αιμνήστου

ακαδημαϊκού Γιάγκου Πεσμαζόγλου, καθώς και των ακαδημαϊκών Κωνσταντίνου Δρακάτου, Πάνου Λιγομενίδη και Νικολάου Κονομή. Την Οργανωτική Επιτροπή αποτέλεσαν: η διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας Αικατερίνη Πολυμέρου – Καμηλάκη, Πρόεδρος, ο Μύρων Τουπογιάννης, αρχιτέκτων Ε.Μ.Π., Αντιπρόεδρος, η Λουΐζα Καραπαδάκη, αρχαιολόγος, επιστημονική συνεργάτιδα του Κέντρου Λαογραφίας, Γραμματέας, και οι Rene Gras, Conservateur, του Musée de l'Olivier Nyons, Γαλλία, ο Manolo Mandianes, Διευθυντής του Instituto de Estudios Sociales Avanzados της Βαρκελώνης, Ισπανία, οι ερευνητές του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας Γεώργιος Αικατερινίδης, Ελευθέριος Αλεξάκης, Παναγιώτης Καμηλάκης κ.ά., η λαογράφος Ροδούλα Σταθάκη-Κούμαρη και η Ειρήνη Νικολοπούλου, δημοσιογράφος, ως σύμβουλος επακωνωνίας. Βλ. και κεφ. Δημοσιεύματα.

Χαιρετισμοί

**Του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος
κ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ**

Αγαπητοί Σύεδροι,

Συγχαίρω τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής για το θέμα το οποίο επέλεξαν. Το λάδι όπως και η ελιά είναι στενά συνδεδεμένα με τον άνθρωπο γενικά, αλλά και με την Εκκλησία μας ειδικότερα για τις ιδιότητές τους. Κατ' αρχήν η ζωτικότητα της ρίζας της ελιάς είναι μεγάλη. Μπορεί ο κορμός του δένδρου να καταστραφεί από τη φωτιά, από το ψύχος, από τα έντομα ή τα παράσιτα, αλλά η ρίζα του σε πρόσφορο έδαφος διατηρείται επ' άπειρον αναδίδουσα νέους βλαστούς, οι οποίοι αναπτύσσονται και ξαναγίνονται δένδρο ακμαίο και ανθηρό. Οι ρίζες της ελιάς έχουν μεγάλη σημασία και για τον άνθρωπο. Αν αυτές είναι ζωντανές και δυναμικές, όπως της ελιάς, δεν έχει τίποτε να φοβηθεί. Αυτό συμβουλεύει και ο Απόστολος Παύλος, ο Ιδρυτής της Εκκλησίας της Ελλάδος, υποδεικνύοντας προς τους Ρωμαίους χριστιανούς να θυμούνται ότι ως βλαστάρια της ελιάς δεν βαστάνε αυτοί τη ρίζα, αλλά η ίδια η ρίζα τους κρατάει στεριωμένους.

Το λάδι, εξ άλλου, έχει μεγάλη σημασία για τη ζωή μας ως τροφή, ενώ παλαιότερα εχρησιμοποιείτο και ως φάρμακο για την επούλωση των πληγών. Ο Ευαγγελιστής Λουκάς στην παραβολή του καλού Σαμαρείτη αναφέρει ότι ο ίδιος ο Κύριος, όταν βρήκε τον πληγωμένο ταξιδιώτη, περιποιήθηκε τα τραύματά του αλείφοντάς τα με λάδι και κρασί. Επίσης ο Απόστολος Ιάκωβος στην Επιστολή του συμβουλεύει ότι, αν ασθενεί κάποιος, πρέπει να προσκαλέσει τους πρεσβυτέρους της Εκκλησίας να προσευχηθούν επάνω του, αφού τον αλεί-

ψουν με λάδι. Και η Εκκλησία καθιέρωσε το ιερό Μυστήριο του Ευχελαίου, κατά το οποίο οι ιερείς στην ειδική τελετουργία αλείφουν με το αγιασμένο λάδι τους ασθενείς και επικαλούνται τη Θεία Χάρη για να τους θεραπεύσει.

Στην Αγία Γραφή γίνεται πολλές φορές μνεία της ελιάς. Στη Γένεση το περιστέρι επέστρεψε στην Κιβωτό του Νώε φέρνοντας κλαδί ελιάς ως απόδειξη του τέλους του κατακλυσμού. Από τότε η ελιά συμβολίζει την ειρήνη, τη γαλήνη, την ευτυχία, αλλά και τη σταθερότητα, αφού είναι δένδρο αιθαλές και αιωνόβιο. Η Εκκλησία μας στην τελετή της αρτοκλασίας ευλογεί τον σίτο (το ψωμί), τον οίνο και το έλαιον, βασική τροφή του ανθρώπου. Στην εποχή μας ορισμένοι επιχειρήσαν να εκμεταλλευθούν την αδυναμία του σύγχρονου ανθρώπου προς τον καταναλωτισμό και τη γαστρίμαργία, ανατρέποντας εμπειρίες αιώνων και καθιερώνοντας νέες διατροφικές συνήθειες. Όμως επιστημονικές μελέτες απέδειξαν ότι η λεγόμενη μεσογειακή διατροφή, που κυρίως στηρίζεται στο λάδι, είναι ευεργετική για την υγεία και τη μακροημέρευση του ανθρώπου. Επιτρέψτε μου, τελειώνοντας, να σας θυμίσω κάτι που γράφει ο βυζαντινολόγος Φαίδων Κουκουλές, ότι στον μεσαιωνικό Ελληνισμό το λιτό γεύμα επί αιώνες ήταν όχι οι καρυκευμένες τροφές, αλλά το ολικής αλέσεως ψωμί, το μαύρο δηλαδή, το τυρί, οι ελιές, τα λάχανα, οι βολβοί, τα αβγά, τα όσπρια, μαζί πάντα με το λάδι, το ξίδι και το κρασί. Το κρέας δεν το έτρωγαν συχνά, αφού, όπως τονίζουν οι Πατέρες της Εκκλησίας, «η χρήση του βλάπτει την υγεία, προκαλώντας καχεξίες και αρρώστιες και ανατροπές στομάχων, διαφθείροντας το κάλλος του σώματος».

Πιστεύω ότι η ορθή ανάγνωση της εμπειρίας του παρελθόντος αποτελεί ακραία περίπτωση εκσυγχρονισμού, μα και οι σίγουροι κανόνες ζωής, οι δοκιμασμένοι για αιώνες, βοηθούν στην υγεία του σώματος και στην ειρήνη της ψυχής του ανθρώπου, κάτι που εύχομαι εκ μέσης καρδιάς προς όλους σας.

Του Γενικού Γραμματέα της Ακαδημίας Αθηνών, Ακαδημαϊκού

κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗ

«Μέγιστον αγαθόν προς πάσαν του βίου θεραπείαν ο της ελαίας καρπός». Είναι ο χαρακτηρισμός του νομοθέτη Σόλωνα, ο οποίος απαγόρευσε με νόμο την κοπή ελαιόδένδρων στην Αττική προστατεύοντας έτσι τους ελαιώνες, οι οποίοι επέζησαν μέχρι τους νεότερους χρόνους.

Η σημασία της ελιάς και των προϊόντων της για την υγεία και την εθνική οικονομία και ο ρόλος της στην ιστορία του ελληνικού πολιτισμού από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα είναι αναμφισβήτητος. Ιδιαίτερα ο ελληνικός πολιτισμός έχει συνδεθεί με την καλλιέργεια του ιερού δένδρου και τη χρησιμοποίηση των προϊόντων του στη διατροφή, τη λατρεία, την ιατρική.

Συμβολικός και ουσιαστικός ο ρόλος της ελιάς και των προϊόντων της έχει οδηγήσει στην ευρύτατη προσέλκυση ερευνητών από όλους τους κλάδους της επιστήμης, οι οποίοι την μελετούν σε όλες τις εκφάνσεις της (οικονομική, ιστορική, αρχαιολογική, λαογραφική, ιατρική και καλλιτεχνική). Παρά την υπάρχουσα σημαντική διεπιστημονική βιβλιογραφία, υπάρχουν πτυχές του θέματος, οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα. Αυτές έχει θέσει ως στόχο να προσεγγίσει το συνέδριο με θέμα : «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα».

**Του Επόπτη του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημαϊκού
κ. ΠΑΝΟΥ ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ**

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας έχει πραγματοποιήσει τα τελευταία χρόνια σημαντικά βήματα εκσυγχρονισμού με την μηχανοργάνωση του αρχείου και της Βιβλιοθήκης του και την αξιοποίηση της επί ογδόντα χρόνια θησαυρισμένης πολιτιστικής κληρονομιάς του ελληνικού λαού. Η συνεργασία του με ομοειδείς φορείς στην Ελλάδα και το εξωτερικό στο πλαίσιο επιστημονικών ανταλλαγών και συνεδρίων με τη βοήθεια ευρωπαϊκών προγραμμάτων αποτελεί στόχο, προκειμένου να διαδοθεί ευρύτερα αυτός ο θησαυρός.

Το συνέδριο με θέμα «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα» αποτελεί μία από τις εκδηλώσεις διεπιστημονικής συνεργασίας σε διεθνές επίπεδο (συμμετοχή Γάλλων, Ισπανών, Ισραηλινών, Ιαπώνων ειδικών επιστημόνων), που οργανώνει το ΚΕΕΛ στο πλαίσιο του Προγράμματος RAPHAEL και διεξάγει σε συνεργασία με τον Μύρωνα Τουπογιάννη για τη δημιουργία του πρώτου Ελληνικού Μουσείου της Ελιάς στα Καψαλιανά του Δήμου Αρκαδίου Ρεθύμνου.

Η αναγκαιότητα διεπιστημονικής προσέγγισης σε θέματα που συγκεντρώνουν πολλαπλό ενδιαφέρον από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, όπως η ελιά και τα προϊόντα της, αποτελεί σήμερα τον γνάμονα λειτουργίας του Κέντρου Λαογραφίας, το οποίο φιλοδοξεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην καταγραφή, κωδικοποίηση, διάσωση και αξιοποίηση των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού του ελληνικού λαού και την εδραίωση της εθνικής του ταυτότητας μεταξύ των λαών της Ευρώπης και του κόσμου.

**Της Διευθύντριας του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας
κ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ**

Η σημασία της ελιάς και των προϊόντων της για την υγεία και την εθνική οικονομία και ο ρόλος της στην ιστορία του ελληνικού πολιτισμού από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα είναι προφανής. Παρά ταύτα η Ελλάδα δεν διαθέτει ένα

Μουσείο - Ινστιτούτο έρευνας του πολιτισμού ελιάς και του ελαίου. Η διαπίστωση αυτή στάθηκε η αφορμή για την αποδοχή από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της προτάσεως για τη δημιουργία του Ελληνικού Μουσείου της Ελιάς στην καρδιά ενός πανάρχαιου ελαιώνα στην περιοχή του Αρκαδίου Ρεθύμνου Κρήτης, στον χώρο ενός παλαιού παραδοσιακού ελαιοτριβείου στα Καψαλιανά του Δήμου Αρκαδίου. Με την οικονομική υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο του προγράμματος RAPHAEL το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, το οποίο έχει αναλάβει την επιστημονική έρευνα και τεκμηρίωση, ο Δήμος Αρκαδίου και η Εταιρεία Μύρων Τουπογιάννης, οι οποίοι έχουν αναλάβει την κτηριακή υποδομή αξιοποιώντας και την πολύχρονη εμπειρία του Musée de l'Olive της Nyons και του Instituto des Estudios Sociales της Βαρκελώνης, οραματίζονται τη λειτουργία ενός μουσείου, το οποίο θα δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή, στον επισκέπτη, στον ενδιαφερόμενο να πληροφορηθεί σχετικά με την ιστορία της ελιάς, την καλλιέργεια, τη συγκομιδή, την επεξεργασία του καρπού και των προϊόντων της και να απολαύσει πολλά από αυτά στον χώρο του παραδοσιακού οικισμού Καψαλιανά Αρκαδίου. Στο πλαίσιο του ερευνητικού του Προγράμματος για την ελιά και τα προϊόντα της το Κέντρο Λαογραφίας πραγματοποιεί το συνέδριο με θεματικό πλαίσιο : «**Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα**» με έμφαση στον χώρο της Κρήτης.

Παράλληλα το Κέντρο έχει αναθέσει σε ειδικούς ερευνητές τη μελέτη και αναζήτηση νέων στοιχείων για την ιστορία και τη λαογραφία της ελιάς και του ελαίου από την προϊστορία μέχρι σήμερα και προετοιμάζει έκδοση με θέμα την ελιά ως αντικείμενο εικαστικής και λογοτεχνικής δημιουργίας. Η έκδοση περιλαμβάνει ιστορικό - αρχαιολογικό και μουσειακό - εθνολογικό υλικό από τα μεγαλύτερα Αρχεία και λαογραφικά - εθνολογικά κ.λπ. Μουσεία της χώρας (Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο κ.ά.), έργα Ελλήνων καλλιτεχνών (ζωγράφων, κεραμιστών, γλυπτών, κοσμηματοποιών κ.λπ.) του αιώνα μας, που τα εμπνεύστηκαν από την ελιά και το λάδι. Τα έργα ζωγραφικής ανήκουν στα μεγαλύτερα ονόματα Ελλήνων δημιουργών και προέρχονται από διάφορες Συλλογές (Τράπεζα της Ελλάδος, Alpha Bank, ΑΓΕΤ Ηρακλής, Συλλογή Τσολοζίδη κ.ά.) και τα συνοδεύει πλούσιος επιστημονικός υπομνηματισμός.

2. «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο». Συμπόσιο, Πρέβεζα 24-26 Νοεμβρίου 2000, στην Θεοφάνειο Σχολή. Το συμπόσιο οργανώθηκε από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις». Χαιρετισμό απηύθυναν ο

σεβασμ. Μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης κ. Μελέτιος, ο σεβασμ. Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων κ. Θεόκλητος, ο Ακαδημαϊκός κ. Πάνος Λιγομενίδης, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Χρ. Μασσαλάς, ο Νομάρχης Πρεβέζης κ. Δημ. Τσουμάνης, ο Δήμαρχος Πρεβέζης κ. Κ. Παπαγεωργίου, η Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας κ. Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη και ο Πρόεδρος του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις» κ. Ν. Καράμπελας. Την Επιστημονική και Οργανωτική Επιτροπή αποτελούσαν η Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας κ. Αικατ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, Πρόεδρος, ο κ. Ν. Καράμπελας, Αντιπρόεδρος, η κ. Λουΐζα Καραπαδάκη, Γραμματέας, ο κ. Αθαν. Κάσδαγλης, Ταμίας, και οι Γ. Ν. Αικατερινίδης, Παν. Καμηλάκης, Νίκος Γιαννούλης, Στ. Μαμαλούκος, Κων. Μπάδα, Βασ. Νιτσιάκος, Αλίκη Παληοδήμου, Αθαν. Παλιούρας, Βαρβάρα Παπαδοπούλου και Βούλα Παπαδοπούλου, μέλη, και Γραμματεία: Ανθούλα Μπάκολη, Αγγελική Σαλάπα, Κλεοπάτρα Φατούρου, Παρασκευή Σοφοπούλου, Μαρία Τούση.

Χαιρετισμοί

Του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Νικοπόλεως και Πρεβέζης κ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Με χαρά πληροφορηθήκαμε για την διοργάνωση αυτού του συνεδρίου με θέμα το εκλεκτότερο και ωραιότερο προϊόν της πατρίδας μας. Το πιο αγαπητό στους Έλληνες, το πιο αγαπητό σ' όλους τους λαούς, που περιστοιχίζουν την πατρίδα μας και μένουν βορειότερα και το επιθυμούν, και ταυτόχρονα το ιερότερο.

Τα λόγια γύρω από την ελιά και τα πορίσματα είναι πάντοτε αγαπητά και ευχάριστα και είτε να είναι και για το συμφέρον των ελαιοπαραγωγών.

Προσωπικά θέλω να χαιρετίσω όλους όσοι συμμετέχουν στο συνέδριο και να ευχηθώ επιτυχία.

Του Υπουργού Αιγαίου κ. ΝΙΚΟΥ ΣΗΦΟΥΝΑΚΗ

Θέλω κατ' αρχήν να σας συγχαρώ για την πρωτοβουλία σας να οργανώσετε ένα τέτοιο σημαντικό συμπόσιο. Σημαντικό όχι μόνο γιατί κατά την ιταλική ρήση «εμπόριο λαδιού - εμπόριο χρυσού», αλλά γιατί με το συμπόσιό σας εξετάζετε την ιστορία ενός προϊόντος, που η εκμετάλλευσή του πλούτισε πολιτισμικά τον ελληνικό λαό.

Πριν 15 περίπου χρόνια στη Μυτιλήνη ξεκίνησε μια προσπάθεια, η οποία αφορούσε την καταγραφή κατ' αρχήν και στη συνέχεια τη διάσωση των βιομη-

χανικών κτηρίων της Λέσβου, κυρίως ελαιοτριβείων και σαπωνοποιείων. Θέλαμε, μέσα από την προσπάθεια συντήρησης και ανάδειξης ενός σημαντικότερου μέρους της ανεπανάληπτης αρχιτεκτονικής ιστορίας της Λέσβου, να εμπλουτίσουμε και να προαγάγουμε τη συλλογική μνήμη. Ελπίζαμε ακόμα πως μέσα από αυτό θα μπορούσαμε να συνεισφέρουμε και στην ανάπτυξη του τόπου μας.

Τα φιλόδοξα και πρωτοποριακά έργα των κέντρων πολλαπλής χρήσης ήταν μια απάντηση στις νέες αναζητήσεις του πολιτισμού και της παιδείας. Ήταν και παραμένει για τον μικρό τόπο της Λέσβου ένα σημαντικό έργο, που στη συνέχεια αγκαλιάστηκε από τους κατοίκους και σήμερα νοιώθουμε υπερήφανοι γι' αυτό.

Πυξίδα στην όλη πορεία υπήρξε μια βασική φιλοσοφική σκέψη του Ιταλού διανοητή Αντόνιο Γκράμισι πως: «ό,τι παράγεται σε στέρεη μορφή, ό,τι μεταβάλλει γεωλογικά την επιφάνεια του κόσμου, πρέπει να αντέχει στο χρόνο, να διαρκεί, για να μπορεί να προσαρμόζεται σε νέες χρήσεις».

Μαζί με τα τέσσερα τελικά έργα μετατροπής και διαρρύθμισης βιομηχανικών κτηρίων σε χώρους πολλαπλών χρήσεων άρχισαν να πραγματοποιούνται στη Λέσβο και άλλα έργα αναστήλωσης και ένταξης βιομηχανικών κτηρίων, δίνοντας νέες χρήσεις στην παραγωγική διαδικασία, όπως ξενοδοχεία, ξυλουργεία κ.ά.

Σήμερα, αρκετά χρόνια μετά από το ξεκίνημα αυτής της πρωτοβουλίας στη Λέσβο, το ελληνικό Κοινοβούλιο έκανε ένα μικρό αλλά σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της επαναχρησιμοποίησης και αξιοποίησης παλαιών παραδοσιακών βιομηχανικών κτηρίων. Έγινε δεκτή τροπολογία μου, στη διάρκεια της συζήτησης για τον Αναπτυξιακό Νόμο, η οποία δίνει σοβαρά κίνητρα για την επαναχρησιμοποίηση παλαιών βιομηχανικών κτηρίων ή και οικιστικών συνόλων, όπου θα παράγονται ή και θα τυποποιούνται παραδοσιακά προϊόντα (ελαιόλαδο, γαλακτοκομικά) και κάθε άλλο Προϊόν με Ονομασία Προέλευσης (Π.Ο.Π.).

Η διάταξη αυτή δίνει την δυνατότητα στη Λέσβο με τα περίπου 200 λιθόκτιστα βιομηχανικά κτήρια, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπου υπάρχουν αναξιποίητα και εγκαταλεημένα παρόμοια κτήρια, να αξιοποιήσουν παραγωγικά την πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά τους.

Δυστυχώς υποχρεώσεις μου στην Αθήνα δεν μου επιτρέπουν να βρίσκομαι μαζί σας. Τα συμπεράσματα όμως του συμποσίου σας τα περιμένω με πραγματικό ενδιαφέρον.

**Του Υφυπουργού Γεωργίας
κ. ΒΑΓΓΕΛΗ ΑΡΓΥΡΗ**

Πράγματι, αισθάνεται κανείς αμήχανα, όταν βρίσκεται ανάμεσα στους ειδικούς επιστήμονες του τόπου και μάλιστα για ένα τόσο σοβαρό θέμα.

Ένα συμπόσιο πολιτιστικό, που στόχο έχει να συνδέσει τον πολιτισμό, τις τέ-

χνες, τις αξίες, τις παραδόσεις μας με το συγκεκριμένο αγροτικό προϊόν. Την ελιά και το ελαιόλαδο.

Η ιστορία και ο πολιτισμός αυτού του τόπου, από την εποχή του Μίνωα και την αρχαία Ελλάδα, ήταν πάντοτε άρρηκτα συνδεδεμένα με το ιερό δέντρο της ελιάς.

Το σύμβολο της ειρήνης, της γονιμότητας, της αγνότητας και της ευημερίας ένωσε λαούς, πολιτισμούς και συνέβαλε στην ειρηνική τους συνύπαρξη.

Έτσι, η Ελλάδα είναι περήφανη, γιατί 5.000 χρόνια τώρα έχει παραδώσει στην ανθρωπότητα ένα εξαιρετικό πρότυπο διατροφής, που βασίζεται στο ελαιόλαδο, συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά σε αυτό που λέγεται πολιτισμός.

Γι' αυτούς τους λόγους, σε συνδυασμό με το γεωγραφικό ανάγλυφο και τις δυνατότητες των φυσικών μας πόρων, το ελαιόλαδο αποτελεί για τη χώρα μας εθνικό προϊόν.

Βρισκόμαστε σε μια χρονική περίοδο υπερπροσφοράς ελαίου σε ότι αφορά το εσωτερικό της Ε.Ε. Η πολιτική της Ε.Ε. επιδιώκει την σταθερότητα της παραγωγής, ενώ τα κράτη - μέλη αυξάνουν τις φυτεύσεις. Παράλληλα οι τρίτες χώρες έχουν αναδείξει τις νέες φυτεύσεις σε εθνική πολιτική ακόμη και σε περιοχές που δεν ενδείκνυνται. Η αύξηση της ισπανικής παραγωγής οφείλεται στην αύξηση των παραγωγικών της δυνατοτήτων (νέες φυτεύσεις) και επομένως αυτή θα έχει μόνιμο χαρακτήρα.

Θεωρώ ότι τώρα αρχίζει μια νέα εποχή υπερπροσφοράς και πλεονασμάτων, με την κατανάλωση ίσως να αδυνατεί ν' ακολουθήσει τους ρυθμούς. Έτσι το ελληνικό ελαιόλαδο θα βρεθεί σ' ένα μη βιώσιμο καθεστώς, που θα ενισχύεται όσο ο τομέας δεν χαράζει στρατηγικές για την προβολή της μοναδικότητάς του, αλλά και του σύγχρονου υγιεινού διατροφικού προτύπου.

Σε ότι αφορά τώρα την αναπτυξιακή σημασία του ελαιολάδου, η συμβολή του είναι τεράστια σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, αφού το ελαιόλαδο αποτελεί βασικό στοιχείο που συμπληρώνει το αγροτικό εισόδημα, στα πλαίσια της πολυαπασχόλησης των ελληνικών νοικοκυριών.

Πρέπει να σημειώσετε ακόμη ότι ο αριθμός των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που ασχολούνται με το λάδι είναι περίπου 800 χιλιάδες.

Έτσι, αν κάποιος αξιολογήσει τα δεδομένα, θα δει ότι για τις ελαιοκομικές περιοχές της χώρας μας, που είναι και οι περισσότερες, τα ελαιοκομικά προϊόντα είναι κινητήριοι άξονες της τοπικής οικονομίας.

Γι' αυτό τον λόγο οι νέες σειρές των επιτυχημένων προϊόντων ΠΟΠ-ΠΓΕ-Βιολογικά, με την αιφορική διάσταση της ασκούμενης γεωργίας, δημιουργούν νέα δεδομένα στην ανταγωνιστικότητα των προϊόντων. Παρόλα αυτά δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το αντιφατικό δεδομένο ότι, ενώ το 80% του ελληνικού ελαιολάδου κατατάσσεται στην υψηλότερη ποιοτική κατηγορία του εξαιρε-

τικά παρθένου ελαιολάδου, το ποσοστό αυτό για τις άλλες χώρες κυμαίνεται μόλις στο 20-30%.

Αλήθεια, πώς το εκμεταλλευόμαστε αυτό;

Υπάρχει επαρκής εκμετάλλευση της συσχέτισης της παραδοσιακής Μεσογειακής Διατροφής, με βάση το ελαιόλαδο, και της καλής λειτουργίας του οργανισμού και της υγείας; Θεωρώ ότι υπάρχουν πολλά ακόμη να γίνουν.

Το τελευταίο ΣΑΠ σηματοδοτήθηκε από τη χάραξη ενιαίας ελαϊκής πολιτικής όχι μόνο από το Υπουργείο Γεωργίας, αλλά και από τους φορείς του ελαιολάδου (παραγωγή - μεταποίηση - εμπόριο).

Σήμερα, νομίζω, προστίθεται και ο πολιτισμός. Το διατροφικό μοντέλο, οι αξίες, οι παραδόσεις, που συνδέουν το προϊόν και του δίνουν τη θέση που του αξίζει, όχι μόνο ως καταναλωτικού αγαθού, αλλά ως πολιτιστικού πόρου.

Εδώ θα ήθελα να σταθούμε λίγο.

Πράγματι, καθορίσαμε τους εξής άξονες, με θεσμικές παρεμβάσεις για το προϊόν, ως Υπουργείο Γεωργίας:

- Δημιουργία επιχειρηματικών μεγεθών (κλαδικοί συνεταιρισμοί - διεπαγγελματικές οργανώσεις) για την ανταγωνιστικότητα.
- Οι νέες σειρές επιτυχημένων προϊόντων (ΠΟΠ - ΠΓΕ - Βιολογικά), που δημιουργούν πιο έντονα δεδομένα.
- Η διαμόρφωση κανόνων ποιότητας και παρουσίας.
- Ο κοινός προγραμματισμός με βάση την ποιότητα και προβολή.

Εκεί καθιερώθηκαν πλέον κύριες στρατηγικές επιλογές:

- Οι εθνικοί στόχοι για το προϊόν.
- Η διαμόρφωση κανόνων ποιότητας και παρουσίας του εθνικού προϊόντος.
- Ο κοινός προγραμματισμός με βάση την ποιότητα και προβολή, που προφανώς θα δημιουργήσουν μια νέα καθιερωμένη διαδικασία από την παραγωγή - επεξεργασία - τυποποίηση μέχρι και την εμπορευματοποίηση του προϊόντος και την προώθηση.

Όμως την κυριότερη απ' όλες τις στρατηγικές αποτελεί η σύνδεση του ελαιολάδου όχι μόνο με το διατροφικό πρότυπο, αλλά και με τον πολιτισμό.

Όλα, νομίζω, μπορούν να γίνουν με τη χρήση της τεχνολογίας σε ό,τι αφορά την παραγωγική και τη μεταποιητική διαδικασία. Αυτό που δεν μπορεί να γίνει όμως είναι ο πολιτισμός, οι αξίες και οι παραδόσεις. Αυτό εξ άλλου είναι το συγκριτικό μας πλεονέκτημα και σε αυτό πρέπει να εργασθούμε, όχι απλά σαν διάθεση προβολής, αλλά σαν μια διαδικασία πολιτιστική και πολιτισμική.

Το Υπουργείο Γεωργίας και εγώ προσωπικά θεωρώ ότι πρέπει να υπάρξει συγκεκριμένη στρατηγική πορεία με ορόσημο και τους Ολυμπιακούς Αγώνες παράλληλα με σας, γι' αυτό σας περιμένουμε για μια κοινή προσπάθεια.

Πρέπει να δομήσουμε το αύριο μαζί και κυρίως με όπλο την τέχνη και τον πολιτισμό, αυτή είναι η βαρεία ευθύνη και η κληρονομιά μας.

Γι' αυτό πιστεύω ότι ο σχεδιασμός της ελαϊκής πολιτικής της χώρας θα είναι ένα κενό γράμμα χωρίς τον πολιτισμό και την κουλτούρα που την περιβάλλει.

Του Περιφερειάρχη Ηπείρου

κ. ΗΛΙΑ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Σας ευχαριστώ για την πρόσκλησή σας να παραστώ στο συμπόσιο με θέμα «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο». Λόγοι όμως ανεξάρτητοι της θελήσεώς μου δεν το επιτρέπουν.

Μεταφέρετε, σας παρακαλώ, τους χαιρετισμούς μου σε όλους τους συμμετέχοντες.

Καλές εργασίες, καλά αποτελέσματα.

Του Νομάρχη Πρέβεζας

κ. ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΟΥΜΑΝΗ

Χαιρετίζω με ιδιαίτερη χαρά την έναρξη των εργασιών του συμποσίου με θέμα «την ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο», που οργάνωσε και πραγματοποιεί στην πόλη μας το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» σε συνεργασία με το Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και τον Τομέα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πρέβεζας παρακολουθεί με ενδιαφέρον και στηρίζει τις δραστηριότητες του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις», που αποσκοπούν κυρίως στην ανάδειξη, αξιοποίηση, διατήρηση και προβολή των πολιτιστικών δεδομένων της περιοχής μας.

Θεωρεί δε την πραγματοποίηση του σημερινού συμποσίου σημαντικό γεγονός για την πόλη και τον νομό μας, γι' αυτό και την έθεσε υπό την αιγίδα της μαζί με τον Δήμο Πρέβεζας.

Θέλω να ευχαριστήσω κατ' αρχήν όλους το εκλεκτούς φίλους, που κυριολεκτικά εξαντλούν με τη γνώση ή την τέχνη τους το θέμα του συμποσίου από κάθε πλευρά.

Δεν θέλω να σπαταλήσω άσκοπα τον χρόνο μιλώντας λεπτομερειακά για το θέμα του συμποσίου. Θα ακολουθήσουν οι εισηγήσεις και παρεμβάσεις των ειδικών, που θα καλύψουν πλήρως το θέμα.

Θεωρώ όμως επιβεβλημένο να εκθέσω μόνο ελάχιστες σκέψεις για το ευλογημένο δένδρο και το τρισευλογημένο προϊόν του.

Αιωνόβιο δένδρο η ελιά έχει μακρόχρονη παρουσία στον κόσμο και τον πολιτισμό. Έπαιξε και παίζει σημαντικό ρόλο στην οικονομία της χώρας μας και του

νομού μας. Η Ελλάδα είναι τρίτη χώρα σε παραγωγή λαδιού στον κόσμο και η Πρέβεζα, ως πόλη και ως νομός, ιδανικός τόπος για την καλλιέργεια της ελιάς, στήριξε και στηρίζει μέρος της οικονομίας της στην ελιά και το λάδι.

Πέρα όμως από την οικονομική σημασία της η ελιά και το λάδι ως βασικό προϊόν διατροφής συνδυάζει και στοιχεία πολιτιστικά, θρησκευολογικά, ιατρικά και τεχνολογικά.

Κλαδί ελιάς έφερε το περιστέρι στην κιβωτό του Νώε, ως σύμβολο ειρήνης το είχαν οι αρχαίοι Έλληνες και με αυτό στεφάνωναν τους ολυμπιονίκες.

Το λάδι χρησιμοποιείται στις ιεροτελεστίες, στη φαρμακευτική και σε πολλές άλλες χρήσεις.

Η καλλιέργεια της ελιάς, η επεξεργασία και έκθλιψη του λαδιού έδωσαν τα ερεθίσματα για σπουδαίες προόδους της φυτολογίας και της τεχνολογίας και πλούσιο υλικό στη μυθολογία, τη λογοτεχνία, τη λαϊκή τέχνη και τη λαογραφία.

Τα ελάχιστα στοιχεία που ανέφερα κι όσα θα ακουστούν στη συνέχεια απο τους ειδικούς φανερώνουν τη μεγάλη χρησιμότητα και τη μεγάλη μορφωτική προσφορά του συμποσίου. Γι' αυτό και θέλω να ευχαριστήσω και να συγχαρώ το Κέντρο Λαογραφίας και το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» για τη σύλληψη και υλοποίηση της ιδέας πραγματοποίησής του.

Καλή επιτυχία στις εργασίες. Ευχάριστη διαμονή στην πόλη μας για τους προσκεκλημένους.

Του Δημάρχου Πρέβεζας

κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Θα ήθελα κατ' αρχάς να καλωσορίσω όλους τους υψηλούς προσκεκλημένους, τους οποίους φιλοξενούμε στην Πρέβεζα, που είχαν την ευγένεια και την καλοσύνη να έρθουν κοντά μας για να μας βοηθήσουν σ' αυτό το συμπόσιο, που με πρωτοβουλία του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις» και με ψυχή τον κ. Νίκο Καραμπέλα διοργανώνεται αυτές τις μέρες στην πόλη μας. Τον τελευταίο θα πρέπει επί τη ευκαιρία από του βήματος αυτού να συγχαρώ για την όλη προσφορά του ιδιαίτερα στα πολιτιστικά αυτής της μικρής μας πόλης.

Στη συνέχεια πιστεύω ότι θα ακουστούν πάρα πολλά για την ελιά και το λάδι. Είναι ένα δέντρο άρρηκτα συνδεδεμένο με τον πολιτισμό, τη θρησκεία και την κατά καιρούς οικονομία της πατρίδας μας. Ένα δέντρο σύμβολο, που κατά τις χριστιανικές παραδόσεις ήταν το πρώτο δέντρο που αναδύθηκε από το νερό μετά τον μεγάλο κατακλυσμό του Νώε.

Για τα ευεργετήματα της ελιάς και του λαδιού ως τρόπου διατροφής, που έχει συμβάλει τα μέγιστα στον κρίκο της ελληνικής διατροφής, πιστεύω ότι θα ακουστούν οι απόψεις των ειδικών και νομίζω ότι δεν πρέπει να επεκταθώ.

Και τι δεν παίρνουμε απ' την ελιά: πέρα απ' τους καρπούς και το λάδι, τα ξύλα, που ήταν παλιά ρόπαλα, έγιναν εργαλεία, έγιναν έπιπλα. Στη συνέχεια με κλάδους ελαίας (κότινον) στεφάνωναν τους ολυμπιονίκες. Αλλά ακόμη και η ψηφοφορία στη Βουλή των Αθηναίων γινόταν με φύλλα ελιάς.

Η συμβολή της ελιάς στην οικονομία από την εμφάνισή της – η μυθολογία λέει ότι η θεά Αθηνά τη φύτεψε για πρώτη φορά στην Ακρόπολη – ήταν πάντα πάρα πολύ μεγάλη. Αρκετοί πόλεμοι ιδίως στην αρχαιότητα έγιναν για το λάδι. Ας μην ξεχνάμε ότι οι Σπαρτιάτες επί εννέα αιώνες πολεμούσαν με το Άργος για την Αργολική πεδιάδα και συγκεκριμένα για τον έλεγχο του λαδιού. Οι Σπαρτιάτες κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο αντίστοιχα κατέστρεψαν τους ελαιώνες, για να κλονίσουν οικονομικά την Αθήνα. Και ο Περικλής στη συνέχεια το ίδιο έπραξε στην Αργολική πεδιάδα, για να τους κλονίσει.

Στη σύγχρονη οικονομία είναι εθνικό προϊόν. Πιστεύω ότι θα βγουν κάποια πορίσματα και θα προβληθούν οι ανάγκες για τη στήριξη των ελαιοπαραγωγών.

Στην τοπική οικονομία σήμερα η συμβολή της ελιάς βέβαια δεν είναι αυτή που ήταν παλαιότερα, γιατί εκτός των άλλων τα ελαιόδεντρα έχουν περιοριστεί είτε για λόγους οικιστικούς είτε για λόγους αλλαγής των καλλιεργειών με τα πρώιμα οπωροκηπευτικά, τα εσπεριδοειδή και τα λαχανικά. Θα πρέπει, επαναλαμβάνω, η πολιτεία να στηρίξει αυτό το εθνικό προϊόν περισσότερο, είτε με τις επιδοτήσεις είτε με ειδικές κατηγορίες νέων αγροτών, που θα ασχολούνται μόνο με την καλλιέργεια της ελιάς και προπαντός με την απορρόφηση του προϊόντος.

Μ' αυτές τις σκέψεις σας καλωσορίζω όλους και εύχομαι καλή επιτυχία στο Συμπόσιο αυτών των ημερών.

Της Διευθύντριας του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Το Κέντρον Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αποδέχθηκε ευχαρίστως την πρόταση του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις» για τη διοργάνωση από κοινού ενός επιστημονικού συμποσίου για την ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο.

Η πραγματοποίηση ενός μεγάλου και επιτυχημένου, ως προς τους στόχους που είχε θέσει εξ αρχής, συνεδρίου στον χώρο της Ακαδημίας Αθηνών (Οκτώβριος του 1999) με τη συμμετοχή και εκπροσώπων ξένων αντιστοιχών ερευνητικών φορέων, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Προγράμματος RAPHAEL, δεν θεωρούμε ότι εξαντλεί το θέμα. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι, αφού ερευνήθηκαν βασικές πτυχές του πολύπλευρου αυτού θέματος, όπως είναι η ελιά, τα προϊόντα και υποπροϊόντα της σε διαχρονική και διεπιστημονική διάσταση, είναι δυνατόν

να γίνουν γόνιμες συζητήσεις για επόμενους σημαντικά θέματα, όπως η αξιοποίησή τους για την τοπική και εθνική οικονομία, τη διατροφή και την υγεία του λαού, καθώς και τη διεθνή σημασία τους στο πλαίσιο των συμβολισμών, που απορρέουν από την υπερχρονική και υπερεθνική χρήση τους.

Το Κέντρο Λαογραφίας ενδιαφέρεται για την προώθηση θεμάτων σχετικών με την ελιά και το λάδι για έναν επιπρόσθετο λόγο. Όπως είναι γνωστό, παρακολουθεί και στηρίζει επιστημονικά τη δημιουργία του Ελληνικού Μουσείου της Ελιάς στον οικισμό Καψαλιανά του Δήμου Αρκαδίου της Κρήτης. Επιπλέον, στον ευρύτερο σχεδιασμό του για τη δημιουργία προτύπων μονάδων μελέτης του παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού σε διάφορα κομβικά σημεία του ελληνικού χώρου, εποπτεύει τη δημιουργία ειδικών μονοθεματικών - μονογραφικών Μουσείων, όπως του Μουσείου του Άρτου στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας και του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο.

Η πραγματοποίηση ενός ειδικού ως προς το θέμα συμποσίου με τόσες πολλές και πρωτότυπες ανακοινώσεις, σε μια συγκεκριμένη περιοχή με παράδοση στην καλλιέργεια της ελιάς, όπως είναι η Πρέβεζα, καταδεικνύει περίτρανα ότι η σχετική θεματολογία προσφέρεται ακόμη για διερεύνηση. Σημειώνουμε ότι η ζήτηση για συμμετοχή στο συνέδριο ήταν πολύ μεγαλύτερη και με λύπη μας δεν έγιναν, λόγω στενότητας χρόνου, δεκτές όλες οι ανακοινώσεις. Η συγκομιδή από τις εργασίες του συμποσίου αυτού αναμένουμε ότι θα είναι πλούσια.

**Του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
κ. ΧΡΗΣΤΟΥ Β. ΜΑΣΣΑΛΑ**

Αυτός ο τόπος, προικισμένος με τη θάλασσα και το φως του ήλιου, δημιούργησε το κατάλληλο περιβάλλον για να ανθήσει η δημοκρατία, η αισθητική και ο λόγος. Οι θεμελιώδεις αυτές αξίες, για να καρποφορήσουν και να συμβάλουν στη διαμόρφωση ελεύθερων ανθρώπων, προϋποθέτουν ειρήνη και δυνατότητες επιβίωσης του λαού. Η σημαντικότερη αιεφόρα πηγή διατροφής των Ελλήνων ήταν και είναι το δέντρο της ελιάς. Η δυνατότητά του να επιβιώνει σε δύσκολες γεωμορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες και να συμβάλλει στην διατροφή των Ελλήνων το καθιέρωσαν ως σύμβολο ειρήνης, επιβίωσης και γοητείας...

Ο καρπός της...

κι η ελιά γλυκεία στα στόματα, καθώς το φως στα μάτια...

(Άγγ. Σικελιανός).

Του Προέδρου του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις»

κ. ΝΙΚΟΥ Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ

Το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» είναι ένα κοινωνοφελές, μη κερδοσκοπικό ίδρυμα, που οι κυριότεροι σκοποί του επικεντρώνονται:

α. Στην έρευνα και δημιουργία βάσεων δεδομένων, που έχουν σχέση με την ιστορία, τη λαογραφία, το περιβάλλον, την εθνική κληρονομιά και τον πολιτισμό της περιοχής.

β. Στη συλλογή βιβλίων, εγγράφων, χαρακτικών και άλλων αντικειμένων που έχουν σχέση με την περιοχή και στη δημιουργία ειδικής ιστορικής βιβλιοθήκης.

γ. Στη χορήγηση υποτροφιών και βραβείων σε αριστούχους μαθητές, σπουδαστές και φοιτητές, που θα ανταποκριθούν στους σκοπούς του Ιδρύματος και ειδικότερα στην έρευνα για την ιστορία της περιοχής.

δ. Στην έκδοση εντύπων, μεταφράσεων και εν γένει έντυπου υλικού που απαιτείται, ώστε να κάνει γνωστό ό,τι έχει συλλέξει το Ίδρυμα σχετικά με την ιστορία, τον πολιτισμό και το περιβάλλον της περιοχής.

ε. Στην οργάνωση συμποσίων, ημερίδων, διαλέξεων, σεμιναρίων πάνω σε θέματα σχετικά με τους σκοπούς του Ιδρύματος.

Στα πλαίσια αυτά το Ίδρυμα διοργανώνει με την πολύτιμη επιστημονική συνεργασία του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών το συμπόσιο «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο».

Σε μια πόλη, που για δεκαετίες ολόκληρες η οικονομία της στηρίχθηκε στην ελιά και το λάδι, η οργάνωση του συμποσίου αποτελεί μια ελάχιστη συμβολή του Ιδρύματός μας στον πολιτισμό της ελιάς. Απομεινάρια αυτής της εποχής είναι μερικά τμήματα του ιστορικού ενετικού ελαιώνα, κάποια γκρεμισμένα λιοτρίβια, το παλιό σαπουναρείο και οι παλιοί «ξωμάχοι» και «λιομαζώχτρες», που αναμετρούν μνήμες μέσα σε ιστορίες και λιοστάσια. Νοέμβριος, ο μήνας που μύριζε ελιά και λάδι. Χαμάλες, λιοτρίβια, σαπουναρεία κι από δίπλα ένας κόσμος να «δοξάζεται» στον μόχθο και την προκοπή.

Η προσπάθειά μας αυτή αφιερώνεται ως ένας ύμνος στην εποχή αυτή, που σημάδεψε την Πρέβεζα και ελπίζουμε να αποτελέσει ένα μικρό λιθαράκι στον πολιτισμό του τόπου μας. Νοέμβριος είναι ο μήνας που μυρίζει ελιά και λάδι. Νοέμβριο επιλέξαμε να διοργανώσουμε στην πόλη μας το συμπόσιο για την ελιά και το λάδι.

Στην ιδέα μας αυτή βρήκαμε αρωγούς το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και το Τμήμα Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, φορείς οι οποίοι συνέβαλαν στην επιστημονική οργάνωση του συμποσίου, και την Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πρέβεζας και τον Δήμο Πρέβεζας, οι οποίοι συνέβαλαν στη φιλοξενία των συνέδρων του συμποσίου στην πόλη μας.

Εκ μέρους του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις» θερμά ευχαριστώ την κυρία Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, και τη συνεργάτιδά της αρχαιολόγο κυρία Λουίζα Καραπαδάκη, τον πρότανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κύριο Χρήστο Μασσαλά, την αναπλ. καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κυρία Κωνσταντίνα Μπάδα, τον νομάρχη Πρέβεζας κύριο Δημήτρη Τσουμάνη και τον δήμαρχο Πρέβεζας κύριο Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου για τη βοήθεια και συμπαράσταση που ο καθένας από τη θέση του προσέφερε στην πραγματοποίηση του συμποσίου μας.

Παράλληλα με το συμπόσιο, το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις» οργάνωσε έκθεση έργων τέχνης γνωστών Ελλήνων καλλιτεχνών με θέμα «Ιστορώντας την ελιά...». Τα εγκαίνια της έκθεσης θα γίνουν στη Λαϊκή Αγορά Πρέβεζας, αμέσως μετά την λήξη της σημερινής πρώτης συνεδρίας.

Αφού καλέσω το προεδρείο για την πρώτη συνεδρία να πάρει τις θέσεις του, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι εισηγήσεις είναι αυστηρά 15λεπτες και θα παρακαλούσα τα προεδρεία να τηρήσουν πιστά αυτό τον χρόνο.

Επίσης σας ενημερώνω ότι τυχόν ερωτήσεις που θα υπάρξουν από τους ακροατές, θα πρέπει να υποβάλλονται γραπτώς στο προεδρείο και θα συζητούνται μετά την τελευταία εισήγηση κάθε συνεδρίας.

3. «Βυζαντινή μουσική – Δημοτικό τραγούδι: Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Μουσικολογική Σύναξις εις μνήμην Σπυρ. Περιστέρη». Στις 10 και 11 Νοεμβρίου του έτους 2000 πραγματοποιήθηκε στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών «Μουσικολογική Σύναξις» με αφορμή τη συμπλήρωση δύο χρόνων από την εκδημία του αειμνήστου μουσικοδιδασκάλου Σπυρίδωνος Δ. Περιστέρη (1913-1998). Την πρωτοβουλία της διοργάνωσης είχε το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών σε συνεργασία με την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών. Η εκδήλωση ολοκληρώθηκε την Κυριακή 12 Νοεμβρίου στον Καθεδρικό Ναό Αθηνών, όπου τελέστηκε Θεία Λειτουργία μετά μνημοσύνου στη μνήμη του τιμωμένου προσώπου.

Η Σύναξις αυτή με αφορμή την απόδοση τιμής στην προσωπικότητα και το έργο του Σπυρ. Περιστέρη λειτούργησε ως έμπνευση για την προώθηση της παράλληλης και, ει δυνατόν, συγκριτικής έρευνας των δύο κλάδων της ελληνικής μουσικής παράδοσης – της βυζαντινής μουσικής και του δημοτικού τραγουδιού –, τους οποίους ο ίδιος υπηρέτησε πιστά σε όλη τη ζωή του. Τα Πρακτικά του Συνεδρίου εκδόθηκαν σε καλαίσθητο τόμο (Αθήνα 2003), ο οποίος παρουσιάστηκε στις 19 Ιουνίου 2003 στην Ανατολική Αίθουσα του Μεγάρου της Ακαδημίας Αθηνών από τον Σεβασμ. Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ιωάννη Ζηζιούλα, ακαδημαϊκό, τον υπουργό Εσωτερικών κ. Κώστα Σκανδαλίδη και

τον εθνομουσικολόγο κ. Λάμπρο Λιάβα, αναπλ. Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χαιρετισμοί

**Του Προέδρου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, Καθηγητή
κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ**

Με την ιδιότητά μου του προέδρου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, στο Διοικητικό Συμβούλιο της οποίας συμμετείχε ο αείμνηστος Σπυρίδων Περιστέρης, αλλά και ως συνάδελφος του τιμωμένου στο παλαιό «Λαογραφικόν Αρχείον» της Ακαδημίας Αθηνών, επαθυμώ να συμμετάσχω, διά φωνής, στη συγκινητική εκδήλωση που οργάνωσε το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας «εις τιμήν και μνήμην» του άριστου παλαιού ερευνητή του, με την επάξια φιλοξενία του πνευματικού αυτού χώρου, της Ακαδημίας Αθηνών.

Έχει τονισθεί εύστοχα ότι η μεγάλη προσφορά του Σπύρου Περιστέρη προέβαλε άριστα τις δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς, την εκκλησιαστική και τη λαϊκή, τις οποίες πρωτοεγνώρισε από τον πατέρα του στη Ροδοδάφνη Αιγαλείας και τις ανέπτυξε, διδάσκων στο Ωδείο Αθηνών, και ερευνών, ως Συντάκτης του Λαογραφικού Αρχείου, με σειρά μουσικών αποστολών και εκδόσεων.

Αξέχαστος όμως θρίαμβος του προσώπου και της μουσικής ιδιοφυΐας του Σπυρίδωνος Περιστέρη υπήρξεν η περί τα 50 έτη παρουσία του ως πρωτοψάλτου στον Μητροπολιτικόν Ναόν των Αθηνών, όπου εφάρμοσε μαζί με τους βοηθούς - μαθητές του ιδιαίτερο ιδίωμα χορωδιακής εκτέλεσης, προσευχητικότατο και κατανυκτικό, όσο και ευχάριστο (χωρίς ρινοφωνίες και «μινόρε»), που επηρέασε και τις εκφωνήσεις ιερέων και διακόνων της εκκλησίας του.

Ο Σπυρίδων Περιστέρης είχε τη δυνατότητα να μεταδίδει στο εκκλησίασμα το νόημα και την ποιητικότητα των κειμένων της υμνογραφίας μας, όπως τα χαίρονταν και ο ίδιος ως πιστός, προβάλλοντας τους ρυθμούς και την παραστατικότητα τους. Στα πλησιέστερα προς εμάς χρόνια ο τρόπος αυτός απόδοσης των ύμνων από τον Περιστέρη μεταδόθηκε διά των μέσων μαζικής ενημέρωσης σε ένα ευρύτερο κοινό, επιδρώντας έτσι μουσικο-υμνογραφικά σε όλη σχεδόν την Ελλάδα.

Ας έχει ο Θεός κοντά του τον Σπυρίδωνα και ας τον θυμόμαστε έτσι κι εμείς!

**Του Πρωτοψάλτου του Ιερού Καθεδρικού Ναού Αθηνών
κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ**

Ως μαθητής και διάδοχος του μακαριστού Σπυρίδωνος Περιστέρη στη θέση του πρωτοψάλτη στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών εκφράζω τα θερμά μου

συγχαρητήρια και τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου προς το Ανώτατο Πνευματικό Ίδρυμα της χώρας μας, την Ακαδημία Αθηνών, για την πρωτοβουλία της να διοργανώσει την επίσημη αυτήν εκδήλωση στη μνήμη του αξέχαστου δασκάλου μας. Ο αείμνηστος Σπυρίδων Περιστέρης ήταν ο διαπρεπέστατος και καλλιφωνότατος σύγχρονος πρωτοψάλτης, χοράρχης και μουσικοδιδάσκαλος. Στην κοινή συνείδηση των Νεοελλήνων θεωρείται η μεγαλύτερη ψαλτική φυσιογνωμία του αιώνα μας.

Ήταν το ένατο παιδί του Δημητρίου Περιστέρη, ιατρού, μουσικολογγράφου και ερευνητή της εθνικής μας μουσικής (βυζαντινής και δημοτικής), ο οποίος είχε φροντίσει να λάβουν όλα τα παιδιά του και μουσική παιδεία. Έτσι ο Σπυρίδων Περιστέρης, έχοντας γεννηθεί και γαλουχηθεί σ' ένα τέτοιο ιδανικό μουσικό κλίμα, ενώ είχε γραφτεί στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, εγκατέλειψε σύντομα τη Σχολή αυτή για να ασχοληθεί αποκλειστικά με τη μουσική. Από το Ωδείο Αθηνών λαμβάνει το δίπλωμά του με «άριστα». Υπηρετεί ως καθηγητής της μουσικής στη Μέση Εκπαίδευση, ενώ παράλληλα διδάσκει μουσική και στη Μαράσλειο Παιδαγωγική Ακαδημία Αθηνών.

Το έτος 1939 ξεκινά τη διδακτική του σταδιοδρομία στο Ωδείο Αθηνών, την οποία θα συνεχίσει μέχρι τον θάνατό του. Όμως το 1951 ήταν το έτος - σταθμός τόσο για τον Σπυρίδωνα Περιστέρη, όσο και για τα εκκλησιαστικά μας ζητήματα. Πράγματι, τον Απρίλιο του χρόνου εκείνου και συγκεκριμένα την εβδομάδα του Ακαθίστου Ύμνου, ο νεαρός τότε «δεξιός» ψάλτης της μικρής εκκλησίας της Αγίας Βαρβάρας Χαλανδρίου καλείται να αναλάβει την ευθύνη του πρώτου αναλογίου της Ελλαδικής Εκκλησίας με την ειδική εντολή να συγκροτήσει έναν υποδειγματικό, πολυμελή βυζαντινό χορό. Οι ευθύνες ήταν τεράστιες, διότι για πρώτη φορά επιχειρούνταν η δημιουργία βυζαντινού χορού στην Αθήνα.

Έτσι, το έτος 1951 ιδρύει τη βυζαντινή χορωδία του Μητροπολιτικού Ναού Αθηνών, που πλαισιώνεται από άριστους γνώστες της βυζαντινής μουσικής. Η χορωδία αυτή υπό την απaráμλλη διεύθυνση και διδασκαλία του πρωτοψάλτη πλέον της Αρχιεπισκοπής Αθηνών Σπυρίδωνος Περιστέρη από τις πρώτες ημέρες διακρίνεται και προκαλεί ενθουσιασμό. Πιστοί και φιλόμουσοι συρρέουν στον Μητροπολιτικό Ναό και πολύς κόσμος ανοίγει το ραδιόφωνο, όταν μεταδίδονται ακολουθίες, για να ακούσει Μητρόπολη και Περιστέρη.

Δεν ακούονται πλέον από το Ιερό Αναλόγιο του Μητροπολιτικού Ναού ανεύθινοι αυτοσχδιασμοί και αυθαίρετες διασκευές, αλλά συνθέσεις γνήσιες, αυθεντικές και απaráλλακτες των μεγάλων πρωτοψαλτών και λαμπαδαρίων της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, που τις χαρακτηρίζει δωρική λιτότητα και απλότητα. Είναι συνθέσεις που επιτρέπουν την προβολή και κατανόηση του νοήματος των υμνολογικών κειμένων και ποιημάτων της Εκκλησίας μας. Μέλημα

του μεγάλου μας δασκάλου ήταν να υποβοηθεί με την ψαλμωδία του τους εκκλησιαζομένους στην προσευχή τους.

Όμως η ψαλμωδία του προκαλούσε κατάνυξη και σε αυτούς που τον άκουαν από το ραδιόφωνο ή τον έβλεπαν κατά τα τελευταία χρόνια από την τηλεόραση. Είναι χαρακτηριστικές οι επιστολές που κατά καιρούς ελάμβανε και στις οποίες οι επιστολογράφοι, απλοί άνθρωποι, με ειλικρίνεια εκφράζουν τα συναισθήματά τους, χρησιμοποιώντας εκφράσεις όπως η ακόλουθη: «Με την ψαλμωδία σου με βοήθησες να γίνω χριστιανός...». Αλλά και οι μονωδίες του, τα λεγόμενα «Solo», όπως τα «Τριάδι» των χερουβικών ύμνων διαφόρων μουσικοδιδασκάλων, ήταν χαρακτηριστικές και ανεπανάληπτες. Διέκρινε τις μονωδίες αυτές συντομία, λιτότητα, αλλά και άφθαστη μεγαλοπρέπεια.

Ως άνθρωπος ο Σπυρίδων Περιστερης ήταν ευγενής, σεμνός, πρᾶος, διακρινόμενος για τη μετριοφροσύνη και τη σωπή του, αλλά και για τον πλούτο των γνώσεών του. Οι κρίσεις του σε θέματα της ειδικότητάς του ήταν πάντα αντικειμενικές, διορθωτικές και επαικείς, αλλά και οικοδομητικές και σεβαστές. Δεν αντιδίκησε ποτέ με τους λειτουργούς του Ιερού Θυσιαστηρίου, ούτε με συναδέλφους του. Ποτέ δεν διαπραγματεύθηκε την ανταμυστία του και πολλές φορές την προσέφερε στους χορωδούς του.

Αυτό το ύφος της εκκλησιαστικής μουσικής και ψαλμωδίας, που περιέγραψα, δίδαξε και μεταλαμπάδευσε σε όλους τους μαθητές του ο αείμνηστος δάσκαλός μας. Αυτό το ύφος της ψαλμωδίας θέλησε να συνεχιστεί στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών, μετά τον θάνατο του μεγάλου δασκάλου, και ο Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ.κ. Χριστόδουλος, μαθητής και ο ίδιος του Σπυρίδωνος Περιστερη. Γι' αυτό λοιπόν ο Μακαριώτατος ήδη στον επικήδειο λόγο του κατά τη νεκρώσιμη ακολουθία του δασκάλου μας όρισε ως διαδόχους του στον Μητροπολιτικό Ναό ανθρώπους, που υπήρξαν μαθητές του.

Έτσι, η χορωδία του ναού αυτού, ανανεούμενη κατά καιρούς και αποτελούμενη από εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων, ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους, δικαστές, δικηγόρους, γιατρούς, αλλά και κληρικούς και βέβαια φοιτητές διαφόρων σχολών, συνεχίζει την ίδια μουσική παράδοση υπό τη διεύθυνση εμού και του λαμπαδαρίου κυρίου Αλεξίου Κατσαρού, οι οποίοι με τη βοήθεια του Θεού και της Παναγίας μας και μέσα στα πλαίσια του ταλάντου, με το οποίο ο Κύριος μας προίκισε, προσπαθούμε να ψάλλουμε τηρώντας όσο είναι δυνατόν το ύφος του αείμνηστου δασκάλου μας και ακολουθώντας τη διδασκαλία του.

Ευχόμαστε ολόψυχα, εμείς οι μαθητές του, ο Θεός να αναπαύσει την ψυχή του.

**Του Προέδρου της Ομοσπονδίας Συλλόγων Ιεροψαλτών Ελλάδος
κ. ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ**

Εκπροσωπώντας το Διοικητικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας Συλλόγων Ιεροψαλτών Ελλάδος και φυσικά όλους τους ιεροψάλτες της χώρας μας χαιρετίζω τη Σύναξη αυτή, την αφιερωμένη στον αείμνηστο Περιστέρη και το έργο του, και συγχαίρω εκείνους που είχαν την έμπνευση αλλά και την οργάνωση της εκδηλώσεως, δηλαδή την Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών και την Ακαδημία Αθηνών, ιδιαίτερος δε το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας.

Ο Σπύρος Περιστέρης πραγματικά υπήρξε μια πολύ μεγάλη και ξεχωριστή φυσιογνωμία, η οποία εδέσποσε στον χώρο της μουσικής μας παραδόσεως τον αιώνα που πέρασε. Χαρακτηριστικές πλευρές της προσωπικότητάς του, ο εξαιρετος άνθρωπος, ο φωτισμένος δάσκαλος – εφρόντιζε πάντα να έχει τους μαθητές του στο αναλόγιο και να τους μεταδίδει τον σωστό τρόπο του ψάλλειν –, ο ακάματος ερευνητής – όργωσε την Ελλάδα και άφησε έργο αθάνατο στην Ακαδημία Αθηνών και στον ελληνικό λαό –, ο σεμνός και ιεροπρεπής πρωτοψάλτης, ο άξιος ερμηνευτής του λόγου.

Πολύπλευρο ταλέντο, αηδόνι του ουρανού και των ερτζιανών κυμάτων, η φωνή του άγγιζε τον θρόνο του Θεού. Λιτός και εκφραστικός, ποτέ δεν αλλοίωνε το ύψος των φθόγγων, τους οποίους εξέφερε με εξαιρετική επιμέλεια και φροντίδα. Άριστος και επιδέξιος ερμηνευτής των φράσεων, εξαντλούσε – στα όρια του εφικτού – την έκταση των μελωδικών ενοτήτων, πριν πάρει αναπνοή, και φρόντιζε για την αδιατάρακτη πορεία της μελωδίας, στοιχείο απαραίτητο για τη μέθεξη του ακροατή. Διέθετε φωνητική ομοιογένεια καταπληκτική, περίσσια αντοχή και σπάνια άρθρωση, χωρίς να «δαγκώνει» τους φθόγγους. Η τέχνη του και η τεχνική του έφερε επιδράσεις και από το ελληνικό δημοτικό τραγούδι, το οποίο υπηρέτησε με ανάλογο πάθος από τη θέση του στην Ακαδημία Αθηνών.

Στην απαγγελία του αποστολικού αναγνώσματος υπήρξε ο εραστής του συγκεκριμένου. Χαρακτηριστικά του η άψογη αναπνοή, η σωστή άρθρωση και τοποθέτηση της φωνής. Το αποτέλεσμα μοναδικό, μάγευε και κατακτούσε τον ακροατή.

Εκατομμύρια Έλληνες, ορθόδοξοι πιστοί στο εσωτερικό και το εξωτερικό, γαλουχήθηκαν στη γνήσια βυζαντινή μουσική και προσευχήθηκαν ακούγοντας τη φωνή του Περιστέρη. Ο τιμώμενος υπήρξε εξάλλου άξιος συνεχιστής και εκφραστής της Νέας Μεθόδου των τριών Διδασκάλων, Χρυσάνθου του εκ Μαδύτων, Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος και Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, οι οποίοι το 1814 διέσωσαν τη βυζαντινή μουσική από πλήρη καταποντισμό, απλοποιώντας

και συστηματοποιώντας τη βυζαντινή παρασημαντική. Με αυτό το σύστημα έμαθαν από τότε τη μουσική μας παράδοση γενεές γενεών, χωρίς να το αμφισβητήσει ποτέ κανείς.

Ο Σπύρος Περιστέρης έγραψε ιστορία και αυτή θα τον κρίνει. Υπήρξε μοναδικό φαινόμενο καταρρίπτοντας όλα τα ρεκόρ. Παραλίγο μισός αιώνας πάνω στο πρώτο αναλόγιο της χώρας. Μια ολόκληρη ζωή προσφοράς στην Ορθοδοξία, στην Εκκλησία, στη λατρεία.

Ο Περιστέρης έφυγε. Η τέχνη του όμως ζει. Η μνήμη του ας είναι αιώνια.

**Του Δημάρχου Συμπολιτείας Αχαΐας
κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ**

Μεταφέρω σε όλους τους παρευρισκομένους της εκλεκτής αυτής Σύναξης τη μεγάλη ηθική ικανοποίηση του Δημοτικού μας Συμβουλίου, των δημοτών μας και εμού προσωπικά, διότι σήμερα τιμάται ο μεγάλος συμπατριώτης μας Σπυρίδων Περιστέρης. Η λαμπρή προσωπικότητα, που τίμησε την περιοχή της καταγωγής του, τη Ροδοδάφνη Αιγιαλείας του νομού Αχαΐας, και όλο τον Ελληνισμό.

Ευτυχώς, οι προϋποθέσεις του οικογενειακού του περιβάλλοντος ήταν τέτοιες, ώστε να μπορέσει να αναδειχθεί η πολυσύνθετη και πολυτάλαντη προσωπικότητά του. Δεν ήταν μόνο η γλυκιά φωνή του χοράρχη, που πλημμύριζε με τους πολύχμους ήχους της βυζαντινής μελωδίας και ομόρφαινε τα κυριακάτικα πρωινά, όπου και αν βρισκόσουν, χάρη στα ερτζιανά κύματα, προσκαλώντας ακόμα και τους άπιστους να σκεφθούν τον Θεό. Ήταν η πνευματική του παρουσία σε όλο τον ελλαδικό χώρο και πέρα από αυτόν. Ο δάσκαλος και το αηδόνι της βυζαντινής μουσικής, που στη μακρόχρονη πορεία του εργάστηκε για την καταγραφή, τη διάσωση, τη δημιουργική καλλιέργεια και διάδοση του μουσικού θησαυρού της Εκκλησίας και του Έθνους.

Έτυχε απόλυτα δικαιολογημένα γενικής εκτίμησης και μεγάλων διακρίσεων για την επιτυχημένη του σταδιοδρομία και το εθνικό έργο του, τη μεγάλη προσφορά του στη μουσική λαογραφία και την εκκλησιαστική μουσική της πατρίδας μας. Κατέστη ο κήρυκας του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας. Γοήτευσε και μύησε με το ήθος του, για να συνεχισθεί το θεάρεστο έργο του. Παρέμεινε μέχρι τέλους ένας σύγχρονος άνθρωπος δεμένος με την παράδοση, πρωτοπόρος στη σκέψη και τις απόψεις. Τέτοιες εκδηλώσεις σαν την σημερινή, στη μνήμη του Σπυρίδωνος Περιστέρη, τιμούν ιδιαίτερα τους διοργανωτές.

Οι δημότες μας ποτέ δεν παραδέχθηκαν ότι ο Σπυρίδων Περιστέρης δεν είναι ανάμεσά μας, αφού μιλάμε γι' αυτόν σαν να είναι μαζί μας. Γι' αυτό προτείνω και ελπίζω η επόμενη μουσικολογική σύναξη, αφιερωμένη στη μνήμη του, να πραγ-

ματοποιηθεί στη γενέτειρά του, κάτι για το οποίο είμαι απολύτως βέβαιος ότι θα συγκατετίθετο και ο ίδιος με μεγάλη ικανοποίηση.

4. «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας». Διεθνές επιστημονικό συνέδριο που οργάνωσε το Κέντρο Λαογραφίας με την οικονομική υποστήριξη του Υπουργείου Παιδείας (Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας).

Με την ευκαιρία της μεταστέγασης του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας στο αυτόνομο νεοκλασικό κτήριο της οδού Ηπίτου 3, που απέκτησε με δωρεά του Ιδρύματος Βουδούρη, και της αναβάθμισης της λειτουργίας του, αλλά και της συμπλήρωσης ογδονταδύο χρόνων από τον θάνατο του ιδρυτή της επιστήμης της Λαογραφίας στην Ελλάδα αιμνήστου Ν. Γ. Πολίτη, ο οποίος με το πολυσύνθετο έργο και την πολύπλευρη προσωπικότητά του αντιπροσωπεύει μια ολόκληρη εποχή της ελληνικής κοινωνικής και πνευματικής ιστορίας στο κρίσιμο μεταίχμιο του 19ου και του 20ού αιώνα, το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών οργάνωσε και πραγματοποίησε στις 4-7 Δεκεμβρίου 2003 στην Αθήνα, στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, με μεγάλη επιτυχία διεθνές επιστημονικό συνέδριο.

Η θεματική του συνεδρίου με υπόβαθρο την προσωπικότητα του Ν. Γ. Πολίτη, είχε ως κεντρικό άξονα την – παράλληλη με τον δικό του βίο, τη δράση, το έργο και τον απόηχο του έργου του – ιστορία όσο και προϊστορία του «Λαογραφικού Αρχείου» και το πως αυτό μετεξελίχθηκε στο σημερινό Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας. Μια πορεία αιωνόβια, σύμφυτη και με την πορεία του ελληνικού Κράτους, που λειτούργησε ως επιστημονικός και ιδεολογικός πόλος, ο οποίος με φυγόκεντρες όσο και κεντρομόλες τάσεις μέσα στις εκάστοτε ιστορικές, πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες συνέβαλε καθοριστικά στη συγκρότηση μιας πολυσυζητημένης σήμερα συνολικής εθνικής ιδεολογίας περί της «ελληνικότητας» και επηρέασε τη σύσταση, τις κατευθύνσεις, τη μέθοδο, το περιεχόμενο των επιστημών του ανθρώπου στη χώρα μας, κυρίως τη λαογραφία, την ανθρωπολογία, την εθνομουσικολογία, επίσης την αρχαιολογία και την ιστορία – αλλά και την παιδεία, την αισθητική κ.ά.

Με βάση αυτό τον ιστορικό όσο και βιογραφικό άξονα οι γενικές θεματικές ενότητες και οι επί μέρους υποενότητες του συνεδρίου διαμορφώθηκαν σύμφωνα με το παρακάτω διάγραμμα:

Α'. Από τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό στο Λαογραφικό Αρχείο (τέλη 18ου - αρχές 20ού αι.)

- Το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό και ο εισαγόμενος ρομαντισμός.

- Η Ελληνική Επανάσταση και ο φιλελληνισμός. Οι πρώτες συλλογές δημοτικών τραγουδιών και άλλης λαογραφικής και γλωσσικής ύλης από Ευρωπαίους και Έλληνες.
- Η σύσταση του ελληνικού Κράτους και η εισαγόμενη ιδεολογία της ελληνικότητας.
- Το κρατικό ενδιαφέρον για τα αρχαία μνημεία, τον λαϊκό πολιτισμό και τη διάσωσή τους. Τα πρόσωπα, οι συνθήκες, οι πρακτικές.
- Ο Ν. Γ. Πολίτης. Η βιογραφία, η επιστημονική παρουσία, οι επιρροές και οι σχέσεις του με τις επιστήμες του ανθρώπου στην Ελλάδα και διεθνώς στα τέλη του 19ου αιώνα. Το εθνικό ιδεώδες.
- Ο Ν. Γ. Πολίτης και οι συνεργάτες του. Οι τοπικοί λόγιοι και οι λαογραφικές, μουσικές και γλωσσικές καταγραφές.
- Ίδρυση από τον Ν. Γ. Πολίτη της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας (1908), έκδοση του Περιοδικού «Λαογραφία» (1909), σύσταση της Εθνικής Μουσικής Συλλογής (1914).

Ο Ν. Γ. Πολίτης και η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, η συμμετοχή του στην κοινωνική και πνευματική ζωή της εποχής του.

Β'. Το Λαογραφικό Αρχείο

- Ίδρυση του Λαογραφικού Αρχείου από τον Ν. Γ. Πολίτη (1918).
- Σταδιακή ολοκλήρωση του ελληνικού Κράτους (προσάρτηση περιοχών, Βαλκανικοί Πόλεμοι και Α' Παγκόσμιος Πόλεμος) και οι προσανατολισμοί της Λαογραφίας.
- Η περίπτωση της Μακεδονίας και η λαογραφία.
- Η αισθητική της ελληνικότητας (αναπαραστάσεις σε κάθε μορφή τέχνης της εποχής, παιδαγωγικές εκδηλώσεις κ.λπ.).
- Ο Μικρασιατικός πόλεμος, οι πρόσφυγες. Νέοι όροι, αλλαγές και συγκρούσεις στο εθνικό, πολιτικό, ηθικό, κοινωνικό, δημογραφικό, οικονομικό τοπίο. Η καταγραφή του λαϊκού πολιτισμού των αλησμόνητων πατρίδων.
- Η ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών και η ένταξη του Λαογραφικού Αρχείου στους κόλπους της.
- Οι συνεχιστές του έργου του Ν. Γ. Πολίτη στο Λαογραφικό Αρχείο και η πορεία της επιστημονικής έρευνας.
- Ο Στίλπων Κυριακίδης, η ίδρυση του Λαογραφικού Μουσείου στο ΑΠΘ, η λαογραφική έρευνα στη βόρεια Ελλάδα.
- Το πνεύμα και η δράση άλλων φορέων για την καταγραφή, έρευνα και διάδοση του λαϊκού πολιτισμού και της παραδοσιακής μουσικής.
- Οι Έλληνες της διασποράς, η λαογραφία, οι μουσικές καταγραφές.
- Ο Γεώργιος Μέγας, η επιτόπια έρευνα, οι «λαογραφικές αποστολές», τα ερωτηματολόγια, η έκδοση της Επετηρίδας του Λαογραφικού Αρχείου.

- Η Λαογραφία τη δεκαετία του 1930 και η αισθητική της ελληνικότητας.
- Η συμβολή της τεχνολογίας για τις μουσικές και άλλες καταγραφές, η ίδρυση του Ε. Ι. Ρ. και η συνεργασία με το Λαογραφικό Αρχείο.
- Ο Σπύρος Περιστέρης και οι μουσικοί συνεργάτες του Λαογραφικού Αρχείου, οι μουσικές λαογραφικές αποστολές.
- Ο Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, οι συνεργάτες του Λαογραφικού Αρχείου, το «Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών», οι εθνογραφικές κινηματογραφήσεις.

Γ'. Από το Λαογραφικό Αρχείο στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

- Η δεκαετία του 1960, η μετανάστευση, ο νόστος και η «παράδοση».
- Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, ο Τομέας Λαογραφίας. Ο Δ. Σ. Λουκάτος, ο Μ. Γ. Μερακλής, η «Κοινωνική Λαογραφία».
- Η ίδρυση του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών
- Η Δικτατορία και η αισθητική της ελληνικότητας.
- Η Μεταπολίτευση, η «επιστροφή στις ρίζες» και η Λαογραφία.
- Η δεκαετία του 1970. Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος και η Κοινωνική Ανθρωπολογία στην Ελλάδα.
- Κοινωνική Ανθρωπολογία στην Ελλάδα σήμερα και Λαογραφία: σύγκρουση ή συμπληρωματικότητα;
- Η νέα ψηφιακή τεχνολογία: η αρχειοθέτηση, οι εκδόσεις, οι εθνογραφικές καταγραφές.

Οι δηλώσεις συμμετοχής και η θεματολογία τους κάλυψαν ορισμένους τομείς της αρχικής θεματολογίας. Έτσι το Κέντρο Λαογραφίας σχεδιάζει να επανέλθει με ένα νέο συνέδριο.

Την Τμητική Επιτροπή του συνεδρίου αποτέλεσαν οι: Γρηγ. Σκαλκέας, Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, Ακαδημαϊκός, Νικόλαος Ματσανιώτης, Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών, Ακαδημαϊκός, Χρυσάνθος Χρήστου, Ακαδημαϊκός, Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Πάνος Λιγομενίδης, Ακαδημαϊκός, Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Παναγιώτης Τέτσης, Ακαδημαϊκός, Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Αγγελική Λαΐου, Ακαδημαϊκός, Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ακαδημαϊκός, Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Βασίλειος Πετράκος, Ακαδημαϊκός, Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Ιάκωβος Καμπανέλλης, Ακαδημαϊκός, Αναπλ. Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Κωνσταντίνος Κριμπάς, Ακαδημαϊκός, Αναπλ. Μέλος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας.

Την Οργανωτική Επιτροπή αποτελούσαν: Πρόεδρος: Κωνσταντίνος Δρακάτος, Ακαδημαϊκός, Πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Αντιπρόεδρος: Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας, Γραμματέας: Ελευθέριος Αλεξάκης, Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Λαογραφίας, Ταμίας: Ελένη Ψυχογιού, Ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας, Μέλη: Μιράντα Τερζοπούλου, Ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας, Παναγιώτης Καμηλάκης, Ερευνητής του Κέντρου Λαογραφίας, Μαρία Ανδρουλάκη, Ερευνήτρια-Μουσικός του Κέντρου Λαογραφίας. Υπεύθυνος διοργάνωσης: Ευστάθιος Μακρής, Ερευνητής-Μουσικός του Κέντρου Λαογραφίας Γραμματεία: Ανθούλα Μπάκολη, Ελένη-Μαρία Αρμένη.

Το συνέδριο τίμησαν με την παρουσία τους ο Υπουργός Παιδείας κ. Πέτρος Ευθυμίου, ο οποίος απηύθυνε και χαιρετισμό, ο Γεν. Γραμματέας του ίδιου Υπουργείου κ. Αθ. Τσουρουπλής, ο Γεν. Γραμματέας Ολυμπιακών Αγώνων κ. Κ. Καρτάλης, ο Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών κ. Γρ. Σκαλκέας, ο Ακαδημαϊκός κ. Κ. Δρακάτος, Πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, ο Ακαδημαϊκός κ. Πάνος Λιγομενίδης, Επόπτης του Κέντρου Λαογραφίας.

Χαιρετισμοί

Του Προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, Ακαδημαϊκού κ. ΓΡ. ΣΚΑΛΚΕΑ

Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης συγκαταλέγεται στις κορυφαίες πνευματικές φυσιογνωμίες του νεότερου Ελληνισμού. «Πατέρα» της ελληνικής Λαογραφίας τον έχουν χαρακτηρίσει και ο ποιητής Γ. Δροσίνης τον χαρακτηρίζει «μάγο, προφήτη, οδηγό».

Οραματιστής ενός πολιτισμού στηριγμένου στις αρχαιοελληνικές αξίες και εμβολιασμένου με τις ιδέες του ευρωπαϊκού ομμανισμού προσπάθησε με τις παρεμβάσεις του να καθοδηγήσει, όσο κι αν αυτό ακούγεται σήμερα παράξενα, προσπάθησε, λοιπόν, να ποδηγητήσει τις γενιές των πεζογράφων - ηθογράφων, ζωγράφων, θεατρικών συγγραφέων, ποιητών, των πνευματικών ανθρώπων εν γένει που δημιούργησαν κατά το διάστημα 1880-1920. Διάστημα ούτως ή άλλως κρίσιμο για την διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του νέου ελληνικού πολιτισμού.

Συγχαίρω την Οργανωτική Επιτροπή του συνεδρίου, τον ακούραστο συνάδελφο κ. Δρακάτο, Πρόεδρο της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, την Διευθύντρια κ. Καμηλάκη και γενικά το ιδιαίτερα δημιουργικό Κέντρο Λαογραφίας για το συνέδριο, που αρχίζει σήμερα, και εύχομαι τα συμπεράσματά του να προωθήσουν την ιδέα της διάσωσης και προαγωγής του λαϊκού πολιτισμού στον αιώνα της παγκοσμιοποίησης.

Του Γενικού Γραμματέα Ολυμπιακών Αγώνων κ. Κ. ΚΑΡΤΑΛΗ

Με το Κέντρο Λαογραφίας η συνεργασία μας στο πλαίσιο της Εκθέσεως «Ελαίας Εγκώμιον» στον χώρο της Ακαδημίας Αθηνών την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2004 είναι στενή και εποικοδομητική.

Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης συγκαταλέγεται στις κορυφαίες πνευματικές φυσιογνωμίες του νεότερου ελληνισμού. Πατέρας της ελληνικής Λαογραφίας αλλά και οραματιστής της πλήρους σύμπλευσης του ελληνικού κράτους με τα ιστορικά πεπραγμένα των ευρωπαϊκών κρατών, ιδέα στην οποία έταξε όλες τις δυνάμεις του ο Νικόλαος Πολίτης. Στα πλαίσια του ισόβιου αγώνα του για την ουσιαστική αναβάπτιση της πνευματικής ζωής του έθνους στις αξίες του ελληνικού πνεύματος αλλά και του ουμανισμού της Δύσης δικαιώνεται ο χαρακτηρισμός του ως «κατά πάντα εθνικού ανδρός», αλλά ερμηνεύεται και η γενικότερη στάση του ως διανοούμενου, επιστήμονα και ενεργού πολίτη.

Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων της αρχαιότητας υπήρξε όραμα πολλών εξόχων πνευμάτων από τους ουμανιστές ως τους ρομαντικούς, που επηρεασμένοι από τις ιδέες του κινήματος του νεοκλασικισμού του 18ου και του 19ου αιώνα ταξίδευαν στην Ελλάδα και διαπίστωναν την εγκατάλειψη των αρχαιολογικών χώρων.

Στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση η πρώτη σκέψη για την αναγέννηση της ιδέας του Ολυμπισμού έγινε στην ευρύτερη περιοχή της ίδιας της Ολυμπίας, στον δήμο Λετρίνων (Πύργου), το έτος 1838. Η πραγματική όμως απαρχή των νεότερων Ολυμπιακών Αγώνων στηρίχθηκε στη γενναία χορηγία του εθνικού ευεργέτη Ευαγγέλου Ζάππα για την καθιέρωση των Ολυμπίων (1859 κ.εξ.), μιας μεγάλης, πανελλήνιας πανηγύρεως και εκθέσεως των επαγγελματιών και των παντός είδους προϊόντων των συγχρόνων Ελλήνων, χωρίς καθαρά αθλητικό χαρακτήρα. Έτσι τα Ολύμπια υπήρξαν ο προάγγελος των Ολυμπιακών Αγώνων, οι οποίοι προσέλαβαν διεθνή χαρακτήρα χάρη στο έξοχο πνεύμα και τη δράση του Πιέρ ντε Κουμπερτέν.

Στην εθνική αυτή προσπάθεια θα ήταν παράδοξο να λείπει ο Νικόλαος Πολίτης (1852-1921), που φαίνεται να πρωτοστάτησε σχεδόν σε κάθε σημαντική επιστημονική, πνευματική, εθνική και κοινωνική εκδήλωση της ελληνικής ζωής τότε, ώστε δικαίως ο Γ. Δροσίνης, εκπροσωπώντας την λογοτεχνική και όχι μόνο γενιά του 1880 και εξής, να τον χαρακτηρίσει «μάγο, προφήτη, οδηγό μας».

Έτσι ο Ν. Γ. Πολίτης υπήρξε ένας από τους εφόρους των Αγώνων (έφοροι των Αγώνων, οι οποίοι είχαν την κύρια ευθύνη της διεξαγωγής τους, ήταν ο Πρίγκηπας Γεώργιος ως πρόεδρος, ο πατέρας της γυμναστικής στην Ελλάδα Ιωάννης Φωκιανός, αντιπρόεδρος, και μέλη, εκτός από τον Πολίτη, ο υφηγητής Γ. Στρέιτ και ο Ιωάννης Γενήσαρλης).

Σημαντική και ενδιαφέρουσα υπήρξε και η συγγραφική παραγωγή του Πολίτη για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 ή με αφορμή αυτούς.

Από τα παραπάνω γίνεται, νομίζω, εμφανής ο ενεργός ρόλος του μεγάλου λαογράφου Νικολάου Πολίτη στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, τόσο προς την επιτυχή οργάνωση και διεξαγωγή τους, όσο και συμμετέχοντας στην πνευματική κίνηση που είχε αφετηρία, αφορμή και κίνητρο τους αγώνες αυτούς. Μετά την τόσο καθοριστική και πολύ γνωστή συμμετοχή του Δημ. Βικέλα στην αναβίωση των αγώνων και την πρώτη διεξαγωγή τους στην Αθήνα, γίνεται γνωστή και η συμμετοχή του Νικολάου Πολίτη σ' αυτούς, στους οποίους συνέβαλαν και άλλοι Έλληνες λόγιοι και πνευματικοί άνθρωποι του τέλους του 19^{ου} αιώνα. Η συμβολή και των τελευταίων δεν έχει μέχρι σήμερα τονισθεί όπως έπρεπε.

Η ανακοίνωση του κ. Παναγιώτη Καμηλάκη στο συνέδριό σας για τον Νικόλαο Πολίτη και τους Ολυμπιακούς Αγώνες ελπίζουμε ότι θα προσκομίσει νέα στοιχεία και για την δραστηριότητα αυτή του μεγάλου ανδρός, στον οποίο αφιερώνεται το συνέδριό σας.

Καλή επιτυχία.

Του Επόπτη του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημαϊκού κ. Π. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

Κύριε Υπουργέ,

Κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας Αθηνών,

Κύριε Γενικό Γραμματέα Ολυμπιακών Αγώνων,

Κύριε Γενικό Γραμματέα της Ακαδημίας Αθηνών,

Κύριοι συνάδελφοι Ακαδημαϊκοί, κύριοι σύνεδροι, κυρίες και κύριοι,

Πριν από λίγες μέρες παραδώσαμε ως Κέντρο Λαογραφίας στην κομόπολη της Αμφίκλειας - το έργο εγκαινίασε ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας κ. Τσουρουπλής - το Μουσείον του Άρτου. Πρόκειται για ένα από τα προγράμματα που διεξάγει το Κέντρο παράλληλα με την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του - μηχανοργάνωσης των λειτουργιών του αλλά και μετακόμισης σε ένα νεοκλασικό κτίριο, του οποίου τα εγκαίνια θα γίνουν προσεχώς. Παράλληλα διεξάγει μια σειρά από πολύ ενδιαφέροντα Προγράμματα με ευρωπαϊκές συνεργασίες, όπως το AKPINET, ένα πρόγραμμα με θέμα τους Ακρίτες της Ευρώπης. Έτσι έρχεται πολύ γρήγορα το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο στη μνήμη του ιδρυτή του Νικολάου Γ. Πολίτη, ένα συνέδριο που οργανώθηκε με πολύ μεράκι από τη Διευθύντρια και τους ερευνητές του Κέντρου. Ήταν ένα συνέδριο τιμής - οφειλής στον Πατέρα της ελληνικής Λαογραφίας σε ένα καλό για την ιστορία της πορείας του Κέντρου στάδιο. Αν μάλιστα συνυπολογισθεί και η επιτυχία της εντάξεώς του στα μεγάλα Προγράμματα της Κοινωνίας της Πληροφορίας, το

Κέντρο θα είναι σε θέση να επιτελέσει τον προορισμό του ως εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού. Η Ακαδημία Αθηνών φιλοξενεί το συνέδριο στο κεντρικό της Μέγαρο θέλοντας να τιμήσει τον πρωτοπόρο επιστήμονα, τον χαλκέντερο πνευματικό άνθρωπο, τον ιδρυτή της επιστήμης της Λαογραφίας στην Ελλάδα αλλά και να προβάλει ένα από τα παλαιότερα - προϋπάρξαν της ιδρύσεώς της - ερευνητικά Κέντρα της (1918). Ο Ν. Γ. Πολίτης με το πολυσύνθετο έργο, τη δράση και την πολύπλευρη προσωπικότητά του αντιπροσωπεύει μια ολόκληρη εποχή της ελληνικής κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ιστορίας στο κρίσιμο μεταίχμιο του 19ου και του 20ού αιώνα. Η θεματική του συνεδρίου με υπόβαθρο τον βίο, το έργο και την προσωπικότητα του Ν. Γ. Πολίτη, θα έχει ως κεντρικό άξονα την παράλληλη προϊστορία και την ιστορία του «Λαογραφικού Αρχείου», που ίδρυσε ο ίδιος επίσημα το 1918 - αλλά επί της ουσίας πριν το 1880 - και το πώς αυτό μετεξελίχθηκε στο σημερινό «Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών». Ένα Ινστιτούτο που αποτελεί ένα από τα πρώτα, αν όχι το πρώτο, ερευνητικά ιδρύματα της χώρας με πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο επιστημολογικό και γνωστικό αντικείμενο, που αφορά τον άνθρωπο ως δημιουργό και φορέα του παραδοσιακού πολιτισμού, αγροτικού και αστικού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι ανακοινώσεις θα παρακολουθήσουν εν πολλοίς την ιστορική πορεία του ΚΕΕΛ, σύμφυτη σχεδόν με την πορεία του ελληνικού Κράτους, πορεία που επίσης καθόρισε τη συγκρότηση μιας συνολικής εθνικής ταυτότητας και την ιδεολογία περί της «ελληνικότητας». Οι εξήντα περίπου ομιλητές από διαφορετικούς γνωστικούς χώρους θα προσεγγίσουν ιστορικά, ερμηνευτικά και κριτικά αυτή τη συμβολή, όπως και τη μέθοδο έρευνας, αρχειοθέτησης και εν γένει το έργο του ΚΕΕΛ, καθώς και το πόσο αυτά επηρέασαν διαλεκτικά τις επιστήμες του ανθρώπου στη χώρα μας, κυρίως τη Λαογραφία, την Εθνομουσικολογία, την Ανθρωπολογία, επίσης την Αρχαιολογία και την Ιστορία, αλλά και την παιδεία, την εθνική ιδεολογία, τις νοοτροπίες, την αισθητική και άλλα, αφού το ΚΕΕΛ συνέβαλε διαχρονικά στη δημιουργία και άλλων παράλληλων - κρατικών και ιδιωτικών - εκπαιδευτικών, ερευνητικών και πολιτιστικών φορέων, μουσείων και συλλογικών θεσμών.

Εύχομαι καλή επιτυχία.

Του Προέδρου της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Λαογραφίας, Ακαδημαϊκού κ. Κ. ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Κύριε Υπουργέ, κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας Αθηνών, κύριε Γενικό Γραμματέα Ολυμπιακών Αγώνων, κύριε Γενικό Γραμματέα της Ακαδημίας Αθηνών, κύριοι συνάδελφοι Ακαδημαϊκοί, κύριοι σύνεδροι, κυρίες και κύριοι,

Ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου με θέμα «Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας» σας καλωσворίζω στην εναρκτήρια συνεδρία και εύχομαι οι εργασίες του να δικαιώσουν τόσο τις προσδοκίες μας αλλά κυρίως να προωθήσουν τις γνώσεις μας γύρω από μια προσωπικότητα που edésποσε στην εθνική, κοινωνική, πνευματική γενικότερα ζωή του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, του Νικολάου Πολίτη, και δρομολόγησε εξελίξεις, οι οποίες υπήρξαν καθοριστικές για την καλλιτεχνική, λογοτεχνική, επιστημονική ζωή της χώρας μας. Το πολύπλευρο έργο του, που ελπίζουμε ότι θα φωτιστεί με νέα στοιχεία σε συνδυασμό με την πορεία και εξέλιξη του σημαντικότερου δημιουργήματός του, του Λαογραφικού Αρχείου και σήμερα Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, θα είναι το αντικείμενο που θα συζητηθεί κατά τη διάρκεια του συνεδρίου.

Η παρουσία «επί ταυτώ» τόσων διακεκριμένων, σχεδόν του συνόλου των Ελλήνων λαογράφων, και μεγάλου αριθμού ξένων επιστημόνων, λαογράφων αλλά και συναφών επιστημονικών κλάδων, εγγυάται την διεπιστημονική προσέγγιση και την πολυφωνία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Υπουργείο Παιδείας και ιδιαίτερα τον Υπουργό Παιδείας κ. Πέτρον Ευθυμίου, ο οποίος εξ αρχής εστήριξε την ιδέα της πραγματοποίησης αυτού του συνεδρίου και εξασφάλισε το ποσόν των 14.700 € από το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας. Επίσης ευχαριστούμε την Διοίκηση της Ακαδημίας Αθηνών για την παραχώρηση της αίθουσας αλλά και την συμπληρωματική οικονομική στήριξη, την Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, με την οποία το Κέντρο μας συνεργάζεται για την μεγάλη Έκθεση «Ελαίας Εγκώμιον», για την προσφορά των εκδόσεών της για τους συνέδρους, τον Σύλλογο Κισαμιτών Αττικής «Η Κίσαμος» για την προσφορά των παραδοσιακών κρητικών προϊόντων της αποψινής δεξίωσης και τους καλλιτέχνες, μουσικούς και τραγουδιστές που θα μας προσφέρουν αφιλοκερδώς την ψυχαγωγία στα μικρά κενά του πολύ φορτωμένου προγράμματος του συνεδρίου. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω την Διευθύντρια του Κέντρου κ. Καμηλάκη και τους ερευνητές και συνεργάτες του Κέντρου για όσους κόπους κατέβαλαν για την πραγματοποίηση του συνεδρίου και όλους τους συνέδρους που πρόθυμα ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση του Κέντρου Λαογραφίας.

**Του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
κ. ΠΕΤΡΟΥ ΕΥΘΥΜΙΟΥ**

Η Ακαδημία Αθηνών φιλοξενεί σήμερα τις εργασίες του σημαντικού αυτού συνεδρίου θέλοντας να τιμήσει τον πρωτοπόρο επιστήμονα, τον χαλκέντερο πνευματικό άνθρωπο και ιδρυτή της επιστήμης της Λαογραφίας στην Ελλάδα Νι-

κόλαο Γ. Πολίτη. Το 2001 συμπληρώθηκαν ήδη ογδόντα χρόνια από τον θάνατό του, ενώ, εξ όσων είμαι σε θέση να γνωρίζω, το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, που ο ίδιος ίδρυσε το 1918 ως «Λαογραφικόν Αρχεῖον» και το οποίο οργανώνει στη μνήμη του το παρόν συνέδριο, έχει μπει σε μια νέα φάση της μακράς δημιουργικής πορείας του με τον μεθοδολογικό και θεωρητικό εκσυγχρονισμό, τον εμπλουτισμό του ανθρώπινου δυναμικού του, την ψηφιοποίηση του υλικού του κατά τις σύγχρονες τεχνολογικές απαιτήσεις και τη μεταστέγασή του σε νέο, αυτόνομο κτήριο που απέκτησε με δωρεά του Ιδρύματος Βουδούρη.

Το Υπουργείο Παιδείας έχει παρακολουθήσει από τα πρώτα της βήματα την προσπάθεια του Ν. Γ. Πολίτη για τη συλλογή λαογραφικού υλικού, αφού ο ίδιος διετέλεσε Προϊστάμενος του Υπουργείου, ενώ μέσω του δικτύου των λειτουργών όλων των βαθμίδων της δημόσιας εκπαίδευσης διακινήθηκαν οι κατά καιρούς εγκύκλιοι για τη συλλογή του λαογραφικού υλικού. Η τελευταία εγκύκλιος εστάλη πρόσφατα από το Υπουργείο και εξ όσων πληροφορούμαι από τη Διευθύντρια του Κέντρου είχε μεγάλη ανταπόκριση μεταξύ των εκπαιδευτικών. Ο κύριος όγκος των χειρόγραφων συλλογών του ΚΕΕΛ είναι εξάλλου έργο των εκπαιδευτικών, οι οποίοι και το στελέχωσαν ως ερευνητικό δυναμικό με αποσπάσεις ή και εξελίχθηκαν σε μόνιμο προσωπικό του, διατέλεσαντες και διευθυντές. Λαμπρά παραδείγματα ο Στίλπων Κυριακίδης, ο Γεώργιος Μέγας, ο Δημ. Λουκόπουλος, ο Γ. Κ. Σπυριδάκης, ο Δημ. Λουκάτος, η Γεωργία Ταρσούλη, ο Σπ. Περιστέρης και άλλοι.

Ως αρμόδιος Υπουργός αναγνωρίζω την εθνική και εκπαιδευτική σημασία του έργου του Κέντρου Λαογραφίας, συμπαρίσταμαι δε και ενισχύω, με τις δυνατότητες που μου παρέχει η θέση μου, ηθικά και υλικά στην προσπάθεια του εκσυγχρονισμού του. Ωστόσο έχω επίγνωση, όπως νομίζω πως θα δειχθεί και εδώ αυτές τις ημέρες, ότι το έργο που επιτελείται στο Κέντρο όσο και το τεράστιο σε όγκο αποθησαυρισμένο και συνεχώς συλλεγόμενο υλικό του, είναι τόσο πολυσχιδές και πολυσύνθετο που απαιτεί μεγάλο αριθμό ανθρώπων και πόρων. Στο πλαίσιο και των σχετικών Προγραμμάτων που παρέχει η Ευρωπαϊκή Ένωση στον τομέα του πολιτισμού, της παιδείας και της έρευνας γίνονται σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση και το Κέντρο διεκδικεί δυναμικά το μερίδιό του.

Το συνέδριο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αφορά τόσο τον ευρύτερο επιστημονικό χώρο όσο και το πλατύ κοινό, καθώς ο Ν. Γ. Πολίτης με το πολυσύνθετο έργο, τη δράση και την πολύπλευρη προσωπικότητά του αντιπροσωπεύει μια ολόκληρη εποχή της ελληνικής κοινωνικής, πολιτικής, και πνευματικής ζωής.

Κατά το πρόγραμμα των ανακοινώσεων του συνεδρίου, του οποίου έχω την τιμή να κηρύξω την έναρξη, με αφετηρία τη ζωή και το έργο του Ν. Γ. Πολίτη θα παρακολουθήσουμε εν πολλοίς την υπεραιώνια πορεία του ΚΕΕΛ.

Οι ομιλητές θα προσεγγίσουν ιστορικά, ερμηνευτικά και κριτικά τη μέθοδο έρευνας και το έργο του ΚΕΕΛ.

Ευχόμενος καλή επιτυχία, κηρύσσω την έναρξη του Συνεδρίου.

Σύνοψη των εργασιών του Συνεδρίου

Της Διευθύντριας του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας κ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,

Αγαπητοί φίλοι της Λαογραφίας, που παρακολουθείτε τις εργασίες του συνεδρίου μας,

Ο απολογισμός της εσοδείας, ο αμητός ενός τετραήμερου συνεδρίου, όπως αυτό που μόλις τελείωσε σήμερα, δεν θεωρώ ότι είναι έργο τόσο απλό. Χρειάζεται νηφαλιότητα, ξεκούραση, που μου λείπει, και επισταμένη επίσκεψη των κειμένων των συνέδρων, εφ' όσον πολλές φορές για τις ανάγκες της συμμόρφωσης στον χρόνο, αλλά και της συζήτησης, τα κείμενα όλων έχουν περικοπεί δραστηκά. Έτσι, αν θα επιχειρούσα να δώσω μια εικόνα για το τι έχει κατατεθεί από την πλευρά των συνέδρων, αυτή θα ήταν λειψή και δεν το επιθυμώ.

Έτσι προτιμώ να παραμείνω σε μια αδρομερή σύνοψη, η οποία έχει διατυπωθεί από τους ίδιους τους ομιλητές, και τα πραγματικά συμπεράσματα να βγούν από όλους μας, όταν θα κυκλοφορηθεί ο τόμος των Πρακτικών, που θα παρουσιάσουμε στον ίδιο χώρο, Θεού θέλοντος και Ακαδημίας επιτρεπούσης.

Κατ' αρχήν μπορώ να πώ ότι όσον αφορά στον βασικό στόχο του συνεδρίου, που ήταν να τιμήσει τον πρωτοπόρο επιστήμονα, τον κορυφαίο πνευματικό άνθρωπο και ιδρυτή της επιστήμης της Λαογραφίας στην Ελλάδα αλλά και να προβάλει ένα από τα παλαιότερα ερευνητικά κέντρα της Ακαδημίας σε γενικές γραμμές έχει επιτευχθεί. Και η παρουσία όλες αυτές τις μέρες κοινού, που προέρχεται - εκτός των άμεσα ενδιαφερομένων - από τον ευρύτερο χώρο των ενδιαφερομένων για τον λαϊκό πολιτισμό, ικανοποιεί και την υπόθεση της Οργανωτικής Επιτροπής ότι το θέμα μας μπορεί να αφορά τόσο στον ευρύτερο επιστημονικό χώρο όσο και το πλατύ κοινό, καθώς ο Ν. Γ. Πολίτης με το πολυσύνθετο έργο, τη δράση και την πολύπλευρη προσωπικότητά του αντιπροσωπεύει μια ολόκληρη εποχή της ελληνικής κοινωνικής, πολιτικής, επιστημονικής και πνευματικής ιστορίας στο κρίσιμο μεταίχμιο του 19ου και του 20ού αιώνα, και όχι μόνον, καθώς τη σφράγισε φέρνοντας στο γνωστικό, επιστημονικό και εθνικό προσκήνιο τον «Λαό», με την καθιέρωση και τη συστηματική οργάνωση της επιστημονικής συλλογής, αρχειοθέτησης, μελέτης και προβολής των στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού με τρόπο και μέσα που συνέβαλαν καθοριστικά και στη διαμόρ-

φωση του νεοελληνικού εθνικού ιδεώδους, τη συγκρότηση συνολικής εθνικής ταυτότητας και την ιδεολογία περί της «ελληνικότητας».

Οι στόχοι για τη θεματική του συνεδρίου με υπόβαθρο, λοιπόν, τον βίο, το έργο και την προσωπικότητα του Ν. Γ. Πολίτη, ο οποίος κατά γενικήν ομολογία των δισεγγόνων του πλέον ομοτέχνων δικαίως κατέχει τον χαρακτηρισμό του «πατέρα και οδηγού» «ονόματι και έργω», και με κεντρικό άξονα την παράλληλη προϊστορία και την ιστορία του «Λαογραφικού Αρχείου», που ίδρυσε ο ίδιος επίσημα το 1918 και μετεξελίχτηκε στο σημερινό «Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», έχουν επίσης επιτευχθεί. Έτσι στο πλαίσιο που είχε προδιαγραφεί οι ανακοινώσεις ακολούθησαν εν πολλοίς την υπεραιωνόβια πορεία του ΚΕΕΛ, σύμφυτη σχεδόν με την πορεία του ελληνικού Κράτους, πορεία που επίσης καθόρισε τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και την ιδεολογία περί της «ελληνικότητας». Οι εξήντα περίπου ομιλητές από συγγενείς γνωστικούς χώρους προσήγγισαν ιστορικά, ερμηνευτικά και κριτικά αυτή τη συμβολή, όπως και τη μέθοδο έρευνας, αρχειοθέτησης και εν γένει το έργο του ΚΕΕΛ, καθώς και το πόσο αυτά επηρέασαν διαλεκτικά τις επιστήμες του ανθρώπου στη χώρα μας, κυρίως τη Λαογραφία, την Εθνομουσικολογία, την Ανθρωπολογία, επίσης την Αρχαιολογία και την Ιστορία – αλλά και την παιδεία, την εθνική ιδεολογία, τις νοοτροπίες, την αισθητική. Παράλληλα προς το Κέντρο Λαογραφίας κρατικοί φορείς και ιδιωτικά εκπαιδευτικά, ερευνητικά και ευρύτερα πολιτισμικά ιδρύματα παρουσίασαν το σημαντικό έργο τους, που έχει τον ίδιο στόχο, την προστασία, μελέτη και προβολή του λαϊκού πολιτισμού στο σύνολό του. Το Κέντρο Λαογραφίας, όπως έχει εξελιχθεί σήμερα με το πολυσύνθετο και πολυεπίπεδο επιστημολογικό και γνωστικό αντικείμενό του, που αφορά τον άνθρωπο ως δημιουργό και φορέα του παραδοσιακού πολιτισμού, αγροτικού και αστικού, υλικού και πνευματικού, προφορικού και εγγράμματου, πιστεύει στην διεπιστημονική προσέγγιση των πραγμάτων, σέβεται την ετερότητα στη σκέψη και τη μέθοδο και πάνω από όλα πιστεύει «λόγω και έργω» στον καλόπιστο διάλογο. Αν ήμουν πολιτικός – και ευτυχώς δεν είμαι – θα έλεγα ότι στους καιρούς μας, που οι επιστήμες του ανθρώπου διατρέχουν θανάσιμο κίνδυνο, δεν μας περισσεύει κανείς. Μακριά από προλήψεις και ιδεοληψίες – στο μέτρο του δυνατού, ας προσπαθήσουμε να πραγματοποιήσουμε σωστά ο καθένας το «εφ'ω ετάχθη». Στο συνέδριό μας έγινε λόγος και πολύ σωστά για τη Λαογραφία, τον όρο εννοώ, που ο Ν. Γ. Πολίτης προσέδωσε στη νέα επιστήμη. Συγχωρείστε μου να πιστεύω ότι να μεν «η επίσκεψις ονομάτων αρχή σοφίας», αλλά όπως και αν ερμηνευθεί το αρχή, ως αφετηρία (και κάθε αρχή είναι δύσκολη ή και το ήμισυ του παντός) είτε ως βασική συντεταγμένη της σοφίας, δεν παύει να είναι ένα μέρος της σοφίας. Η ολοκληρωμένη σοφία είναι το ίδιο το έργο. Και

για να κλείσω αυτή τη γενική μου αναφορά στο συνέδριό μας θα μου επιτρέψετε να αναφερθώ σε κάτι που η κ. Νόρα Σκουτέρη με ρεαλισμό και παρηρησία, που την διακρίνει, μας είπε: Ο «έλεγχος της πίστης του ονόματος στο έργο» όσον αφορά κατ' αρχήν στον Νικόλαο Πολίτη, και η παραδειγματική για την ελληνική Λαογραφία περίπτωση του, που συνοψίζει αποτελεσματικά το λαογραφικό διακύβευμα, την έργω διασταύρωση των ιστορικών συνεχειών με την ιστορία και την ανθρωπολογία / εθνολογία, καιρός είναι να μας απασχολήσει σήμερα για μια καλύτερη συνεργασία στο αύριο.

Ευχαριστίες προς:

Την Ακαδημία Αθηνών και ιδιαίτερα τον Πρόεδρο κ. Γρ. Σκαλκέα, και τον Γεν. Γραμματέα κ. Νικ. Μαρσανιώτη, που πάντα αγκαλιάζουν με ενδιαφέρον τις εκδηλώσεις του Κέντρου, τον Πρόεδρο της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου κ. Κων. Δρακάτο, που δυστυχώς απουσιάζει σήμερα, γιατί τον κρατάει κληήρη μια γρίπη, τον Επόπτη του Κέντρου κ. Πάνο Λιγομενίδη, το Υπουργείο Παιδείας και ιδιαίτερα στον Υπουργό Παιδείας κ. Πέτρο Ευθυμίου για την παρουσία του κατά την έναρξη του συνεδρίου και το γενικότερο ενδιαφέρον του για το Κέντρο. Τη Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων και ιδιαίτερα τον Γενικό Γραμματέα κ. Κων. Καρτάλη για την συνεργασία μας και την προσφορά στους συνέδρους εκδόσεων της Γ. Γ. Το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας για την οικονομική ενίσχυση για την διεξαγωγή του συνεδρίου. Τον Σύλλογο Κισαμιτών Αττικής «Η Κίσαμος» για την προσφορά των κρητικών εδεσμάτων. Τους μουσικούς και τους οργανοπαίχτες, που μας γοήτευσαν κατά τα διαλείμματα του τόσο πεστικού μας συνεδρίου.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

1. Παρουσίαση του τόμου Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς (Πρακτικά της Μουσικολογικής Συνάξεως εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη) την Πέμπτη 19 Ιουνίου 2003, ώρα 17.00, στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών (Ανατολική Αίθουσα).

Το βιβλίο παρουσίασαν ο σεβασμώτατος Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ιωάννης Ζηζιούλας, ακαδημαϊκός, ο υπουργός Εσωτερικών κ. Κώστας Σκανδαλίδης και ο εθνομουσικολόγος κ. Λάμπρος Λιάβας, αναπλ. καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Προσφώνησαν οι ακαδημαϊκοί κ.κ. Κ. Δρακάτος και Πάνος Λιγομενίδης και οι μαθητές του Σπυρ. Περιστέρη έψαλαν βυζαντινούς ύμνους. Τέλος προβλήθηκε η ταινία μικρού μήκους από τη σειρά «Μονόγραμμα» (Σπ. Περιστέρη) των Γιώργου και Ηρώς Σγουράκη.

Ο τόμος, ο οποίος αρχίζει με μήνυμα του μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Χριστοδούλου, παρουσιάζει τις ανακοινώσεις που έγιναν στο συνέδριο «Μουσικολογική Σύναξις εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη» και αποτελεί προσφορά στους φιλόμους θυμαστές του έργου του Σπύρου Περιστέρη και, προ πάντων, στους νεώτερους μουσικούς και μουσικολόγους που εμπνέονται από αυτό. Περιλαμβάνει: Παρουσίαση του ιστορικού της Εθνικής Μουσικής Συλλογής στο πλαίσιο της ανάπτυξης του Λαογραφικού Αρχείου από τη διευθύντρια του Κέντρου κ. Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, σύντομη βιογραφία του Σπ. Περιστέρη, γραμμένη από τον συντοπίτη του κ. Φίλιππο Αθ. Οικονόμου, χαιρετισμούς και ομιλίες συνεργατών του Σπ. Περιστέρη. Ακολουθεί η κεντρική ομιλία, που φέρει και τον γενικό τίτλο του συμποσίου: *Βυζαντινή μουσική – δημοτικό τραγούδι: Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς*. Συντάκτης της δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από τον καθηγητή κ. Γεώργιο Αμαργιανάκη, που αφενός μεν έχει ασχοληθεί επιστημονικά και με τις δύο αυτές όψεις της μουσικής παράδοσης, αφετέρου δε υπήρξε διάδοχος του Περιστέρη στο Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας.

Ο τόμος είναι αφιερωμένος κυρίως στις μουσικολογικές ανακοινώσεις, με ανακείμενο τη βυζαντινή μουσική (Chr. Troelsgård, I. Παπαθανασίου, Α. Χαλδαιάκης, I. Αρβανίτης), τη βυζαντινή μουσική και το δημοτικό τραγούδι συνδυαστικά (G. Wolfram, Ε. Μακρής) και το δημοτικό τραγούδι (Μ. Δραγούμης, Γ.

Χατζηθεοδώρου, Π. Σκούφης, Μ. Ανδρουλάκη, Α.-Μ. Γιαννακοδήμου) και καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα ερευνητικών ενδιαφερόντων στα πλαίσια πάντα της γενικότερης θεματικής του. Το Κέντρο Λαογραφίας παραδίδοντας στο κοινό τον παρόντα τόμο θεωρεί ότι ανοίγει επίσημα μια συζήτηση για τις δύο όψεις που συγκροτούν την ενιαία μουσική μας κληρονομιά.

Χαιρετισμοί

**Του Προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών, Ακαδημαϊκού
κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΚΑΛΚΕΑ**

Τα τελευταία χρόνια παρακαλουθώ την προσπάθεια που το Κέντρο Λαογραφίας καταβάλλει για την αξιοποίηση των θησαυρών του Αρχείου του με τα προγράμματα μηχανοργάνωσης και την αναβάθμιση των λειτουργιών του με την μεταστέγασή του στο νεοκλασικό κτήριο της οδού Ηπίου, τα συνέδρια, τις εκδηλώσεις, τις εκδόσεις. Όλα αυτά σε μια εποχή που γενικότερα οι επιστήμες του ανθρώπου υποβαθμίζονται και πολύ περισσότερο οι επιστήμες που υπογραμμίζουν τις εθνικές ιδιαιτερότητες, όπως η Λαογραφία.

Ως πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών για το έτος 2002 αισθάνομαι ιδιαίτερη ικανοποίηση να προωθώ αιτήματα της Διευθύνσεως του Κέντρου (Εφορευτική Επιτροπή, Διευθύντρια) για δραστηριότητές του, όταν παράλληλα προς την έρευνα προβάλλουν θέματα τόσο σημαντικά, όπως είναι η εθνική μουσική μας κληρονομιά, με την οποία καταπιάνεται το βιβλίο που θα παρουσιάσουν σήμερα οι εκλεκτοί ομιλητές.

Με την ευκαιρία της παρουσίας του κ. υπουργού Εσωτερικών θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες του Ιδρύματος για το ενδιαφέρον του για το Μουσικό Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας, θεμέλιος λίθος του οποίου υπήρξε η εργασία του αειμνήστου Σπυρίδωνος Περιστερή.

Η ολοκλήρωση της στέγης του Κέντρου με την έκθεση των ανακεμένων του και την αξιοποίηση των συλλογών του θα δώσει στην Πολιτεία ένα σύγχρονο Κέντρο Έρευνας του λαϊκού μας πολιτισμού, που τόσο έχουμε ανάγκη σήμερα μέσα στον ομογενοποιημένο κόσμο μας.

Του Προέδρου της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημαϊκού κ. ΚΩΝ. ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Σεβασμιώτατε,

Κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας Αθηνών,

Πανοσιολογιώτατε εκπρόσωπε του μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος,

Κύριε Υπουργέ,
Κύριοι Ακαδημαϊκοί,
Κυρίες και κύριοι,

Ο αείμνηστος Σπυρίδων Περιστέρης, μνημένος «εξ απαλών ονύχων» στη μουσική και ειδικότερα την παραδοσιακή ελληνική μουσική, υπηρέτησε επί τρεις περίπου δεκαετίες στο Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, με το οποίο, και μετά τη συνταξιοδότησή του, εξακολούθησε να συνεργάζεται.

Ως βασικός μουσικός ερευνητής συνέβαλε στη στήριξη και ενίσχυση του Μουσικού Αρχείου του Κέντρου και προσέφερε άφθονο μουσικολογικό υλικό με ειδικές αποστολές και έρευνες, που εξετέλεσε, υπό ανάξοες συνθήκες, σε πολλές περιοχές της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδος. Από το υλικό αυτό, καθώς και από άλλο που συγκεντρώθηκε από τους ερευνητές του Κέντρου, κατέγραψε και μετέφερε στο πεντάγραμμο περισσότερες από 1500 μελωδίες.

Τις γνώσεις που απέκτησε από τις επιτόπιες εθνομουσικολογικές έρευνες ο Σπυρίδων Περιστέρης αποτύπωσε σε μελέτες του κυρίως στην Επετηρίδα του Κέντρου. Επιμελήθηκε την έκδοση ενός λευκάματος για τα 150 χρόνια από την έναρξη της επαναστάσεως του 1821 και με τον αείμνηστο Γεώργιο Σπυριδάκη εξέδωκαν ογκώδη τόμο με δημοτικά τραγούδια, ο οποίος επανεκδόθηκε πρόσφατα από το Κέντρο, δεδομένου ότι αποτελεί έργο αναφοράς των μουσικολόγων, αλλά και βοήθημα για τους φοιτητές των Τμημάτων Μουσικών Σπουδών των Πανεπιστημίων.

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας σε συνεργασία με την Ιερά Αρχιεπισκοπή και τη Μητρόπολη Αθηνών, για να τιμήσουν την προσωπικότητα του Σπυριδωνος Περιστέρη, με αφορμή τη συμπλήρωση δύο ετών από την εκδημία του, πραγματοποίησαν στις 10 και 11 Νοεμβρίου 2000 «Μουσικολογική Σύναξη», που είχε ως θέμα: «Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς», στην οποία μετέσχον 30 περίπου ερευνητές κυρίως της μουσικολογίας από την Ελλάδα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Λόγω της επιτυχίας του συνεδρίου, το Κέντρο αποφάσισε να προβεί σε έκδοση των πρακτικών του. Τα Πρακτικά αυτά παρουσιάζουν σήμερα: ο σεβασμώτατος Μητροπολίτης Περγάμου κ. Ιωάννης Ζηζιούλας, ακαδημαϊκός, ο υπουργός Εσωτερικών κ. Κώστας Σκανδαλίδης και ο αναπληρωτής καθηγητής Μουσικολογίας κ. Λάμπρος Λιάβας.

**Του Επόπτη του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημαϊκού
κ. ΠΑΝΟΥ ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ**

Σεβασμώτατε,
Πανοσιολογώτατε εκπρόσωπε του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών

και πάσης Ελλάδος,
Κύριε Πρόεδρε της Ακαδημίας Αθηνών,
Κύριε Υπουργέ και κύριοι Ακαδημαϊκοί,
Κυρίες και κύριοι,

Κατά το διάστημα της λειτουργίας και δραστηριότητας του Κέντρου Λαογραφίας οι ερευνητές έχουν συγκεντρώσει και διαφυλάξει αρχαιακό υλικό ανυπολόγιστης επιστημονικής και εθνικής σημασίας. Αποτελεί την κιβωτό, στην οποία φυλάσσονται στοιχεία για όλες τις μορφές και εκδηλώσεις του παραδοσιακού πολιτισμού του λαού μας. Βρεθήκαμε, λοιπόν, τα τελευταία χρόνια μπροστά σ' έναν όγκο 12.000 ειδικών βιβλίων και πλήθους άρθρων για τη λαογραφία, 5.000 χειρογράφων εκτάσεως περίπου 2.500.000 σελίδων, 25.000 ωρών ηχογραφήσεων σε 1700 μαγνητοταινίες και πολυάριθμες κασέτες, 12.000 δίσκων και 1000 περ. αντακεμένων μουσειακού χαρακτήρα, μεταξύ των οποίων 100 περίπου μουσικά όργανα. Η επεξεργασία, αξιολόγηση και αξιοποίηση του υλικού αυτού έχει φθάσει μόλις στο 2% του συνολικού όγκου.

Ο κίνδυνος καταστροφής του μουσικού αρχαιακού υλικού εξαιτίας του ορατού απομαγνητισμού των ταινιών (ο νόμος εντροπίας), στις οποίες είναι καταγεγραμμένη η Εθνική Μουσική Συλλογή, κατέστησε αναγκαία και άμεσης προτεραιότητας την αντιγραφή και αποθήκευση του υλικού αυτού σε σύγχρονα ηλεκτρονικά μηχανήματα με ψηφιακά μέσα. Η ανάγκη μηχανοργάνωσης και προγραμματισμού της εργασίας του Κέντρου με μέσα που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία στον τομέα της πληροφορικής θεωρήθηκε επιτακτική και επείγουσα. Για τους λόγους αυτούς συντάχθηκε το 1995 από τη διευθύντρια κ. Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη Πρόγραμμα για τη μηχανοργάνωση του Αρχείου του Κέντρου. Το υπό την επιστημονική εποπτεία μου Πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Η έγκρισή του έδωσε στο Κέντρο την ευκαιρία να ανασυγκροτηθεί εκ βάθρων και στους ερευνητές τη δυνατότητα να συνεχίσουν τη διερεύνηση των θεμάτων του λαϊκού πολιτισμού με σύγχρονα μέσα. Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Ανάπτυξης και Εκσυγχρονισμού της Βιβλιοθήκης και του Αρχείου του Κέντρου» εξασφαλίστηκε και εγκαταστάθηκε ο αναγκαίος τεχνικός εξοπλισμός, απαραίτητος για την εφαρμογή και ανάπτυξη ειδικού λογισμικού. Για την πλήρη αναδιοργάνωση του Κέντρου θεωρήθηκε απαραίτητη η μεταστέγασή του σε χώρο κατάλληλο να στεγάσει τις δραστηριότητές του, τη δημιουργία Στούντιο για την αντιγραφή των μουσικών κεμένων, τη συντήρησή τους και τη σωστή αξιοποίηση του χειρόγραφου πλούτου του Κέντρου. Η δημιουργία ενός σύγχρονου Αρχείου Μουσικής, το οποίο να προκύπτει από την υπάρχουσα δομή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες της σύγχρονης τεχνολογίας και επικοινωνίας, ήταν επιτακτική.

Προϋπόθεση για την οργάνωση του Μουσικού Αρχείου ήταν η διάσωση του μουσικού υλικού με την αντιγραφή των μαγνητικών ταινιών και παλαιών δίσκων σε ψηφιακή μορφή, προτεραιότητα την οποία εθέσαμε εξ αρχής. Το Στούντιο, που ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί, λειτουργεί, όταν υπάρχουν κονδύλια, και το πολύτιμο υλικό αντιγράφεται, προκειμένου να εξασφαλισθεί από τη φθορά του χρόνου. Η οργάνωση του Μουσικού Αρχείου έγινε με βασική αρχή την χρησιμοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας πολυμέσων με αξιοποίηση του ηχητικού, οπτικού, χειρόγραφου υλικού και κινούμενης εικόνας (video). Με βάση τις ανάγκες αρχειοθέτησης και αναζήτησης υλικού και πληροφοριών δημιουργήθηκε ηλεκτρονική βάση με όλα εκείνα τα στοιχεία που σε συνδυασμό με το υπόλοιπο αρχείο του Κέντρου επιτρέπουν την παρακολούθηση της λειτουργίας του Μουσικού Αρχείου και τη διαχείριση του υλικού του, καθώς και τη διασφάλιση της μοναδικότητάς του με πεδία πρόσβασης ανάλογα με την ιδιότητα του χρήστη - ερευνητή και την ειδική άδεια που διαθέτει. Εδώ η Πολιτεία, η οποία με το Υπουργείο Παιδείας αλλά και με τον ενδιαφερόμενο έμπρακτα για την παραδοσιακή ελληνική μουσική, βυζαντινή και δημοτική, υπουργό Εσωτερικών κ. Κώστα Σκανδαλίδη, τον οποίο ευχαριστούμε για την παρουσία του σήμερα εδώ, πρέπει να σταθεί αρωγός, προκειμένου να ολοκληρωθεί το έργο της ψηφιοποίησης του τεράστιου όγκου του υλικού και να παραδοθεί ο πολύτιμος αυτός θησαυρός του Κέντρου στις επόμενες γενιές ακέρατος και επιστημονικά προσβάσιμος.

2. Εγκαίνια του Μουσείου του Άρτου, Αμφίκλεια Φθιώτιδας, 21 Νοεμβρίου 2003.

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού των λειτουργιών του και του επαναπροσδιορισμού του ρόλου του ως Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού αναπτύσσει τελευταία μια νέα μουσειακή πολιτική προσφέροντας επιστημονική υποστήριξη συμμετέχοντας στον σχεδιασμό και τη δημιουργία εξειδικευμένων μουσείων κυρίως στην περιφέρεια. Έτσι έχει επιλέξει να στηρίξει την προσπάθεια αξιόλογων λαογραφικών και πολιτιστικών συλλόγων, που διέθεταν την απαραίτητη υποδομή, για τη λειτουργία του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο, του Ελληνικού Μουσείου της Ελιάς στα Καψαλιανά Αρκαδίου Κρήτης και του Μουσείου του Άρτου στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας.

Οι εξειδικευμένοι ερευνητές και επιστημονικοί συνεργάτες του Κέντρου με βάση την προϋπάρχουσα πλούσια συλλογή του τοπικού πολιτιστικού συλλόγου «Δαδιώτικη Εστία» και σε στενή συνεργασία με αυτόν δημιούργησαν ένα μου-

σείο στο πλαίσιο της «περιφερειακής εθνογραφίας» με συστηματική έρευνα, που αντλεί πληροφορίες και τεκμηριωτικό υλικό από την προφορική παράδοση. Ο σαφής παιδευτικός-αφηγηματικός χαρακτήρας της έκθεσης καθίσταται πόλος για έρευνα, μελέτη, μάθηση και ψυχαγωγία, αλλά και κοινωνική ευαισθητοποίηση και προβληματισμό. Τη μουσειακή μελέτη και οργάνωση της έκθεσης είχε η μόνιμη συνεργάτις του Κέντρου, αρχαιολόγος κ. Λουΐζα Καραπιδάκη.

Στις αίθουσές του Μουσείου ο επισκέπτης παρακολουθεί τις αναπαραστατικές εικόνες, σκηνές από τον αγροτικό βίο, πληροφορείται για την πορεία της καλλιέργειας του σιταριού «Από το σπόρο στο αλεύρι» και την επεξεργασία του «Από το αλεύρι στο ψωμί», μυείται στη διατροφική και συμβολική σημασία του ψωμιού «Στον κύκλο της ζωής του ανθρώπου» όσο και «Στον κύκλο του χρόνου» μέσα από τις ομώνυμες εκθεσιακές ενότητες σε αναφορά με το τοπικό παράδειγμα της καθημερινής ζωής, τις τελετουργίες και τις γιορτές στην Αμφίκλεια. Επιπλέον μπορεί να πληροφορηθεί για τις αντίστοιχες χρήσεις και τη σημασία των σιτηρών στην αρχαιότητα.

Η Αμφίκλεια χτισμένη στους βόρειους πρόποδες του μυθικού, πανέμορφου Παρνασσού μπόρεσε μέσα από ιστορικές και κοινωνικές συγκυρίες να διατηρήσει ζωντανές τις παραδόσεις και διακριτές τις τοπικές της ιδιαιτερότητες. Αναπτυσσόμενη πρόσφατα και ως κέντρο χειμερινού τουρισμού, απέκτησε με την ουσιαστική συμβολή του τοπικού Λαογραφικού Συλλόγου, του Δήμου και των κατοίκων ένα πρωτότυπο πολιτιστικό - εκπαιδευτικό σημείο έλξης επισκεπτών, που μπορεί να τονώσει την τοπική οικονομία και να συμβάλει στην παραπέρα προβολή του τόπου, δίνοντας το παράδειγμα για μια περιφερειακή ανάπτυξη, που αναδεικνύει τις τοπικές πολιτισμικές αξίες διαχρονικά, κινητοποιεί τις εγχώριες δυνάμεις και αντλεί από ίδιους πόρους.

Ανήμερα στην κατεξοχήν γιορτή - προσευχή για την καλή σοδειά, της «Μεσοσπορίτισσας» Παναγίας, πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια του μοναδικού στην Ελλάδα εθνογραφικού - λαογραφικού «Μουσείου του Άρτου» στην Αμφίκλεια της Φθιώτιδας, που πανηγύριζε τα Εισόδια της Θεοτόκου.

Το μουσείο εγκαινίασε την Παρασκευή, 21 Νοεμβρίου 2003, στις 11.30 ο καταγόμενος από την Αμφίκλεια Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας κ. Αθανάσιος Τσουροπλής στον χώρο του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου.

Μετά τον χαιρετισμό του Προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών κ. Γρηγορίου Σκαλκέα, του ακαδημαϊκού και Επόπτη του Κέντρου Λαογραφίας κ. Πάνου Λιγομενίδη, του Δημάρχου κ. Λουκά Σκλαβούνου και του Προέδρου του Λαογραφικού Χορευτικού Συλλόγου Αμφίκλειας «Η Δαδιάτικη Εστία» κ. Δημ. Βασιλείου, η υπεύθυνη για την επιστημονική τεκμηρίωση του Μουσείου Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας κ. Αικ. Πολυμέρου - Καμηλάκη μίλησε για το σκεπτικό

της δημιουργίας του νέου μουσείου (βλ. παρακάτω σελ. 508-511) και η υπεύθυνη της μουσειολογικής μελέτης και συντονίστρια της έκθεσης κ. Λουΐζα Καραπαδάκη ξενάγησε τους επίσημους και τους πολυάριθμους επισκέπτες στον χώρο του Μουσείου.

Χαιρετισμοί

Του Επόπτη του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημαϊκού κ. Π. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗ

Κύριε Δήμαρχε,

Κύριε Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας,

Κύριοι συνάδελφοι της Ακαδημίας Αθηνών,

Κυρία Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας και αγαπητοί ερευνητές,

Κύριε Πρόεδρε του Λαογραφικού - Χορευτικού Συλλόγου Αμφίκλειας και αξιότιμα μέλη του,

Κύριοι εκπρόσωποι των φορέων της περιοχής,

Κυρίες και κύριοι,

Όταν η Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας κ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, εδώ και μερικά χρόνια, έφερε στην Εφορευτική Επιτροπή για συζήτηση το θέμα της δημιουργίας του Μουσείου στην περιοχή σας, ομολογώ ότι τόσο εγώ όσο και οι συνάδελφοί μου ακαδημαϊκοί είχαμε επιφυλάξεις. Και οι λόγοι ήταν πολλοί. Κατ' αρχήν ο τόπος. Δεν έχουμε συνηθίσει να εκτελούνται έργα με ιδιαίτερο πολιτιστικό αλλά και ευρύτερα οικονομικό περιεχόμενο έξω από τα μεγάλα αστικά κέντρα.

Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι η ίδια και οι συνάδελφοί της στο Κέντρο είχαν αναλάβει μία μεγάλη προσπάθεια αναδιοργάνωσης του ίδιου του Κέντρου Λαογραφίας, το οποίο πραγματοποίησε ένα μεγάλο Πρόγραμμα εκσυγχρονισμού - μηχανοργάνωσης των λειτουργιών του αλλά και μετακόμησης σε ένα νεοκλασικό κτήριο, του οποίου τα εγκαίνια θα γίνουν προσεχώς. Παράλληλα διεξάγει μια σειρά από πολύ ενδιαφέροντα προγράμματα με ευρωπαϊκές συνεργασίες, όπως το AKPINET, δηλαδή πρόγραμμα με θέμα τους Ακρίτες της Ευρώπης κ.ά.

Η επιστημονική επιμέλεια του Μουσείου του Άρτου εντάσσεται στον ευρύτερο σχεδιασμό του Κέντρου για τη δημιουργία μονοθεματικών μουσείων, ερευνητικών μονάδων στην περιφέρεια με επιστημονικό αλλά και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, ενταγμένων στις κοινωνίες που τις φιλοξενούν με προοπτικές εξέλιξης σε πολιτιστικά αλλά και οικονομικής σημασίας κέντρα.

Έτσι παρακολουθεί και κατευθύνει επιστημονικά τρία μονογραφικά μουσεία: Το Ελληνικό Μουσείο της Ελιάς στην περιοχή Αρκαδίου Ρεθύμνης, το

Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο και το Μουσείο του Άρτου, για το οποίο περισσότερα θα ακούσετε από την κ. Καμηλάκη.

Το Μουσείο, που σε λίγο θα ανοίξει την πόρτα του στο κοινό, έχει σχεδιαστεί με βάση τον χώρο που ήταν διαθέσιμος και το υλικό που συγκεντρώθηκε για την περιοχή, με φιλόδοξες προοπτικές να αποτελέσει για την Αμφίκλεια και τους γύρω δήμους ένα πνευματικό και εκπαιδευτικό κέντρο τόσο για τις νέες γενιές όσο και για τις χιλιάδες των περαστικών που ανεβαίνουν στον Παρνασσό και που αλλιώς δεν θα είχαν πολλούς λόγους να σταματήσουν στην κομώπολη. Επομένως το ίδιο το Μουσείο θα αποτελέσει ταυτόχρονα και μοχλό ανάπτυξης.

Βεβαίως όλα εξαρτώνται από την διαχείριση του νέου αποκτήματός σας. Εκπαιδευτικά προγράμματα, επέκταση του χώρου, ένταξη του Μουσείου σε ευρύτερους σχηματισμούς, όπως το ΥΠΠΟ, ο Δήμος, το Πανεπιστήμιο της Λαμίας, ενδεχομένως θα μπορούσαν να σημάνουν την αρχή μιας νέας πορείας του και τη διασφάλιση πόρων για τη λειτουργία και ακτινοβολία του.

Εγώ θα ήθελα να συγχαρώ τον Λαογραφικό - Χορευτικό Σύλλογο για το εξαιρετικά σημαντικό εγχείρημα και το Κέντρο Λαογραφίας, ιδιαίτερα τη Διευθύντριά του κ. Καμηλάκη και τη Μουσειολόγο κ. Καραπαδάκη, για το αποτέλεσμα και να ευχηθώ να είναι πολλά τα ...ψωμά του Μουσείου για το καλό της περιοχής.

Του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας κ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΣΟΥΡΟΠΛΗ

Τα μουσεία, κυρίως τα τοπικά, αποτελούν προϊόντα ιδιωτικής συνήθως πρωτοβουλίας με κύριο σκοπό τους τη διάσωση και προβολή του λαϊκού πολιτισμού κάθε περιοχής. Τα μουσεία αυτά, σύμφωνα με μια παλιότερη έρευνα του ΕΚΚΕ για λογαριασμό του ΥΠΠΟ, ανήκουν σε ιδιωτικούς φορείς ή υπάγονται σε πολιτιστικούς συλλόγους. Λειτουργούν συνήθως χωρίς προσωπικό –δεν γίνεται λόγος για ειδικευμένο προσωπικό– και τα περισσότερα αντιμετωπίζουν πρόβλημα στέγης. Ελάχιστα από αυτά έχουν τη δυνατότητα να λειτουργούν καθημερινά και σχεδόν κανένα δεν στηρίζει τη λειτουργία του σε έσοδα δικά του, αλλά σε επαχορηγήσεις του ΥΠΠΟ ή άλλων φορέων.

Η συγκεκριμένη έκθεση του ΕΚΚΕ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: «Τα μουσεία αυτά, στην κατάσταση που βρίσκονται, δεν είναι σε θέση να εξυπηρετήσουν ούτε τους παραδοσιακούς σκοπούς τους, πολύ λιγότερο δε τους στόχους μας σύγχρονης πολιτιστικής πολιτικής συμβάλλοντας στην ανάπτυξη και δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή ατόμων και ομάδων στην πολιτιστική πολιτική».

Με βάση, ωστόσο, τις αρχές ενός σύγχρονου μουσείου, το μουσείο πρέπει να είναι :

- Κέντρο έρευνας του πολιτισμού της περιοχής
- Τόπος διατήρησης, διάσωσης και αξιοποίησης του υλικού της περιοχής που έχει συγκεντρωθεί στους χώρους του
- Σχολείο για τη μελέτη του παρελθόντος της περιοχής.

Έτσι πραγματώνεται ο παιδευτικός ρόλος του τοπικού μουσείου, που δεν πρέπει να είναι μόνο η συλλογή και η έκθεση και στην καλύτερη περίπτωση η μελέτη και η τεκμηρίωση του υλικού. Η έννοια της εκπαιδευτικής αποστολής του μουσείου, γεννημένη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποβλέπει στη σύνδεση του μουσείου με το ευρύ κοινό. Αυτό σημαίνει ότι η πληροφόρηση και η συνεχής ενημέρωση είναι απαραίτητες και για τη συμμετοχή του κοινού.

Η απόφαση του Λαογραφικού Χορευτικού Συλλόγου Αμφίκλειας να δημιουργήσει, με αφετηρία την ύπαρξη μιας αξιόλογης συλλογής αντικειμένων του παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού, ένα μουσείο με σύγχρονες προδιαγραφές, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της μουσειολογικής επιστήμης, ιδέα και απόφαση μεγάλης σημασίας για το μέλλον της Αμφίκλειας και της ευρύτερης περιοχής της, αποτελεί ένα σημαντικό βήμα για την ουσιαστική αναβάθμιση της περιοχής σε συνδυασμό με άλλα αναπτυξιακά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη σ' αυτήν.

Η ευφυής, λοιπόν, ιδέα και απόφαση του Λαογραφικού Χορευτικού Συλλόγου Αμφίκλειας «Η Δαδιώτικη Εστία» για τη δημιουργία ενός μουσείου της εξέλιξης των παραδοσιακών καλλιτεχνικών και της μεταποίησης των δημητριακών για την παρασκευή των ποικίλων ειδών άρτου υποστηρίζεται πειστικά από το γεγονός ότι η περιοχή αποτελεί από την αρχαιότητα χώρο παραγωγής δημητριακών και η γεωργία υπήρξε και εξακολουθεί να είναι βασική ασχολία των κατοίκων. Και συμφωνώ με την άποψη της Διευθύντριας του Κέντρου Λαογραφίας ότι η περιοχή (κατ' εξοχήν γεωργική από την αρχαιότητα, πατρίδα του Ησιόδου, ο οποίος περιγράφει το άροτρο, γνωστό ως «ησιόδειο») δικαιούται ένα μουσείο που να ασχολείται με την εξέλιξη των τρόπων και μεθόδων καλλιέργειας της γης και παραγωγής του άρτου. Τη γεωργία και τη σπουδαιότητά της για τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του αφορούν όσα γράφει ο Ξενοφών στον Οικονομικό του και οι άλλοι Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς που τον μιμήθηκαν: Τη γεωργία ούτε οι θεοί δεν αρνήθηκαν να ασκήσουν, γιατί εκτός από την οικονομία του σπατιού συμβάλλει και στην άσκηση του σώματος των ελευθέρων ανθρώπων... «Γεωργίαν τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καὶ τροφὸν εἶναι. Εὖ μὲν γὰρ φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι».

Η παρακολούθηση του κύκλου της καλλιέργειας, της εξέλιξης των γεωργικών εργαλείων για τη βελτίωση της παραγωγής και την ελάφρυνση του μό-

χθου του γεωργού, καθώς και όλων εκείνων των μέσων και μεθόδων που βελτίωσαν την απόδοση των καλλιεργειών, πρέπει να αποτελέσουν στόχο του Μουσείου.

Η μελέτη, λοιπόν, του παραδοσιακού πολιτισμού από τα μουσεία πρέπει να εντάσσεται οργανικά στο σύνολο της μελέτης μας κοινωνίας σε χώρο και χρόνο και της δυναμικής σχέσης των ανθρώπων προς τα αντικείμενα.

Κυρίες και κύριοι,

Το Μουσείο που ξεκινά σήμερα θα πρέπει να έχει την αμέριστη φροντίδα και συμπαράστασή μας. Το ΥΠΕΠΘ μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη λειτουργία του εντάσσοντας δραστηριότητες του Μουσείου στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχολείων της ευρύτερης περιοχής αλλά και άλλων και ενισχύοντας τις ευρύτερες δραστηριότητές του. Η σύνδεσή του με το Πανεπιστήμιο της Λαμίας θα του εξασφαλίσει δυνατότητες να λειτουργήσει ως χώρος εκπαίδευσης φοιτητών της σχεδιαζόμενης Σχολής Οικιακής Οικονομίας με προοπτικές να καταστεί χώρος με ιδιαίτερα υψηλές επιδόσεις στον τομέα της έρευνας και της παραγωγής του άρτου.

Ομιλία

**Της Διευθύντριας του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας
κ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ**

Κυρίες και κύριοι,

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται και στη χώρα μας αξιοσημείωτη δραστηριότητα στον χώρο της συγκέντρωσης, διάσωσης, μελέτης, προβολής και αξιοποίησης των τεκμηρίων του παραδοσιακού πολιτισμού παράλληλα με τη δημιουργία ποικίλης μορφής και περιεχομένου λαογραφικών και άλλων συγγενών μουσείων και συλλογών. Η Μουσειολογία, στην οποία ανήκει και η Λαογραφική Μουσειολογία, έχει εξελιχθεί σε επιστήμη και έχει εισαχθεί τελευταία στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Γιορτή των γεωργών η Μεσοσπορίτισσα έδωσε την ιδέα στον τοπικό Λαογραφικό Χορευτικό Σύλλογο Αμφίκλειας «Δαδιώτικη Εστία» με «αρχηγό» την πάντοτε θαλερή κ. Ανθή Πράσσου και τον αδελφό της κ. Ευστάθιο Πανουργιά, επί σειράν ετών πρόεδρο του Συλλόγου, να οργανώσουν για πρώτη φορά το 1984, και από τότε να οργανώνουν κάθε δύο χρόνια, τριήμερη έκθεση ψωμιού και άλλων παραδοσιακών παρασκευασμάτων από δημητριακά. Στην έκθεση εκτίθενται ψωμιά που έχουν σχέση με την καθημερινή διατροφή των κατοίκων της περιοχής, ψωμιά που ζυμώνονται σε συγκεκριμένες γιορτές και για διάφορους λόγους στον κύκλο του χρόνου (Χριστούγεννα, Πάσχα, θερισμό κ.λπ.), στον κύκλο της ζωής (γέννηση, γάμο, θάνατο), λατρευτικά ψωμιά κ.ά.

Από το σκυλόψωμο για τον φύλακα του κοπαδιού¹ ως την πίτα της Πρωτοχρονιάς με τον «οικουρό όφι»². Και με αφορμή αυτή την έκθεση ξεκίνησε και προχώρησε η ιδέα δημιουργίας ενός Μουσείου του Ψωμιού στην Αμφίκλεια.

Η ανάγκη δημιουργίας ενός Μουσείου της παραδοσιακής τεχνολογίας στον τομέα των καλλιεργειών και του ψωμιού προκύπτει από το γεγονός ότι η περιοχή Αμφίκλειας αποτελεί από την αρχαιότητα χώρο παραγωγής δημητριακών και η γεωργία και η κτηνοτροφία υπήρξαν και εξακολουθούν να είναι βασικές ασχολίες των κατοίκων. Και αυτά σε συνδυασμό με τα συναφή επαγγέλματα (σιδεράς, σαμαράς, πεταλωτής, αγωγιάτης κ.ά.).

Βεβαίως πολλά μουσεία και συλλογές περιέχουν αντικείμενα των εκφάνσεων αυτών του υλικού βίου, χωρίς, ωστόσο, να δίδουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος. Το μουσείο αυτό συγκεντρώνει από την ευρύτερη γεωργική περιοχή της Αμφίκλειας εθνογραφικό υλικό σχετικό με την γεωργία και την μεταποίηση των δημητριακών. Το γεγονός, εξ άλλου, ότι πρόκειται για μια περιοχή με ιστορικό και προϊστορικό παρελθόν πλούσιο, όπως αποκαλύπτει συνεχώς η αρχαιολογική έρευνα, αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο.

Πατρίδα του Ησιόδου, ο οποίος πρώτος περιγράφει το άροτρο, γνωστό ως «ησιόδειο», η περιοχή δικαιούται ένα Μουσείο που να ασχολείται με την εξέλιξη των τρόπων και μεθόδων καλλιέργειας της γης.

Ο Ησιόδος από την κοντινή Άσκρα της Βοιωτίας συμβουλεύει τον αδελφό του Πέρση και βέβαια κάθε γεωργό στο έργο του Έργα και Ημέραι πώς θα καλλιεργήσει τη γη και από τί είδος δένδρου πρέπει να φτιάξει το άροτρο, που είναι δύο ειδών : το *αυτόγυον* και το *πηκτόν*. Η περιγραφή του βοιωτικού αρότρου και σκηνών της αρόσεως καθώς και τα αρχαιολογικά ευρήματα στον Ορχομενό και τη Θήβα δείχνουν ότι η περιοχή υπήρξε σιτοβολώνας. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά

1. Ψωμί από πίτουρα και αλεύρι δεύτερης κατηγορίας για τα σκυλιά του κοπαδιού. Το ζύμωναν ανελλιπώς ξεχωριστά, για να ταΐσουν τα σκυλιά.

2. Η πρωτοχρονιάτικη πίτα στολίζεται συχνά με ένα φίδι από ζυμάρι. Είναι ο φύλακας του σπιτιού από κάθε κακό, ο «οικουρός όφης» των αρχαίων Ελλήνων, το φίδι του σπιτιού, όπως το λένε στην Αμφίκλεια. Γι' αυτό και όταν το βρουν κάπου στο σπίτι, στο κατάι, στην αυλή, κάτω από τη σκάλα κ.α., δεν το σκοτώνουν. Αγαθός Δαίμων, φύλακας και προστάτης οίκων και πόλεων στην αρχαία Ελλάδα, επιζεί στο πνεύμα και τις συνήθειες των νεότερων Ελλήνων ως «στοιχείο του σπιτιού» και επαφάει ως οικουρός όφης, τον οποίο σέβονται οι οικείοι ως φύλακα και εγγυητή της ευτυχίας του οίκου. Έτσι στη Ζάκυνθο οι χωρικοί θέτουν τεμάχιο άρτου στην είσοδο της φωλιάς του, ενώ στη Λέρο την παραμονή της αρχιχρονιάς (1 Σεπτεμβρίου) τοποθετούν γλυκίσματα στο τραπέζι, για να φάει τη νύχτα το στοιχείο του σπιτιού και να γλυκαθεί (Γ. Α. Μέγα, *Ελληνικά έορταί και έθιμα λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1963², σ. 14).

το γεγονός ότι τόσο η ονομασία του αρότρου (αλέτρι) όσο και επιμέρους τμήματά του διατηρούν τις ίδιες ονομασίες : ιστοβοεύς=σταβάρι, ύνις=υνί, χειρολάβις=χερολάβια).

Πόλλ' ἐπικαμπύλα κᾶλα· φέρειν δὲ γύην, δτ' ἂν εὖρης,
 ἐς οἶκον, κατ' ὄρος διζήμενος ἢ κατ' ἄρουραν,
 πρίνινον· δς γὰρ βουσὶν ἀροῦν ὀχυρώτατός ἐστιν,
 εὗτ' ἂν Ἀθηναίης δμῶος ἐν ἐλύματι πήξας
 γόμφοισιν πελάσας προσαρήρεται ἱστοβοῆι.
 Δοιὰ δὲ θέσθαι ἄροτρα, πονησάμενος κατὰ οἶκον,
 αὐτόγυον καὶ πηκτόν, ἐπεὶ πολὺ λώιον οὕτω·
 εἴ χ' ἕτερον ἄξαις, ἕτερόν κ' ἐπὶ βουσι βάλοιο.
 Δάφνης δ' ἢ πτελέης ἀκιώτατοι ἱστοβοῆες,
 δρυὸς ἔλυμα, γύης πρίνου· βόε δ' ἐνναετήρω
 ἄρσενε κεκτῆσθαι, τῶν γὰρ σθένος οὐκ ἀλαπαδνόν,
 ἦβης μέτρον ἔχοντε· τῷ ἐργάζεσθαι ἀρίστω.
 Οὐκ ἂν τῷ γ ἐρίσαντε ἐν αὐλακι κάμ μὲν ἄροτρον
 ἄξιαν, τὸ δὲ ἔργον ἐτώσιον αὐθι λίποιεν.
 Τοῖς δ' ἅμα τεσσαρακονταετῆς αἰζηὸς ἔποιτο
 ἄροτον δειπνήσας τετράτροφον, ὀκτάβλωμον,
 δς ἔργου μελετῶν ἰθειᾶν κ' αὐλακ' ἐλαύνοι,
 μηκέτι παπταίνων μεθ' ὀμήλικας, ἀλλ' ἐπὶ ἔργῳ
 θυμὸν ἔχων· τοῦ δ' οὐ τι νεώτερος ἄλλος ἀμείνων
 σπέρματα δάσσασθαι καὶ ἐπισπορίην ἀλέασθαι
 [κουρότερος γὰρ ἀνήρ μεθ' ὀμήλικας ἐπτοιῆται].

(Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ημέραι*, κατὰ την έκδοση ΑΙ. Rzach, 1913, σ. 78-79, στ. 427-447)

Ο περιορισμός του γνωστικού αντικειμένου του Μουσείου σ' ένα μόνο τμήμα του λαϊκού πολιτισμού, στον υλικό βίο, και μάλιστα σε ένα μικρό αλλά σημαντικό μέρος του, αποτελεί πλεονέκτημα για τη σωστή ανάπτυξη του Μουσείου, καθώς έχει τη δυνατότητα να καθορίσει τους ερευνητικούς του στόχους και να καταρτίσει συγκεκριμένα προγράμματα.

Η μελέτη του υλικού παραδοσιακού πολιτισμού από τα μουσεία πρέπει να εντάσσεται οργανικά στο σύνολο της μελέτης μιας κοινωνίας σε χώρο και χρόνο και της δυναμικής σχέσης των ανθρώπων προς τα αντικείμενα. Έτσι η μελέτη του παραδοσιακού υλικού πολιτισμού αποκτά ξεχωριστή σημασία και μπορεί να γίνει το κλειδί προσδιορισμού και μελέτης μιας κοινωνίας ή κοινότητας. Είναι ένα είδος γλώσσας για την καλύτερη κατανόηση της θρησκευτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής των κατοίκων.

Η ιδέα της ίδρυσης του Μουσείου μπορεί να είναι υψηλή και ωραία, μπορεί πολλοί λόγοι να συνηγορούν στην ίδρυσή του στον συγκεκριμένο χώρο. Η εξασφάλιση όμως των προϋποθέσεων για το μέλλον του πρέπει να μας προβληματίζει σοβαρά. Το πρώτο και μεγάλο πρόβλημα του Μουσείου είναι η εξασφάλιση αυτόνομης στέγης για να αναπνεύσει, να δημιουργήσει εργαστήρια συντήρησης, εργαστήρια μελέτης και οπωσδήποτε εκθεσιακούς χώρους που να ταιριάζουν πλήρως στο αντικείμενο. Ο χώρος που σήμερα διαθέτει θα μπορούσε να χρησιμεύσει στο μέλλον για περιοδικές εκθέσεις και εκδηλώσεις, καθώς και για εκπαιδευτικά προγράμματα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Μουσείου. Πρώτο, λοιπόν, μέλημα είναι η απόκτηση και επισκευή του κτηρίου Σκλαβούνου.

Με βάση τις αρχές ενός σύγχρονου μουσείου, το Μουσείο της Αμφίκλειας πρέπει να είναι:

- Κέντρο έρευνας του πολιτισμού της περιοχής - χώρος διατήρησης, διάσωσης και αξιοποίησης του υλικού που έχει συγκεντρωθεί στους χώρους του.
- Σχολείο για τη μελέτη του παρελθόντος της περιοχής.

Κυρίες και κύριοι,

Το Μουσείο που ξεκινά τη λειτουργία του πρέπει να γνωρίζετε ότι ευρίσκεται στην πιο κρίσιμη στιγμή της ιστορίας του. Όπως καθετί νέο, θέλει φροντίδα, στοργή και διάθεση για εργασία. Για να ορθοποδήσει και να μπορέσει κάποτε να αποκτήσει αυτάρκεια. Αν δεν το κατορθώσει αυτό, θα έρθει η στιγμή που θα μαραζώσει και θα κλείσει. Χρειάζεται, όπως προαναφέρθηκε, κατάλληλη στέγη και προπάντων η φροντίδα όλων των δημοτών, η χάραξη στρατηγικής πολιτιστικής και εκπαιδευτικής προσφοράς, που θα δώσει το πραγματικό νόημα στο Μουσείο και θα εξασφαλίσει την καταξίωση, τη μακροζωία και την ανάπτυξή του.

Το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών με το ειδικό επιστημονικό προσωπικό του θα είναι στη διάθεσή του Μουσείου για επιστημονική συνδρομή.

Γνωρίζετε ασφαλώς ότι διαφορετικές κοινωνίες παράγουν διαφορετικές τέχνες, επειδή ο πολιτισμός γεννιέται από μια συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα, διαφορετική συνήθως από ομάδα σε ομάδα. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο στον ελληνικό χώρο, όπου οι ιστορικές τύχες, οι διαφορετικές γεωγραφικές, κλιματολογικές κ.λπ. συνθήκες και η ιδιοσυγκρασία του πληθυσμού διαφοροποιούν τις κοινωνίες του ελληνικού χώρου, οι οποίες διαμορφώνουν δική τους πολιτιστική ταυτότητα. Έτσι γίνεται λόγος για Θράκες, Μακεδόνες, Κρητικούς, Θεσσαλούς κ.ά. Η ιδιαιτερότητα εκφράζεται με τη γλώσσα, την τεχνολογία, τους διαφορετικούς τρόπους καλλιέργειας ή επεξεργασίας των πρώτων υλών. Σήμερα ο πολιτισμός τείνει να είναι ομοιόμορφος εξαιτίας των μέσων επικοινωνίας και των συγκοινωνιών. Την ιδιαιτερότητα του πολιτισμού μας περιοχής έχει χρέος να παρουσιάσει μεταξύ άλλων το μουσείο.

*Προλόγισμα κατά την ξενάγηση***Της συνεργάτιδας του Κέντρου και επιμελήτριας της έκθεσης****κ. ΛΟΥΪΖΑ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ**

Το Μουσείο του Άρτου στην Αμφίκλεια είναι ένα μονογραφικό μουσείο, του οποίου το κεντρικό θέμα, ο άρτος, εξετάζεται σε σχέση με την τοπική ιστορία, κοινωνία, παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα του τόπου και τις τοπικές ιδιαιτερότητες που αναπτύχθηκαν λόγω της γεωγραφικής θέσης, του κλίματος και της εξέλιξης της γεωργικής τεχνολογίας. Μέσα από τις συλλογές του και σε συνδυασμό με το επιστημονικό υπόβαθρο που του εξασφαλίζει το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, θα επιχειρήσει να αναδειχθεί σε θετική κοινωνική δύναμη, που θα ευαισθητοποιήσει την τοπική κοινότητα σε θέματα πολιτισμού και θα δημιουργήσει ένα θεσμό για την αξιοποίηση της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Το Μουσείο, αφιερωμένο στην «περιφερειακή» εθνογραφία, συλλέγει πληροφορίες για τις θεματικές του ενότητες και τεκμηριωτικό υλικό από την προφορική παράδοση με συστηματικές έρευνες. Η έκθεσή του, αντί να εμφανίζεται ακόμη μια φορά σαν καλοστημένη αποθήκη του παρελθόντος, ακολουθεί τα βήματα της σύγχρονης μουσειακής πολιτικής με σαφέστατο εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Κάθε αντικείμενο αποκτά την ταυτότητά του και γίνεται μάρτυρας της τοπικής κοινωνίας.

Η πλούσια προϋπάρχουσα συλλογή του πολιτιστικού συλλόγου «Δαδιώτικη Εστία» με οικιακά σκεύη, υφαντά, κεντήματα, ενδυμασίες, άρτους, αποτέλεσε τον πυρήνα των εκθεμάτων, που έχουν επιλεγεί ως αντιπροσωπευτικοί μάρτυρες της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η μόνιμη έκθεση του Μουσείου παρουσιάζει τον κύκλο του ψωμιού «από τον σπόρο στο αλεύρι» και «από το αλεύρι στο ψωμί». Η έκθεση συμπληρώνεται με δύο ενότητες «το ψωμί στον κύκλο του ανθρώπου» και «το ψωμί στον κύκλο του χρόνου». Τέλος, εύλογη μνεία γίνεται για το ψωμί στην καθημερινή ζωή της Αμφίκλειας.

Παράλληλα ο αφηγηματικός χαρακτήρας της έκθεσης επιτρέπει ειδικότερες παρεμβολικές αναφορές, όπως αυτή για το Ησιόδειο άροτρο, καθώς και στον τελετουργικό άρτο.

Το Κέντρο Λαογραφίας, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του για την έρευνα, μελέτη και προβολή του λαϊκού πολιτισμού, αναπτύσσει μια νέα μουσειακή εκθεσιακή πολιτική, σχεδιάζοντας και συμμετέχοντας στη δημιουργία εξειδικευμένων μουσείων. Απώτερος σκοπός είναι η μουσειολογική δράση να υπηρετεί τη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης και ταυτόχρονα να συνδέει το παρελθόν και το παρόν με μια μελλοντική προοπτική.

Έτσι δημιουργείται γύρω από το Μουσείο του Άρτου ένας σημαντικός πόλος έλξης για έρευνα, μελέτη, ψυχαγωγία, γενικότερα παιδεία και κοινωνική ευαισθητοποίηση, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό τουρισμό σ' ένα τόπο που επέλεξε να διατηρεί τις ιδιαιτερότητές του και ζωντανές τις παραδόσεις του.

3. Παρουσιάσεις εκδόσεων του Κέντρου Λαογραφίας (έγιναν σε εκδήλωση παρουσιάσεως των νέων εκδόσεων της Ακαδημίας Αθηνών το έτος 2003)

Α'. Το βιβλίο του καθηγητή Δημ. Σ. Λουκάτου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα της νήσου Παξών*, Αθήνα 2002, σελ. 246.

Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας καθιέρωσε προσφάτως, με απόφαση της Διοικήσεως της Ακαδημίας Αθηνών και κατόπιν προτάσεως της Εφορευτικής Επιτροπής και της διευθύντριας κ. Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη, μία νέα σειρά δημοσιευμάτων με τον τίτλο «Πηγές του Λαϊκού Πολιτισμού», στην οποία θα δημοσιεύονται χειρόγραφες λαογραφικές συλλογές κυρίως ερευνητών του, αλλά και βραβευμένων συνεργατών του και άλλων αξιόλογων συλλογών. Με τον τρόπο αυτό το πάσης φύσεως πολύτιμο ανέκδοτο υλικό του Αρχείου του Κέντρου θα δει το φως της δημοσιότητας και θα καταστεί δυνατή η καλύτερη αξιοποίησή του.

Ως πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου έχω την τιμή να παρουσιάσω το πρώτο βιβλίο (αρ. 1) της σειράς αυτής, που φέρει τον τίτλο «Λαογραφικά Σύμμεικτα της νήσου Παξών», Αθήνα 2002, σελ. 246. Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει το χειρόγραφο υλικό (368 σελίδες, με αριθμό 2250) για τον παραδοσιακό πολιτισμό Παξών και Αντιπαξών, που συγκεντρώθηκε πριν από μισό αιώνα (καταγραφή 1957), με εντολή της Ακαδημίας Αθηνών, από τον καθηγητή της Λαογραφίας κ. Δημήτριο Λουκάτο, πρώην Πρόεδρο της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας και προσφάτως βραβευμένο από την Ακαδημία με το αργυρούν μετάλλιο. Σημειωτέον ότι την ύπαρξη της λαογραφικής αυτής συλλογής και της σημασίας της για τους Παξούς επεσήμανε ο κ. Σπύρος Μπογδάνος, Πρόεδρος του Κοινοφελούς Ιδρύματος Παξών, και τις ενέργειες για την έκδοσή της από πλευράς του Ιδρύματος ανέλαβε ο λόγιος Παξινός κ. Τηλέμαχος Βελλιανίτης. Για τον σκοπό αυτό συνεργάσθηκε με την κ. Καμηλάκη, η οποία είχε και την όλη επιμέλεια της εκδόσεως. Η δαπάνη εκτυπώσεως εκαλύφθη από το Κοινοφελές Ίδρυμα Παξών.

Το βιβλίο περιέχει προλογικό σημείωμα του συναδέλφου ακαδημαϊκού και Επόπτη του Κέντρου Λαογραφίας κ. Πάνου Λιγομενίδη, σκέψεις του Προέδρου του Κοινοφελούς Ιδρύματος Παξών κ. Σπ. Μπογδάνου σχετικά με την

ανεκτίμητη αξία της συλλογής Λουκάτου για τη λαογραφική κληρονομιά των Παξινών. Ακολουθούν εισαγωγή της κ. Καμηλάκη, χαιρέτημα του κ. Λουκάτου και έκθεση του ιδίου για τη «Λαογραφική αποστολή εις Παξούς», που είχε δημοσιευθεί στην Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου (Κέντρου Λαογραφίας) το 1959. Η λαογραφική ύλη αφορά (κεφάλαια-θέματα:) στη λαϊκή αρχιτεκτονική, τις τροφές κατά το εορτολόγιο, την ενδυμασία, τον επαγγελματικό βίο, τους σταθμούς της ζωής (γέννηση, γάμο, θάνατο), τη λαϊκή εθμική λατρεία, τη μετεωρολογία - αστρολογία, τη λαϊκή ιατρική, τις παροιμίες και φράσεις, τις παραδόσεις, τα παραμύθια, τα μεσαιωνικά δημοτικά τραγούδια (ακριτικά, παραλογές, ρίμες κ. ά., δίστιχα), τη μουσική - τους χορούς - τα τραγούδια, καθώς και τις ευχές - τις κατάρες - τα αινίγματα.

ΚΩΝ. ΔΡΑΚΑΤΟΣ, ακαδημαϊκός,
Πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής
του Κέντρου Λαογραφίας

Β'. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, τόμ. 28 (1987-1998), 1999, σελ. 442.

Είναι το περιοδικό που φιλοξενεί μελέτες ερευνητών του Κέντρου, εν ενεργεία και παλαιών, καθώς και τις δραστηριότητές του. Το Κέντρο αυτό ευρίσκεται σε πλήρη αναδιοργάνωση των λειτουργιών του και μεταστέγαση και ήδη προετοιμάζει διάφορες εκδηλώσεις, συνέδρια, προγράμματα και εκδόσεις για εφέτος και την επόμενη τριετία. Ο τόμος 29 (1999-2003) της Επετηρίδας ευρίσκεται στο τυπογραφείο, όπως και δύο τόμοι της νέας σειράς «Πηγές του λαϊκού Πολιτισμού» (Παξοί, του Δημ. Λουκάτου, και Γκούρα Κορινθίας, του Βασ. Σαρλή). Από το ενημερωτικό έντυπο που σας μοιράστηκε μπορεί να πληροφορηθείτε τις άλλες δραστηριότητες του Κέντρου.

Ο τόμος 28 περιλαμβάνει μελέτες ερευνητών του Κέντρου, τη βιβλιογραφία της Βορειοπειρωτικής Λαογραφίας και εκτενή αναφορά στα Πεπραγμένα του Κέντρου από το 1987 μέχρι το 1998. Στο εξής η ψηφιοποίηση της Επετηρίδας θα διευκολύνει την προσέγγιση του υλικού της και μέσω του Διαδικτύου. Ειδικότερα:

Στη μελέτη «Μετρήσεις: Συμβολισμοί και πραγματικότητα» η Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, πραγματεύεται το θέμα της συμβολικής απονομής δικαιοσύνης για την παραβίαση των κανόνων μέτρησης, η οποία λειτουργεί στην καθημερινή πραγματικότητα ως μηχανισμός πρόληψης της παραβατικής συμπεριφοράς.

Στην μελέτη του ο Γεώργιος Αικατερινίδης, «Πασχαλινό δράμενο ευετηρίας στην Καλή Βρύση Δράμας», περιγράφει, ως παράδειγμα τελετουργικού

περισχοιτισμού, την λιτανεία που συνετελείται με τη συμμετοχή όλου του χωριού την Πέμπτη της Διακαινησίμου στην Καλή Βρύση Δράμας.

Η μελέτη του Ελευθερίου Αλεξάκη, «Γυναίκες, γάλα, συγγένεια: Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στο λαϊκό πολιτισμό των βαλκανικών λαών», πραγματεύεται τις διάφορες μορφές συμπληρωματικής συγγένειας και τα σύμβολά της στους βαλκανικούς λαούς, με έμφαση στον ελληνικό χώρο, συνεισφέροντας στην Ανθρωπολογία της γαλουχίας, τομέα ελάχιστα ανεπτυγμένο διεθνώς. Ως κεντρικό άξονα της προβληματικής του χρησιμοποιεί τις σχέσεις γάλακτος - συμβόλου μητρογραμμικής συγγένειας ήδη από την προϊστορική περίοδο για τον βαλκανικό χώρο.

Ο καθηγητής Στέφανος Ήμελλος στη μελέτη του «Δέντρα ιερά - στοιχειωμένα στις λαϊκές παραδόσεις» εξετάζει διεξοδικά τη σχέση των λαϊκών παραδόσεων με τα αγιολογικά βυζαντινά κείμενα και με τους αρχαίους ελληνικούς μύθους. Ως παράδειγμα εφαρμογής χρησιμοποιεί τις σχετικές με τα ιερά δέντρα παραδόσεις και κατ' επέκταση το ευρύτερο ζήτημα της δενδρολατρίας. Μέσα από μία εκτεταμένη παράθεση και ανάλυση υλικού καταδεικνύει τη διαχρονική συνέχεια ενός μύθου, που επέζησε ως δομή και ως περιεχόμενο, δανειζόμενος την μορφή τριών διαφορετικών ειδών: του μύθου, της συναξαρικής διήγησης και της παράδοσης.

Στην μελέτη του ο Νικόλαος Κοντοσόπουλος παρουσιάζει διεξοδικά την εικόνα του χωρικού στις νεοελληνικές παροιμίες και στα γνωμικά - εικόνα που μόνο υποτιμητική μπορεί να είναι για τους ίδιους τους χωρικούς. Η παρατήρηση αυτή τον ωθεί στη διατύπωση του συμπεράσματος ότι προφανώς δεν πρόκειται για παροιμίες που προέρχονται από τους ίδιους τους χωρικούς, κι αν είναι σε δημώδη γλώσσα, αλλά για την εικόνα που τους αποδίδουν οι αστικοποιημένοι πλέον χωρικοί.

Η Χριστίνα Πετροπούλου παραθέτει, στη μελέτη της «Το παρωνύμο ως βασικό στοιχείο γενεαλογικής ταυτότητας και κοινωνικής ταξινόμησης. Η περίπτωση ενός ελληνόφωνου χωριού της Ν. Ιταλίας (Γκαλλιτσιανό)», στοιχεία από την επιτόπια έρευνά της στους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Νότιας Ιταλίας και καταδεικνύει τους μηχανισμούς, με τους οποίους το παρωνύμο καταλήγει να αποτελεί βασικό συστατικό της γενεαλογικής ταυτότητας και της κοινωνικής ταξινόμησης του ατόμου, παραγκωνίζοντας μάλιστα ως προς αυτόν τον ρόλο το βαπτιστικό και το οικογενειακό όνομα.

Η Κυριακή Χρυσού - Καρατζά περιγράφει στη μελέτη της τις «Διατροφικές συνήθειες των κατοίκων της Σαντορίνης» και εξετάζει τους παράγοντες που διαμορφώνουν αυτές τις συνήθειες. Τα στοιχεία, που παραθέτει, προέρχονται από επιτόπια έρευνα.

Στη μέλετη της «Η Βάση Δεδομένων για τα παραμύθια. Προβληματισμοί και μέθοδος» η Μαριλένα Παπαχριστοφόρου αναλύει τα προβλήματα οργάνωσης και ταξινόμησης του μεγάλου όγκου των παραμυθιακών παραλλαγών του Λαογραφικού Αρχείου και τα μεθοδολογικά εργαλεία για την διαχείριση αυτού του υλικού και τη σύγχρονη δημιουργία σχετικής βάσης δεδομένων. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται οι δύο άλλες εργασίες της Λουίζας Καραπιδάκη και Έλενας Κήττα και της Κλεοπάτρας Φατούρου.

Εκτός από τις μελέτες δημοσιεύεται η εκτενέστατη λαογραφική βιβλιογραφία του Βορειοηπειρωτικού χώρου, η οποία ανέρχεται στους 364 τίτλους πραγματειών, μελετών και πρακτικών συνεδρίων για την περίοδο 1945-1997. Την βιβλιογραφία συνέταξε ο Βορειοηπειρώτης καθηγητής Γεώργιος Παναγιώτου.

Ο τόμος περιλαμβάνει εκατό σελίδες με τον κατάλογο των χειρογράφων συλλογών που εμπλούτισαν το Λαογραφικό Αρχείο από το 1986-1998, κατάλογο των λαογραφικών επιτοπίων ερευνών των ερευνητών του Κέντρου, των Προγραμμάτων που διεξάγει, του αρχειακού έργου που πραγματοποιείται σ' αυτό. Τέλος περιλαμβάνει δύο νεκρολογίες των Μανόλη Χατζηδάκη και Σπ. Περιστέρη από την Διευθύντρια του Κέντρου.

Ο τόμος είναι πλούσιος σε πρωτότυπες μελέτες αλλά και πληροφορίες για την πορεία του Κέντρου και το έργο αναδιοργάνωσης που συνετελείται τα τελευταία χρόνια σ' αυτό.

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ακαδημαϊκός

Γ'. Η επανέκδοση του έργου *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια - Μουσική Εκλογή*, Αθήναι 1968 (φωτομηχανική ανατύπωση 1999, συνοδευόμενη από επανέκδοση σε δύο δίσκους πυκνής εγγραφής (CD) του μουσικού υλικού) από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Η μελέτη της παραδοσιακής μουσικής, ιδιαίτερα όταν θέλει κανείς να εμβαθύνει στην ιστορική της διάσταση και στην εξέλιξή της μέσα στον χρόνο, απαιτεί την ύπαρξη σοβαρών καταγραφών. Καταγραφών, που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη δυνατή πιστότητα σε σχέση με το αρχικό ηχητικό γεγονός. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα η επιστήμη διαθέτει ένα σημαντικό μέσο για αυτό τον σκοπό: τις συσκευές εγγραφής ήχου. Η μουσική σημειογραφία, που ήταν άλλοτε ο μοναδικός τρόπος καταγραφής της μουσικής, παραμένει ωστόσο ένα απαραίτητο εργαλείο για τον ερευνητή, αφού του δίνει τη δυνατότητα να αποτυπώσει στο χαρτί, έστω με τους όποιους αναγκαίους συμβιβασμούς, το υλικό που διαθέτει ήδη ηχογραφημένο και να αποκαλύψει έτσι σημαντικά δομικά

χαρακτηριστικά του μουσικού συμβάντος. Οι καταγραφές αυτές μπορούν στη συνέχεια να δημοσιευθούν σε έντυπη μορφή, που αν μάλιστα συνοδεύεται από τα αρχικά ηχογραφήματα, παρέχει στην επιστημονική κοινότητα και στον κάθε ενδιαφερόμενο την καλύτερη δυνατή πρόσβαση στο υλικό.

Με βάση αυτές τις σκέψεις, το Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας (ΚΕΕΛ) της Ακαδημίας Αθηνών προχώρησε το 1968 στην έκδοση ενός τόμου με τον τίτλο «Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια - Μουσική Εκλογή», που περιλάμβανε καταγραφές 254 δημοτικών τραγουδιών σε ευρωπαϊκή μουσική σημειογραφία και συνοδευόταν από 5 δίσκους βινυλίου των 45 στροφών με 56 μουσικά αποσπάσματα, που αντιστοιχούσαν σε ισάριθμα τραγούδια του τόμου. Η έκδοση αυτή ήταν το επιστέγασμα μιας προσπάθειας, που είχε αρχίσει το 1950 με επιτόπιες ηχογραφήσεις στα πλαίσια ειδικών λαογραφικών αποστολών σε διάφορα μέρη της Ελλάδος, συχνά υπό ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες. Αν αναλογιστεί κανείς τη ραγδαία αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών και την τεράστια επίδραση της εμπορικής δισκογραφίας στο β' μισό του 20ού αιώνα, που οδήγησαν στην απώλεια ή στην αλλοίωση ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής μουσικής παράδοσης, ανταλαμβάνεται τη σημασία της ύπαρξης αυθεντικών ηχογραφήσεων με τοπικούς εκτελεστές από μια εποχή, κατά την οποία δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί η ισοπέδωση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων.

Το υλικό του τόμου καταρτίστηκε με βάση ηχογραφήσεις της περιόδου 1950-1964. Η φιλολογική επιμέλεια των κειμένων έγινε από τον Γεώργιο Σπυριδάκη (1906-1975), διευθυντή του ΚΕΕΛ την περίοδο 1956-1969 και καθηγητή Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ η καταγραφή στο πεντάγραμμο ανήκει στον Σπυρίδωνα Περιστέρη (1913-1998), μουσικό συντάκτη του ΚΕΕΛ από το 1951 έως το 1973, πρωτοψάλτη του Μητροπολιτικού Ναού Αθηνών από το 1951 έως τον θάνατό του και καθηγητή Βυζαντινής Μουσικής στο Ωδείο Αθηνών. Εκπροσωπούνται λιγότερο ή περισσότερο όλες οι περιοχές της Ελλάδος, με ιδιαίτερο βάρος στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Πελοπόννησο. Υπάρχουν επίσης τραγούδια από τον Πόντο και την Καππαδοκία –υπαγορευμένα από πρόσφυγες–, καθώς και από την Κύπρο.

Οι καταγραφές του Περιστέρη, που είναι υπεύθυνος για μεγάλο μέρος των αρχικών ηχογραφήσεων, είναι αντίστοιχες με τη σημασία του υλικού και ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της σύγχρονης εθνομουσικολογίας: Αποδίδουν κατά το δυνατόν τις λεπτομέρειες της εκτέλεσης από τους εκάστοτε τραγουδιστές και οργανοπαίκτες, χωρίς όμως αυτό να φτάνει μέχρι του σημείου να συσκοτίζεται ο σκελετός της μελωδίας. Σε κάθε τραγούδι αναφέρεται ο μουσικός τρόπος στον οποίο ανήκει, ενώ παρατίθεται και η κλίμακά του, όχι ως θεωρητική κατασκευή, αλλά όπως προκύπτει από τη συγκεκριμένη μελωδία. Η έκδοση συμπλη-

ρώνεται με μία γενική εισαγωγή του Γ. Σπυριδάκη, με μία πιο εξειδικευμένη εισαγωγή του Σπ. Περιστέρη πάνω σε ζητήματα μουσικής καταγραφής, τροπικότητας και ρυθμού, καθώς και με χρήσιμα ευρετήρια στο τέλος. Ο τόμος αποτελεί σήμερα βασικό βοήθημα για τους φοιτητές των Τμημάτων Μουσικών Σπουδών των πανεπιστημίων.

Το έργο αυτό, σημείο αναφοράς στη διεθνή βιβλιογραφία, είχε εξαντληθεί προ πολλού, ενώ οι δίσκοι βινυλίου που το συνόδευαν ήταν εξαιρετικά δυσεύρετοι. Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, στα πλαίσια ενός ευρύτερου προγράμματος δημοσιεύσεων του μουσικού του υλικού, παρουσίασε πρόσφατα τον τόμο σε φωτομηχανική ανατύπωση. Τα μουσικά παραδείγματα που υπήρχαν στους δίσκους των 45 στροφών, εξαιρετικά σύντομα λόγω της μικρής χωρητικότητας αυτού του μέσου, αναζητήθηκαν στο αρχικό μέσο (ταινία ή δίσκο 78 στροφών) που φυλάσσεται στο αρχείο του Κέντρου, υπέστησαν αποθρομβοποίηση με ψηφιακά μέσα και παρουσιάζονται σήμερα, κατά το δυνατόν χωρίς περικοπές, σε δύο δίσκους πυκνής εγγραφής (CD) τοποθετημένους σε καλαίσθητο ένθετο μέσα στον τόμο. Η έκδοση αυτή είναι βέβαιο ότι θα βρει μεγάλη ανταπόκριση όχι μόνο στους ασχολούμενους με το αντικείμενο, που ούτως ή άλλως γνωρίζουν το έργο, αλλά πιθανόν να μην είχαν μέχρι σήμερα την ευκαιρία να το αποκτήσουν, αλλά και σε κάθε λάτρη της γνήσιας μουσικής και ποιητικής παράδοσης του Ελληνισμού.

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, ακαδημαϊκός

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΛΟΙΠΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ (1999-2003)

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ, Διευθύντρια

Δημοσιεύματα

1. «Πηγές, υδραγωγεία, οικισμοί: Βίοι παράλληλοι στην ιστορία και στις παραδόσεις», *Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρού. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Αθήνα, έκδ. Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 1999, σ. 171-188.
2. «Μετρήσεις: Συμβολισμοί και πραγματικότητα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28 (1987-1998), 1999, σ. 5-28.
3. «Χειρόγραφες λαογραφικές συλλογές που εισήχθησαν στο Κέντρο (1986-1993)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28 (1987-1998), Αθήνα 1999, σ. 296-331.
4. «Πεπραγμένα του Κέντρου Λαογραφίας των ετών 1994, 1997-1998», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28 (1987-1998), Αθήνα 1999, σ. 343-345, 366-436.
5. «Πένθη. Μανόλης Χατζηδάκης, Σπυρίδων Περιστέρης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28 (1987-1998), Αθήνα 1999, σ. 437-442.
6. «Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας. Ιστορικό - Προγράμματα ανάπτυξης - Εκσυγχρονισμός». Κείμενα 24σέλιδου ενημερωτικού φυλλαδίου, Αθήνα 1999 (β' έκδοση: 2001).
7. *Αγροτική παράδοση και λαϊκή τέχνη*, Αθήνα 2000, 4ο, σελ. 322. Έκδοση του ΥΠ.Ε.Π.Θ. - Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για τα Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια. Συνεργασία με τους Γεώργιο Θανόπουλο, Δρ. Λαογραφίας, και Ελένη Ανδρίτσου, φιλόλογο.
8. *Ελληνικά επώνυμα τοπικά προϊόντα*, έκδοση του Ελληνικού Οργανισμού Προώθησης Εξαγωγών (ΟΠΕ), σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική, γαλλική), Αθήνα 2000, 8ο, σελ. 300. Έκδοση σε συνεργασία με τους οικονομολόγους Δημ. Σύριγγα και Βασιλική Μπουγά. Παρουσίαση στο περιοδικό *Τρόφιμα και Ποτά*, Νοέμβρ. 2000, σ. 110.
9. «Η ελονοσία στη λαϊκή παράδοση», περ. *JAMA*, τ. 2 (2000), αρ. 2, σ. 114-116.

10. «Η διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στα σχολεία», *Επτάκυκλος*, αρχαιολογικό-φιλολογικό περιοδικό, αρ. 14, Δεκέμβρ. 1999- Φεβρ. 2000, σ. 167-170.
11. «Στα μυλοτόπια της Κεντρικής Ελλάδας. Υδροκίνητοι παραδοσιακοί μύλοι στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, αφιέρωμα με θέμα «Ελληνικοί Νερόμυλοι», 15 Οκτωβρίου 2000, σ. 14-15.
12. «Στου Πάσχα τη χαρά και στ' άι Γιωργιού τη χάρη», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 1 Απριλίου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΗ', Αθήνα 2002, σ. 103-107].
13. «Έθιμα και δοξασίες της Ανάληψης», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 6 Μαΐου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΗ', Αθήνα 2002, σ. 163-164].
14. «Οι Μάηδες του Πηλίου», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 6 Μαΐου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΗ', Αθήνα 2002, σ. 157].
15. «Και μη επέλθη αυτοίς χάλαζα...». Ο άγιος Χριστόφορος προστάτης των γεωργών από το μαγιάτικο χαλάζι», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 6 Μαΐου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΗ', Αθήνα 2002, σ. 158-159].
16. «Όταν ροδινίσουν τα στάχνα...». Λαϊκά έθιμα και δοξασίες του θερισμού», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 3 Ιουνίου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Καλοκαίρι, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΘ', Αθήνα 2002, σ. 47-48].
17. «Ο ζείδωρος κύκλος του αλωνιού. Αλώνισμα, λίχνισμα, μέτρημα του καρπού. Παραδοσιακές εργασίες και έθιμα αλωνισμού», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 1 Ιουλίου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Καλοκαίρι, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΘ', Αθήνα 2002, σ. 93-98].
18. «Περί της υγείας σου τον Αύγουστον ερώτα...». Νηστεία, δρίμες, μερομήνια. Έθιμα και δοξασίες του πιο πλουσιοπάροχου μήνα», *Επτά Ημέρες*, εφ. Καθημερινή, 5 Αυγούστου 2001 [=Οι δώδεκα μήνες: Καλοκαίρι, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΘ', Αθήνα 2002, σ. 135-137].
19. «Οι φθινοπωρινές γιορτές και τα πανηγύρια», ένθετο «Ορθοδοξία και Ελληνισμός», εφ. Τύπος της Κυριακής, 16 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 20.
20. «Του Σταυρού, σταύρωνε και σπείρε», ένθετο «Ορθοδοξία και Ελληνισμός», εφ. Τύπος της Κυριακής, 16 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 10-11.
21. «Γιορτές, δοξασίες και έθιμα του Δεκεμβρίου. Ο μήνας των τροπών του ηλίου», ένθετο «Ορθοδοξία και Ελληνισμός», εφ. Τύπος της Κυριακής, 23 Δεκεμβρίου 2001, σ. 9.

22. «Χριστουγεννιάτικα χοιροσφάγια», *Οι δώδεκα μήνες: Χειμώνας, «Επτά Ημέρες»*, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΖ', Αθήνα 2002, σ. 34-35.
23. «Οι προστάτες του Φλεβάρη. Αγροδίαιτοι, βουκολικοί και "αστοί" άγιοι. Δοξασίες και τελεστικά της λαϊκής λατρείας», *Οι δώδεκα μήνες: Χειμώνας, «Επτά Ημέρες»*, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΖ', Αθήνα 2002, σ. 161-163.
24. «Μαγικοθρησκευτική μεταμόρφωση», *Οι δώδεκα μήνες: Χειμώνας, «Επτά Ημέρες»*, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΖ', Αθήνα 2002, σ. 176-178.
25. «Ο Τρυγητής Σεπτέμβρης», *Οι δώδεκα μήνες: Φθινόπωρο, «Επτά Ημέρες»*, έκδ. Καθημερινής, τ. Ν', Αθήνα 2002, σ. 24-26.
26. «Η Πολυσπορίτισσα», *Οι δώδεκα μήνες: Φθινόπωρο, «Επτά Ημέρες»*, έκδ. Καθημερινής, τ. Ν', Αθήνα 2002, σ. 158-159.
27. «Παραδόσεις για το νερό και τις βρύσες στην περιοχή της Κορινθίας», περ. *Αίπυτος*, έτ. 9 (2001), τεύχ. 23-25, σ. 70-74.
28. «Η Παναγία η Μισοσπορίτισσα. Η θεά Δήμητρα των αρχαίων», περ. *Αίπυτος*, έτ. 10 (2002), τεύχ. 26-28, σ. 252-254.
29. Από του αγίου Ανδρέα στα «Νικολοβάρβαρα», ένθετο «Ορθοδοξία και Ελληνισμός», εφ. Τύπος της Κυριακής, 1 Δεκεμβρίου 2002, σ. 8-9.
30. «Τα κάλαντα και τα χοιροσφάγια των Χριστουγέννων», ένθετο «Ορθοδοξία και Ελληνισμός», εφ. Τύπος της Κυριακής, 8 Δεκεμβρίου 2002, σ. 12-14.
31. «Ευάγγελος Γιουρούκος, ένας σαπρικός ποιητής», *Ημερίδες Κορινθιακής Λογοτεχνίας*, Ίδρυμα Κορινθιακών Μελετών, Αθήνα 2002, σ. 176-192.
32. «Ελιά, ελιές, λάδι: Εικόνες και σύμβολα», στον τόμο «*Ιστορώντας την ελιά...*», έκδ. Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις», Αθήνα 2000, σ. 7-8.
33. «Από την πανσπερμία των αρχαίων Αθηναίων στα φθινοπωρινά "πολυσπόρια" των Νεοελλήνων», *Από το αλεύρι στο ψωμί*, έντυπο του Κέντρου Λαογραφίας για τις «Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς», Αθήνα, Σεπτέμβριος 2002, σ.2-3.
34. «Προσωποποιήσεις του ανέμου», «*Επτά Ημέρες*», εφ. Καθημερινή, αφιέρωμα «Περί ανέμων», 26 Αυγούστου 2003, σ. 16-19.
35. «Παραδόσεις από την περιοχή του Γαλαξειδιού», *Πρακτικά του πρώτου επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: «Το Γαλαξίδι από την αρχαιότητα έως σήμερα»*, Γαλαξίδι, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000, Αθήνα 2003, σ. 119-132.
36. «Βραχύ χρονικό της Εθνικής Μουσικής Συλλογής [του Κέντρου Λαογραφίας]», *Πρακτικά της Μουσικολογικής Συνάξεως: «Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Αφιέρωμα εις μνήμην Σπυρίδωνος Δ. Περιστερή»*, 10-11 Νοεμβρίου 2000, Μέγαρο Ακαδημίας Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 18, Αθήνα 2003, σ. 13-18.

37. *Μουσείον Άρτου, Αμφίκλεια*: έρευνα - κείμενα, ενημερωτικό έντυπο (σε ελληνική και αγγλική γλώσσα) για το Μουσείο του Άρτου, Αθήνα, Νοέμβριος 2003.
38. «Μέτρηση ελαίου, ελαιών και ελαιώνων». *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα»*, που οργάνωσε το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Αθήνα, Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 19, Αθήνα 2003, σ. 179-229.
39. «Πρόλογος», «Χαιρετισμός», «Επίλογος», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα»*, που οργάνωσε το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Αθήνα, Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 19, Αθήνα 2003, σ. 7-9, 27, 399 - 402.
40. «Το λάδι ως συντηρητικό των τροφίμων στην παραδοσιακή οικιακή οικονομία», *Πρακτικά Συμποσίου: «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο»*, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 20, Αθήνα 2003, σ. 193-203.
41. «“Ο Κυρ-Βοριάς παράγγειλε...” Η προσωποποίηση του ανέμου». *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης: Ο αέρας πηγή ζωής, κίνησης και καθαρού*. Οργάνωση: Μουσείον Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης - Φίλοι του ΜΕΛΤ, 15-17 Δεκεμβρίου 2000, Αθήνα 2003, σ. 23-34.
42. «Φτου στα μάθια του που σ' εμάθιαζε», ένθετο «*Ορθοδοξία και Ελληνισμός*», εφ. Τύπος της Κυριακής, 30 Μαρτίου 2003, σ. 8-9.
43. Επίκαιρα κ.ά. άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες, πρόλογοι, βιβλιοκρισίες κ.λπ., όπως: α) «Λαογραφία και συγγενείς επιστήμες. Η προσέγγιση ενός προβλήματος». Ολοσέλιδο άρθρο στην εφημερίδα «*Θεσσαλία*» του Βόλου, 2000, β) Πρόλογος Προγράμματος της παραστάσεως «*Κύκλοι του χθές στο σήμερα...*» στο κινηματοθέατρο «*Παλλάς*», 24 Μαρτίου 2001, που οργάνωσε το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Δάφνης.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

1. «Πρόγραμμα καταγραφής των παραδοσιακών υδροκίνητων εργαστηρίων της Θεσσαλίας». Πρώτη Επιστημονική Συνάντηση με θέμα: «*Προβλήματα έρευνας και τεκμηρίωσης των ελληνικών μύλων*», που οργάνωσε το Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα, 7-9 Μαΐου 1999 (συνεργασία με τον Παν. Καμηλάκη).

2. «Παραδόσεις από την περιοχή της Αττικής και φυσικό τοπίο...». Ανακοίνωση στο Α' Συνέδριο ΒΑ Αττικής, Μαρούσι, 16 Ιουνίου 1999.
3. «Παραδοσιακός πολιτισμός: ανάπτυξη ή καθυστέρηση;». Ημερίδα του Δήμου Ιλίου Αττικής με θέμα: «Ο λαϊκός πολιτισμός υπό αμφισβήτηση», Ίλιον, 26 Μαΐου 1999.
4. «Η συντήρηση τροφίμων στο λάδι». Διεθνές συνέδριο με θέμα : «Η ελιά στο παρελθόν και το μέλλον», Άνδρος, 29 Ιουνίου-2 Ιουλίου 1999.
5. «Το λάδι στην Κρητική διατροφή. Γενικές παρατηρήσεις». Ημερίδα του Δήμου Αγίου Νικολάου για την παραδοσιακή διατροφή της Κρήτης, Άγιος Νικόλαος Λασιθίου, 28-29 Αυγούστου 1999.
6. «Μετρήσεις και μέτρα της ελιάς και του ελαίου». Διεθνές Συνέδριο με θέμα: «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», που οργάνωσε το Κέντρο Λαογραφίας στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999.
7. «Φωνητική κωδικοποίηση και απόδοση της νεοελληνικής γλώσσας και των διαλέκτων της». Συμμετοχή σε συζήτηση στρογγυλής τραπέζης στο πλαίσιο συνεδρίου με θέμα: «Ελληνική γλώσσα και ορολογία», Γαλλικό Ινστιτούτο, Αθήνα, 21 Νοεμβρίου 1999.
8. «Το “ωφέλιμον” της λαϊκής παραδόσεως και ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων». Συνέδριο με θέμα: «Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1999.
9. «Η ελονοσία στη λαϊκή παράδοση». Επιστημονική Διημερίδα Ιατρικής Σχολής Π.Θ. με θέμα: «Η ελονοσία», Λάρισα, 6-7 Δεκεμβρίου 1999.
10. «Τα πανηγύρια του Πηλίου». Ημερίδα με θέμα: «Τα πανηγύρια και το μέλλον τους», Τσαγκαράδα Πηλίου, 20 Μαρτίου 2000.
11. «Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων του Βελεστίνου». Διημερίδα με θέμα: «Γεωργικά εργαλεία και παραδοσιακή τεχνολογία» στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Βελεστίνου, Βελεστίνο, 14-15 Μαΐου 2000.
12. «Οι ελληνικές τοπικές μαγειρικές». Συμπόσιο Λαογραφίας με θέμα: «Οι ελληνικές τοπικές μαγειρικές», στο Καλλιτεχνικό Καφενείο του Πολιτιστικού Κέντρου του Δήμου Ιλίου, Ίλιον Αττικής, 28 Ιουνίου 2000.
13. «Ϊχνηλασία της κεραμικής στα μικροτοπωνύμια και τις παραδόσεις της Θεσσαλίας». Συνέδριο με θέμα: «Θεσσαλική Κεραμική: χώμα και νερό από την προϊστορία στην τρίτη χιλιετία: μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη», Λάρισα, οργάνωση από το Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 16-17 Σεπτεμβρίου 2000.
14. «Η προσωποποίηση του χρόνου στη λαϊκή κοσμοαντίληψη». ΙΓ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης με θέμα: «Η αντίληψη του χρόνου», που οργάνωσε ο «Μονεμβασιώτικος Όμιλος», Μονεμβασιά, 14-16 Ιουλίου 2000.

15. «Τον παλαιό καιρό η Κωπαΐδα ήτον κάμπος στεγνός...». Ανακοίνωση στο Δ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000.
16. «Καθημερινή ζωή μιας οικογένειας στα Κύθηρα με βάση χειρόγραφα εξοδολόγια». Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών «Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα», Κύθηρα, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000.
17. «Παραδόσεις από την περιοχή Γαλαξειδίου». Επιστημονικό Συνέδριο «Το Γαλαξείδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», υπό την αιγίδα του Δήμου Γαλαξειδίου, Γαλαξείδι, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000. Βλ. και δημοσιεύματα, αρ. 35.
18. «Η καθημερινή ζωή στο Πήλιο την εποχή των τριών Διδασκάλων του Γένους». Πανελλήνιο Συνέδριο «Οι τρεις Μηλιώτες Διδάσκαλοι του Γένους: Άνθμος Γαζής, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δανιήλ Φιλιππίδης. Βίοι παράλληλοι (πτυχές της ζωής και του έργου τους)» στις Μηλιές του Πηλίου, 30 Σεπτ.-1 Οκτωβρίου 2000. Οργανωτής ο Πολιτιστικός Οργανισμός του Δήμου Μηλεών.
19. «Όθρυς όρος εστί Θετταλίας, ό φέρει όφεις, τους λεγομένους σήπας...». Γ' Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών, που οργάνωσε ο Πολιτιστικός Οργανισμός του Δήμου Αλμυρού, Αλμυρός Μαγνησίας, 13-15 Οκτωβρίου 2000.
20. «Προσωποποιήσεις ασθενειών στη λαϊκή παράδοση». Διεθνές επιστημονικό Συνέδριο με θέμα: «Λαϊκή Ιατρική», που οργάνωσε η Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000.
21. «Οι προσωποποιήσεις του ανέμου». Επιστημονική Συνάντηση με θέμα «Ο αέρας πηγή ζωής, κίνησης και καθαρισμού», που οργάνωσε το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής, Αθήνα, 15-17 Δεκεμβρίου 2000. Βλ. δημοσιεύματα, αρ. 41.
22. «Ο λύκος στη λαϊκή παράδοση». Ημερίδα με θέμα: «Οι Κοινότητες των Αγράφων», που οργάνωσε ο δημοσιογράφος Ηλίας Προβόπουλος, Αθήνα, 15 Δεκεμβρίου 2000.
23. «Παραδοσιακή διατροφή και παραγωγή». Α' Επιστημονικό Συνέδριο «Ήθη, έθιμα και παραδόσεις γεύσεων στον κύκλο της ζωής», που οργάνωσε το Κέντρο Λαογραφικών και Ιστορικών Ερευνών «Βοσπορίς» υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, Αθήνα, 16 Δεκεμβρίου 2000.
24. «Ευάγγελος Γιουρούκος. Ένας σατιρικός ποιητής». Ημερίδα Κορινθιακής Λογοτεχνίας, που οργάνωσαν το Ίδρυμα Κορινθιακών Μελε-

- τών και η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κορινθίας, Νεμέα Κορινθίας, 5 Μαΐου 2001. Βλ. δημοσιεύματα, αρ. 31.
25. «Αλληλογραφία Γ. Δροσίνη και Ν. Γ. Πολίτη». Επιστημονικό Συνέδριο του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων «Γεώργιος Δροσίνης. Πενήντα χρόνια από τον θάνατό του», Αθήνα, αίθουσα Σ.Ω.Β., 7-9 Ιουνίου 2001.
26. «Η Ελληνίδα αγρότισσα και ο λαϊκός πολιτισμός». Πανελλήνια Συνάντηση Αγροτισσών με θέμα: «Προστατέψτε και αξιοποιήστε την παραδοσιακή γνώση», Παγκόσμια Ημέρα της Αγρότισσας. Οργάνωση: Υπουργείο Γεωργίας - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λακωνίας, Σπάρτη, 15-16 Οκτωβρίου 2001.
27. «Δημιουργία Βάσης Δεδομένων για τα παραδοσιακά εργαστήρια χειροτεχνίας». Πρώτο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο του Μουσείου «Λυχνοστάτης» «Τεχνολογία ναι, Παράδοση ναίσκε», οργάνωση: Σύλλογος Φίλων Μουσείου «Λυχνοστάτης», υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Κρήτης και της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηρακλείου, Χερσόνησος Ηρακλείου Κρήτης, 24-27 Οκτωβρίου 2001.
28. «Παραδοσιακή διατροφή». Ημερίδα με θέμα: «Παραδοσιακά τρόφιμα. Παρελθόν - παρόν και μέλλον», οργάνωση: Υπουργείο Γεωργίας - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας, Βόλος, 3 Νοεμβρίου 2001.
29. «Από το σπόρο στο ψωμί και η γιορτή της Μεσοσπορίτισσας στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας». Ημερίδα με θέμα τη δημιουργία του Μουσείου του Άρτου στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας, οργάνωση: Λαογραφικός Σύλλογος «Δαδιώτικη Εστία» και Δήμος Αμφίκλειας, 25 Νοεμβρίου 2001.
30. «Ο πολιτισμός της ελιάς». Ανακοίνωση στις εκδηλώσεις: «Κύκλοι ζωής με βάση την ελιά» του Διεθνούς Συμβουλίου Ελαιολάδου στο Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας, 3 Μαρτίου 2002.
31. «Λαϊκή χειρουργική». Κεντρική ομιλία κατά την έναρξη Επιστημονικής Διημερίδας της Ελληνικής Χειρουργικής Εταιρείας και της Χειρουργικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Λάρισα, 29-30 Μαρτίου 2002.
32. «Η λειτουργία του σατιρικού τραγουδιού». Ημερίδα με θέμα: «Η σάτιρα», που οργάνωσε ο Χορευτικός Όμιλος Αλμυρού και ο Δήμος Αλμυρού, Αλμυρός Μαγνησίας, 30 Μαρτίου 2002.
33. «Ελληνική παραδοσιακή διατροφή. Επισημάνσεις». Ημερίδα του Λυκείου Ελληνίδων Χαλκίδας με θέμα: «Ελληνική παραδοσιακή διατροφή», Χαλκίδα, 15 Απριλίου 2002.
34. «Ιστορικές παραδόσεις για την επανάσταση του '21 στην Αττική». Επιστημονική Συνάντηση «Η Επανάσταση του 1821 στην Αττική», Αχαρνές, 19-20 Απριλίου 2002.

35. «Του Σταυρού κλέφτη». Β' Διεθνές Σιφναϊκό Συμπόσιο, Σίφνος, Ιούνιος 2002
36. «Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας». Διεθνές Συνέδριο με τίτλο «Πολιτισμική σύγκλιση και ψηφιακή τεχνολογία», που οργάνωσε το Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα, 15-17 Μαΐου 2003.
37. «Ανασκόπηση της κορινθιακής λαογραφίας». Β' Παγκορινθιακό Συνέδριο του Ιδρύματος Κορινθιακών Μελετών, Κιάτο Κορινθίας, 25 Μαΐου 2003.
38. «Ο λαϊκός πολιτισμός της Κρήτης: Συντήρηση ή μοχλός ανάπτυξης;». Κεντρική ανακοίνωση και συντονισμός συζήτησης στο Διεθνές Συνέδριο των «Κρητών όπου γης...», Κολυμπάρι Χανίων, Αύγουστος 2003.
39. «Ένα μονοθεματικό Μουσείο. Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο». Ανακοίνωση στο Δ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003.
40. «Ο Κάτω Κόσμος να 'τονε ωσάν και τον Απάνω». Α' Συνέδριο για τον λαϊκό πολιτισμό της Κρήτης «Τοπικότητες: Αντιστάσεις, μεταβολές και συνθέσεις», Χανιά, 21-23 Νοεμβρίου 2003.

Ομιλίες – παρουσιάσεις βιβλίων κ.λπ.

1. «Το υπό ίδρυση Μουσείο του Ψωμιού», ομιλία, Αμφίκλεια, 25 Απριλίου 1999.
2. «Η μητέρα στη λαϊκή παράδοση», ομιλία στη Λεόντειο Σχολή με την ευκαιρία της Εορτής της Μητέρας, Αθήνα, 5 Μαΐου 1999.
3. «Το ελαιόλαδο στη ζωή των Πελοποννησίων», ομιλία στην πολιτιστική διημερίδα του Δήμου Φάριδος «Ελαιοφόρια 1999», Ξηροκάμπα Λακωνίας, 17-19 Οκτωβρίου 1999.
4. Παρουσίαση του βιβλίου του Μιχάλη Σκουλιού, «Κασίων Μούσα», Αθήνα, 3 Μαΐου 1999.
5. Παρουσίαση της επανέκδοσης της «Χάρτας» του Ρήγα Βελεστινλή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 16 Ιουνίου 1999.
6. Παρουσίαση του βιβλίου του Βαγγέλη Αγγέλη, «Το οδοιπορικό της ελπίδας», Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1999.
7. Οργάνωση και πρόλογος εκδήλωσης της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών για την επέτειο της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας (1881) στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», Αθήνα, 13 Νοεμβρίου 2000.
8. «Η γυναίκα στην αγροτική ζωή», διάλεξη στο πλαίσιο εκδηλώσεως της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας «Αγροτική ζωή και λαογραφία» στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 2000.

9. Παρουσίαση του περιοδικού *Κρητόπολις* στον χώρο του Ιδρύματος «Κρητική Εστία». Την παρουσίαση οργάνωσε η Φοιτητική Ένωση Κρητών, Αθήνα, 2000.
10. Παρουσίαση του βιβλίου του Θάνου Αθανασόπουλου, «Τα ξεχασμένα επαγγέλματα των Σοφάδων Καρδίτσας», Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 2000.
11. «Έθμα κοινωνικής συνοχής. Η κοπή της βασιλόπιττας», ομιλία με την ευκαιρία της κοπής της βασιλόπιττας, Αθήνα, «Κρητική Εστία», Ιανουάριος 2001.
12. «Τα έθμα της Αποκριάς», ομιλία σε εκδήλωση του Β' ΚΑΠΗ Νικαίας. Νίκαια Πειραιώς, Μάρτιος 2001.
13. Παρουσίαση του ερευνητικού έργου-βιβλίου του καθηγητή της Κοινωνιολογίας, πρ. πρύτανη του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Διον. Μαυρόγιαννη για τους Σαρακατσάνους στην Παλαιά Βουλή, Αθήνα, 25 Απριλίου 2001.
14. «Παγκοσμιοποίηση και παραδοσιακός πολιτισμός», διάλεξη στα μέλη της Λέσχης Λάιονς «Κνωσσός», Ηράκλειο Κρήτης, 25 Οκτωβρίου 2001.
15. «Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση», διάλεξη με την ευκαιρία της κοπής της βασιλόπιττας της Ένωσης Κρητών Σελίνου (Αττικής), Αθήνα, «Κρητική Εστία», Ιανουάριος 2002.
16. «Σπύρος Μιχόπουλος, ο εθελοντής στην υπηρεσία της πατριδογνωσίας», ομιλία κατά την απονομή τιμητικής διακρίσεως στον λόγο, συγγραφέα και εκπαιδευτικό Σπ. Μιχόπουλο από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κορινθίας, Κόρινθος, 26 Ιανουαρίου 2002.
17. Παρουσίαση του βιβλίου της Κλαίρης Μαυρομάτου - Χατζηκωσταντή, «Γεραγώπικοι αντακατοπτρισμοί. Φωτογραφικό και λαογραφικό οδοιπορικό στη Γέρα της Λέσβου», Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, χειμώνας 2002.
18. Παρουσίαση του βιβλίου του Δημ. Σ. Καλτσούλα, «Όσα κι αν περπάτησα. Δημοτικά τραγούδια Αργιθέας, Γόμφων, Ιθώμης Καρδίτσας», Αθήνα, Στοά του Βιβλίου, 14 Φεβρουαρίου 2002.
19. Παρουσίαση του βιβλίου του Βαγγέλη Αγγέλη, «Η επανάσταση των Θεσσαλών του 1878», Αθήνα, Παλαιά Βουλή, 20 Μαρτίου 2002.
20. «Η Καρδιτσιώπσσα αστή και τα του οίκου της», ομιλία στο πλαίσιο των εγκαινίων της εκθέσεως με θέμα «1852-2002. Από το νοικοκυριό της γιαγιάς έως σήμερα» στο αίθριο της Δημοτικής Αγοράς Καρδίτσας. Οργάνωση από τον Δήμο, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας και την Λέσχη Γυναικών Καρδίτσας Αθηνών, Καρδίτσα, 8 Ιουνίου 2002.
21. «Το αλώνι, χώρος εργασίας, επικοινωνίας και μαγείας», ομιλία στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας στις εκδηλώσεις «Στου θέρου τη γιορτή», με αναπαρά-

- σταση θερισμού, που οργάνωσε ο Σύλλογος Αγιοπετριτών Αττικής, Άγιος Πέτρος, 13-14 Ιουλίου 2002.
22. «Λαϊκός πολιτισμός και θέατρο», ομιλία στο πλαίσιο ημερίδας με τίτλο «Το θέατρο στην Ελλάδα σήμερα» στα Χανιά, που οργάνωσε ο Θεατρικός Οργανισμός «Πολιτιστικός Νότος», Χανιά, 17 Ιουλίου 2002.
 23. Παρουσίαση του βιβλίου της Μαριάννας Κορομηλά, «Η Μαύρη Θάλασσα», Αθήνα 2002.
 24. Συντονισμός της εκδήλωσης για την παρουσίαση του βιβλίου του ακαδημαϊκού Πάνου Λιγομενίδη «Η φλούδα του βερίκοκου». Αθήνα, Στοά του Βιβλίου, 18 Δεκεμβρίου 2002.
 25. «Η γυναίκα ως μητέρα χθες και σήμερα», διάλεξη για τη γιορτή της μητέρας στο Πνευματικό – Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Χολαργού, Αθήνα, 11 Μαΐου 2003.
 26. «Ελληνική παράδοση και διατροφή», ομιλία στον Πολιτιστικό Σύλλογο «Θέογνις» Μεγάρων, Μέγαρα, 18 Μαΐου 2003.
 27. Ομιλία στο 5ο Φεστιβάλ Ελληνικών Παραδοσιακών Χορών Δημοτικών Σχολείων, που οργάνωσαν τα Εκπαιδευτήρια «Ελληνογερμανική Αγωγή», Παλλήνη Αττικής, 17-18 Μαΐου 2003.
 28. «Η άλωση της Πόλης στις παραδόσεις του ελληνικού λαού», ομιλία στην Ένωση Μικρασιατών - Κωνσταντινουπολιτών Ηλιουπόλεως για την 550ή επέτειο της Αλώσεως. Αθήνα, 28 Μαΐου 2003.
 29. Προλόγισμα στην παρουσίαση του βιβλίου «Ένα άθλημα που αγαπώ», έκδ. του Μουσείου Ελληνικής Παιδικής Τέχνης και της Γενικής Γραμματείας Ολυμπιακών Αγώνων, στην Παλαιά Βουλή, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 2003. Το Βιβλίο παρουσίασε ο ακαδημαϊκός Παν. Τέτσης.
 30. Παρουσίαση του βιβλίου του Γιάννη Τσέβρεχου «Το κοπάδι. Από τα τετράδια ενός βοσκού», εκδ. Έλλα, Λάρισα, 30 Οκτωβρίου 2003.
 31. «Ο λαϊκός πολιτισμός χωρίς μεταφυσική», ομιλία στον Πολιτιστικό Σύλλογο Καλαμπάκας «Τα Μετέωρα», Καλαμπάκα, 1 Νοεμβρίου 2003.
 32. Παρουσίαση του βιβλίου του Δημ. Ταλιάνη, «Γεύσεις του Αιγαίου», εκδ. Τοπίο, Αθήνα, 5 Νοεμβρίου 2003.
 33. «Ο λαϊκός πολιτισμός της Θεσσαλίας», ομιλία στον Σύλλογο Θεσσαλών Παπάγου, Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 2003.

Μαθήματα

1. Μαθήματα Λαογραφίας στους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Φιλολογίας (και του Τμήματος Φ.Π.Ψ.) του Πανεπιστημίου Αθηνών (ως Λέκτωρ Λαογραφίας).

2. Μάθημα για τον Παπαδιαμάντη και τη Λαογραφία στο Μαράσλειο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Επιμέλεια εκδόσεων

Επιμέλεια της βελτιωμένης και επηυξημένης επανέκδοσης σε δύο δίσκους πυκνής εγγραφής (CD) του μουσικού υλικού, που συνοδεύει τη φωτομηχανική ανατύπωση του Γ' τόμου των Δημοτικών Τραγουδιών (Μουσική Εκλογή) των Γ. Κ. Σπυριδάκη - Σ. Δ. Περιστέρη.

Επιμέλεια του ενθέτου της εφημ. «Τύπος της Κυριακής», της 13 Αυγούστου 2000, με θέμα: «Δεκαπενταύγουστος. Ανταμώματα στην αυλή της Παναγίας» (σελ. 20), όπου και άρθρο με τίτλο: «Η λατρεία της Παναγίας. Η διττή σημασία των εκδηλώσεων του Δεκαπενταύγουστου: Η λατρευτική κατάνυξη και το επικοινωνιακό ξεφάντωμα ...στην αυλή της Παναγίας», σ. 34(6).

Επιμέλεια εκδόσεως, επιμέλεια ύλης, διορθώσεις κειμένων κ.λπ., καθώς και Εισαγωγή (σ. 11-15) της έκδοσης σε τόμο του χειρογράφου του Δημ. Λουκάτου «Λαογραφικά Σύμμεικτα της νήσου Παξών (καταγραφή 1957)» στη σειρά «Πηγές του λαϊκού πολιτισμού» του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 1, Αθήνα 2002.

Λοιπή δραστηριότητα

Πρόεδρος της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των εν Αθήναις Θεσσαλών.

Πρόεδρος του Σωματείου Φίλων του Μουσείου Ελληνικής Παιδικής Τέχνης.

Πρόεδρος του «Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας» στο Βελεστίνο.

Μέλος της Ακαδημίας Εκκλησιαστικών Τεχνών της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου και από το 2002 Β' Αντιπρόεδρος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας.

Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Επιστημονικής Εταιρείας «Φερών-Βελεστίνου - Ρήγα».

Μέλος του Δ.Σ. του Τοπικού Μουσείου Μηλεών Πηλίου.

Αντιπρόεδρος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελετών Αττικής.

Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Δήμου Αθηναίων.

Ιδρυτικό μέλος του Σωματείου «Φίλοι της Εταιρείας Κοινωνικής Ψυχιατρικής και Ψυχικής Υγείας».

Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Διεθνούς Συνεδρίου «Η ελιά

και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999.

Πρόεδρος της Επιστημονικής - Οργανωτικής Επιτροπής του Συμποσίου «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο», που οργάνωσε το Κέντρο Λαογραφίας στην Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000.

Αντιπρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 2003.

Επανελημμένες συνεντεύξεις σε ραδιοτηλεοπτικά μέσα και εφημερίδες με θέματα λαογραφικά, συμμετοχή σε ντοκιμαντέρ της ΕΤ-1 με θέμα «Η ελληνική διατροφή», συμμετοχή σε ντοκιμαντέρ της ΕΤ-1 με τίτλο «Φαινόμενα», σχετικά με μυθικά όντα της νεοελληνικής παράδοσης (ΕΤ-1, 2000). Συνεντεύξεις στο Πρώτο Πρόγραμμα της Ελληνικής Ραδιοφωνίας για έθιμα της Αποκριάς και του Πάσχα, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου τον Δεκαπενταύγουστο κ.ά.. Επίκαιρα άρθρα στις περισσότερες ευρείας κυκλοφορίας αθηναϊκές και επαρχιακές εφημερίδες (Καθημερινή, Βήμα, Ελευθεροτυπία, Ελεύθερος Τύπος, Τα Νέα, Έθνος, Θεσσαλία (Βόλου), Ελευθερία (Λάρισας) κ.ά.). Αρθρογραφία τακτική, επί δύο χρόνια, κάθε Κυριακή στα ένθετα «Ορθοδοξία και Ελληνισμός» και «Ταυτότητα» του Τύπου της Κυριακής, καθώς και συχνή στο ένθετο «Επτά Ημέρες» της εφημ. Καθημερινή.

«Τώρα τα Πασχαλόγιορτα, τώρα τρανές γιορτάδες...», Επιστημονική υποστήριξη της παράστασης του Χορευτικού Τομέα Π.Ο.Φ.Π.Α. στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά, 20 Απριλίου 2002. Επιστημονική υποστήριξη στην έκθεση «Πασχαλινά αυγά» της γκαλερί «Πλειάδες», Αθήνα, Απρίλιος - Μάϊος 2002.

Συμμετοχή σε συζήτηση - ημερίδα με θέμα τη δημιουργία «Του Χωριού των Γεύσεων» στη Θράκη. Κομοτηνή, 15 Δεκεμβρίου 2001 κ.ά.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ, Ερευνητής Α' βαθμίδας (1999-2000)

Δημοσιεύματα

1. «Το παιδί σε εθμικούς αγερμούς και ευετηρικά δρώμενα», στη συλλογική έκδοση: *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 57-68.
2. «Το νερό σε έθιμα λατρευτικού, μαγικού και μαντικού περιεχομένου», *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης: Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρού*, Αθήνα, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 1999, σ. 42-46.
3. «Πασχαλινό δρώμενο ευετηρίας στην Καλή Βρύση Δράμας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28 (1999), σ. 29-42.

4. «Ο χορός στα λαϊκά δρώμενα», στον συλλογικό τόμο: *Παραδοσιακός χορός και λαϊκή δημιουργία*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1999, σ. 67-80.
5. «La cloche dans les coutumes dites dromena», στον τόμο: *Cloches, Carillons Musique* (Ευρωπαϊκό πρόγραμμα Pacte II, έκδοση κοινότητας Tellin-Γαλλία), 1999, σ. 30-37.
6. «Μορφές του λαϊκού πολιτισμού της Βισαλτίας», *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης: Η Νιγρίτα - η Βασαλία δια μέσου της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 57-69.
7. «Λαϊκός πολιτισμός Δράμας», στον συλλογικό *Οδηγό του νομού*, έκδοση Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δράμας, 1999.
8. «Το χωρικό σπίτι της Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική»*, Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 241-253.
9. «Πληροφορίες ιδιωτικού βίου των Κρητών από ανέκδοτο υλικό του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2000, τόμ. Γ'1, σ. 7-19.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

1. «Τα λαδοπίθαρα της Κρήτης». Εισήγηση στο Συνέδριο «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», Ακαδημία Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999.
2. «Ο ρόλος της διατροφής στη ζωή του Κρητικού». Εισήγηση στο διεθνές Συμπόσιο «Κρητική διατροφή, πολιτισμός, υγεία και γεύση», Ρέθυμνο, 29-31 Οκτωβρίου 1999.
3. Συμμετοχή (προεδρία) στην Επιστημονική Συνάντηση Γαλαξειδίου, Γαλαξείδι, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000.
4. Συμμετοχή στο Διεθνές Συνέδριο Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής, Βέροια, 12-15 Οκτωβρίου 1999.
5. «Η μαγεία του ανέμου». Ανακοίνωση στην Επιστημονική Συνάντηση με θέμα «Ο αέρας πηγή ζωής, κίνησης και καθαρού», που οργάνωσε το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού στο Μέγαρο της Παλαιάς Βουλής, Αθήνα, 15-17 Δεκεμβρ. 2000.

Ομιλίες

1. «Έθιμα λαϊκής οικοδομίας», Λαογραφικό Μουσείο Αραδοσιβίων Ελασσόνας, 21 Φεβρουαρίου 1999.
2. «Πασχαλινή εθιμολογία», 2^ο ΚΑΠΗ Αγίων Αναργύρων Αττικής, 31 Μαρτίου 1999.
3. «Λαογραφικά Μουσεία», Μοναστηράκι Δράμας, 16 Απριλίου 1999.

4. «Λαϊκά δρώμενα και φολκλορισμός», Ένωση Ηπειρωτών Αγίου Δημητρίου Αττικής, Αθήνα, 19 Μαΐου 1999.
5. «Βιβλίο και Λαογραφία», 1^ο Πολυεθνικό Πολιτιστικό Φεστιβάλ – Όμιλος Unesco νομού Πειραιώς και Νήσων, Πειραιάς, 28 Αυγούστου 1999.
6. «Σύγχρονες κοινωνικές εκφράσεις λαϊκών δρωμένων», Γαλανόβρυση Ελασσόνας, 28 Αυγούστου 2000.
7. «Μεταμφιέσεις Δωδεκαήμερου», Πολιτιστικό Κέντρο Αλίμου Αττικής, 18 Δεκεμβρίου 2000.
8. Ομιλία στο Πνευματικό Κέντρο Ερέτριας, 2 Απριλίου 2000.
9. Συμμετοχή σε λαϊκά δρώμενα στην Καλή Βρύση Δράμας, 4 Μαΐου 2000.
10. Επίκαιρη ομιλία για τον λαϊκό πολιτισμό στο Μοναστηράκι Δράμας, 5 Μαΐου 2000.
11. Επίκαιρη ομιλία περί Αναστεναριών στη Μαυρολεύκη Δράμας, 21 Μαΐου 2000.
12. Συμμετοχή σε ημερίδα της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δράμας, Δράμα, 21 Μαΐου 2000.

Άλλες δραστηριότητες

1. Λαογραφική εκδήλωση στον Εκπαιδευτικό Οργανισμό «Θεμιστοκλής», Πειραιάς, 13 Ιανουαρίου 2000.
2. Επιστημονικός συνεργάτης του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης στην «αποκριάτικη γιορτή», που οργάνωσε στις 27 Φεβρουαρίου 2000.
3. Παρουσίαση του βιβλίου «Αποκριά στην Κοζάνη», εκδ. του Δήμου Κοζάνης, Κοζάνη, 11 Μαρτίου 2000.
4. Συμμετοχή στις εκδηλώσεις του «Φανού» ως επίσημος προσκεκλημένος του Δήμου Κοζάνης, Κοζάνη, 12 Μαρτίου 2000.
5. Επίκαιρες συνεντεύξεις σε ραδιόφωνο και τηλεόραση (Αθήνα, Δράμα, Κομοτηνή, Ηράκλειο Κρήτης). Επίκαιρα άρθρα σε εφημερίδες της Κρήτης, Δράμας, Κοζάνης (Κρητικά Νέα, Ηχώ Δράμας, Φωνή του Κουρνά κ.ά.).
6. Τηλεοπτικές εμφανίσεις και ραδιοφωνικές συνεντεύξεις σε ΜΜΕ Αθηνών, Κρήτης, Δράμας, Κοζάνης.

Τιμητικές διακρίσεις

Ανακήρυξη σε επίτιμο μέλος του Συλλόγου Αμπλιαντών «Ο Στέγκος», Μεσολόγγι, 1 Μαρτίου 1999.

Ανακήρυξη σε επίτιμο μέλος της Πανσαμοθρακικής Εστίας Αθηνών, 2000.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ, Ερευνητής Α' βαθμίδας*Δημοσιεύματα*

1. «Διτοπική μεταγαμήλια εγκατάσταση και προϊόντα σε μια νησιώτικη κοινότητα: Κέα Κυκλάδων», *Εθνολογία*, τ. 5 (1996-97), σ. 5-68.
2. «Εξαγορά της νύφης, προϊόντα και κοινωνική διαστρωμάτωση στη Μέσα Μάνη (1840-1850): Η διαπραγμάτευση της κοινωνικής θέσης», *Εθνογραφικά*, τ. 11 (1998), σ. 57-67.
3. «Γυναίκες, γάλα, συγγένεια: Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στον λαϊκό πολιτισμό των βαλκανικών λαών», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 28 (1987-1998), 1999, σ. 43-68.
4. «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανης Κόνιτσας», στον συλλογικό τόμο «Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Εκσυγχρονισμός και μετασχηματισμός», έκδ. Πλέθρον – Δήμος Κόνιτσας, 2001, σ. 119-147.
5. «Το σύμπλεγμα του αίματος. Πατρογραμμικές ομάδες και αντεκδίκηση στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιπέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, τ. 6-7 (1998-1999), σ.137-192.
6. «Συμβολικός ανταγωνισμός μεταξύ κοινοτήτων στη Ναυπακτία. Δομική προσέγγιση ενός μύθου», *Ναυπακτικά*, τ. 10 (2000), σ. 147-202.
7. «Οικιακή ομάδα και οικονομία σε μια πεδινή κοινότητα της Βοιωτίας. Η περίπτωση του Μαυρονερίου (Κασνεσίου) Λειβαδιάς», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. 3/2 (2000), σ. 761-786.
8. *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Αθήνα, εκδόσεις Δωδώνη, 2001, 8ο, σελ. 397.
9. «Εθνοτικές ομάδες, πόλεμος και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιπέ) Πωγωνίου Ηπείρου», *Εθνολογία*, τ. 9 (2001), σ. 137- 166.
10. «Τα τσελιγκάτα και οι μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 5 (καλοκαίρι 2003), σ. 114-134.
11. «Εθνοπολιτισμικές παράμετροι του λαϊκού πολιτισμού των Κυθίων. Ιστορικοανθρωπολογική προσέγγιση», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών «Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα»*, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000, τ. Β', Κύθηρα 2003, σ. 45-80.
12. «Ανθρωπολογία οίκοι ή Λαογραφία. Μια επιστημολογική προσέγγιση», *Πρακτικά Συνεδρίου Σχολής Μωραΐτη με θέμα: Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, 19-23 Απριλίου 2002, Αθήνα 2003, σ. 39-63.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

1. «Εθνολογικές παρατηρήσεις στα κουρμπάνια της ΝΑ Αττικής. Πολιτισμική παράδοση, αστική ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός». Θ' Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής, που πραγματοποιήθηκε στο Λαύριο, 13-16 Απριλίου 2000.
2. «Εθνοτικό μωσαϊκό και πολιτισμικές διεργασίες στη νεότερη Βοιωτία. Ανθρωπολογική προσέγγιση». Δ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά - Θήβα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000.
3. «Εθνοπολιτισμικές παράμετροι του λαϊκού πολιτισμού των Κυθήρων. Ιστορικο-ανθρωπολογική προσέγγιση». Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, Χώρα Κυθήρων, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000.
4. «Από τις κατούνες στην κοινότητα στην Ελαφώνησο Λακωνίας. Μια εθνοϊστορική προσέγγιση». Τοπικό Συνέδριο Λακωνικών Σπουδών, Ξηροκάμπι Δήμου Φάριδος, 13-16 Σεπτεμβρίου 2001.
5. «Άνθρωποι, φίδια και χορός. Επαφή των πολιτισμών στο Πωγώνι της Ηπείρου». 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Λαϊκού Πολιτισμού «Μελωδία, Λόγος, Κίνηση», Σέρρες, 2-4 Νοεμβρίου 2001.
6. «Ανθρωπολογική έρευνα και θεωρία στην Ελλάδα. Η περίπτωση τριών επιστημονικών περιοδικών». Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση «Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα», Αθήνα, 7-8 Δεκεμβρίου 2001.
7. «Ο μπαϊρακτάρης και οι Γκραικομάνοι. Μορφές ετερότητας στους σύγχρονους Έλληνες και Αλβανούς». Διεθνές Συνέδριο «Ετερότητα και κοινωνία», Αθήνα, Μάιος 2003.
8. «Οικονομία, συγγένεια και κοινωνικό φύλο στην Ελαφώνησο Λακωνίας». Διεθνές Συνέδριο του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας « Συγγένεια και κοινωνικό φύλο στην Ελλάδα από την αρχαιότητα ως σήμερα», Βόλος, Ιούνιος 2003.
9. «Η λαογραφική-εθνογραφική έρευνα στα Κύθηρα και οι προοπτικές της. Μια κριτική προσέγγιση». Συνέδριο Κυθήρων «Η επιστημονική έρευνα στα Κύθηρα», Χώρα Κυθήρων, 19-22 Σεπτεμβρίου 2003.
10. «Μητάτα, κατούνες, μετόχια. Οικονομία και οργάνωση του χώρου στην Κρήτη». Α' Λαογραφικό Συνέδριο Κρήτης, Χανιά, 21-23 Νοεμβρίου 2003.
11. «Η συγκριτική εθνολογική μέθοδος στη Λαογραφία ή ο Νικόλαος Πολίτης μεταξύ εθνοισμού και ανθρωπισμού». Διεθνές Συνέδριο «Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 2003.

Ομιλίες - μαθήματα κ.ά.

1. Μαθήματα Εισαγωγής στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στους μεταπτυχιακούς φοιτητές της Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού μαθήματος της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη (1999 και 2000).
2. Ομιλία στην Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας με θέμα «Από την τοπική στη θρησκευτική κοινότητα. Ιερός χώρος, λατρεία των νεκρών και αιματηρές θυσίες στον Μανταμάδο Λέσβου», Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 2001.
3. «Κονστρουκτιβισμός και ουσιοκρατία στη Λαογραφία». Ομιλία στους μεταπτυχιακούς φοιτητές της Λαογραφίας στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών με προβολή εθνογραφικού ντοκιμαντέρ του ομιλητή, Αθήνα, 10 Απριλίου 2003.
4. Ομιλία στους φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με θέμα «Η διαχείριση της κτηνοτροφίας στην Ελλάδα», Βόλος, 15 Μαΐου 2003.
5. Ομιλία στους φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης με θέμα: «Αρβανίτες. Πολιτισμός και κοινωνία», Κομοτηνή, 24 Νοεμβρίου 2003.
6. Ομιλία στην Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, με θέμα «Δομική προσέγγιση του μύθου. Ένας κριτικός απολογισμός», Αθήνα, 1 Δεκεμβρ. 2003.
7. Παρουσίαση του βιβλίου του αναπληρωτή καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Βασίλη Νιτσιάκου «Χτίζοντας τον χώρο και τον χρόνο», Αθήνα, Στοά του Βιβλίου, 3 Δεκεμβρίου 2003.

Λοιπή δραστηριότητα

1. Πρόεδρος (1999) και ταμίας (2000, 2001) της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας.
2. Συντονιστής και μέλος της Συντακτικής Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού Εθνολογία (1999-2003).
3. Γραμματέας της Εταιρείας Φίλων του Ανθρωπολογικού Μουσείου (1999-2003).
4. Μέλος τριμελούς επιτροπής για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο (υποψ. διδάκτ. Αντ. Κοτσώνης), στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (υποψ. διδάκτ. Παναγιώτα Πολίτη), στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (υποψ. διδάκτ. Μαρία Βραχιονίδου, Κ. Μάτζος) και στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (υποψ. διδάκτ. Μαρία Κουμαριανού).
5. Μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής της Θ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Λαύριο, Απρίλιος 2000.
6. Συνεργασία ως προς το λαογραφικό - εθνογραφικό μέρος με τον σκηνοθέτη Α. Χατζάκη για το ανέβασμα στη θεατρική σκηνή του τραγουδιού «του νεκρού αδελφού», 2003.

7. Μέλος και συντονιστής της Συντακτικής Επιστημονικής Επιτροπής για την έκδοση του 8ου τόμου της Εθνολογίας.
8. Μέλος της Συντακτικής Επιστημονικής Επιτροπής για την έκδοση του αφιερώματος της Εθνολογίας στους Τσιγγάνους.
9. Μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής και Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής για τη Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση «Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα», Αθήνα, 7-8 Δεκεμβρίου, 2001.
10. Επόπτης μελέτης στο Κέντρο Λαογραφίας της μεταπτυχιακής φοιτήτριας του Πανεπιστημίου Lomposon της Μόσχας Ξένιας Πονομάρτσενκο με πρόταση του οικείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2003.
11. Μέλος της Εκδοτικής Επιτροπής Πρακτικών του Συνεδρίου «Ανθρωπολογική έρευνα και σκέψη στην Ελλάδα», 2002-2003.

ΑΛΙΚΗ ΠΑΛΗΟΔΗΜΟΥ, Ερευνήτρια Β' βαθμίδας

Δίδαξε Νεοελληνική Λογοτεχνία στο Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών «Αναβάθμιση των εκπαιδευτικών Α/θμιας εκπαίδευσης».

ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ, Ερευνήτρια Β' βαθμίδας

Δημοσιεύματα

1. «Εξεκίνησες και πάεις για να φύγεις...». Ο θάνατος ως διάβαση σ' ένα γορτυνακό μοιρολόι», *Εθνογραφικά*, τ. 11 (1998), σ. 77-109.
2. «...“Κρατεί ν' ου δέντρους τη δρουσιά, κρατεί κι ου νιός την κόρη ...”». Η συμβολική και μαγική χρήση του νερού στο γάμο μέσα απ' τα τραγούδια», στον τόμο *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (12-14/12/98): Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρού*, έκδ. Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1999, σ. 47-63.
3. «Νανουρίσματα - ταχταρίσματα: λειτουργίες του λόγου στην τελετουργία της γέννησης», *Εθνολογία* 6-7 (1998-1999) [2000], σ. 193-271.
4. «Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη ΒΔ Πελοπόννησο», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί»* (Κόνιτσα, Μάιος 1998), επιμ. Β. Νιτσιάκος - Ν. Κασίμης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2001(Β' έκδοση), σ. 163-184.
5. «Συναντώντας τον Σπύρο Περιστέρη επί του πεδίου τριάντα τέσσερα χρόνια μετά», *Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Αφιέρωμα*

- εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη, *Πρακτικά της Μουσικολογικής Συνάξεως* (10-11 Νοεμβρίου 2000), Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 18, Αθήνα 2003, σ. 49-57.
6. «Στο αλώνι της Αγιαλένης», *«Επτά Ημέρες»*, εφ. Καθημερινή, 4 Μαρτίου 2001, σ. 32-33.
 7. «Μάη στους δρόμους των κοπαδιών», *«Επτά Ημέρες»*, εφ. Καθημερινή, 6 Μαΐου 2001, σ. 30-31.
 8. «Τα πανηγύρια της Παναγιάς», *«Επτά Ημέρες»*, εφ. Καθημερινή, 5 Αυγούστου 2001, σ. 20-21.
 9. «Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών», *«Επτά Ημέρες»*, εφ. Καθημερινή, 7 Οκτωβρίου 2001, σ. 28-29.
 10. Εισαγωγή στον κατάλογο και ομιλία στα εγκαίνια της έκθεσης υφαντικής τέχνης των Τασίας και Μανταλένας Καπινιάρη στη γκαλερί «Δροσερικό» στην Πάτρα, 2 Απριλίου-10 Μαΐου 2001.
 11. «Η πόλη θυμάται αγρυπνώντας. Εαρινά δρώμενα στη Βόνιτσα: λατρευτικές πρακτικές και συλλογική μνήμη», στο: Μπάδα Κωνσταντίνα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60* (Πρακτικά της ημερίδας), Αγρίνιο, 23 Σεπτεμβρίου 2000, εκδ. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Μεταίχμο - Δήμος Αγρινίου, Αγρίνιο 2003, σ. 77-115.
 12. «Ψηφιακή βάση δεδομένων για την Εθνική Μουσική Συλλογή του ΚΕ-ΕΛ», *Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη* (Αθήνα, 15-17 Ιουνίου 2000), *Εκδοτικά προβλήματα και απορίες* (από κοινού με την συνάδελφο Μ. Τερζοπούλου), εκδ. Σπουδαστήριο Νέων Ελλήνων, Αθήνα 2002, σ. 65-71.
 13. «Μοιρολοίστρες, νεκροί, στάρι. Αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή στις επιμνημόσυνες γυναικείες τελετουργίες», στο: Φώτης Τερζάκης (επιμ.), *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα, θρησκεία, ιστορικές προοπτικές*, εκδ. Αρχέτυπο, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2003, σ. 364-403.

Ομιλίες - ανακοινώσεις σε συνέδρια

1. Συμμετοχή στο Συνέδριο European Acritic Heritage Network, που οργανώθηκε από το Κέντρο Λαογραφίας στο πλαίσιο του Προγράμματος Acrinet με ανακοίνωση με θέμα: «Τα «ακριτικά» ως τελετουργικά τραγούδια μύησης. Η περίπτωση του γαμπρού - στρατιώτη», Αθήνα, 24-25 Νοεμβρίου 2002.
2. «Νανουρίσματα - ταχταρίσματα: η συμβολή του τελεστικού τραγουδιού στην πολιτισμική προσαρμογή του βρέφους μέσα από την οικογένεια», στο Μουσείο Λαϊκών Μουσικών Οργάνων, στα πλαίσια των κύκλων

ομιλιών που διοργανώνει η Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας (θέμα κύκλου: «Κοινωνικοποίηση - πολιτισμική προσαρμογή», Ιανουάριος - Ιούνιος 1999), Αθήνα, 3 Μαΐου 1999.

3. Σεμινάριο Ιστορίας και Ανθρωπολογίας (2-4 Μαρτίου 2001) του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Ε' κύκλος συναντήσεων) με θέμα «Θάνατος: Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις», ομιλία με θέμα: «Ο θάνατος ως γυναικεία τελετουργία», Μυτιλήνη, 2 Μαρτίου 2001.
4. Θρησκευολογικό Σεμινάριο της Εταιρείας Θρησκευολογικών Ερευνών (περίοδος 9η, Ιανουάριος - Ιούνιος 2001) με θέμα: «Από τον τελετουργικό στον εκκοσμικευμένο θάνατο: Αντιλήψεις - στοχασμοί - διαχείριση», ομιλία με θέμα «Ο θάνατος ως διάβαση», Αθήνα, Φεβρουάριος 2001.
5. Ομιλία στον χώρο του βιβλιοπωλείου «Σύγχρονη Έκφραση» στη Λιβαδειά Βοιωτίας, με θέμα: «Θρηνητικές τελετουργίες της άνοιξης», Λιβαδειά, 22 Απριλίου 2003.

Άλλες δραστηριότητες

1. Γενική Γραμματέας της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας (2000-2002).
2. Συμμετοχή στο Επιστημονικό Συμβούλιο του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (1999-2000).
3. Συμμετοχή ως μέλος της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής στο Συνέδριο «Όψεις της Ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα» (Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας - Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών), Αθήνα, 7-8 Δεκεμβρίου 2001.
4. Συμμετοχή σε εκπομπή του δεύτερου καναλιού της κρατικής τηλεόρασης (NET) σχετικά με τους θρησκευτικούς θρήνους (Μεγάλη Παρασκευή, 9 Απριλίου 1999), σε πρόγραμμα που απευθύνεται στον Απόδημο Ελληνισμό. Συνεντεύξεις στο Πρώτο Πρόγραμμα της ΕΡΑ για έθιμα της Αποκριάς και του Πάσχα, στον σταθμό της ΕΡΑ Πύργου για τα έθιμα του Κλήδονα. Συνέντευξη στην εφημερίδα «Αυγή» Πύργου για τα πανηγύρια (Αύγουστος 1999). Συμμετοχή σε ντοκιμαντέρ του πρώτου καναλιού της κρατικής τηλεόρασης (ΕΤ-1) με τίτλο «Φαινόμενα»: Μυθικά όντα της νεοελληνικής παράδοσης (νεράιδες).
5. Συγγραφή σχεδίου σεναρίου με θέμα «Πανηγύρεως εγκώμιον» για το γύρισμα ντοκιμαντέρ με θέμα την πολιτισμική κληρονομιά της Ηλείας για την Πολιτιστική Ολυμπιάδα του 2004 από τη Νέα Ελληνική Τηλεόραση (NET).

ΜΙΡΑΝΤΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ, Ερευνήτρια Β' βαθμίδας*Δημοσιεύματα*

1. «Ιστορία, μνήμη και “γεγονότα τραγούδια”», στον συλλογικό τόμο *Μουσικές της Θράκης, μια διεπιστημονική προσέγγιση: Έβρος*, έκδοση του Συλλόγου Οι Φίλοι της Μουσικής, Αθήνα 1999, σ. 121-155.
2. «Είναι οι καρδιές μου ένας αρμαθός, τις άπλωσα στον ήλιο...». Εισαγωγικό κείμενο στο τρίγλωσσο βιβλίο συνοδευτικό του ψηφιακού δίσκου «Η Δόμνα Σαμίου στο Μέγαρο Μουσικής», συμπαραγωγή του Μεγάρου Μουσικής και του Καλλιτεχνικού Συλλόγου Δημοτικής Μουσικής Δόμνα Σαμίου, Αθήνα 1999, σ. 21-30.
3. «Η μέρα της Μπάμπως», «*Επτά Ημέρες*», εφ. Η Καθημερινή, αφιέρωμα στον μήνα Ιανουάριο, 31 Δεκεμβρίου 2000, σ. 24-25.
4. «Η αναστάσιμη τελετουργία της άνοιξης», «*Επτά Ημέρες*», εφ. Η Καθημερινή, αφιέρωμα στον μήνα Απρίλιο, Απρίλιος 2001, σ. 18-20.
5. «Το Νιάμερο της Παναγίας», «*Επτά Ημέρες*», εφ. Η Καθημερινή, αφιέρωμα: Νίσυρος, 22 Ιουλίου 2001, σ. 22-23.
6. Εισαγωγικό κείμενο στο λεύκωμα του Πλάτ. Τσούλου, *Ρόπτρα, θύρων απόηχοι*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 11-13.

Ομιλίες – ανακοινώσεις σε συνέδρια

1. «Τα ανιέρα – ιερά τραγούδια της Αποκριάς», διάλεξη στην Ελληνική Δημοκρατική Κοινότητα Βερολίνου, Βερολίνο, Μάρτιος 1999.
2. «Πομάκοι: προβληματισμοί και προοπτικές», ομιλία στην ημερίδα «Σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία σε μειονοτικές ομάδες στην Ελλάδα», οργανωμένη από την Εταιρεία Οικογενειακού Προγραμματισμού στο Ζάππειο, Αθήνα, 25 Μαΐου 1999.
3. «Εντοπότητα και πολιτισμική ταυτότητα», συμμετοχή στο συνέδριο με θέμα «Ο τόπος μας: πεδία λαϊκού πολιτισμού», οργανωμένο από τον Δήμο Κοζάνης στο πλαίσιο των εκδηλώσεων «Λασσάνεια 2001. Ο τόπος μας. Αφιέρωμα στο λαϊκό πολιτισμό», Κοζάνη, 22 Σεπτεμβρίου 2001.
4. Συμμετοχή με εισήγηση στη διήμερη «Συνάντηση Πολιτισμών» στον Κύκλο εκδηλώσεων «Ο δρόμος προς τη Δύση», Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 7 Δεκεμβρίου 2001 – 7 Ιανουαρίου 2002.

Προγράμματα-σεμινάρια

1. Συμμετοχή (από το 1995 κ. ε.) στο διεπιστημονικό πρόγραμμα για την «Καταγραφή, μελέτη, προβολή της μουσικοχορευτικής παράδοσης» χρηματοδοτούμενο από τον Σύλλογο «Οι Φίλοι της Μουσικής», στο πλαίσιο

- της οργάνωσης της Μεγάλης Μουσικής Βιβλιοθήκης του Μεγάλου Μουσικής, ως κύρια ερευνήτρια υπεύθυνη για το δημοτικό τραγούδι.
2. Συμμετοχή (από το 1995 κ.ε.) στο διεπιστημονικό σεμινάριο για θέματα ταυτότητας φύλου υπό την εποπτεία της Χρύσης Ιγγλέση, καθηγήτριας κλινικής ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.
 3. Συμμετοχή στο σεμινάριο με θέμα «Ταυτότητες» υπό την αιγίδα του ΕΚΚΕ, ως οργανωτική υπεύθυνη, Αθήνα 1999.
 4. Οργάνωση της εκδήλωσης «Δυο φωνές για τη Λωξάντρα» στη σειρά «Διάλογοι ανάμεσα στην εικόνα, το λόγο και τη μουσική» οργανωμένη από το ΥΠΠΟ, την Ορχήστρα των Χρωμάτων και το Ίδρυμα Μελίνα Μερκούρη, Αθήνα 1999.
 5. Συμμετοχή στην ημερίδα για την περιθωριοποίηση των Ρομ (Τσιγγάνων) οργανωμένη από το Συμβούλιο της Ευρώπης και το Συνήγορο του Πολίτη, Αθήνα 11 Ιουνίου 2001.
 6. Συμμετοχή στη Δεύτερη Θερινή Ακαδημία Θεάτρου του Εθνικού Θεάτρου, που είχε ως γενικό θέμα «Μορφές του κωμικού: Φυσιογνωμίες, μάσκες και ζώα» με τριήμερο θεωρητικό εργαστήριο με θέμα : «Τελετουργικά δρώμενα στα χωριά της Βόρειας Ελλάδας. Οι μεταμφιέσεις ως έκφραση της συλλογικής ταυτότητας», Άγιος Γερμανός Πρεσπών 20-22 Αυγούστου 2001.
 7. Συμμετοχή στο 3ο αφιέρωμα στις Γυναικείες Φωνές, σε συνεργασία με τη Δόμνα Σαμίου. Τίτλος «Γυναικών ιστορίες: μαρτυρίες γυναικών και τραγούδια για τις γυναίκες», Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 2001.
 8. Συμμετοχή στη διοργάνωση της παράστασης «Περνά περνά η μέλισσα. Η ελληνική μουσική παράδοση σήμερα και αύριο» με την Δόμνα Σαμίου και ομάδες παιδιών από δώδεκα περιοχές της χώρας, που πραγματοποιήθηκε στο Ηρώδειο στο πλαίσιο του Φεστιβάλ Αθηνών, Αθήνα, 2 Σεπτεμβρίου 2001.
 9. Οργάνωση και εποπτεία προγράμματος πολυμεσικής καταγραφής προφορικών μαρτυριών σε χωριά της Λήμνου, μετά από πρόσκληση του Δήμου Μούδρου και του Αρχείου Πολιτιστικής Κληρονομιάς Λήμνου, Σεπτέμβριος 2002.
 10. «Εντοπισμός και καταγραφή στοιχείων της πολιτισμικής κληρονομιάς της ευρύτερης ανθρωπογεωγραφικής περιοχής της Ηπείρου με σκοπό την αξιοποίηση και την προβολή τους για την ενδυνάμωση του τοπικού δυναμικού», στα πλαίσια του κοινοτικού προγράμματος INTERREG II, δράση 4,1 με τίτλο «Τα Μαστοροχώρια σήμερα», το οποίο πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του δήμου Μαστοροχωρίων της επαρχίας Κονίτσης του

νομού Ιωαννίνων και τις όμορες περιοχές της Νότιας Αλβανίας το έτος 2000. Φορέας υλοποίησης το Πνευματικό Κέντρο Κεφαλοχωρίου.

Λοιπή δραστηριότητα

1. Διδάσκουσα στο Πρόγραμμα «Μειονότητες στην Ελλάδα» του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα «Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα», Αθήνα, 27 Μαΐου 2002.
2. Εκδήλωση με τίτλο «Γυναικών Ιστορίες: μαρτυρίες γυναικών και δημοτικά τραγούδια για γυναίκες», σε συνεργασία με τη Δόμνα Σαμίου, Λεμεσός Κύπρου, 8 Φεβρουαρίου 2002.
3. Εκδήλωση με τίτλο «Μνήμη Μικρασίας: προφορικές μαρτυρίες και τραγούδια προσφύγων», Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 14 Οκτωβρίου 2002.
4. Συνεργασία στον δίσκο με τραγούδια «Της κυρα-Θάλασσας», συλλογή, μουσική επιμέλεια Δόμνας Σαμίου, εισαγωγικό κείμενο (σ. 6-9), επιμέλεια τραγουδιών, σχόλια στην τρίγλωσση συνοδευτική έκδοση (Αθήνα, Μάιος 2002, 16ο, σελ. 176) Μιρ. Τερζοπούλου.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ, Ερευνητής Β' βαθμίδας

Δημοσιεύματα

1. «Βιοτεχνίες και επαγγέλματα στην περιοχή του Κισσού Πηλίου κατά την προβιομηχανική περίοδο», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ρήγας Φεραίος-Κισσός Πηλίου»* (Κισσός, 26-28 Μαΐου 1995), Αθήνα 1996, σ. 119-146.
2. «Η χρησιμοποίηση του νερού των ποταμών από τους παραδοσιακούς υλοτόμους στη μεταφορά χρήσιμης ξυλείας κυρίως από την Πίνδο (19ος-20ός αιώνας)», *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης «Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρού»* (12-14 Δεκεμβρίου 1997), Αθήνα, έκδ. Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, 1999, σ. 201-215.
3. «Συλλογές λαογραφικού υλικού της επαρχίας Πυλίας στο Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου «Πύλος, διαχρονική – διεπιστημονική εξέταση»* (Πύλος, 1-3 Μαΐου 1998), Αθήνα 1999, σ. 101-118.
4. «Αλέθουν οι μύλοι; Όλα καλά». Άρθρο για τους ανεμόμυλους στην ελληνική λαϊκή παράδοση στο ένθετο «*Επτά Ημέρες*», αφιέρωμα της εφ. «Καθημερινής» της Κυριακής «Οι ελληνικοί ανεμόμυλοι», Αθήνα, 18 Ιουλίου 1999, σ. 27-28.
5. «Ο Μανόλης Πιτυκάκης και η Λαογραφία της Κρήτης», *Κρητικό Ημερολόγιο* (έκδ. Γ. και Ηρ. Σγουράκη), χρόν. Α' (2000) [Δεκέμβριος 1999], σ. 173 – 180.

6. Παρουσίαση του βιβλίου του Αθαν. Δεικτάκη, «Χανιώτες λαϊκοί μουσικοί που δεν υπάρχουν πια» (που οργάνωσε στο Δημαρχείο Χανίων το Κοινοφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία» τον Νοέμβριο 1999), περ. *Ελλωτία* (Χανίων), τόμ. 8(1999), σ. 336-341.
7. «Κρητική Πολιτεία: Οι πάροικοι στην πόλη των Χανίων (καταγωγή, επαγγέλματα και πληθυσμακά στοιχεία)» στη σειρά ενθέτων της εφημερίδας «Χανιώτικα Νέα» Χανίων (σε συνεργασία με το Κοινοφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία») με θέμα «Κρητική Πολιτεία», τεύχος 10, 16 Μαΐου 2000, σ. 10-18.
8. «Το πανηγύρι της Παναγίας της Χρυσοσκαλίτισσας Χανίων Κρήτης», εφ. «*Τύπος της Κυριακής*», 13 Αυγούστου 2000, ένθετο με τίτλο «Δεκαπενταύγουστος. Ανταμώματα στην αυλή της Παναγίας», σ. 18-19.
9. «Άλεθε, μύλε μ', άλεθε». (Οι νερόμυλοι και οι μυλωνάδες σε τραγούδια, παροιμίες, παραδόσεις και παραμύθια), στο ένθετο «*Επτά Ημέρες*» με θέμα «*Ελληνικοί Νερόμυλοι*» της εφ. «*Καθημερινή*» της Κυριακής, 15 Οκτωβρίου 2000, σ. 26-27.
10. «Ιστορικά και κλέφτικα τραγούδια της Πυλίας», *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τόμ. 2 (2000-2002), σ. 471-493.
11. «Η εμποροπανήγυρη και η εβδομαδιαία αγορά του Βελεστίνου: Λαογραφική και ιστορική θεώρηση», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας*», περ. «*Υπέρεια*», τόμ. 3 (2002), σ. 335-361.
12. «Ο Μάρτης του ξεντεμού», «*Επτά Ημέρες*», εφ. *Καθημερινή*, 4 Μαρτίου 2001, σ. 17 [= *Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη*, έκδ. *Καθημερινής*, Αθήνα 2002, σ. 30-31].
13. «Πρωταπριλιάτικα ψέματα για καλό», «*Επτά Ημέρες*», εφ. *Καθημερινή*, 1 Απριλίου 2001, σ. 17 [= *Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη*, έκδ. *Καθημερινής*, Αθήνα 2002, σ. 110].
14. «Μακεδονίτικη Πρωτομαγιά», «*Επτά Ημέρες*», εφ. *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 2001, σ. 17 [= *Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη*, έκδ. *Καθημερινής*, Αθήνα 2002, σ. 160].
15. «Τα παζάρια του Σεπτέμβρη», «*Επτά Ημέρες*» εφ. *Καθημερινή*, 2 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 32-33 [= *Οι δώδεκα μήνες: Φθινόπωρο*, έκδ. *Καθημερινής*, Αθήνα 2002, σ. 54-55.
16. «Ο Άι Δημήτρης της επιστροφής», «*Επτά Ημέρες*», εφ. *Καθημερινή*, 7 Οκτωβρίου 2001, σ. 30-31 [= *Οι δώδεκα μήνες: Φθινόπωρο*, έκδ. *Καθημερινής*, Αθήνα 2002, σ. 114-116].
17. «Οι Αναφιώτες μαστόροι», «*Επτά Ημέρες*», εφ. *Καθημερινή*, 21 Ιουλίου 2002, σ. 19.

18. «Διεθνές Συμπόσιο “Η ελιά και το λάδι στην Κρήτη: Παρελθόν, παρόν και μέλλον”, εφ. «Τα Χρονικά Κισάμου και Σελίνου», έτ. 31, αρ. φύλλ. 336, Ιούλιος - Αύγουστος 2002, σ. 1,11.
19. «Ελιά, το δώρο του Θεού. Ο καρπός και το λάδι στη νεότερη Ελλάδα», ένθετο «Ορθοδοξία και Ελληνισμός», εφ. «Τύπος της Κυριακής», 10 Νοεμβρίου 2002, σ. 8-9.
20. «Η πολύτεχνη και πολυεπαγγελματική Γορτυνία», Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφικού Μουσείου Στεμνίτσας «Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα» (10 - 11 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα 2002, σ. 121-137.
21. «Οι χορηγοί κατασκευής των πέτρινων γεφυριών στη μεταβυζαντινή και νεοελληνική περίοδο», Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης του Κέντρου Μελέτης Πέτρινων Γεφυριών (Καλλιθέα, 23 Νοεμβρίου 2002), «Περί πετρογέφυρων», Αθήνα 2003, σ. 45 - 78.
22. «Τέχνες και επαγγέλματα Δημητσάνας και Στεμνίτσας», «Επτά Ημέρες», εφ. Καθημερινή, 9 Νοεμβρίου 2003, σ. 21 - 23.
23. «Ο Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων “Ο Χρυσόστομος”», Φιλολογική Πρωτοχρονιά, τόμ. 60 (2003), σ. 168 - 169.
24. «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896», Φιλολογική Πρωτοχρονιά, τόμ. 61 (2004) [Δεκέμβριος 2003], σ. 35 - 37.
25. «Οι ελαιώνες της Κρήτης», Πρακτικά Συμποσίου «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο» (Πρέβεζα, 24 - 26 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα, έκδ. Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, 2003, σ. 205 - 234, 479 - 480.
26. Επιμέλεια εκδόσεως του Κέντρου Λαογραφίας: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα» (Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 1999), Αθήνα 2003, σε συνεργασία με τη Λουΐζα Καραπιδάκη.
27. Επιμέλεια εκδόσεως του Κέντρου Λαογραφίας: Πρακτικά Συμποσίου «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο» (Πρέβεζα, 24 - 26 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα 2003, σε συνεργασία με τη Λουΐζα Καραπιδάκη.

Ποικίλα άρθρα λαογραφικού κυρίως περιεχομένου σε εφημερίδες της Αθήνας και της Κρήτης.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

1. «Πρόγραμμα καταγραφής των παραδοσιακών υδροκινήτων εργαστηρίων της Θεσσαλίας». Πρώτη Επιστημονική Συνάντηση με θέμα : «Προβλήματα έρευνας και τεκμηρίωσης των ελληνικών μύλων», που οργάνωσε το Ινστιτούτο των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα, 7 - 9 Μαΐου 1999, σε συνεργασία με την Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη.
2. «Η ελιά και το λάδι στην ελληνική λαογραφική έρευνα». Διεθνές Συνέδριο «Η ελιά στο παρελθόν και το μέλλον», Άνδρος, 29 Ιουνίου - 2 Ιουλίου 1999.

3. «Η ελιά και το λάδι στη νεότερη Ελλάδα, 19ος και 20ός αιώνας». Διεθνές Συνέδριο «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», που οργάνωσε το Κέντρο Ερευνας της Ελληνικής Λαογραφίας στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999, στο οποίο ήταν και μέλος της Οργανωτικής Επιτροπής.
4. «Επαγγέλματα και συντεχνίες στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα». Ημερίδα για τη Λαογραφία της Μ. Ασίας, που οργάνωσε η Πολιτιστική Εστία «Ίωνες» των Μικρασιατών στη Νέα Ιωνία Βόλου, 6 Νοεμβρίου 1999.
5. «Η συλλογή του Ευάγγ. Τζιάτζιου, “Τραγούδια των Σαρακατσαναίων” στη σειρά “Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη” του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων». Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Εκατό χρόνια από την ίδρυσήν του, 1899 – 1999», Αθήνα, 9 - 11 Δεκεμβρίου 1999.
6. «Εγκαταστάσεις και εποικισμοί Κυθηρίων στην περιοχή Χανίων». Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών «Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα», Κύθηρα, 20 - 24 Σεπτεμβρίου 2000, στο οποίο και προήδρευσε.
7. Συμμετοχή στο Πρώτο Επιστημονικό Συνέδριο «Το Γαλαξείδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», στο οποίο προήδρευσε. Γαλαξείδι, 29 - 30 Σεπτεμβρίου 2000.
8. «Η πολύτεχνη και πολυεπαγγελματική Γορτυνία». Γ' Συμπόσιο, που οργάνωσε το Λαογραφικό Μουσείο Στεμνίτσας για τους εκπαιδευτικούς του νομού Αρκαδίας με θέμα «Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα», Στεμνίτσα Γορτυνίας, 10 - 11 Νοεμβρίου 2000.
9. «Οι ελαιώνες της Κρήτης». Συμπόσιο «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο», Πρέβεζα, 24 - 26 Νοεμβρίου 2000, στο οποίο υπήρξε και μέλος της Επιστημονικής - Οργανωτικής του Επιτροπής.
10. «Ένα ανάλογο μουσείο παραδοσιακής τεχνολογίας στην Κρήτη». Ομιλία στη διημερίδα με θέμα «Η παραδοσιακή τεχνολογία και τα γεωργικά εργαλεία», Πνευματικό Κέντρο Βελεστίνου, 14 - 15 Μαΐου 2000.
11. «Γ. Δροσίνη λαογραφικά», Επιστημονικό Συνέδριο «Γεώργιος Δροσίνης: πενήντα χρόνια από τον θάνατό του», Αθήνα, Σύλλογος Ωφελίμων Βιβλίων, 7 - 9 Ιουνίου 2001.
12. «Σχέσεις Κρήτης και Καρπάθου στους νεότερους χρόνους: Το παράδειγμα των Μενετών». Πέμπτη Πολιτιστική Συνάντηση Καρπάθου», Κάρπαθος, 8 - 12 Αυγούστου 2001.
13. «Όψεις του λαϊκού πολιτισμού των Κυθήρων από πρόσφατη επιτόπια έρευνα». Πανελλήνιο Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών με θέμα «Εκκλησία – Παιδεία – Εκπαίδευση και Πολιτισμός στα Κύθηρα (19ος-20ός αι.)», Κύθηρα, 19 - 23 Σεπτεμβρίου 2001.

14. «Ο κρητικός τύπος ως πηγή του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης στο τέλος του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της εφημερίδας «Ηράκλειον». Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Άγιος Νικόλαος Κρήτης, 1 - 6 Οκτωβρίου 2001.
15. «Επισημάνσεις για τα παραδοσιακά ελαιοτριβεία της Κρήτης». Διεθνές Συμπόσιο «Η ελιά και το λάδι στην Κρήτη. Παρελθόν, παρόν και μέλλον», Σητεία Κρήτης, 23 - 25 Μαΐου 2002.
16. «Ο Ιάκ. Χ. Δραγάσης και η λαογραφία της Σίφνου». Β' Διεθνές Σιφναϊκό Συμπόσιο, Σίφνος, Ιούνιος 2002.
17. «Οι χορηγοί κατασκευής των γεφυριών (στη μεταβυζαντινή και νεοελληνική περίοδο)». Α' Επιστημονική Συνάντηση του Κέντρου Μελέτης Πέτρινων Γεφυριών «Περί πετρογέφυρων», Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 2002.
18. « Η μεταλλοτεχνία στη Στεμνίτσα». Ε' Συμπόσιο Λαογραφικού Μουσείου Στεμνίτσας με θέμα: «Η τέχνη των μετάλλων», Στεμνίτσα Γορτυνίας, 30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 2003.
19. «Οι καρβουνιάρηδες της Ικαρίας στον χώρο του Αιγαίου». Συνέδριο Δήμου Ευδήλου Ικαρίας «Πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις στο Αιγαίο», Εύδηλος Ικαρίας, 5 - 6 Ιουλίου 2003.
20. «Τα γεωγραφικά ονόματα στα ριζίτικα τραγούδια της Κρήτης». Συνέδριο για το ριζίτικο τραγούδι, Χανιά, Ιούλιος 2003.
21. «Έλληνες μαστόροι στη μουσουλμανική και υποσαχάρια Αφρική». 1ο Διεθνές Συνέδριο Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, Δίβρη Ηλείας, 19-21 Σεπτεμβρίου 2003.
22. Το δίκτυο συγκοινωνιών στο νεότερο Βελεστίνο». Δ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003.
23. « Η ζωοκλοπή στη Δυτική Κρήτη χθες και σήμερα». Α' Συνέδριο για τον λαϊκό πολιτισμό της Κρήτης «Τοπικότητες: αντιστάσεις, μεταβολές και συνθέσεις», Χανιά, 21-23 Νοεμβρίου 2003.
24. «Ο Νικ. Γ. Πολίτης και οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896». Διεθνές Συνέδριο «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 4 - 7 Δεκεμβρίου 2003.

Συμμετέσχε σε τηλεοπτικές εκπομπές, όπως στην εκπομπή της ΝΕΤ «Ντοκουμέντο» της 21-11-2000 με θέμα τα όπλα και την οπλοφορία, όπου μίλησε για την αγάπη των Κρητικών για τα όπλα από λαογραφική και ιστορική σκοπιά.

Ομιλίες, παρουσιάσεις βιβλίων

1. «Ο Μανόλης Πιτυκάκης και η συμβολή του στη Λαογραφία της Κρήτης», ομιλία στη Νεάπολη Λασιθίου, στα πλαίσια των πολιτιστικών εκδηλώσεων του Δήμου Νεαπόλεως «Δρήρεια», 22 Αυγούστου 1999.
2. Παρουσίαση δύο βιβλίων: α') του Αθαν. Δεικτάκη, Χανιώτες λαϊκοί

- μουσικοί, Καστέλλι Κισάμου 1999, στα Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1999 και β') της Μυρσ. Λαμπράκη, Λάδι: γεύσεις και πολιτισμός 5.000 χρόνων, Αθήνα 1999, στα Χανιά – Μονή Αγίας Τριάδος, 14 Νοεμβρίου 1999.
3. Παρουσίαση του βιβλίου του Γιάννη Ρούσκα, «Μυλοτόπια, μύλοι και μυλωνάδες», Αθήνα 1999, σε εκδήλωση του «Ινστιτούτου των Ελληνικών Μύλων», Αθήνα, Φεβρουάριος 2000.
 4. Παρουσίαση του βιβλίου του Μιχ. Σκουλιού «Οι ανεμόμυλοι και τα αλετουργικά της Κάσου», Αθήνα 2001, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, 26 Νοεμβρίου 2001.
 5. «Οι νερόμυλοι στην καθημερινή ζωή των Ελλήνων» (με προβολή διαφανειών), ομιλία στον Σύλλογο «Φίλοι του Μουσείου Μάνης Μιχ. Κάσση», Ν. Φάληρο, 27 Μαΐου 2002.
 6. «Ο Ντίνος Ψυχογιός και η Λαογραφία της Ηλείας», ομιλία σε εκδήλωση του Συνδέσμου των εν Αθήναις Πυργίων (Ηλείας) για την Ηλειακή Λαογραφία, Αθήνα, θέατρο Χυτήριο (Ιερά Οδός), 31 Μαρτίου 2003.

Συμμετοχή στην οργάνωση συνεδρίων και προγραμμάτων

1. Διεθνές Συνέδριο «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999.
2. Συμπόσιο «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο», Πρέβεζα, 24 - 26 Νοεμβρίου 2000.
3. Δ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί - Βελεστίνο - Ρήγας», Βελεστίνο, 2 - 5 Οκτωβρίου 2003, ως Γενικός Γραμματέας της Οργανωτικής Επιτροπής.
4. Διεθνές Συνέδριο «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 4 - 7 Δεκεμβρίου 2003.
5. Συνέταξε και διευθύνει το ερευνητικό Πρόγραμμα «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη λόγια και λαϊκή παράδοση» του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» των Χανίων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΑΤΣΗ, Ερευνήτρια Β' βαθμίδας (από το έτος 2003, μέχρι τότε επιστημ. συνεργάτις)

Δημοσιεύματα

1. Ένα θρησκευτικό δράμα για το Θείο Πάθος. Το ζήτημα του θρησκευτικού θεάτρου στο Βυζάντιο. Αθήνα, εκδοτ. οίκος Λιβάνη, 1999, 8^ο, σελ. 163. Πρόκειται για έκδοση και διεξοδική μελέτη ανέκδοτου μεσαιωνικού κειμένου, που εμπεριέχεται σε χειρόγραφο της Bodleian Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης.

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ –ΣΑΚΑΡΕΛΛΟΥ ΜΑΡΙΑ, Ερευνήτρια Γ' βαθμίδας*Δημοσιεύματα*

1. «Ο κυπριακός κλήδονας και το τραγούδι του», *Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 16 - 20 Απριλίου 1996), τόμ. Γ', Λευκωσία 2001, σ. 535-561.
2. «Συμβολή στη μελέτη της θασιακής μουσικής παράδοσης». *Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών* με θέμα «Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός, Θασιακά, τόμ. 10 (1996-1997), Καβάλα 2001, σ. 75-111.
3. «Πρός τὸ δὲ μέφα θαῦμα, δὸυ κλέος οὔποτ' ὀλεῖται / κοῦραι Δηλιάδες Ἐκατηβελέταιο θεράπναι...». *Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικῶν Σπουδῶν* (Καβάλα, 24 - 30 Αυγούστου 1999), τόμ. Β', Αθήνα 2002, σ. 35-64.
4. «Βουλίμου εξέλασις. Δρώμενα αποβλέποντα στην ευημερία και την γονιμότητα», στο μηνιαίο περιοδικό *Ελληνική Αγωγή*, έτ. 7 (2002), τεύχ. 7/60, Μάρτιος 2002, σ. 37 - 45.
5. «Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι ως μουσική εμπειρία, έκφραση και δημιουργία. Μία περιγραφική προσέγγιση της αλλαγής στη μουσική πρακτική», *Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς (Αφιέρωμα εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη)*, *Πρακτικά της Μουσικολογικής Συνάξεως* (10 - 11 Νοεμβρίου 2000), Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 18, Αθήνα 2003, σ. 255 - 272.
6. «Από την μουσική παράδοση της περιοχής των Κυθήρων: Συμβολή στη μελέτη των τοπικών μουσικών ιδιωμάτων», *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραικών Μελετών. Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα*, τόμ. Β' (Ιστορία - Πολιτισμός - Περιβάλλον), Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2003, σ. 81-111.

Συμμετοχή σε συνέδρια

1. «Πρός τὸ δὲ μέφα θαῦμα, δὸυ κλέος οὔποτ' ὀλεῖται / κοῦραι Δηλιάδες Ἐκατηβελέταιο θεράπναι...». Ανακοίνωση στο 11ο Συνέδριο της Διεθνούς Ομοσπονδίας των Εταιρειών Κλασικῶν Σπουδῶν (FIEC), Καβάλα, 24 - 30 Αυγούστου 1999.
2. «Συμβολή στη μελέτη της θασιακής μουσικής παράδοσης». Γ' Συμπόσιο Θασιακών Μελετών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και της Θασιακής Ένωσης Καβάλας, Θάσος, 18-21 Σεπτεμβρίου 1999.
3. "True Families as the Foundation for World Peace in the New Mille-

- pium". Έβδομο διεθνές σεμινάριο "Hoon Dok Hae", Washington D.C., 20-23 Ιανουαρίου 2000.
4. «Μουσικές καταγραφές του τραγουδιού των Κολοκοτρωναίων *Λάμπει ο ήλιος στα βουνά*». Έκτο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολη, 24-30 Σεπτεμβρίου 2000.
 5. «Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι ως μουσική εμπειρία, έκφραση και δημιουργία: μία περιγραφική προσέγγιση της "αλλαγής" στη μουσική πρακτική». Μουσικολογική Σύναξη εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη, Αθήνα, 10-11 Νοεμβρίου 2000.
 6. «Από τη μουσική παράδοση της Εύβοιας: μία ανθρωπολογική προσέγγιση γυναικείων μελωδιών». Επιστημονικό Συνέδριο της Εταιρείας Ευβοϊκών Σπουδών στη Χαλκίδα, 16-18 Νοεμβρίου 2001.
 7. «Από τη μουσική παράδοση της Αττικής: μία εθνομουσικολογική προσέγγιση των Μεγάρων με άξονα την εμπειρία ενός ντόπιου λαϊκού οργανοπαίκτη». 9ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής, που διεξήχθη στον Αυλώνα Αττικής από 21 έως 24 Ιουνίου 2002.
 8. «Συμβολισμός και παραδοσιακή μουσική. Η περίπτωση ενός γαμήλιου άσματος από την περιοχή της Καλαμπάκας». 6ο Συμπόσιο Τρικαλινών Σπουδών, που διεξήχθη στα Τρίκαλα, 8-10 Νοεμβρίου 2002.
 9. «Γαμήλια μουσικά δράματα στη Θάσο». Δ' Συμπόσιο Θασιακών Μελετών, που οργάνωσε το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και η Θασιακή Ένωση Καβάλας, Θάσος, 6-9 Σεπτεμβρίου 2003.
 10. «Το Κέντρο Λαογραφίας και η Εθνική Μουσική Συλλογή. Παλαιοί και σύγχρονοι προσανατολισμοί της Μουσική έρευνας», Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 2003.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ, Ερευνητής - μουσικός Δ' βαθμίδας

(Διορίστηκε τον Μάιο του έτους 2000).

Δημοσιεύματα

1. "The significance of Pitch in the 'New Method' of Greek Church Music", *New Sound. International Magazine for Music*, τ. 16 (2000), σ. 88-96.
2. «Egon Wellesz: Βυζαντινή Μουσική», *Μουσικός Λόγος*, τεύχ. 3 (Φθινόπωρο 2001), σ. 198-221.
3. "Exegesis: notationstechnische Entwicklung oder melismatische Tropierung? Eine Untersuchung des Koinonikon 'Γεύσασθε και ιδετε' von Ioannes Kladas" («*Εξήγησις: εξέλιξη της σημειογραφίας ή σχηματισμός*

ελεύθερων μελισμάτων; Μία εξέταση του Κοινωνικού “Γεύσασθε και ιδετε” του Ιωάννου Κλαδά»), *Theorie und Geschichte der Monodie* (Βιέννη, Απρίλιος 2001), Πρακτικά του Συνεδρίου [Maria Pischlöger (επιμ.)], Πλέβεν 2001, σ. 69-80.

4. «Καταγραφές ελληνικών εκκλησιαστικών μελών από τον F.J. Sulzer», *Μουσικός Λόγος*, τεύχ. 5 (Καλοκαίρι 2003), σ. 3-11.
5. «Τροπικότητα και οκταηχία στην παραδοσιακή μουσική. Μερικές παρατηρήσεις στα ριζίτικα τραγούδια», *Βυζαντινή μουσική – Δημοτικό τραγούδι: Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς. Αφιέρωμα εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη*, Αθήνα 2003, σ. 199-221.
6. “Fragmente griechischer Kirchenmusik in F.J. Sulzers ‘Geschichte des transalpinischen Daciens’” («Σπαράγματα ελληνικής εκκλησιαστικής μουσικής στην “Ιστορία της πέραν των Άλπεων Δακίας” του F.J. Sulzer»), *Theorie und Geschichte der Monodie* (Βιέννη, Οκτώβριος 2002). Η ανακοίνωση είχε τον παραπάνω τίτλο. Τα πρακτικά δεν έχουν εκδοθεί ακόμη, αλλά το άρθρο δημοσιεύτηκε ήδη υπό τον τίτλο «Καταγραφές ελληνικών εκκλησιαστικών μελών από τον F.J. Sulzer» στο μουσικολογικό περιοδικό *Μουσικός Λόγος*, τεύχ. 5 (Καλοκαίρι 2003), σ. 3-11.
7. «Άγνωστα τεκμήρια της ζακυνθινής ψαλτικής», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 29 (1999 - 2003), σ. 105-130.

Συνέδρια

1. “*Exegesis: notationstechnische Entwicklung oder melismatische Tropierung? Eine Untersuchung des Koionikon ‘Γεύσασθε και ιδετε’ von Ioannes Kladas*”. Συνέδριο “Zu Theorie und Geschichte der Monodie”, Βιέννη, 6-7 Απριλίου 2001.
2. “The Chromatic Scales of the Deuterios Modes in Theory and Practice”. 11th Meeting of the Study Group *Cantus Planus* (17th Congress of the International Musicological Society), Leuven του Βελγίου, Αύγουστος 2002.
3. “Fragmente griechischer Kirchenmusik in F. J. Sulzers ‘Geschichte des transalpinischen Daciens’”. Διεθνές Συμπόσιο “Theorie und Geschichte der Monodie”, Βιέννη, 3-5 Οκτωβρίου 2002.
4. «Ο Μανουήλ Βρυέννιος και η εκκλησιαστική μουσική». Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου, Κέρκυρα, Οκτώβριος 2003.

Διάφορα

1. Διοργάνωση συνεδρίου εις μνήμην Σπυρίδωνος Περιστέρη τον Νοέμβριο του έτους 2000, με τίτλο «Βυζαντινή μουσική – Δημοτικό τραγού-

- δι: Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς», και επιμέλεια της εκδόσεως του τόμου των *Πρακτικών*, Αθήνα 2003.
2. Επιμέλεια των ψηφιακών δίσκων (CD) που συνοδεύουν την επανέκδοση του τόμου των Γ. Σπυριδάκη - Σπ. Περιστέρη, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια - Μουσική Εκλογή*.
 3. Επιμέλεια της έκδοσης από την Ακαδημία Αθηνών του επόμενου τόμου της διεθνούς σειράς Monumenta Musicae Byzantinae (φωτογραφική αποτύπωση του κώδικος αρ. 2406 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος συνοδευόμενη από εκτενή σχολιασμό), που θα είναι και η πρώτη συμβολή από ελληνικής πλευράς σε αυτή τη σειρά (αναμένεται να τυπωθεί μέχρι τα τέλη του 2006).
 4. Από τον Μάιο του 2001 μέχρι τον Μάιο του 2002 εβδομαδιαία εκπομπή του Κέντρου Λαογραφίας με τίτλο «Οι δύο όψεις της ελληνικής μουσικής κληρονομιάς» στον Ραδιοφωνικό Σταθμό της Εκκλησίας της Ελλάδος.
 5. Διεκπεραίωση της αγοράς και μεταφοράς του μουσικού αρχείου Κωνσταντίνου Μονοκρούσου από το Ληξούρι Κεφαλληνίας, καθώς και πρόχειρη τακτοποίησή του.

Μαθήματα

Διδασκαλία των μαθημάτων «Εισαγωγή στη Βυζαντινή Μουσική» και «Ιστορία και Μορφολογία Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Μουσικής» στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κατά το χειμερινό εξάμηνο 2000-2001.

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ, Ερευνήτρια Δ' βαθμίδας (από το έτος 2002, μέχρι τότε συμβασιούχος).

Δημοσιεύματα

1. «Η βάση δεδομένων για τα παραμύθια. Προβληματισμοί και μέθοδος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28 (1987-1998), 1999, σ. 257-278.
2. «Το παραμύθι και η διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας κατά φύλλα», *Εθνολογία* 6-7 (1998-1999) σ. 345-358.
3. "Principles of Fieldwork and Archiving" (από κοινού με: P. Enges, L. Jiga, B. Klein, H.P. Larsen, J. Roper, F. Skott, E.H. Västriik, U. Wolf-Knuts, S. Österlund), *FF Network*, no 19 / March 2000, σ. 21-24.
4. «Από το κουτσομπολιό και (με) το νανούρισμα στο παραμύθι: ο οικότυπος του βασιλιά Ύπνου», *Εθνολογία*, τ. 8 (2000), Αθήνα 2001, σ. 129-171.
5. *Sommeils et veilles dans le conte merveilleux grec*, *Folklore Fellows'*

Communications (FFC No 279), Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2002, 8^ο, σελ. 337.

6. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών. Πρόγραμμα: Σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος στην Ελλάδα, ΙΙ: Οι νεότεροι χρόνοι, τόμος Γ': Λαϊκή φιλολογία. Πάτρα 2002, 4ο, σελ. 329. (Συγγραφή και κριτική ανάγνωση, σε συνεργασία με τη Δέσπ. Δαμιανού και τη Μαρία Μιράσγεζη). Είχε και την επιμέλεια έκδοσης του τόμου.
7. «Σε χώρα μακρινή, σε τόπο άγνωστο», «Επτά Ημέρες», εφ. Η Καθημερινή, 9 Ιουνίου 2002, αφιέρωμα «Τα παραμύθια», σ. 6-9.
8. «Παραμύθια και όνειρα», «Επτά Ημέρες», εφ. Η Καθημερινή, 5 Ιανουαρίου 2003, αφιέρωμα με θέμα «Σαν δεις στον ύπνο σου», σ. 22-23.

Συνέδρια

1. «Τα παιδιά ως αφηγητές παραμυθιών στη Λιβαδειά και στη Θίβη: παρατηρήσεις με αφορμή δύο χειρόγραφα της Συλλογής Μαθητών του Λαογραφικού Αρχείου (1938)». 4ο Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000.
2. «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και ο λαϊκός αφηγηματικός λόγος». Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο για τον Νικόλαο Πολίτη του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 2003.

Μαθήματα

1. Διδασκαλία του μαθήματος «παραμύθι και δημιουργικότητα» στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών, 2001-2003.
2. «Εισαγωγή στη μελέτη του παραμυθιού», εισήγηση στο μάθημα της Λαογραφίας (6ο εξάμηνο, 1999, διδάσκουσα Α. Πολυμέρου - Καμηλάκη) στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
3. «Τυπολογία και χαρακτηριστικά του παραμυθιού», εισήγηση στο μάθημα της Λαογραφίας (6ο εξάμηνο, 2000, διδάσκουσα Α. Πολυμέρου - Καμηλάκη) στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
4. «Προφορικότητα και προφορικό κείμενο», σεμινάριο στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάρτιος 2000.
5. «Οι λαϊκές παραδόσεις και οι θρύλοι των πόλεων», σεμινάριο στο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάρτιος 2000.

Λοιπή δραστηριότητα

1. Μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Εθνολογία* (τόμ. 6-7, 8).
2. "Folklore Fellows' Summer School": Συμμετοχή σε 15ήμερο κύκλο επι-

μορφωτικών σεμιναρίων αναφορικά με τα σύγχρονα ρεύματα ανάλυσης προφορικών κειμένων και τις μεθόδους συλλογής, καταγραφής και ηλεκτρονικής αρχειοθέτησης λαογραφικού υλικού (Τούρκου Φιλανδίας).

3. Εκλογή ως αντιπροέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Εθνολογίας (2001-2002).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ, Ερευνητής Δ' βαθμίδας.

(Διορίστηκε το έτος 2002).

Δημοσιεύματα

1. «Οι αγρότες της πεδινής Θεσσαλίας στο Μεσοπόλεμο», περ. *Δευκαλίων ο Θεσσαλός*, τεύχ. 1 (Μάιος 2003), σ. 36-37.
2. «Το οικοσύστημα των βελανιδιών», περ. «*Φιλολογική Πρωτοχρονιά*», τόμ. 61 (2004) [= Δεκέμβριος 2003], σ. 345-347.

Συνέδρια, ομιλίες κ.ά.

1. Παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Τσεβρεχού «Το κοπάδι», εκδ. Έλλα, Λάρισα 2003, στο Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Λάρισας μαζί με την Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη και τον Βασίλη Νιτσιάκο, Λάρισα, 20 Οκτωβρίου 2003.
2. «Προσεγγίσεις του υλικού βίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: το Λαογραφικό Αρχείο». Ανακοίνωση στο συνέδριο «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», Μέγαρον Ακαδημίας Αθηνών, 4-7 Δεκεμβρίου 2003.
3. Συμμετοχή στην κριτική επιτροπή του «Αγώνα», Διεθνούς Συνάντησης Αρχαιολογικής Ταινίας του Μεσογειακού Χώρου, Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2003.

ΛΟΥΪΖΑ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ, Αρχαιολόγος

Δημοσιεύματα

1. «Οργάνωση της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και δημιουργία Βάσης Δεδομένων των εθνογραφικών αντικειμένων» (από κοινού με την Έλενα Κίττα), *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. 28(1987-1999), σ. 279-290.
2. «Το δεκαπεντάρισμα στην Κρήτη, ένας ιδιότυπος εορτασμός της μικρής καλοκαιρινής σαρακοστής», εφ. *Τύπος της Κυριακής*, 13 Αυγούστου 2000 (σε συνεργασία με τον Π. Υφαντή).

3. Επιμέλεια φυλλαδίου «Ιστορώντας την ελιά...», έκδ. Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις», Αθήνα 2000.
4. *Το Μουσείο του Άρτου: Από το αλεύρι στο ψωμί*, έντυπο για τις «Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς», Αθήνα, Σεπτέμβριος 2002, σ. 4-5 και επιμέλεια του εντύπου.
5. *Μουσείον Άρτου, Αμφίκλεια*, επιμέλεια ενημερωτικού εντύπου για το Μουσείο του Άρτου, Νοέμβριος 2003.
6. «Καψαλιανά: Από τη μελέτη της ιστορίας στη δημιουργία ενός σύγχρονου μουσείου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* με θέμα: «*Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*» του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1-2 Οκτωβρίου 1999, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 19, Αθήνα 2003, σ. 351-360. Επιμέλεια από κοινού με τον ερευνητή Παν. Καμηλάκη του τόμου των Πρακτικών.
7. «Χρήσεις και καταχρήσεις του ελαίου στην ορθόδοξη ευλάβεια», *Πρακτικά Συμποσίου «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο»*, Πρέβεζα 24-26 Νοεμβρίου 2000, οργάνωση από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και το Ίδρυμα «Ακτία Νικόπολις», Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 20, Αθήνα 2003, σ. 235-247. Επιμέλεια από κοινού με τον ερευνητή Παν. Καμηλάκη του τόμου των Πρακτικών.
8. «Τα γαλαξειδιώτικα καράβια αφορμή για ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα», *Πρακτικά Συνεδρίου «Το Γαλαξείδι από την αρχαιότητα έως σήμερα»*, Αθήνα 2003, σ.111-118.

Ανακοινώσεις σε συνέδρια κ.λ.π.

1. «Η ελιά στα εκπαιδευτικά προγράμματα». Διεθνές Συνέδριο «Η ελιά στο παρελθόν και το μέλλον», Άνδρος 29 Ιουνίου - 2 Ιουλίου 1999.
2. «Η ελληνική πολιτιστική παράδοση στα εκπαιδευτικά προγράμματα». Συμμετοχή με ανακοίνωση στο συνέδριο της Πρωτοβάθμιας Δημόσιας Εκπαίδευσης Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 1999.
3. «Τα Καψαλιανά Αρκαδίου». Διεθνές Συνέδριο «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», που οργάνωσε το Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών, 1-2 Οκτωβρίου 1999.
4. «Οι χρήσεις και καταχρήσεις του ελαίου στην ορθόδοξη ευλάβεια». Συμπόσιο «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο», Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000.
5. «Η μουσειοπαιδαγωγική στα τεχνολογικά μουσεία». Διημερίδα με θέμα

- «Γεωργικά εργαλεία και παραδοσιακή τεχνολογία» στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Βελεστίνου, Βελεστίνο, 14-15 Μαΐου 2000.
6. «Το πολιτιστικό οδοιπορικό των δρόμων του λαδιού και της ελιάς». Κεφαλονιά, Μάρτιος 2003.
 7. «Η ηλεκτρονική καταγραφή των παραδοσιακών χειροτεχνικών εργαστηρίων, μία συνεργασία του Κέντρου Λαογραφίας με τον ΕΟΜΜΕΧ». Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο « Τεχνολογία ναι, παράδοση νάισκε » στο Μουσείο Λυχνοστάτης Χερσονήσου Κρήτης, στις 24-27 Οκτωβρίου 2001.
 8. «Ο πολιτισμός της ελιάς, ένας μεσογειακός πολιτισμός». Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα «Ο πολιτισμός της ελιάς», Πάρος, Σεπτέμβριος 2003.
 9. «Αστική Λαογραφία. Η πόλη του Ρεθύμνου επί Κρητικής Πολιτείας». Α' Επιστημονικό Συνέδριο για τον λαϊκό πολιτισμό της Κρήτης, Χανιά, 21-23 Νοεμβρίου 2003.

Εκθέσεις - Μουσεία

1. Οργάνωση και επιμέλεια της έκθεσης «Ιστορώντας την ελιά...» στο Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις στην Πρέβεζα, Νοέμβριος 2000 (επιμέλεια καταλόγου και συνοδευτικά κείμενα).
2. Σχεδιασμός και επιμέλεια του περιπτέρου στο πολιτιστικό Forum «Ελλάδα τιμώμενη χώρα», στη Διεθνή Έκθεση Βιβλίου της Φρανκφούρτης, με θέμα τον πολιτισμό της ελιάς στα πλαίσια του Προγράμματος «Ελλάς - Ελαία», Φρανκφούρτη, Οκτώβριος 2001.
3. Εισαγωγικό σημείωμα στον κατάλογο της ομαδικής έκθεσης δέκα νέων ζωγράφων αποφοίτων της Σχολής Καλών Τεχνών «Το πρώτο Μπάροκ των εννιά», Γκαλερί της Έρσης, Αθήνα, Μάιος 2003.
4. Οργάνωση και επιμέλεια της έκθεσης «Τώρα είναι Μάης κι άνοιξη...», στο 5ο Φεστιβάλ Ελληνικών Παραδοσιακών Χορών, στο εκπαιδευτήριο «Ελληνογερμανική Αγωγή», Παλλήνη Αττικής, Μάιος 2003.
5. Συνεργασία με τον Δήμο Αθηναίων για τον σχεδιασμό έκθεσης με θέμα το άλογο στη λαϊκή τέχνη, 2003
6. Σχεδιασμός της έκθεσης «Ελαίας εγκώμιον» σε συνεργασία με τις ιστορικούς της τέχνης Ίριδα Κρητικού και Φλάβια Νέσι-Γιαζιτζόγλου, 2003.
7. Σχεδιασμός της έκθεσης για την Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση και του μουσείου του Ευρωπαϊκού Ακριτικού Πολιτισμού στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Προγράμματος "Acinet". Συμμετοχή στις συναντήσεις εργασιών του Προγράμματος στο Παρίσι, τη Βαρκελώνη, τη Βενετία και την Αθήνα.
8. Επιμέλεια και οργάνωση της μόνιμης έκθεσης του «Μουσείου του

2. Σε μεταπτυχιακούς φοιτητές ιστορίας της τέχνης (σε Κ.Ε.Κ.) με θέμα: «Ο εκπαιδευτικός ρόλος των ελληνικών λαογραφικών μουσείων και οι σύγχρονες τεχνολογίες», Αθήνα, Ιούνιος 2003.
3. Σε μεταπτυχιακούς φοιτητές Παιδαγωγικών Τμημάτων με θέμα «Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες των ελληνικών λαογραφικών μουσείων: Στόχοι και Προοπτικές», Αθήνα, 2003.
4. «Μουσειοπαιδαγωγική: Μια νέα επιστήμη στην υπηρεσία της γνώσης και του πολιτισμού» στο Παγκρήσιο Εκπαιδευτήριο στο Ηράκλειο της Κρήτης, Μάϊος 2003.
5. Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα, Οκτώβριος 2003: «Τα Μονογραφικά Μουσεία». Ηράκλειο, Δεκέμβριος 2003: «Μουσείο και τοπικές κοινωνίες». Ηγουμενίτσα, Σεπτέμβριος 2003: «Μουσεία και αρχαία. Η Βάση Δεδομένων της Μουσειακής Συλλογής του ΚΕΕΛ».

Άλλες δραστηριότητες

1. Συλλογή υλικού για την παραγωγή κινηματογραφικής ταινίας με θέμα «Ελαία Καλλιστέφανος», 2003.
2. Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Ελληνικής Παιδικής Τέχνης, Αθήνα, 1999-2003.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΦΑΤΟΥΡΟΥ, Μουσειολόγος

Δημοσίευμα

«Οργάνωση και λειτουργία του Φωτογραφικού Αρχείου του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τόμ. 28 (1987-1998), 1999, σ. 291-295.

ΑΝΘΟΥΛΑ ΜΠΑΚΟΛΗ, πτυχιούχος Παιδαγ. Τμήματος Νηπιαγωγών

Συνέδρια κ.ά.

1. Συμμετοχή στο Συμπόσιο Λαογραφίας «Οι Ελληνικές τοπικές μαγειρικές» με ανακοίνωση «Η παιδική παραδοσιακή διατροφή», Καλλιτεχνικό Καφενείο Πολιτιστικού Κέντρου Ιλίου, 28 Ιουνίου 2000.
2. Γραμματειακή υποστήριξη στην οργάνωση και διεξαγωγή των συνεδρίων του Κέντρου Λαογραφίας: «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα», 1999, «Μουσικολογική Σύναξη εις μνήμην Σπυρ. Περιστέρη», 2000, «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο», 2000, «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», 2003, κα-

θώς και στην επιστημονική Συνάντηση του Προγράμματος "ACRINET" για την ακριτική παράδοση στην Ευρώπη, στις μουσειακές εκθέσεις του Κέντρου, στις παρουσιάσεις των εκδόσεών του κ.ά.

3. Συμμετοχή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Φτιάχνω έναν ανεμόμυλο» της 1ης Εφορείας Νεωτ. Μνημείων και του Ινστιτούτου των Ελληνικών Μύλων, Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 2003.
4. Υπεύθυνη για τη διακίνηση και τον δανεισμό τριών μουσειοσκευών του Τοπικού Μουσείου Μηλεών Πηλίου σε εκπαιδευτικούς: «Η ελιά και το λάδι», «Από το στάρι στο ψωμί» και «Ο πεταλωτής». Υπεύθυνη για τη διακίνηση υλικού του Μουσείου Ελληνικής Παιδικής Τέχνης (Μ.Ε.Π.Τ.): κάρτες, αφίσες, ημερολόγια.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΟΖΙΚΑΣ, υποψήφιος διδάκτωρ, αποσπασμένος από την Μέση Εκπαίδευση

Συνέδρια

1. «Το αυτοκόλλητο σήμα του θρησκευτικού πανηγυριού στην πόλη. Σχόλιο επάνω στα όρια και τις πολιτισμικές διαστάσεις των αντακεμένων». 9ο Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής, Αυλώνα, 21-24 Ιουνίου 2002.
2. «Η αλληλογραφία του Ν. Γ. Πολίτη με τον Νικόλαο Λάσκαρη». Διεθνές Συνέδριο «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 2003.
3. Συμμετοχή ως γραμματειακή υποστήριξη στην οργάνωση και διεξαγωγή του Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου με Διεθνή Συμμετοχή «Η Λογοτεχνία σήμερα: Όψεις, αναθεωρήσεις, προοπτικές», που οργάνωσε το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης (Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με το Κέντρο Έρευνας Επιστήμης και Εκπαίδευσης, Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, 29, 30 Νοεμβρίου και 1 Δεκεμβρίου 2003.

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ
(1908 – 2003)

Στις 22 Οκτωβρίου του 2003 έφυγε από τη ζωή ο καθηγητής της Λαογραφίας Δημήτριος Σ. Λουκάτος. Η εξόδιος ακολουθία εψάλη στον Ιερό Ναό της Αγίας Φωτεινής Ν. Σμύρνης. Εκ μέρους του Κέντρου Λαογραφίας τον αποχαιρέτησε η υπογράφουσα:

«Μαντατοφόρος γνωστικός πάει στον Κάτω Κόσμο.

Ποιός έχει γράμμα για να ειπεί και για να παραγγείλει...».

Οι συνάδελφοί σου, στην πραγματικότητα μαθητές και φίλοι σου, του Κέντρου Λαογραφίας, όπου έζησες και αφιέρωσες τα καλύτερα χρόνια της ζω-

ής σου από το 1938, όταν ο Γεώργιος Μέγας σε τράβηξε από τη Μέση Εκπαίδευση, μέχρι το 1962, οπότε αποχώρησες για να μεταδώσεις την πλούσια ερευνητική και επιστημονική σου εμπειρία στο νέο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου δημιούργησες μια νέα γενιά λαογράφων, εμείς οι νεότεροι συνάδελφοί σου, που τίμησες με την παρουσία σου κάθε Τετάρτη στο Κέντρο, πάντοτε με μια φρέσκια γαζία από τον κήπο σου για τις γυναίκες, με τον καλό και σοφό σου λόγο, τις καλοπροαίρετες παρατηρήσεις, τα γραπτά σημειώματα και την ανθρώπινη ζεστασιά, που ακτινοβολούν όσοι αγάπησαν πραγματικά τη ζωή και σ' αντάλλαγμα τους αγάπησε κι εκείνη πολύ και τους κράτησε κοντά της, εμείς οι νεότεροι συνεχιστές του έργου σου στο Κέντρο Λαογραφίας σε συνοδεύουμε μέχρι εκεί που είναι βολετό, ως της Τρίχας το γεφύρι, που «χρέος» αναπόδραστο είναι να το περάσεις μόνος σου. Εκεί θα περιμένουν να σε υποδεχθούν οι προηγούμενοι συνάδελφοί

σου του Κέντρου, που εσύ γνώρισες στη μακρά σου θητεία στη Λαογραφία: ο Κυριακίδης, ο Μέγας, ο Σπυριδάκης, ο Πετρόπουλος, ο Ρωμαίος, ο Καρακάσης, ο Γιώργος Πολίτης, ο Περιστέρης, ο Αμαργιανάκης, αλλά και η Ευαγγελία Φραγκάκι, η Μαρία Λιουδάκι, η Γεωργία Ταρσούλη. Και ίσως, πού ξέρεις, μπορεί και να συμβεί αυτό που νεαρός εσύ τότε στο μέτωπο της Αλβανίας ονειρεύτηκες (διαβάζω τα λόγια σου): «Κοιμάμαι αργά, κουρασμένος. Λαγοκοιμάμαι, γιατί είμαι βαρεια ντυμένος και πάνοπλος... Μισοκοιμάμαι κι ονειρεύομαι. Βλέπω κάτι τοπία πράσινα και ζεστά... Ξανακοιμάμαι και βλέπω πως βρίσκομαι στο λιμάνι του Αργοστολιού. Είναι γεμάτο βάρκες, ομοιόμορφες, πλατειές και στρογγυλές, σαν στραπωτικά κράνη αναποδογυρισμένα... Ακόμα βλέπω τον προϊστάμενό μου Γεώργιο Μέγα (του Λαογραφικού Αρχείου της Αθήνας), να έρχεται μέσα από τη ρεματιά του καταυλισμού μας (!) με την τσάντα του και να με φωνάζει: Σου έφερα να δης τυπωμένη την εργασία σου! Όλα τούτα είναι φωνές από τη ζωή, που το υποσυνείδητό μου φοβάται μην την αφήση». Ή ακόμη, όταν πας στον τόπο σου, να βρεις, όπως τότε στο μέτωπο, κουρασμένος από το ταξίδι σου στη ζωή, «κατά το απομεσήμερο από την Αθήνα σταλμένα δύο δέματα. Ένα από τη συνάδελφό σου Μαρία Ιωαννίδου και άλλο από τον μαθητή σου Γεράσιμο Στουδίτη. Και να χαρείς το ίδιο πολύ». Θα σε περιμένει και η Επετηρίδα του Κέντρου Λαογραφίας, που βρίσκεται στο τυπογραφείο αφιερωμένη σε σένα με πολλή αγάπη και σεβασμό. Μην την κρίνεις αυστηρά. Για ένα μόνο μπορώ να εγγυηθώ. Όλοι οι νεότεροι συνάδελφοί σου στο Κέντρο παλεύουμε για το καλύτερο στη Λαογραφία.

Ο καθηγητής Δημήτριος Σ. Λουκάτος γεννήθηκε το 1908 στο Αργοστόλι της Κεφαλληνίας. Σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1950 έλαβε διδακτορικό δίπλωμα από τη Σορβόνη με θέμα *La Bible dans le parler proverbial du peuple grec*. Από το 1931 έως το 1938 υπηρέτησε στη Μέση Εκπαίδευση (Κεφαλληνία, Αθήνα, Κιλκίς) και στη συνέχεια, έως το 1962, στο Λαογραφικό Αρχείο (σημερινό Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας) της Ακαδημίας Αθηνών.

Από το 1964 έως το 1969 δίδαξε ως καθηγητής Λαογραφίας στο νεοσύστατο τότε Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Φιλοσοφική Σχολή), το 1979-1981 δίδαξε στη νεοσύστατη επίσης Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο) και το 1984-1985 στο Πανεπιστήμιο Πατρών (Παιδαγωγικό Τμήμα).

Έχει λάβει μέρος σε πολλά πανελλήνια και διεθνή συνέδρια με επιστημονικές ανακοινώσεις, έχει πραγματοποιήσει διαλέξεις και ραδιοφωνικές ομιλίες για τη λαογραφική επιμόρφωση του ευρύτερου κοινού και έχει διδάξει συστηματικά το μάθημα της Λαογραφίας σε μορφωτικούς συλλόγους και σε σχολές κοινωνικών επαγγελμάτων.

Από το 1978 μέχρι τον θάνατό του υπήρξε πρόεδρος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας και διευθυντής του περιοδικού της Λαογραφία. Έχει τιμηθεί με το παράσημο του Ταξιάρχου του Φοίνικος (1965) και του έχει απονεμηθεί ο τίτλος του «ξένου εταίρου» της Ακαδημίας Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών του Παλέρμο (1978). Το 1981 τιμήθηκε με το Βραβείο Herder (Λαογραφίας) της ΝΑ Ευρώπης. Του έχουν αφιερωθεί τμητικοί τόμοι («Proverbiium», U.S.A. 1985, «Σύνδειπνον», Ιωάννινα 1988, Λαογραφική Κύπρος, 1988). Το 2000 τιμήθηκε με το Αργυρό Μετάλλιο από την Ακαδημία Αθηνών.

Το συγγραφικό έργο του Δημητρίου Σ. Λουκάτου είναι πλουσιότατο. Αριθμεί περισσότερα από 600 δημοσιεύματα (βιβλία, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, ημερολόγια και εγκυκλοπαίδειες ή λεξικά, ανακοινώσεις σε πρακτικά συνεδρίων, επιφυλλίδες, άρθρα και επιστολές σε εφημερίδες κ.ά.), που καλύπτουν όλους τους τομείς της λαογραφικής έρευνας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει δείξει για τη μελέτη της νεοελληνικής παροιμίας, καθώς και για την έρευνα των λαογραφικών εκδηλώσεων της σύγχρονης ζωής και της αστικής εθιμολογίας.

Στα δημοσιεύματά του εξετάζονται και άλλα φιλολογικά θέματα της ελληνικής Λαογραφίας (δημοτικά τραγούδια, παραμύθια, μύθοι, ευτράπελες διηγήσεις, ανιγνάτα, παραδόσεις κ.λπ.), καθώς και θέματα λαϊκής λατρείας, μαντικής, αγροτικού και κοινωνικού βίου και επαγγελμάτων. Ιδιαίτερα χρηστικό είναι το εγχειρίδιό του: *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, που εκδόθηκε το 1977 από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και γνώρισε πολλές επανεκδόσεις.

Άλλα βιβλία του: *Κεφαλονίτικη λατρεία* (1946), μεταφρασμένο και στα γαλλικά, *Παροιμίες των Φαράσων* (1951), *Κεφαλονίτικα γνωμικά* (1952), *Νεοελληνικά λαογραφικά κείμενα* (1957), *Σύγχρονα λαογραφικά* (1963), *Νεοελληνικοί παροιμιόμυθοι* (1972), *Χριστουγεννιάτικα και των γιορτών* (1979), *Πασχαλινά και της Άνοιξης* (1980), *Τα Καλοκαιρινά* (1981), *Τα Φθινοπωρινά* (1982), *Συμπληρωματικά του Χειμώνα και της Άνοιξης* (1985).

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ - ΚΑΜΗΛΑΚΗ

**ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤ. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗΣ
(1938-2003)**

Στις 17 Ιουλίου του 2003 ο καθηγητής Γιώργος Αμαργιανάκης έφυγε από τούτη τη ζωή. Η εξόδιος ακολουθία εψάλη στον Ιερό Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μαρούσι το απόγευμα της 18 Ιουλίου. Από την πλευρά του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας τον εκλιπόντα αποχαιρέτησε, λόγω απουσίας μου από την Αθήνα, η ερευνήτρια Μιράντα Τερζοπούλου.

Ο Γιώργος Στ. Αμαργιανάκης γεννήθηκε το 1938 στην Ανατολή Ιεράπετρας

Κρήτης. Ήταν πτυχιούχος της Θεολογικής και της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Υπήρξε Συντάκτης-Μουσικός στο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (1969-1983). Ως υπότροφος του ΙΚΥ συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, του οποίου και αναγορεύτηκε διδάκτωρ το 1977 με πρωτότυπη διατριβή, γραμμένη στα αγγλικά, με θέμα τη μουσικολογική ανάλυση 56 σταχερών ιδιόμελων του μηνός Σεπτεμβρίου σε ήχους Δεύτερο, Πλάγιο του Δεύτερου και Νενανώ από το χειρόγραφο Σινά 1230 του 1365 μ.Χ., με επιβλέποντα καθηγητή τον κορυφαίο καθηγητή της Βυζαντινής μουσικής σημειογραφίας J. Raasted.

Το 1983 εξελέγη αναπληρωτής καθηγητής της Εθνομουσικολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης και έτσι υπήρξε ο πρώτος καθηγητής Μουσικολογίας σε ελληνικό πανεπιστήμιο. Έθεσε, σε σημαντικό βαθμό, τις βάσεις των εθνομουσικολογικών σπουδών στην Ελλάδα. Ύστερα από μια ευδόκιμη υπηρεσία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης μετακλήθηκε το 1992 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ανέλαβε την οργάνωση του νεοσυσταθέντος Τμήματος Μουσικών Σπουδών, του οποίου και εξελέγη πρώτος Πρόεδρος.

Το επιστημονικό έργο του αείμνηστου καθηγητή Γ. Αμαργιανάκη είναι πλούσιο και πολυσχιδές. Το έργο του *Συμβολή εις την μελέτην της δημώδους Κρητικής μουσικής*, Ηράκλειο 1967, άνοιξε νέους δρόμους στην έρευνα. Ανάμεσα στα θέματα που τον απασχόλησαν και έδωσε πρωτότυπες ερμηνείες είναι: Η ινδική μουσική και οι σχέσεις της με την ελληνική, Ειδικές παρατηρήσεις στη μουσική των ριζίτικων τραγουδιών της Κρήτης, Επιδράσεις από τη βυζαντινή στην ελληνική δημοτική μουσική, Τα μοτίβα της οργανικής κρητικής μουσικής και ιδίως: Ο

τονισμός της βυζαντινής μουσικής και η μορφολογία του δημοτικού τραγουδιού. Το 2002 συγκέντρωσε 29 μελετήματά του στον τόμο: *Εθνομουσικολογικά και βυζαντινομουσικολογικά*, ένα έργο που επαβεβαιώνει το εύρος των επιστημονικών του ενδιαφερόντων και την πρωτοτυπία της σκέψης του.

Στα πλαίσια των εργασιών του Μουσικού Τμήματος του Κέντρου Λαογραφίας ετοιμάζεται ο τόμος με νησιωτικά άσματα απ' όλο τον ελληνικό χώρο, του οποίου τη σύνταξη είχε προτείνει ως ερευνητής - μουσικολόγος ο Γιώργος Αμαργιανάκης. Ο τόμος, αφιερωμένος πλέον στη μνήμη του, θα αποτελείται από μουσικές καταγραφές των Σπ. Περιστέρη, Γ. Αμαργιανάκη, Στ. Καρακάση και Σωτ. Τσιάνη και από τα κείμενα των τραγουδιών. Τα μουσικά κείμενα μεταγράφονται σε ηλεκτρονική μορφή με τη βοήθεια ειδικού προγράμματος.

Οι συνάδελφοί του στο Κέντρο Λαογραφίας θα τον θυμόμαστε πάντοτε για τον ήρεμο και σοβαρό χαρακτήρα του, την αφοσίωσή του στην έρευνα και μελέτη της ελληνικής μουσικής παράδοσης και το αδαμάντινο ήθος του.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

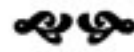
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ <i>Το Μπεζεστένι της Λάρισας και η συλλογική μνήμη της ευρύτερης περιοχής</i>	7-20
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ <i>Το κουνούνι σε λαϊκά δρώμενα και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις</i>	21-33
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ <i>Αναζητώντας τις οικογενειακές δομές στη νεότερη Ελλάδα. Η περίπτωση της πολυπυρηνικής οικογένειας</i>	35-60
ΜΙΡΑΝΤΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ <i>Ψηφιακή Βάση Δεδομένων για την Εθνική Μουσική Συλλογή του Κέντρου Λαογραφίας</i>	61-74
ΜΑΡΙΑ Γ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ <i>Ήχος, μαγειρικά σκεύη, μουσική. Το ταψί-σινί-λιγγέρι ως ηχητικό-μουσικό όργανο στον Δωδεκανησιακό χώρο</i>	75-103
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΜΑΚΡΗΣ <i>Άγνωστα τεκμήρια της ζακυνθινής ψαλτικής</i>	105-130
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΕΣ <i>Παραδοσιακές πρακτικές διαχείρισης της έλλειψης τροφίμων κατά την ανοιξιότικη μεταβατική περίοδο στα Κουπατσιάρικα χωριά των Γρεβενών</i>	131-146
ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ <i>Το ζήτημα της κατάταξης των παραδόσεων και οι παραδόσεις του Λαογραφικού Αρχείου</i>	147-162
ΑΝΘΟΥΛΑ ΣΠ. ΜΠΑΚΟΛΗ <i>Παιδική παραδοσιακή διατροφή</i>	163-175
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ <i>Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Αλέξ. Παπαδιαμάντη</i>	177-199

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ <i>Κλέφτες και άρματολοι εις την Βαλκανικήν</i>	201-258
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ <i>Δύο θαυμαστές διηγήσεις στον Φιλοψευδή του Λουκιανού και τὰ παράλληλά των στὰ ἀγιολογικά ἰδίως κείμενα</i>	259-282
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ <i>Οι Έλληνες και οι άλλοι</i>	283-300
†ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ <i>Στον κόσμο του αλβανικού «Κύκλου των Γενναίων»</i>	301-347
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΟΖΙΚΑΣ <i>Το αυτοκόλλητο σήμα στο θρησκευτικό πανηγύρι της πόλης. Σχόλιο επάνω στα όρια και τις πολιτισμικές διαστάσεις των αντικειμένων</i>	349-380

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Χειρόγραφες λαογραφικές συλλογές που εισήχθησαν στο Κέντρο (1999-2003)	383-407
Έπαινοι συλλογών λαογραφικού υλικού (1999-2003)	408-415
Σύντομη έκθεση πεπραγμένων του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών (1999-2003)	416-438
Λαογραφικές αποστολές (1999-2003)	439-444
Προγράμματα (1999-2003)	445-462
Δημοσιεύματα (1999-2003)	463-466
Συνέδρια	467-498
Εκδηλώσεις	499-518
Επιστημονική και λοιπή δραστηριότητα των ερευνητών (1999-2003)	519-557
Νεκρολογίες <i>Δημήτριος Σ. Λουκάτος (1908 – 2003)</i>	559-561
<i>Γεώργιος Στ. Αμαργιανάκης (1938-2003)</i>	562-563

**ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
«ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ»
ΑΦΟΙ ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΕΠΕ
ΔΕΡΒΕΝΙΩΝ 7, 106 80 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ.: 210 36 31 298, 210 36 32 706
FAX: 210 36 00 145**

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

